

THE ADYAR LIBRARY SERIES

VOLUME NINETY-THREE

विष्णुस्मृतिः

केशववैजयन्तीसहिता

VISNUSMRTI

WITH THE
COMMENTARY KEŚAVAVAIJAYANTI
OF NANDAPANDITA

[II]

EDITED BY
PANDIT V. KRISHNAMACHARYA

DEDICATED TO THE LATE
PROFESSOR K. V. RANGASWAMI AIYANGAR

© 1960 Adyar Library and Research Centre
Adyar, Madras 20, India

Printed in India

At the Vasanta Press, The Theosophical Society, Adyar, Madras 20

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं
भवति ॥ १ ॥ परिग्रहप्रसङ्गाद्विशेषेण गृहाश्रमिणः^१ ॥ २ ॥ तेना-
यमाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्तते^३ ॥ ३ ॥

अतिक्रान्ते आचारकाण्डे ब्रह्मचारित्रनलोपप्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्प्रसङ्गात् बुद्धिस्थं प्रायश्चित्तकाण्डं
प्रारिप्सुः तदुपोद्धातं त्रयस्त्रिंशेनाह । अथेति प्रकरणान्तरप्रस्तावः । पुरुषस्य मनुष्यस्य कामादिसंज्ञकं सुघोरं
दुर्जयं रिपुत्रयं भवतीति प्रायोवादः, दोषबहुलत्वान्मनुष्याणाम् । तत्र कामोऽभिलाषः । क्रोधो जिघांसाहेतुरमर्षः ।
लोभो लिप्सातिशयः ॥ १ ॥

परिग्रहो गृहद्वारादिस्वीकारः । तत्र प्रसङ्गेऽभिनिवेशः । तस्माद्धेतोः गृहाश्रमिणो विशेषणान्यापेक्षया-
तिशयेन कामादयो भवन्तीति स्वभावानुवादः ॥ २ ॥

कामादिकार्यतां प्रदर्शयन्नेव पातकगणस्यंद्देशमाह । तेन कामादिरिपुत्रयेणाक्रान्तोऽभिभूतोऽयं मनु-
ष्योऽतिपातकादौ प्रवर्तते । अतिशयेन पातयति नरके इत्यतिपातकम् । अतिशयश्च कल्पोपभोग्यत्वम् । तेन
कल्पोपभोग्यमतिपातकम् । मन्वन्तरोपभोग्यं महापातकम् ; मन्वन्तरेपभोग्यमेवानुपातकम् । चतुर्युगोपभोग्य-
मुपपातकमिति वक्ष्यति । अत्र प्रथमंद्देशान्नरकातिशयात् प्रयश्चित्तातिरेकाच्च महापातकादतिपातकं गरीयः ;
महारुद्रादतिरुद्र इव । तथाच हारीतः—“ पञ्चविंशत्युपभोग्यं भवति प्रासङ्गिकोपपातकपातकमहापातका-
त्यन्तपातकानि ” इति । मूलवचने पूर्वपूर्वं गरीयः । अत्र तूत्तरोत्तरमिति । प्रासङ्गिकं जातिभ्रंशकरादि-
पञ्चकम् । पातकमनुपातकपर्यायः ;

“ महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु ।

तानि पातकसंज्ञानि तन्यूनमुपपातकम् ॥ ”

इति स्मरणात् ।

यत्तु “ स्त्रीगोवृषलवैश्यक्षत्रियघाती सोमविक्रयी शूद्रसहभोजी कन्यादूप्यगारदाही वृषलीतिरभ्युत्सादीः
चेति पातकानि ” इति पैठीनसिना पृथक् पातकानि परिगणितानि, तत् पापपर्यायत्वेन ; न सत्त्वाकरणाय ;

^१ गृहाश्रमिणाम्—क. ग.

^२ तेनायमतिक्रान्तातिमहापातकोप—ठ.

^३ वर्तते—ठ.

उपपातकादिषु पाठेन तत्संज्ञावरुद्धत्वात् । न च तुल्यकालनरकफलत्वादेकप्रायश्चित्तत्वाच्च महापातकानुपाकयो-
रभेदापत्तिः, नरकानन्तरोत्पन्नयोनिविशेषप्राप्तेर्भेदकत्वात् ॥ ३ ॥

**जातिभ्रंशकरेषु संकरीकरणेष्वपात्रीकरणेषु ॥ ४ ॥ मलावहेषु^१
प्रकीर्णकेषु^२ च ॥ ५ ॥**

किंच एते त्रयः संज्ञाशब्दाः योगरूढाः । तत्र जातेरभिजनसमूहाद् भ्रंशम् अयः पातं कुर्वन्तीति
जातिभ्रंशकराणि । असंकरं ब्राह्मणादिवर्णमपि संकरं संकरसमानधर्माणं कुर्वन्तीति संकरीकरणानि । अनपात्रं
प्रतिग्रहाद्यहर्मप्यपात्रं प्रतिग्रहाद्यनहर्मं कुर्वन्तीत्यपात्रीकरणानि ॥ ४ ॥ पूर्ववदेतावपि योगरूढौ शब्दौ ; मलमा-
वहन्तीति मलावहानि । अमलिनं मलिनं कुर्वन्तीति मलिनीकरणानीति वा संज्ञान्तरम् । प्रकर्षेण कीर्णं
बहुलमनायासोपपन्नं प्रकीर्णकम् ; तेषु च प्रवर्तते ॥ ५ ॥

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा^३ लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥ ६ ॥

इति ^४श्रीविष्णुस्मृतौ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

उक्तार्थोपसंहारेण तत्त्यागमाह । कामादिक्रिमिदमुक्तपातकोपजननेन तत्फलीभूतवक्ष्यमाणनरकस्य द्वारं
प्रवेशनोपाय इत्यनुवादः । तस्मादेतत् त्रयं त्यजेदिति विधिः ॥ ६ ॥

इति ^५श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^६श्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ ^७श्रीमत्यां वैजयन्त्यां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

^१ च added in च, ठ.

^२ अप्रकीर्णेषु वा—ज.

^३ क्रोधश्च लोभश्च—ठ.

^४ वैष्णवे धर्मशास्त्रे रिपुत्रयप्रकरणं त्रयस्त्रिंशम्—ज, ठ ; वैष्णवे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः—झ.

^५ From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.

^६ श्री omitted in ग.

^७ श्रीमत्यां omitted in घ,

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि ॥ १ ॥

अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्दुताशनम् ।

न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथंचन ॥ २ ॥

इति ^१श्रीविष्णुस्मृतौ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

उद्दिष्टातिपातकस्य स्वरूपं प्रायश्चित्तं च चतुस्त्रिंशेनाह । माता जननी ; मातृस्यां गर्भ इति व्युत्पत्तः । दुहिता सवर्णोद्वलीप्रसूता । स्नुषा सवर्णोरसगुत्रपत्नी सवर्णा । एतासां गमनं प्रत्येकमतिपातकम् । हारीतोऽप्याह—“ मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनं चेत्यतिपातकानि ” इति । इतिकारात् भगिनीगमनं च ;

“ जनन्यां च भगिन्यां च स्वसृतायां तथैव च ।

स्नुषायां गमनं चैव विज्ञेयमतिपातकम् ॥ ”

इति कात्यायनस्मरणात् ॥ १ ॥

तत्र प्रायश्चित्तमाह । उक्तपातकयोगिन एवातिपातकिनः, नातिशयितपातकान्तरयोगिन इत्यभिप्रेत्यैतच्छब्दः । तेन चैत एव चत्वारोऽप्यतिपातकिनोऽग्निप्रवेशं कुर्युः । यतः कथंचन ज्ञानतोऽज्ञानतः सकृदसकृच्च कृतेऽस्मिन् पापे तेषाम् अतिपातकिनाम् अन्या अग्निप्रवेशातिरिक्ता व्रतादिरूपा निष्कृतिः प्रायश्चित्तं नास्ति । अत एव संवर्तः—

“ मातरं यदि गच्छेत्तु स्नुषां वा पुरुषाधमः ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या स्वकां दुहितरं तथा ॥ ”

इति । तथाशब्दात् भगिनीमपि । न निष्कृतिः ; अनेन शरीरेणेत्यर्थः । ननु

“ मातरं यदि गच्छेत्तु भगिनीं स्वसृतां तथा ।

^१एतास्तु मोहितो गत्वा त्रीणि कृच्छ्राणि संचरेत् ।

चान्द्रायणत्रयं कुर्याच्छिश्नच्छेदेन शुध्यति ॥ ”

^१ वैष्णवे धर्मशास्त्रे अतिपातकप्रकरणं चतुस्त्रिंशम्—ज, ठ; वैष्णवे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः—झ

^२ एतास्तु—च.

इति पराशरस्मरणेनाज्ञानतो व्रतरूपप्रायश्चित्ताभिधानादसंगतमिदमिति चेत् ; मैवम् ; तस्य गमनप्राक्कालीन-
स्मरणादिविषयत्वात् । यथोक्तम्—

“ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥ ”

इति । तत्राद्यं व्रतमल्पत्वादप्रवर्तकस्मरणादिपञ्चविधापराधविषयम् । द्वितीयं पूर्वस्माद्गुरुत्वात् प्रवर्तकसंकल्पादि-
विषयम् । तृतीयं महत्त्वात् क्रियानिर्वृत्तिविषयमिति न विरोधः ।

ननु एवमपि शिक्षच्छेदे पाक्षिकजीवनसंभवात् ‘ नानेन शरीरेण ’ इति विरुद्धमेवेति चेत् ; न ;
तस्य लिङ्गप्रवेशमात्रविषयत्वकल्पनात् । अतः सर्वस्मिन्नपि पक्षे अग्निप्रवेश एवातिपातकिनाम् । तथाच
भविष्यपुराणे—“ अतिपातकयुक्तानां प्राणान्तिकमुदाहृतम् ” इति । कात्यायनोऽपि—“ अतिपातकिन-
स्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ” इति । हारीनांऽपि—“ सद्योऽग्निप्रवेशादतिपातकिनः ” इति ; पूयन्त इत्यनुष-
ज्यते । सद्योऽतिपातकित्वं सकृद्गमनेनापीति तत्राप्यग्निप्रवेश इति व्याख्येयम् । न सद्योऽग्निप्रवेशादिति
व्याख्येयम् ; तस्य, “ न भुञ्जीतानुपस्थितः ” इति सामान्येनैव प्राप्तत्वादतिपातकिपदवैयर्थ्यात्^१ । नापि
सद्यः पूयन्त इति ; मरणात् सद्यः शुद्धेरर्थसिद्धत्वात् । तस्मादुक्तमेव साधु । षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

“ पितृभार्या तु विज्ञाय सवर्णा योऽभिगच्छति ।
जननीं चाप्यविज्ञाय नामृतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ ”

इति । जननी दुहित्राद्युपलक्षणम् ;

“ मातरं सुतपत्नीं च स्वसारं स्वसुतां तथा ।
गत्वा तु प्रविशेदग्निं नान्या शुद्धिर्विधीयते ॥ ”

इति चतुर्विंशतिमतात् । कामतो वासिष्ठम्—“ निष्कालो घृताभ्यक्तो गोमयामिना पादप्रभृत्यात्मानम-
वदाहयेत् ” इति । अत्र मात्रादिशब्दानां संबन्धिशब्दतया यत्प्रतियोगिकं मातृत्वादि, तद्गमने तासामपि तदेव
पातकं तदेव च प्रायश्चित्तमिति ध्येयम् ;

“ एवं दोषश्च शुद्धिश्च पतितानामुदाहृता ।
स्त्रीणामपि प्रसक्तानामेष एव विधिः स्मृतः ॥ ”

इति कात्यायनस्मरणात् । यत्तु

“ पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ।
आचार्यपत्नीं स्वमुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ॥ ”

इति ; यच्च

“ सखिभार्याकुमारीषु सयोनित्वन्यजामु च ।
सगोत्रामु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ ”

इति ; यच्च

“ पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सर्वा स्नुषा ।
दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
असामान्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ॥ ”

इति योगिनारदाभिहितमहापातकनमस्या मुनादिगमनभ्यानुपायकत्वं प्रतीयते ; यच्च “ छित्वा लिङ्गं
वधस्तस्याः सकामायाः स्त्रिया अपि ” “ शिश्रम्योत्कर्तनान् तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ” इति योगि-
नारदाभ्या^१ प्रायश्चित्तमुक्तम् ; तदसवर्णदुहितृमवर्णसापबभगिन्यनौरसपुत्रभार्याविषयं द्रष्टव्यम् । “ मातुः
सपत्नीं भगिनीम् ” इति साहचर्यात् भगिनीमातृनायाः^२ “ सगोत्रामु ” सुतस्त्रीषु ” इति साहचर्याच्च
गोत्रमात्रसंबन्धानौरसपुत्रभार्यायाश्च भिद्वेः ।

यच्च

“ चण्डालीं पुल्कसीं श्लेच्छीं स्नुषां च भगिनीं सर्वाम् ।
शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ”

इति बृहद्यमोक्तं चान्द्रायणम्^३, यश्च—

“ भगिनीं मातुरासां च स्वसारं चान्यमातृजाम् ।
एता गत्वा स्त्रियो मोहान् तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ ”

इति संवर्तोक्तस्तप्तकृच्छ्रः, तदुभयमप्यसवर्णादिष्वेवाकामतो रेतःसेकादर्वाङ् निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । एवमन्यन्यपि
व्यवस्थाप्यानि ॥ २ ॥

इति ^५श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्पणनायकापरनाभधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^६श्रीरामपण्डितात्मज^७श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां चतुर्विंशोऽध्यायः

^१ च added in ग.

^२ जायाः—ग.

^३ स्वसुतस्त्रीषु—ग.

^४ चान्द्रायणं omitted in ख, ग.

^५ From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.

^६ श्री omitted in ग.

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनमिति
महापातकानि ॥ १ ॥ ^१तत्संयोगश्च ॥ २ ॥

महापातकस्वरूपं प्रायश्चित्तं च पञ्चत्रिंशेनाह । ब्राह्मणस्य हत्या हननं प्राणवियोगफलको व्यापारः
साक्षात्परंपरासाधारणः प्रायश्चित्ततारतम्यात् तरतमभावापन्नः । यथा आपस्तम्बः—“प्रयोजयितानुमन्ता कर्ता
चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनः । यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः” इति । तत्र स्वतन्त्रः कर्ता ।
तत्प्रवर्तकः प्रयोजकः । प्रवृत्तप्रवर्तकोऽनुमन्ता । चकारात् अनुग्राहकनिमित्तिनोर्ग्रहणम् । वधे सहायोऽनुग्राहकः ।
मरणहेतुमन्यूत्पादको निमिचीति । तत्र मनुः—

“बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ।
यद्येको घातयेत् तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः ॥”

इत्यनुग्राहकं लक्षयति । निमित्तिनं च विष्णुराह—

“आक्रुष्टस्ताडितो वापि धनैर्वा विप्रयोजितः ।
यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातिनम् ॥
ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं सुहृत्क्षेत्रार्थमेव वा^२ ।
यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥”

इति । एवं पञ्चविधो वधी तदवान्तरभेदाश्चान्यतोऽवगन्तव्याः । तानाह पैठीनसिः—

“हन्ता मन्त्रोपदेष्टा च तथा संप्रतिपादकः ।
प्रेत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ।
उपेक्षकः शक्तिमांश्च दोषवक्ता नुमोदकः ।
अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥”

इति । व्यापाराधिक्ये दोषाधिक्यं तन्न्यूनत्वे दोषन्यूनतेति प्रायश्चित्ते गुरुलुभावः । विकर्मिणामिति सामान्योपादानात् पापमात्रेऽयं कर्तृभेदेऽध्यवसेयः । क्वचित् दोषावादाह विष्णुः—

“ उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः श्रावयेत् पुनः ।
तस्मिन् मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे कृते ॥ ”

इति । भविष्येऽपि—

“ पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या शामनश्चेद्विनश्यति ।
न शान्ता तत्र दोषेण लिप्यते मुरसत्तम ॥ ”

इति । तथा,

“ असंबन्धेन यः कश्चिद् द्विजः प्राणान् परित्यजेत् ।
तस्यैव तद्भवेत् पापं न तु यं परिकीर्तयेत् ॥ ”

इति । तथा आततायिवधेऽपि न दोषः ;

“ गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवात्रिचारयन् ॥ ”

इति विष्णुपुराणात्^१ । अस्यापवादः—“ नानतायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणेभ्यः ” इति सौमन्तवः । उपकारकृतौ मरणेऽपि न दोषः ; “ क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् ” इति यागिस्मरणात् । तथा “ बन्धने गोचिकित्सार्थे ” इत्यपि वक्ष्यते ।

सुरा द्वाविंशाध्यायोक्ता त्रिविधा । तस्याश्चातुर्वर्णिकैः पानं कण्ठाद्योनयनम् । तच्च साक्षात् द्रव्यन्नर-संस्पृष्टाया^२ अल्पाया अधिकाया वा । एतच्च चातुर्वर्णिका^३ यायेण । ब्राह्मणानां तु मद्यपानमात्रं महापातकम् ; “ ब्रह्मा मद्यपः स्तेनः ” इत्युपक्रम्य “ एते महापातकिनः ” इति यागिना मद्यपानमात्रस्य महापातकत्वाभिधानात् । तच्च “ नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेत् ” इति निषेधात् “ अकार्यमन्यत् कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ” इति तद्धेतोश्च ब्राह्मणमात्रविषयं पर्यवस्यति ; इतरेषां तदभ्यनुजानात् । एवं च

“ अनुपेतस्तु यो विप्रो मद्यं मोहात् पिबेद्यदि ।
तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माता भ्राता पिता तथा^४ ॥ ”

इति प्रायश्चित्तमुपपद्यते ; महापातकत्वात् ; अन्यथा पातकान्नराणां कामचारत्वेनोक्तप्रायश्चित्तासंगतिः^४ । तथाच देबलः—“ स्यात् कामचारवादोक्तिर्महतः पातकादृते ” इति । न चानुपेतवाक्ये मद्यशब्दः सुरापरः ; नित्यवाक्येऽपि तथा संभवात् ; सुरापाने प्रायश्चित्ताज्ञानात् ; कृच्छ्रत्रयासंगतेश्च । न चास्योपपातकत्व-

^१ स्मरणात्—ख, ग.

^३ पितायवा—ग.

^२ संस्पृष्टायाः—ख.

^४ असंगतिः—ख.

स्मरणविरोधः ; क्षत्रियादीनामभ्यनुज्ञानेनैव विप्राणां महापातकत्वेन मूर्धावसिक्तादीन् प्रत्युपपातकत्वोपपत्तेः । तान् प्रति तन्निषेधाभ्यनुज्ञानयोरन्यतरस्याप्यभावादिति सिद्धं विप्राणां मद्यपानमात्रं महापातकमित्यास्तां विस्तरेण । तदेतत् स्पष्टीकृतं भविष्ये—

“ प्रतिषेधः सुरापाने मद्यस्य च सुराधिप ।

द्विजोत्तमानामेवोक्तः सततं गौतमादिभिः ॥ ”

इति ।

ब्राह्मणस्वामिकस्य सुवर्णस्य हरणमपहारः शास्त्रीयस्वत्वहेतुं विनोपादानम् । तच्च साक्षात् द्रव्यान्तर-संसृष्टस्य वा । ब्राह्मणग्रहणात् ब्राह्मणीसुवर्णस्तेयं न महापातकम् ; ब्राह्मणीवधवत् इति अपरार्कः । तत्र ब्राह्मणीवधस्योपपातकत्वेक्त्या तन्निवृत्तिः । न प्रकृते ; तदभावात् । सुवर्णशब्दश्चात्र जातिमात्रवचनः ; “ रुक्मस्तेयी सुरापश्च ” “ हेमहारी च कुन्सी ” “ ब्राह्मणस्वर्णहारी तु ” “ रुक्मस्तेयोऽथ विप्रहा ” “ रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ” इत्यादिशङ्खयोगिमनुविश्वामित्रादिभिः जातिमात्रोपादानात् । न परिमाण-विशिष्टद्रव्यवचनः ; गौरवात् ; “ स्वर्णं सुवर्णं कनकम् ” इत्यादिकोशविरोधाच्च । न च “ ते सुवर्णस्तु षोडश ” इति परिभाषया विशिष्टवचनत्वम् ; हेमरुक्मादिशब्देषु तदप्रवृत्तेः ; स्वसंज्ञया विधानाभावात् । उक्तं च “ इको गुणवृद्धी ” इत्यत्र “ गुणवृद्धी स्वसंज्ञया विधीयमाने इक एव स्थाने स्तः ” इति । एतेन संज्ञाकरणस्य विधिनिषेधमन्तरेणानुपपद्यमानत्वाद्विशिष्टार्थत्वमित्यप्यपास्तम् ।

न च सुवर्णशब्दैकवाक्यतया हेमादिपदेष्वपि विशिष्टवचनत्वम् ; हेमादिपदेष्वपि विशिष्टवचनत्वे हेमादिपदैकवाक्यतया सुवर्णपदस्यापि जातिवाचित्वसंभवेन विनिगमनाविरहात् । प्रत्युत जातिवैशिष्ट्ययोः संदिग्धस्य सुवर्णपदस्यासंदिग्धजातिमात्रवचनेन हेमादिपदेनैव पुरोडाशपदस्पर्शान्नेयपदेन निर्णयोऽपि न्याय्यः । न च पुल्लिङ्गं विनिगमकम् ; ‘ ब्राह्मणसुवर्णहरणम् ’ “ सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः ” इत्यादौ समासेन तदनिर्धारणात् । किंच विशिष्टवचनत्वे सुवर्णपर्यायो विस्तशब्दोऽपि कश्चित् प्रयुज्येत ; “ सुवर्णविस्तौ हेमोऽक्षे ” इति कोशात् । न चासौ कश्चित् श्रूयते । श्रूयते तु हेमादिशब्द एव । ततोऽपि जातिवचनत्वम् । किंच “ सुवर्णस्यापहारे वत्सरं यावकी भवेत् ” इत्यल्पप्रायश्चित्तासंगतिः । किंचिन्न्यूना-सुवर्णविषयत्वे तु “ ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयम् ” इत्यस्यासंगतिः । किंचिन्न्यूनादूर्ध्वत्वविवक्षायामुभयत्र लक्षणापत्तिः । न चैवं माषाद्यपहारेऽपि महापातकत्वापत्तिः ; इष्टापत्तेः ।

“ सुवर्णस्यापहारे माषकेनापि पातकम् ।

निष्कमात्रापहारे तु न विद्मः किं भविष्यति ॥ ”

इति षट्त्रिंशन्मते निष्कापहारे महापातकाधिकपातकाभावेन विस्मयकरणात् माषापहार एव पातकशब्देन महापातकमिधानात् । अन्यथा पापसामान्यादधिकस्य महापातकस्य निष्कापहारे संभवेन विस्मयकरणासंगतेः ।

माषात् प्राक्तु न महापातकम्; वचनाभावात् । किंतूपपातकमेव ; स्तेयसामान्यान्तर्भावात् । परिमाणविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषो वाचनिक एव । किंच

“अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य सुराधिप ।

पञ्चनिष्कप्रमाणं तु राजानं क्षत्रियो ब्रजेन ॥”

इति भविष्यपुराणीयवचने सुवर्णशब्दादेव परिमाणलाभे पृथक्परिमाणवचनं विरुध्येत ; प्रायश्चित्तविशेषादि-प्रयोजनान्तराभावात् । तस्मात् जातिवचन एवात्र सुवर्णशब्दः, न परिमाणविशिष्टमेवचन इति । परिमाणं वचनान्तरादवगन्तव्यम् । तच्चाग्रे वक्ष्यत इति सर्वं सुस्थम् ।

गुरुनिषेक्ता ; “स्यान्निषेकादिक्लृद्गुरुः” इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । स च चातुर्वर्ण्यसाधारणः । तद्दारेषु सवर्णासवर्णसाधारणेषु गमनं योनौ रेतःसेकः । यत्तु “स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति” इति योगीश्वरीयं, तन्न प्रकृतोपयोगि ; मूर्खस्य पितुः क्षत्रियादेश्च वेदाध्यापकत्वाभावेनागुरु-त्वापानात् । यच्च

“निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥”

इति मानवम्, तदपि न प्रकृतोपयोगि ; अपोषके पितर्यन्यासत्वात् । एतेन

“आचार्यस्तु पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहः ।

वर्णश्रेष्ठः पितृव्यश्च पुंस्थेते गुरवो मताः ॥”

इति देवलोक्तमपि परास्तम् ; निषेकरूपप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । न चानेकार्थत्वम् ; “आचार्यपुत्रशिष्य-भार्यासु चैवम्” इत्यतिदेशासंभवात् । न चासवर्णस्त्रीविषयोऽतिदेश इति वाच्यम् ; प्रमाणाभावादन्योन्याश्रयाच्च । आचार्यादीनां गुरुपदशक्यत्वेऽतिदेशस्यासवर्णस्त्रीविषयत्वम् ; तद्विषयत्वे चातिदेशस्याचार्यादौ गुरुपद-शक्यत्वमिति । तस्मात् स्मृतीनां स्वशास्त्रे व्यवहारसिद्धयै परिभाषात्वम् । शक्तिग्रहस्तु कोशादेवेत्यलं बहुना । इतिकरणं पातकान्तरे महापातकत्वनिरासाय ।

यत्तु च्यवनेन “ब्रह्महत्या सुरापानं गुरुतल्पगमनं सुवर्णहरणं द्विजातीनां महापातकानि । अदण्ड्यदण्डनं ब्रह्महत्या गुरुशयारोहणं युधि पलायनं क्षत्रियस्य । मानतुलानृतत्वं वैश्यस्य । मांसविक्रयो ब्रह्महत्या ब्राह्मणीगमनं कपिलाक्षीरपानं शूद्रस्य । तत्संपर्कात् पञ्चमहापातकम्” इत्यदण्ड्यदण्डनादीनां महापातकत्वमुक्तम्, तत् निन्दातिशयाय । अन्यथा क्षत्रियस्य सुरापानसुवर्णस्तेये, वैश्यस्य ब्रह्महत्यादिपञ्चकं, शूद्रस्य गुरुतल्पगमने सुवर्णस्तेये च महापातके न स्याताम् ; वर्णव्यवस्थाभिधानात् । न च नेयं व्यवस्था,

किंतु पूर्वैः सहितानामुत्तरेषां ^१तत्तद्धर्मेषु महापातकत्वाभिधानमिति । तथात्वे ब्रह्महत्यादीनां पुनः परिगणनमनर्थकं स्यात् । तस्मात् पञ्चैव महापातकानि ॥ १ ॥ तत्र पञ्चममाह । यद्यपि महापातकानामेव प्रक्रमात् तच्छब्देन परामर्शो युज्यते, तथापि तत्संयोगस्य तत्त्वाविशेषात् तद्वत्संयोगो विवक्षितः । तद्वद्धर्महापातकिभिः संयोगः संसर्गः, सोऽपि महापातकम् ॥ २ ॥

**संवत्सरेण ^२पतति पतितेन सहाचरन् ॥ ३ ॥ ^३एकयान-
भोजनाशनशयनैः ॥ ४ ॥**

तत्र कालविधिमाह । तच्छब्देनैव पूर्वपरामर्शसिद्धौ पतितशब्दोपादानमुक्तातिरिक्तानामप्युपादानाय । ते च “ ब्रह्महमुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिबंधागस्तेननास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासपतितात्याम्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्च ” इति गौतमोक्ताः । तेषामन्यतमेन सहैकीभावेनाचरन् व्यवहरन् संवत्सरेण पतति, द्विजातिकर्मान्हो भवति ; “ द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम् ” इति गौतमस्मरणात् । संवत्सरश्चात्र सावनोऽन्तरितदिवसगणनया षष्ठ्यधिकशतत्रयाहोरात्रात्मको ज्ञेयः । संवत्सरेणेति वचनात् अर्वाक् न पातित्यम् ; पञ्चाहादिसंसर्गेषु त्रिरात्रादिप्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । पातित्यमुपपातकादेरप्युपलक्षणम् । तेनोपपातक्यादिसंसर्गे उपपातकित्वादि संवत्सरेण भवति ; “ यश्च पापात्मा येन ” इति वक्ष्यमाणत्वात् । तदपि कामतः संसर्गे ;

“ पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः ।

मिश्रितस्तेन सोऽब्दान्ते स्वयं च पतितो भवेत् ॥ ”

इति देवलस्मरणात् । अकामतस्तु न संवत्सरेण ; किंतु संवत्सराधिकसंसर्गेण ; “ संसर्गमाचरन् विप्रः पतितादिष्वकामतः ” इत्युपक्रम्य, “ अब्दार्धमब्दमेकं वा भवेद्धूर्ध्वं तु तत्समः ” इति पराशरस्मरणात् । ऊर्ध्वमल्पकालेनापि । वर्षद्वयेनेत्यन्ते । द्वित्रैः पतितैः पुनर्युगपत्संसर्गे षण्मासैरेव पतति ;

“ एभिः संसर्गमायाति यः कश्चित् काममोहितः ।

षण्मासानब्दमेकं वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ ”

इति संबर्तस्मरणात् । कामतः षण्मासादकामतोऽब्देनेति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

तमाचारमाह । यानादिभिः प्रत्येकमेकशब्दः संबध्यते । ततश्च पतितेन सहैकस्मिन् रथादावुपविश्य यानम् । एकस्यां पङ्क्तौ भोजनमेकभोजनम् ; नैकपात्रभोजनम् ; तत्र सद्यः पातित्यात् ;

“ यजर्न योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।

कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः ॥ ”

^१ तत्तद्धर्मेषु—ग.

^२ सह चरन् पतति—ज ; पतितेन सह चरन् पतति—ठ.

^३ सह यानासनाभ्याम्—ज, झ, ठ.

इति देवलस्मरणात् । सहभोजनं सहैकपात्रभोजनम् । पर्यायेणैकपात्रभोजने तु संवत्सरेणैव । एकस्मिन्नासने पीठादावुपवेशनमेकासनम् । एकस्मिन् शयने खट्वादौ शयनमेकशयनम् । एतैः प्रत्येकं संवत्सराभ्यस्तैः पतति । यद्यप्यत्र द्वन्द्वनिर्देशात् साहित्यमवगम्यते, तथापि

“ कृते संभाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन च ।

द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥ ”

इति पराशरोक्त्या प्रत्येकमेव पातित्यहेतुत्वमितरनिरपेक्षणाम् । अतश्च प्रत्येकविनियोगे प्रमाणाभाव एव साहित्यविवक्षा । यथा “ दर्शपूर्णमासाभ्याम् ” इत्यत्र । ¹तत्सद्भावे तु न साहित्यम् । यथा ‘ उदङ्मुखो मूत्रपुरीषे कुर्यात् ’ इत्यादौ ; “ उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यात् ” इति आपस्तम्बीयात् । तच्चानन्तरे यौनादिवाक्ये स्पष्टम् । तस्मात् द्वन्द्वान्तस्थबहुवचनस्य प्रत्येकमन्वयादभ्यस्तानां पातकत्वमिति युक्तम् । अत एव व्यासः— “ यो येन संपिबेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात् ” इति सहपानमात्रस्य संवत्सराभ्यासेन पातित्यमाह । युक्तं चैतदेव ; निन्दितकर्माभ्यासस्यैव गौतमेन पातित्यहेतुत्वाभिधानात् ।

“ आसनाच्छयनाद्यानात् संभाषात् सह भोजनात् ।

संक्रामन्तीह पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ”

इत्यादिना यादृशस्यैव पापहेतुत्वं, तादृशस्यैव पातित्यहेतुत्वमिति । अन्यथा “ यानशय्यासनैर्नित्यं जानन् वै पतितो भवेत् ” इति क्वचित् त्रयाणां, मूलवाक्ये चतुर्णां, “ संलापस्पर्शनिश्वाससहयानाशनासनात्² ” इति, क्वचित् षण्णां द्वन्द्वश्रवणात् साहित्येऽननुगमापत्तेः । न च परिगणितसंसर्गाणामन्योपलक्षणतया सर्वसंसर्गाणां साहित्यं विवक्षितमिति वाच्यम् ; अन्यतरसंसर्गाभावे पतित्यानुत्पादापत्तेः । तस्मात् यथोक्तमेव साधीयः । यानाद्युपलक्षणम् ;

“ एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डे पक्वान्मिश्रणम् ।

याजनाध्यापने योनिस्तथा च सह भोजनम् ।

नवधा संकरः प्रोक्तो न कर्तव्योऽध्रमैः सह ॥ ”

इति बृहस्पतिस्मरणात् । एकशय्यादयः पञ्च लघुसंसर्गाः संवत्सरेण, याजनादयश्चत्वारो गुरुसंसर्गाः सप्तः पातयन्ति । ‘ सह यानासनाभ्याम् ’ इति क्वचिन्मूले पाठः । तत्राप्यन्येषामुपलक्षणम् ॥ ४ ॥

³यौनस्त्रीवमुख्यैः संबन्धैस्तु सद्य एव ॥ ५ ॥

¹ तद्भावे तु—ग.

² पान for यान—ग.

³ यौनात् स्त्रीवात् संबन्धात् सद्य एव—ज, ठ ; यौनमीलस्त्रीवसंबन्धात् सद्य एव—झ.

संवत्सरस्यापवादमाह । योनेर्भवो यौनः । स च पतितस्य पतिताया वा गमनम् । पतितात् पतिताय वा कन्यादानदानमिति वा । सुवे भवः सौवः । स च पतितस्य पतितेन सह वा याजनम् । मुखे भवो मुख्यः । स च पतिनस्य पतितेन सह वाध्यापनम् ; पतितेन सह वाध्ययनम् । द्वन्द्वनिर्देशात् सहैकपात्रभोजनं च । एतैः संगन्धैस्तु कामतः कृतैः सद्य एव पतति । नात्र संवत्सरापेक्षा । अकामतस्तु संवत्सरेण । यथोक्तं कौर्म—

“ याजनं योनिसंबन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः ।
कृत्वा सद्यः पतेज्ज्ञानन् सह भोजनमेव च ॥
अज्ञानादथवा मोहात् कुर्यादध्यापनं द्विजः ।
संवत्सरेण पतति सहाध्ययनमेव च ॥ ”

इति । अज्ञानं पतितत्वेन । मोहः शास्त्रार्थापरिज्ञानम् । अध्यपनं पूर्वोक्तानां त्रयाणामुपलक्षणम् । एतेन—

“ संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनादेकशयैकभोजनात् ॥ ”

इति हारीतवाक्यमपि व्याख्यातम् । अन्ये तु गुह्यलघुयाजनादिभिः सद्यःसंवत्सरयोर्व्यवस्थामाहुः । एतेन ‘ज्ञानतः सकृत्कृतेन येन पतनं तेनाज्ञानतो वारद्वयाभ्यस्तेन । अज्ञानतो वत्सरेण येन पतनं तेन ज्ञानतः षण्मासैः’ इति प्राच्यव्यवस्था निरस्ता ; कौर्मवचनविरोधात् ;

“ षण्मासिके तु संसर्गे याजनाध्यापनादिना ।
एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्थमाचरेत् ॥ ”

इति बार्हस्पत्यवचनविरोधाच्च । यत्तु

“ रजस्वलां तु यो गच्छेद्द्विर्णीं पतितां तथा ।
तस्य पापविशुद्धयर्थमतिकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ ”

इति संवर्तीयं, तदकामतः सकृद्गमने द्रष्टव्यम् ; संवत्सराभ्यासे पातित्यस्मरणात् । सत्यपि द्वन्द्वनिर्देशे यौनादिषु साहित्यमविवक्षितम्, कौर्मं प्रत्येकनिर्देशात् ; “ यः पतितेन सह यौनसौवमुख्यानामन्यतमं संबन्धं कुर्यात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम् ” इति सुप्रन्तुस्मरणाच्च । ‘यौनात् सौवान्मौखात् संबन्धात् सद्य एव’ इति पाठे स्पष्टमेव निरपेक्षाणां पातकत्वम् । यदा स्वज्ञानतो याजनादीनां द्वित्राणि सह करोति, तदा षण्मासैरेव पतति ;

“ एभिः संसर्गमायाति यः कश्चित् काममोहितः ।

¹ षण्मासानब्दमेकं वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥

इति संवर्तस्मरणात् ॥ ५ ॥

अश्वमेधेन शुध्येयुर्महापातकिनस्त्वमे ।

पृथिव्यां सर्वतीर्थानां तथानुसरणेन ^१च ॥ ६ ॥

इति ^२विष्णुस्मृतौ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

उद्दिष्टानि पातकानि द्विधा—कामकृतान्यकामकृतानि चेति । तत्र कामकृतेषु महापातकेषु साधारण-
प्रायश्चित्तमाह । इमे पूर्वोक्ताः पञ्चापि महापातकिनः अश्वमेधेन यज्ञविशेषेण शुध्येयुः । तथा पृथिव्यां
मानुषसंचारयोग्यायां हिमवत्सेत्ववधिकायां वर्तमानानां सर्वेषां गमनार्हाणां तीर्थानामनुसरणेन अभिगमनेन
शुध्येयुः । महापातकिशब्देनैव^३ सिद्धाविदंशब्दोपादानम् “उपातकमग्यस्तं महापातकतां व्रजत्” इत्यादि-
वचनसिद्धमहापातकव्युदासाय ; सर्वनाम्नां बुद्धिस्थोपस्थापकत्वात् । तेन न तत्राश्वमेधादि ; किंतु द्वादशाब्दिक-
मेव । पृथिवीग्रहणमन्तरिक्षनिरासाय । तेन पुष्करनिवृत्तिः ; “पृथिव्यां नैमिषं तीर्थमन्तरिक्षे च पुष्करम्”
इति प्रभासरखण्डस्मरणात् । अत्राश्वमेधसर्वतीर्थानुसरणे द्वे प्रायश्चित्ते परस्परनिरपेक्षे विहिते ; अग्रे विकल्प-
दर्शनात् ; तथाशब्देन प्रकारान्तरवचनं शुद्धिसाधनान्तराभिधानाच्च । चकारः साधनतासमुच्चयार्थः । तत्राश्व-
मेधः सार्वभौमक्षत्रियस्य द्रष्टव्यः ; “यजंत वाश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः” इति पराशरस्मरणात् ;
“नासार्वभौमोऽश्वमेधेन यजंत” इति श्रुतेश्च । स च कामनो महापातकः ;

“महापातकिनस्त्वेते चत्वारो मतिपूर्वकम् ।

अग्निं प्रविश्य शुध्येयुः स्थित्वा वा महति क्रतौ ॥”

इति यमस्मरणात् । चत्वारः पञ्चमस्याष्टुलक्षणम् ; कामिनः संसर्गं संसर्गिणोऽपि प्राणान्तिकत्वाज्ज्ञानात् ।
तथाच कौर्म—

“ब्रह्महत्यां मुरापानं स्तंभं गुर्वङ्गनागमम् ।

कृत्वा ^४तस्यापि संसर्गं ब्राह्मणः कामकारतः ॥

कुर्यादनशनं विप्रः पुण्यतीर्थं समाहितः ।

ज्वलन्तं वा विशेषाग्निं ध्यात्वा देवं कर्पादनम् ॥”

इति ; प्राणान्तिकाश्वमेधयोश्च तुल्यत्वात् । यत्तु “स तस्यैव व्रतं कुर्यात्” इति व्रतशब्दोपादानात् मरणस्य च
व्रतशब्दावाच्यत्वात् संसर्गिणो न मरणान्तिकाभिति, तत् कूर्मवाक्येनैव परिहृतम् । तुशब्दात् अग्निप्रवेशलक्ष्य-
भावयोर्ग्रहणम् । यथा भविष्यपुराणे—

^१ वा—ज, ट

^२ वैष्णवे धर्मशास्त्रे महापातकप्रकरणं पञ्चत्रिंशम्—ज. ट ; वैष्णवे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः—झ.

^३ एष omitted in ख, घ ; पदेनैव—ग.

^४ तस्यापि—ख, ग.

“हत्वा तु क्षत्रियो विप्रं गुणाढ्यमिह कामतः ।
 प्रायश्चित्तं चरेद्वीर विधिवत् कायशुद्धये ॥
 लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।
 प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥
 यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः ।
 प्रायश्चित्तत्रयं श्वेवं क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् ॥”

इति । विप्रघातः महापातकोपलक्षणम् ; पञ्चस्वप्यश्वमेधविधानात् । तेन चाग्निप्रवेशलक्ष्यभावयोरपि अश्वमेधसाहचर्यात् महापातकमात्रविषयत्वं सिध्यति । तथाच देवलः—“तीर्थे पुण्यतमे यथावद्देहन्यासाद् ब्राह्मणो महापातकान्मुच्यते ; धर्मयुद्धे गोब्राह्मे ग्रामघातादिषु प्राणत्यागात् पूयते क्षत्रियः शस्त्रोपजीविनश्च ” इति । विदुषाम् ; ‘प्रायश्चित्तनिमित्तमयं लक्ष्यभावमापद्यते’ इति जानताम् । आत्मेच्छया ; न राजप्रेरितः । अङ्गिरा अपि—

“यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथंचन ।
 न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वभिपतनादृते ॥”

इति । ^१अत्रैव मरणवैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकं वा कार्यम् । यथाह व्यासः—

“गतैतदेव कुर्वीत गुस्तल्पमकामतः ।
 कामतो द्विगुणं प्रोक्तं पूर्वेषु च यदुच्यते ॥”

इति । एतदेव ; द्वादशवार्षिकमेव । द्विगुणम् ; चतुर्विंशतिवार्षिकम् । न केवलं गुस्तल्प एव द्विगुणम् ; किंतु पूर्वेषु ब्रह्महत्यादिष्वपि त्रिषु । तीर्थानुसरणमर्थात् क्षत्रियातिरिक्तविषयम् । ततश्च क्षत्रियातिरिक्तैः महापात-
 किभिः ब्राह्मणवैश्यशूद्रैः पूर्वोक्ततीर्थयात्रा कार्या । तत्प्रकारमाह कश्यपः—

“पवित्रपाणिर्दण्डी च पङ्कदिग्धो रजस्वलः ।
 तीर्थवासी कुशाच्छादी जटिलो ब्रह्महा भवेत् ॥”

इति । च्यवनोऽपि—“आ सेतुदर्शनात् पूतो भवति ; अश्वमेधावभृथात् पूतो भवति ; उभयशिरसं वा प्रदाय ब्राह्मणेभ्यः पूतो भवति ” इति । आ सेतुदर्शनादित्यनेन विन्ध्योत्तरभागवर्तिनां सेतुपर्यन्ततीर्थदर्शनात् शुद्धिरित्युक्तं भवति ;

“ विन्ध्यादुत्तरतो यस्य निवासः परिकीर्तितः ।
पराशरमतं तस्य सेतुबन्धस्य दर्शनम् ॥ ”

इति भविष्यपुराणात् । उभयशिरमम् उभयतोमुखीं ब्राह्मणेभ्यस्त्रिभ्यः त्रितयीं प्रदायेत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्भनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिभ्रमाधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज^३श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

षट्त्रिंशोऽध्यायः

यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य^१ च रजस्वलायाश्चान्तर्बन्त्या-
श्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य^२ गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं
ब्रह्महत्यासमानीति^३ ॥ १ ॥

अनुपातकविभागं तत्प्रायश्चित्तं च षट्त्रिंशोऽध्यायेन वक्तुमादौ ब्रह्महत्यासमान्याह । यागः सोमयागः ।
^४तत्स्थत्वं चोभयोर्विशेषणम् । चकारात् मूर्धावसिक्ताम्बष्ठयोर्ग्रहणम् ; तद्योनित्वात् ; “ ब्राह्मणात् क्षत्रियायामुत्पन्नः
क्षत्रिय एव भवति । वैश्यायामुत्पन्नो वैश्य एव ” इति शङ्खीयतत्त्वोपदेशस्य तद्धर्मातिदेशार्थत्वाच्च ।
अनेन च क्षत्रियवैश्यमूर्धावसिक्ताम्बष्ठजातीयस्त्रीणामपि^५ यागस्थानां ग्रहणं सिद्धम् । रजस्वला ; स्नानावधि ।
चकारात् ऋतुस्नाता च । अत्र च^६ रजस्वलेति सामान्योपादानेऽपि गर्भधारणयोग्यरजोवत्येव विवक्षिता,
“ रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुः । अत्रेह्येतदपत्यं भवति ” इति वासिष्ठहेतुदर्शनात् । ततश्च रागजरोगज-
द्रव्यजरजोवतीवधे न वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तमिति सिध्यति । यथाह बृहस्पतिः—

“ रागजं रोगजं चैव द्रव्यजं कालजं तथा ।
अर्वाक् प्रसूतेरुत्पन्नं मेदोवृद्ध्याङ्गनासु यत् ॥
तद्रागजमिति प्रोक्तं प्रजोद्धेदसमुद्भवम् ।
पित्तादिदोषवैषम्यादसकृत्संप्रवर्तते ॥
रोगजं तत् समुद्दिष्टमथ द्रव्यजमुच्यते ।
^७भक्ष्यद्रव्यस्य वैषम्याद्वातुवैषम्यसंभवम् ॥
द्रव्यजं रज इत्युक्तं तत् कादाचित्कसंभवम् ।
आरभ्य चार्तवदिनादेकविंशतिवासरान् ॥
मासार्धोर्ध्वं रजो यत् स्यात् तत्कालजमुदाहृतम् ।

^१ वषः added in ठ.

^३ इति omitted in ख.

^५ अपि omitted in घ, च.

^६ च omitted in घ.

^२ अविज्ञातगर्भस्य—घ.

^४ तत्स्थत्वेन—घ.

^७ भक्षणस्य च—घ, च.

यद्रागरोगद्रव्योत्थं तद्रक्तं प्राह भार्गवः ॥

कालजं तु रजःसंज्ञं तस्मात् तत्रैव साशुचिः ।”

इति । अन्तर्वह्नी ; स्वपतिनिहितगर्भवती । विशेष्यानुपादानात् गौः ब्राह्मणी च । चकारात् आहिताग्निपत्नी च । अत्रिगोत्रा ; अत्रिगोत्रोद्वा अत्रिगोत्रोत्पन्ना च ; अत्रेर्गोत्रं यस्या इति गोत्रसंबन्धस्य जनकपरिणेत्रोरविशेषात् । अत एव

“ अत्रिगोत्रेऽद्भवां नारीं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।

द्वादशाब्दं व्रतं कुर्यादत्रिगोत्रे च संस्कृताम् ॥ ”

इति सुमन्तुना आत्रेय्या उभय्या^१ अप्युपादानम् । चकारात् मन्त्रवत् सर्वसंस्कारैः संस्कृता च । यद्यप्येतासां तिसृणामपि “ रजस्वलः मृनुस्नातामात्रेयीमाहुः ” “ गर्भिणी त्वथवा या स्यात् तामात्रेयीं विनिर्दिशेत् ” “ तथात्रेयीनिषूदकः ” इत्यादिस्मृतिषु आत्रेयीत्वेन व्यवहारात् ‘ आत्रेय्याश्च ’ इत्येकेनैव सूत्रेण त्रितयग्रहणसिद्धौ सूत्रत्रितयं व्यर्थमिव^२ प्रतिभाति, तथापि अत्रिगोत्रत्वरजस्वलात्वयोः समवाये आत्रेयीत्वरूपनिमित्तैक्यादेकमेव प्रायश्चित्तं स्यात् । तन्मा भूदित्येवमर्थं पृथक्सूत्रकरणम् । ततश्च निमित्तद्वयसमावेशे प्रायश्चित्तद्वयमेव कार्यम्, यथा ब्राह्मणत्वसवनस्थत्वयोरिति । अविज्ञातः स्त्रीपुंनपुंसकत्वेनानिर्णीतो यो गर्भः, तस्य । अविज्ञातस्येति पृथगुपादानमन्यस्यापि अविज्ञातजातिविशेषस्य पुरुषस्य हननं ब्रह्महत्यासममित्यभिधातुम् ; पाक्षिकस्यापि ब्रह्मवधदोषस्यापरिहार्यत्वात् । शरणं त्राणम् ; तदर्थमागतस्याब्राह्मणस्यापि । चकारात् बालस्या-ब्राह्मणस्यापि । एतेषां घातनं ब्रह्महत्यासमम् । बहुवचनं तु

“ अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ”

“ गुरुणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा मुहृद्ब्रह्मः ।

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ ”

इति मनुयोगीश्वराद्युक्त्यभिप्रायेण ।

यत्तु उपपातकत्वेनाग्रे वचनमेषाम्, तत् पुंविषयत्वेन ; गुरुविषयत्वेन त्वत्रेत्यविरोधः । इतिकरणमेवं विधानामन्येषामप्युपसंग्रहाय । यथाह मनुः—

“ उक्त्वा चैवानृतं साक्षं प्रतिरुध्य गुरुं तथा ।

अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्बधम् ॥ ”

इति । ब्रह्महत्याव्रतं चरोदिति शेषः ॥ १ ॥

^१ उभय्याः omitted in ख, घ.

^२ व्यर्थमिति—ख, घ, च.

कौटसाक्ष्यं सुहृद्वध^१ इत्येतौ सुरापानसमौ ॥ २ ॥

सुरापानसमान्याह । कूटसाक्षिणो भावः कौटसाक्ष्यम् ; मिथ्या साक्ष्यमिति यावत् । वर्णिवधविषय-
मेतत् । सुहृत् मित्रमब्राह्मणोऽपि ; तद्वधः । संनिधावप्येतच्छब्दोऽन्योपसंग्रहार्थः । यथाह मनुः—

“ ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ”

इति । योगीश्वरोऽपि—

“ निषिद्धभक्षणं जैह्वयमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् ।
रजस्वलासुखास्वादः सुरापानसमानि तु ॥ ”

इति । यत्तु एतयोः मनुयोगीश्वराभ्यां ब्रह्महत्यासाध्यमुक्तं, तत् वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तेन स्वीकृतप्रायश्चित्तस्य
विकल्पार्थम् । एवमन्यत्रापि ॥ २ ॥

**^२ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेय-
समम् ॥ ३ ॥**

सुवर्णस्तेयसमान्याह । ब्राह्मणस्येति षष्ठ्यन्तस्य पृथक्करणं त्रितयेनापि संबन्धार्थम् । तेन ब्राह्मण-
स्वामिकाया भूमेः ब्राह्मणस्वामिकस्य सुवर्णातिरिक्तनिक्षेपस्य च हरणं ब्राह्मणस्वामिकसुवर्णस्तेयसमम् । भूमिः
नराद्युपलक्षणम् । यथा मनुः—

“ निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ”

इति । योगीश्वरोऽपि—

“ अश्वरत्नमनुप्यस्त्रीभूमेनुहरणं तथा ।
निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंमितम् ॥ ”

इति ॥ ३ ॥

**^३पितृव्यमातामहमातुलश्वशूरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदार-
गमनसमम् ॥ ४ ॥ ^४पितृष्वसृमातृष्वसृखसृगमनं च ॥ ५ ॥ श्रोत्रि-
यत्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं च^५ ॥ ६ ॥ स्वसुः सख्याः**

^१ इति omitted in घ, च.

^२ मातामह omitted in ज.

^३ ब्राह्मणभूमिहरणं निक्षेपहरणम्—ज, झ, ठ.

^४ Sūtra-s 5 and 6 omitted in ज.

^५ वा—ख, ग.

**सगोत्राया उत्तमवर्णायाः कुमार्या अन्यजाया रजस्वलायाः
शरणागतायाः प्रव्रजितायाः निक्षिप्तायाश्च ॥ ७ ॥**

गुरुतल्पसमान्याह । पितृव्यादयश्चत्वारः प्रसिद्धाः । नृपोऽभिषिक्तः । तेषां पत्नी, यज्ञसाधनीभूता सवर्णा स्त्री । तद्गमनं गुरुदारगमनसमानम् । अत्र केचित् पितृपदमधिकं पठन्ति । तेन पितृपत्न्यभिगमनं गुरुतल्पगमनसमम् । सा च न जननी ; तद्गमनस्यातिपातकत्वात् । नापि सवर्णोत्तमवर्णसपत्नमाता ; तद्गमनस्य महापातकत्वात् । किंतु हीनवर्णसपत्नमाता । तद्गमनमनुपातकम् ; “ मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ” इत्यतिदेशश्रवणात् ; तस्य च हीनवर्णविषयत्वं विनानुपपत्तेः । तस्मात् तद्गमनमनुपातकमेवेति । पितृव्यो भ्रातुरुपलक्षणम् ;

“ पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे तथा ।

गुरुतल्पव्रतं कुर्यान्नान्या निष्कृतिरुच्यते ॥ ”

इति संवर्तस्मरणात् । मातामहः पिनामहोपलक्षणम् ; “ मातृमानुश्च गमने पितृमातृगमे तथा ” इति बृहन्मानवात् ॥ ४ ॥

पितृमातृव्यसारी साक्षात् सवर्णे च । स्वसा सपत्नमातृजा सवर्णा ; साक्षात्स्वसृगमनस्यातिपातकत्वात् । चकाराद् भागिनेयीगमनम् ; “ भगिनीभगिनेः प्रीणोचण्डालीगमनेषु ” इति ^१सुमन्तुस्मरणात् ॥ ५ ॥

श्रोत्रियः एकशाखाध्यायी । ऋत्विक् उक्तलक्षणः । उपाध्यायोऽत्र आचार्यः ; “ आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ” इति स्मरणात् । मित्रं सुहृत् अब्राह्मणोऽपि । तेषां पत्नी पूर्वोक्ता । तद्गमनम् । चकारात् शिष्यस्त्रीगमनम् ; “ पितृव्यसस्त्रिणिगम्यस्त्री ” इति ऋगदस्मरणात् ॥ ६ ॥

स्वसुः साक्षाद्भगिन्याः सखी प्रतिपन्ना भगिनी । सख्याः पृथक् निर्देशः स्वसग्न्या अपि प्राप्त्यर्थः ; “ सखी मातृव्यसा सुता ” इति याम्यात् । सगोत्रा सापण्डा असपिण्डा च ; “ सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते ” इति बृहद्याम्यात् । उत्तमवर्णा ब्राह्मण्यादिः क्षत्रियादेः । कुमारी अनूढा अनुपभुक्ता च ब्राह्मणकन्या । अन्यजा रजक्यादिः ;

“ रजकश्चर्मकारश्च नटो वुरुड एव च ।

कैवर्तमेदमिहोश्च सप्तैते त्वन्यजाः स्मृताः ॥ ”

इति आङ्गिरसात् । अन्यजा अन्यथावसायिनीनामप्युपलक्षणम् ;

“ चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति ॥ ”

इति आङ्गिरसस्मरणात् । चण्डाल्यदात् सप्तानामपि ग्रहणम् ।

“चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।

मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्यावसायिनः ॥”

इति । रजस्वला स्नानावधि स्वीया परकीया वा । शरणागता त्राणार्थिनी । प्रव्रजिता संन्यस्ता । निक्षिप्ता रक्षार्थं समर्पिता । एतासां गमनं गुरुद्वारागमनसमम् । चकारात् धाव्यादिग्रहणम् ; “राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या” इति नारदस्मरणात् ॥ ७ ॥

अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।

अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा^१ ॥ ८ ॥

इति ^२श्रीविष्णुस्मृतौ षट्त्रिंशोऽध्यायः

एवमनुपातकानि विभज्य तेषां प्रायश्चित्तमाह । एतेऽनुपातकिन इति पूर्वोक्तसंज्ञया विषयप्रदर्शनम् । महापातकिनो यथेति महापातकिसादृश्यं संज्ञायां निमित्तम् ; ब्रह्महत्यादिमाम्यव्यपदेशात् । साम्यं च तत्प्रायश्चित्तनरकपातित्यत्यागादिकार्ययोगात् । न चैनावना महापातकत्वापत्तिः ; साम्येनैव भेदसिद्धेः ; तस्य भेदव्याप्यत्वात् । तेषां चाश्वमेधस्तीर्थानुसरणं वा पूर्ववद्व्यवस्थया शोधकम् । इदं चेत्यमेवार्थवत् ; अन्यथा ‘एतेऽश्वमेधादिना शुध्यन्ति’ इत्येतावन्तैव सिद्धौ शेषवैयर्थ्यापत्तेः ।

अत्रेदं तत्त्वम् । त्रिविधं प्रायश्चित्तमनुपातकेषु—एकं साक्षात् विहितम् ; यथा ‘अश्वमेधेन’ इति । द्वितीयं “ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात्” इत्यादि साक्षादतिदिष्टम् । तृतीयं “ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयम्” इति साम्येनातिदिष्टम् । तत्र साक्षात् विहितं संपूर्णमेव । साक्षादतिदिष्टं पादोनम् ; उपदेशादतिदेशस्य न्यूनत्वत् । समशब्देनाभिहितमर्थम् ; साम्येन व्रतातिदेशस्यैककक्ष्यान्तरितत्वादिति निबन्धकृतः । न्यायविदस्तु—प्रत्यक्षवचनात् ^३नामधेयात् चोदनालिङ्गानुमितवचनाच्चातिदेशं वदन्तः त्रिविधेनापि प्रमाणेनाखण्डातिदेशात् न काप्यतिदिश्यमानस्य न्यूनतेत्याहुः ॥ ८ ॥

इति ^४श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकारनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^५श्रीरामपण्डितात्मज^६श्रीनन्द-

पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां षट्त्रिंशोऽध्यायः

^१ च—क.

^३ नामधेयचोदना—ख.

^६ श्री omitted in ग.

^२ वैष्णवे—झ ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे अनुपातकप्रकरणं षड्विंशम्—ज, उ

^४ From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.

सप्तत्रिंशोऽध्यायः

अनृतवचनमुत्कर्षे ॥ १ ॥ ^१राजगामि पैशुन्यम् ॥ २ ॥
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः ॥ ३ ॥ वेदनिन्दा ॥ ४ ॥ अघीतस्य च
त्यागः ॥ ५ ॥ अग्निपितृमातृसुतदाराणां च ॥ ६ ॥

उपपातकविभागं तत्प्रायश्चित्तं च ^२सप्तत्रिंशोनाह । स्त्रोत्कर्षनिमित्तं मिथ्यावचनम् ‘मयेदं विहितं, मयेदं दापितम्’ इत्यादि । यत्तु महादानादिप्राप्त्यर्थमचतुर्वेदस्य ‘चतुर्वेदोऽहम्’ इत्यादि, यच्च ^३परस्य जातिविद्यःसमुत्कर्षे सति ‘नायं ब्राह्मणः’ ‘न किञ्चिज्जानानि’ इति वचनं महादानादिप्राप्तिविघातकं तद्ब्रह्महत्यासमम् ॥ १ ॥ राजन्यविदिताल्पपरदोषस्यापनम् । यत्तु राजनि अविद्यमानपरकीयमहादोषवचनं तद्ब्रह्महत्यासमम् ॥ २ ॥ गुरोः जनकस्य, अलीको मिथ्या, निर्वन्धो दोषारोपणम् ‘त्वयेदं गृहकार्यं नाशितम्’ इति । अन्यस्तु ब्रह्महत्यासमः ; यथा ‘अम्माकं भ्रातृणां विभागे त्वया वैपम्यं कृतम्’ इति ; महापातकाद्यभिशासनं वा ॥ ३ ॥ परिहासेन वेदग्रन्थार्थयोः कुत्सनम् । अन्यस्तु सुरापानसमः ; यथा नास्तिक्येन वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च कुत्सनम् ॥ ४ ॥ अघीतस्य वेदस्य च कुटुम्बभरणादिव्यासङ्गेन सच्छास्त्राभ्यासप्रसङ्गेन वा त्यागो विस्मरणम् । यस्तु : सच्छास्त्राभिनिवेशेन दुर्व्यसनेन वा त्यागः, स ब्रह्महत्यासमः ॥ ५ ॥ त्यागोऽत्रानुषज्यते । अग्नेः श्रौतस्य स्मार्तस्य वा त्यागोऽपरिचरणा । पितृमात्रोत्स्यागः जीवतोरपतितयोः योगक्षेमाद्यकरणम् ; मृतयोः श्राद्धाद्यकरणम् । चकारात् पितृव्यमातुलादिबान्धवानामपि त्यागः ; “बान्धवत्याग एव च” इति योगिस्मरणात् ॥ ६ ॥

अभोज्यान्नाभक्ष्यभक्षणम् ॥ ७ ॥ ^४परस्वापहरणम् ॥ ८ ॥
परदाराभिगमनम् ॥ ९ ॥ अयाज्ययाजनम् ॥ १० ॥ ^५विकर्म-
जीवनम् ॥ ११ ॥ असत्प्रतिग्रहश्च^६ ॥ १२ ॥ क्षत्रविद्शूद्रगोबधः
॥ १३ ॥ अविक्रेयविक्रयः ॥ १४ ॥

^१ Sūtra 2 and Commentary thereon omitted in ख, ग ; राजगामि पैशुन्यम्—ठ.

^२ सप्तत्रिंशाध्यायैनाह—ग.

^३ परस्पर—ग.

^४ This Sūtra omitted in ड.

^५ विकर्मणा—ठ.

^६ च omitted in ड. .

अभोज्याः गणगणिकादयः, तेषामन्नम् ; अभक्ष्यं चानर्चनादि ; तयोः भक्षणम् । कामतो लशुनादि-
भक्षणस्य मुरापानसमत्वम् ॥ ७ ॥ सुवर्णतत्समव्यतिरिक्तस्य परस्वस्य धान्यकुप्यादेः अपहरणम् । तच्च दशधेत्याह
हारीतः—“ अदत्तादानात्, अनतिसृष्टहरणात्, अनिर्देशोपभोगात्, भृत्येभ्यो भृत्यदानात्, ^१याचिता-
निर्यातनात्, न्यासापनयनात्, छन्नव्यपनयात्, अनुपायग्रहणात्, प्रतिश्रुत्यादानात्, देवताभिसंबन्धाच्चेति
दशविधं स्तेयम् ” इति ॥ ८ ॥ मातृतत्समव्यतिरिक्तानां परदारारणामभिगमनम् ॥ ९ ॥ अयाज्याः जाति-
कर्मदुष्टाः शूद्राद्यादयः ; तेषां याजनम् ; पतितयाजनस्य महापातकत्वात् ॥ १० ॥ विपरिवृत्तं कर्म विकर्म ;
यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यवृत्ती । तदुपजीवनम् ॥ ११ ॥ अमतः पतितादेः सकाशात्, अमतो द्रव्यस्य
मेपीकृष्णाजिनादेः, असति देशे कुरुक्षेत्रादौ, असति काले सूर्यग्रहादौ वा प्रतिग्रहः । चकारादमदध्यापनम् ;
“ शूद्राध्यापक्याजकौ ” इति याम्यात् ॥ १२ ॥ क्षत्रविट्शूद्राणां गोश्च वधः । समासान् म्रियाश्च ;
“ स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधः ” इति योगिस्मरणात् । स्त्री जातिमात्रम् ॥ १३ ॥ अविक्रेयं लाक्षालवणादि ; तस्य
विक्रयः ॥ १४ ॥

परिवित्तितानुजेन^२ ज्येष्ठस्य^३ ॥ १५ ॥

अकृतदारामिहोत्रस्य ज्येष्ठस्य कृतदारामिहोत्रेणानुजेन परिवित्तिता भवति ;

“ दारामिहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजं स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पर्वजः ॥ ”

इति मानवान् । ज्येष्ठस्य सोदरस्येति विवक्षितम् ;

“ सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद् दारसंग्रहम् ।

आवसथ्यं तथाधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत् ॥ ”

इति गार्ग्यस्मरणात् । सोदर्यत्वं त्वत्र त्रिविधम्—पित्रैक्यात्, मात्रैक्यात्, उभयैक्याच्च । तत्र पित्रैक्येन
सोदरत्वं गर्भोपनिषत्सु प्रसिद्धम् । महाभारते च—

“ पितुः स जठरे स्थित्वा शुक्रद्वारेण मातरम् ।

प्रविश्य शोणितासक्तः पञ्चधा तनुमाददे ॥ ”

इति । देवयानीं प्रति कचोक्तिश्च—

“ यस्मिन्नेवोदरे तातस्यावसस्त्वं शुभानने ।

तस्मिन्नेवाहमवसं तेन त्वं भगिनी मम ॥ ”

^१ याचितानिपतितान्—ग.

^२ अनुजे निर्विष्टे—ज, ठ.

^३ परिवेदनम् added in ड.

इत्यादिहेतुभिरविवाहत्वप्रतिपादिका । मात्रैक्यादिना सोदरत्वं स्पष्टमेव । तत्रैकैकं निमित्तमादाय निषेधप्रवृत्ता-
वपवादमाह शातातपः—

“ पितृव्यपुत्रसापन्नपरनारीमुतेषु च ।

ज्येष्ठेष्वपि च तिष्ठन्तु भ्रातृणां तु कनीयसाम् ।

दाराभिहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ ”

इति । पितृव्येण देवरादिना देवदत्तमातर्युत्पादितः पुत्रः पितृव्यपुत्र इत्युच्यते । स मात्रैक्येन देवदत्तस्य
सोदरः । तथा देवदत्तस्य सपत्नमातरि देवदत्तपित्रोत्पादिनो देवदत्तस्य सोदरः । तथा देवदत्तपित्रा परस्य
भ्रात्रादेः नार्या भार्यायां नियोगेनोत्पादितः देवदत्तस्य सोदरः ; “ संविदा तृभयोः ” इति गौतमस्मरणेन
तस्य द्वयामुप्यायणत्वात् । एतेषु त्रिष्वपि सोदर्यत्वेन निषेधप्राप्तावयमपवादः । अन एवापवादादपरिणीतेऽपि
युधिष्ठिरे भीमसेनस्य हिडिम्बापरिणयो न दोषाय । यमोऽपि—

“ पितृव्यपुत्रान् सापन्नान् परपुत्रान्स्तथैव च ।

दाराभिहोत्रधर्मेण नाधर्मः परिविन्दतः ॥ ”

इति । अत्राद्यौ ^१द्वौ व्याख्यातौ । परपुत्रः परस्यैव पुत्रः ; परस्यैव पुत्रार्थमुत्पादितः, न स्वार्थमपि । सोऽपि
पित्रैक्यात् देवदत्तस्य सोदरः । गौतमोऽपि—

“ भिन्नोदरे दत्तके च पितृव्यतनयेऽग्रजे ।

दाराभिहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ ”

इति । दत्तः पित्रा अन्यस्मै पुत्रत्वेन । तस्य पितरज्येष्ठापेक्षया परिवेदनप्राप्तौ, तदपेक्षया च
तत्सोदरकनिष्ठस्य चेत्युभयापवादः । “ तृतीयः पुत्रिका इति वसिष्ठोक्ते पुत्रिकापुत्रे सति कनिष्ठे
औरसे परिवेदनप्राप्तौ अग्रजपदेनापवादः ।

तदेवमपवादतया वाक्यत्रयोपपत्तौ “ दाराभिहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ” इत्यग्रजस्य
व्यतिरेकमुखेन ^२सोदर्यत्वविवक्षार्थं वाक्यत्रयारम्भ इति निरस्तम् ; “ सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे ” इत्यनेनैकवाक्यतयैव
तत्सिद्धेः । न हि अग्रजस्य सोदर्यत्वसिद्धयर्थं वाक्यत्रयारम्भो युज्यते ; “ न हि घट इति वक्तव्ये अनघट
इति वदन्ति विद्वांसः ” इति न्यायात् । किंच ^३सोदर्यत्वमात्रविवक्षार्थत्वे पितृव्यपुत्रादिपदानामविवक्षितार्थ-
क्तया मातृवृष्वपिपितृवृष्वमातुलपुत्रादिपरिः-^४नमापद्यत ; तेषामग्रजत्वेन दोषापादकत्वसंभवात् । संभवति
चापवादत्वेन विवक्षितार्थत्वे अविवक्षाया अन्याय्यत्वाच्च । यच्च

“ देशान्तरस्थङ्कीर्षिकवृषणानसहोदरान् ।

वेद्याभिषक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

जडमूकान्धबधिरकुब्जवामनखोडकान् ।
 अतिवृद्धानभार्याश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥
 धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ।
 कुटिलेन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन् न दुष्यति ॥ ”

इति कात्यायनेन ज्येष्ठपुत्र एव विषयविशेषेऽपवादोऽभिहितः, सोऽपि सोदर्यविषय एव ; अन्यथा अति-
 प्रसङ्गात् ; प्राप्यभावेनापवादत्वासंभवाच्चेत्यलं बहुना ।

ज्येष्ठानुजयोश्च पुंस्त्वं विवक्षितम् ; अप्राप्तेद्देश्यविशेषणत्वात् “ अष्टवर्षं ब्राह्मणम् ” इत्यष्टवर्ष-
 त्वादिवत् । तेनापरिणीतायामपि ज्येष्ठभगिन्यां कनिष्ठस्य भ्रातुः परिवेदनं न भवति । तथा अपरिणीते
 ज्येष्ठभ्रातरि कनिष्ठाया भगिन्याः परिवेदनं न भवति । अत एव भगिन्योरपि परिवेदनाभावप्राप्तौ वचनारम्भः ।
 तदाह गार्ग्यः—

“ एकमातृप्रसूतानां पुत्रीणां परिवेदने ।
 दोषः स्यात् सर्ववर्णेषु न दोषो भिन्नमातृषु ॥ ”

इति । मातृपदं पितुरप्युपलक्षणम् । तेन भिन्नपितृकास्वपि न दोषः । ततश्च पितृव्यपुत्रादिवाक्योपात्ता निशेषा
 अत्राप्यनुसंधेयाः । सोदर्यास्वपि क्वचिदपवादमाह वृद्धमनुः—

“ विवाहेऽनधिकारी स्याज्ज्येष्ठकन्या स्थिता यदा ।
 तदनुज्ञां विना वापि कनिष्ठामुद्वहेत् तदा ॥ ”

इति । अनधिकारीति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । वाशब्दोऽनुज्ञापक्षं गमयति । ततश्च अनधिकारिण्यां ज्येष्ठ्यां
 तदनुज्ञां विनापि कनिष्ठामुद्वहेत् ; अधिकारिण्यां तदनुज्ञयापि वेति वाशब्दार्थः । अनधिकारश्च कुष्ठापस्मार-
 वैरूप्यादिभिः ; “ अरोगिणीं भ्रातृमतीम् ” इति स्मरणात् ;

“ नामयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।
 दारैस्तु परिवेद्यः स्यात् पृथग्धर्मा हि ब्राह्मणाः ॥
 नामयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपांसि च ।
 न च श्राद्धं कनिष्ठस्य न च कन्या विरूपिता ॥ ”

इति कात्यायनस्मरणाच्च । जातारणिपरिग्रहेण जातमात्राहिताग्नेरग्निहोत्रवेदाध्ययनवेदव्रतैः परिवेदनदोषो
 नास्ति । जातारण्यभावे तु उपनीतस्याध्ययनाधिकारात् उपनयने परिवेदनदोषोऽस्त्येवेति गमयितुं वेदग्रहणम् ।

“ न जन्ममासे दिवसे च ऋक्षे ज्येष्ठेऽनुपेते परशाखया च ।
 न चान्यगोत्राज वटुं च कुर्यान्न बह्वृचाः पञ्चमषष्ठयोश्च ॥ ”

इति ज्योतिर्निषेधात् । एतेन वेदपदमुपनयनपरमिति निरस्तम् । किंतु दारण परिवेद्यः । यतो ब्राह्मणाः पृथग्धर्माणः ; केषांचित् जातमात्राणां, केषांचित् कृतदाराणामाधानविधानात् । अग्नयः श्येनचित्यादयः । यद्वा ज्योतिष्टोमविकारावग्निष्टोमातिरात्रौ ; तयोः प्रथमप्रयोगे परिवेदनापादकत्वात् । यथाह त्रिकाण्डपण्डनः—

“ दर्शेष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसंग्रहम् ।

अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगं प्रथमे स्थितम् ।

न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे चाप्यकुर्येति ॥ ”

इति । प्रयोगे प्रथमे स्थितमिति दर्शेष्ट्यादीनां यथालिङ्गं विशेषणम् । तेन प्रथमप्रयोग एवैषां परिवेदनापादकत्वम् ; न द्वितीयादिप्रयोगेष्विति । तपांसि ; चान्द्रायणादीनि । श्राद्धम् ; दर्शदौ पार्वणादीनि । एते कनिष्ठ आतरं न परिविन्दन्ति । विरूपिता अङ्गेन्द्रियादिविकला ज्येष्ठा कनिष्ठां भगिनीं च न परिविन्दतीति वाक्यद्वयस्यार्थः ॥ १५ ॥

परिवेदनम् ॥ १६ ॥ तस्य च कन्यादानम् ॥ १७ ॥ याजनं

च ॥ १८ ॥

अकृतदाराग्निहोत्रे ज्येष्ठे कनिष्ठस्य तदुभयसंयोगः ॥ १६ ॥ तस्य परिवेत्तुः । चकारात् परिवित्तेश्चाकृतप्रायश्चित्तस्य । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी उत्तरसंबन्धाय । कन्यादानं दातुरुपपातकम् ॥ १७ ॥ तस्य परिवेत्तुः परिवित्तेश्च याजनं विवाहकरणं कारयितुः ;

“ परिवित्तिः परिवेत्ता यथा च परिविद्यते ;

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः । ”

इति स्मरणात् । तदेतत्^१ स्पष्टमाह हारीतः—“ ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयान् निविशमानः परिवेत्ता भवति । परिवित्तिर्ज्येष्ठः । परिवेदनीया कन्या । परिदायी दाता । परियष्टा याजकः । ते सर्वे पतिताः ” इति ॥ १८ ॥

ब्राह्म्यता ॥ १९ ॥ भृतकाध्यापनम् ॥ २० ॥ भृतकाद्या-

ध्ययनादानम् ॥ २१ ॥

ब्राह्म्यता यथाकालमुपनयनम् । यत्तु असोमयाजित्वं च ” इति, तन्न ; “ यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत् स ब्राह्म्यः ” इति पुत्रपौत्रयोरेव ब्राह्म्यताश्रवणात् । तस्मात् असोमपीधिपितृकत्वमिति वाच्यम् ॥ १९ ॥ भृत एव भृतकः अध्येतुर्वेतनग्राही । तेनाध्यापनं तस्योपपातकम् । यद्यप्युपाध्यायलक्षणेऽस्याभ्यनुज्ञा गम्यते, तथाप्यापद्धिषयासौ मन्तव्या ; “ राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा ” इति योगिस्मरणात् ।

^१ तदेव—न.

न चापणपूर्वमेवायं धनागमोऽभ्यनुज्ञायते ; “अध्याप्या धर्मतः साधु शक्तासंज्ञानवित्ताः ” इत्यपणपूर्वस्य तस्य प्रागेवाभ्यनुज्ञानात् । तस्मादापदि तस्याप्यभ्यनुज्ञेति मन्वयम् । अनापदि भृतकाध्यापनमुपपातकमिति न विरोधः । यद्यप्यन्तेवासी शिल्पार्थं उच्यते, तथाप्युक्तन्यायाविशेषात् वेदविद्यार्थिष्वप्यविरोधः ॥ २० ॥ भृतकात् वेतनग्राहिणः यदभ्ययनं गिष्यस्य तत् । चकारात् अभ्येतुरनुयोगदानम् । तच्चोत्कर्षार्थमधीयानस्य ‘अबद्धं पठसि’ इत्यादिपर्यनुयोगः ; “दत्तानुयोगानभ्येतुः पतितान् मनुरब्रवीत्” इति स्मरणात् ;

“भृतकाभ्ययनं कृत्वा भृतकाध्यापनं तथा ।

अनुयोगप्रदानेन त्रीन् पक्षांस्तु पिवेद्यवन् ॥”

इति हारीनस्मरणात् ॥ २१ ॥

‘सर्वाकरेष्वधीकारः ॥ २२ ॥ महायन्त्रप्रवर्तनम् ॥ २३ ॥

सर्वे च आकराः सुवर्णरजनाद्युत्पत्तिस्थानानि ; तेषु राजादेशेनाविकारः । सर्वशब्दात् कृत्रिमाणां वस्त्राद्युत्पत्तिस्थानानामपि ग्रहणम् ; संकोचे मानाभावात् ; “सर्वाकरेष्वधीकारः” इत्यविशेषेण^१ मानवाच्च ॥ २२ ॥ एकप्रयोगेणानेकहिसाकरं नाल्यादि महायन्त्रम् । तस्य प्रवर्तनं निर्माणम् । तन्मैवाग्निसंयोगकरणं गोलकमोचनम् ; “हिंस्रयन्त्रविधानं च” इति योगिस्मरणात् । युक्तं चेतदेव । हिसासंबन्धेन ‘पातकौचित्यात् “धनुःशराणां कर्ता च” इतिवत् । न तु तिलेक्षुयन्त्रप्रवर्तनम् ; हिंसासंबन्धाभावेन पातकत्वानौचित्यात् । न च तिलादिपीडनमेव हिमेनि युक्तम् ; चर्वणम्यापि तत्त्वापत्तेरित्यलम् ॥ २३ ॥

द्रुमगुल्मवल्लीलतौषधीनां हिंसा ॥ २४ ॥ स्याज्जीवनम् ॥ २५ ॥

अभिचारबलकर्मसु च प्रवृत्तिः ॥ २६ ॥

द्रुमाः पनसाम्रादयः । गुल्माः अनतिदीर्घनिविडलना मालव्यदयः । बल्लयः वेष्टनयायिन्यो गुडूच्यादयः । लनाः दीर्घयायिन्यो द्राक्षादयः ।^२ ओषधयः फलपाकान्ताः शाल्यादयः । समामात् गुच्छक्षुप-प्रनानादीनां ग्रहणम् । गुच्छाः कुरण्टकादयः । क्षुपाः करवीरादयः । प्रनानाः सारिवादयः । तेषामार्द्राणां हिंसा छेदः इन्धनाद्युद्देशेन ; “इन्धनार्थमगुष्काणां द्रुमाणामवपातनम्” इति मनुस्मरणात् । हलाद्यर्थ-व्यतिरेकेण ; “फलपुष्पोपगान् पादपान् न हिंस्यात् ; कर्षणकरणार्थं चोपहन्यात् ; गार्हस्थ्ये च” इति वसिष्ठस्मरणात् । कर्षणकरणं हलः । गार्हस्थ्यस्याङ्गम् अग्निपालनम् ; तदुपयोग्यरणिपात्रादिकरणं च । तदर्थं छेदने न दोषः ॥ २४ ॥ स्त्रिया अभिमुख्येनान्यं प्रति संमुखीकरणेन ; तेन संयोज्येति यावत् ; तदुत्पन्नेन

^१ Sūtra-s 22 and 23 omitted in ज.

^२ पातकत्वौचित्यात्—च,

^३ अविशेषेण omitted in ख, ग.

^४ This passage corrupt in च,

धनेन जीवनम् ॥ २५ ॥ परमारणाय जपहोमादिरभिचारः । अनिषिद्धस्यापि परानभिमतस्य बलावष्टम्भेन करणं बलकर्म । “ मूलकर्म च ” इति मनुः । मूलैरोषधीनां वशीकरणादिवरणं मूलकर्मेत्यस्यार्थः । तेषु प्रवृत्तिः उद्योगः । प्रवृत्तिग्रहणमनिष्यन्नेऽपि प्रयोजने प्रवृत्तिमात्रेण पापसंबन्धप्रदर्शनाय ; “ सृष्टश्चेत् ब्राह्मणवधेऽहत्वापि ” इति गौतमीयलिङ्गात् । चकारात् अहीनयाजनादि ;

“ त्रात्यानां याजनं कृत्वा परेणमन्त्यकर्म च ।

अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ ”

इति मानवात् ॥ २६ ॥

आत्मार्थे क्रियारम्भः ॥ २७ ॥ अनाहिताग्निता ॥ २८ ॥

देवर्षिपितृऋणानामनपक्रिया ॥ २९ ॥

अत्र क्रियागामन्येऽपि पचनक्रिया गृह्यते ; “ अघं स केवलं मुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ” इति स्मरणात् । तस्या आत्ममात्रेद्देशेनारम्भः ॥ २७, २८ ॥ देवर्षिपितृणांमृणानि, “ जायमानो वै ब्राह्मण-स्त्रिभिर्ऋणवा जायते ” इत्यादिश्रुत्युक्तानि ; तेषामनपक्रिया अपरिहारः ; यज्ञाकरणम्वाध्यायानध्ययनप्रजा-नुत्पादनादीनां यावत् । यत् “ गृहीतस्य मुवर्णादिरप्रदानम् ” इति “ ऋणानां चानपक्रिया ” इत्यस्य व्याख्यानं, तन्न मुन्दरम् ; तस्य पूर्वोदाहृतहारीतवाक्याभिहितस्तेयावान्नरभेदत्वेन पौनरुक्त्यात्, मूलवाक्य-विरोधाच्चेत्यलम् । बहुवचनात् मनुष्यऋणस्यानपाकरणम् । यथाह नारदः—

“ इच्छन्ति पितरः पुत्रान् शार्थहेतोर्यतस्तत् ।

उत्तमर्णाधमर्णेभ्यो मामयं मोचयिष्यति ॥ ”

इति । “ उत्तमर्णानि देवर्षिपितृऋणानि ; अधमर्णानि मनुष्यर्णानि मुवर्णान्यादीनि ” इति कल्पतरुः ॥ २९ ॥

असच्छास्त्राभिगमनम् ॥ ३० ॥ नास्तिकता ॥ ३१ ॥ कुशी-

लवता ॥ ३२ ॥ मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ॥ ३३ ॥ इत्युपपातकानि ॥ ३४ ॥

अमनां वेदवाद्यादीनां शास्त्रेषु अभिगमनम् आयासः ; “ असच्छास्त्राभिगमनम् ” इति योगिस्मरणात् ॥ ३० ॥ नास्ति परलोक इत्यभिनिवेशः ॥ ३१ ॥ कुशीलवो नटः ; तद्वृत्तिता ॥ ३२ ॥ मद्यप चासौ स्त्री च ; तस्याः निषेवणम् अभिगमनम् । मद्यशब्दोऽत्र सुरासाधारणः । तेन यासां मद्यमात्रं निषिद्धं, यासां च सुरामात्रं तदुभयग्रहणाय मद्यपशब्दप्रयोगः । नात्र मद्यपस्य स्त्रीत्यर्थः ; अतिप्रसङ्गात् ; षष्ठ्यर्थलक्षणापात्ताच्च । नापि मद्यपस्त्री शूद्रेति साधु ; हीनयोनिनिषेवणेन पौनरुक्त्यात् । स्त्रीग्रहणं

स्वपरस्त्रीसाधारण्याय । तच्च कृतप्रायश्चित्ताया एव; अकृतप्रायश्चित्ताभिगमनस्य महापातकत्वात् । अत एव “सुराप्यधिवेत्तव्या” इति सुराप्या अधिवेदनं कृतप्रायश्चित्ताया अप्यगम्यत्व एव घटते; अन्यथा अधिवेदनम्यादृष्टार्थात्पत्तेः;

“पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।

पतितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥”

इति मानववचनारम्भसामर्थ्यात् कृतप्रायश्चित्ताया अप्यव्यवहार्यत्वसिद्धेश्चेत्यलम् ॥ ३३ ॥ इतिशब्दः प्रकार-
वचनः । तेन एवंप्रकाराणामन्येषामपि ग्रहणम् । यथा योगीश्वरः—“वार्धुप्यं लवणक्रिया” “निन्दिता-
घोषजीवनम्” “व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः” “तडागारामविक्रयः” “कन्यासंदृष्टणं चैव”
“कौटिल्यम्” “हिंसौषधजीवनम्” “व्यसनान्यात्मविक्रयः”

“शूद्रप्रेष्यं हीनसम्पत्वं हीनयोनिनिषेवणम् ।

तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥”

“भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम् ।”

इति । वार्धुप्यं निषिद्धवृद्ध्युपजीवनम् । लवणस्य क्रिया उत्पादनम् । निन्दितस्य अराजकृतस्य
अर्धस्य मूल्यम्योपजीवनम् । व्रतलोपः ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्रसङ्गः; अन्यस्यापि व्रतस्य नियमस्य लोपः ।
सुताश्च सुताश्च सुताः, कन्यापुत्राः; तेषां विक्रयः । तडागः जलाशयः; आराम उद्यानम्; तयोः
स्वकृतयोः पितृकृतयोर्वा अनुत्पृष्टयोर्विक्रयः; उत्पृष्टयोः स्वत्वाभावात् । कन्यायाः संदृष्टणमङ्गुल्या-
दिना योनिविदारणम्; अकन्येत्युक्तिः, अपस्माराद्यारोपणं वा । न संभोगः; तस्य गुरुत्वं सप्तमत्वात् ।
कौटिल्यमगुरोः; गुरुकौटिल्यस्य सुरापानसमत्वात् । हिंसया प्राणिवधेन जीवनम् । औषधेन रसकाथादिना
जीवनम्; वैद्यवृत्तिरिति यावत् । व्यसनानि मृगयादीन्यष्टादश । आत्ममूल्यकरणेन परदास्यकरणम् ।
शूद्रस्य प्रेष्यं मेवकीभावः त्रैवर्णिकस्य । हीनैः चोरादिभिर्मैत्रीकरणम् । अनृद्धमवर्णदारस्य कंवलसवर्ण-
दारोद्वहनम् । अनाश्रमे विधुरत्वादौ वासो रतिः । नित्यं परान्नसेवनम् । भार्याया उद्धायाः शूद्राया अपि
विक्रयः । चकारार्थमाह प्रचेनाः—“अनृतवाक् तस्करो राजभृत्यो वृक्षारोपणवृत्तिर्गुरोऽमिदश्च रथगजा-
रोहणवृत्तिः रङ्गोपजीवी श्रमणिकः शूद्रोपाध्यायः वृषलीपतिः भण्डिको नक्षत्रोपजीवी च श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी
चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कितवो मद्यपः कूटकारकोऽपत्यविक्रयी मनुष्यपशुविक्रयी^१ च” इति ।
हारीतोऽपि—“कन्यादृष्टा सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी सुरामद्यपः शूद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता
^२नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नः मिथ्याभिर्शंसी ^३पतितसंव्यवहारी मित्रधुक्

शरणागतघाती प्रतिरूपकवृत्तिः ” इति । एतान्युपपातकसंज्ञानि । उप समीपे पातकिनां नरकेषु पातयन्तीति उपपातकानि ॥ ३४ ॥

उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः ।

^१पराकं च तथा कुर्युर्यजेयुर्गोसवेन वा^२ ॥ ३५ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तत्रिंशोऽध्यायः

एवमुपपातकानि विभज्य तेषु प्रायश्चित्तमाह । एते पूर्वोक्ताः उपपातकिनो नराः चान्द्रायणं वक्ष्यमाण-
लक्षणं कुर्युः । चशब्दो विकल्पार्थः । तथा तेष्वेवोपपातकेषु पराकं वक्ष्यमाणमेव वा कुर्युः । अथवा गोसवेन
यज्ञेन वा यजेयुः । तथाशब्दात् मासं पञ्चगव्याशनं मासं प्रयोजनं च गृह्यते ;

“ उपपातकगुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन च ।

पयसा वापि मासेन पराकेणाथवा पुनः ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । अत्रायमभिसंबन्धिः—येषूपपातकेषु वक्ष्यमाणं प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नास्ति, तेष्वेतेषां
त्रयङ्गामन्यतमं देशकालाद्यपेक्षया योज्यम् । येषु पुनः प्रतिपदोक्तं स्वीयमन्यदीयं वा प्रायश्चित्तमस्ति, तेषु
तदेवेति । तत्र पराकचान्द्रायणादीन्यकामकारे । कामकारे तु गोसवस्त्रैमासिकं वा । यथाह मनुः त्रैमासिक-
प्रक्रमे—“ एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ” इति । एवमन्यदप्युक्तम् ॥ ३५ ॥

इति ^४श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्ठपनायकात्मजश्रीतस्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिष्ठः । अकारि^५श्रीरामपण्डितात्मज^५श्रीनन्द-

पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां सप्तत्रिंशोऽध्यायः

^१ पराकमथवा कुर्युः—ज, ठ.

^२ वैष्णवे धर्मशास्त्रे उपपातकप्रकरणं सप्तत्रिंशम्—च ; वैष्णवे—झ.

^४ From श्रीमन्महा up to वाराणसीवासि omitted in घ, च.

^२ च—झ.

^५ श्री omitted in ग.

अष्टात्रिंशोऽध्यायः

ब्राह्मणस्य रुजः करणम् ॥ १ ॥ अग्रेयमद्ययोर्घ्रातिः ॥ २ ॥
जैह्वयम् ॥ ३ ॥ पशुषु मैथुनाचरणम् ॥ ४ ॥ ^१पुंसि च ॥ ५ ॥ इति
जातिभ्रंशकराणि ॥ ६ ॥

जातिभ्रंशकरविभागं तत्प्रायश्चित्तं चाष्टत्रिंशेनाह^१ । विप्रस्य अङ्गपीडाकरणम् ॥ १ ॥ अग्रेयं
विष्मूत्रादि ; मद्यम् उक्तलक्षणम् ; तयोः घ्रातिः गन्धोपलब्धिः ॥ २ ॥ जैह्वयं वञ्चकत्वम् ॥ ३ ॥
पशुषु गवादिषु मैथुनस्य ब्राह्मणधर्मस्य आचरणम् ॥ ४ ॥ पुरुषे मैथुनाचरणम् । चकारान् स्त्रियामपि अयोनौ
गमनम् ; “ अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं चाभिमेहतः । चतुर्विंशतिको दण्डः ” इति योगिस्मरणात् ॥ ५ ॥
एवंप्रकाराणि जातिभ्रंशकरशब्दाभिधेयानीति । प्रवृत्तिनिमित्तं प्रागुक्तम् ॥ ६ ॥

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।

चरेत् सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ ७ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतावष्टात्रिंशोऽध्यायः

तत्र प्रायश्चित्तमाह । इच्छया कामतः पूर्वोक्तमन्यतमं जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वा सांतपनं कृच्छ्रं
सप्ताहसाध्यं चरेत् । अनिच्छया अकामतः पुनः प्राजापत्यं वक्ष्यमाणं चरेदिति । यत्तु

“ ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा रासभादिप्रमापणम् ।

निन्दितेभ्यो धनादानं कृच्छ्रार्थं व्रतमाचरेत् ॥ ”

इति बृहस्पतिनोक्तम् , तत् अत्यरुजः करणजातमात्ररासभप्रमापणाद्यल्पविषये द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

इति ^४श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^५श्रीरामपण्डितात्मज^५श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामष्टात्रिंशोऽध्यायः

^१ पुंसि चेति जातिभ्रंशकराणि read as single Sūtra in ठ.

^२ अष्टत्रिंशाध्यायेनाह—ख, ग.

^३ वैष्णवे धर्मशास्त्रे जातिभ्रंशप्रकरणमष्टत्रिंशम्—ज ; वैष्णवे अष्टत्रिंशोऽध्यायः—झ.

^४ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतावष्टात्रिंशोऽध्यायः—घ, च ; ख omits from श्रीतम्मण up to प्रोत्साहित.

^५ श्री omitted in ग.

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा^१ संकरीकरणम् ॥ १ ॥

संकरीकरणविभागं तत्प्रायश्चित्तं चैकोनचत्वारिंशेनाह^२ । ग्राम्याः अग्न्यादयः । आरण्याः महिषादयः । तेषां पशूनां हिंसा संकरीकरणम् । यथाह पैठीर्नासः—“ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः । महिषवानरऋक्षसरीसृपस्सृपतमृगाश्चेति सप्सारण्याः पशवः ” इति । तत्र गोमनुष्यवधस्योपपानकादिपाठात्^३ तदितरहिंसा संकरीकरणम् । अत एव मनुः—

“स्वराश्चोष्टमृगैर्मानामजाविकवधस्तथा ।

संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च^४ ॥ ”

इति गोमनुष्येतरानेव संजग्राह । चकारात् आदीनां ग्रहणम् । पशुग्रहणं पक्षिनिरासाय ; तद्धिंसाया मलिनीकरणत्वात् ॥ १ ॥

संकरीकरणं कृत्वा मासमश्रूतं यावकम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं तु कारयेत् ॥ २ ॥

इति ^५श्रीविष्णुस्मृतावेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

तत्र प्रायश्चित्तमाह । इच्छानिच्छे अनुवर्तेते । तत्रेच्छया संकरीकरणं कृत्वा मासमविच्छेदेन यावकं यवोदनमश्रीयत् । अथवा अनिच्छया तत्करणे कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्यात् । स्वस्यासामर्थ्ये ब्राह्मणद्वारापि कारयितुं णिचूपगोगः । प्रायश्चित्तपदोपादानं तु न त्वेवमत्रैवेदम्, किं त्वन्त्रापि प्रायश्चित्ते इति ज्ञापयितुम् ;

^१ हिंसेति—ज, ठ.

^२ शाध्यायेनाह—ठ.

^३ परिहारात्—घ.

^४ वा—ग.

^५ वैष्णवे धर्माशास्त्रे संकरीकरणप्रकरणमेकोनचत्वारिंशम्—ज ; वैष्णवे एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः—झ ; संकरीकरणप्रकरणमेकोनचत्वारिंशम्—ठ,

“ व्याधिव्यसनिनि श्रान्ते दुर्भिक्षे डामरेऽपि च ।
 उपवासो व्रतं होमः स्नानं तीर्थं जपस्तपः ।
 विप्रैः संपादितं यस्य संपूर्णं तस्य तत्फलम् ॥ ”

इति पराशरस्मरणात् । डामरः महामारी ॥ २ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
 श्रीकेशवनायकप्रेत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज^३श्रीनन्द-
 पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

^१ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतावेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च,

^२ श्री. omitted in ग.

चत्वारिंशोऽध्यायः

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनमसत्यभाषणं
शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणम् ॥ १ ॥

अपात्रीकरणविभागं तत्प्रायश्चित्तं च चत्वारिंशाध्यायेनाह । निन्दितेभ्यो भ्लेच्छादिभ्यो विनापि प्रतिग्रहं वृद्ध्यादिरूपेण धनादानम् । वाणिज्यम् अनिषिद्धस्यापि वस्तुनः क्रयविक्रयौ । कुसीदम् अनिषिद्ध्यापि वृद्ध्या जीवनम् । असत्यभाषणं साक्ष्यमन्तरेणापि । शूद्रस्य सेवनं प्रेष्यत्वं^१ विनाप्याज्ञाकरणं त्रैवर्णिकानाम् ; इत्येवंप्रकाशकमपात्रीकरणम् ; अस्त्यप्रतिग्रहनिषिद्धविक्रयनिषिद्धवृद्धिसाक्ष्यानृतशूद्रप्रेष्यत्वानामुपपातकत्वात् ॥ १ ॥

अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ।

शीतकृच्छ्रेण वा ^२भूयो महासांतपनेन वा ॥ २ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ चत्वारिंशोऽध्यायः

तत्र प्रायश्चित्तमाह । इच्छया अपात्रीकरणं कृत्वा वक्ष्यमाणेन तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । अनिच्छया तत्करणे तु शीतकृच्छ्रेण । भूयः अभ्यासेन तत्करणे महासांतपनेन शुध्यति । तत्र अकामतोऽभ्यासे पञ्चदशाहिकं ज्ञेयम् । तत्रैव कामतोऽत्यन्ताभ्यासे “अपात्रीकरणं कृत्वा मासं शोधनमैन्दवम्” इति मानवं द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

इति ^४श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीबाणसीवासिधर्माधिकारि^५श्रीरामपण्डितात्मज^६श्रीनन्द-

पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविबुधौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां चत्वारिंशोऽध्यायः

^१ प्रेष्यतां—ख, ग.

^२ भूयः शुद्धिः—ज, झ, ठ.

^३ वैष्णवे धर्मशास्त्रे अपात्रीकरणप्रकरणं चत्वारिंशम्—ज ; वैष्णवे चत्वारिंशोऽध्यायः—झ.

^४ From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.

^५ श्री omitted in ग.

एकचत्वारिंशोऽध्यायः

पक्षिणां जलचराणां जलजानां च घातनम् ॥ १ ॥ क्रिमि-
कीटानां^१ च ॥२॥ मद्यानुगतभोजनम् ॥३॥ इति मलावहानि ॥४॥

मलावहविभागं तस्मादधिकृतं चैकचत्वारिंशाध्यायेनाह । पक्षिणो जलचराः स्थलचराश्च । जलचराः ;
ये जलं प्रविश्य मत्स्यादीन्^२ गृह्णन्ति, ते उर्द्रादयो^३ जीवविशेषाः । जलजाः मत्स्यादयः । तेषां घातनम्
॥ १ ॥ क्रिमयः गोमयादिसंभूताः । कीटाः पिपीलिकादयः । तेषां घातनम् ॥ २ ॥ मद्येन पूर्वोक्तेन
द्वादशविधेन अनुगतं सदृशं मदजनकतया जातीफलादि, तस्य भक्षणम् । यद्वा मद्यस्य सुराया अनु-
पश्चात् गतम् उत्पन्नं भङ्गादि, तद्वक्षणम् । यथोक्तं केदारखण्डे—

“ लघुनं गृह्णनं चैव पलाण्डुं मद्यमेव च ।

सुरया सह जातानि तेषां भङ्गा च पञ्चमी ॥ ”

इति ॥ ३ ॥ इतिशब्दः प्रकारं वक्ति । तेन फलादिस्तेयस्यापि ग्रहणम् । यथाह मनुः—

“ क्रिमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।

फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥ ”

इति । कुसुमादिस्तेयमात्मार्थम् ; देवतार्थं सर्वतो ग्राह्यत्वात् ; “ द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेत् ”
इति योगिस्मरणात् । अधैर्यम् ; लोलुपता ॥ ४ ॥

मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥ ५ ॥

इति ‘श्रीविष्णुस्मृतावेकचत्वारिंशोऽध्यायः

^१ कीटादीनां च—ठ.

^२ मत्स्यादीनेषु—ख, ग.

^३ जातिविशेषाः—घ, च.

^४ त्रैणवे धर्मशास्त्रे मलिनीकरणप्रकरणमेकचत्वारिंशम्—ज, ठ ; त्रैणवे एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः—ग,

तत्र प्रायश्चित्तमाह । कामकृतेषु मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रेण द्वादशाहिकेन शुद्धिः । अकामतः पुनः तत्करणे कृच्छ्रातिकृच्छ्रेण तादृशेनैव विशुद्धिः । यद्यप्युभयोः कामाकामविषयतोपपद्यते, तथापि तप्तकृच्छ्रे व्यहोपवासेन कष्टाधिकात् अकामविषयत्वे ^१अयुक्तमिति ध्येयम् । अथवा ^२अकामकृते प्रायश्चित्तान्तरमेव विशोधनं ज्ञेयम् । यथाह मनुः—“मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकस्त्र्यहम्” इति । अनयोश्च सङ्कदभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्था ॥ ५ ॥

इति ^३श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^४श्रीरामपण्डितात्मज^४श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामेकचत्वारिंशोऽध्यायः

^१ त्वसंयुक्तमिति- ख.

^३ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ एकचत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च.

^२ अकामकेन—ग

^४ श्री omitted in, ग.

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

¹यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम् ॥ १ ॥

प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम् ।

प्रायश्चित्तं बुधः कुर्याद् ब्राह्मणानुमतो यथा ॥ २ ॥

इति ^२श्रीविष्णुस्मृतौ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

प्रकीर्णके प्रायश्चित्ताभिधित्सया द्विचत्वारिंशेन तल्लक्षयति । अतिपातकत्वादिना अष्टविधेनोपाधिना यदसंगृहीतं, तत् प्रकीर्णकमिति ज्ञेयम् । तच्च स्वरयानोष्ठयानादि ॥ १ ॥

तत्र प्रायश्चित्तमाह । प्रकीर्णकम् उक्तलक्षणं यत् पातकं, तस्मिन् अर्थतारतम्येन गौरवलाघवे ज्ञात्वा बुधो गुरुणि गुरुणि, लघुनि लघूनीति प्रायश्चित्तव्यवस्थामनुगतः सन् यथाविधि ब्राह्मणानुमतः प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तच्च यत्र प्रतिपदोक्तमस्ति, तत्र तदेव कार्यम् । यथा—

“ प्राणायामी जले स्नात्वा स्वरयानोष्ठयानगः ।

नमः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् ॥ ”

इति । यत्र निषेधमात्रं श्रूयते न प्रायश्चित्तम्, तत्र सामान्यप्रायश्चित्तं देशकालादिव्यवस्थया कल्प्यम् । यथा—

“ नोदन्वनोऽम्भसि स्नायाज्ज च श्मश्र्वादि कर्तयेत् ।

अन्तर्वल्ग्याः पतिः कुर्यन्नप्रजा भवति ध्रुवम् ॥ ”

इत्यादौ । तत्र प्रायश्चित्तमाह योगीश्वरः—

“ प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥ ”

¹ The whole of chapter 42 omitted in ज.

^२ वैष्णवे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः—स ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे प्रकीर्णप्रकरणं द्वाचत्वारिंशम्— ठ.

इति । उशना—

“ यत्रेत्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।

प्राज्ञपत्येन कृच्छ्रेण शुध्यते नात्र संशयः ॥ ”

इति । कामाकामाभ्यामनयोर्व्यवस्था ज्ञेयेति ॥ २ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकपोत्साहितश्रीवाराणसीवासिर्नर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज^३श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वत्तौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

^१ विष्णुस्मृतिविद्वत्तौ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च.

^२ श्री omitted in ग,

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

अथ नरकाः ॥ १ ॥ तामिस्रम् ॥ २ ॥ अन्धतामिस्रम् ॥ ३ ॥
रौरवम् ॥ ४ ॥ महारौरवम् ॥ ५ ॥ कालसूत्रम्^१ ॥ ६ ॥ महा-
नरकम् ॥ ७ ॥ संजीवनम् ॥ ८ ॥ अवीचि ॥ ९ ॥ तपनम्^२ ॥ १० ॥

प्रायश्चित्तविधिषु क्षिप्रप्रवृत्त्यर्थमकृतप्रायश्चित्तानां नरकान् त्रिचत्वारिंशेनाभिधातुं प्रतिजानीते । अथे-
त्यधिकारः । नरकाः ^३दुःखैरुभोगस्थानान्युच्यन्ते ॥ १ ॥ तमिस्रम् ; अन्धकारः । तत्प्रचुरं तामिस्रम्
॥ २ ॥ निबिडितरान्धकारप्रचुरम् ॥ ३ ॥ रुरिति सर्पावान्तरजातिः । तत्प्रचुरं स्थानम् ॥ ४ ॥ महत्त्वयोगि
तदेव ॥ ५ ॥ अयुतयोजनं ताम्रमयं तप्तं खलमण्डलम् ॥ ६ ॥ महादुःखानुभवस्थानम् ॥ ७ ॥ यातनाभिः
मृतानां पुनः संजीव्य यातनानुभावनम् ॥ ८ ॥ वीचिराहित्येन उपर्यगमनात् अन्तरेवावस्थानम् ॥ ९ ॥
अग्निसंनिकर्षेण तापानुभवः^४ ॥ १० ॥

संप्रतापनम् ॥ ११ ॥ ^५संघातकम् ॥ १२ ॥ ^६काकोलम् ॥ १३ ॥
^७कुड्मलम् ॥ १४ ॥ पूतिमृत्तिकम् ॥ १५ ॥ लोहशङ्कुः ॥ १६ ॥
ऋषीसम् ॥ १७ ॥ विषमपन्थाः^८ ॥ १८ ॥ ^९कण्टकशात्मलिः
॥ १९ ॥ ^{१०}दीपनदी ॥ २० ॥ असिपत्रवनम् ॥ २१ ॥ ^{११}लोहचारक-
मिति ॥ २२ ॥ एतेष्वकृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः ^{१२}पर्यायेण
^{१३}कल्पं पच्यन्ते ॥ २३ ॥

अग्निना भर्जनम् ॥ ११ ॥ अत्यन्तसंवृतदेशे बहूनामवस्थापनम् ॥ १२ ॥ द्रोणकार्कर्मक्षयत्वम् ॥ १३ ॥
गोण्यादिषु प्रक्षिप्य तन्मुखबन्धनम् ॥ १४ ॥ दुर्गन्धिमृत्तिकास्थलम् ॥ १५ ॥ सूचीमेदनम् ॥ १६ ॥ पुटपाकः

^१ कालमजम्—ग.

^४ यातनानुभवः—ग.

^७ कुड्मलम्—ठ.

^{१०} यूपनदी—ज. झ ; पूयनदी—ठ.

^{१२} एते—ठ.

^२ तापनम्—ठ.

^५ Sūtra 12 omitted in ज, ठ.

^८ पन्थानम्—घ, च.

^३ दुःखभोग—ख.

^६ काकोलः—घ, च.

^९ कूटशात्मली—ज, ठ.

^{११} लोहकण्टकमिति—ज, ठ.

^{१३} कल्पयन्ते—ग.

॥ १७ ॥ उच्चावचो मार्गः ॥ १८ ॥ कण्टकयुक्तशाल्मलिबृक्षप्रचुरो देशः ॥ १९ ॥ उष्णतोया नदी वैतरण्याख्या ;

“ नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा रुधिरावहा ।

उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी ॥ ”

इति ॥ २० ॥ खड्गपत्रवनम् ॥ २१ ॥ निगड-गन्धः ; लोहभक्ष्यो वा । इतिकरणात् सन्निभमहापथकुम्भीपाकतप्त-
वालुकादीनां ग्रहणम् ॥ २२ ॥ प्रमादालस्यौद्धत्यादिना अकृतयथोक्तप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः मात्रादिगन्तारः
पूर्वोक्तेषु तामिस्रादिनरकेषु कल्पं पूर्वोक्तलक्षणं कालं पर्यायेण क्रमेण पच्यन्ते यातनामनुभवन्ति ॥ २३ ॥

महापातकिनो मन्वन्तरम् ॥ २४ ॥ अनुपातकिनश्च ॥ २५ ॥

उपपातकिनश्चतुर्युगम् ॥ २६ ॥

महापातकिनः ब्रह्महादयः मन्वन्तरम् उक्तेषु नरकेषु पर्यायेण पच्यन्ते । उत्तरेष्वपि सप्तसु
वाक्येभ्यः एव 'वाक्यशेषोऽनुषज्यते ॥ २४ ॥ अनुपातकिनः महापातकतुल्यपातकिनः मन्वन्तरमेव
॥ २५ ॥ उपपातकिनः गोहन्त्रादयः चतुर्युगपर्यन्तं कालम् ॥ २६ ॥

कृतसंकरीकरणाश्च संवत्सरसहस्रम्^१ ॥ २७ ॥ कृतजाति-
भ्रंशकरणाश्च ॥ २८ ॥ कृतापात्रीकरणाश्च ॥ २९ ॥ ^२कृतमलिनी-
करणाश्च ॥ ३० ॥ प्रकीर्णपातकिनश्च बहून् वर्षपूगान्^४ ॥ ३१ ॥

संकरीकरणकारिणः युगादिसाहचर्यात् दिव्यं वर्षसहस्रम् ॥ २७ ॥ जातिभ्रंशकरकर्मकारिणोऽपि^५
उक्तमेव कालम् ॥ २८ ॥ अपात्रीकरणकारिणोऽपि ^६अममेव कालम् ॥ २९ ॥ मलिनीकरणकारिणोऽपि
वर्षसहस्रम् ॥ ३० ॥ प्रकीर्णपातकारिणः बहून् त्रीन् वर्षपूगान् वर्षशतानि प्रक्रमवशात् उक्तनरकेषु क्रमेण
पच्यन्ते । यत्तु

“ पातकेषु सहस्रं स्यान्महत्सु द्विगुणं स्मृतम् ।

उपपाते तुरीयं स्यान्नरकं वर्षसंख्यया ॥ ”

इति कात्यायनवचनम्, तत्र पातकादिः ज्ञा न पारिभाषिकाः, अनुपातकवचनमूलविरोधात् ; किंतु
यातनादिगुणयोगेन यौगिकाः । ततश्च संकरीकरणादिचतुर्षु पातकेषु सहस्रम् । महत्सु तदपेक्षया अधिकेषु
उपपातकेषु द्विगुणम् । गुणाः त्रयः । गुणाश्च गुणाश्च गुणाः ; षट् । द्विगुणाः यस्मिन् सहस्रे तद् द्विगुणं

^१ वाक्यविशेषः— घ, च.

^४ युगान्—ख, ग, झ, ठ,

^२ च added in ख, घ.

^५ कर्मिणोऽपि—ग,

^३ Sūtra 30 omitted in ज.

^६ उक्तमेव—ख.

सहस्रम् ; द्वादशसाहस्री ; चातुर्युगमिति यावत् । यद्वा गुणाः संध्यादयः षट् । द्विगुणा यस्मिन्निति द्विगुणमिति । उप समीपे संकरीकरणादीनां चतुर्णां पापम् ; प्रकीर्णकमिति यावत् ; उपपातकानां महच्छब्देनाभिधानात् । तत्र तुरीयं द्वादशानां चतुर्थोऽंशः त्रीणि शतानि सहस्रार्वाचीनतया अवगम्यन्त इत्यर्थकल्पनया विशेषः परिहार्यः ॥ ३१ ॥

कृतपातकिनः ^१पापाः प्राणत्यागादनन्तरम् ।

याम्यं पन्थानमासाद्य दुःखमश्नन्ति दारुणम् ॥ ३२ ॥

एवं नरकस्वरूपं तद्भोगकालं चेत्त्वा इदानीं नरकगमनकालीनं दुःखमाह । कृतानि नवविधानि पातकानि यैस्ते ; अकृतप्रायश्चित्ताः । अत एव पापाः पापाक्रान्ताः । प्राणानां त्यागात् निर्गमादनन्तरं याम्यं यमपुरीसंबन्धिनं पन्थानं प्राप्य वक्ष्यमाणं दारुणं दुःखमनुभवन्ति ॥ ३२ ॥

यमस्य पुरुषैर्घोरैः कृष्यमाणा ^२यतस्ततः ।

सकृच्छ्रेणानुकारेण ^३नीयमानाश्च ते यथा ^४॥ ३३ ॥

तदेवाह । भयानकैः यमदूतैः समविषमेषु देशेषु कृष्यमाणाः ^५कष्टानुकारिणाकारविशेषेण नरकं नीयमानाः ते ^६यथा दुःखमनुभवन्ति, एवं नरकोपभोगानन्तरमपि ^७तिर्यग्योनौ प्रपद्यन्ते दुःखानि विविधानि च ^८इत्यध्यायान्तेनान्वयः ॥ ३३ ॥

श्वभिः शृगालैः क्रव्यादैः काककङ्कबकादिभिः ।

अग्निपुण्ड्रैर्भक्ष्यमाणा ^९भुजङ्गैर्वृश्चिकैस्तथा ॥ ३४ ॥

अग्निना दह्यमानाश्च तुष्यमानाश्च कण्टकैः ।

क्रकचैः पाट्यमानाश्च ^{१०}पीड्यमानाश्च तृष्णया ॥ ३५ ॥

^{११}क्षुधया व्यथ्यमानाश्च ^{१२}घोरैर्व्याघ्रगणैस्तथा ^{१३}॥ ३६ ॥

पूयशोणितगन्धेन मूर्च्छमानाः पदे पदे ॥ ३६ ॥

^१ सर्वे—झ.

^४ यथा—ठ.

^७ भुजङ्गैः—ठ.

^{१०} झ breaks off here and reads colophon.

^२ स्ततस्ततः—झ.

^५ कष्टानुकारिणा कर—घ.

^८ पीड्यमानाश्च—ग, ज.

^३ अन्धकारेण—ज, झ.

^६ तथा—ग.

^९ क्षुधा प्रताप्यमानाश्च—ज, ठ.

^{११} व्याधिगणैस्तथा—ज, ठ.

किंच क्रव्यादैरिति काकादीनां विशेषणम् । अग्निः तुण्डे येषां ते भस्त्रकादयः । शेषं प्रसिद्धम् ॥ ३४ ॥ क्रकचाः करपत्राणि ॥ ३५ ॥ किंच क्षुधेत्याबन्तः, निशा दिशेतिवत् । व्यथन्ते इति व्यथमानाः । मूर्छमाना इति छान्दसः पदव्यत्ययः ॥ ३६ ॥

परान्नपानं लिप्सन्तस्ताड्यमानाश्च किंकरैः ।

काककङ्कषकादीनां^१ भीमानां सहशाननैः ॥ ३७ ॥

कचित् तैलेन^२ काथ्यन्ते ताड्यन्ते मुसलैः कचित् ।

आयसीषु^३ च वध्यन्ते शिलासु च तथा कचित् ॥ ३८ ॥

कचिद्वान्तमथाश्रन्ति कचित् पूयमसृक् कचित् ।

कचिद्विष्टां कचिन्मांसं^४ पूयगन्धि सुदारुणम् ॥ ३९ ॥

किंच परेषाम् अन्नपानं लिप्सन्त इत्यत्रापि पदव्यत्ययः । काकाद्याननत्वं किंकरविशेषणम् ॥ ३७ ॥ वध्यन्त इति । “वट वष्टने” इति भादेः कर्मणि रूपम् । वध्यन्ते पिप्यन्ते आयसीषु लोहस्थलीषु शिलासु चेति पेषणावृत्तिः व्यथाधिक्यार्था ॥ ३८ ॥ वान्तम् उर्द्धागम् । पूयं रक्तपाकः । असृक् रक्तम् । पूयगन्धीति मांसविशेषणं सुदारुणत्वे हेतुः ॥ ३९ ॥

अन्धकारेषु निष्ठन्ति दारुणेषु तथा कचित् ।

किमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च^५ वह्नि तुण्डैः सुदारुणैः ॥ ४० ॥

‘कचिच्छीतेन बाध्यन्ते कचिच्चाः^६ ध्यमध्यगाः ।

परस्परमथाश्रन्ति कचित् प्रेताः सुदारुणाः ॥ ४१ ॥

कचिद्भूतेन^७ ताड्यन्ते लम्बमानास्तथा कचित् ।

कचित् क्षिप्यन्ति बाणौघैरुत्कृत्यन्ते तथा कचित् ॥ ४२ ॥

दारुणेषु निविष्टेषु अन्धकारेषु । किमिभिः विष्टादिसंभूतैः प्राणिभिः । वह्नि तुण्डैः शिवादिभिः ॥ ४० ॥ अमेध्यं विष्टादि । परस्परं प्रेताः प्रेतान् अश्रन्ति । ‘सुदारुणाः बुभुक्षतिशयेन ॥ ४१ ॥ भूतेन ; पूर्ववृत्तेन । लम्बमानाः वृक्षादौ बन्धनेन क्षिप्यन्तीति पदव्यत्ययः ॥ ४२ ॥

^१ वटादीनां—ठ.

^२ पूयगन्धिषु—ग.

^३ भूमेन बाध्यन्ते—ठ.

A-6

^४ काथ्यन्ते तैलेन—ख.

^५ वह्नि तुण्डैश्च—घ, च.

^६ विपच्यन्ते—ठ.

^७ Stanza 41 omitted in अ.

^८ सुदारुणाः omitted in ख,

^१कण्टेषु दत्तपादाश्च ^२भुजङ्गाभोगवेष्टिताः ।

पीड्यमानास्तथा यन्त्रैः कृष्यमाणाश्च जानुभिः ॥ ४३ ॥

भग्नपृष्ठशिरोग्रीवाः सूचीकण्ठाः सुदारुणाः ।

कूटागारप्रमाणैश्च शरीरैर्यातनाक्षमैः ॥ ४४ ॥

कण्ठाः कण्टकाः, तेषु । भुजङ्गाभोगाः सर्पशरीराणि । यन्त्रैः तिलेक्षुनिष्पीडनयन्त्रैः पीड्यमानाः । कण्टकाक्रान्तपादत्वेन गमनाशक्त्या जानुभिः कृष्यमाणाः ॥ ४३ ॥ भग्नं पृष्ठं पृष्ठभागः, शिरो मस्तकं, ग्रीवा शिराधिः येषाम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । सूचीस्थौल्यप्रमाणः कण्ठनालो येषाम् । कूटाख्यम् अगारं गृहविशेषः ; तत्प्रमाणैः । तत्प्रयोजनं यातनाक्षमैरिति ; यातनासु दुःखानुभवेषु अतिस्थूलान्येव शरीराणि क्षमन्ते, न सूक्ष्माणि ; स्वल्पदुःखेनैव तेषां ^३क्षिप्रं नाशात् ॥ ४४ ॥

एवं पातकिनः पापमनुभूय सुदुःखिताः ।

तिर्यग्योनौ प्रपद्यन्ते दुःखानि विविधानि च ॥ ४५ ॥

इति ^४श्रीविष्णुस्मृतौ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

पातकिनः नरकं नीयमानाः यथा दुःखान्यनुभवन्ति, एवमेव नरकेषु पापफलमनुभूय पापदोषेण तिर्यग्योनिं प्राप्य, अनन्तरमपि विविधानि दुःखानि प्रपद्यन्ते ॥ ४५ ॥

इति ^५श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवमिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीदाराणसीवामिधर्माधिकारि^६श्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वत्तौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

^१ कोष्ठेषु—ठ.

^२ भुजगा—ठ.

^३ क्षिप्रनाशात्—च.

^४ विष्णवे धर्मशास्त्रे नरकप्रकर्षणं त्रिचत्वारिंशम्—ज.

^५ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वत्तौ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च.

^६ श्री omitted in ग.

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

अथ पापात्मनां नरकेष्वनुभूतदुःखानां तिर्यग्योनयो
भवन्ति ॥ १ ॥ ^१अतिपातकिनां ^२पर्यायेण सर्वाः स्थावरयोनयः
॥ २ ॥ ^३महापातकिनां च क्रिमियोनयः ॥ ३ ॥ अनुपातकिनां^४
पक्षियोनयः ॥ ४ ॥ उपपातकिनां ^५जलजयोनयः ॥ ५ ॥

तूर्णग्यायान्ते पतिजातां तिर्यग्योनिप्राप्तिं चतुश्चत्वारिंशेन प्रपञ्चयति । अथेत्यधिकारान्नरम् ।
अतिपातक्यादीनां पापात्मनां तामिस्रादिनरकेष्वनुभूतयातनादुःखानां तिरश्चां योनयो भवन्ति ॥ १ ॥
मातृगन्त्रादीनां वृक्षगुल्मनादिकाः स्थावराणां योनयः क्रमेण भवन्ति । बहुत्वं च शतपर्यवसायि ;
“दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवं योनिशतेषु च ” इति योगिस्मरणात् । तत्रापि पातकनारतम्येन योनिसंख्या-
तारतम्यमूहम् ;

“ परिगृह्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ।

क्रिमिकीटपतङ्गेषु स्थितस्तोयचरेषु च ॥ ’

इति शिवधर्मात् । एवमुत्तरत्रापि बहुत्वं व्याख्येयम् ॥ २ ॥ ब्रह्महन्त्रादीनां क्रिमीणामुक्तरूपाणां योनयः ॥ ३ ॥
पितृव्यादिपत्नीगामिनां काकभामादियोनयः ॥ ४ ॥ गोघ्नादीनां मत्स्यादिजलजयोनयः ॥ ५ ॥

‘कृतजातिभ्रंशकराणां’ जलचरयोनयः ॥ ६ ॥ कृतसंकरी-
करणकर्मणा मृगयोनयः ॥ ७ ॥ कृतापात्रीकरणकर्मणां पशुयोनयः
॥ ८ ॥ कृतमलिनीकरणकर्मणां ^८मनुष्येष्वस्पृश्ययोनयः ॥ ९ ॥

^१ Sūtra 2 omitted in ज.

^२ सर्वाः पर्यायेण—ठ.

^३ Sūtra 3 omitted in ज.

^४ च added in ठ.

^५ जलयोनयः—त्र.

^६ Sūtra 6 and commentary thereon omitted in ग.

^७ करकर्मणा—ठ.

^८ पुरुषेषु—ठ.

ब्राह्मणस्नादिकारिणां बकबलाकादिजलचरयोनयः ॥ ६ ॥ स्वरादिघातिनां हरिणादिमृगयोनयः ॥ ७ ॥ निन्दितधनप्राज्ञादीनां गवादिपशुयोनयः ॥ ८ ॥ क्रिमिकीटादिघातिनां मनुष्येषु अस्पृश्याः चण्डालाद्याः, तद्योनयः ॥ ९ ॥

^१प्रकीर्णकेषु प्रकीर्णा हिंसाः क्रव्यादा भवन्ति ॥ १० ॥

अभोज्यान्नाभक्ष्याशी क्रिमिः ॥ ११ ॥

स्वरयानोष्ठयानगमनादिषु^२ नानाविधा हिंसाशीला आममांसादा व्याघ्रादयो भवन्ति ॥ १० ॥ अभोज्या गणगणिकादयः ; तेषामन्नमभक्ष्यं चानर्चितादि, तदुभयं योऽश्नाति स क्रिमिः उक्तलक्षणो भवति । एकत्व-निर्देशात् एकस्मिन्नेव जन्मनि सकृत्कृते पापे ; “महापातकिनां क्रिमियोनयः” इति बहुत्वश्रवणात् ॥ ११ ॥

स्तेनः श्येनः ॥ १२ ॥ प्रकृष्टवर्त्मापहारी बिलेशयः ॥ १३ ॥

आखुर्धान्यहारी^३ ॥ १४ ॥ हंसः कांस्यापहारी ॥ १५ ॥ ^४जलहृज्ज-

लाभिप्लवः ॥ १६ ॥ मधु दंशः ॥ १७ ॥ पयः काकः ॥ १८ ॥

सुवर्णातिरिक्तद्रव्यहारी श्येनो भवति ॥ १२ ॥ प्रकृष्टस्य महतो वर्त्मनोऽपहारी भूमिग्रहणेन संकोचको बिलेशयः सर्पादिः ॥ १३ ॥ यवव्रीह्यादिधान्यहारी मूषकः ॥ १४ ॥ ^५वङ्गताम्राभ्यामुत्पन्नो धातुः कांस्यम् ; तदपहारी हंसः चक्राङ्गः ॥ १५ ॥ पानीयापहर्ता जलाभिप्लवः जलकुक्कुटः ॥ १६ ॥ माक्षिकापहारी दंशः वनमक्षिका ॥ १७ ॥ दुग्धापहारी काकः करटः ॥ १८ ॥

रसं श्वा ॥ १९ ॥ घृतं नकुलः ॥ २० ॥ मांसं गृध्रः ॥ २१ ॥

वसां मद्गुः ॥ २२ ॥ तैलं तैलपायिकः ॥ २३ ॥ लवणं ^६चीविवाक्

॥ २४ ॥ दधि बलाका ॥ २५ ॥

रसमिक्ष्वादेरपहत्य श्वा कुक्कुरः ॥ १९ ॥ सर्पिर्हारी नकुलः बभ्रुः ॥ २० ॥ पल्लं हत्वा गृध्रः दाक्षाय्यः ॥ २१ ॥ वसां मांसपाकजलं हत्वा मद्गुः पक्षिविशेषः ॥ २२ ॥ तैलं हत्वा तैलपायिकः परोष्णी-नामको मक्षिकाविशेषः ॥ २३ ॥ लवणं सैन्धवादि हत्वा ^७चीव्यनुकारिणी वाक् यस्य स ^८चीव्याख्यो मक्षिका-विशेषः ॥ २४ ॥ दधि हत्वा बलाका बिसकण्ठिका ॥ २५ ॥

^१ प्रकीर्णेषु—घ, च.

^२ उष्ठगमनादिषु—घ, च.

^३ धान्यापहारी—ठ.

^४ जलं हत्वा भवति प्लवः—ज, ठ.

^५ रङ्ग—ग, च.

^६ विचि—ग ; चीरि—ठ.

^७ विच्य—ग.

^८ चीर्याख्यः—ग.

कौशेयं ^१हृत्वा भवति तित्तिरिः ॥ २६ ॥ क्षौमं दर्दुरः ॥ २७ ॥
कार्पासतान्तवं क्रौञ्चः ॥ २८ ॥ गोधा गाम् ॥ २९ ॥ बाल्गुदो
गुडम् ॥ ३० ॥ छुछुन्दरिर्गन्धान् ॥ ३१ ॥

कौशेयं त्रसरीपट्टादि हृत्वा तित्तिरिर्भवति । अत्र हृत्वाभवत्योरुपादानं पूर्वपरवाक्येष्वनुषङ्गार्थः ॥ २६ ॥
क्षौमम् अतसीतन्नुप्रभवं हृत्वा दर्दुरो भेकः ॥ २७ ॥ कार्पासतन्नुप्रभवं हृत्वा क्रौञ्चः कुङ् भवति ॥ २८ ॥
गोजातीयं हृत्वा गोधा कृकलासानुकारिणी ॥ २९ ॥ गुडं हृत्वा बाल्गुदः बल्गुल्यवान्तरजातिः पक्षिविशेषः ।
वागुद इति वा पाठः ॥ ३० ॥ गन्धान् चन्दनादीन् हृत्वा छुछुन्दरिर्गन्धमुखी मूषिकाविशेषः ॥ ३१ ॥

पत्रशाकं बर्ही ॥ ३२ ॥ कृतान्नं सेधा ॥ ३३ ॥ अकृतान्नं
शल्यकः ॥ ३४ ॥ अग्निं बकः ॥ ३५ ॥ गृहकार्युपस्करम् ॥ ३६ ॥

पत्रात्मकं शाकं हृत्वा बर्ही मयूरः ॥ ३२ ॥ कृतान्नम् ओदनादि हृत्वा सेधा श्वावित् ॥ ३३ ॥
अकृतान्नं तण्डुलादि हृत्वा शल्यकः शलली ॥ ३४ ॥ अग्निं हृत्वा बकः प्रसिद्धः ॥ ३५ ॥ गृहोपस्करम्
उल्लङ्घनमुसलादि ^२काष्ठपाषाणादि वा हृत्वा गृहकारी चरटाख्यः कीटविशेषः ॥ ३६ ॥

^३रक्तवासांसि जीवजीवकः ॥ ३७ ॥ गजं कूर्मः ॥ ३८ ॥
अश्वं व्याघ्रः ॥ ३९ ॥ फलं पुष्पं वा मर्कटः ॥ ४० ॥ ऋक्षः स्त्रियम्
॥ ४१ ॥ यानमुष्ट्रः ॥ ४२ ॥ पशून् ^४गृध्रः ॥ ४३ ॥

मज्जिष्ठादिरक्तं वासो हृत्वा जीवजीवकः चकोरः ॥ ३७ ॥ हस्तिनं हृत्वा कच्छपः ॥ ३८ ॥
हयं हृत्वा व्याघ्रः द्वीपी ॥ ३९ ॥ फलम् आम्रादि, पुष्पं मल्लिकादि हृत्वा मर्कटः वानरः ॥ ४० ॥
स्त्रियम् अविवाहितां कन्यामपहरन् ऋक्षो भल्लकः । विवाहितापहरणे ब्रह्मराक्षसः ;

“ परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च ।

अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ ”

इति योगिस्मरणात् ॥ ४१ ॥ यानं शिम्कादि हृत्वा उष्ट्रः ॥ ४२ ॥ पशून् महिष्यादीन्
हृत्वा गृध्रो दाक्षाय्यः ॥ ४३ ॥

^१ हृत्वा भवति omitted in ज, ठ.

^२ रक्तानि—ठ.

^३ इष्टका—घ.

^४ अजः—ठ.

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलात्तरः ।

अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥ ४४ ॥

द्रव्याणामानन्त्यात् प्रत्येकं वक्तुमशक्यत्वात्^१ संक्षेपेणाह । यद्वा तद्वेति अनिरूपितजातिविशेषं यत्किञ्चित् द्रव्यम् अपहृत्य प्रच्छन्नं चोरयित्वा बलात् विच्छिद्य अवश्यं तिर्यक्त्वं पशुपक्षिक्रिमिकीटान्यतमत्वं प्राप्नोति । न केवलं द्रव्यापहारेणैव ; किंतु वैश्वदेवे अहुतम् असंस्कृतमपि द्रव्यं भुक्त्वा तिर्यक्त्वं प्राप्नोति । तस्मादेतन्न कार्यमित्युक्तनिषेधानामेतेऽर्थवादाः ॥ ४४ ॥

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः ।

एतेषामेव जन्तूनां^२ भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ४५ ॥

इति^३ श्रीविष्णुस्मृतौ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

कर्तृफल्योः पुंस्त्वश्रवणात् स्त्रीणामतथात्वशङ्कायामाह । स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन प्रच्छन्नं प्रकाशं वा उक्तद्रव्याण्यपहृत्य तमेव दोषं प्राप्नुयुः । अतः तेषामेव जन्तूनां स्त्रीत्वं प्राप्नुवन्ति ; दोषफल्योरेकरूपत्वात् ॥ ४५ ॥

इति^४ श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^५श्रीरामपण्डितात्मज^६श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

^१ अशक्तेः—ख.

^३ वैष्णवे धर्मश्रुत्ये जातिप्रकरणं चतुश्चत्वारिंशम्—ज, ठ.

^४ इति श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च.

^२ जायात्वम्—ज, ठ.

^५ श्री omitted in ग.

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः

**१नरकाभिभूतदुःखानां २तिर्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्येषु^३
लक्षणानि भवन्ति ॥ १ ॥**

त्रिविधं पापफलं नरकस्तिर्यक्त्वं रोगश्चेति । तत्रोभे प्रपञ्चिते । इदानीं पापविशेषेण रोगविशेषं पञ्चचत्वारिंशोनाह । नरकेषु तामिस्रादिषु अभितः सर्वेषु भूतानि उत्पन्नानि दुःखानि येषाम्, अनन्तरं कर्मशेषेण तिर्यक्त्वमनुभूय उत्तीर्णानां मनुष्यजन्मसु वक्ष्यमाणानि क्षयादीनि लक्षणानि तत्तत्पापसूचकानि भवन्ति । मानुष्येष्विति बहुवचनं तत्तत्संख्याभिप्रायेण । यथाह शातातपः—

“ महापातकजं चिह्नं सप्त जन्मानि जायते ।

उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् ॥ ”

इति । महापातकापेक्षया उपपातकादिषु द्विद्विजन्महानिदर्शनात् अतिपातके नव जन्मानीति सिध्यति । महापातकमनुपातकस्याप्युपलक्षणम् ; तुल्यनरकप्रायश्चित्तत्वात् ॥ १ ॥

**कुष्ठश्चतिपातकी ॥ २ ॥ ब्रह्महा यक्ष्मी ॥ ३ ॥ सुरापः
४श्यावदन्तकः ॥ ४ ॥ ५सुवर्णहारी ६नखी ॥ ५ ॥ गुरुतल्पगो
दुश्चर्मा ॥ ६ ॥**

मातृगन्त्रादिः तत्तत्कुष्ठवान् भवति । तत्र मातृदुहितृस्तृषाभगिनीगामिनः क्रमात् गल्लकुष्ठिरक्तकृष्णपीत-
कुष्ठिनो भवन्ति । तथाच शातातपः—

“ मातृगामी भवेद्यस्तु तस्य लिङ्गं विनश्यति ।

स्वसुतागमने चैव रक्तकुष्ठं प्रजायते ॥

स्ववधूगमने चैव कृष्णकुष्ठं प्रजायते ।

भगिनीगमने चैव पीतकुष्ठं प्रजायते ॥ ”

^१ अथ नरकानुभूत—ज.

^२ From here : ० to तिर्यक्त्वमनुभूय in the commentary missing in ख.

^३ मनुष्येषु—घ, च ; मानुष्ये—ठ.

^४ श्यामदन्तः—ठ.

^५ सुवर्णपहारी—ठ.

इति ॥ २ ॥ यक्ष्मा क्षयरोगः ; तद्वान् ब्रह्महा भवति । पापतारतम्येन रोगेऽपि तारतम्यं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥
 मुरापः त्रिविधया अपि पाना श्यावाः स्वभावकृष्णा दशनाः यस्य तादृग्भवेत् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणस्वामिकसुवर्णापहारी
 कुनखी ; कुत्सितानि क्षतानि नखानि यस्य सः ॥ ५ ॥ गुरुतल्पगामी दुश्चर्मा त्वग्दोषी भवति । ब्रह्महादि-
 संसर्गिणः तत्तद्रोगिण एव भवन्तीति न पृथगभिहितम्^१ । यथाह योगीश्वरः—“ यो येन संवसत्येषां स
 तल्लिङ्गोऽभिजायते ” इति ॥ ६ ॥

^२पूतिनासः पिशुनः ॥ ७ ॥ पूतिवक्त्रः सूचकः ॥ ८ ॥

धान्यचोरोऽङ्गहीनः ॥ ९ ॥ मिश्रचोरोऽतिरिक्ताङ्गः ॥ १० ॥

एवमतिपातकमहापानकेषुक्त्वा इदानीं पानकान्तरेऽग्याह । अविद्यमानपरदोषवक्त्रा पिशुनः । स
 पूतिनासः दुर्गन्धिनासिकः ॥ ७ ॥ विद्यमानमेव परदोषमन्याज्ञातं यः प्रकाशयति स सूचकः, दुर्गन्धिवदनः
 ॥ ८ ॥ धान्यस्य ब्रीहियवादेः चोरः अङ्गहीनः अङ्गेन हस्तपादादिना हीनः ॥ ९ ॥ धान्येष्वेव उत्कृष्टमपहृत्य
 तत्परिमाणपूरणाय अपकृष्टं तन्मध्ये यः प्रक्षिपति स मिश्रचोरः, अतिरिक्ताङ्गः षडङ्गुल्यादिः ;
 “ धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः ” इति योगिस्मरणात् ॥ १० ॥

^३अन्नापहारकस्त्वामयावी ॥ ११ ॥ वागपहारको मूकः

॥ १२ ॥ वस्त्रापहारकः श्वित्री ॥ १३ ॥ अश्वापहारकः पङ्गुः

॥ १४ ॥ देवब्राह्मणाक्रोशको मूकः^४ ॥ १५ ॥

अन्नस्य अदनीयमात्रस्य अग्रहर्ता आमयावी आमव्याधिमान् अजीर्णज्ञः । तुगब्दः परान्नविघ्नकरण-
 संग्रहार्थः । तथाच शान्तातपः—“ परान्नविघ्नकरणादजीर्णमपि जायते ” इति ॥ ११ ॥ अननुज्ञाताध्यायी
 पुस्तकापहारी संदेशाप्रवक्ता वा मूकः वागिन्द्रियहीनः ॥ १२ ॥ वस्त्रापहर्ता श्वित्री कुष्ठबिन्दुमान् ॥ १३ ॥
 अश्वापहर्ता पङ्गुः पादहीनः ॥ १४ ॥ विनापराधं देवद्विजयोः गाल्मिषदाता मूकः ॥ १५ ॥

लोलजिह्वो गरदः ॥ १६ ॥ उन्मत्तोऽभिदः ॥ १७ ॥ गुरोः

प्रतिकूलोऽपस्मारी ॥ १८ ॥ गोघ्नस्त्वन्धः ॥ १९ ॥ दीपापहारकश्च^५

॥ २० ॥ क्राणश्च दीपनिर्वापकः ॥ २१ ॥

परस्मै मरणानुपहितविषप्रयोगकर्ता वचनावसरे चलजिह्वो भवति ॥ १६ ॥ प्राणिव्यतिरिक्तसामग्री-
 सहितपरगृहदाहकः उन्मादवायुमान् ॥ १७ ॥ पितृप्रतिकूलकर्ता अपस्मारी ॥ १८ ॥ गोहन्ता अन्धः

^१ अभिधानम्—ख, ग.

^२ तादृगुपपद्यते—च.

^३ This Sūtra omitted in ज, ठ.

^४ अन्नापहार्यामयावी—ज, ठ.

^५ मूर्खः—ठ.

^६ दीपापहर्ता च—ज, ठ.

चक्षुर्हीनः । तुशब्दो मातृघ्नपरिग्रहार्थः, “मातृहान्यः प्रजायते” इति शातातपस्मरणात् ॥ १९ ॥
 १ देवद्विजगृहादिस्थदीपहर्ता चान्यः ॥ २० ॥ पूर्वोक्तदीपप्रशामकः काण एकनेत्रहीनः ; चकारात् तिमिरवांश्च ;

“देवद्विजगृहे तीर्थे पुण्यस्थाने च संस्थितम् ।

प्रदीपं शमयित्वा तु तिमिरव्याधिमान् भवेत् ॥”

इति १शातातपस्मरणात् ॥ २१ ॥

अप्रुचामरसीसकविक्रयी^३ रजकः ॥ २२ ॥ एकशफविक्रयी
 मृगव्याधः ॥ २३ ॥ कुण्डाशी भगास्यः ॥ २४ ॥ ४घाण्टिकः स्तेनः
 ॥ २५ ॥ वार्धुषिको भ्रामरी ॥ २६ ॥ मृष्टाशयेकाकी^५ वातगुल्मी
 ॥ २७ ॥ समयभेत्ता खल्वाटः ॥ २८ ॥ श्लीपद्यवकीर्णी ॥ २९ ॥
 परवृत्तिघ्नो दरिद्रः ॥ ३० ॥ परपीडाकरो दीर्घरोगी ॥ ३१ ॥

अप्रु ताम्रसहभावेन पित्तलोत्पादको धातुः पिच्छटापरपर्यायः । चामरं वालव्यजनम् । सीसकं नागः ।
 तेषां विक्रयी रजकः वस्त्ररागकारः प्रतिलोमजः ॥ २२ ॥ एकशफाः अश्वादयः । ४तेषां विक्रेता मृगव्याधः
 मृगहननोपजीवी ॥ २३ ॥ कुण्डस्य कुण्डपरिगितं वा अन्नम् अश्वातीति कुण्डाशी । भगवत् आस्यं यस्येति ;
 मैथुनाय मुखसमर्पकः ॥ २४ ॥ स्वर्णातिरिक्तद्रव्यस्तेनः घाण्टिकः वैनालिकः ॥ २५ ॥ वार्धुषिकः निषिद्ध-
 वृद्धशुपजीवी भ्रामरी भ्रमणवातवान् ॥ २६ ॥ एकाकी मृष्टाशनः वातगुल्मवान् ॥ २७ ॥ संविद्व्यतिक्रमकारी
 खल्वाटः शिरश्चन्द्रिकावान् ॥ २८ ॥ अवकीर्णी क्षन्तः श्लीपदी उच्छूनजङ्घचरणः ॥ २९ ॥
 ब्राह्मणवृत्तिघ्नो दरिद्रः निःस्वः ॥ ३० ॥ निष्कारणं परपीडाकरः असाध्यव्याधिमान् ॥ ३१ ॥

एवं कर्मविशेषेण जायन्ते लक्षणान्विताः ।

रोगान्वितास्तथान्धाश्च कुब्जखड्गैकलोचनाः ॥ ३२ ॥

वामना बभिरा मूका दुर्बलाश्च तथापरे ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ ३३ ॥

इति १श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः

^१ The commentary on Sūtra-s 20 and 21 omitted in ख.

^२ शातातपीयात्—घ, च.

^३ सीस for सीसक—ज, ठ.

^४ एको—ज.

^५ तालिकः—ज, ठः

^६ तद्विक्रेता—ग.

^७ वैष्णवे धर्मशास्त्रे पापविह्वलप्रकरणं पञ्चचत्वारिंशम्—ज, ठ.

निषिद्धकर्मणामानन्त्यात् प्रतिकर्म फलवचनाशक्तेः संक्षेपेण तदाह । एवमुक्तप्रकारेण तत्तत्कर्मविशेषेण तत्तत्लक्षणैः श्यावदन्तत्वादिभिः रोगैश्च कुष्ठादिभिः तथोभयलक्षणैः देहविकारैरन्धत्वादिभिरन्विता जायन्ते । अन्यः पूर्वोक्तः । कुब्जः पृष्ठगडुमान् । खञ्जः एकपादः । काणः एकलोचनः । वामनः ह्रस्वदेहः । बधिरः श्रोत्रेन्द्रियहीनः । मूकः पूर्वोक्तः । दुर्बलः कृशः । तथापरेऽपि कुणिषण्डादयो जायन्ते ।

इदं च कर्मविपाकानुकीर्तनमैहिक इव प्राम्भवीयेऽपि क्षयरोगाद्यनुमिते ब्रह्महत्यादौ द्वादशवार्षिकादि-
व्रतप्राप्त्यर्थम् । यथाह शातातपः—

“ महापापेषु सर्वं स्यात् तदर्धमुपपातके ।

दद्यात् पापेषु षष्ठांशं कल्प्यं व्याधिबलादिति ॥ ”

इति । सर्वं द्वादशाब्दम् । तदर्धम् उपपातके व्रतार्थम् । पापेषु संकरीकरणादिषु । एतेन—“ क्षयित्वादिलक्षण-
कथनं न तद्युक्तानां द्वादशवार्षिकादिव्रतप्राप्त्यर्थम् ” इति प्राचां प्रौढिवचनमपास्तम् ; व्रतविधेः प्रत्यक्षत्वात् ।
नापि प्रयोजनाभावः ;

“ प्रतिजन्म भवेत् तेषां चिह्नं तत्पापसूचकम् ।

प्रायश्चित्ते कृते याति पश्चात्तापवतां नृणाम् ॥ ”

इति तेनैव रोगनिवृत्तेः प्रयोजनत्वेनाभिधानात् । एतेन “ आरब्धफलपापनाशे न किञ्चित् प्रयोजनम् ”
इत्यप्यपास्तम्^१ । सर्वगृहदाहानुत्पत्त्यर्थं गृहेकलम्नाग्निनिर्वापणवत् अनेकजन्मानुवर्तिष्यमाणन्याधिनिवृत्तेरेव
प्रयोजनत्वात् ।

यच्च “ तदारब्धफलनाशार्थेऽप्यपूर्वनाशो नान्वेषणीयः ; निमित्तकारणनाशेन कार्यनाशाभावात् ”
इति, तदप्यापाततः ; दुरितैकनिदानत्ववत् व्याध्यादेर्दुरितनाशैकनाश्यत्वस्यापि शब्दैकसमधिगम्यत्वेन लौकिक-
तर्कनिरसनात् ; अपेक्षाबुद्धिनाशेन द्वित्वनाशस्य लोकेऽप्यनुसरणाच्च । तदप्याह शातातपः—

“ कर्मजा हि नृणां रोगा यान्ति चैवं क्रमात् क्षयम् ।

जपैः सुरार्चनैर्होमैर्दानैश्चैषां शमो भवेत् ॥ ”

इति । यथैव दुरितात् व्याधिः, एवं तत्क्षये व्याधिक्षय इति क्रमः । दुरितक्षयश्च जपादिभिरिति ।

यदप्युक्तम्—“ नैसर्गिकं कौनल्यादि न प्रत्यानेयम् ” इति, तदपि प्रत्यक्षविरुद्धम् ; प्रायश्चित्तेन
रोगनिवृत्तेः प्रत्यक्षोपलम्भात् ; अनिवृत्तौ वैगुण्यकल्पनम् । ^२यदप्युक्तम्—“ नरकर्तृयम्योन्याद्यनुभूतवतः
कौनल्यादिकं चरमं फलम् । तेन चोत्पन्नमात्रेण स्वकारणापूर्वनाशाच्च प्रायश्चित्तेनार्थः ” इति, तदपि
न । सत्यं नाश्यते ; परं तु न कृत्स्नम् ; तथात्वे अनेकजन्मरोगानुवृत्तिविरोधात् । यथा मन्थनजनिता-
शुशुक्षणिना अरणेर्भङ्गो न कृत्स्नायाः ।

यदप्युक्तम्—“ नापि संव्यवहारार्थम् ; शिष्टैस्तेषामपरिहारात् ” इति, तदपि न ; “ सर्वे संचारिणो नेत्रत्वन्विकारा विशेषतः ” इत्यत्रिणा रोगमात्रस्य संचारित्वोक्त्या “ व्याधितैर्न च संविशेत् ” इति योगिना रोगिपरीहाराभिधानाच्च । यद्यप्ययं दृष्टार्थपरिहारः, तथापि “ रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः ” “ कुनखी श्यावदन्तकः ” इत्यादिना श्राद्धे परिहारमदृष्टार्थमप्यवेहि । तस्मात् रोगाद्यनुमितेषु प्राग्भवीयेष्वपि ब्रह्महत्यादिषु पापक्षयार्थं श्राद्धादिषु संव्यवहारार्थं च प्रायश्चित्तमुक्तम् । अन्यथा कर्मविपाकशास्त्रानर्थक्यमिति ।

यदप्युक्तम्—“ यदपि कौनल्यादौ वासिष्ठं कृच्छ्रप्रायश्चित्तं, तदपि नैमित्तिकमेव न पापक्षयार्थम् ” इति, तदपि न संभवति ; प्रायश्चित्तस्य कौनल्यानुमितपापक्षयार्थत्वे नैमित्तिकत्वायोगात् । गृहदाहस्य तु पापजन्यत्वे प्रमाणाभावेन तन्निमित्तकक्षामवत्याः पापक्षयार्थत्वायोगात् युक्तं नैमित्तिकत्वमिति विषमो दृष्टान्तः । अथ गृहदाहादेरपि पापसामान्यं कल्प्येत, तर्हि तन्नाशार्थतैव क्षामवत्याः स्यात् ; न नैमित्तिकत्वमित्यलं वृद्धमर्मविभेदनेन ।

एवं त्रिविधपापफलश्रवणेन कान्दिशीकं प्रत्याह । यस्मात् प्रायश्चित्तस्य विधानादकरणे नरक-तिर्यग्योनिकृष्टरोगादीनि दुःखानि भवन्ति, तस्मात् तन्निदानपातकनाशेन तदनुत्पादाय उत्पन्नस्य रोगादेर्ध्वसाय वा “ कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ” इत्यालस्ये बाधकदर्शनात् आलस्यमुदस्य सम्यक् सम्योप-स्थानादिविधिपूर्वकं प्रायश्चित्तं पापनाशकं कर्माचरेत् ; “ प्रायः प्रापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनम् ” इत्यङ्गिरःस्मरणात् ॥ ३२, ३३ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकपोत्साहितश्रीचारणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-

पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविबुधौ श्रीमत्यां दै यन्त्यां पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः

अथ कृच्छ्राणि भवन्ति ॥ १ ॥ अथ हं नाश्रीयात् ॥ २ ॥
प्रत्यहं च^१ त्रिषवणं स्नानमाचरेत् ॥ ३ ॥ त्रिः प्रतिस्नानमप्सु
^२मज्जनम् ॥ ४ ॥ मग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत् ॥ ५ ॥ दिवा स्थितस्तिष्ठेत्
॥ ६ ॥ रात्रावासीनः ॥ ७ ॥ कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं दद्यात् ॥ ८ ॥
इत्यघमर्षणम् ॥ ९ ॥

पूर्वाध्यायान्ते विहितं प्रायश्चित्तं षट्चत्वारिंशेन प्रपञ्चयितुं प्रतिजानीते । अथेत्यधिकारः ।
कृच्छ्रसाध्यत्वात् कृच्छ्राणि वक्ष्यमाणव्रतानि वक्तव्यानि भवन्ति ॥ १ ॥ तत्राघमर्षणकृच्छ्रमाह । त्रीण्य-
होरात्राणि न किञ्चिदश्रीयात् ॥ २ ॥ किञ्च त्रिरात्रं प्रत्यहं त्रिषवणं स्नानं च कुर्यात् ॥ ३ ॥ स्नाने
गुणविशेषमाह । त्रिरात्रं प्रतिस्नानं त्रिवारमप्सु मज्जनं कार्यम् । अप्सविति बहुवचनात् उद्धृतनिरासः ।
मज्जनविधानात् शिरस्यञ्जलिना प्रक्षेपनिरासः ॥ ४ ॥ किञ्च प्रतिस्नानं त्रिरात्रमप्सु निमग्नः^३ त्रिवारम्
अघमर्षणसूक्तं जपेत् ॥ ५ ॥ किञ्च सूर्योदयमारभ्य यावत् सूर्यास्तं त्रिरात्रं कर्माविरुद्धे काले उत्थित एव
तिष्ठेत् ; नोपविशेत् ॥ ६ ॥ किञ्च त्रिरात्रं रात्रावासीत ; न शयीत ॥ ७ ॥ किञ्च त्रिरात्रान्ते पयस्विनीं
गां ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ ८ ॥ उक्तव्रतसंज्ञामाह । इति उक्तप्रकारकं व्रतम् अवमर्षणसंज्ञं भवति । भेदव्यवहाराय
संज्ञाकरणम् । इतिशब्देन प्रकारान्तरमप्युक्तम् । तदाह शङ्खः—

“अथ हं तूपवसेद्युक्तस्त्रिरहोऽभ्युपयन्नपः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिजपित्वाघमर्षणम् ॥”

इति ॥ ९ ॥

अथ हं सायं अथ हं प्रातस्तथहमयाचितमश्रीयात्^४ । एष प्राजा-
पत्यः ॥ १० ॥

प्राजापत्यमाह । सायम् ; दिवा भोजनपरिहारेण नक्तकाले । प्रातः ; रात्रिभोजनपरिहारेण मध्याह्ने ;
“अथहमनक्तास्यदिवाशी ततस्तथहम्” इति आपस्तम्बस्मरणात् । दिवा रात्रौ वा एकवारमयाचितं स्वीयं

^१ च omitted in ठ.

^२ एव added in ख.

^३ निमज्जयेत्—ज, ठ.

^४ अथ हं नाश्रीयात् added in ज.

परकीयं वा याचनव्यतिरेकेणोपस्थितम् ; “ अथापरं व्यहं न कंचन याचेत ” इति गौतमस्मरणात् । व्यहमश्नीयात् ; ‘ व्यहं नाश्नीयात् ’ इत्यनुवर्तते । तेनान्ते त्रिरात्रमुपवसेत् । सोऽयं प्राजापत्यः ;

“ व्यहं प्रातस्व्यहं सायं व्यहमद्यादयाचितम् ।

व्यहं परं च नाश्नीयात् प्रजापत्यं चरन् द्विजः ॥ ”

इति मनुस्मरणात् । अनेन च प्रातरुपक्रमेण मूलोक्तः सायमुपक्रमो विकल्प्यते । अयमेव प्रकारान्तरेण शिशुकृच्छ्रो बालादौ दसिष्ठेनोक्तः—

“ अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् ।

अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहौ परौ ॥

अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः ।

बालवृद्धातुरेष्वेवं शिशुकृच्छ्रमुवाच ह ॥ ”

इति । पराकम् ; उपवासः । “ एकभक्तादीनां च चतुर्णां द्वयहं द्वयहमावृत्तौ वृद्धकृच्छ्रः ” इति शङ्खलिखितौ । पादोनप्राजापत्याभिधानं त्वान्तरविधानां पादोननार्यन्तताभिधानाय । तथाच पादकृच्छ्रोऽर्ध-
कृच्छ्रः पादोनकृच्छ्रश्चेत्यस्यैवावान्तरविधाः सिध्यन्ति । यथाह योगीश्वरः—

“ एकभक्तेन नक्तेन तथैवाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ”

इति । तथाच आपस्तम्बः—“ सायं प्रातर्दिनार्थं स्यात् पादोनं नक्तवर्जितम् ” इति । अयाचितोपवासपादाभ्या-
मर्धकृच्छ्रः । एकभक्तायाचितोपवासपादैश्च पादोनकृच्छ्र इति । त्कारान्तरेणार्धकृच्छ्रमाह स एव—

“ सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम् ।

दिनद्वयं च नाश्नीयात् कृच्छ्रार्थं तद्विधीयते ॥ ”

इति । अनेन कृच्छ्रप्राजापत्ययोरभेदो द्वादशाहसाध्यः प्राजापत्यश्चाभिहितः । पराशरस्तु तमेव षोडशाह-
साध्यमुक्त्वा पादकृच्छ्रादिप्रकारमेवमाह—

“ एकाहमेकभक्ताशी एकाहं नक्तभोजनः ।

अयाचितं त्वेकमहरेकः । मारुताशनः ॥

दिनद्वयं चैकभक्तो द्विदिनं नक्तभोजनः ।

दिनद्वयमयाची स्याद् द्विदिनं मारुताशनः ॥

त्रिदिनं चैकभक्ताशी त्रिदिनं नक्तभोजनः ।

दिनत्रयमयाची स्यात् त्रिदिनं मारुताशनः ॥

चतुर्हं चैकभक्ताशी चतुर्हं नक्तभोजनः ।
चतुर्दिनमयाची स्याच्चतुर्हं मारुताशनः ॥ ”

इति । तत्र च ग्राससंख्यामाह स एव—

“ सायं तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।
एकविंशतिरायाच्यं परं निरशनं स्मृतम् ॥ ”

इति । अशक्तस्याह आपस्तम्बः—

“ सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः ।
चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनास्त्रयः ।
कुक्कुटाण्डप्रमाणस्तु यथा वास्यं विशेषं सुखम् ॥ ”

इति ॥ १० ॥

**१<sup>त्र्यहमुष्णाः पिबेदपस्त्र्यहमुष्णं घृतं त्र्यहमुष्णं पयस्त्र्यहं
च नाश्नीयादेष तप्तकृच्छ्रः ॥ ११ ॥</sup>**

तप्तकृच्छ्रमाह । जलघृतदुग्धान्युष्णानि ^२प्रतित्र्यहं पीत्वा त्र्यहमुपवसेत् । स तप्तकृच्छ्रः । मनुस्तु
द्रव्यव्यत्ययेनाह—

“ तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत् स्नायात् समाहितः ॥ ”

इति । जलादिपरिमाणमाह पराशरः—

“ अपां पिबेत्तु त्रितयं द्विपलं तु पयः पिबेत् ।
पलमेकं पिबेत् सर्पिल्लिरात्रं चोष्णमारुतम् ॥ ”

इति । उष्णमारुतम् ; ^३उष्णोदकबाष्पमास्यपूरणम् । अशक्तस्याह ब्रह्मपुराणम्—

“ षट् पलानि तु तप्तस्य तोयस्य सुसमाहितः ।
प्रभाते त्रीणि दुग्धस्य सुतप्तस्य पिबेत् त्र्यहम् ॥

१ त्र्यहमुष्णं पिबेदपस्त्र्यहमुष्णं पयः पिबेत् ।
त्र्यहमुष्णं पिबेत् सर्पिर्वायुभक्षः परं त्र्यहम् ॥
एष तप्तकृच्छ्रः—अ.

२ प्रति omitted in ब.

३ उष्णोदकपानम्—घ.

पलं घृतस्य तप्तस्य मध्याह्ने त्रिदिनं पिबेत् ।
वायुभक्ष्यमहं चात्र निर्दहेत् पानकं ततः ॥ ”

इति । चतुरहसाध्यमाह योगीश्वरः—

“ तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।
एकरात्रेपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ”

इति । “ एतैरेव द्रव्यैः समन्वैः सोपवासैः द्रव्यहसाध्यस्तप्तकृच्छ्रः ” इति मिताक्षरा ॥ ११ ॥

^१एतैरेव शीतैः शीतकृच्छ्रः ॥ १२ ॥

एतैरेव द्रव्यैः शीतैः चतुर्षु ग्रहेषु पीतैः शीतकृच्छ्रः । ‘ इदं कृच्छ्रद्वयमेकोपवासकमन्ते ; तेन दशाहसाध्यम् ’ इति कश्चित् ॥ १२ ॥

^२कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसैकविंशतिक्षपणम् ॥ १३ ॥

एकविंशतिरात्रं पयसा दुग्धेन वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । जलेनेति ब्राह्मे—

“ चरन् कृच्छ्रातिकृच्छ्रं तु पिबेन् तोयं च शीतलम् ।
एकविंशतिरात्रं तु कालेष्वेतेषु संयतः ॥ ”

इति । एतेषु ; प्रातर्मध्याह्नमायंकालेषु । यमस्तु चतुर्विंशतिरात्रमाह—“ एकैकं मासमश्नीयात् ” इत्यनुवृत्तौ,

“ चतुर्विंशतिरात्रं तु नियतात्मा जितेन्द्रिय
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत एकस्थाने द्विजोत्तमः ॥ ”

इति । एकस्थाने ; एकवारम्, एकभक्तकाले वा । “ द्वादशरात्रमुदकेन वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ” इति गौतमः । उदकं च सकृन् हस्तेन यावद् ग्रहीतुं शक्यते तावदेव ; “ अब्भक्षस्तृतीयः कुच्छ्रातिकृच्छ्रो यावत् सकृदाददीत ” इति वामिष्ठात् । “ द्वादशरात्रं निराहारः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ” इति सुमन्तुः ॥ १३ ॥

उदकसक्तूनां मासाभ्यवहारेणोदककृच्छ्रः ॥ १४ ॥

उदककृच्छ्रमाह । मासमुदकमिश्रसक्तुप्राशनेन उदककृच्छ्रः । अयमेव वारुणः कृच्छ्रः ; “ सक्तून् वा सोदकान् मासे कृच्छ्रो वारुण उच्यते ” इति ब्राह्मात् । मासानुवृत्तौ “ तोयकृच्छ्रो जलेन तु ” इति मार्कण्डेयः ।

“अनश्नन् जलमभ्यस्थश्चाहोरात्रं जपन् बुधः ।
संवत्सरकृतं पापं जलकृच्छ्रो व्यपोहति ॥”

इति जाबालिः । जपः वरुणसूक्तानां गायत्र्याश्च^१ ।

“वायुमक्षो दिवा तिष्ठेद्रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् ।
सहस्राष्टाधिकां जप्त्वा गायत्रीं जलकृच्छ्रकः ॥”

इति योगयाज्ञवल्क्यः ॥ १४ ॥

विसाभ्यवहारेण मूलकृच्छ्रः^२ ॥ १५ ॥

मूलकृच्छ्रमाह । मृणालस्य मासं भोजनेन मूलकृच्छ्रः । “मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैः” इति मार्कण्डेयः ।
पक्वविसाशने संज्ञान्तरं ब्राह्मे—“विसान्युदकसिद्धानि मासमश्नीत संयतः” इति ; “कृच्छ्रो वारुण उच्यते”
इति शेषः ॥ १५ ॥

‘विल्वाम्ब्यवहारेण श्रीफलकृच्छ्रः ॥ १६ ॥ पद्माक्षैर्वा ॥ १७ ॥

श्रीफलकृच्छ्रमाह । मासं विल्वफलभक्षणेन श्रीफलकृच्छ्रः । “श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः” इति
मार्कण्डेयः ॥ १६ ॥

तस्यैव प्रकारान्तरमाह । पद्मबीजैर्मासं भक्षितैर्वा श्रीफलकृच्छ्रः । वाशब्दात् आमलकैर्वा ;

“विल्वैरामलकैर्वापि पद्माक्षैरथवा शुभैः ।

मासेन लोके श्रीकृच्छ्रः कथ्यते द्विजसत्तमैः ॥”

इति ब्राह्मात् ॥ १७ ॥

‘निराहारस्य द्वादशाहेन पराकः ॥ १८ ॥

पराकमाह । द्वादशाहं जपहोमसक्तस्याहारमात्रत्यागः पराकः ;

“जपहोमरतः कुर्याद् द्वादशाहमभोजनम् ।

पराक एष विख्यातः सर्वपापप्रणाशनः ॥”

इति बृहस्पतिस्मरणात् ॥ १८ ॥

^१ गायत्र्या वा—ख, ग.

^३ This Sūtra omitted in ४.

^२ शीतकृच्छ्रः—ज, ठ.

^४ निराहारेण—ज, ठ.

**गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकान्येकदिवसमभी-
यात्^१ । द्वितीयमुपवसेत् । एतत् सांतपनम् ॥ १९ ॥**

सांतपनमाह । गोमूत्रादिसाहचर्यात् ब्रह्मकूर्चदर्शनाच्च क्षीरादिकमपि गन्धमेव । क्षीरादिसाहचर्याच्च गोमूत्रादिकमपि स्त्रीगन्ध्या एव । पूर्वेषुः पञ्चगव्यं कुशोदकमिश्रमाहारान्तरनैरपेक्ष्येण पीत्वा परेद्युरुपवसेत् । एतत् सांतपनम् । कुशोदकानीति बहुवचनं कुशानेकत्वज्ञापनाय ; “ सप्तपर्णास्तु ये दर्भाः ” इति दर्शनात् । एतदेव समन्त्रं ब्रह्मकूर्चमुच्यते । यथाह पराशरः—

“ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं कायशोधनम् ॥
गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चापि गोमयम् ।
पयः काञ्चनवर्णाया नीलायाश्च तथा दधि ॥
घृतं च कृष्णवर्णायाः सर्वं कापिलमेव वा ।
अलाभे सर्ववर्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः ॥
गोमूत्रे माषकास्त्रयो गोमयस्य तु षोडश ।
क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्तिताः ॥
गोमूत्रवद् घृतस्योक्तास्तदर्थं तु कुशोदकम् ।
गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ॥
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ।
तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ॥
पञ्चगव्यमृचा पूतं होमयेदग्निसंनिधौ ।
सप्तपर्णास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुक्लविषः ॥
एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ।
इरावती इदं विष्णुर्मानस्तोके च शंवतीम् ॥
एतामिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद् द्विजः ।
प्रणवेन समालोढ्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य च ॥
प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत् तत् प्रणवेन तु ।
मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् ॥
स्वर्णपत्रेण रौप्येण ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः ।

^१ एकविंशतिदिवसमभीयात्—ज.

यत् त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके ।

ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥ ”

इति । ब्रह्मकूर्चार्थम् उपवासो ब्रह्मकूर्चोपवास इति । अयमर्थः—पूर्वेद्युरूप्य परेद्युः प्राशनमिति पूर्वस्मा-
द्विशेषः ;

“ चतुर्दश्यामुपोष्याथ पौर्णमास्यां विशेषतः ।

पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चमिति स्मृतम् ॥ ”

इति जात्रालिस्मरणात् । विशेषस्तूक्तविधिना । तद्देशमप्याह शातातपः—

“ नदीतीरेषु गोष्ठेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।

तत्र गत्वा शुचौ देशे ब्रह्मकूर्चं समाचरेत् ॥ ”

इति । त्रिरात्रं पञ्चगव्याशने यतिसांतपनम् । “ एतदेव व्यहाभ्यस्तं यतिसांतपनं स्मृतम् ” इति शङ्खस्मरणात्
॥ १९ ॥

गोमूत्रादिभिः ^१प्रत्यहमभ्यस्तैर्महासांतपनम् ॥ २० ॥

महासांतपनमाह । गोमूत्रादिभिः षड्भिर्द्रव्यैः प्रत्येकं प्रत्यहम् अभ्यस्तैः महासांतपनं षडहसाध्यं
भवति । योगीश्वरस्तु तदेव सोपवासं सप्ताहसाध्यमाह—

“ पृथक् सांतपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासांतपनं स्मृतम् ॥ ”

इति । एतदेवाद्योपवासकं कृच्छ्रं सांतपनं ब्राह्मे—

“ प्रथमेऽहनि नाशनीयाद् गोमूत्राशी ततः परम् ।

चतुर्थं गोमयं क्षीरं दधि चाज्यमहःक्रमात् ।

कुशोदकं सप्तमे च कृच्छ्रसांतपने विधिः ॥ ”

इति । तैरेव प्रत्येकं व्यहाभ्यस्तैः पञ्चदशाहिकं महासांतपनम् ;

“ व्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं व्यहं वै गोमयं पिबेत् ।

व्यहं दधि व्यहं क्षीरं व्यहं सर्पिस्ततः शुचिः ।

महासांतपनं ह्येतत् सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ”

इति यमस्मरणात् । अत्र कुशोदकमात्रः घृतान्तैरेव शुद्धचमिधानात् । षण्णां प्रत्येकं व्यहाभ्यासे व्यहमुपवासे
चैकविंशाहिकं महासांतपनम् ;

^१ प्रत्यहाभ्यस्तैः—घ, च.

“वर्णां प्रत्येकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् ।
व्यहं चोपवसेदन्ते महासांनपनं स्मृतम् ॥”

इति जाबालिस्मरणात् ॥ २० ॥

व्यहाभ्यस्तैश्चातिसांतपनम् ॥ २१ ॥

अतिसांतपनमाह । तैरेव गोमूत्रादिभिः पङ्क्तिभिः प्रत्येकं व्यहाभ्यस्तैः अष्टादशाहिकमतिसांतपनं भवति । तैरेव द्व्यहाभ्यस्तैर्दशाहिकम् । यम आह—

“एतान्येव तथा पेयान्येकैकं तु तथा द्व्यहम् ।
अतिसांतपनं नाम श्रपाकमपि शोधयेत् ॥”

इति ॥ २१ ॥

पिण्याकाचामतक्रोदकसक्तूनामुपवासान्तरितोऽभ्यवहार-

स्तुलापुरुषः ॥ २२ ॥

तुलापुरुषकृच्छ्रमाह । पिण्याकः तिलवलिः । आचामः ओदननिस्त्रावः । तक्रम् उदश्चित् । उदकं जलम् । सक्तवः भर्जितयवपिष्टानि । तेषां प्रत्येकमुपवामानन्नरदिवसे भोजनं दशाहिकः तुलापुरुषः । योगीश्वरस्त्वेतमेव पञ्चदशाहिकमाह—

“एषां त्रिरात्रमभ्यामादेकैकस्य यथाक्रमम् ।
तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः ॥”

इति । यमस्तु एकविंशाहिकमाह—

“आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तूकान् ।
व्यहं व्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्यहद्वयम् ।
एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते ॥”

इति । अयमेव सैकोपवासः पङ्क्तिः सौम्यकृच्छ्रः ;

“पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥”

इति योगिस्मरणात् ॥ २२ ॥

कुशपलाशोकुम्भरपद्मशङ्खपुष्पीवटब्राह्मीसुवर्चलापत्रैः

कथितस्याम्भसः ^१प्रत्येकं पानेन पर्णकृच्छ्रः ॥ २३ ॥

पर्णकृच्छ्रमाह । पलाशः किंशुकः । उदुम्बरः जन्तुफलः । पद्मम् अब्जम् । शङ्खपुष्पी भूसंलम्बा
सूक्ष्मश्वेतकुसुमा । ब्राह्मीसुवर्चला ; अर्कभक्ताभिध ओषधिविशेषः ; “ कपोतवक्त्रा चाथार्कभक्ता ब्रह्मसुवर्चला ”
इति निघण्टुस्मरणात् । तल्लक्षणं तु—

“ शिमुपत्रसमं पत्रं मूलं विद्रुसंनिम् ।

पुष्पं तु इयामलं प्रोक्तं भवत्येषा सुवर्चला ॥ ”

इति । ब्राह्मीति सुवर्चलाविशेषणम् । तेनापरब्राह्मीव्युदासः । शेषं प्रसिद्धम् । ^१एषां सप्तानां पत्रैः कथितम्
अम्भः सप्ताहं पीत्वा पर्णकृच्छ्रः । योगीश्वरः प्रकारान्तरेणाह—

“ पर्णोदुम्बरराजीवबिल्वपत्रकुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ”

इति । त्रिरात्रोपवासान्ते समस्तैः तत्पानं पर्णकूर्चः । तथाह यमः—

“ एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।

काथयित्वा पिवेदद्भिः पर्णकूर्चोऽभिधीयते ॥ ”

इति । मैत्रकृच्छ्रमाह स एव—

“ कपिलायां तु दुग्धायां धारोष्णं तु पयः पिवेत् ।

एष मैत्रकृतः कृच्छ्रः सर्वपापप्रणाशनः ॥ ”

इति ॥ २३ ॥

कृच्छ्राण्येतानि सर्वाणि कुर्वीत कृतवापनः ।

नित्यं त्रिषवणस्नायी अधःशायी जितेन्द्रियः ॥ २४ ॥

उक्तवक्ष्यमाणव्रतानां पूर्वाङ्गमाह । एतानि पूर्वोक्तानि सर्वाणि वक्ष्यमाणानि च कृच्छ्राणि व्रतानि,
कृतवापनः ; कृतं वापनं केशश्मश्र्वदीनां येन तादृशः सन् कुर्वीत । वापनम् आद्यन्ताङ्गोपलक्षणम् । तानि
चाह अङ्गिराः—

“ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपस्थानस्य लक्षणम् ।

उपस्थितो हि न्यायेन ब्रह्मदेशनमर्हति ॥

कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ।

भुञ्जानो वर्धयेत् पापमसत्यं पर्षदि ब्रुवन् ॥

संशये तु न भोक्तव्यं यावत् कार्यस्य निर्णयः । ”

संशयः पापस्य । कार्यस्य प्रायश्चित्तस्य ।

“ प्रमादश्च न कर्तव्यो यथैवासंशये तथा ॥ ”

प्रमादः उपेक्षा । असंशय इवेति सत्योपस्थितिः तात्कालिक्युच्यते ।

“ कृत्वा पापं न गृहेत गृहमानस्य वर्धते ।

बहु वा 'त्वल्पकं वापि धर्मविद्वद्भ्यो निवेदयेत् ॥ ”

इति । धर्मविदः सभ्याः । तानाह पराशरः—

“ त्रैविद्यो हैतुकस्तर्कं अङ्गविद्धर्मपाठकः ।

त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे पर्पदेषा दशावरा ॥ ”

इति । पूर्वे ; यनिव्यतिरिक्ताः । “ त्रयश्चाश्रमिणो वृद्धाः ” इति पाठे ब्रह्मचारि यतिरिक्ताः । तत्र यतिप्रायश्चित्ते यतयः, अन्यत्रान्ये इति ज्ञेयम् । स्मृत्यन्तरे—“ पातके तु शतं पर्पत् सहस्रं महदादिषु ” इति । आदिशब्दात् अतिपातके । “ उपपापेषु पञ्चाशत् स्वल्पे स्वल्पा तथा भवेत् ” इति । अङ्गिराः—

“ पर्पद्या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मना ।

वैश्यानां त्रिगुणा प्रेक्ता पर्पद्रच्च व्रतं स्मृतम् ॥ ”

इति । पराशरः—

“ राज्ञश्चानुमते स्थित्वा प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

स्वयमेव न कर्तव्यं कर्तव्या स्वल्पनिष्कृतिः ॥ ”

इति । अङ्गिराः—

“ प्रायश्चित्ते सगुत्पन्ने ^१धीमान् सत्यपराक्रमः ।

मृदुरार्जदसंपन्नः शुद्धिं याचेत मानवः ॥

सचैलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्वासाः समाहितः ।

क्षत्रियो वापि वैश्यो वा पर्पदं ह्युपतिष्ठति ॥

सर्वे धर्मविवेक्तारो गोक्षारः सकला द्विजाः ।

मम देहस्य संशुद्धिं कुर्वन्तु द्विजसत्तमाः ॥

मया कृतं महाघोरं ज्ञातः ज्ञातवित्स्त्रिषम् ।

प्रसादः क्रियतां महां ^२शुभानुज्ञां प्रयच्छत ॥

पूज्यैः कृतः पवित्रोऽहं भवेयं द्विजसत्तमैः ।

उपस्थाय ततः शीघ्रमार्तिमान् धरणीं व्रजेत् ॥

गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत् ।
 ततस्ते प्रणिपातेन दृष्ट्वा तं समुपस्थितम् ।
 वृद्धाः पृच्छन्ति किं कार्यमुपविद्याग्रतः स्थितम् ॥
 किं ते कार्यं वदास्माभिः किं वा मृगयसे द्विज ।
 तत्त्वतो ब्रूहि तत् सर्वं सत्यं हि गतिरात्मनः ॥
 सत्येन द्योतते राजा सत्येन द्योतते रविः ।
 सत्येन द्योतते वह्निः सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥
 भूर्भुवःस्वस्त्रयो लोकास्तेऽपि सत्ये प्रतिष्ठिताः ।
 अस्माकं चैव सर्वेषां सत्यमेव परं बलम् ॥
 यदि चेद्वक्ष्यसे सत्यं नियतं प्राप्स्यसे शुभम् ।
 यद्यागतोऽस्यसत्येन न त्वं शुद्ध्यसि कर्हिचित् ॥
 सत्येनैव हि शुद्ध्यन्ति शुद्धिकामाश्च मानवाः ।
 तस्मात् तद्वद यत् सत्यमादिमध्यावसानिकम् ।
 एवं तैः समनुज्ञातः सर्वं ब्रूयादशेषतः ॥ ”

इति । पापप्रवचनं च पर्षदं निबन्धं च संपूज्य पर्षदक्षिणां च दत्त्वा कार्यम् । तदाह शातातपः—“ धेनुं दद्याद् द्विजेभ्योऽथ दक्षिणां च स्वशक्तितः ” इति । धेनुं निबन्धपूजार्थं दद्यात् । अथ अनन्तरं द्विजेभ्यः सभ्येभ्यः शक्तितो दक्षिणां वक्ष्यमाणां दद्यात् । तामाह पराशरः—“ पापं प्रत्यापयेत् पापी दत्त्वा धेनुं तथा वृषम् ” इति । ‘ गोमिथुनं च न स्वरूपतः ; पर्षद्विभागासहत्वात् विक्रयनिषेधाच्च । किंतु निष्क्रयरूपेण ’ इति प्राञ्चः । इदं च कृच्छ्रव्रते । ततोऽधिके तु, ‘ स्वशक्तितः ’ इति वचनात् अधिककल्पना कार्या । न्यूने तु विशेषमाह विष्णुः—

“ पादव्रते वस्त्रदानं कृच्छ्रार्थं तिलकाञ्चनम् ।

पादहीने तु गामेकां कृच्छ्रे गोमिथुनं स्मृतम् ॥ ”

इति । प्रकीर्णके तु किञ्चिद्देयम् ; “ विख्याप्य पापं वक्तृभ्यः किञ्चिदत्त्वा व्रतं चरेत् ” इति स्मरणात् । पर्षदक्षिणामन्तरेण प्रायश्चित्तं न देयम् । तत्र अङ्गिराः—

“ अनर्थितैरनाहूतैरपृष्टैश्च यथाविधि ।

प्रायश्चित्तं न दातव्यं जानद्विरपि कल्पतः ॥ ”

इति । अर्चितानामवचनेऽपि स एव ;

“ आर्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।

जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते तेषां समभागिनः ॥

तस्मादार्तं समासाद्य ब्राह्मणं च विशेषतः ।
जानद्भिर्मपन्थानं न भाव्यं तु पराङ्मुखैः ॥ ”

इति । जानद्भिरिति वचनात् अज्ञैर्न देयम् । यथाह शातातपः—

“ यद्विना धर्मशास्त्रेण प्रायश्चित्तं विधीयते ।
नैव शुद्धिमवाप्नोति प्रायश्चित्तं कृतेऽपि सः ॥
अदृष्ट्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति ये ।
तत् पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तृनभिगच्छति ॥ ”

इति । प्रायश्चित्तदानमाह अङ्गिराः—

“ तस्मिन् निवेदिते कार्ये उत्सार्यो हि स कार्यवान् ।
तस्मिन्स्तूत्सारिते पापे यथा ये धर्मपालकाः ॥
ते तथा तत्र जल्पेयुर्विमृशन्तः परस्परम् ।
आपद्धर्मेषु यत् प्रोक्तं यच्च सानुग्रहं भवेत् ॥
पर्षदः संपदश्चैव कार्याणां च बलाबलम् ।
यथादेशं यथाकालं यच्च कार्यान्तरं भवेत् ॥ ”

कार्यान्तरम् ; वृद्धमातापितृशुश्रूषादि । “ पर्षत् संचिन्त्य तत् सर्वं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ” इति । तत्राह
पराशरः—

“ वचः पूर्वमुदाहार्यं यथोक्तं धर्मवक्तृभिः ।
पश्चात् कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्युरनुग्रहः ।
दुर्बलेऽनुग्रहः कार्यस्तथा वै शीघ्रशुद्धये ।
अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुग्रहः स्मृतः ॥ ”

इति । हारीतः—

“ पादत्रयमथाप्यर्धं पादं वापि विधानतः ।
ज्ञात्वा बलाबलं कार्ये प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ ”

इति । अङ्गिराः—

“ आहूय श्रावयेदेकः पर्षदा यो नियोजितः ।
ब्राह्मणो ब्राह्मणानां तु क्षत्रियाणां पुरोहितः ॥
वैश्यानां याजकश्चैव प्रायश्चित्तं समाविशेत् ।
शृणु भोस्त्वमिदं विप्र यत् त आपूर्यते व्रतम् ॥

तत् ते यत्नेन कर्तव्यमन्यथा तद् वृथा भवेत् ।

यदा त्वया भवेच्चर्णं सदा शुद्धिप्रकाशनम् ।

कृत्वा कुर्याः प्रयत्नेन शक्त्या विप्रामिपूजनम् ॥”

इति । अत्र सभ्यानामिव प्राड्विवाकस्यापि दक्षिणा गम्यते ; प्रायश्चित्तोपदेशस्य लोभमूलकत्वात् ; अन्यथा निषिद्धे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । असावनुक्तपरिमाणत्वात् यथापापं कल्पनीया ।

प्रायश्चित्तोपदेशमाह पराशरः—“प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं देवतायतनगतः” इति । सभ्यप्रायश्चित्तमाह स एव—“आत्मकृच्छ्रं ततः कुर्याज्जपेद्वा वेदमातरम्” इति । आत्मकृच्छ्रम् ; आत्मशोधकमित्यर्थः । प्राड्विवाकप्रायश्चित्तमाह अङ्गिराः—“प्रायश्चित्तं समादिश्य तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्” इति । रागद्वेवादिना पर्षदसंभवे सुमन्तुः—“अथवा रागद्वेवादलभ्यमानेषु प्रायश्चित्तेषु यज्ञहवनाध्ययनब्रह्मचर्यपरो भैक्षाशी दण्डी मेखली स्वयमेव संवत्सरेण महापातकानि तत्परो व्यपोहति किल्बिषम् । न ब्राह्मणस्य पतनमिच्छन्त्याचार्याः” इति । अस्यार्थः—^१रागादिवशात् पर्षदः सकाशात् प्रायश्चित्तमलभमानः स्वयमेव शास्त्रपर्यालोचनया अन्योपदेशेन वा विदुषः पृष्ट्वा तत् समाचरेत् । कथमित्यत आह—यज्ञहवनेति । उपलक्षणमेतत् तद्वतानाम् ; अन्यथा उपपातकादिष्वप्यश्वमेवादियज्ञः प्राप्नुयात् । यज्ञः ; अश्वमेधादिः । हवनम् ; कोटिहोमादि । अध्ययनम् ; संहितापारायणादि । शेषं प्रसिद्धम् । तत्र कालमाह—संवत्सरेणेति । इदमपि तत्तत्कालोपलक्षणम् ; अन्यथा महापातकप्रकीर्णकयोरविशेषेण संवत्सरापत्तेः । ^२उक्तेऽर्थे हेतुमाह—न ब्राह्मणस्येति । पर्षदुपदेशमन्तरेण प्रायश्चित्ताचरणे ब्राह्मणस्यात्यन्तिकं पातित्यं स्यात् । तच्चाचार्या नेच्छन्ति । अनेनाश्वयाङ्गान्तरहानेनापि प्रायश्चित्ताचरणमुक्तं भवति । ब्राह्मणग्रहणात् न क्षत्रियादेस्तादृशानुष्ठानसंभव इति । व्रतग्रहणप्रकारमाह विष्णुः—

“सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ।

ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ।

दिनान्ते नखरोमाणि प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ॥”

इति । नखरोमादिप्रवापने विशेषमाह पराशरः—

“पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादेऽमश्रुणोऽपि च ।

त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखं तु निपातने ॥”

इति । निपातनः ; कृच्छ्रः । स्त्रीणां विशेषमाह—

“केशानां नास्ति नारीणां वपनं व्रतयज्ञयोः ।

गोवधादिषु सर्वेषु छेदयेदङ्गुलित्रयम् ॥”

इति । नारी सधवा ;

“ सधवानां तु नारीणामलंकाराय सर्वदा ।
केशसंधारणं प्रोक्तं प्रायश्चित्ते द्विजोत्तमैः ॥ ”

इति स्मरणात् । तेन विधवानां वपनमेव । सधवेति कुमार्या अप्युपलक्षणम् ;

“ सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् ।
एवं नारीकुमारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ॥ ”

इति पराशरस्मरणात् । नारीपदस्य सधवापरत्वेन कुमारीणामप्राप्तौ पृथगुपादानमर्थवत् । राजादीनामपि विशेषः ;

“ राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
अकृत्वा वपनं तेषां प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ ”

इति पराशरस्मरणात् । तेषां वपनाभावे व्रतद्वैगुण्यम् ;

“ केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे व्रत आर्चीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥ ”

इति तस्यैव स्मरणात् । इदमपि महापातकादिव्यतिरेकेण ;

“ विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेप्यते केशवापनम् ।
ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः ॥ ”

इति स्मरणात् । अत एव हारीतः—

“ राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ ”

इति । तदनन्तरमाह अङ्गिराः—“ भस्मगोमयमृद्वारिपञ्चगव्यादिकल्पितैः ” ; आदिशब्दात् कुशोदकम् ।
“ मलापकर्षणं कार्यं बाह्यशौचोपसिद्धये ” ; मलापकर्षणमित्यनेन दृष्टार्थतावगमान्मन्त्रादिनिवृत्तिः ।
“ दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ” इति । यद्यपि स्नानानन्तरं दन्तधावनमुक्तम् ; तथाप्यङ्गिके बद्धक्रम-
त्वात् स्नानात् प्रागेव कार्यम् । तेन तत्रत्यमन्त्रसिद्धिः । स्नानानन्तरं वैष्णवं श्राद्धं कार्यम् ; “ श्राद्धं कार्यं
व्रतान्ते च गोहिरण्यादि दक्षिणा ” इति जाबालिस्मरणात् । श्राद्धं च विष्णूद्देशेन त्र्यवरब्राह्मणभोजनम्^१ ;
“ विधाय वैष्णवं श्राद्धं संकल्प्य निजकाम्यया ” इति शातातपीयात् । श्राद्धानन्तरमादितो गोदानं कार्यम् ;
‘ व्रतान्ते च ’ इति चकारात् आदावपि तत्सिद्धेः । तत्र विधिर्गौदानिक एव । तदनन्तरं शालाहोमः कार्यः ;

^१ विप्रभोजनम्—ख, ग.

“ आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।

आज्येनैव हि शालाग्रौ जुहुयाद् व्याहृतीः पृथक् ॥ ”

इति जाबालिस्मरणात् । ‘ आज्येनैव ’ इत्येवकारेणोष्ठ्यादिनिवृत्त्या तत्तन्त्रनिवृत्तिः । तदनन्तरं पञ्चगव्यप्राशनं कार्यम् । तत्प्रकारश्च ब्रह्मकूर्चविधानुक्तः । तदसंभवे त्वमन्त्रकमेव पञ्चगव्यं पेयम् ; सांतपने तथा दर्शनात् ।
विष्णुरपि—

“ पञ्चगव्येन संयुतम् ।

व्रतं निशामुखे ग्राह्यं बहिस्तारकदर्शने ॥

आचम्यातः परं मौनी ध्यायन् दुष्कृतमात्मनः ।

मनःसंतापनं तीव्रमुद्वहेच्छेकमन्ततः ॥ ”

इति । बहिः, ग्रामाद् गृहाद्वा । पञ्चगव्यप्राशनावसर एव ‘ व्रतग्रहणं करिष्ये ’ इति ब्राह्मणान् पृष्ट्वा तदनुज्ञातः तत्प्राशनं कुर्यादिति संयुतशब्दार्थः । पञ्चगव्यासंभवे ^१घृतमात्रप्राशनमेव । तथाच शङ्खलिखितौ—

“ वाप्य केशनखान् पूर्वं घृतं प्राश्य बहिर्निशि ।

प्रत्येकनियतं कालमात्मना व्रतमुद्दिशेत् ॥ ”

इति । प्रत्येकेति ; प्रतिनियतं कालम् आत्मना अन्तःकरणेनोद्दिशेत् संकल्पयेदित्यर्थः । स्त्रीणां विशेषमाह जाबालिः—“ स्त्रीणां होमो न दातव्यः पञ्चगव्यं तथैव च ” इति । होमपञ्चगव्ये अङ्गभूते ; तयोरेव प्रक्रमात् । स्त्री शूद्रस्याप्युपलक्षणम् ;

“ पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणश्च सुरां पिबेत् ।

तावुमौ तुल्यदोषौ हि पूयास्ये नरके गतौ ॥ ”

इति वक्ष्यमाणत्वात् ;

“ तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् ।

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवाजितम् ॥ ”

इति अत्रिस्मरणात् । एत एव श्राद्धगोदानहोमाः प्रातिलेग्येन व्रतान्तेऽपि कार्याः ; होमव्रतयोरुपक्रमे संनिधानादन्तेऽपि सांनिध्यस्योचितत्वात् । “ व्रतान्ते च गोहिरण्यादि दक्षिणा ” इति वचनात् श्राद्धानन्तरमेव गोदानं भवति । ततश्च व्रतसमाप्त्यनन्तरं प्रथमं होमः । ततो वैष्णवं श्राद्धम् । अन्ते च गोदानमिति शिष्ट-सांप्रदायिकः क्रमः पाठक्रमान्यत्वेऽपि द्रष्टव्यः । एवं व्रतस्य पूर्वोत्तराङ्गानि वापनशब्देनोपलक्ष्य, इदानीं व्रताचरणकालीनाङ्गन्याह । सवनशब्देन स्वकालत्रयं लक्ष्यते । तेन च नित्यं व्रतग्रहणोत्तरदिनमारभ्य

यावद्गतसमाप्तिदिनं तावत् त्रिष्वपि सवनकालेषु प्रातर्मध्याह्नायाह्नेषु स्नानशीले भवेत् । तदेतत् तसकृच्छ्र-
व्यतिरिक्तविषयम् ; तत्र “ सकृत्स्नायी समाहितः ” इति मानवीयविशेषात् । यत् “ त्रिरहस्त्रिर्निशायां च
सवास जलमाविशेत् ” इति ^१मानवीयं, तत् पिपीलिकामध्यचान्द्रायणव्यतिरिक्तेषु शक्तविषयम् ; “ अप
उपस्पृशंस्त्रिषवणम् ” इति विशेषात् । त्रिषवणाशक्तस्य द्विकालस्नानमाह वैशम्पायनः—“ स्नानं त्रिकालमेव
स्याद् द्विकालं वा द्विजन्मनः ” इति । यत्तु गार्ग्येण—“ एकवासाश्चरेद्वैशं स्नात्वा वासो न पीडयेत् ”
इत्युक्तं, तत् ग्रीष्मकाले अशक्तस्य ; “ एकवासा आर्द्रवासा लघ्वाशी स्थण्डिलेशयः ” इति शङ्खेनैकवस्त्रतायाः
पाक्षिकत्वाभिधानात् । अधःशायी ; खट्वादिपरिहारेण भूमिशायी । अधः शयनं च स्थानासनाशक्तस्य ;
“ स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा ” इति मानवात् । जितेन्द्रियः हिंसादिवर्जितः ; “ अहिंसां
सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ” इति मानवात् ॥ २४ ॥

स्त्रीशूद्रपतितानां च ^२वर्जयेच्चातिभाषणम् ।

पवित्राणि जपेन्नित्यं जुहुयाच्चैव शक्तितः ॥ २५ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः

स्त्री परस्य । भाषणं स्पर्शाद्युपलक्षणम् ;

“ स्त्रीणां संप्रेक्षणात् स्पर्शात् तामिः संकथनादपि ।

ब्रह्मचर्यं विनश्येत् न दारेषु तु संगमात् ॥ ”

इति शातातपीयात् । अपिशब्दोऽत्र रागोत्पादकतामाचष्टे । तत् यथा रागो नेत्यद्यते, तथा भवेदिति ;
“ यावदर्थं भाषेत ” इति आपस्तम्बीयात् न व्रतलोपो भवतीति विज्ञायते । पवित्राणि ; “ अघमर्षणं देवकृतं
शुद्धवत्यस्तरत्समाः ” इति वसिष्ठाद्युक्तानि नित्यकर्माविरुद्धे काले जपेत् । अनुवर्तमाने नित्यशब्दे पुनर्वचनं
त्रिषवणाद्यसंभवेऽपि जपावश्यकताद्योतनार्थम् । अत एव शङ्खः—“ गायत्र्या जपसाहसमाह्निको जप उच्यते ”
इति जपाधिक्यमेवाह । पवित्राणीति बह्वचनात् गायत्रीं च ; “ सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ”
इति मानवात् । होमेऽपि नित्यमिति संबद्ध्यते । स च कूष्माण्डैर्व्याहृतिभिः सावित्र्या वा तिलयवाना-
मन्यतमेन ; “ कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् ” इति शङ्खस्मरणात् ;

“ महाव्याहृतिभिर्होमः सावित्र्या चान्वहं स्वयम् ।

कर्तव्यः पावनः सम्यक् सर्पिर्यवतिलैस्तथा ॥ ”

^१ मानव—घ, च.

^२ वैष्णवे धर्मशास्त्रे कृच्छ्रप्रकरणं षट्चत्वारिंशम्—ज, ठ.

^३ वर्जयेच्चापि—ठ ; वर्जयेदपि—ज

इति वसिष्ठस्मरणाच्च । चकारात् मौनादिग्रहणम् ;

“ स्थानवीरासनी मौनी मौञ्जी दण्डकमण्डलम् ।

भैक्षचर्याभिकार्यं च कूष्माण्डैर्जुहुयाद् धृतम् ॥ ”

इति शङ्खस्मरणात् । ‘ शक्तिः ’ इति वचनात् बालवृद्धादिभिरशक्याङ्गहानेनापि व्रतं कार्यम् । तथाच लघुविष्णुः—

“ असंस्कृतो निराहारो रोगी नवतिवार्षिकः ।

यथाशक्ति प्रकुर्वीत व्रतं ह्येष न लुप्यते ॥ ”

इति । षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

“ जपद्गोमादि यत्किञ्चित् कृच्छ्रेक्तं संभवेन्न चेत् ।

¹सर्वं व्याहृतिभिः कार्यं गायत्र्या प्रणवेन वा ॥ ”

इति । सर्वथाशक्तावन्यद्वारापि कार्यम् । यथा ब्राह्मे—

“ रोगी वृद्धश्च पौगण्डः कुर्वीतान्यैर्व्रतं सदा ।

गर्भिणी बालवत्सा च प्रसूतार्यान्तरावृतः ॥ ”

इति । पौगण्डः बालः । अर्थान्तरावृतः ; अनन्यसाध्यकार्यव्यापृतः । कुर्वीत ; कारयेत् ॥ २५ ॥

इति ²श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवामिधर्माधिकारि³श्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां षट्त्वारिंशोऽध्यायः

¹ सर्व—घ.

² From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.

³ श्री omitted in ग.

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः

¹अथ चान्द्रायणम् ॥ १ ॥ ²ग्रासानविकारानशीयात् ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये कृच्छ्रलक्षणमुक्तम् । इदानीं चान्द्रायणलक्षणं सप्तचत्वारिंशेनाभिधातुं प्रतिजानीते । अथेत्यधिकारः । चान्द्रायणमुच्यते इति शेषः ॥ १ ॥ तत्र ग्रासपरिमाणमाह । ग्रस्यन्त इति ग्रासाः कबलाः । तान् अविकारान् शास्त्रोक्तपरिमाणात् अन्यूनाधिकान् यत्र ग्रासविधानं तत्राशीयात् । तत्राह योगीश्वरः—
“तिथिवृद्ध्या चरेत् पिण्डान् शुक्ले शिष्यण्डसंमितान्” इति । तत्परिमाणाशनाशक्तावाह गौतमः—
“ग्रासपरिमाणान्ताविकारेण” इति । आस्यविकारः प्राकृतविकासात् संकोचविकासातिशयः । पराशरोऽपि—
“कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा ग्रासं तु परिकल्पयेत्” इति । शङ्खोऽपि—
“आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुव्रते स्मृताः” इति । ग्रासद्रव्याप्याह गौतमः—
“चरुभैक्षसत्तुकणयावकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानि” इति । पयोग्रासपरिमाणं तु आवर्तनेन घनीभूतस्य घटते । यथा—
“घृतस्य तत्परिमाणं पर्णपुटिकादिना” इति प्राञ्चः । यद्यपीदं चान्द्रायणोपक्रमेऽभिहितम्, तथापि वाक्यबलात् आकाङ्क्षितत्वाच्च कृच्छ्रादावप्युपतिष्ठते ॥ २ ॥

तांश्चन्द्रकलाभिवृद्धौ ⁴वर्धयेत्, हासयेत्, अमा-
वास्यायां⁵ नाशीयात् । एष चान्द्रायणोऽवमध्यः ॥ ३ ॥

यवमध्यं चान्द्रायणमाह । चन्द्रकलानामभिवृद्धिर्यस्मिन् पक्षे, तत्र पूर्वोक्तद्रव्यपरिमाणान् ग्रासान् वर्धयेत् । अयमर्थः—शुक्लपक्षे यथा चन्द्रकलाः एकैकोपचयेन वर्धन्ते, तथैवैकैकोपचयेन ग्रासान् वर्धयेत् । प्रतिपद्येकः, द्वितीयायां द्वौ, तृतीयायां त्रय इत्यादिवृद्ध्या पौर्णमास्यां पञ्चदश भवन्ति । ततः पुनः चन्द्रकलाहानौ कृष्णपक्षे एकैकोपचयेन हासयेत् । प्रतिपदि चतुर्दश, द्वितीयायां त्रयोदश, तृतीयायां द्वादशेति हान्या चतुर्दश्यामेको भवति । ततोऽमावास्यायां नाशीयात् उपवसेत् । अवशिष्टग्रासाभावादेवानशनग्रासौ पुनर्वचनं नियमार्थम् ;

¹ This Sūtra omitted in Ṭ.

³ उत्तरोत्तरशस्तानि—र, च.

⁵ च added in Ṭ.

² ग्रासानास्याविकारेण—Ṭ.

⁴ क्रमेण वर्धयेत्, तद्वानौ च—ज, Ṭ.

“ एकैकं वर्धयेत् पिण्डं शुक्ले कृष्णे च हासयेत्^१ ।
 इन्दुक्षये न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥ ”

इति वसिष्ठस्मरणात् । आसाशनकालश्च चन्द्रोदयकाल एव रात्रिदिवसाधारणः । तथाच हारीतः—“ ज्योत्स्नार्या माविष्याभिमन्त्रितान् पिण्डान् प्राश्नीयात् ” इति । एष पौर्णमास्यादिदर्शान्तमाससाध्यश्चान्द्रायणः । चन्द्रस्या-यनमिवायनं यस्येति चान्द्रायणः ; चन्द्रकलोपचयापचयाभ्यां ग्रामोपचयोपचयात् । संज्ञायां दीर्घः । यवमन्यता तु वक्ष्यते । पुंलिङ्गनिर्देशश्च “ एष चान्द्रायणो मासः ” इति गौतमीये माससामानाधिकरण्यात् ॥ ३ ॥

**पिपीलिकामध्यो वा ॥ ४ ॥ यस्यामावास्या मध्ये भवति
 स पिपीलिकामध्यः ॥ ५ ॥ यस्य पौर्णमासी स यवमध्यः ॥ ६ ॥**

तस्यैव गुणविशेषात् संज्ञान्तरमाह । यदा आसहानिमेवादौ प्रयुङ्क्ते पश्चात् वृद्धिं, तदासौ पिपीलिका-मध्यो भवति । तद्यथा—कृष्णपक्षप्रतिपदि चतुर्दश आसान् भुक्त्वा, एकापचयेन चतुर्दश्यामेकं आसं भुक्त्वा अमाशान्यायामुपोष्य, पुनः शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकैकोपचयेन पौर्णमास्यां पञ्चदश भवन्तीति । यथाह वसिष्ठः—

“ मासस्य कृष्णपक्षादौ आसानद्याच्चतुर्दश ।
 ग्रामापचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत् ।
 एतत् पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ॥ ”

इति ॥ ४ ॥

संज्ञाद्वये निमित्तमाह । उपक्रमे कृष्णप्रतिपदि चतुर्दश आसाः, मध्ये अमावास्यायामुपोषणम्, अन्ते पौर्णमास्यां पञ्चदश आसा इति पिपीलिकावन्मध्येऽणीयो भवतीति स पिपीलिकामध्यः ॥ ५ ॥

किंच शुक्लप्रतिपद्येको आसः, पौर्णमास्यां पञ्चदश, अमावास्यायामुपोषणम् । एवं यववन्मध्ये स्थवीयः प्रान्तयोश्चाणीयो भवतीति यवमध्यः । यथाह वसिष्ठः—

“ तथैव शुक्लपक्षादौ आसं भुञ्जीत चापरम् ।
 ग्रामोपचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत् ।
 एतच्चान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्तितम् ॥ ”

इति । यद्यपि लक्षणाभिधान एवायमर्थो लभ्यते, तथापि लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणयोरभेदापत्त्या पृथगभिधान-मुभयोः । तत्र पौर्णमासीमध्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्; वृद्धिपूर्वकहासवद्ग्रासवत्त्वं लक्षणं यवमध्यस्य । तथा पिपीलिकामध्यस्य अमावास्यामध्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्; हासपूर्वकवृद्धिमद्ग्रासवत्त्वं लक्षणमिति । यदा त्वन्यतरस्मिन् पक्षे तिथिहासवृद्धिभ्यां षोडश चतुर्दश वा दिनानि भवन्ति, तदा आसानामपि वृद्धिक्षयौ

वेदितव्यौ ; “ तिथिवृद्ध्या चरेत् पिण्डान् ” इति योगिस्मरणात् ; ^१वक्ष्यमाणषष्ठ्यूनत्रिंशतीवत् संख्याप्रचयाश्रवणाच्च ॥ ६ ॥

**अष्टौ ग्रासान् प्रतिदिवसं मासमश्रीयात् स यतिचान्द्रा-
यणः ॥ ७ ॥**

यतिचान्द्रायणमाह । मासं प्रतिदिनमष्टानां ग्रासानाम् अपर्याप्तेः अष्टाष्टाविति वीप्सा कल्प्यते । ततश्च मासं प्रतिदिनमष्टावष्टौ ग्रासानश्रीयात् स यतिचान्द्रायणः ; “ अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्षः ” इति यतिवत् ग्रासनियमात् । यतिचान्द्रायणग्रासाशनं च मध्याह्ने । यथा मनुः—

“ अष्टावष्टौ समश्रीयात् पिण्डान् मध्यदिने रवौ ।

नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥ ”

इति । पूर्वं चान्द्रमासोपक्रमात् प्रवृत्तिनिमित्तं विना चान्द्रायणशब्दाप्रवृत्तेः प्राकृतविकारत्वाच्चात्रापि चान्द्रमास-साध्यत्वमेवावसीयते, न सावनादिमाससाध्यत्वम् । अतश्च तिथिद्वासवृद्ध्योरापि ग्रासद्वासवृद्धौ कल्पनीये ; मासमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीयाश्रवणात् । विकृतित्वादेव प्रकृतिप्राप्ते मामे पुनर्मासग्रहणं द्विविधस्यापि प्राप्त्यर्थम् । अन्यथा शुक्लादिरेव प्राप्नुयात् ; प्रकृतिसमवायात् । यद्वा, अमावास्यायामुपोषणाभावाय पुनर्मासग्रहणम् । तेनोपक्रमतिथिरत्र शुक्ला कृष्णा वा प्रतिपद्भवति ॥ ७ ॥

^२सायं प्रातश्चतुरश्चतुरः स शिशुचान्द्रायणः ॥ ८ ॥

शिशुचान्द्रायणमाह । मासं प्रत्यहं सायं सूर्यास्तानन्तरं प्रातस्त्रिमुहूर्तमध्ये चतुरश्चतुरः पिण्डान् अश्रीयात् । स शिशूनामिवात्यन्ताल्पाशनेन शिशुचान्द्रायणः ;

“ चतुरः प्रातरश्रीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः ।

चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं चरन् ॥ ”

इति मनुस्मरणात् । अनया च समाख्यया बालानामिदमेवेति गम्यते । तथा च यमः—

“ चतुरः प्रातरश्रीयाच्चतुरः सायमेव च ।

पिण्डानेतद्धि बालानां शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ ”

इति । ^१नियतग्राससाध्यत्वेनान्यदपि सूचितम् । यथा यमः—

“ त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्नीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ।

हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ ”

इति ॥ ८ ॥

यथा कथंचित् षष्ट्योनां त्रिशतीं मासेनाश्नीयात् स सामान्यचान्द्रायणः ॥ ९ ॥

सामान्यचान्द्रायणमाह । यथाकथंचित् उक्तप्रकारातिरिक्तेन येन केनापि ग्राससंख्याविनियोगेन एकस्मिन् चत्वारः, अपरस्मिन् द्वादश, एकाहमुपोष्य, अपरस्मिन् षोडश, द्व्यहमुपोष्य, तृतीये चतुर्विंशतिः, त्र्यहमुपोष्य, चतुर्थे द्वात्रिंशत् इत्येषामन्यतमेन षष्ट्योनां त्रिशतीं ग्रासानां मासेन शक्यता अश्नीयात्, स सामान्यचान्द्रायणः । यद्यपि यतिशिशुचान्द्रायणयोरपीयं संख्या वर्तते, तथापि नानियतविनियोगेनेति न तयोरत्रान्तर्भावः । अत्रैतत्संख्यामानात् यवमध्यपिपीलिकामध्ययोर्नेयं संख्या ; तत्र पञ्चविंशत्यधिकशतद्वय-संख्यासिद्धेः । प्रकृतिप्राप्तेऽपि मासे पुनर्वचनं नियमार्थम् ;

“ यथाकथंचित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।

मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । अन्यथा द्वादशभिरेव दिनैः प्रत्यहं विंशतिग्रासाशनेन चतुर्विंशतिदिनसाध्यसोमायनवत् ^२चान्द्रायणमपि स्यात् । यदा त्वस्मिन्नेव व्रते तिथिद्वासवृद्धी भवतः, तदा तद्दिनप्रासायाः संख्यायाः द्वैगुण्यमर्धकलसिर्वा कार्या ; षष्ट्योनत्रिशतीपूरणस्यावश्यकत्वात् । एतन्मध्ये त्वेकादशीपातेऽपि नोपवासलोपः, एकादश्यविलोपेनापि ग्राससंख्यापूरणसंभवात् ; यथाकथंचिदिति वाक्यात् । यवमध्यादौ त्वेकादश्युपवासलोप एव ; तस्यामेकादशग्रासानशने कलावृद्ध्याद्यननुसरणेन व्रतस्वरूपलोपप्रसङ्गात् । तत्र पूर्वार्द्धमेकादशीव्रत-मन्यद्वारा करणीयमिति तत्त्वम् । माससाध्यमेव सोमायनम् । तदाह मार्कण्डेयः—

“ गोक्षीरं सप्तरात्रं तु पिबेत् स्तनचतुष्टयात् ।

स्तनत्रयात् सप्तरात्रं सप्तरात्रं स्तनद्वयात् ॥

स्तनेनैकेन षड्रात्रं त्रिरात्रं वायुमुभवेत् ।

एतत् सोमायनं नाम व्रतं कल्मषनाशनम् ॥ ”

इति । अत्रापि चान्द्रायणीया एव धर्माः ; हारीतेन “ एवं सोमायनम् ” इति चान्द्रायणधर्मातिदेशात् । अशक्तस्य प्रकारान्तरमाह स एव—“ ^३कृष्णचतुर्थीमारभ्य शुक्लद्वादशीं यावत् चतुःस्तनेन त्रिरात्रं, त्रिस्तनेन

^१ From here up to ऋषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ इति omitted in ख, ग.

^२ चान्द्रायणमित्यपि—ग.

^३ कृष्णचतुर्दशीम्—ख.

त्रिरात्रं, द्विस्तनेन त्रिरात्रम्, एकस्तनेन त्रिरात्रम्; एवमेकस्तनप्रभृति पुनश्चतुःस्तनपर्यन्तम्; 'या ते सोम चतुर्थी तनूः, तथा नः पाहि, तस्यै स्वाहा; या ते सोम पञ्चमी षष्ठी' इत्येवं यथार्थास्तिथिहोमाः; एकमाप्त्वा एनोमिः पूतश्चन्द्रमसः सालोक्यं सायुज्यं च गच्छति " इति । इदं चतुर्विंशतिरात्रसाध्यम् ॥ ९ ॥

व्रतमेतत् पुरा ^१भूमि कृत्वा सप्तर्षयोऽमलाः ।

प्राप्तवन्तः परं स्थानं ब्रह्मा रुद्रस्तथैव च ॥ १० ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः

उक्तविधेरर्थवादमाह । एतदुक्तविधिना इदं चान्द्रायणं पुरा कल्पान्तरे कृत्वा सप्तर्षिब्रह्मरुद्राः उत्कृष्टं स्थानं प्रापुः । तस्मात् एतद्धर्मार्थमपि कार्यमित्युक्तम्; " धर्मार्थं यश्चरेदेतच्छन्दस्यैति सलोक्ताम् " इति योगिस्मरणात् । भूमिशब्दस्य " अम्बार्थनद्येर्ह्रस्वः " इति संवोधने ह्रस्वः ॥ १० ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवामिधर्माधिकारि^१श्रीरामपण्डितात्मज^२श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः

^१ भूमौ—ज.

^२ वैष्णवे धर्मशास्त्रे चान्द्रायणप्रकरणं सप्तचत्वारिंशम्—ज, ठ.

^३ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च.

^४ श्री omitted in ग.

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः

अथ कर्मभिरात्मकृतैर्गुरुमात्मानं मन्येतात्मार्यं प्रसृतियावकं
श्रपयेत् ॥ १ ॥

अथाष्टचत्वारिंशेन निमित्तविशेषे नैमित्तिकं यावकव्रतमाह । अथेत्यधिकारः । आत्मकृतैरिति परकृत-
कर्मसंसर्गे नेदमिति गमयति । अत एव यावकोपक्रमे हारीतः—

“अयाज्ययाजनं कृत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषके ।

अप्रतिग्राह्यमादाय याजयित्वा तु निन्दितान् ॥”

इति स्वकृतमेव कर्माभिहितवान् । कर्मभिः ; अयाज्ययाजनादिभिः । गुरुम् आत्मानं मन्येत ; स्वकृतशुभाशुभ-
कर्मणः स्वान्तरात्मसाक्षिकतया तत्कृतात्मगौरवलाघवैः स्वप्रत्यक्षे तज्ज्ञानं निमित्तमत्र दर्शितम् । यद्वा तुलापुरुष-
कृच्छ्रोक्तप्रकारेण परात्मप्रतिकृतितोलने आत्मप्रतिकृतेर्गौरवं मन्येतेति व्याख्येयम् ;

“यदा तु गुरुमात्मानमसकृत्तुल्या धृतम् ।

परं च लाघवं मन्येत् ततः कर्म संमारमेत् ॥”

इति हारीतस्मरणात् । आत्मार्यं इति आत्ममात्रार्थं । प्रसृतियावकं प्रसृतिपरिमितयवसाध्यं चरुं श्रपयेत्
स्वयम् ; नान्यश्रपितं ग्राह्यम् । अत्र औशनसो विशेषः—“स्नातः शुचिर्भूत्वोदितेषु नक्षत्रेषु ताम्रभाजने
प्रसृतियावकं श्रपयेद्यथा यवागूर्भवति” इति ॥ १ ॥

न ततोऽग्नौ जुहुयात् ॥ २ ॥ न ^१चात्र बलिकर्म ॥ ३ ॥

अश्रुतं श्रप्यमाणं श्रुतं चाभिमन्त्रयेत् ॥ ४ ॥ श्रप्यमाणे रक्षां
कुर्यात् ॥ ५ ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनां^२

सृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।

इयेनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां

सोमः पवित्रमत्येति रेभन् ॥

इति दर्भान् बध्नाति ॥ ६ ॥

आत्मपदव्यावर्त्यमाह । ततः प्रसृतियावकात् अमौ होमं वैश्वदेवं न कुर्यात् । न चासंस्कृतान्नभोजन-
दोषः ; वैश्वदेवानन्तरं पुनः पाक इव दोषाभावात् ॥ २ ॥ किंच बलिकर्म ; चित्रादिभ्यो भोजनकालीनं बलि-
दानम् ; न भूतयज्ञः ; तस्य हुतशेषद्रव्यत्वेन होमनिवृत्त्यैव निवर्तनात् ॥ ३ ॥ अश्रुतम् ; अग्नावनधिश्चितम् ।
श्रप्यमाणम् अधिश्रयणानन्तरं शृतं पक्कम् । चकारात् अवरोप्य च “यवोऽसि” इति सार्धषण्मन्त्रैर्वक्ष्य-
माणैरभिमन्त्रयेत् । “श्रुतेऽवरोप्य देवस्य त्वा सवितुरित्यादिनोत्पूय सावित्र्याभिमन्त्र्य ततोऽभिमन्त्रयेत्
यवोऽसीत्यादिभिः षड्भिः” इति औशनसात् ॥ ४ ॥ श्रप्यमाणे चरौ वक्ष्यमाणमन्त्रेण रक्षां कुर्यात् ॥ ५ ॥
तत्र मन्त्रः—ब्रह्मा देवानामिति । अनेन मन्त्रेण चरुस्थालीकण्ठे दर्भान् बध्नीयात् । औशनसे त्वन्ये
मन्त्राः—“तस्य श्रपणकाले रक्षां कुर्यात्, नमो रुद्राय भूताधिपतये पर्वतानां पतये त्वमिमं रक्षस्व” इति ।
अस्मिन् पक्षे अभिमन्त्रणमात्रम् ; न दर्भकन्यनमिति विशेषः ॥ ६ ॥

शृतं च ^१तमश्रीयात् पात्रे निषिच्य ॥ ७ ॥ ^२ये देवा मनो-

जाता मनोजुषः सुदक्षा दक्षपितरस्ते नः पान्तु ते नोऽबन्तु

तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहेत्यात्मनि जुहुयात् ॥ ८ ॥ ^३अथाचान्तो

नाभिमालभेत ॥ ९ ॥ स्नाताः पीता भवत ऋषमापो अस्माकमुदरे

यवाः, ता अस्मभ्यमनमीवा अयक्ष्मा अनागांसः सन्तु देवीरमृतां

ऋतावृध इति ॥ १० ॥

शृतं च तं चरुं पात्रान्तरे निषिच्य तमश्रीयात् ॥ ७ ॥ तत्र मन्त्रः—ये देवा इति । अनेन मन्त्रेण
चरुं प्राश्रीयात् ; न मन्त्रान्तरेण । तत्रौशनसो विशेषः—“ततो ब्रह्मा देवानामिति प्राश्य ततः प्राणाय
स्वाहेत्यादिभिर्यथोक्तं सर्वं प्राश्रयात्” इति ॥ ८ ॥ चरुप्राशनोत्तरं यथोक्तमालभेत । तत्र मन्त्रः—स्नाता
इति । अनेन नाभिमालभेत ॥ ९, १० ॥

त्रिरात्रं मेधार्थी ॥ ११ ॥ षड्रात्रं पापकृत् ॥ १२ ॥ सप्तरात्रं

पीत्वा महापातकिनामन्यतमं पुनाति ॥ १३ ॥ द्वादशरात्रेण पूर्व-

^१ लघ्वश्रीयात्—उ.

^२ Sūtra-s 8, 9, 10 omitted in ड.

^३ Sūtra-s 9, 10 omitted in ज.

पुरुषकृतमपि पापं निर्दहति^१ ॥ १४ ॥ मासं पीत्वा सर्वपापानि
॥ १५ ॥ गोनिहारमुक्तानां यवानामेकविंशतिरात्रं च ॥ १६ ॥

उक्तकर्मणो यथाधिकारं विनियोगमाह । मेधा धारणावनी बुद्धिः । तदर्थं त्रिरात्रं प्राश्नीयात् ॥ ११ ॥
महापातकादर्वाचीनं पापं कृत्वा षड्रात्रं प्राश्नीयात् ; “ षड्रात्रं ततो नियमातिक्रमजात् प्रतिषिद्धसेवनजात्
अभक्ष्यभक्षणजाच्च सर्वस्मात् पापात् प्रमुच्यते ” इति उशनःस्मरणात् ॥ १२ ॥ सप्तरात्रपानेन ब्रह्मादीनामेकं
पुनाति ; “ सप्तरात्रं पीत्वा भ्रूणहत्यां गुरुतरुणं सुवर्णस्तेयं सुरापानं च पुनाति ” इति उशनःस्मरणात् ॥ १३ ॥
द्वादशाहं पीत्वा पित्रादिकृतमपि पापं निर्दहति । अपिशब्दात् आत्मनोऽपि पूर्वकृतम् ; “ एकादशरात्रं पीत्वा
पूर्वकृतं पापं नुदति^२ ” इति उशनःस्मरणात् ॥ १४ ॥ मासं त्रिंशदिनं पीत्वा सर्वाणि महापापोपपापादीनि
सर्वेषां स्वस्य पित्रादीनां च निर्दहति । तत्तन्महापातकादौ व्यवस्था कल्पनीया ॥ १५ ॥ गोनिहारः ;
गोमयम् ; तेन सह मुक्ताः गोनिहारमुक्ताः । तेषां यवानाम् एकविंशतिरात्रमेव यावत्प्राशनेन सर्वपापानि
निर्दहतीति शुद्धयवेभ्यो विशेषः । उशना—“ एकविंशतिरात्रं पीत्वा गणान् पश्यति, गणाधिपतिं पश्यति,
विद्याधिपतिं पश्यति, एवमहरनन्याहारो यवागूं प्राश्नीयात् ” इति । शङ्खस्तु मासमाह—

“ गोपुरीषाद्यत्रात्रं च मासं नित्यं समाहितः ।

व्रतं तु यावत् कुर्यात् सर्वपापपनुत्तये ॥ ”

इति ॥ १६ ॥

यवोऽसि धान्यराजोऽसि वारुणो मधुसंयुतः ।

निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिर्धृतम् ॥ १७ ॥

घृतं यवा मधु यवा आपो वा अमृतं यवाः ।

सर्वे पुनीत मे पापं यन्मे किञ्चन दुष्कृतम् ॥ १८ ॥

वाचा कृतं कर्मकृतं^३ मनसा दुर्विचिन्तितम् ।

अलक्ष्मीं कालकर्णीं च नाशयध्वं यवा मम ॥ १९ ॥

श्वसूकरावलीढं च उच्छिष्टोपहतं च यत् ।

मातापित्रोरशुश्रूषां^४ तत्पुनीध्वं यवा मम ॥ २० ॥

गणान्नं गणिकान्नं च शूद्रान्नं श्राद्धसूतकम् ।

चौरस्यान्नं नवश्राद्धं पुनीध्वं च यवा मम ॥ २१ ॥

^१ निर्णुदति—ज ; निर्दहति—घ.

^३ दुःस्वप्न—ज.

^२ नुदति—ख.

^४ पुनीध्वं च—ठ.

^१बालधूर्तमधर्मं च राजद्वारकृतं च यत् ।

सुवर्णस्तैन्यमब्राह्मणमयाज्यस्य च याजनम् ।

ब्राह्मणानां परीवादं पुनीध्वं च यवा मम ॥ २२ ॥

इति ^२श्रीविष्णुस्मृतावष्टचत्वारिंशोऽध्यायः

अश्रुताद्यमिमन्त्रणे मन्त्रानाह । स्मृतमिति औशनसे ॥ १७ ॥ “ अलक्ष्मीं कालकर्णीं च सर्वं पुनत मे यवाः ” इति औशनसे ॥ १८, १९ ॥ “ केशकीटावधूतं च काकाद्युच्छिष्टमेव च । + सर्वं पुनत मे यवाः ॥ ” इति औशनसे ॥ २० ॥ श्राद्धसहितं सूतकम् । “ तथाभक्ष्यं सर्वं पुनत मे यवाः ” इति औशनसे ॥ २१ ॥ धूर्तमित्यत्र भावप्रदानो निर्देशः । अवतसमूहः अवात्यम् । सुवर्णस्तैन्यं महापातकोपलक्षणम् ; “ महापातकसंयुक्तं दारुणं राजकिल्बिषम् ” इति औशनसात् । परीवादः निन्दा ॥ २२ ॥

इति ^३श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^४श्रीरामपण्डितात्मज^५श्रीनन्द-

पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामष्टचत्वारिंशोऽध्यायः

^१ बालवृत्ते—ज.

^२ वैष्णवे धर्मशास्त्रं यावकप्रकरणमष्टचत्वारिंशम्—ज, ठ.

^३ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः—घ, च.

^४ श्री omitted in ग.

एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

मार्गशीर्षशुक्लैकादश्यामुपोषितो द्वादश्यां भगवन्तं ^१श्री-
वासुदेवमर्चयेत् ॥ १ ॥ ^२पुष्पधूपानुलेपनदीपनैवेद्यैः बह्निब्राह्मण-
तर्पणैश्च ॥ २ ॥

अथैकोनपञ्चाशत्तमेन वैष्णवव्रतान्याह । मृगशीर्षर्क्षयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासे स मार्गशीर्षः । तस्य
शुक्लैकादश्यां यथाविधि उपोषितः पापमोहराहित्येन भगवन्नामकीर्तनादियुक्तः श्रोभूते द्वादश्यां प्रातः भगवन्तं
श्रीवासुदेवं षोडशर्चेन पुरुषसूक्तेनावाहनादिविसर्जनान्तैः षोडशमिरुपचारैः पूजयेत् । यद्वा वासुदेवद्वादशाक्षरेण
गन्धादिपञ्चोपचारैरेवार्चयेत् ॥ १ ॥

उपचारानाह । पुष्पं जात्यादि । धूपः अगर्वादिः । अनुलेपनं चन्दनादि । दीपः घृतादेः । नैवेद्यं
पायसादि । अनुलेपनस्य पश्चात् पाठेऽपि दानमादावेव । एतैरुपचारैः यथाशक्ति हौमैः ब्राह्मणभोजनैश्चार्चयेत् ।
तत्र होमः पुरुषसूक्तेन वासुदेवद्वादशाक्षरेण वा तिलयवाज्यानामन्यतमेन कार्यः ॥ २ ॥

व्रतमेतत् संवत्सरं कृत्वा पापेभ्यः पूतो भवति ॥ ३ ॥
यावज्जीवं कृत्वा श्वेतद्वीपमाप्नोति ॥ ४ ॥ उभयपक्षद्वादशीष्वेवं
संवत्सरेण स्वर्गलोकमाप्नोति ॥ ५ ॥ यावज्जीवं कृत्वा विष्णु-
लोकम् ॥ ६ ॥ एवमेव पञ्चदशीष्वपि ॥ ७ ॥

उक्तव्रतस्य कालं फलं विनियोगं चाह । मार्गशीर्षशुक्लद्वादशीमारभ्य कार्तिकशुक्लद्वादशीपर्यन्तं
द्वादशस्वपि शुक्लद्वादशीषु पूर्वोक्तं व्रतं कृत्वा पातकादिभ्यो नवविधेभ्योऽपि^३ पापेभ्यो मुक्तः पूतो भवति ।
यथोक्तं स्कान्दे—

“ पापं च विविधं प्रोक्तं पातकं चातिपातकम् ।

उपपातकसंज्ञं च महापातकमेव च ॥

^१ श्री omitted in घ, च.

^२ अनुलेपनपुष्पधूपदीप—उ.

^४ बह्नि omitted in घ.

^३ अभ्यर्चयेत्—ज.

^५ अपि omitted in घ.

प्रकीर्णकं चान्यदपि नराणामिह जायते ।
 अभोज्यभोजनाज्जातमगम्यागमनाच्च यत् ॥
 अयाज्ययाजनाद्यच्च अभक्ष्याणां च भक्षणात् ।
 अस्पृश्यस्पर्शनाच्चैव^१ परेषां निन्दनाच्च यत् ॥
 आत्मसंस्तवनाद्यच्च पारदार्यकृतं च यत् ।
 विहिताकरणाद्यच्च परवित्तापहारतः ॥
 ज्ञानाज्ञानकृतं यच्च स्वयमन्येन कारितम् ।
 तत् सर्वं विलयं याति एकादश्यामुपोषणात् ॥
 एकादशी महापुण्या मार्गशीर्षस्य शुक्लगा ।
 तस्यामुपोषितो यस्तु द्वादश्यां पूजयेद्धरिम् ॥
 तस्य पापानि नश्यन्ति विष्णौ भक्तिश्च जायते ।
 ज्ञानं च शाश्वतं येन संसारान्मुच्यते नरः ॥”

इति । अगम्यागमनं निषिद्धदेशाभिरुन्येन गमनं, वेद्यादिगमनं वा ; मात्रादिगमनस्यातिपातकत्वेन परदार-
 गमनस्य च स्वातन्त्र्येणैवोपादानात् । न चेदमर्थवादमात्रम् ; मूलवाक्येन फले विनियोगात् । ततश्च यत्र फले
 विनियोगो नास्ति, तत्रापि रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकमेव फलं कल्पनीयम् । यथा—

“ नाम्नोऽस्य यावती शक्तिः पापनिर्हरणे हरेः ।
 तावत् कर्तुं न शक्नोति पातकं पातकी जनः ॥”

इत्यादौ । न चैकमन्यानर्थवयम् ; धनिकसमर्थादिविषयत्वेन द्वादशवाक्याद्युपपत्तेः, निर्धनासमर्थभक्तविषयत्वेन
 च भगवन्नमस्मरणस्येत्यलमतिगुप्तनिजसर्वस्वप्रकाशनेन ॥ ३ ॥ उक्तव्रतस्य कालविशेषेण फलान्तरमाह ।
 उक्तमेव व्रतं यावज्जीवं व्रतग्रहणदिनमारभ्यामरणं कृत्वा श्वेतद्वीपं हरिवंशादिप्रसिद्धं भगवदधिष्ठानं प्राप्नोति ॥ ४ ॥
 उक्तधर्मव्रतकं व्रतान्तरमाह । संवत्सरं कृष्णशुक्लद्वादशीषु एवं पूर्वोक्तप्रकारकं व्रतं कृत्वा स्वर्गलोकम् इन्द्रादि-
 स्थानं प्राप्नोति ॥ ५ ॥ अस्यापि कालविशेषेण फलान्तरमाह । चतुर्विंशतिद्वादशीषु यावज्जीवमुक्तव्रताचरणे
 विष्णुलोकं प्राप्नोति ॥ ६ ॥ उक्तव्रते कालान्तरमप्याह । एवमेव चतुर्दश्यामुपोष्य पञ्चदशीषु पौर्णमासीषु
 अमावास्याषु च भगवन्तं श्रीवासुदेवमुक्तविधिनाभ्यर्च्य उक्तकालेनोक्तमेव फलं प्राप्नोति^२ ॥ ७ ॥

ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च ।

योगभूतं परिचरन् केशवं महदामुयात् ॥ ८ ॥

दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रबृहस्पती ।
 पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता 'संवत्सरे तु सा ॥ ९ ॥
 तस्यां दानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्तितम् ।
 तथैव द्वादशी शुक्ला या स्याच्छ्रवणसंयुता ॥ १० ॥

इति 'श्रीविष्णुस्मृतौ एकोनपञ्चाशोऽध्यायः

तत्रैव गुणफलमाह । तत्रैव पञ्चदशीव्रते यद्यमावास्यायां ब्रह्मभूतं नित्यनिरतिशयमुखानन्दरूपं, पौर्णमास्यां च योगभूतं योगशायिनं केशवमर्चयन्ति, तदा महत् ब्रह्मरूपनामाप्नोति । अनेन ब्रह्मकेशवयोग-केशवाभिधं विशिष्टं देवताद्वयमभिहितम् । तेन च पूजायां ब्रह्मकेशवाय नमः, योगकेशवाय नम इति प्रयोगः ॥ ८ ॥

उक्तव्रतेषु फलविशेषाय कालविशेषमाह । यस्मिन् संवत्सरे यस्यां पौर्णमास्यां गुरुचन्द्रावेकनक्षत्रे एकराशौ वा दिवि दृश्येते, या च शुक्ला द्वादशी श्रवणनक्षत्रयुक्ता भवति, सा उभयपि तस्मिन् संवत्सरे महतीत्युच्यते ; स्नानदानव्रतोपवासादेरक्षय्यताहेतुत्वात् । यथाह गार्ग्यः—

“ मामसंज्ञे यदा ऋक्षे चन्द्रः संपूर्णमण्डलः ।
 गुरुणा यानि संयोगं सा तिथिर्महती स्मृता ॥ ”

इति । शंकरगीतास्त्रपि—

“ एकराशिगतौ स्यातां यदा गुरुनिशार्कौ ।
 सा पौर्णमासी महती सर्वपापहरा स्मृता ॥ ”

इति । शुक्लेति कृष्णान्युदासः । येति मामान्योपादानं भाद्रपदशुक्लातिरिक्ताया अपि प्राप्त्यर्थम् । यथा ब्रह्मवैवर्ते—

“ नभस्ये फाल्गुने वापि यदि वा द्वादशी भवेत् ।
 शुद्धश्रवणसंयुक्ता महती विजया च सा ॥ ”

इति ॥ ९, १० ॥

इति 'श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
 श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि'श्रीरामपण्डितात्मज'श्रीनन्द-
 पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामेकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

१ संवत्सरेस्तु—ठ.

२ वैष्णवे धर्मशास्त्रे व्रतप्रकरणमेकोनपञ्चाशम्—ज, ठ.

३ विष्णुस्मृतिविद्वतौ एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः—घ, च. ४ श्री omitted in ग.

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

वने पर्णकुटीं कृत्वा वसेत् ॥ १ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्याये कामकृतेषु महापातकेषु प्रायश्चित्तमुक्तम् । इदानीमकामकृतेषु प्रायश्चित्तं वक्तुं पञ्चा-
शत्तमेन ब्रह्महत्यायां तावदाह । ‘ब्राह्मणं हत्वा द्वादशसंवत्सरम्’ इत्यग्रेतनेनानुषङ्गः । ततश्च ब्रह्महा
द्वादशाब्दमरण्ये पर्णशालां कृत्वा तत्र वसेत् । वनाभावे पक्षान्तरमाह मनुः—

“कृतवापो वा निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।

आश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूतहिते रतः ॥”

इति । कृतवापोऽपि विकल्पेन जटाधारणं गम्यते ; “ब्रह्महा द्वादशाब्दानि वालवासा जटी ध्वजी” इति
संवर्तस्मरणात् । वालवासाः ; कम्बलच्छन्नः । परिधानार्थं तु शाणी ; “अर्धशाणीपक्षमधोनाभ्युपरि जान्वा-
च्छाद्य” इति आपस्तम्बीयात् ॥ १ ॥

त्रिषवणं स्नायात् ॥ २ ॥

त्रिकालं स्नायात् । स्नानविधानात् तदङ्गमन्त्रप्राप्तिः ; भावनायाः व्यंशत्वात् । त्रिकालग्रहणात् त्रिकाल-
संध्योपासनमपि गम्यते ;

“संध्याहीनोऽगुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥”

इति दक्षेण सर्वकर्माङ्गताभिधानात् । न च “द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्” इति गौतमवाक्येन सर्वशब्द-
संकोचः ; तस्य प्रायश्चित्तानङ्गभूतद्विजातिकर्मपरत्वादिति प्राश्नः । वस्तुतस्तु महापातकेषु पुनःसंस्कारविधाना-
न्यथानुपपत्त्या पूर्वसंस्कारनाशावगमात् सावित्र्यन्तरोपदेशश्रवणाच्च न संध्यावन्दनेऽधिकारः । संध्यावन्दना-
धिकारापादकसंस्कारनाशात् सावित्र्यन्तरोपदेशजन्यसंस्कारानुदयाच्च । किंच यथा आशौचे “नित्यानि निवर्तेरन्”
इत्यनेन सर्वकर्मापवादे कृते यत् प्रतिप्रसूतमग्निहोत्रादि तावदेवानुष्ठेयं, न पञ्चयज्ञादि ; प्रतिप्रसवाभावात् ;
तथा अपतिताधिकारिकाणां सर्वेषां संध्यावन्दनादिकर्मणां “द्विजातिकर्मभ्यो हानिः” इत्यनेनापवादात्
कूष्माण्डीजपादिवद् विना प्रतिप्रसवमनुष्ठानासिद्धेर्न संध्यावन्दनाद्यधिकार इति प्रतिभाति । विशेषान्तरं
¹ तु अस्माभिः पराशरस्मृतिटीकायां विद्वन्मनोहरायामुक्तमिति नेहोच्यते ॥ २ ॥

¹ तु omitted in च.

स्वकर्म^१ ब्राह्मणाणो ग्रामे ग्रामे भैक्ष्यमाचरेत् ॥ ३ ॥

स्वकर्म ब्रह्महत्या । तामाख्यायैव प्रतिग्रामं भैक्षं चरेत् । यथाह पराशरः—“ वेष्मद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थं ब्रह्मघातकः ” इति । चकारात् “ पथोऽपकामेन् संदर्शनादार्यस्य ” इति गौतमीयं ब्राह्मम् । द्वारग्रहणात् न वेष्मप्रवेशः ; “ ब्राह्मणावस्थांश्चैव देवागाराणि वर्जयेत् ” इति यमस्मरणात् । ग्रामे ग्राम इति वीप्सया नैकस्मिन्नेव ग्राम इति गम्यते । यथा पराशरः—

“ गोकुलेषु च सर्वेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।

तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रसवणेषु च ।

एतेषु स्थापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् ॥ ”

इति । ग्रामे भैक्ष्यमिति वचनात् भैक्ष्यायैव ग्रामे प्रवेशः, नान्यथा ; “ भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत् ” इति गौतमीयात् । भैक्ष्यविधिमाह यमः—

“ मृन्मयेन कपालेन स्वकर्म श्रावयंस्तथा ।

सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकल्पितानि वै ॥

संचरेत् तानि शनैर्विधूमे भुक्तिर्वर्जिते ।

एककालं चरेद्भैक्ष्यमलब्धोपवसेद्दिनम् ॥ ”

इति । तच्च ब्राह्मणेष्वेव, “ ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यं स्वकर्म स्थापयन् शुचिः ” इति पाराशर्यात् । तदसंभवे चातुर्वर्ष्येषु ; “ चातुर्वर्ष्यं चरेद्भैक्ष्यं खट्वाङ्गी संयतः पुमान् ” इति संवर्तस्मरणात् । तदपि वन्येन जीवना-
शक्तौ ; “ भिक्षायै प्रविशेद् ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति ” इति संवर्तस्मरणात् ॥ ३ ॥

तृणशायी च स्यात् ॥ ४ ॥ एतन्महाव्रतम् ॥ ५ ॥

तृणे^१वेव शयीत, न शय्यादौ । इदं च वीरासनासंभवे ; “ स्थानवीरासनी मौनी ” इति शङ्ख-
स्मरणात् । दिवा स्थानं, रात्रौ वीरासनमिति व्यवस्था ; “ रात्रौ वीरासनं वसेत् ” इति स्मरणात् । चकारादन्यदपि ब्रह्मचर्यादि ब्राह्मम् ; “ द्वादशसंवत्सरान् ब्रह्मचारी ” इति गौतमीयाच्च । आह च शङ्खः—“ मौञ्जी दण्डकमण्डल । भिक्षाचर्याभिकार्यं च कूश्माण्डोभिः सदा जपः । ” इति । दण्डः अजिनस्याप्युपलक्षणम् । तच्च गार्दभम्, “ खट्वाङ्गी^२ गार्दभाजिनी ” इति शङ्खस्मरणात् । तथा मधुमांसादिवर्जनमपि ब्रह्मचर्योक्तमेव । तथा शिरःकपालादिकमपि धार्यम् ; “ शिरःकपाली ध्वजवान् ” इति योगिस्मरणात् । हतस्यैव शिरःकपालम् ; “ ब्राह्मणो ब्राह्मणं हत्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनु-

संचरेत्” इति शातातपीयात् । ध्वजः अन्यशवशिरः ; “कृत्वा शवशिरोध्वजम्” इति मानवात् । तदुभयं पाणिभ्यां धार्यम्, “खट्वाङ्गकपालपाणिः” इति गौतमीयात् । तत्र कपालं दक्षिणे, वामे ध्वजः ; “कपालं दक्षिणे पाणौ वामे शवशिरोध्वजम्” इति स्मरणात् । कपालं च चिह्नार्थं, न ^१भोजनाद्यर्थम्, “पुरुषशिरः प्रतिपादनार्थं खट्वाङ्गं दण्डार्थं” इति आपस्तम्बीयात् । प्रतिपादनं ब्रह्महत्याज्ञापनम् । दण्डो ब्रह्मचर्याङ्गत्वेन श्रुतः ; तदर्थम् । तेन न पृथक् दण्डप्राप्तिः ॥ १ ॥ उक्तव्रतसंज्ञामाह । एतत् उक्तं महाव्रतसंज्ञम् ; कृच्छ्रादिभ्योऽधिककालत्वान्महत्त्वम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणं हत्वा द्वादशसंवत्सरं कुर्यात् ॥ ६ ॥

तस्य निमित्तविशेषेण कालविशेषं विनियोगं चाह । यः साक्षादकामतो ब्राह्मणं हन्ति, स द्वादशाब्दान्येव तद्व्रतं चरेत् ; “अकामकृते ब्रह्मवधे ब्रह्महा पर्षदोऽनुमते खट्वाङ्गी गर्दभाजिनी द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति” इति शङ्खलिखितस्मरणात् । असमाप्तव्रतोऽप्यन्तरा ब्राह्मणमोचनादिनैव शुध्यति । द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोतीति शङ्खः । “ब्राह्मणं मोचयित्वा वा गवां द्वादशानां परित्राणात् सद्य एवाश्वमेधावभृथस्नानात् पूतो भवति” इति शङ्खस्मरणात् । ब्राह्मणं हन्यमानं, गवां हन्यमानानामिति ज्ञेयम् । अश्वमेधोऽन्यस्य ; “अश्वमेधावभृथं गत्वा तत्रानुज्ञातः स्नातः सद्यः पूतो भवति” इति तस्यैव स्मरणात् । तथा मृतोऽपि शुध्यति ;

“प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्ता यदि विपद्यते ।

शुद्धस्तदहरेवासाविह लोके परत्र च ॥”

इति यमस्मरणात् । इदं च गुणदोषरहितब्राह्मणकर्तृकत्वाद्वद्वादशब्राह्मणहननं,

“तत्र सामान्यतो हत्वा ब्राह्मणं सुरसत्तम ।

प्रायश्चित्तं तु ^२कर्तव्यं विधिवद् द्वादशाब्दिकम् ।

प्राप्नोति शुद्धिं जीवन् वै सङ्गं च स्वजनैरिह ॥”

इति भविष्यात् । कामतो निर्गुणकृतगुणवद्ब्राह्मणवधे तु प्राणान्तिकं यावज्जीवव्रतं वा । यथा भविष्ये—

“गुणाढ्यब्राह्मणवधे बुद्धिपूर्वकृते गुह ।

ब्राह्मणो हि यदा हन्ता गुणैश्च परिवर्जितः ॥

प्राणान्तिकं महाबाहो न जीवन्बुद्धिमाप्नुयात् ।

आ चोत्तमाद्वा निश्वासादवस्थानमिति स्मृतिः ॥”

इति । अकामतः चतुर्विंशतिवार्षिकम् । सवनस्थवधे पित्रादिवधे चतुर्विंशतिवार्षिकम् ;

“ यज्ञसंस्थौ च पितरौ राजानं चाप्यनागसम् ।

हत्वा चरेद् व्रतं सम्यक् चतुर्विंशतिवत्सरम् ॥ ”

इति ब्राह्मात् । यज्ञसंस्थाविति न पितृविशेषणम् ; अविशेषापातात् । इदमकामतः, “ ब्राह्मणो ब्राह्मणं हत्वा सवनस्थमकामतः । प्रायश्चित्तद्वयं कुर्यात् ” इति भविष्यात् । प्रायश्चित्तद्वयम् ; द्वादशाब्दद्वयम् ; “ द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत् ” इति योगिस्मरणाच्च । तेषामेव कामतो वधे मरणाश्रमेधादि पूर्वोक्तम् । तदशक्तौ यावज्जीवं व्रतम् । यथा भविष्ये—

“ मातरं पितरं हत्वा सोदर्यं भ्रातरं तथा ।

गुरुं हत्वा श्रोत्रियं च आहिताग्निमथापि वा ।

अन्तिमाद्यावदुच्छ्वासाद्भ्रतं चीर्त्वा विशुध्यति ॥ ”

इति । विशुध्यति परत्र ; नात्र, “ नास्यास्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते ” इति आपस्तम्बीयात् । प्रत्यापत्तिः व्यवहारः । इदं च सर्ववर्णजातिसाधारणम् ; “ वर्णापेक्षा न कर्तव्या मातरं पितरं प्रति ” इति विष्णुधर्मोत्तरात् । एवं भ्रात्रादिवपि ;

“ मातापितृषु यद्वत्तं भ्रातृषु स्वसुतासु च ।

जायात्मजेषु यद्वत्तं सोऽनिन्द्यः स्वर्गसंक्रमः ॥ ”

इति व्यासोक्तदानफलविशेषेण हिंसायामपि दोषविशेषसिद्धेः ; “ दाने फलविशेषः स्याद्विंसायां तद्वदेव हि ” इति दक्षेणोभयन्यासिदर्शनात्^१ । एवमन्त्रत्रापि दानफलविशेषेषुहम् । जातिमात्रब्राह्मणहनने भविष्ये—

“ जातिमात्रं यदा हन्याद् ब्राह्मणं ब्राह्मणो गुह ।

वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः ॥

प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिदं पापविशुद्ध्यै ।

धनं वा जीवनायालं गुहं वा सपरिच्छदम् ॥ ”

इति । इदमकामतः । कामतस्तु तत्रैव—

“ जातिमात्रे हते विप्रे कामतोऽथ भवेच्छृणु ।

चरेद् द्वादशवर्षाणि कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥ ”

इति । तस्यैव गुणवता अकामतो वधे तत्रैव—

“ जातिमात्रं तु यो हन्याद् विप्रं त्वमतिपूर्वकम् ।

ब्राह्मणोऽत्यन्तगुणवांस्तदेवं परिकल्पयेत् ॥

^१ प्राप्तिदर्शनात्—ख, ग.

जपेद्वा नियताहारस्त्रिकृतो वेदसंहिताम् ।
तस्यैव तादृशेनैवाकामतो वध एव हि ॥ ”

इति । आततायिगुणिविप्रवधेऽपि तत्रैवाह—

“ हत्वा तु प्रहरन्तं वै ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
कामतोऽपि च धीरत्वाद् द्वादशाब्दः स्यमुत्तमम् ॥ ”

इति । अकामतो निर्गुणे वार्धम् । पतितविप्रवधे पराशरः—

“ वैश्यं शूद्रं क्रियासक्तं विकर्मस्थं द्विजोत्तमम् ।
हत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् त्रिंशद्वाश्चैव दक्षिणाम् ॥ ”

इति । ब्राह्मणविप्रवधे शङ्खलिखितौ—“ शूद्रवदेवाव्रते सर्वमविशेषेण ” इति । अव्रतो ब्राह्मणः ;

“ द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् ।
तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् ब्राह्मणानित्यभिनिर्दिशेत् ॥ ”

इति मानवात् । षण्दविप्रवधे षट्त्रिंशन्मते—

“ षण्दं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।
चान्द्रायणं वा कुर्वीत पराकट्यमेव च ॥ ”

इति । कामतः शूद्रहत्याव्रतम् ; अकामतश्चान्द्रायणादि । मानसविप्रवधे वसिष्ठः—“ अथापरं भूणहत्याया
द्वादशरात्रमन्वक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत् ” इति । अकामतो युगपदनेकविप्रवधे यावज्जीवव्रतम् ; यथा
भविष्ये—

“ अकामतो यदा हन्याद् युगपद्ब्राह्मणान् बहून् ।
चरेद्वने तदा घोरे यावत्प्राणपरिक्षयम् ॥ ”

इति । कामतस्तद्वधेऽपि तत्रैव—

“ कामतश्च यदा हन्याद् ब्राह्मणान् सुबहून् गुह ।
तदात्मानं दहेदमौ करीषामौ घृतप्लुतः ॥ ”

इति । अत्र बहुत्वं द्वित्वस्याप्युपलक्षणम् ,

“ ब्राह्मणं ब्राह्मणौ वापि ब्राह्मणान् सुबहून् नपि ।
निहन्युर्युगपद्वीर एवं प्राणान्तिकं चरेत् ॥ ”

इति तत्रैवामिधानात् । सुबहून् चतुरादीन् । अन्यथा कपिञ्जलन्यायेन ब्राह्मणानिति बहुवचनेन त्रयाणामेव
प्राप्तिः स्यात् । अकामतः क्रमिकानेकब्राह्मणवधे मनुदेवलौ—

“ विधेः प्राथमिकादस्माद् द्वितीये द्विगुणं भवेत् ।

‘ तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥ ”

इति । अत्र वचनारम्भसामर्थ्यात् तन्त्रम् । प्रायश्चित्तस्य द्वैगुण्यादिविधिसामर्थ्याच्च नावृत्तिविधिः ; न्यायप्राप्तत्वादावृत्तेः । किंतु द्वैगुण्यादिविधिः । तथाच द्वितीये ब्रह्मवधे प्रथमस्य द्वादशाब्दम् ; द्वितीयस्य द्विगुणं चतुर्विंशतिवार्षिकमित्येवमेककालेऽनुष्ठेयमानं च षट्त्रिंशदाब्दिकं कार्यम् । एवं तृतीये ब्रह्मवधे द्विसप्तत्यब्दम् । चतुर्थे विंशोत्तरशताब्दकालाभावात् व्रतरूपनिष्कृत्यभावो मरणान्तिकाभ्यनुज्ञानायेति । तदाह अङ्गिराः—

“ शरीरं न दहेद्यावद् ब्रह्महा पापकृतमः ।

तावत् तस्य न शुद्धिः स्याद्ब्रह्मवान् मनुरब्रवीत् ॥ ”

इति । अत्र तमप्रत्ययेन ब्रह्महत्यायामावृत्तिरूपातिशयावगमात् यत्र चतुर्थब्रह्महत्यादौ व्रतरूपप्रायश्चित्ताभावो बोध्यते, तत्रानेन मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं विधीयत इत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा पृथग्विशेषणं तमप्रत्ययश्च नोपपद्येते । न च कामकृतत्वमेव तमप्रत्ययार्थः ; तत्र

“ यः कामतो महापापं नरः कृत्वा कथंचन ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वभिपतनादते ॥ ”

इति तेनैव पृथक् प्रायश्चित्तविधानेनास्य पौनस्कत्यापत्तेः । न^१चाकामविषयत्वं मरणस्य संभवति । न च सवनस्थश्रोत्रियादिविषयत्वम् ; द्विगुणप्रायश्चित्तज्ञानात् । न च द्वित्रिब्राह्मणवधविषयत्वम् ; द्विगुणादिव्रतविधानात् । तस्माद्यथोक्तमेव साधीयः ।

स च शरीरदाहः “ निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयाम्बिना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयेत् ; मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते ” इति वासिष्ठो विज्ञेयः । ‘ गुरुणि गुरुणि ’ इति न्यायात् । ब्राह्मणवधार्थमुद्योगे अकृतवधस्यापि प्रायश्चित्तमाह गौतमः—“ सृष्टश्चेद् ब्राह्मणवधेऽहत्वापि ” इति । इदं च द्वादशाब्दादिव्रतजातं साक्षाद्भूतरेव ; व्यापाराधिक्यात् । अनुग्राहकादीनां तु ततो न्यूनं कल्प्यम् ; व्यापाराल्पत्वात् । तत्रानुग्राहकस्य नवाब्दं, प्रयोजकस्य षडब्दम्, अनुमन्तुः सार्धचतुरब्दं, निमित्तिनः त्र्यब्दम् । तत्र सुमन्तुः—

“ तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वात्मानं मृतो यदि^२ ।

निर्गुणः सहसा क्रोधाद् गृहक्षेत्रादिकारणम् ॥

त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात् प्रतिलोमां सरस्वतीम् ।

गच्छेद्वापि विशुद्धयर्थं तत्पापस्येति निश्चितम् ॥ ”

इति । इदं निर्गुणाक्रोष्टविषयम् ;

“ अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि ।
क्रोधाद्वै म्रियते यस्तु निर्निमित्तं तु भर्त्सितः ।
वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कृच्छ्रं विगुह्ये ॥ ”

इति तस्यैव स्मरणात् । गुणवत्याक्रोष्टरि एकाव्दम् ;

“ केशश्मश्रुनखादीनां कृत्वा तु वपनं वने ।
ब्रह्मचर्यं चरन् विप्रो वर्षेणैकेन ^१गुह्यति ॥ ”

इति तस्यैव स्मरणात् । शुष्कवादविषयमिदमिति भविष्ये ; “ संदन्धेन विना देव शुष्कवादेन कोपितः ”
इत्यस्यानन्तरमस्य पाठात् । संबन्धः धनादेः । इदमेव व्रतज्ञानं क्षत्रियादावकामतो ^२हन्तरि द्विगुणादि
कल्प्यम् । यथाह अङ्गिराः—

“ पर्षद्या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मना ।
वैश्यानां त्रिगुणा श्रेष्ठा शूद्राणां च चतुर्गुणा ।
पर्षद्वच्च व्रतं ज्ञेयं गुह्ये पापकर्मिणाम् ॥ ”

इति । निर्गुणस्याकामतो गुणविप्रवधे वाजिमेधः । यथा भविष्ये—

“ यदा तु गुणिनं विप्रं निर्गुणो हन्ति पार्थिवः ।
तदासौ वाजिमेधेन ^३यजेतामनिपूर्वकम् ॥ ”

इति । अमतिपूर्वकं हन्तीत्यन्वयः । कामतो निर्गुणस्य सगुणवधेऽपि भविष्ये—

“ हत्वा तु क्षत्रियो विप्रं गुणाढ्यमिह कामतः ।
प्रायश्चित्तं चरेद्वीर विधिवत् कायगुह्ये ॥
लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।
प्रास्येदात्मानममौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥
यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः ।
प्रायश्चित्तत्रयं ह्येतत् क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् ॥ ”

इति । कामतो गुणिनो निर्गुणवधेऽपि वाजिमेधस्तत्रैव —

“ निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो गुणवान् गुह ।
स यजेताश्वमेधेन क्षत्रियो यो महीपतिः ॥ ”

^१ From गुह्यति up to शुष्कवादेन missing in घ.

^२ हन्तुः—घ, च.

^३ यजेत्—ख, ग.

इति । विद्शूद्रयोस्तु कामतो निर्गुणविप्रवधेऽपि मरणमेव तत्रोक्तम्—

“विद्शूद्राणां विशेषेण हनतां कामतो द्विजान् ।

प्राणान्तिको भवेत् पुत्र ब्राह्मणे निर्गुणे हते ॥”

इति । अत्र निर्गुणत्वस्य ब्राह्मणविशेषणत्वात् तदतिरिक्तद्विजयोः सगुणत्वं गम्यते । यतः सगुणविप्रवधे निष्कृत्यभावमाह तदेव—“सगुणे तु हते कामान्निष्कृतिर्न विधीयते” इति । निष्कृतिः यथाकथंचिन्मरणेन न ; किंतु गोमयामिना पादप्रभृतिदाहनेत्यर्थः । अन्यथा मरणान्तिकप्रायश्चित्ताभावपरत्वे प्रायश्चित्ताभाव एवापद्येत । तच्चानिष्टम् ; निषेधस्य प्रायश्चित्ताविनाभावात् । न वा कामकृतप्रायश्चित्तद्वैगुण्याभावपरं निष्कृत्य-भाववचनम् ; पण्यवत्यब्दप्रायश्चित्तस्य शतायुःपुरुषानुष्ठेयतासंभवात् । तस्माद्यथेकमेव साधीयः ।

तथा आश्रमविशेषेणापि द्वैगुण्यादि कल्प्यम् । यथाह अङ्गिराः—

“गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि ।

शौचवच्छोधनं कुर्युरर्वाग्ब्रह्मनिदर्शनात् ॥”

इति । शौचवदिति ;

“एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥”

इत्युक्तम् । तत्र ब्रह्मचारिणो द्वैगुण्यं षोडशवर्षादूर्ध्वम् । अर्वाक् त्वर्ध^१ वक्ष्यति ।

‘अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः ।

प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥’

इति । बालोऽपि उपनीतः । अनुपनीतरय पादः ; “पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः” इति स्मरणात् । स्त्रियो युवत्यः । बालवृद्धयोस्तु पादः ;

“अर्वाक्तु द्वादशाद्वर्षादशीतेरूर्ध्वमेव च ।

अर्धमेव भवेत् पुंसां तुरीयं तत्र योषिताम् ॥”

इति तस्यैव स्मरणात् । बालस्य प्रायश्चित्तं पित्रादिः कुर्यात् ;

“ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात् परस्य च ।

प्रायश्चित्तं चरेद् भ्राता पिता वान्यः सुहृज्जनः ॥

अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पालकम् ।

राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

इति शङ्खस्मरणात् । अष्टमांश इति प्राञ्चः । प्रायश्चित्ताभाव एवेति प्राच्याः ॥ ६ ॥

यागस्थं क्षत्रियं^१ वैश्यं वा ॥ ७ ॥

एवं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमुक्त्वा इदानीं तत्समेषु प्रायश्चित्तमाह । यागोऽत्र सोमयागः ; “ सवनगतौ च राजन्यवैश्यौ ” इति वासिष्ठात् । तस्मिन् दीक्षणीयाद्युदवसानीयान्ते ^२प्रयोगे स्थितं क्षत्रियं वैश्यं वा हत्वा पूर्वोक्तं द्वादशवार्षिकं व्रतं कुर्यात् । वाशब्दात् मूर्धावसिक्ताम्बष्ठयोर्ग्रहणमित्युक्तम् । तत्र ब्राह्मणात् न्यूनं^३ क्षत्रियादधिकमष्टादशाब्दिकं कल्प्यम् ; सवनस्थविप्रवधे चतुर्विंशतिवार्षिकश्रवणात् । इदं चाकामतः । कामतो द्विगुणम् । एवमन्येऽपि पूर्वोक्ता विषयाः तद्व्रतानि च तथैव योज्यानि । एवमग्रेऽपि । औपदेशिकत्वाच्च व्रतस्य ^४न न्यूनतेति । आपस्तम्बोऽपि—“ पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिनं हत्वा द्वादश वर्षाणि ” इत्युक्तवान् । एतच्चाकामतः । कामतो वधेऽपि न मरणान्तिकम् ; अनुपदेशात् । किंतु द्विगुणं व्रतमेव ; “ विहितं यदकामानां कामात् द्विगुणं चरेत् ” इति अङ्गिरःस्मरणात् ॥ ७ ॥

गुर्विणीं रजस्वलां वा^५ ॥ ८ ॥

किंच गुर्विणीं स्वपतिनिहितगर्भवती स्त्री गौश्च । रजस्वला उदक्या । वाशब्दात् ऋतुस्नाता जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता सवनस्थाग्निभार्या च गृह्यते । तामकामतो हत्वा पूर्वोक्तद्वादशवार्षिकव्रतं कुर्यात् । तथाच प्रचेताः—“ स्त्रीगर्भिणीगोर्गर्भिणीबालवधे च भ्रूणहा भवति ” इति । वसिष्ठोऽपि—“ रजस्वला-मृतुस्नातामात्रेयीमाहुः ; अत्रेर्द्धेयापत्यं भवति ” इति । त्रिदिनं रजस्वला । स्नानानन्तरत्रयोदशदिनानि ऋतुस्नाता । यमोऽपि—

“ जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता मन्त्रवच्च या ।

गर्भिणी त्वथवा^६ या स्यात् तामात्रेयीं विनिर्दिशे ॥ ”

इति । पराशरोऽपि—“ सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ” इति । अङ्गिराः—

“ आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीमस्तथैव च ॥ ”

इति । अत्र गर्भिणीग्रहणं गर्भवधेऽप्येतदेव व्रतमिति बोधयितुम् । गर्भः स्वपतिनिहितोऽनुपजातस्त्रीपुंससक-व्यञ्जनश्च ; “ हत्वा गर्भविज्ञातम् ” इति मानवात् । न च ब्रह्मवधनिषेधेनैवास्यापि क्रोडीकारात् पृथ-गारम्भोऽनर्थक इति वाच्यम्, पुंस्त्वसदेहेऽपि पुंवधप्रा-श्चित्तप्राप्त्यर्थत्वेन सार्थक्यात् । यथाह आपस्तम्बः—“ अविज्ञाता हि गर्भाः पुमांसो भवन्ति ” इति । तत्र चोभयत्र यथावर्णमिति वाच्यम् ; “ गर्भहा च यथावर्ण

^१ वा added in ज.

^२ ऊर्ज—घ, च.

^३ वा omitted in ज, ठ.

A-12

^४ प्रयोगस्थितं—घ, च.

^५ न omitted in घ.

^६ ह्यथवा—ख.

तथात्रेयीनिषृदकः ” इति योगिस्मरणात् । ततश्च यद्वर्णपुरुषवधे यत् प्रायश्चित्तं तदेव तद्वर्णगर्भगर्भिणीवधे कार्यम् । जारगर्भे तु विशेषः चतुर्विंशतिमते—

“ गर्भपाते विनिर्दिष्टं यथावर्णविधिं व्रतम् ।

जारगर्भे विशेषः यथाद्यथोक्तमृषिभिः पुरा ॥

ब्रह्मगर्भवधे कृच्छ्रमब्दं सांतपनाधिकम् ।

क्षत्रगर्भवधे चैव चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।

वैश्यस्य चैन्दवं प्रोक्तं गर्भपाते विशेषतः ॥ ”

इति । प्रतिलोमगर्भवधे तु चान्द्रायणम् ; “ चान्द्रायणं चरेत् सर्वानपकृष्टान् निहत्य च ” इति योगि-
स्मरणात् ॥ ८ ॥

अत्रिगोत्रां वा नारीम् ॥ ९ ॥

किञ्च अत्रिगोत्रा आत्रिगोत्रोत्पन्ना अत्रिगोत्रेष्वा च त्रैवर्णिकस्त्री । रजस्वलात्वेनात्रेयीत्वं तु शूद्रादि-
स्त्रीसाधारणम् । वाशब्दात् अतिसंनिकृष्टानां सपत्नमातृदुहितृभगिनीस्नुषात्मपत्नीनां सवर्णानां ग्रहणम् ; जननीवधे
‘चतुर्विंशतिवार्षिकस्याकामतः, कामतश्च यावज्जीवं व्रतस्य विधानात् । अन्यत्र तु “ सोदर्यं भ्रातरं तथा ” इति
भविष्यवाक्ये प्रत्यासत्त्यतिशयोक्तकं सोदर्यपदमेव मूलम् । उपपादितं चैतत् प्रागेव ‘ दानफलविशेषेण
हिंसायामपि दोषविशेषसिद्धेः ’ इत्यादिना । तामामकामतो वधे सर्ववर्णेषु द्वादशवार्षिकम् । याः पुनर्विप्रकृष्टाः
‘सपत्नभगिनीपितृष्वसृमातृष्वसृमातुलनीपितृव्यपत्नीभातृभार्यापितामहीमातामहः, तासां वधे नववार्षिकम् ; गमने
महापातकतुल्यत्वाभिधानात् ;

“ मातृष्वसा स्वसा चैव तथैव च पितृष्वसा ।

मातामही ^५भागिनेयी भागिनेयस्तथैव च ।

दौहित्रो विट्पतिश्चैव तेषु दत्तं तथाक्षयम् ॥ ”

इति विष्णुधर्मोत्तरे दाने फलविशेषेण हिंसायामपि दोषाधिक्यसिद्धेः । विट्पतिः जामाता । एवमन्यत्रा-
प्युक्तम् ॥ ९ ॥

मित्रं वा^१ ॥ १० ॥

मित्रं सुहृत् जातिविशेषानादरेण । वाशब्दात् बालग्रहणम् ; “ बालवधे च भ्रूणहा भवति ” इति
प्रचेतःस्मरणात् । सुरापानसमस्यापि सुहृद्व्यस्यात्राभिधानं ब्रह्मवधप्रायश्चित्ताभिधानाय । ततश्च सुरापान-

^१ वैश्येऽपि—य, च.

^२ चतुर्वार्षिकस्य—य.

^३ भागिनेयी omitted in य.

^४ नारी वा—ठ.

^५ Several words are omitted here in ख.

^६ तपस्विनं वा added in ज, ठ.

प्रायश्चित्तेनास्य विकल्पः । तमकामतो हत्वा द्वादशाब्दं कार्यम् ; औपदेशिकत्वात् । यानि पुनः पूर्वोद्दिष्टान्य-
प्यविज्ञातवधादीन्यन्यत्र ^१नानानूदितानि तेषामप्येतदेव प्रायश्चित्तम् ; तत्सहपठितेषु यागस्थक्षत्रियादिबधेषु
द्वादशवार्षिकाभिधानात् ; ‘ अनुपातकिनस्त्वेते ’ इत्यनेन कामतो वधे तुल्यप्रायश्चित्ताभिधानाच्च । तच्चोक्तमेव
प्राक् । शरणागतबाल्योरब्राह्मणयोरपि वधे द्वादशाब्दम् । अत्र कृतप्रायश्चित्तस्याप्यसंग्राह्यत्वमिति विशेषः ;

“ शरणागतबाल्मीहिंसकान् संविशेन्न तु ।

चीर्णव्रतानपि सतः कृतघ्नसहितानिमान् ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । वक्ष्यति च स्वयमपि—‘ बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च ’ इत्यादिना । यानि चोत्कर्षेऽनृत-
वचनादीनि मन्वाद्युक्तानि, तेषामपि विषयविशेषे ब्रह्महत्यासाम्येनेदमेव प्रायश्चित्तं पादोनं बोध्यम् ; मूले
तेषामुपपातकेषु परिगणनेन द्वादशाब्दोपदेशाभावात् ॥ १० ॥

**नृपतिवधे महाव्रतमेव द्विगुणं कुर्यात् ॥ ११ ॥ पादोनं
क्षत्रियवधे ॥ १२ ॥ अर्धं वैश्यवधे ॥ १३ ॥ तदर्धं शूद्रवधे ॥ १४ ॥**

• एवं ब्रह्महत्यासमेषु प्रायश्चित्तमुक्त्वा निमित्तान्तरे तदाह । नृपतिः अभिषिक्तः क्षत्रियः, न
भूपतिमात्रम् । तस्यायुध्यमानस्यात्यन्तगुणवतो वधे द्वादशवार्षिकमेव द्विगुणं कुर्यात् ;

“ यज्ञसंस्थौ च पितरौ राजानं चाप्यनागसम् ।

हत्वा चरेद् व्रतं सम्यक् चतुर्विंशतिवत्सरम् ॥ ”

इति ब्राह्मात् । इदं चाकामतः ; ब्राह्मवाक्ये राजसहपठितस्य सवनस्य ^१। “ सवनस्थमकामतः । प्रायश्चित्तद्वयं
कुर्यात् ” इति भविष्ये अकामाभिधानात् । कामतो द्विगुणम् ; “ विहितं यदकामानाम् ” इति वचनात् ।
“ राजन्यवधे षड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमृषभैकसहस्राश्च गा दद्यात् ” इति गौतमोक्तं वा द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥
वधव्रतप्रसङ्गात् वधोपपातकेष्वपि केषुचित् तदाह । यागस्थनृपतिव्यतिरिक्तसद्गुणश्रोत्रियक्षत्रियवधे पादोनं
द्वादशाब्दं नववार्षिकं व्रतं कुर्यात् ॥ १२ ॥ अदीक्षितसद्गुणवैश्यवधं अर्धं षडब्दं व्रतं कुर्यात् ॥ १३ ॥
सद्गुणशूद्रवधे तदर्धम्, अर्धार्धं चतुर्थांशं त्र्यब्दं कुर्यात् । इदं चाकामतः । कामतो द्विगुणं सर्वत्र ।
यानि पुनः,

“ अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।

ऋषभैकसहस्रा गा दद्याच्छुद्धयर्थमात्मनः ॥ ”

इत्यादीनि मन्वाद्युक्तानि, तानि अग्निहोत्रिश्रोत्रियाभिषिक्तक्षत्रादिवधविषयाणि योज्यानि । ईषद्गुणक्षत्रियवधे^१ वसिष्ठः—“ब्राह्मणो राजन्यं हत्वाष्टौ वर्षाणि व्रतं चरेत्” इति । यत् “षड् वर्षाणि राजन्ये प्राकृतं ब्रह्मचर्यं त्रीणि वैश्ये सार्धं शूद्रे” इति हारीतेनोक्तं, तत् स्वधर्मनिष्ठक्षत्रियादिवधविषयम् । ईषद्-^२वृत्तहीनादिक्षत्रियादिविषये तु मनुः—

“तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।

वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥”

इति । एवमन्यान्यपि व्रतानि व्यवस्थाप्यानि । एवं च यादृशक्षत्रियादिवधे यत् प्रायश्चित्तमुक्तं, तत् तादृश-
मूर्धावसिक्ताद्यनुलोमवधे ब्राह्मणाद्यपेक्षया चाधिकं कल्प्यम् । प्रतिलोमवधे ^३ब्रह्मगर्भः—

“प्रतिलोमप्रसृतानां स्त्रीणां मासा वधे स्मृताः ।

अन्तरप्रभवानां च सूतादीनां चतुर्द्विषट् ॥”

इति । सूतवैदेहचण्डालानां वधे क्रमेण ^४षट्चतुर्द्विमासाः । मागधक्षत्रोश्चतुर्द्विमासाः । अयोगवधे द्वौ मासौ ।
अत्रापि क्षत्रियादिषु हन्तृषु पादपादहानिर्ज्ञेया । यथाह लौगाक्षिः—

“सर्वं त्रिपादमर्धं च पादं चैव व्रतं चरेत् ।

वर्णक्रमादन्तरजहत्यागमनभोजने ॥”

इति । अत्र यद्यपि अन्तरजहत्यागमनभोजनेष्वेव पादादिहानिः श्रूयते, तथापि सर्वत्रोपपातकादिष्विधं द्रष्टव्या ;

“विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् ।

वैश्येऽर्धं ^५पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥”

इति स्मरणात् । ‘ब्राह्मण्युत्पन्नानां सूतवैदेहचण्डालानां वधे सर्वम् ; क्षत्रियोत्पन्नानां मागधक्षत्रोः पादोनम् ;
वैश्योत्पन्नस्यायोगवस्यार्धम् ; शूद्रायां निषादोत्पन्नस्य पुल्कसस्य वधे पादः’ इत्यन्ये । कामतश्चेदम् । अकामतः
पूर्वोक्तं चान्द्रायणं पराको वा । यथाह अङ्गिराः—

“सर्वान्यजानां गमने भोजने संप्रमापणे ।

पराकेण विशुद्धिः स्यादित्याङ्गिरसभाषितम् ॥”

इति । अत्रापि पूर्ववदेव कल्पना । चौरश्चपाकादिवधे पराशरः—

“चौरः श्वपाकश्चण्डालो विप्रेणामिहतो यदि ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥”

इति ।

^१ क्षत्रवधे—ख, ग.

^२ व्रत—घ, च.

^३ बालगर्भः—ख, ग.

^४ षट्चतुर्द्विमासाः—घ, च.

^५ धर्मशेषस्तु—घ, च.

स्त्रीवधप्रायश्चित्तमाह हारीतः—“ षड् वर्षाणि राजन्ये ” इत्युपक्रम्य “ क्षत्रियवद् ब्राह्मणीषु, वैश्यवत् क्षत्रियायां, शूद्रवच्च वैश्यायां, शूद्रां हत्वा नव मासान् ” इति । एतच्च कामतः श्रोत्रियसद्गुणपत्नी-वधविषयम् । तदेवाकामतोऽर्थम् । यथाह व्यासः—“ अकामतः स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वैश्यवच्चरेत् ” इति । वैश्यवत् ज्येष्ठमित्यर्थः । अनयैव दिशा क्षत्रियायां सार्धद्वंद्वं, वैश्यायां नव मासाः, शूद्रायां सार्धश्चत्वार इति । जातिमात्रे ब्राह्मण्यादिवधे प्रचेताः—“ अन्तुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्राब्दं षण्मासान् वा, क्षत्रियां हत्वा षण्मासान् मासत्रयं वा, वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्धमासं वा, शूद्रां हत्वा सार्धमासं सार्धद्वविंशत्यहानि वा ” इति । कामाकामाभ्यां पक्षद्वयं ज्ञेयम् । ईषद्वयमिचरितब्राह्मण्यादिवधे याज्ञवल्क्यः—“ अपद्रुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ” इति । षण्मासिकमित्यर्थः । इदं चाकामतः । कामतः प्रतिलोमप्रसूतब्राह्मण्यादिवधे ब्रह्मगर्भः—

“ प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासा वधे स्मृताः ।

अन्तरप्रभवानां च सूतादीनां चतुर्द्विषट् ॥ ”

इति । ब्राह्मणावध षण्मासाः ; क्षत्रियावधे चत्वारः ; वैश्यावधे द्वाविति । अत्यन्तव्यभिचरितस्त्रीवधे याज्ञवल्क्यः—

“ दुर्वृतब्रह्मविट्क्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्य तु ।

द्विति धनुर्वस्तमविं क्रमाद् दद्याद्विशुद्धये ॥ ”

इति । दतिः चर्मकोशः । वैश्यावधे गौतमः—“ वैशिकेन किञ्चित् ” इति । वैशिकं वैश्याकर्म ; तेन जीवन्तीं हत्वा किञ्चित् अष्टमुष्टिधान्यं दद्यात् । जलमित्यन्ये ; “ शूद्राणामविकं वैश्यां हत्वा दद्याज्जलं नरः ” इति अङ्गिरःस्मरणात् ॥ १४ ॥

सर्वेषु^१ शवशिरोध्वजी स्यात् ॥ १५ ॥

उक्तव्रतशेषमाह । सर्वेष्वपि ब्रह्महत्यादिब्रतेषु शवशिरोयुक्तध्वजधारी स्यात् । ध्वजः कपालादिसर्वधर्मोपलक्षणम् ; “ शिरःकपाली ध्वजवान् ” इत्यादिस्मरणात् ॥ १५ ॥

मासमेकं कृतवापनो^२ गवामनुगमनं कुर्यात् ॥ १६ ॥

^३ताखासीनाखासीत ॥ १७ ॥ ^४स्थितासु स्थितश्च स्यात् ॥ १८ ॥

सन्नां चोद्धरेत् ॥ १९ ॥ अयेभ्यश्च रक्षेत् ॥ २० ॥ तासां शीतादि-

^१ च added in ठ.

^३ तासु omitted in घ, च.

^२ वपनो—ठ.

^४ उस्थितासु उस्थितः स्यात्—ज, ठ.

त्राणमकृत्वा नात्मनः कुर्यात् ॥ २१ ॥ गोमूत्रेण स्नायात् ॥ २२ ॥
गोरसैश्च वर्तेत ॥ २३ ॥

गोवधप्रायश्चित्तमाह । कृतं वापनं केशश्मश्रूणां येनासौ तथा । स एकं मासं वक्ष्यमाणप्रकारेण गवामनुगमनं सेवां कुर्यात् । सामान्यतः प्राप्तस्य वपनस्य पुनर्वचनं सशिखत्वप्राप्त्यर्थम् ; “ सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसंध्यमवगाहनम् ” इति पराशरस्मरणात् ॥ १६ ॥ अनुगमनप्रकारमाह । गोष्वासीनांस्वेव स्वयमासीत ; न स्थितासु । तेन यावद्गवासनं स्थानमेव, नासनम् । बहुवचनात् सर्वास्वनुगम्यमानास्वासीनासु ; नैकस्यामासीनायामिति गम्यते ॥ १७ ॥ किंच गोषु स्थितासु स्वयमपि तिष्ठेदेव ; नोपविशेदिति गम्यते । बहुवचनात् एकस्यामपि स्थितायां नोपविशेत् । चकारात् “ पिबन्तीषु पिबेत् तोयं संविशन्तीषु संविशेत् ” इति पाराशर्यं ब्राह्मम् ॥ १८ ॥ किंच अनुगम्यमानासु गोषु या सन्ना पतिता पङ्कलमा वा, तामुद्धरेत् ; “ पतितां पङ्कलमा^१ वा सर्वप्राणैः समुद्धरेत् ” इति पाराशर्यात् । सन्नोद्धरणविधानात् यथा न सीदेत्, तथा रक्षेदिति गम्यते ; “ नातिविषमेणावतारयेन्नाल्पोदके पाययेत् ” इति काश्यपीयात् । चकारात्—

“ आत्मनो यदि वान्येषां^२ गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।

भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तीं चैव वत्सकम् ॥ ”

इति पाराशर्यं ब्राह्मम् ॥ १९ ॥ किंच सिंहव्याघ्रादिजनितेभ्यो भयेभ्यो रक्षेत् । “ चकारात् रक्षणाशक्तौ स्वप्राणांस्त्यजेत् ; “ गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजेत् ” इति पाराशर्यात् ॥ २० ॥ किंच तासां गवां शीतोष्णवातादिभ्यस्त्राणमकृत्वा आत्मत्राणं न कुर्यात् । यथा पराशरः—

“ उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।

न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तिः ॥ ”

इति ॥ २१ ॥ किंच त्रिकालं गोमूत्रेण स्नायात् ; “ स्नानं त्रिषवणं तस्य ” इति^३ संवर्तस्मरणात् ॥ २२ ॥ किंच गोमूत्रादिभिः पञ्चभिर्गव्यैः वर्तेत जीवेत् । चकारात् गोमतीं च जपेत् । यथाह शातातपः—

“ पञ्चगव्येन गोघाती मासेनैकेन शुष्यति ।

गोमतीं च जपेद्विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत् ॥ ”

इति । गोमती च विद्या—

“ गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगन्धिकाः ।

गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥ ”

इत्यादिका यमोक्तान्यत्र द्रष्टव्या ॥ २३ ॥

^१ मग्नां—च.

^३ From चकारात् up to त्यजेत् omitted in घ.

^२ गृहक्षेत्रे—घ, च.

^४ संवर्तं omitted in घ.

एतद् गोव्रतं गोवधे कुर्यात् ॥ २४ ॥

उक्तव्रतस्य विनियोगमाह । एतत् उक्तं गोव्रतसामान्यं व्रतं गोवधे कुर्यात् । एतच्चाकामतः क्षत्रिय-
स्वामिकगोवधे । अत्रैव पञ्चगव्यपानाशक्तौ काश्यपीयम्—“मासं पञ्चगव्येन ” इति प्रतिपाद्य “षष्ठे काले
पयोभक्षो वा गच्छन्तीष्वनुगच्छेत्, तासु सुखेपविष्टासु चोपविशेत्, नातिप्लवं गच्छेत्, नातिविषमेणावतारयेत्,
नार्षोदकं पाययेत्, अन्ते ब्राह्मणान् भोजयित्वा तिलधेनुं दद्यात् ” इत्युक्तं द्रष्टव्यम् । अकामतो ब्राह्मणस्वामिक-
गोवधे तु याज्ञवल्क्यः—“दद्यात् त्रिरात्रं चोपोप्य वृषभैकादशास्तु गाः ” इति । अकामतो वैश्यस्वामिक-
गोवधे प्रचेताः—“गोव्रतः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत्, सशिसं वपनं कृत्वा गोचर्मणा ^१प्रावृत्तो
गाश्चानुगच्छन् गोष्ठेशयो गां दद्यात् ” इति । अकामतः शूद्रस्वामिकगोवधे जाबालिः^२—

“प्राजापत्यं चरेन्मासं गोहन्ता चेदकामतः ।

गोहितो गोऽनुगामी स्याद् गोप्रदानेन शुभ्यति ॥ ”

इति । अत्र वृषभैकादशगोदानस्यैकादशप्राजापत्यप्रत्याज्ञायत्वात् मासं पञ्चगव्याशने षडुपवासात्मकप्राजापत्य-
प्रत्याज्ञायकल्पनया पञ्च धेनवः, व्रतान्तधेनुश्चैकेति षट् धेनवः । पञ्चविंशतिरात्रं पञ्चगव्याशने चतस्रः, व्रतान्त-
धेनुश्चैकेति पञ्च धेनवः । मासं प्राजापत्ये सार्धधेनुद्वयम्, व्रतान्तधेनुश्चैकेति सार्धधेनुत्रयमित्यकामतः
प्रायश्चित्तम् । कामतस्तु तदेव द्विगुणम् । गोगुणब्राह्मणादिगुणविशेषेण प्रायश्चित्तगौरवम् । तद्दोषविशेषेण
प्रायश्चित्तलाघवं चोन्नेयम् । यथा बृहस्पतिः—

“गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुं च सुव्रताम् ।

खड्गादिना घातयित्वा द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥

अतिबालामतिकृशामतिवृद्धां च रोगिणीम् ।

हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्धं व्रतं द्विजः ॥ ”

इति । कचिद्वधापवादमाह संवर्तः—

“दाहच्छेदशिरोभेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् ।

द्विजार्थं गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ”

इति ॥ २४ ॥

गजं हत्वा पञ्च नीलवृषभान्^३ दद्यात् ॥ २५ ॥ तुरगं

वासः ॥ २६ ॥

^१एवं वधे उपपातकप्रायश्चित्तमुक्त्वा तत्प्रसङ्गात् संकरीकरणादिवधेष्वपि प्रायश्चित्तमाह । गजम् उत्कृष्टं कामतो हत्वा पञ्च नीलवृषभान् दद्यात् । नीललक्षणमुक्तं यज्ञपार्श्वेन—

“लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।

खेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥”

इति । अकामतस्तु शातातपः—“दन्त्यश्वरासभवधे मासं पयोव्रतम्” इति । जातिमात्रगजवधे पूर्वोक्तौ मासयावककृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कामाकामाभ्यां ज्ञेयौ ॥ २५ ॥

तुरगम् उत्कृष्टमश्वं हत्वा वासः परिधानयोग्यं दद्यात् । इदमकामतः । कामतो जाबालः—
“हस्तिनं तुरगं हत्वा महासांतपनं चरेत्” इति । महासांतपनं सप्ताहिकमुत्कृष्टम् । अस्मिन्नेव विषये हननसाधनविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषोऽपि समुच्चीयते । यथाह यमः—

“काष्ठलोष्टाश्मभिर्गावः शस्त्रैर्वा निहता यदि ।

प्रायश्चित्तं कथं तत्र शास्त्रे शास्त्रे विधीयते ॥

काष्ठे सांतपनं कुर्यात् प्राजापत्यं तु लोष्टके ।

तप्तकृच्छ्रं तु पाषाणे शस्त्रे वाप्यतिकृच्छ्रकम् ॥”

इति । तथा निमित्तविशेषेण व्रतविशेषमाह आपस्तम्बः—

“एकपादं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।

योजने पादहीनं स्याच्चरेत् ^२सर्वं निपातने ॥”

इति । वयोविशेषेणाप्याह बृद्धप्रचेताः—

“एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते ।

अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्याद् द्विपादस्तु द्विहायने ।

त्रिहायने त्रिपादः स्यात् प्राजापत्यमतः परम् ॥”

इति । गोगर्भवधे पराशरः—

“पिण्डस्थे पादमेकं तु द्वौ पादौ गर्भसंमिते ।

पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

निष्पन्नसर्वगात्रस्तु दृश्यते चेत् ^३सचेतनः ।

अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णे द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥”

इति । गर्भिणीवधे तु “ गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुम् ” इत्यादि बार्हस्पत्यम् । तत्रैव बार्हस्पत्यसर्व-
विशेषणविशिष्टगोर्गर्भिणीवधे प्राचेतसं पूर्वोक्तं ब्रह्महत्याव्रतम् ; “ स्त्रीगर्भिणीगोर्गर्भिणीबालवधे च भ्रूणहा
भवति ” इति । एकस्या बहुभिर्हनेने प्रायश्चित्तमाह आपस्तम्बः—

“ एका चेद् बहुभिः काचिद् देवाद् व्यापादिता क्वचित् ।
पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥ ”

इति । एकप्रयत्नेनानेकगोवधे त्वाह संवर्तः—

“ व्यापन्नानां बहूनां तु रोधने बन्धनेऽपि वा ।
भिषङ्मिथ्यापचारे च द्विगुणं गोत्रं चरेत् ॥ ”

इति । भिषग्यतिरिक्तस्य तु व्यामः—

“ औषधं लवणं चैव पुण्यार्थमपि भोजनम् ।
अतिरिक्तं न दानव्यं काले स्वल्पं तु दापयेत् ।
अतिरिक्तैर्विपत्तिश्चेत् कृच्छ्रपादो विधीयते ॥ ”

इति । हननव्यापाराभावेऽपि स्वामित्वेनैव क्वचित् प्रायश्चित्तमाह व्यामः—

“ जलौघप्लवले मग्ना मेघविद्युद्धतापि वा ।
ध्वंश्नं वा पतिताकस्माच्छ्वापदेनापि भक्षिता ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् ॥ ”

इति । आपस्तम्बः—

“ अतिदाहातिवाहाभ्यां नासिकाच्छेदने तथा ।
नदीपर्वतसंरोधे मृते पादेनमाचरेत् ॥ ”

इत्यादिरन्यतोऽवगन्तव्यः । कामाकाभाभ्यां हनने पूर्वोक्तौ मासयात्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रौ ज्ञेयौ ॥ २६ ॥

एकहायनमनड्बाहं खरवधे ॥ २७ ॥ मेषाजवधे च ॥ २८ ॥

सुवर्णकृष्णलमुष्ट्रवधे ॥ २९ ॥

खरवधे वृषमेकवर्षं दद्यात् । इदं कामतः । अकामतस्तु विष्णुः—

“ हयच्छागाविक्रोष्टुर्गर्भेषु च मारणात् ।
प्राजापत्यार्थमेवेह प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ”

इति । उत्कृष्टस्वरवधे कामाकामाभ्यां पूर्वोक्तौ यावक्कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ ॥ २७ ॥ मेषः उरभ्रः । अजः छागः । तद्वधेऽप्येकवर्षो वृषो देयः । अत्रापि कामादिव्यवस्था पूर्वैव ॥ २८ ॥ कामत उष्ट्रं हत्वा कृष्णल-परिमितं सुवर्णं दद्यात् । अकामतो वैष्णवं कृच्छ्रार्धम् । उत्कृष्टोष्ट्रवधे तु पूर्वोक्तावेव यावक्कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ ज्ञेयौ ॥ २९ ॥

श्वानं हत्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ॥ ३० ॥

श्ववधे त्रिरात्रोपवासः । उपवासाशक्तौ त्र्यहं क्षीरपानम् ; “ श्वपतत्रिणः । हत्वा त्र्यहं पिबेत् क्षीरम् ” इति योगिस्मरणात् । त्रिरात्रोपवासस्यार्धकृच्छ्रत्वात् कामविषयमिदम् । अकामतो विष्णुः—

“ मार्जारसर्पनकुलश्वसृगालमृगेष्वपि ।

प्रमादाद्धनने कार्यः कृच्छ्रपादो विशुद्ध्ये ॥ ”

इति । उत्कृष्टहनने पूर्वोक्तयावक्कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कामाकामाभ्यां ज्ञेयौ ॥ ३० ॥

**हत्वा मूषकमार्जारनकुलमण्डूकडुण्डुभाजगराणामन्यतम-
मुपोषितः ^१कृसरं ब्राह्मणं भोजयित्वा लोहदण्डं ^२दक्षिणां
दद्यात् ॥ ३१ ॥**

डुण्डुभः राजिलः । शेषाः प्रसिद्धाः । एषामन्यतमं हत्वा पूर्वैद्युरोप्य परेद्युः कृसरं तिलमुद्र-मिश्रमेदनं ब्राह्मणं भोजयित्वा, लेहयुक्तो दण्डो लोहदण्डः खनित्रं, तं दक्षिणां दद्यात् । अकामतश्चेदम् । कामतो दसिष्ठः—“ ^३मार्जारमण्डूकदहरसर्पनकुलमूषकं हत्वा कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् ; किंचिदद्यात् ” इति । दहरः छुत्तुंदरिः । उत्कृष्टवधे पूर्वोक्तौ कामाकामाभ्यां यावक्कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ ज्ञेयौ ॥ ३१ ॥

गोधोलूककाकस्रवधे त्रिरात्रमुपवसेत् ॥ ३२ ॥

गोधा आरण्यपल्ली । उलूकः पेचकः । काकः प्रसिद्धः । श्वः मत्स्यः । एषां प्रत्येकं वधे त्रिरात्रोपवासः । उपवासाशक्तौ पयःपानं पादकृच्छ्रं वा ;

“ मार्जारगोधानकुलमण्डूकश्वपतत्रिणः ।

हत्वा त्र्यहं पिबेत् क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत् ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । इदं च कामतः ; त्रिरात्रोपवासस्यार्धकृच्छ्रप्रत्याप्तायात्वात् । अकामतः पादकृच्छ्रो विष्णुक्तः ॥ ३२ ॥

^१ कृसरानं—घ, च.

^३ मार्जारमण्डूकनकुलसर्पदहरमूषकं—ख, ग.

^२ दक्षिणायै—ज, ठ.

^४ त्रिरात्रोपोषितो निवसेत्—ज.

**हंसवक्त्रबलाका^१मद्बुवानरश्येनभासचक्रवाकानामन्यतमं
हत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात् ॥ ३३ ॥**

मलिनीकरणवधे प्रायश्चित्तमाह । हंसादयः प्रसिद्धाः । पक्षिषु वानरोपन्यासः स्वगत्वसाम्यात् । एतेषां प्रत्येकं वधे गौर्देया । कामतश्चेदम् । अकामतः शङ्खलिङ्गितौ—“ कौञ्चगुक्तासमयूरश्येनगृध्रसिंहवक्त्र-
बलाकादिवधे वत्सतरीं दद्यात् ” इति । यत्तु

“ मत्या हंसं बलाकां च श्ववित्कुरुरबर्हिणः ।

वानरं श्येनभासौ च हत्वा क्षीरं पिबेत् व्यहम् ”

इति संवर्तस्मरणं, तत् बालादिविषये योज्यम् । यौ पुनः पूर्वोक्तौ तप्तकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रौ तौ वामाकामाभ्या-
मनेकवधे द्रष्टव्यौ ; उपक्रमे पक्षिणामिति बहुवचनश्रवणात् ॥ ३३ ॥

**सर्पं हत्वाग्नीं काष्णायसीं दद्यात् ॥ ३४ ॥ षण्ढं हत्वा
^२पलालभारकम् ॥ ३५ ॥ वराहं ^३हत्वा घृतकुम्भम् ॥ ३६ ॥**

पुनः संकरीकरणवधे प्रायश्चित्तमाह । काष्णायसीं लोहमयीम् अग्नीं ग्वनित्रीं सर्पवधे दद्यात् ॥ ३४ ॥
षण्ढः नपुंसकः ; “ षण्ढको लिङ्गहीनः स्यात् संस्कारहश्च नैव सः ” इति देवलस्मरणात् । अत्र
जातिविशेषानुपादानेऽपि समभिव्याहारात् पशुपश्यादिजातिरेव ज्ञेया । न गोब्रह्मणयोः ; तयोः लिङ्गविशेषा-
नादरेण जातिमात्रवधनिषेधात् ; “ षण्ढं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ” इति षट्दर्शिनस्मते
प्रायश्चित्तान्तरविधानाच्च । तस्मात् गोब्रह्मणव्यतिरिक्तषण्ढवधे पलालमय व्रीहितृणस्य भारं पुरुषबाह्वं दद्यात् ।
तदभावे त्रपुसीसकमापं दद्यात् ; “ षण्ढकं त्रपुसीसकम् ” इति योः स्मरणात् । इदं चाकामतः । कामतस्तु
हारीतः—“ त्रिरात्रोपोषितः षण्ढवधे पलालभारकं सीमकमापकं च दद्यात् ” इति ॥ ३५ ॥ ग्राम्यमारण्यं वा
सूकरं हत्वा घृतपूर्णकुम्भं दद्यात् । कामतश्चेदम् । अकामतः काश्यपः—“ मृगमहिषवराहकुञ्जरगण्डककरम-
क्रक्षवानरसिंहव्याघ्रपृषतचमररुकादीनामन्येषां च वधे अहोरात्रोपोषितश्चान्ते^४ घृतं दद्यात् ” इति ॥ ३६ ॥

**तित्तिरिं निलद्रोणम् ॥ ३७ ॥ शुक्रं द्विहायनवत्सम् ॥ ३८ ॥
क्रौञ्चं त्रिहायनम् ॥ ३९ ॥ क्रव्यादमृगवधे पयस्विनीं गां^५ दद्यात्
॥ ४० ॥ अक्रव्यादमृगवधे वत्सतरीम् ॥ ४१ ॥ अनुक्तमृगवधे
त्रिरात्रं पयसा वर्तेत ॥ ४२ ॥**

^१ मङ्गकशाखामृगाणामन्यतमं—ज, ठ ; मङ्गुचामरश्येन—ग.

^३ हत्वा omitted in ठ.

^४ चीर्णान्ते—ख, ग.

^२ पलल—ठ.

^५ गां omitted in ठ.

तिचिरिवधे द्रोणपरिमितास्तिला देयाः । कामतश्चेदम् । अकामतः काश्यपः—“शुकसारिका-
तिचिरिमयूरकाककलविङ्ककपोतपारावतादीनां वधे प्रायश्चित्तमहोरात्रोपेषितः सर्वबीजानि दद्यात् ” इति ॥ ३७ ॥
शुकवधे द्विवर्षो वत्सो देयः । कामतश्चेत् । अकामतः शङ्खलिखितोक्ता वत्सतरी देया ॥ ३८ ॥ कामतः
कौश्ववधे त्रिवर्षो वत्सो देयः । अकामतोऽत्रापि वत्सतरी ॥ ३९ ॥ क्रव्यम् आममांसम् ; तत् अदन्तीति
क्रयादाः । ते च ते मृगाश्च व्याघ्रादयः । तेषां वधे पयस्विनी गौर्देया । अत्र पयस्विनीति विशेषणात्
हंसादिवधे गोमात्रं गमयति । इदमकामतः । कामतः सुमन्तुः—

“व्याघ्रसिंहसृगालांश्च मृगस्वङ्गरुद्विपान् ।

हत्वा सांतपनं कुर्याद् गोभूकन्यानृतं च ॥”

इति । सांतपनमत्र सप्ताहसाध्यम् ; तस्य प्राजापत्यद्वयस्थानीयत्वात् ; “चरेत् सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्य-
मनिच्छया ” इति लिङ्गात् ॥ ४० ॥ अक्रव्यादा मृगाः हरिणगवयादयः । तेषां वधे वत्सतरी देया । इदं
चाकामतः । कामतो गौर्देया ॥ ४१ ॥ येषां मृगाणां वधे प्रायश्चित्तं नोक्तं, तत्र त्रिरात्रं पयःपानं कार्यं
कामतश्चेत् । अकामतः संवर्तः—

“सर्वासामेव जातीनां मृगाणां वनचारिणाम् ।

अहोरात्रोपेषितस्तिष्ठेज्जपन् वै जातवेदसम् ॥”

इति ॥ ४२ ॥

पक्षिवधे नक्ताशी स्यात् ॥ ४३ ॥ ^१रूप्यमाषं वा दद्यात्

॥ ४४ ॥ हत्वा ^२जलचरमुपवसेत् ॥ ४५ ॥

येषां^३ पक्षिणां वधे प्रायश्चित्तं नोक्तं, तत्र नक्ताशी स्यात् ॥ ४३ ॥ तत्राशक्तावाह । द्वे कृष्णले
रूप्यमाष इति ; तं वा दद्यात् । अकामतश्चेदम् । कामतो योगीश्वरः—“पतत्रिणः । हत्वा व्यहं
पिबेत् क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत् ” इति ॥ ४४ ॥ पुनर्मलावहेष्याह । जलचराः मत्स्यादयः ; तान् हत्वा
अहोरात्रमुपोष्य लवणं दद्यात् । यथाह काश्यपः—“मण्डूकमत्स्यशिशुमारादीनां वधेप्वेकरात्रमुपोष्य चीर्णान्ते
लवणं दद्यात् ” इति । अकामतः सकृद्वधे चेदम् । अनेकवधे कामाकामाभ्यां तप्तकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रौ
वेदितव्यौ^४ ॥ ४५ ॥

अस्थन्वतां तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।

पूर्णे ^५चानस्यनस्त्रां तु द्यूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ ४६ ॥

^१ रूप्यमाषकं—ठ.

^३ येषां च—ख, ग.

^४ शेषौ—घ, च.

^२ जलजम्—ठ.

^५ चंवाप्यनस्त्रां तु—ज, ठ.

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ।

अनस्थां^१ चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति ॥ ४७ ॥

अस्थन्वतां साक्षां सत्त्वानां प्राणिनां कृकलासार्दीनां सहस्रस्य, अनस्थाम् अस्थिशून्यानां शकटमितानां च वधे षाण्मासिकं शूद्रहत्याव्रतं कार्यं कामनश्चेत् । अकामतोऽर्धम् । अत्र च सहस्रस्य प्रमाणकर्मताश्रवणात् एकप्रयत्नेन सहस्रप्रमाणं शूद्रहत्याप्रायश्चित्तनिमित्तं गम्यते । न तु प्रमाणसहस्रम् । अतश्च सहस्रार्वाचीन-संख्याकसास्थ्यनस्थिवधे प्रायश्चित्तनरमेव ॥ ४६ ॥ तदेवाह । सहस्रोऽनसंख्याकास्थिमद्वधेऽपि यत्किञ्चित् अष्टमुष्टिधन्यं देयम् । तादृशानामेवानस्थां वधे एकः प्राणायामः कार्यः । एकैकवधेऽप्येतदेव ; “अपि वास्थिमतामेकैकस्मिन् किञ्चित्किञ्चिद्वात्” इति गौतमीयात् । अकामनश्चेदम् । कामतो द्विगुणम् ; “अनस्थिमतां वधे पणो देयः” इति सुमन्तुसरणात् ॥ ४७ ॥

फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृकशतम् ।

गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥ ४८ ॥

फलदा वृक्षाः पनसाम्रादयः । गुल्मादयः पूर्वोक्ताः । पुष्पिता वीरुधः मालत्यादयः । तेषां छेदने ऋचो गायत्र्याः शतं जप्यम् । अकामनश्चेदम् । कामनस्तु शङ्खः—“त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याच्छित्त्वा वृक्षं फलप्रदम्” इति । दुर्लभवृक्षादिच्छेदने यमः—“वृक्षगुल्मलतादिच्छेदने वृद्धकृच्छ्रः ; फलवतां प्राजापन्यम्” इति । यत् “संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छित्त्वा वृक्षं फलप्रदम्” इति शङ्खोक्तम्, तत् देवाल्यादिस्थित-वृक्षविषयम् ;

“चैत्यदमशानसीमासु पुण्यस्थाने नुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥”

इति योगिना तत्र दण्डद्वैगुण्याभिधानात् ; दण्डवत् प्रायश्चित्तातिशयवचनाच्च । तडागादिभेदने तु काश्यपः—“वापीकूपतडागारामसेतुसभावप्रदेवायतनभेदने प्रायश्चित्तं ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य,^२आज्याहुतीर्जुहुयात् । इदं विष्णुरिति प्रथमा । मानसोक्त इति द्वितीया । विष्णोः कर्माप्तीति तृतीया । पादोऽस्येति चतुर्थी । ततो यां देवतामुत्सादयति तस्यै देवतायै ब्राह्मणान् भोजयेत्” इति । प्रायश्चित्तं च तत्संस्कारानन्तरं कार्यम् । तत्र शङ्खलिखितौ—“प्रतिमारामकूपसंकमध्वजमेतुनिपातनभङ्गेषु^३ तत्समुत्थानं प्रतिस्कारोऽष्टशतं च निपातितानाम्” इति । समुत्थानं ; प्रतिक्रिया । प्रतिस्कारः लेपनादि । अष्टशतं पातनादिनिमित्तो दण्डः ॥ ४८ ॥

^१ तु वधे कुर्यात्प्राणायामं विशोधनम्—ज, ठ.

^२ आज्य omitted in घ, च.

^३ तत् omitted in घ.

अन्नाद्यजातां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः ।

फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्राशो विशोधनम् ॥ ४९ ॥

पुनर्मलावहे प्रायश्चित्तमाह । अन्नम् ओदनादि । अद्य मेदकादि । रसा गुडादयः । फलानि औदुम्बरादीनि । पुष्पाणि मधुकादीनि । तेषु जातानां प्राणिनां वधे घृतप्राशनेन शुद्धिः । सर्वशःशब्देन जल, दि-
जानानामपि वधे एतदेव । अकामतश्चेदम् । कामतो द्विगुणम् ॥ ४९ ॥

कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने ।

वृथालम्भेऽनुगच्छेद्वा दिनमेकं पयोव्रतः ॥ ५० ॥

इति ^१श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

पुनरुपपातके प्रायश्चित्तमाह । कृष्टजाः ; यवर्वाद्यादयः । वने स्वयमेवाकृष्टजा नीवारादयः । तामां
वृथा दृष्टादृष्टप्रयोजनं विना छेदने पयोव्रतो दिनमेकं गामनुगच्छेत् । अकामतश्चेदम् । कामतो यमः—
“वृक्षगुल्मलनातृणौषधिच्छेदनेऽर्धकृच्छ्रः फलवतां प्राजापत्यम्” इति ॥ ५० ॥

इति ^२श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामभेय-
श्रीकेशवनायकप्रेम्साहितश्रीवारणसीव सिधर्माधिकारि^३श्रीरामपण्डितात्मज^४श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वत्तौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

^५पूर्वार्धं संपूर्णम्^५

^१ वैष्णवे धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्तप्रकरणं पञ्चाशत्—ज, ट.

^२ विष्णुरस्मृतिटीकाया पञ्चाशत्तमोऽध्यायः—च.

^३ श्री omitted in G.

^४ This line omitted in sv.

^५ The MS. च adds the following lines. शुभं भवतु । शके १७७५ प्रमादीनामाब्दे उदगयने
शिशिरकृतौ माघशुक्लपक्षे अष्टम्यां भानुवासरे चतुर्थप्रहरे दिवा संपूर्णम् । भगवन्नामद्वयौराणिकोपनाम्ना लिखितमिदम् ।
श्रीरस्तु ।

अदृष्टदोषान्मतिविभ्रमाद्वा र्यात्कचिदूनं लिखितं मयात्र ।

तत्सर्वमार्यैः परिशोधनीयं कोपो न कार्यः खलु लेखकाय ॥

इति विष्णुस्मृतिपूर्वार्धम् ।

एकपञ्चाशोऽध्यायः

सुरापः ^१सर्वकर्मवर्जितः कणान् वर्षमश्रीयात् ॥ १ ॥

^२एवं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमुक्त्वा इदानीं क्रमप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तमेकपञ्चाशत्तमेनाह । सुरा पूर्वोक्ता त्रिविधा । अस्याः पानाविनाभूततालुसंयोगवानत्र सुरापः । स सर्वैः संध्यावन्दनसहितैः यजनयाजनादिकर्मभिर्वर्जितः सन् कणान् तण्डुललवान् वर्षमश्रीयात् । तालुमात्रसंयोगस्य पानत्वाभावेऽपि पातित्यहेतुताबोधनाय सामान्यप्राप्तस्यापि सर्वकर्मवर्जितत्वस्यात्र पुनर्वचनम् ; पुनः संस्काराम्नानात् । कणः पिण्याकोपलक्षणम् । भक्ष्यं न सकृत् । तच्च रात्रौ ;

“ कणान् वा भक्षयेद्वदं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।

सुरापानापनुत्त्यर्थं वालवासा जटी ध्वजी ॥ ”

इति मानवात् । वालवासः चीराद्युपलक्षणम् ; “ सुरापगुरुतल्पगौ चीरवल्कलवाससौ ” इति प्रचेतःस्मरणात् । चीरं वस्त्रखण्डः । वल्कलं वृक्षत्वक् । जटीति मुण्डत्वनिवृत्त्यै । ध्वजी सुराध्वजधारी । एतच्चाकामतः । कामतस्तालुमात्रसंयोगे व्यब्धमेतदेव ; “ पिण्याकं वा कणान् वापि भक्षयेत् त्रिसमा निशि ” इति योगिस्मरणात् । अकामतः पाने तु द्वादशाब्दम् ; “ अकामतः सुरापाने द्वादशाब्दं व्रतं चरेत् ” इति भविष्यात् । कामनो मरणमेव ; “ पैष्ट्याः पाने कामकृते मरणान्तिकमादिशेत् ” इति भविष्यात् । पैष्टीग्रहणं गौड्याद्युपलक्षणार्थम् ;

“ पैष्टीपानेन चैतासां प्रायश्चित्तं निबोध मे ।

मनुनोक्तं महाबाहो समासव्यासयोगतः ॥ ”

इति भविष्यस्यैव वचनात् । मरणोपायश्च सुराम्बुधृतगोमूत्रगोमयसपयोरूप्यताम्रत्रपुसीसहिरण्यानामन्यतमस्याग्निवर्णस्य पानं भृग्वग्निजलपातानशनमहाप्रस्थानानि चेति । तत्र याज्ञवल्क्यः—“ सुराम्बुधृतगोमूत्रपयसामग्नि-संनिभम् ” इति । “ गोशकृद्रसमेव वा ” इति मनुः । देवलः—“ रूप्यताम्रत्रपुसीसहिरण्यानामन्यतममग्निवर्णपीत्वा ” इति । उशना—

“ भृगुपातेषु निपतेज्ज्वलनं जलमेव वा ।
महाप्रस्थानमातिष्ठेत् कुर्याद्धानशनं द्विजः ।
सुरापानापनुच्यर्थं मरणात् स विशुध्यति ॥ ”

इति । मरणान्तिकत्ववचनं पाक्षिकजीवने शुद्धयभावबोधनार्थम् ; “ नामृतः शुद्धिमाप्नुयात् ” इत्यङ्गिरः-
स्मरणात् । तप्तसुरादिपाने पात्रमाह प्रचेताः—“ सुरापोऽमिवर्णां सुरामायसेन पात्रेण ताम्रेण वा पिबेत् ”
इति । तच्चाद्र्द्रवाससा कार्यम् ; “ सुराप आद्र्द्रवासा अमिवर्णां सुरां पिबेत् ” इति पैठीनीसिस्मरणात् ।
तच्च वासो गोवालादिनिर्मितम् ; “ गोवालचीरवासाः सुरापोऽमिवर्णां सुरां पिबेत् ” इत्युशनःस्मरणात् ।
एतच्च सकृत्पाने ; “ सुरापानं सकृत्कृत्वाप्यमिवर्णां सुरां पिबेत् ” इत्यङ्गिरःस्मरणात् । अभ्यासेऽपि
मरणमेवाह वसिष्ठः—“ अभ्यासेऽपि सुरापोऽमिवर्णां तां पिबेत् द्विजो मरणात् पूतो भवति ” इति ।
भविष्येऽपि—“ गौडीमाध्योस्तथाभ्यासे प्राणान्तिकमुदाहृतम् ” इति । तथा ; कामतः पैष्ट्यभ्यासवत् ।
तच्च श्मशाने कार्यम् ; “ जीवितस्यातिकाले तु श्मशाने विहितो विधिः ” इति यमस्मरणात् । जीवित-
कालातीते मरणान्तिके प्रायश्चित्ते यो विधिः स श्मशाने विहित इत्यर्थः । मरणाशक्तौ क्षत्रियस्याश्वमेध-
स्तीर्थयात्रा च पूर्वोक्ता । अन्येषामशक्तौ मरणवैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकम् ।

“ गत्वैतदेव कुर्वीत गुरुतल्पमकामतः ।
कामतो द्विगुणं प्रोक्तं पूर्वेषु च यदुच्यते ॥ ”

इति व्यासस्मरणात् । एतद् द्वादशवार्षिकं पूर्वेषु ब्रह्महत्यादिषु यदुच्यते, तदपि द्विगुणमित्यर्थः । अनन्यौ-
षधसाध्यः यद्युपशमार्थमकामतः पैष्ट्यादिपाने भविष्ये—

“ अकामतः सुरां पीत्वा पैष्टीं सत्कुलनन्दन ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा वै पुनः संस्कारतः शुचिः ॥
सकृत् पीत्वा तथा गौडीमज्ञानात् सुरसत्तम ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ विहितौ वृतप्राशनमेव च ॥
माध्वीं पीत्वा प्रमादेन सकृद्विप्रः सुराधिप ।
गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुध्यति ॥
यदि शैर्गैर्भवेद् दुष्टो नेतरस्य कदाचन ।”

इति । कामतस्त्रैमासिकम् । तत्र बोधायनः—“ मत्या सुरापाने कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा पुनरुपनयनम् ”
इति । यद्यपि “ गौडी माध्वी च पैष्टी च ” इत्युपक्रम्य,

“मद्ययोगं कुर्वन्ति शूद्रादिषु महार्तिषु ।

द्विजैस्त्रिभिस्तु न ग्राह्यं यद्यप्युज्जीवयेन्मृतम् ॥”

इति धन्वन्तरिणा भैषज्यार्थमपि त्रैवर्णिकानां सुरापानं निषिद्धम् ; तथाप्युक्तान्तनिषेधस्य मूर्धावसिक्तादेर्वा इदं व्रामिति द्रष्टव्यम् ; त्रिभिरिति ^१श्रवणात् । एतच्च प्रायश्चित्तजातं त्रैवर्णिकसाधारणम् ; त्रयाणामपि वर्णानां त्रिविक्सुरापानस्य महापातकत्वात् ; “सुरां पीत्वा द्विजोऽमोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत्” इति द्विजमात्रस्य मरणविधानाच्च । अमोहादिति पदच्छेदः । तेन क्षत्रियादीनामपि कामतो गौड्यादिपाने मरणान्तिकमेव । अकामतो द्वादशाब्दम् । नात्र द्वैगुण्यम् ; तस्य प्रानिलेभ्येन वर्णव्यविषयत्वात् । नापि पादपादहानिः ; तस्या उपपातकप्रकरणपठितत्वेन तदादिविषयत्वादिति । यत्तु ^२भविष्यपुराणम्—

“मतिपूर्वे सुरापाने प्राणान्तिकमुदाहृतम् ।

पैष्टीपाने तु ऋषिभिर्नेतरस्यां कदाचन ॥”

इति, तत् “निर्यास्या कथिना परा” इति हारीनोक्तमद्यापरपर्यायचतुर्थमुराभिप्रायेण ; न गौड्याद्यभिप्रायेण । तथाच “पैष्टीपानेन चैतासां प्रायश्चित्तं निबोध मे” इति पूर्वोक्तस्ववचनविरोधः स्यात् । तस्मात् यथोक्तमेव साधीयः ।

अथ वारुणीपाने । तल्लक्षणं वैद्यके—

“पुनर्नवाशालिपिष्टैर्विहिता वारुणी स्मृता^१ ।

सहितैस्ताल्लर्जूररमैर्या मापि वारुणी ॥”

इति । तत्र बोधायनः—

“अमत्या वारुणी पीत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषके ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः पुनःसंस्कारमर्हति ॥”

इति । अयं च पुनःसंस्कारः प्रायश्चित्तानन्तरम् । प्रायश्चित्तं तृप्तं भविष्ये—

“अज्ञानाद्वारुणां पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ।

तसकृच्छान्वितेनेह केवलेन न शुध्यति ॥”

इति । अमत्याभ्यासे बोधायनः—“अमत्या त सुरापाने कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा पुनरुपनयनम्” इति । कामतः सकृत्पाने तु भविष्ये—

“असुरामद्यपाने तु कृते विप्रस्तु कामतः ।

चान्द्रायणं समभ्यस्येच्छुद्धिकामः सकृत्कृते ॥

^१ स्मरणात्—घ, च.

^२ भविष्यपुराणम्—ख.

^३ मता—घ, च.

यद्वास्मिन् विषये वीर मानवीयं प्रकल्पयेत् ।
 कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।
 सुरापानापनुत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजा ॥ ”

इति । कणभक्षणे अब्दश्रवणात् चान्द्रायणाभ्यासस्त्रिरेव । कामनोऽभ्यासे तु मरणान्तिकमेव ;

“ अभ्यासात् कामतः पीत्वा वारुणीं पतति द्विजः ।
 मरणं तस्य निर्दिष्टं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥ ”

इति यमस्मरणात् । अत्राप्याश्रमविशेषेण द्वैगुण्यादिकल्पना स्त्रीबालवृद्धानुरादीनामर्धादिकल्पना च पूर्ववदेव ज्ञानव्या । एतेन ‘क्षत्रियवैश्ययोमनन् महापातकम्, नाप्युपपातकम् ; किं तु दोषाभाव एव’ इति निरस्तम् ; सर्वत्रापि निमित्तनैमित्तिकवाक्येषु द्विजपदश्रवणात् ; त्रयाणामपि वर्णानां पुनःसंस्कारश्रवणात् ।

“ कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथंचन ।
 मद्यमेवामुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥ ”

इति बृहद्याज्ञशुक्लीये एवकारेण गौड्यादिन्यावृत्तेरवाभिधानात् ; असुराभदेनैव पैष्टीन्यावृत्तिसिद्धेः ; “ उभौ मध्वामवक्षीवौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ ” इति लिङ्गेन मद्यमवयोरेवाभ्यनुज्ञानाच्चेत्युक्तं द्वाविंशे ॥ १ ॥

**२मलानां मद्यानां चान्यतमस्य प्राशने चान्द्रायणं
 कुर्यात् ॥ २ ॥**

मलादिपानप्रायश्चित्तमाह । मलाः वसादयो द्वादश पूर्वोक्ताः । मद्यानि मांघ्रीकादीनि पूर्वोक्तानि दश । मद्येति ^३तालमैरारिष्ठानामप्युपलक्षणम् । एतेषामन्यतमस्य प्राशने चान्द्रायणमुक्तलक्षणं कुर्यात् । कामतश्चेदम् ;

“ कामतो मद्यपानं तु सकृत् कृत्वा द्विजोत्तमः ।
 कृच्छ्रातिः कृच्छ्रौ कृत्वादौ^४ पुनःसंस्कारतः शुचिः ॥ ”

इति भविष्योक्तमाग्यात् । अकामतस्तु तत्रैव—

“ अज्ञानान्मद्यपानं तु सकृत् कृत्वा द्विजोत्तमः ।
 तप्तकृच्छ्रं समातिष्ठेद् घृतं प्राश्य ततः शुचिः ॥ ”

इति । ततः पुनःसंस्कारानन्तरम् ; “ तनोऽस्य संस्कारो मद्यमूत्रपुरीषरेतसां च प्राशने च ” इति सुरापान-प्रायश्चित्तप्रक्रमे गौतमस्मरणात् । आहिताग्नेः पुनःसंस्कारानन्तरं बृहस्पतिसर्वोऽप्यधिकः ;

^१ तत्र—ग.

^३ तालसौरा—ख.

^२ पलानाम्—ठ

^४ वै—ग.

“ बृहस्पतिसवेनेष्टा मद्यपो ब्राह्मणः पुनः ।
समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ ”

इति भविष्यात् । सुरापानेऽप्येतत् द्रष्टव्यम् ; तासामपि मद्यत्वात् । वक्ष्यति चैतत् स्वयमग्रे । आ पञ्चमा-
द्वर्षादनुपनीतस्य मद्यपाने न दोषः ;

“ मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन ।
दोषस्त्वा पञ्चमाद्वर्षादूर्ध्वं पित्रोः सुहृद्गुरोः ॥ ”

इति कुमारस्मरणात् । पञ्चवर्षादूर्ध्वं त्वनुपनीतस्य मद्यपाने जातूकर्ण्यः—

“ अनुपेतस्तु यो विप्रो मद्यं मोहात् पिवेद्यदि ।
तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माता भ्राता तथा पिता ॥ ”

इति । एतच्चानुपनीतविप्रस्य मद्यपानप्रायश्चित्तं मद्यपानस्य पहापानकत्वं एव घटते । अन्यथा तस्य कामचारत्वेन
उक्तप्रायश्चित्तासंगनेरित्युक्तं प्राक् । 'एषां मुखमात्रप्रवेशे तु आपस्तम्बः—

“ अमध्याणामपेयानामलेह्यानां च भक्षणे ।
रेतेःमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥
पद्मोदुम्बरबिल्वानां पलाशस्य कुरास्य च ।
एतेषामुदकं पीत्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ ”

इति । अपर्युषितपनसादिरसपाने पुलस्त्यः—

“ द्राक्षक्षुटङ्कखर्जूरपनसादेश्च यो रसः ।
सद्यो जातं तु तं^२ पीत्वा त्र्यङ्गच्छुध्येद् द्विजोत्तमः ॥ ”

इति । आदिपदात् तालाद्येकादशरसानामपि ग्रहणम् । नेदं सद्योजातकेवलद्राक्षक्षुरसमात्रपाने^३ प्राय-
श्चित्तम् ; शिष्टाचारविरोधात् ; किंतु मद्योत्पादकद्रव्यसंस्कृतस्य सद्यो जातस्यापि पाने द्रष्टव्यम् । टङ्कादि-
रसानां तु असंस्कृतानां सद्यो जातानामपि पाने भवति ; तेषां निर्यास्यतया “ निर्यास्या कथिता परा ” इति
हारीतेन विषेधात् । अकामतोऽत्यन्ताभ्यासे द्वादशवार्षिकम् । “ द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः पूयन्ते ” इति
हारीतस्मरणात् । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे मरणमेव . “ अभ्यासे त्वसुरापाने तामेवाग्निनिभां पिबेत् ” इति
भविष्यात् । क्षत्रविद्शूद्राणामपि “ नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः ” इति ब्राह्मेण कलौ
मद्यनिषेधात् इदमेव पादपादहान्या कल्पनीयम् ॥ २ ॥

**लशुनपलाण्डुगृञ्जनैतद्गन्धविड्वराहग्रामकुक्कुटवानर-
गोमांसभक्षणे च ॥ ३ ॥**

अभक्ष्यप्रसङ्गादन्यत्राप्यभक्ष्ये उपपातकप्रायश्चित्तमाह । लशुनं रसोनः । पलाण्डुः ^१सुकन्दकः । गृञ्जनं लशुनावान्तरजातिः ; “लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः” इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । पतेवामिव गन्धो यस्य तत् कन्दलादि^२ ;

“पलाण्डुसदृशं यत् स्याद् गन्धवर्णरसादिभिः ।
अभोज्यं तद्भवेत् सर्वं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
लशुनादिषु ये तुल्या वर्णगन्धरसादिभिः ।
अभक्ष्यास्ते द्विजातीनां भुक्त्वा सांतपनं चरेत् ॥”

इति देवलस्मरणात् । विड्वराहः ग्रामसुकरः । ग्रमकुक्कुटः प्रसिद्धः । ग्रामपदं वनकुक्कुटव्युदासार्थम् ; तस्य भक्ष्यत्वात् । इदं च ग्रामवासिपक्षिमात्रोपलक्षणम् ; “सर्वाश्च ग्रामवासिनः” इति योगिस्मरणात् । वानरः मर्कटः । गौः प्रसिद्धा । लशुनादीनां कन्दानां विड्वराहादिमांसानां च भक्षणे चान्द्रायणं कार्यम् । कामतश्चेदम् । अकामतो मनुः—“अमृत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सांतपनं चरेत्” इति । अकामतोऽत्यन्ताभ्यासे ^३शङ्कोक्तम्—“पलाण्डुलशुनगृञ्जनादिभक्षणे संवत्सरं व्रतं कुर्यात्” इति । कामतः अत्यन्ताभ्यासे तु मनुः—

“छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद् द्विजः ॥”

इति । तत्र पतितप्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकम् ; “मशपातकिनो द्वादशभिर्वर्षैः पूयन्ते” इति हारीतस्मरणात् । अकामतो गोमांसादिभक्षणे सुमन्तुः—“गोमांसभक्षणे प्राजापत्यं चरेत्” इति । कामतश्चान्द्रायणम् ; “मद्यगोमांसभक्षणे । शुद्धयै चान्द्रायणं कुर्यात्” इति पराशरस्मरणात् । अकामतोऽत्यन्ताभ्यासे शङ्कः—
“औष्ट्रगन्धं तथा भुक्त्वा षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत्” इति । कामतोऽत्यन्ताभ्यासेऽपि स एव—

“गामध्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्वं पञ्चनखं तथा ।
कव्यादं कुक्कुटं प्राग्यं कुर्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥”

इति । कामतो यावज्जीवाभ्यासे द्वादशाब्दम् ; तत्सहपठितलशुनादिषु पातित्यश्रवणात् । अनन्यौषधसाध्य-
व्याध्युपशमार्थं भक्षणे सुमन्तुः—“लशुनपलाण्डुगृञ्जनकुञ्जीश्राद्धमृत्तिका नोज्यान्मधुमांसमूत्रेणोऽमेध्याभक्ष्य-

भक्षणे सावित्र्यष्टसहस्रेण मूर्ध्नि संपातान्नयेदुपवासश्च । एतान्येव व्याधितस्य भिषक्क्रियायामप्रतिषिद्धानि भवन्ति । यानि चान्यान्येवंप्रकाराणि तेष्वाप्यदोषः ” इति ॥ ३ ॥

सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात् ॥४॥

प्रायश्चित्तोत्तरकर्तव्यमाह । मुरापानमारभ्य गोमांसभक्षणान्तेषु निमित्तेषु तत्प्रायश्चित्तान्ते द्विजातीनां पुनर्जातकर्माद्युपनयनान्तं संस्कारं कुर्यात् ; “ तथाभिषिक्तस्य प्रत्युद्धारः पुत्रजन्मना व्याख्यातः ” इति वसिष्ठ-स्मरणात् । यथा जातस्य जातकर्मादयः, तथा गौतमोक्तशान्त्युदकाभिषिक्तस्य जातकर्मादयः कार्या इत्यर्थः । एतच्चाग्रे स्पष्टयिष्यते ॥ ४ ॥

**^१वपनमेखलादण्डभैक्ष्यचर्याव्रतानि पुनःसंस्कारकर्मणि वर्जनी-
यानि ॥ ५ ॥**

तत्रोपनयने विशेषमाह । पुनःसंस्कारेषु उपनयने क्रियमाणे वपनादीनि, व्रतानि ब्रह्मचर्यादिधर्माः गन्धमाल्यादिवर्जनादयः । वर्जनाभिधानात् विकल्पनिरासः । यथाह आश्वलायनः—“ अथोपेतपूर्वस्य ; कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं च, अनिरुक्तं परिदानम्, कालश्च, तत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीम् ” इति ॥ ५ ॥

**^२शशकशल्यकगोधाखड्गकूर्मवर्जं पञ्चनखमांसाशने सप्तरात्र-
मुपवसेत् ॥ ६ ॥**

किंच, शल्यकः सेधोपलक्षणम् ; “ भक्ष्याः पञ्चनखाः सेवाः ” इति स्मरणात् । शशादिपञ्च-पञ्चनखवर्जमितरपञ्चनखमांसाशने सप्तरात्रोपवासः । अकामतश्चेदम् । कामतो यमः—

“ श्वगोमायुकपीनां च तप्तकृच्छ्रं विधीयते ।

उगोप्य द्वादशाहं वा कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् ॥ ”

इति । कामाकामाभ्यामेतत्पक्षद्वयम् । कामाकामतोऽत्यन्ताभ्यासे शङ्कोक्ते षण्मासिकमांस्तस्यैकै ज्ञेये ॥ ६ ॥

**^३गणगणिकास्तेनगायनाल्लानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा
वर्तेत ॥ ७ ॥**

गणः अनेकसमुदायः । गणिका वेद्या । स्तेनः सुवर्णतत्समद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य चोरः । गायनः गानेपजीवी । एषामल्लानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयोमात्रं पिबेत् । अकामतश्चेदम् । कामतो यमः नटनर्तकादीननुक्रम्य—

“ एषां तु ब्राह्मणो भुक्त्वा कृत्वा चैव प्रतिग्रहम् ।

प्राजापत्येन शुध्येत ततः पापान्न संशयः ॥ ”

इति । अकामतोऽभ्यासे बार्हस्पत्यं द्वादशाहं यावकव्रतम् । कामतोऽभ्यासे सुमन्तूक्तं चान्द्रं शङ्खोक्तं मासयावकव्रतं वा बोध्यम् । एषैव व्यवस्थेत्तरत्र ‘ अनर्चितं वृथामांसं च ’ इत्येतदन्तं बोध्यम् ॥ ७ ॥

**१ तक्षकान्नं चर्मकर्तुश्च ॥ ८ ॥ वार्धुषिककदर्यदीक्षितबद्ध-
निगडाभिशास्तषण्डानां च ॥ ९ ॥**

तक्षकः वर्धकिः ; “ तक्षको नागवर्धकयोः ” इति कोशात् । चर्मकर्ता चर्मकारः । चकारात् तत्स-
मानधर्माणां कैवर्तादीनां ग्रहणम् ।

“ रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।

कैवर्तमेदमिल्लश्च सप्तैते त्वन्त्यजा स्मृताः ॥ ”

इति । एषां च ॥ ८ ॥

वार्धुषिकः समर्थं क्रीत्वा महार्धविक्रेता, वृद्ध्युपजीवी वा । यथा यमः—

“ समर्थं पण्यमादाय महार्धं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्धुषिको नाम यश्च वृद्ध्या प्रयोजयेत् ॥ ”

इति । कदर्यमाह मनुः—

“ आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् ।

लोभाद्यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य इति स्मृतः ॥ ”

इति । दीक्षितः ज्योतिष्टोमादौ दीक्षणीयाद्युदवसानीयान्तप्रयोगस्थितः । बद्धः रज्ज्वादिना । निगडः शृङ्खला ; सास्यास्तीति निगडः ; अर्श आदित्वादच् । अभिशास्तः पातकाभियोगवान् । षण्डः नपुंसकः । एषां च ॥ ९ ॥

**पुंश्चलीदाम्भिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोग्रोच्छिष्टभोजिनां च
॥ १० ॥ अवीरस्त्री^३सुवर्णकारसपन्नपतितानां च ॥ ११ ॥ पिशुना-
वृतवादि^४क्षतधर्मात्मरसविक्रयिणां च ॥ १२ ॥**

पुंश्चली व्यभिचारिणी । दाम्भिकः लोकानुरागार्थं कर्मकर्ता । ^५चिकित्सकः वैद्यः । लुब्धकः
व्याघ्रः । क्रूरः दृढकोपः । उग्रः वाकायाभ्यामुद्वेजकः । उच्छिष्टभोजी ^६भुक्तोच्छिष्टाशी । एषां च ॥ १० ॥

^१ तक्षकान्नं—ठ.

^२ तत्सम—च.

^३ स्वर्णकार—ठ.

^४ क्रतुधर्मसोमविक्रयितः शुवायकृतज्ञानां च—ज, ठ.

^५ चिकित्सक—ग.

^६ भुक्तोच्छिष्टाशी—ग.

अवीरा पतिपुत्रहीना स्त्री । सुवर्णकारः हेमाभरणकर्ता ; धातुवादेन सुवर्णकृच्च । सपत्नः शत्रुः । पतितः महा-
पातकादिना । एषां च ॥ ११ ॥ पिशुनः सूचकः । अनृतवादी मिथ्यावदनशीलः । क्षतधर्मा विधिनिषेधातीतः ।
आत्मविक्रयी ; आत्ममूल्यग्राही । रसानां गुडलवणादीनां विक्रेता । एषां च ॥ १२ ॥

शैलूषतन्तुवायकृतघ्नरजकानां च ॥ १३ ॥ ^१कर्मकारनिषाद-
रङ्गावतारिवैणशस्त्रविक्रयिणां^२ च ॥ १४ ॥ श्वजीविशौण्डिक-
^३तैलिकचैलनिर्णेजकानां च ॥ १५ ॥ ^४रजस्वलासहोपपतिवैश्मनां
च ॥ १६ ॥

शैलूषो नटः । तन्तुवायः ^५कुविन्दः । कृतघ्नः उपकारघ्नः । रजकः वस्त्ररागकृत् । एषां च ॥ १३ ॥
कर्मकारः लोहकारः । निषादः मत्स्यघातजीवी । रङ्गावतारी मल्लादिः । वैणः वेणुच्छेदजीवी प्रतिलोमजः ।
शस्त्राणाम् अग्निशरादीनां विक्रेता । एषां च ॥ १४ ॥ श्वजीवी कुक्कुरपोषणवृत्तिः । शौण्डिकः सुराकारः ।
तैलिकः तैलकृत् । चैलानां वस्त्राणां निर्णेजकः धावकः । एषां च ॥ १५ ॥ रजस्वला उद्वया ; तत्स्वामिकं
तदर्थं पक्वं च । उपपतिना जारेण सह वर्तमानं वैश्म यस्यामौ सहोपपतिवैश्मा ; स्वगृहावस्थितजारः । बहु-
वचनात् नृशंसादीनाम् : “ नृशंसराजरजककृतघ्नवधर्जाविनाम् ” इति योगिस्मरणात् । एषां च ॥ १६ ॥

भ्रूणघ्नावेक्षितमुदक्यासंसृष्टं पतत्रिणावलीढं शुना ^६संसृष्टं
गवाघ्नान्तं च ॥ १७ ॥ कामतः पदा स्पृष्टमवक्षुतम् ॥ १८ ॥
मत्तक्रुद्धातुराणां च ॥ १९ ॥ अनर्चितं वृथा नांसं च ॥ २० ॥

भ्रूणघ्नः ब्रह्मगर्भहा ; तेनावेक्षितं दृष्टम् । उदक्या रजस्तला ; तथा सम्यक् असंदिग्धतया स्पृष्टम् ;
संदिग्धे शुद्धिविधानात् । स्पृष्टं दृष्टगुणयोरप्युपलक्षणम् ; “ उदक्यास्पृष्टसंशुष्टम् ” “ संदृष्टं चाप्युदक्यया ” इति
मनुयोगिस्मरणात् । संशुष्टं मुहुरुच्चरितम् । पतत्रिणा काकेन अवलीढम् आस्वादितम् । शुना संस्पृष्टम् ;
असंदिग्धतया स्पृष्टम् ; संदिग्धे शुद्धिविधानात् । गवा गोजातीयेनाघ्रातम् ॥ १७ ॥ बुद्धिपूर्वं पदाहतम् ।
अवक्षुतं क्षुतविदूषितम् ॥ १८ ॥ मत्तः मद्यादिना । क्रुद्धः नित्यक्रोपवान् । आतुरः रोगग्रस्तः ॥ १९ ॥ अर्चा
गायत्र्या प्रोक्षणादिक्रिया ; तद्रहितम् । वृथा देवातिग्राह्यर्थं विना साधितं मांसं, प्राणायामादिव्यतिरेकेण च ।
गणान्नमारभ्य वृथामांसान्तानां भक्षणे सप्ताहं पयसा वर्तेतेति । कामादिव्यवस्था तु पूर्वोक्तैव ॥ २० ॥

^१ कर्मरत्नशंसिनिषाद—ज, ठ.

^२ शास्त्र for शस्त्र—ज, ठ.

^३ तैलिक omitted in घ, च.

^४ Sūtra 19, मत्तक्रुद्ध. etc., is inserted between Sūtra-s 15 and 16 in घ.

^५ प्रसिद्धः—घ.

^६ सं omitted—ठ.

पाठीनरोहितराजीवसिंहतुण्डशकुलवर्ज^१ सर्वमत्स्यमांसा-
शने त्रिरात्रमुपवसेत् ॥ २१ ॥ सर्वजलजमांसाशने च ॥ २२ ॥

मत्स्यभक्षणे प्रायश्चित्तमाह । पाठीनादिपञ्चकवर्जमितरमत्स्यसंबन्धिमांसाशने त्रिरात्रोपवासः । कामत-
श्चेदम्; “मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्यहं वसेत्” इति योगिस्मरणात् । अकामतोऽर्धम् । अभ्यासे
मांसं यावक्व्रतं शङ्कोक्तम्; “मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान्” इति । अत्यन्ताभ्यासे षाण्मासिकं तूक्तमेव तत्
॥ २१ ॥ सर्वे जलजाः नक्षिशुमारादयः । तन्मांसाशने त्रिरात्रोपवासः । व्यवस्थान्तरं च पूर्वोक्तमेव ॥ २२ ॥

आपः^२ सुराभाण्डस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीशृतं पयः
पिबेत् ॥ २३ ॥ मद्यभाण्डस्थाश्च^३ पञ्चरात्रम् ॥ २४ ॥ सोमपः
सुरापस्याघ्राय गन्धमुदकमग्नस्त्रिरधमर्षणं जप्त्वा घृतप्राशन-
माचरेत् ॥ २५ ॥

सुराभाण्डोदकपाने प्रायश्चित्तमाह । सुरा त्रिविधा । तद्भाण्डोदकपाने सप्ताहं शङ्खपुष्पीपकं पयः
क्षीरं पिबेत् । कामतश्चेदम् । अकामतो बोधायनः—

“सुराधानेषु यो भाण्डेष्वपः पर्युषिताः पिबेत् ।
शङ्खपुष्पीविपकं तु क्षीरं स तु पिबेत् त्र्यहम् ॥”

इति । अकामतोऽभ्यासे सुमन्तुः—

“आपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।
पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥”

इति । कामतोऽभ्यासे यमः—

“सुराभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।
स द्वादशाहं क्षीरेण पिबेद् ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रं च जप्यं कुर्वीत मानसम् ॥”

इति । सुराभाण्डस्थोदके सुरागन्धरसोपलब्धौ सुराग्ननप्रायश्चित्तमेव ॥ २३ ॥ मद्यभाण्डोदकपाने आह ।
मद्यभाण्डोदकपाने पञ्चरात्रं शङ्खपुष्पीपकं पयः पिबेत् । कामतश्चेदम् । अकामतो यमः—

“मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।
कुशमूलविपकेन त्र्यहं क्षीरेण वर्तयेत् ॥”

^१ सशल्कवर्ज—घ.

^३ च omitted in ड.

^२ सुरामाजनस्थाः—ज, ठ.

^४ सुरापानस्य—ख.

इति । अकामतोऽभ्यासे शङ्कः—“मद्यभाण्डस्थितं तोयं पीत्वा सप्तरात्रं गोमूत्रयावकं पिबेत्” इति । कामतोऽभ्यासे हारीतः—

“मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।

द्वादशाहं तु पयसा पिबेद् ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ॥”

इति ॥ २४ ॥ सोमपः सुरापमुखगन्धाघ्राणे जलमग्नः त्रिरघमर्षणं जप्त्वा घृतं प्राश्नीयात् । अघमर्षणं प्राणायामोपलक्षणम् “प्राणानप्सु त्रिरायम्य” इति मानवात् । कामतो द्विगुणम् । अभ्यासे त्रिगुणम् । असोमपस्य कल्प्यम् ॥ २५ ॥

खरोष्ट्रकाकमांसाशने चान्द्रायणं कुर्यात् ॥ २६ ॥

खरादिमांसाशन आह । खरादयः प्रसिद्धाः श्वादीनामुपलक्षणम् ; “^१श्चसृगालकाककुक्कुटदंष्ट्रिकन्याद-
शिशुमारवानरखरोष्ट्रगजवाजिविड्वराहगोमानुषमांसाशने चान्द्रायणं कुर्यात्” इति प्रचेतःस्मरणात् । कामत-
श्चेदम् । अकामतो याम्यस्तसकृच्छूः । कामाकामाभ्यामे सांवत्सरिकषाण्मासिके शङ्कोक्ते ॥ २६ ॥

प्राश्याज्ञातं सूनास्थं शुष्कमांसं च ॥ २७ ॥

भक्ष्याभक्ष्यत्वेनाज्ञातपशुपक्षिसंबन्धि मांसमज्ञातम् ; “अज्ञातांश्च मृगद्विजान्” इति योगिस्मरणात् । न तु दुष्टसंपर्कादिदोषदूषितत्वेनाज्ञातम् ; “अज्ञातं च सदा शुचिः” इति तस्य शुद्धत्वाभिधानात् । यत्र पशवो मार्यन्ते मांसविक्रयार्थं तत् स्थलं सूना ; पशुशरीरे शराघातस्थलं वा । तत्रस्थम् । शुष्कम् आतपादिना नीरसम् । चकारात् पृष्ठमांसादि । यथा ब्राह्मे—

“पृष्ठमांसं गर्भशय्या शुष्कमांसमथापि वा ।

भूमेरन्तर्गतं कृत्वा मृद्धिश्चाच्छादितं च यत् ।

पक्वमांसमृजीषं च प्रयत्नाच्च तु भक्षयेत् ॥”

इति । गर्भशय्या गर्भाशयमांसम् । ऋजीषम् ऊर्मभाण्डं ; तत्र पक्वम् । एषां भक्षणे चान्द्रायणम् । इदं च कामतोऽत्यन्ताभ्यासे । अकामतः सकृद्वक्षणे ब्राह्मे—

“प्रमादाद्भक्षितैरेभिर्वने वा संवमेदहः ।

द्वितीयेऽहनि शुध्येयुः सोमान् देवान् पितृस्तथा ॥”

इति । एभिः पृष्ठमांसादिभिः । पूर्वेष्वुर्वने उपोष्य परेषुः उमासहितदेवपितृश्चाद्वं कार्यमित्यर्थः । अकामतोऽभ्यासे योगीश्वरः—

^१ सृगाल omitted in ख, ग.

पाठीनरोहितराजीवसिंहतुण्डशकुलवर्ज^१ सर्वमस्त्यमांसा-
शने त्रिरात्रमुपवसेत् ॥ २१ ॥ सर्वजलजमांसाशने च ॥ २२ ॥

मस्त्यभक्षणे प्रायश्चित्तमाह । पाठीनादिपञ्चकवर्जमितरमस्त्यसंबन्धिमांसाशने त्रिरात्रोपवासः । कामत-
श्चेदम्; “मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्यहं वसेत्” इति योगिस्मरणात् । अकामतोऽर्धम् । अभ्यासे
मांसं यावक्त्रां शङ्कोक्तम्; “मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान्” इति । अत्यन्ताभ्यासे षाण्मासिकं तूक्तमेव तत्
॥ २१ ॥ सर्वे जलजाः नक्षिशुमारादयः । तन्मांसाशने त्रिरात्रोपवासः । व्यवस्थान्तरं च पूर्वोक्तमेव ॥ २२ ॥

आपः^२ सुराभाण्डस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीशृतं पयः
पिबेत् ॥ २३ ॥ मद्यभाण्डस्थाश्च^३ पञ्चरात्रम् ॥ २४ ॥ सोमपः
सुरापस्याघ्राय गन्धमुदकमग्नस्त्रिरघमर्षणं जप्त्वा घृतप्राशन-
माचरेत् ॥ २५ ॥

सुराभाण्डोदकपाने प्रायश्चित्तमाह । सुरा त्रिविधा । तद्भाण्डोदकपाने सप्ताहं शङ्खपुष्पीपकं पयः
क्षीरं पिबेत् । कामतश्चेदम् । अकामतो बोधायनः—

“सुराधानेषु यो भाण्डेष्वपः पर्युषिताः पिबेत् ।
शङ्खपुष्पीविपकं तु क्षीरं स तु पिबेत् व्यहम् ॥”

इति । अकामतोऽभ्यासे सुमन्तुः—

“आपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।
पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥”

इति । कामतोऽभ्यासे यमः—

“सुराभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।
स द्वादशाहं क्षीरेण पिबेद् ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रं च जप्यं कुर्वीत मानसम् ॥”

इति । सुराभाण्डस्थोदके सुरागन्धरसोपलब्धौ सुरापानप्रायश्चित्तमेव ॥ २३ ॥ मद्यभाण्डोदकपाने आह ।
मद्यभाण्डोदकपाने पञ्चरात्रं शङ्खपुष्पीपकं पयः पिबेत् । कामतश्चेदम् । अकामतो यमः—

“मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।
कुशमूलविपकेन व्यहं क्षीरेण वर्तयेत् ॥”

^१ सशस्त्रवर्ज—घ.

^३ च omitted in ड.

^२ सुराभाजनस्थाः—ज, ठ.

^४ सुरापानस्य—ख.

इति । अकामतोऽभ्यासे शङ्कः—“मद्यभाण्डस्थितं तोयं पीत्वा सप्तरात्रं गोमूत्रयावकं पिबेत्” इति । कामतोऽभ्यासे हारीतः—

“मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।

द्वादशाहं तु पयसा पिबेद् ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ॥”

इति ॥ २४ ॥ सोमपः मुरापमुखगन्धाघ्राणे जलमग्नः त्रिरघमर्षणं जप्त्वा घृतं प्राश्नीयात् । अघमर्षणं प्राणायामोपलक्षणम् “प्राणानप्सु त्रिरायम्य” इति मानवात् । कामतो द्विगुणम् । अभ्यासे त्रिगुणम् । असोमपस्य कल्प्यम् ॥ २५ ॥

स्वरोष्ट्रकाकमांसाशने चान्द्रायणं कुर्यात् ॥ २६ ॥

स्वरादिमांसाशन आह । स्वरादयः प्रसिद्धाः श्वादीनामुपलक्षणम् ; “^१श्मृगालकाककुक्कुटदंष्ट्रिकन्याद-
गिगुमारवानरस्वरोष्ट्रगजवाजिविड्वराहगोमानुपमांसाशने चान्द्रायणं कुर्यात्” इति प्रचेतःस्मरणान् । कामत-
श्चेदम् । अकामतो याम्यस्ततकृच्छः । कामाकामाभ्यामे सांवत्सरिकपाष्मासिके शङ्कोक्ते ॥ २६ ॥

प्राश्याज्ञातं सूनास्थं शुष्कमांसं च ॥ २७ ॥

भक्ष्याभक्ष्यत्वेनाज्ञातपशुपक्षिसंबन्धि मांसमज्ञातम् ; “अज्ञातांश्च मृगद्विजान्” इति योगिस्मरणात् । न तु दुष्टसंपर्कादिदोषदृषितत्वेनाज्ञातम् ; “अज्ञातं च सदा शुचिः” इति तस्य शुद्धत्वाभिधानात् । यत्र पशवो मार्यन्ते मांसविक्रयार्थं तत् स्थलं मृना ; पशुशरीरे शराघातस्थलं वा । तत्रस्थम् । शुष्कम् आतपादिना नीरसम् । चकारात् पृष्ठमांसादि । यथा ब्राह्मे—

“पृष्ठमांसं गर्भशय्या शुष्कमांसमथापि वा ।

भूमेरन्तर्गतं कृत्वा मृद्धिश्चाच्छादितं च यत् ।

पक्वमांसमृजीषं च प्रयत्नान्न तु भक्षयेत् ॥”

इति । गर्भशय्या गर्भाशयमांसम् । ऋजीपम् ऊष्मभाण्डं ; तत्र पक्वम् । एषां भक्षणे चान्द्रायणम् । इदं च कामतोऽत्यन्ताभ्यासे । अकामतः सकृद्भक्षणे ब्राह्मे—

“प्रमादाद्भक्षितैरेभिर्वने वा संवसेदहः ।

द्वितीयेऽहनि शुध्येयुः सोमान् देवान् पितृंस्तथा ॥”

इति । एभिः पृष्ठमांसादिभिः । पूर्वेष्वुर्वने उपोष्य परेषुः उमामहितदेवपितृश्राद्धं कार्यमित्यर्थः । अकामतोऽभ्यासे योगीश्वरः—

^१ मृगाल omitted in ख, ग.

“चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लरमेव च ।
मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्यहं वसेत् ॥”

इति । वल्लरं शुष्कमांसम् । कामतोऽभ्यासे शङ्कः—

“सूनामांसं शुष्कमांसमात्मार्थे च तथापरम् ।
भुक्त्वा मांसं व्रतं कुर्यात् प्रयत्नात् सुसमाहितः ॥”

इति । व्रतं यावकम् ॥ २७ ॥

क्रव्यादमृगपक्षिमांसाशने तप्तकृच्छ्रम् ॥ २८ ॥

क्रव्यम् आममांसम् ; तद् अदन्तीति क्रव्यादाः । ते च ते मृगपक्षिणश्चेति । मृगा व्याघ्रादयः । पक्षिणः श्येनादयः । तन्मांसाशने तप्तकृच्छ्रम् ; अकामतश्चेदम् । कामतः प्राचेतसं चान्द्रायणम् । कामाकामतोऽभ्यासे सांवत्सरिकषाण्मासिके शङ्कोक्ते ॥ २८ ॥

**कलविङ्कप्लवचकवाकहंसरज्जुदालसारसदात्यूहशुकसारिका-
'बकबलाकाकोकिलखञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत् ॥ २९ ॥**

कलविङ्कः चटकः । प्लवः जलकुवकुटः । चकवाकः चकाह्वः । हंसः चकाङ्गः । रज्जुदालः वृक्षकुवकुटः । सारसः लक्ष्मणः । दात्यूहः कालकण्टकः काकावान्तरजातिः । शुकः कीरः । सारिका सारी । बकः कह्वः । बलाका बिसकण्ठिका । कोकिलः पिकः । खञ्जरीटः खञ्जनः । एषामशने त्रिरात्रोपवासः । कामतश्चेदम् । अकामतः अभक्ष्यपक्षिप्रक्रमे “एकरात्रोपवासो गायत्र्यष्टसहस्रजपः” इति सौमन्तवं योज्यम् । अकामतोऽत्यन्ताभ्यासे “जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान् पिवेत्” इति मानवं ज्ञेयम् । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे शङ्कः—

“हंसं मद्गुं च काकोलं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ।
कार्कं वा चकवाकं वा प्लवं वा खञ्जरीटकम् ॥
मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकाः शुकसारिके ।
रज्जुवालं च दात्यूहं मण्डूकं भुजगं तथा ।
मांसं तु यावकं कुर्याद् भूयश्चैतन्न भक्षयेत् ॥”

इति ॥ २९ ॥

एकशफोभयदन्ताशने च ॥ ३० ॥

एकशफा अश्वादयः । उभयतोदन्ताः रोहितादयः । एषामशने त्रिरात्रोपवासः । इदं चाकामतः । कामतो यमः—“ वराहैकशफानां च तप्तकृच्छ्रं विधीयते ” इति । अकामतोऽभ्यासे यमः—“ उपोष्य द्वादशाहं वा कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् ” इति । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे शङ्खः—

“ भुक्त्वा चोभयतोदन्तांस्तथा चैकशफानपि ।

औष्ट्रं गव्यं तथा भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत् ॥ ”

इति ॥ ३० ॥

तितिरिक्पिञ्जललावकवर्तिकामयूरवर्जं सर्वपक्षिमांसाशने ^१चाहोरात्रम् ॥ ३१ ॥

तितिरिप्रभृतयः प्रसिद्धाः । तान् पञ्च मयूरान्तान् वर्जयित्वा अन्यपक्षिमक्षणे अहोरात्रमुपवासः । अकानतश्च दम् । कामतो भक्षणे “ एकरात्रोपवासो गायत्र्यष्टसहस्रजपः ” इति सौमन्तवं ज्ञेयम् । अकामतोऽभ्यासे मानवं सप्तरात्रं यवागूपानम् । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे शङ्खोक्तं मासं यावद्व्रतम् ॥ ३१ ॥

कीटाशने दिनमेकं ब्रह्मसुवर्चलां पिबेत् ॥ ३२ ॥ ^२शुनां मांसाशने च ॥ ३३ ॥

कीटाः पिपीलिकादयः । तेषां साक्षादशने एकाहं व्रतं ब्रह्मसुवर्चलापानम् । एतच्च कामतः । अकामतः स्मृत्यन्तरे—

“ केशकीटनखं प्राश्य मत्स्यकण्टकमेव च ।

हेमतप्तं घृतं प्राश्य तत्क्षणादेव शुध्यति ॥ ”

इति । अकामतोऽभ्यासे हारीतः—“ क्रिमिकीटपिपीलिकाजलौकापतङ्गास्थिप्राशने^३ गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण शुध्यति ” इति । कामतस्त्वेतदेव द्विशुणम् । कीटयुक्तानाशने तु योगीश्वरः—

“ गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते ।

सलिलं भस्म मृदापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्ध्ये ॥ ”

इति । कीटाद्युद्धृत्य जलादिप्रक्षेपः कार्यः । कीटादिभिः सह पके तु प्रचेताः—“ केशकीटावपन्नं च ^४मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ” इति । अवपन्नं सह पकम् । अकामतोऽभ्यासे शातातपः—“ केशकीटावपन्नं च

^१ त्वहोरात्रम्—

^३ पतग for पतङ्ग—घ.

^२ सूना—ज, ठ.

^४ पञ्चगव्येन—ख, ग.

रुधिरमांसास्पृश्यस्पृष्टभ्रूणघ्नावेक्षितपतत्र्यवशीढश्वसूकरगवाघ्रातशुष्कपर्युषिततया पक्वदेवान्नहविषां भोजने उपवासः पञ्चगव्याशनं वा^१” इति । कामतोऽभ्यासे संवर्तः—

“केशकीटावपन्नं च नीलीलाक्षोपघातितम् ।

स्नाय्वस्थिचर्मसंस्पृष्टं भुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥”

इति ॥ ३२ ॥

शुनां मांसभक्षणे ब्रह्मसुवर्चलां पिवेत् । चकारात् वक्ष्यमाणं सांतपनं च । अकामतश्चेदम् । कामतः

शङ्कः—

“शुनो मांसं शुष्कमांसमात्मार्थे^२ च तथा कृतम् ।

भुक्त्वा मांसं व्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः ॥”

इति । श्रमग्रहणं सकल्पपरिसंख्यातान्यपञ्चनखोपलक्षणम् । तदभ्यासे तु शङ्कः—

“नारं शौनं तथा मांसं विड्वराहं खरं तथा ।

गामश्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्वपञ्चनखांस्तथा ।

कव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥”

इति ॥ ३३ ॥

छत्राककवकाशने सांतपनम् ॥ ३४ ॥

छत्राकं सर्पच्छत्रम् । कवकं कुमुदाकारः तस्यैवावान्तरभेदः । तद्वक्षणे सांतपनम् । इदं चाकामतः ;

“छत्राकं विड्वराहं च” इत्युपक्रम्य “अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सांतपनं चरेत्” इति मानवात् । सांतपनं च द्विग्राहिकम् । अकामतोऽभ्यासे यमः—

“लशुनं कवकं चैव छत्राकं गृञ्जनं तथा ।

पुनरज्ञानतो जग्ध्वा तप्तकृच्छ्रं चरेद् द्विजः ॥”

इति । कामतो यमः—

“भूतृणं शिशुकं चैव सुखण्डं कवकानि च ।

एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद् द्विजः ॥”

इति । सुखण्डम् ; सुखण्डीति भाषायाम् । कामतोऽभ्यासे योगीश्वरः—“छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् । जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत्” इति । कामतोऽनवच्छिन्नाभ्यासे पातित्यमेव ; “छत्राकं विड्वराहं च मत्या जग्ध्वा पतेद् द्विजः” इति मानवात् ॥ ३४ ॥

**१ यवगोधूमपयोविकारं स्नेहाक्तं शुक्तं खाण्डवं च वर्जयित्वा
यत् पर्युषितं तत् प्राश्योपवसेत् ॥ ३५ ॥**

यवविकारः पोलिकादिः । गोधूमविकारः मण्डकादिः । पयोविकारोऽत्रामिक्षादिः । स्नेहेन घृतादिना
अक्तम् ओदनादि । शुक्तम् आमलकादिकाञ्जिकम् । न त्वन्नम् ; “ शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टम् ” इति निषेधात् ।
खाण्डवं खण्डविकारः फाणितादिः । एतद्व्यतिरिक्तपर्युषितमक्षणे उपवासः । क्वचित् शुक्तं खाण्डवमिति
पदद्वयस्थाने ‘ चुक्रुषामवम् ’ इति पाठः । तत्र चुक्रुषा मुषा ; तद्वचो व्यञ्जनविशेषः । एतच्चाकामतः । कामतः
शङ्कः—

“ लोहितान् वृक्षनिर्यासान् ^२ब्रश्चनप्रभवांस्तथा ।
केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युषितानि च ।
ऋजीषपक्वं भुक्त्वा च त्रिरात्रं तु ब्रवी भवेत् ॥ ”

इति । अकामतोऽभ्यामे संवर्तः—

“ अमोज्यभोजनं कृत्वा ब्रह्मक्षत्रविशां गणः ।
गोमूत्रयावकाहारः सप्तरात्रेण शुभ्यति ॥ ”

इति । कामतोऽभ्यामे ब्रह्मपुराणम्—

“ सगुडं मरिचाक्तं च वर्ज्यं पर्युषितं दधि ।
दीर्घतक्रमपेयं च नष्टम्वादु च फलम् ।
प्रमादाद्भक्षितैरेतैर्वने पक्षत्र चरेत् ॥

इति ॥ ३५ ॥

**^३ब्रश्चनामेध्यप्रभवान् लोहितांश्च वृक्षनिर्यासान् ॥ ३६ ॥
शालुकवृथाकूसरसंयावपायसापूपशङ्कुलीदेवान्नानि हवींषि च
॥ ३७ ॥**

ब्रश्चनं छेदनम् ; तत्प्रभवं निर्यासम् । अमेध्यं विष्टादि ; तत्प्रभवाः तण्डुलीपङ्कादयः ।
लोहिताः अब्रश्चनजा अपि वृक्षनिर्यासाः । तद्वक्षणे चैकाहोपवासः । कामाकामादिभ्यवस्था पूर्वैव ॥ ३६ ॥

शल्लकं पद्मकुमुदादिकन्दः । कूसरं तिलैर्मुद्गैर्वा मिश्र ओदनः । संयावः उत्करिका ; ^१येरप्येति महाराष्ट्र-
भाषायाम् । पायसं परमान्नम् । अपूपः मण्डकः । शङ्कुली स्नेहपक्वः गोधूमविकारः ; सोहारीति मध्यदेश-
भाषायाम् । देवार्थं कृतमन्नम् । एतानि वृथा देवाद्यनिवेदितानि । हविः होमार्थं कृतमहुतम् । ^२एतेषां
चाशने अश्वेरात्रमुपवासः । व्यवस्था च पूर्वैव । आहिताग्नेस्तु विशेषमाह लिखितः—

“ वृथा कूसरसंयावपायसापूपशङ्कुलीः ।

आहिताग्निर्द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ ”

इति ॥ ३७ ॥

गोऽजामहिषीवर्जं सर्वपयांसि च ॥ ३८ ॥

गवादयः प्रमिद्धाः । तासां त्रयं वर्जयित्वा सर्वधामश्वेष्टादीनां पयांसि भुक्त्वा एकरात्रमुपवासः^३ ;
“ औष्ट्रमैकशफं क्षौणमारण्यकमथाविकम् ” इति योगिसरणात् । पयोनिषेधात् तद्विकाराणां दध्यादीनामपि
निषेधात् तद्भक्षणंऽपीदमेव प्रायश्चित्तम् । औष्ट्रादौ तु विकारप्रत्ययात् शकृन्मूत्रादेरपि निषेध एवात्र
चकारार्थः । स्त्रीक्षीरणे पुनः संस्कारोऽधिकः चतुर्विंशतिमते—

“ स्त्रीक्षीरं तु द्विजः पीत्वा कथंचित् काममोहितः ।

पुनः संस्कृत्य चात्मानं ^४प्राजापत्येन शुध्यति ॥ ”

इति ॥ ३८ ॥

^५अनिर्दशाहानि तान्यपि ॥ ३९ ॥ स्यन्दिनीसन्धिनी-

विवत्साक्षीरं च ॥ ४० ॥ अमेध्यभुजश्च ॥ ४१ ॥

तानि गोऽजामहिषीक्षीराण्यपि अनिर्गतदशरात्राणि भुक्त्वा एकरात्रमुपवासः ; “ गोमहिष्यजाना-
मनिर्दशाहानाम् ” इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ ३९ ॥ स्यन्दिनी स्रवत्पयःस्तनी । सन्धिनी वृषभक्रान्ता । एकस्यां
वेलायां दुग्धमाना, परवत्सेन दुग्धमाना वा । विवत्सा मृतवत्सा । चकारात् यमसूश्च । तासां च क्षीरं भुक्त्वा
एकाहोपवासः ; “ स्यन्दिनीयमसूंसन्धिनीनां च ” इति गौतमस्मरणात् ॥ ४० ॥ अमेध्यं विष्टादि ।
तद्भुजश्च गोः क्षीरं भुक्त्वा एकाहोपवासः ॥ ४१ ॥

दधिबर्जं केवलानि च ^६शुक्तानि ॥ ४२ ॥

केवलानि आमलकादिफलरहितानि कालेनाग्लीभूतानि शुक्तानि दधिव्यतिरिक्तानि भुक्त्वा एकाहो-
पवासः । अत्र केवलग्रहणात् पूर्वं शुक्तपर्युदासे सफलशुक्तविषयत्वं गम्यते । दधिग्रहणं तद्विकाराणामप्युपलक्षणम् ;

^१ येरप्येति—ग.

^२ एषां—ख, ग.

^३ एकरात्रोपवासः—ग.

^४ प्राजापत्यं समाचरेत्—ख, ग.

^५ अनिर्दशाहं—ज, ठ.

^६ सर्वशुक्तानि—ज.

“दधि भक्ष्यं तु शुक्तेषु सर्वं च दधिसंभवम् ।
यानि चैवाभिपूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥”

इति मानवात् ॥ ४२ ॥

**ब्रह्मचर्याश्रमी श्राद्धभोजने त्रिरात्रमुपवसेत् ॥ ४३ ॥ दिनमेकं
चोदके वसेत् ॥ ४४ ॥ मधुमांसाशने प्राजापत्यम् ॥ ४५ ॥**

ब्रह्मचारिणं प्रत्याह । ब्रह्मचर्याश्रमी असमावृत्तः मासिकादिश्राद्धे भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् । यथाह
यमः—

“मासिकादिषु योऽश्वीयादसमाप्तव्रतो द्विजः ।
त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥”

इति । अकामतश्चेदम् । कामतोऽपि स एव—

“मधु मांसं तु योऽश्वीयाच्छ्राद्धे सूतक एव च ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥”

इति ; “आमश्राद्धे तदर्थं तु प्राजापत्यं तु सर्वदा” इति च । तदर्थं प्राजापत्यार्थम् । अभ्यासे प्राजा-
पत्यम् । आश्रमग्रहणं व्रताद्यङ्गब्रह्मचर्यव्रतो नेदं प्रायश्चित्तमिति बोधयितुम् ॥ ४३ ॥ किंच त्रिरात्रोपवासानन्तर-
महोरात्रमुदकवासं कुर्यात् ॥ ४४ ॥ ब्रह्मचारी मधुमांसाशने प्राजापत्यं कुर्यात् श्राद्धे अश्राद्धे च ;
“ब्राह्मणः काममश्वीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन्” इति योगिस्मरणात् ॥ ४५ ॥

बिडालकाकनकुलाखूच्छिष्टभक्षणे^१ ब्रह्मसुवर्चलां पिबेत्

॥ ४६ ॥

बिडालः मार्जारः । काकः वायसः । नकुलः बभ्रुः । आखुः मूषकः । एषामुच्छिष्टाशने ब्रह्मसुवर्चलां
पिबेत्, आहारान्तरपरित्यागेन । इदं चाकामतः सकृद्भक्षणे । अकामतोऽभ्यासे शातातपः—“श्वकाका-
द्यवलीढशूद्रोच्छ्लेषणभोजने त्वतिकृच्छ्रः” इति । कामतस्तु विष्णुः—

“पक्षिश्चापदजग्नस्य रसः राज्ञस्य भूयसः ।
संस्काररहितस्यापि भोजने कृच्छ्रपादकम् ॥”

इति । कामतोऽभ्यासे तु शङ्खः—“काकोच्छिष्टं गवाघ्रातं भुक्त्वा पक्षं व्रती भवेत्” इति ॥ ४६ ॥

श्वोच्छिष्टाशने दिनमेकमुपोषितः पञ्चगव्यं पिबेत् ॥ ४७ ॥
 पञ्चनखविण्मूत्राशने सप्तरात्रम् ॥ ४८ ॥ आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं
 पयसा वर्तेत ॥ ४९ ॥

श्वः कुक्कुरः । तदुच्छिष्टाशने अहोरात्रमुपोष्य परेऽहनि पञ्चगव्यं पिबेत् । अकामतश्चेदम् ।
 अकामतोऽभ्यासे शातातपीयोऽतिकृच्छ्रः । कामतो वैष्णवः कृच्छ्रपादः । कामतोऽभ्यासे शङ्खः—“शुना-
 मुच्छिष्टकं भुक्त्वा मासमेकं व्रती भवेत्” इति ॥ ४७ ॥ मानुषातिरिक्तपञ्चनखविण्मूत्राशने सप्ताहोपोषितः
 अष्टमेऽहि पञ्चगव्यं पिबेत् ; मानुषमलभक्षणे चान्द्रायणस्योक्तत्वात् । कामतश्चेदम् । अकामतो यमः—

“मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेव च ।

श्वगोमायुकपीनां च तसकृच्छ्रं विशोधनम् ॥”

इति । यद्वा,

“इच्छयैषाममेभ्यानि भक्षयित्वा द्विजातयः ।

कुर्युः सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥”

इति अङ्गिरोविहिता व्यवस्था ज्ञेया । अकामतोऽभ्यासे स एव—“उपोष्य द्वादशाहं वा कूट्माण्डैर्जुहुयाद्
 घृतम्” इति । कामतोऽभ्यासे अङ्गिराः—

“नरकाकखराश्वानां जग्ध्वा मांसं गजस्य च ।

एषां मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥”

इति ॥ ४८ ॥ ब्रह्मचार्यतिरिक्तस्य आमश्राद्धाशने व्यहं पयःपानम् । यद्वा “आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा
 ससकृच्छ्रेण शुच्यति” इति भारद्वाजं ज्ञेयम् । इदं चाकामतः । कामतः षट्त्रिंशन्मते—“आमश्राद्धे
 तदर्धं तु प्राजापत्यं तु सर्वदा” इति । तदर्धं प्राजापत्यार्धम् । अकामतोऽभ्यासे प्राजापत्यम् । कामतो-
 ऽभ्यासे द्वैगुण्यम् ॥ ४९ ॥

ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने^१ सप्तरात्रम् ॥ ५० ॥ वैश्योच्छिष्टा-
 शने पञ्चरात्रम् ॥ ५१ ॥ राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम् ॥ ५२ ॥
 ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्वेकाहम् ॥ ५३ ॥

उच्छिष्टाशन आह । विप्रस्य शूद्रोच्छिष्टाशने सप्ताहम् । पयःपानमित्यनुषज्यते । क्वचित्तु ‘पञ्चगव्यं
 पिबेत्’ इति साक्षादुपदिष्ट एव पाठः । शूद्रग्रहणं स्युपलक्षणम् ; “शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रमभोजनं

^१ आचमनं कृत्वा added in ज ; वसनं कृत्वा added in ठ.

स्त्रीणां च ” इति आपस्तम्बस्मरणात् ॥ ५० ॥ विप्रस्य वैश्योच्छिष्टभोजने पञ्चाहं पयःपञ्चगव्ययोरन्यतरस्य पानम् ॥ ५१ ॥ विप्रस्य क्षत्रियोच्छिष्टाशने त्रिरात्रं पयःपञ्चगव्ययोरन्यतरस्य पानम् ॥ ५२ ॥ विप्रस्य विप्रोच्छिष्टाशने एकाहं पयःपञ्चगव्यान्यतरस्य पानम् । एतच्च कामतः । अकामतस्तु शङ्कः—“ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरभिमन्त्र्यापः पिबेत् । क्षत्रियोच्छिष्टाशने ब्राह्मीरसपकेन त्र्यहं क्षीरेण वर्तयेत् । वैश्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रोपोषितो ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत् । शूद्रोच्छिष्टाशने षड्रात्रमभोजनम् ” इति । वमने तु आपस्तम्बः—

“अज्ञानाद्यस्तु भुञ्जीत शूद्रोच्छिष्टं द्विजोत्तमः ।

त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ”

इति । एवमन्यत्राप्यर्धं कल्प्यम् । कामतोऽभ्यासे यमः—

“भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापलेन शुध्यति ।

भूभुजा सह भुक्त्वान्नं तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥

वैश्येन सह भुक्त्वान्नमतिकृच्छ्रेण शुध्यति ।

शूद्रेण सह भुक्त्वान्नं चान्द्रायणमथाचरेत् ॥ ”

इति । ^१अज्ञानात्यन्ताभ्यासे कल्प्यम् ॥ ५३ ॥

राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशी पञ्चरात्रम् ॥ ५४ ॥ वैश्योच्छिष्टाशी त्रिरात्रम् ॥ ५५ ॥

क्षत्रियादीनामाह । क्षत्रियः शूद्रोच्छिष्टाशने पञ्चरात्रं पयःपञ्चगव्यान्यतरत् पिबेत् ॥ ५४ ॥ क्षत्रियः वैश्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रं पयःपञ्चगव्यान्यतरत् पिबेत् । क्षत्रियस्य क्षत्रियोच्छिष्टाशने एकरात्रमेव ; विप्रस्य विप्रोच्छिष्टाशने तथा दर्शनात् । क्षत्रियस्य विप्रोच्छिष्टाशने तु आपस्तम्बः—

“ब्राह्मणस्य यदोच्छिष्टमश्नात्यज्ञानतो द्विजः ।

अहोरात्रं तु गायत्र्या जपं कृत्वा विशुध्यति ॥ ”

इति । द्विजः क्षत्रियादिः ॥ ५५ ॥

वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी च ॥ ५६ ॥ चण्डालाश्च भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ॥ ५७ ॥ सिद्धं भुक्त्वा पराकः ॥ ५८ ॥

वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशने त्रिरात्रं पयःपञ्चगव्यान्यतरत् पिबेत् । वैश्यस्य विप्रक्षत्रोच्छिष्टाशने अहोरात्रं गायत्रीजपः । वैश्योच्छिष्टाशने एकाहं पयः पञ्चगव्यं वा । शूद्रस्य तु द्विजोच्छिष्टाशने न दोषः ; “द्विजोच्छिष्टं

^१ अज्ञान omitted in घ.

^२ सिद्धान्त—उ.

तु भोजनम् ” इति विधानात् । एतच्च गुरुं विना ; “ उच्छिष्टमभोज्यमगुरोः ” इति वासिष्ठात् ॥ ५६ ॥
चण्डालाद्यन्नाशन आह ।

“ चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।

मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः ॥ ”

इत्येते चण्डालग्रहणेन गृह्यन्ते । एषामपकमन्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् । एतच्च कामतः ; अर्धकृच्छ्रप्रत्याज्ञाय-
त्वात् । अकामतः पादकृच्छ्रः । तदनुवृत्तौ “ एतदेव चण्डालपतितान्नभोजनेषु ” इति वासिष्ठस्मरणात् ।
अभ्यासे तृभयत्रापि कल्प्यम् ॥ ५७ ॥ सिद्धान्नभोजन आह । चण्डालादीनां मिद्वान्नाशने पराकः ।
अकामतश्चेदम् । कामतः अङ्गिराः—

“ अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद्यस्तु कामतः ।

स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥ ”

इति । कामाकामाभ्यामुभयव्यवस्था । यत्तु “ चण्डालान्नं यदा भुक्तं ब्राह्मणाद्यैः प्रमादतः । चान्द्रायणं
चरेद्विप्रः ” इति आपस्तम्बीयं, तत् अकामतोऽभ्यामे ज्ञेयम् । कामाकामतोऽत्यन्ताभ्यासे सुमन्तुः—

“ चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं 'च' गच्छति ॥ ”

इति । पातित्ये द्वादशाब्दम् । साम्ये मरणान्तिकम् ; चतुर्विंशतिवार्षिकं वा । सर्वथा प्रायश्चित्ताभावे
संसर्गप्रायश्चित्तव्यवस्था न म्यात् ॥ ५८ ॥

असंस्कृतान् पशून् मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कथंचन ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ ५९ ॥

मांसभक्षणविधिनिषेधयोर्विषयमाह । उपाकरणादिमन्त्रसंस्कृतपशुमांसाशनं कार्यम् । नासंस्कृतानां
सीतायज्ञादिविशेषाणाम् ; यतः शाश्वतं वैदिकं प्रत्यक्षवेदमूलकं विधिमास्थितः । सीतायज्ञादीनां तु यज्ञत्वेऽपि
न प्रत्यक्षवेदमूलकत्वम् ; सामयाचारिकत्वात् ॥ ५९ ॥

यावन्ति पशुरोमाणि तावत् कृत्वेह मारणम् ।

वृथा पशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य चेह च ^१निष्कृतिम् ॥ ६० ॥

वृथा पशुर्हिंसायामाह । पशुघ्नः इह लोके वृथा श्रौतस्मार्तपशुयागादिमन्तरेण पशुमारणं कृत्वा
पशुरोमसमसंख्यानि दिनानीह लोके परलोके च निष्कृतिं दुःखानुभवनरकोपभोगरूपां प्राप्नोति ; “ दिनानि
पशुरोमभिः ” इति स्मरणात् ॥ ६० ॥

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।

यज्ञो हि भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे ^१वधोऽवधः ॥ ६१ ॥

वृथाशब्दव्यावर्त्यमाह । पशुसृष्टिः यज्ञार्थमेव ब्रह्मणा कृता । यतो यज्ञः ऐहिकामुष्मिकसकल-
काम्यफलसाधनम्, अतः तदर्थे वधः अवधः अदृष्टदूषणं न हि ॥ ६१ ॥

न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः ।

यादृशं भवति प्रेत्य वृथा मांसानि खादतः ॥ ६२ ॥

अपेक्षया खादके दोषाधिक्यमाह । मृगहन्तुः एनः तादृगुत्कृष्टं नरकहेतुर्न ; यतोऽसौ अवश्यभरणीय-
कुटुम्बभरणार्थं धनमपेक्षते ; “ अप्यकार्यशतं कृत्वा ” इति स्मरणात् । यादृक् वृथा जिह्वास्वादेन मांसभक्षकस्य
प्रेत्य नरकहेतुः ॥ ६२ ॥

ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।

यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रिताः^२ पुनः ॥ ६३ ॥

यज्ञेषु वध्यं स्तौति । ओषध्यः पुरोडाशार्थं त्रीहियवादयः । पशवः वपाद्यर्थं छागादयः । वृक्षाः
यूपाद्यर्थं पलाशादयः । तिर्यञ्चः विकर्षणाद्यर्थं मण्डूकादयः । पक्षिणः यागार्थं कपिञ्जलादयः । एते यज्ञार्थं
वध्यमाना अप्युत्कृष्टं गन्धर्वादियोनित्वं परलोकं पुनः पुनः प्राप्नुवन्ति ॥ ६३ ॥

मधुपर्कं च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।

अत्रैव पशवो हिंस्या ^३नान्यत्रेऽपि कथंचन ॥ ६४ ॥

पशुवधनिमित्तेषु परिसंख्यामाह । मधुपर्कः वरादीनाम् । यज्ञः ज्योतिष्टोमादिः । पितृकर्म श्राद्धम् ।
दैवतकर्म दुर्गाबलिदानादि । एतेष्वेव पशवो हिंस्याः । अन्यत्र मांसबुभुक्षादिषु कथंचित् प्राणात्ययादिष्वपि
न । यत्तु “ प्राणात्यये तथा श्राद्धे ” इति, तत् सिद्धमांसभक्षणार्थं, न पशुहिंसार्थम् ॥ ६४ ॥

‘यज्ञार्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थवित् द्विजः ।

आत्मानं च पशूंश्चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ६५ ॥

यज्ञपशुहिंसकं स्तौति । यः वेदानां तत्त्वमबाधितमर्थं ज्ञात्वा वेदविहितयज्ञार्थं, न तु भक्षणार्थं,
पशून् हिनस्ति, स तान् पशून् आत्मानं चोत्तमां गतिं स्वर्गलक्षणां गमयतीत्युक्तोपसंहारः ॥ ६५ ॥

^१ पशोर्वधः—ठ.

^३ नान्यत्र मनुब्रवीत्—ठ.

^२ उच्छ्रितं—ठ.

^४ एष्वर्थेषु—ज, ठ.

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः ।

नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ ६६ ॥

मांसार्थं हिंसानिषेधस्य सर्वाश्रमसाधारण्यमाह । गृहादिवासिनः गृहस्थब्रह्मचारिवानप्रस्थाः, आत्मवान् संन्यासी च । द्विजग्रहणात् शूद्रस्यानिषेधः । एते आपदि प्राणसंशयेऽपि तद्रक्षायै मांसार्थं वेदाविहितां हिंसां नाचरेयुः । हिंसानिषेधात् सिद्धोपादानं वेदाविहितनिषेधाच्च यज्ञशिष्टोपादानमनिषिद्धम् ॥ ६६ ॥

या वेदविहिता हिंसा नियतार्त्तिमश्चराचरे ।

अहिंसामेव तां विद्याद् वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ ॥ ६७ ॥

नित्यां वैदिकहिंसां स्तौति । वैदिकी नित्याग्निषोमीयादिहिंसा अकरणे दोषहेतुत्वात् अहिंसैव ; अविहितहिंसावत् न दोषजनिका ; वेदमूलत्वाद्धर्मस्य ॥ ६७ ॥

योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ।

स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित् सुखमेधते ॥ ६८ ॥

वृथाहिंसास्वरूपमाह । स्वसुखनिमित्तम् अहिंसकानि हिंसार्थमनुद्यतानि भूतानि यः हिनस्ति, स इहामुत्र च सुखभाक् न भवति । अहिंसकानीति विशेषणात् आनतायिवधे न दोष इत्युक्तमधस्तात् । व्याघ्रादिहनने तु न दोषः ॥ ६८ ॥

यो बन्धनबध्नेशान्^१ प्राणिनां न चिकीर्षति ।

स सर्वस्य^२ हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ६९ ॥

कायिकीमहिंसां स्तुत्वा मानसीं स्तौति । यः प्राणिनां वधबन्धादिक्लेशान् न चिकीर्षति, स सर्वेषामपि हितप्रेप्सुत्वादात्यन्तिकसुखमाप्नोति ॥ ६९ ॥

यद् ध्यायति यत् कुरुते^३ रतिं बध्नाति यत्र च ।

‘तदेवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन ॥ ७० ॥

अहिंसायामैहिकं फलमाह । यत् स्थावरं जङ्गमं वा किञ्चिदपि भूतं न हिनस्ति, स ज्ञानेच्छाकृति-विषयान् सर्वानपि ऐहिकान् कामान् अयत्नेनैव प्राप्नोति ॥ ७० ॥

^१ परिक्लेश—ज, ठ.

^३ मति—ज.

^२ हितं प्रेप्सु—ठ.

^४ तदवाप्नो—ज.

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।

न च प्राणिबधः स्वर्गस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥ ७१ ॥

उपायनिषेधादपि मांसं निषिद्धमित्याह । हिंसासाध्यं मांसं हिंसानिषेधेनैव निषिद्धमिति तद्वक्षणमपि तद्वदेव नरकहेतुः ॥ ७१ ॥

समुत्पत्तिं च मांसस्य बधबन्धौ च देहिनाम् ।

प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ७२ ॥

निषिद्धद्रव्यारब्धतयापि तन्निषिद्धमित्याह । “ एतत् पाट्कौशिकं शरीरम्, त्रीणि पितृतः, त्रीणि मातृत इति, अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः, त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतः ” इति श्रुत्या रजोविकारत्वं मांसस्योक्तम् । रजश्चामेध्यभक्षणनिषेधेन निषिद्धम्,

“ मानुषास्थिशवं विष्ठा रेतो मूत्रार्तवं वसा ।

स्वेदाश्रुदूषिकाः श्लेष्मा मद्यं चामेध्यमुच्यते ॥ ”

इति देवलेन । अतः निषिद्धोपादानकत्वा निषिद्धबधबन्धोपायकत्वाच्च निषिद्धानिषिद्धसर्वमांसभक्षणान्निवर्तेत ॥ ७२ ॥

न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।

स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥ ७३ ॥

मांसवर्जनस्यैहिकं फलमाह । पिशाचा हि अविधिं मांसं भक्षयन्ति । तद्वत् यो न भक्षयति, स इह लोके सर्वजनप्रियताम् अत्याधितां चप्नोति ॥ ७३ ॥

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कृता चोपहृता च खादकश्चेति घातकाः ॥ ७४ ॥

यदुक्तं पशुघ्न इति तद्वेदानाह । ये हन्यमानमनुमन्यन्ते, हतं वा विशंसन्ति, विशस्तं वा विक्रीणन्ति क्रीणन्ति वा, क्रीतं वा पाकादिना संस्कुर्वन्ति, संस्कृतं चोपहरन्ति,^१ उपहृतं वा खादन्ति, ते सर्वेऽपि हिंसानुबन्धित्वात् घातकाः घातकवदेव दोषाः ॥ ७४ ॥

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।

अनभ्यर्च्य पितृन् देवान् न ततोऽन्योऽस्य पुण्यकृत् ॥ ७५ ॥

पुष्ट्यर्थं मांसाशने दोषमाह । यः व्याध्यादिरहितः केवलं पुष्ट्यर्थमेव मांसानि खादति, तस्मात् अन्यः पापकृत् न ; परं तु देवपित्रर्चनात् अन्यत्र । देवाद्यर्चनावशिष्टस्य पुष्ट्यर्थमपि भक्षणे न दोषः ॥ ७५ ॥

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।

मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ ७६ ॥

मांसवर्जनस्यामुष्मिकं फलमाह । प्रत्यब्दं शतवर्षाणि यः अश्वमेधेन यजते, यश्च मांसं न खादति, तावुभावपि तुल्यपुण्यफलौ ॥ ७६ ॥

^१फलमूलाशनैर्दिव्यैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।

न तत् फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥ ७७ ॥

तपसोऽप्यधिकं मांसवर्जनमित्याह । दिव्यैः स्वर्गसाधनैः फलमूलनीवारादिभोजनैः तादृशी स्वर्गप्राप्तिर्नास्ति^२, यादृशी मांसवर्जनेन ॥ ७७ ॥

मां स भक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाह्नयहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७८ ॥

^३इति श्रीविष्णुस्मृतौ एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

मांसपदनिरुक्तिमाह । 'इहास्मिन् लोके यस्य मांसम् अहम् अग्नि, अमुत्र परलोके मां स भक्षयिता' इति मांसपदप्रवृत्तिनिमित्तं मनीषिणः प्राहुः । ततोऽपि मांसं त्याज्यमिति ॥ ७८ ॥

^४इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^५श्रीरामपण्डितात्मज^६श्रीनन्द-

पण्डितापरनामधेयविनायकपण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां

वैजयन्त्यामेकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

^१ मेघैः for दिव्यैः—ज, ठ.

^२ वैष्णवे धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्तप्रकरणमेकपञ्चाशम्—ज, ठ.

^४ इति विष्णुस्मृतिविवृतौ एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः—घ, च.

^२ न—ग.

^६ श्री omitted in ग.

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

सुवर्णस्तेयकृद्राज्ञे कर्माचक्षाणो मुसलमर्पयेत् ॥ १ ॥

क्रमप्राप्तं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तं द्विपञ्चाशत्तमेनाह । अत्र सुवर्णशब्दः जातिवचन इति पञ्चत्रिंशे साधितम् । तत्परिमाणपेक्षायां तु “ ऊर्ध्वं प्राणान्तिकम् ” इत्यनेन सुवर्णाधिकत्वमुपतिष्ठते । “ पञ्चनिष्कप्रमाणं तु ” इति भविष्यवचनं तु तत्रैव विशेषसमर्पकम् । निष्कश्चात्र व्यावहारिको दीनार एव ; प्रथमोपस्थितत्वात् । तच्च ब्राह्मणस्वामिकमेव ; ‘ ब्राह्मणसुवर्णहरणम् ’ इत्युपक्रमात् । तस्य स्तेयं शास्त्रपरिगणितस्वत्वहेतुं विनोपादानम् । तद् यः करोति, स कर्म स्वकृतं ‘ सुवर्णस्तेयं मया कृतम् ’ इत्याचक्षाणो राज्ञे स्ववधाय मुसलं समर्पयेत् । तेन च मुसलेन राजा तं सकृदेव हन्यात् । अत्र विशेषमाह शङ्खः—“ सुवर्णस्तेनः प्रकीर्णकेश आर्द्रवासा आयसं मुसलमादाय राजानमुपतिष्ठेत् ‘ इदं मया पापं कृतम् , अनेन मुसलेन घातयस्व ’ इति, स राजा शिष्टः पूतो भवति ” इति । मुसलं वधसाधनोपलक्षणम् । यथाह मनुः—

“ स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं वापि स्वादिरम् ।

असिं वोभयतस्तीक्ष्णमायसं दण्डमेव वा ॥ ”

इति । हननं च सकृत् कार्यम् ; “ गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात् तं स्वयम् ” इति मानवात् । राज्ञो हननाशक्तौ तु वसिष्ठः—“ स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत, ततस्तस्मै राजौदुम्बरं शस्त्रं दद्यात्, तेनात्मानं प्रमापयेत्, मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते ” इति । उदुम्बरं ताम्रम् । इदं च ब्राह्मणस्याप्यपहर्तुः, न क्षत्रियादेरेव । “ सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः ” इत्युपक्रम्य “ सकृद्धन्यास्तु तं स्वयम् ” इति सर्वनाम्ना विप्रस्यापि मनुना वशोपदेशात् । यस्तु “ न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्त्रियम् ” इति वधनिषेधः, स दण्डतया ; न प्रायश्चित्ततयेति ; “ वधेन शुष्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव च ” इति मानवात् । एवकारश्च वधदण्डाभावप्रतिषेधार्थः । यस्तु,

“ यदेतद्वचनं वीर ब्राह्मणस्तपसैव वा ।

अत्रैवकारकरणात् ब्राह्मणस्य सुराधिप ॥

तप एवेत्यनेनैव प्रतिषेधो वधस्य च ।

न दण्डप्रतिषेधोक्तिर्ब्राह्मणस्य कदाचन ॥ ”

इति भविष्यवचनं वधनिषेधकमिति प्रतीयते, तत् अत्रैवकारकरणात् ब्राह्मणस्य वधप्रतिषेधः, तप एवेत्यनेनैव ब्राह्मणस्य दण्डप्रतिषेधोक्तिश्च कदाचन नेति व्याख्येयम् । अन्यथा चकारोक्तसमुच्चयानुपपत्तिः । न च वधदण्डाभावप्रतिषेधकत्वेनास्य व्याख्याने प्रतिषेध्याप्रसिद्धिः ; “ षड्भिः परिहार्यो राज्ञा अवध्यश्चावन्ध्यश्चादण्ड्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्चावहिष्कार्यश्चेति ” इति गौतमीये ब्राह्मणस्य वधदण्डाभावस्मरणेन प्रतिषेध्याप्रसिद्धेः । यदपि,

“ वाशब्दग्रहणाद्वीर तपो वा ब्राह्मणस्य ^१च ।

दण्डो वा कीर्तितस्तज्जैर्वैवस्तु न कदाचन ॥ ”

इति भविष्यवचनम्, तत् बहुश्रुतब्राह्मणविषयमुक्तगौतमवाक्याद्व्याख्येयम् । तस्मात् सुवर्णस्तेये वधदण्डावपि ब्राह्मणस्येति सिद्धम् । विप्रपदं च सर्ववर्णोपलक्षणम् ; “ क्षत्रादयस्त्रयो वर्णाः ” इति भविष्यवचनात् । वर्णपदं चानुलेमादीनामप्युपलक्षणम् ; “ प्रायश्चित्तीयते नरः ” इति तेषामपि निषेधाधिकारात् । इदं चोभयोः सगुणयोः । सगुणस्वामिकस्य निर्गुणेनापहारे तु विशेषो भविष्ये—

“ श्रेष्ठविप्रसुवर्णं तु प्रभूतमपहृत्य च ।

सविशेषानुबन्धं च ब्राह्मणो द्यूतवल्लभः ॥

प्रायश्चित्तमिदं कुर्यान्निबोध गदतो मम ।

निष्कालको घृताभ्यक्त आत्मानं पावके दहेत् ॥ ”

इति । प्रभूतम् ; पञ्चनिष्कधिकप्रमाणम् ; अथस्तात् प्रायश्चित्तान्तराज्ञानात् । विशेषानुबन्धो यागाद्यर्थकल्पितत्वम् । द्यूतम् ^२असत्कर्मोपलक्षणम् । तेन सगुणस्वामिकं प्रभूतं यागाद्युपकल्पितं वा हत्वा निर्गुणस्येदं प्रायश्चित्तमित्यर्थः । निर्गुणस्य सगुणेनापहारेऽपि तत्रैव—

“ विप्रस्य गुणवान् विप्रो निर्गुणस्यापहृत्य तु ।

चतुर्थकाले भुञ्जानस्त्रिभिर्वैषैर्विशुध्यति ॥ ”

इति । क्षत्रियस्यापहर्तुस्तत्रैव—

“ अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य सुराधिप ।

पञ्चनिष्कप्रमाणं तु राजानं क्षत्रियो व्रजेत् ॥

तस्मादौदुम्बरं शस्त्रं प्राप्यात्मानं हनेद्बुध ।

निमीलिताक्षो जठरे स्वशक्त्या मरणाच्छुचिः ॥ ”

इति । इदमुभयोः सगुणत्वे । निर्गुणत्वे तु तत्रैव—

“ निर्गुणस्तु यदा विप्रोऽपहर्ता ^३क्षत्रियस्य च ।

गृहीत्वा मुसलं राजा सक्कृद्भन्यातु तं म्वयम् ॥ ”

इति । अस्य पाक्षिकमरणेन निर्गुणविषयत्वात् निश्चितमरणस्य पूर्वस्य सगुणविषयत्वं युक्तम् । तेन च नामधारकब्राह्मणविषयत्वं पतितब्राह्मणविषयत्वं वास्येति निरस्तम् । पाक्षिकमरणत्वं चास्यानुपदं स्पष्टयिष्यामः ।
^१सगुणस्वामिकस्य निर्गुणैरपहारेऽपि तत्रैव—

“ क्षत्रादयस्त्रयो वर्णा निर्गुणा धूततत्पराः ।
 गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य पञ्चनिष्कान् हरन्ति ये ॥
 निष्कालकादिविधिना दग्ध्वात्मानं तु पावके ।
 शुध्येयुर्मरणाद्वीर तन्निर्यात्य तु तस्य वै ॥ ”

इति । तत् अपहृतं द्रव्यं निर्यात्य स्वामिने दत्त्वेत्यर्थः । अत्र विशेषं वक्ष्यामः । इदं च कामतोऽपहारे ;
 “ कामतस्तु कृतं यत् स्यान्नान्यथा बधमर्हति ” इति शान्तातपस्मरणान् । मरणासंभवे अश्वमेधस्तीर्थानुसरणं चतुर्विंशतिवार्षिकं व्रतं चेत्यादि पूर्ववत् कल्पनीयम् । अकामतस्तु वक्ष्यति । परिमाणभेदेन प्रायश्चित्तभेदः
 षट्त्रिंशन्मते—

“ वालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं ममाचरेत्
 लिङ्गमात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥
 राजसर्षपमात्रे च प्राणायामचतुष्टयम् ।
 गायत्र्यष्टसहस्रं च जपेत् पापविशुद्धये ॥
 गौरसर्षपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् ।
 यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥
 सुवर्णकृष्णलं श्वेदमपहृत्य द्विजोत्तमः ।
 कृच्छ्रं सांतपनं कुर्यात् तत्पापस्य विग्रहद्वये ॥
 अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजोत्तमः^२ ।
 गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुध्यति ॥
 सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकी भवेत् ।
 ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्मव्रतम् ॥ ”

इति । ऊर्ध्वम् ; पञ्चनिष्कप्रमाणमित्युक्तम् । सार्धद्विनिष्कस्तेये षडब्दम् ;

“ षडब्दं वा चरेत् कृच्छ्रं यजेद्वा क्रतुना द्विजः ।
 तीर्थानि वा भ्रमन् विद्वांस्ततः स्तेयाद्विसुच्यते ॥ ”

इति अत्रिस्मरणात् । क्रतुः स्वर्जिदादिः । तीर्थानि त्रीणि ; बहुवचनात् । पादोनचतुर्निष्कहेमस्तेये नवाब्दम् ; “एतदेव व्रतं स्तेनः पादन्यूनं समाचरेत्” इति व्यासस्मरणात् । यदा तु स्तेयानन्तरमेव जातानुतापः प्रत्यर्पयति, तदा त्रैवार्षिकम् । यथाह अङ्गिराः—“महापातकसंयुक्ता वर्षैः शुध्यन्ति ते त्रिभिः” इति । इदं च कामतः । अकामतस्तु वार्षिकमेव ; “स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा कृच्छ्रं संवत्सरं चरेत्” इति आपस्तम्बीयात् । मानसापहारे तु सुमन्तुः—“सुवर्णस्तेयी द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति” इति । रसवेधाद्यापादित-सुवर्णभावस्य ताम्रादेः स्तेये न महापातकम् ; मुख्यजातिसमवायाभावादिति प्राञ्चः । असुवर्णं सुवर्ण-भ्रमेणापहरतोऽपि न महापातकम् ; अपहारकर्मणोऽसुवर्णत्वात् । पारदोपलिससुवर्णं रजतबुद्ध्या अपहरतस्तु भवत्येव महापातकम् ; वास्तवसुवर्णापहारत्वात् । सुवर्णसंसृष्टताम्रादिहरणेऽपि सुवर्णस्तेयमेव ; पृषदाज्य इवाज्यत्वस्य संसृष्टेऽपि सुवर्णत्वानपायादित्याद्युक्तम् । क्षत्रियादिसुवर्णस्तेयस्योपपातकत्वात् तत्प्रायश्चित्तं तत्रैव वक्ष्यामः ॥ १ ॥

वधात् त्यागाद्वा प्रयतो भवति ॥ २ ॥ महाव्रतं द्वाद-
शान्दानि वा कुर्यात् ॥ ३ ॥

मुसलार्पणस्य प्रयोजनमाह । वधात् राजकृतमुसलप्रहारजन्यात् प्राणवियोगात् पूतो भवति । अथ तेन प्रहारेण न म्रियते, तथापि शुध्यत्येव ;

“निःशङ्केनापि चेद्राज्ञा हतो न म्रियते गुह ।

पूयत्येव न संदेहो यदि जीवति स द्विजः ॥”

इति भविष्यस्मरणात् ; “मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुध्यति” इति योगिस्मरणाच्च । यदि पुनरुत्पन्नकरुणेन राज्ञा ‘पुनरेवं मा कार्षीः’ इत्यनुशिष्याहत एव त्यज्येत, तदापि शुध्यति ; “हतः शुद्धि-मवाप्नोति राज्ञासौ मुक्त एव वा” इति शातातपस्मरणात् । “शासनाद्वा विमेषाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विसुच्यते” इति मानवाच्च । न चाकारणिकशुद्ध्यापातः ; राजवचनस्यैवाशौच इवात्रापि शोधकत्वात् । यत्तु “अन्नन्नेनस्वी राजा” इति गौतमीयं, तद्राज्ञ एवाहनने प्रत्यवायं बोधयति, न राजमुक्तस्य शुद्ध्यभावमपीति ॥ २ ॥

अकामतः सुवर्णस्तेये आह । ‘वने पर्णकुटीं कृत्वा’ इत्याद्युक्तं महाव्रतम् । तदकामत उक्तपरि-माणसुवर्णस्तेये द्वादशान्दानि कुर्यात् । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः ; “ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्मव्रतम्” इति षट्त्रिंशन्मतात् ;

“अनिवेद्य नृपे शुध्येत् सुरापन्नतमाचरन् ।

आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृत् ॥”

इति योगिस्मरणाच्च ब्रह्मसुरापन्नतयोर्विकल्पः । स्वतुल्यसुवर्णदानमतिधनिकविषयम् ॥ ३ ॥

**निक्षेपापहारी च ॥ ४ ॥ ^१धान्यधनापहारी च कृच्छ्र-
मन्दम् ॥ ५ ॥**

सुवर्णस्तेयसमे प्रायश्चित्तमाह । निक्षेपः सुवर्णातिरिक्तस्य ; तस्याकामतोऽपहारी च । चकारात्
अश्वरत्नादिहारी च द्वादशाब्दं महाव्रतं कुर्यात् । कामतः प्रागुक्तमश्वमेधादि ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ उपपातकस्तेये
आह । धान्यं व्रीहियवादि । धनं वक्ष्यमाणं ताम्ररजतादि । परिमाणविशेषार्थमत्रोपादानम्^२ । चकारात्
सिद्धान्नं च । ब्राह्मणस्मृतदपहृत्याब्दं कृच्छ्रं चरेत् । एतच्च कामतः । यथाह मनुः—

“ धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः ।

सजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ॥ ”

इति । धान्यं दशकुम्भपरिमितम् ; अधिके वयस्मरणेन प्रायश्चित्तगौरवात् ; “ धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो
हरतोऽभ्यधिकं वधः ” इति मानवात् । कुम्भपरिमाणं त्वाह क्रात्यायनः—“ दशद्रोणा भवेत् खारी
कुम्भोऽपि द्रोणविंशतिः ” इति । सिद्धान्नमपि तावदेव । धनं तन्मूल्यपर्याप्तम् ; न्यूनाधिकभावेन प्रायश्चित्त-
तारतम्यात् । अकामतः शङ्खः—

“ तिलधान्यान्नवस्त्राणां शय्यानामामिषस्य च ।

संवत्सरार्धं कुर्वीत व्रतमेतत् समाहितः ॥ ”

इति । क्षत्रियादिस्वामिकापहारे तु पादपादहान्या कल्प्यम् । मूल्यशब्देन वक्तव्ये यद्धनशब्दोपादानं तत्
ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्वामिकसुवर्णापहारेऽपीदमेव प्रायश्चित्तमिति बोधयितुम् । तच्च निर्गुणक्षत्रियादिस्वामिक-
सुवर्णस्य गुणवता ब्राह्मणेनापहारे वार्षिकं मूलोक्तम् ;

“ अधमस्यापहरणे मणीनां रजतस्य च ।

धनापहरणे चैव कुर्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥ ”

इति मानवात् । अधमः ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियः ; द्विजोत्तमसजातीयस्य प्रागभिधानात् । धनं सुवर्णम् ;
रजतादुत्कृष्टत्वात् ; “ रजतं ताम्रम् ” इत्युक्तत्वात् । निर्गुणस्वामिकस्य निर्गुणेनापहारे भविष्योक्तम्—

“ यदा च निर्गुणः स्वामी क्षत्रियो वैश्य एव वा ।

हर्ता च ब्राह्मणस्तद्वत् दापस्तम्भभाषितम् ॥

चतुर्थकाले भुञ्जानन्निकालं स्नानमाचरेत् ।

स्थानासनाभ्यां विहरन्निमिर्वर्षैर्विशुध्यति ॥ ”

इति । वाशब्दात् शूद्रोपादानम् । इदं च पञ्चनिष्कापहारे । न्यूनापहारे तु गुणवतो निर्गुणेनैतदेव कार्यम् ;

“क्षत्रादीनां गुणवतामल्पे त्वपहृते गुह ॥

अल्पानुबन्धे च तथा एतदेव भवेद्विभो ॥”

इति भविष्यात् । अल्पानुबन्धे लौकिककर्मोपयोगिनि । एतत् त्रैवार्षिकम् ॥ ५ ॥

‘मनुष्यस्त्रीकूपक्षेत्रवापीनामपहारे’ चान्द्रायणम् ॥ ६ ॥

मनुष्यादिस्तेये आह । मनुष्यः दासः । स्त्री दासी । शेषं प्रसिद्धम् । एषां क्षत्रियादिस्वामिकानामप-
कृष्टजातीयानामपहारे चान्द्रायणम् । ब्राह्मणस्वामिकापहारे^३ “उत्कृष्टजातीयापहारे महापातकसमम्” इत्युक्तम् ।

“पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।

मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥”

इति मानवे महापातकीयदण्डस्मरणात् । वापीकूपयोः न स्वरूपेण हरणम् ; शुष्कयोरपि तयोरपहारे प्रायश्चित्तप्रसङ्गात् । किंतु जलवतामेव ; “वापीकूपजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम्” इति मानवात् । वाध्यादिना जलविशेषणात् वाध्यादिपरिमितत्वं गम्यते ; न कुम्भादिपरिमितत्वम् । तेन न तत्रेदं प्रायश्चित्तम् ; किं त्वन्यदेव । इदमप्यनुत्सृष्टजलविषयम् । उत्सृष्टे तु सर्वसाधारणस्वत्वान्न दोषः । क्षेत्रम् ; बीजोत्पत्तियोग्या भूः निवर्तनपरिमाणा । तदपहारे चान्द्रायणम् । तन्यूनाधिकापहारे प्रायश्चित्तान्तरं कल्प्यम् ॥ ६ ॥

द्रव्याणामल्पसाराणां सांतपनम् ॥ ७ ॥

सीसादिस्तेये आह । अल्पसाराणि अल्पमूल्यानि त्रपुसीसकादीनि । तृणकाष्ठादीनां पृथगभिधानात् । तादृशद्रव्यापहारे सांतपनं द्रव्यहसाध्यम् । पञ्चविंशतिपणलभ्यविषयमेतत् । अधिकमूल्यविषयेऽधिकम् ; “कांस्यायस्ताम्रसीसानामर्धं कृच्छ्रार्धमेव च” इति जाबालिस्मरणात् । अर्धं पादकृच्छ्रः । ततोऽप्यधिकमूल्ये अर्धकृच्छ्रः ॥ ७ ॥

भक्ष्यभोज्ययानशय्यासनपुष्पमूलफलानां पञ्चगव्यपानम्

॥ ८ ॥

भक्ष्यादिस्तेये आह । भक्ष्यं मोदकादि । भोज्यम् ओदनादि । पानं दुग्धादि । शय्या प्रसिद्धा । आसनं पीठादि । पुष्पं मल्लिकादि । मूलम् आर्द्रकादि । फलम् आम्रादि । एषामेकवारतृसिद्भोजन-
पर्यासानां च हरणे भोजनपरिहारेण पञ्चगव्याशनम् । द्विवारभोजनपर्यासहरणे त्रिवारम् । यथाह पैठीनसिः—

^१ मनुष्यस्त्रीक्षेत्र—ठ; वापिकानाम् for वापीनाम्—च.

^२ अपहरणे—ठ.

^३ स्वामिकानाम्—च.

“ भक्ष्यभोज्यस्यान्नस्योदरपूरणमात्रस्य हरणे एकरात्रम्, द्विवारोदरपूरणमात्रस्य त्रिरात्रं पञ्चगव्याहारता ” इति ।
एकरात्रशयनार्थशय्यापहारे चैवम् । बहुमूल्यायाः “ अत्यन्तार्घापहारे तु शय्यानामामिषस्य च । संवत्सरार्थं
कुर्वीत ” इति शङ्खोक्तं ज्ञेयम् । आसनेऽप्येवैव व्यवस्था । पुष्पादीनामप्येकरात्रोपभोग्यानां हरणे पञ्चगव्या-
शनम् । त्रिरात्रवडूत्रोपभोग्यापहारे तु पादार्धकृच्छ्रौ ।

“ पक्वान्नमौषधं तैलं शय्या वास उपानहौ ।

उदके फलमूलेषु पुष्पपर्णसुगन्धिषु ।

मृद्गाण्डमथ मांसेषु अर्धं कृच्छ्रार्धमाचरेत् ॥ ”

इति जाबालोक्तं ज्ञेयम् । बहुमूल्यानां चिरमपहारे तु “ मूलानां कुसुमस्य च । मासार्धं तु व्रतं कुर्यात् ”
इति शङ्खोक्तं ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

तृणकाष्ठद्रुमशुष्कान्नगुडवस्त्रचर्मामिषाणां त्रिरात्रमुपवसेत्

॥ ९ ॥

तृणादिस्तेये आह । तृणं द्व्यहाहारो गवादेः । काष्ठं द्व्यहपाकोपयोगि । द्रुमः अनुपभोग्यफल-
पुष्पः । शुष्कान्नं तण्डुलदि । गुडश्च द्व्यहाहारः । वस्त्रं कौपीनाच्छादनयोग्यम् । आमिषं द्व्यहभक्ष्यम् । एषां
स्तेये त्रिरात्रमुपवसेत् । दशाहपर्यासापहारे मनुः—

“ लवणानां गुडानां च मूलानां कुसुमस्य च ।

मासार्धं तु व्रतं कुर्यादेतदेव समाहितः ॥ ”

इति । विंशतिरात्रपर्यासापहारे मासम् ;

“ तृणेषुकाष्ठतक्राणां रसानामपहारकः ।

मासमेतद्व्रतं कुर्याद्दन्वानां सर्पिषां तथा ॥ ”

इति मानवात् । अस्यापवादमाह शङ्खः—

“ अस्तेयमग्नये काष्ठमस्तेयं च तृणं गवे ।

कन्याहरणमस्तेयं यो हरत्यनलंकृताम् ॥ ”

इति । अग्नये श्रौतस्मार्ताय । योगीश्वरोऽपि—“ द्विजस्तृणैधपुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेत् ” इति । तदुभय-
मप्येकाहपर्यासस्तेये ॥ ९ ॥

मणिमुक्ताप्रवालताम्ररजतायःकांस्यानां द्वादशाहं कणा-

नभीयात् ॥ १० ॥

१ कास्यापहरणे—ज.

¹मण्यादिस्तेय आह । मण्यादयः प्रसिद्धाः । तेषामेकाहभक्ष्यद्वादशगुणमूल्यलभ्यानां स्तेये द्वादशाहं कणानश्रियात् । कामतश्चेदम् । अकामतोऽर्थम् ; “कांस्यायस्ताम्रसीसानामर्थं कृच्छ्रार्थमेव च ” इति स्मरणात् । अर्थं पादकृच्छ्रः । स तूक्तपरिमाणात् न्यूनपरिमाणे मूल्ये । गद्याणदशकन्यूनमूल्यस्तेये चतुर्विंशतिमते—“रत्नानां हरणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ” इति । गद्याणसहस्रन्यूनमूल्यस्तेये मनुः—

“अधमस्यापहरणे मणीनां रजतस्य च ।

धनापहरणे चैव कुर्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥ ”

इति । गद्याणसहस्राधिकमूल्यरत्नाद्यपहारे तु महापातकसाम्यम् ;

“निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।

भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ;

मुस्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥ ”

इति मानवात् । तच्च स्पष्टमुक्तं चतुर्विंशतिमते—

“रूप्यं हत्वा द्विजो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

गद्याणदशकाद्धर्मे शताद् द्विगुणं चरेत् ।

आ सहस्राच्च त्रिगुणमूर्ध्वं हेमविधिः स्मृतः ॥ ”

इति ॥ १० ॥

कार्पासकीटजोर्णाद्यपहरणे त्रिरात्रं पयसा वर्तेत ॥ ११ ॥

कार्पासादिस्तेये आह । कार्पासं तूलम् । कीटजं तसरीपट्टादि । ऊर्णा मेषादिलोम । आदिशब्दात् क्षुमादितन्त्रवः । एषां स्तेये त्रिरात्रं पयसा वर्तेत । इदं च पादकृच्छ्रतुल्यत्वात् अकामतः । कामतोऽर्थकृच्छ्रः ; “गुडकार्पासधान्यानि कृच्छ्रं कृच्छ्रार्थमेव च ” इति जाबालिस्मरणात् । तूलादिग्रहणात् तत्प्रकृतिकानां बलादीनामप्येतदेव प्रायश्चित्तं दर्शितं तेनैव—“शय्या वास उपानहौ ” इति । एतच्च द्विर्भोजनाहभक्ष्य-मूल्यतूलादिविषयम् ; अधिके “तिलधान्यान्नवस्त्राणां संवत्सरार्थं कुर्वीत ” इति प्रायश्चित्ताधिक्यदर्शनात् ॥ ११ ॥

**द्विशफैकशफापहरणे द्विरात्रमुपवसेत् ॥ १२ ॥ ^२पक्षिगन्धौ-
षधिरज्जुवैदलानामपहरणे दिनमुपवसेत् ॥ १३ ॥**

द्विशफादिस्तेये आह । द्विशफाः अजादयः । एकशफाः खरादयः । एषां स्तेये त्रिरात्रमुपवसेत् । इदमपि द्विर्भोजनाहभक्ष्यमूल्यलभ्याजादिविषयम् । अधिकेऽधिकं कल्प्यम् । गवाश्वादिषु तु,

¹ From here up to कणान् missing in ख.

² This Sūtra omitted in ज.

“ हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः ।

देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम् ॥ ”

इत्युत्तमत्वेनोत्तमसाहसविधानात् सुवर्णस्तेयसमत्वाच्च तत्प्रायश्चित्तमेव ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

पक्ष्यादिस्तेये आह । पक्षिणः शुक्रादयः । गन्धः कर्पूरादिः । ओषधयः गुडूच्यादयः । रज्जुः मुञ्जादिमयी वस्त्रा । वैदलं वैणवशूर्पादि । एषां स्तेये एकाहमुपवासः । एतच्चैकवारभक्ष्यमूल्यलभ्यपक्ष्यादिस्तेय-
विषयम् । मूल्याधिक्येऽधिकम् ; “ मासमेकं व्रतं कुर्याद् गन्धानां सर्पिषां तथा । ” इति शङ्खस्मरणात् ॥ १३ ॥

दत्त्वैवापहृतं द्रव्यं धनिकस्याप्युपायतः ।

प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् कल्मषस्यापनुत्तये ॥ १४ ॥

स्तेयप्रायश्चित्तविधिशेषमाह । धनस्वामिनोऽपहृतं द्रव्यं साक्षादेव दत्त्वा, लज्जादिना साक्षाद्दाना-
शक्तावुपायान्तरेण यौतकादिमिषेणापि दत्त्वैव प्रायश्चित्तं कार्यम् ; द्रव्यदानस्यापि प्रायश्चित्तबदेव पाप-
क्षयहेतुत्वात् । न च विकल्पः ; दत्त्वेति क्त्वाप्रत्ययेन दानस्य पूर्वाङ्गताबोधनात् । तच्चैकादशगुणं देयम् ;

“ स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः ।

स्वामिनोऽपहृतं देयं हर्त्रा त्वेकादशाधिकम् ॥ ”

इति स्मरणात् । तदशक्तौ चतुर्गुणं देयम् ; “ हत्वा चतुर्गुणं दत्त्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ” इति
चतुर्विंशतिमतात् । तदशक्तौ सममपि ; “ यदस्यापहृतं द्रव्यं तत्तस्यैव विनिर्दिशेत् ” इति भविष्यात् ।
तन्नाशे तत्प्रतिरूपम् ;

“ प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात् तत्प्रतिरूपः^१ ।

तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः^२ ॥ ”

इति पाराशर्यात् । तस्याप्यसंभवे चतुर्गुणं व्रतं कार्यम् ; “ अभावे काञ्चनस्य स्याद् व्रतमेतच्चतुर्गुणम् ”
इति वैष्णवात् । तत्राप्यशक्तौ तत्तुष्टिमेवोत्पादयेत् ;

“ यो यस्य हिंस्याद् द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत् तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥ ”

इति स्मरणात् । दण्डदाने च विशेषो ऋषिष्ये—

“ आनीयते बलाद्यस्तु स्तेनो वै पार्थिवं प्रति ।

प्रायश्चित्तं तु तस्येकं दण्डश्च सुरसत्तम ॥

स्वयं गमनपक्षे तु ब्राह्मणस्य नृपं प्रति ।

दण्डदानस्य चाशक्तौ विज्ञेयं तु तपो गुह ।
तपः कर्तुमशक्तश्चेद् दण्डेनैव विशुध्यति ॥”

इति ॥ १४ ॥

यद्यत् परेभ्यस्त्वादद्यात् पुरुषस्तु निरङ्कुशः ।

^१तेन तेन विहीनः स्याद्यत्र यन्नाभिजायते ॥ १५ ॥

स्तेयस्यैहिकं फलमाह । रागाभिभवेन निषेधमतिक्रम्य यद्यत् द्रव्यमपहरति, तेन तेनैव विहीनः
तत्तत्कर्मारब्धासु तासु तासु योनिषु जायते ; स्तेयप्रायश्चित्तानां निषेधातिक्रमनिमित्तत्वेन तत्सापेक्षत्वात् ॥१५॥

जीवितं धर्मकामौ च धने यस्मात् प्रतिष्ठितौ^३ ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धनहिंसां विवर्जयेत् ॥ १६ ॥

तमेवाह । यतो जीवितं प्राणधारणमाहारादिसाधनतया, धर्मः दानादिकर्मतया, कामश्चोपभोगविषयतया
धनेनैव साध्यन्ते, अतः धनापहारे परकीयप्राणधर्मकामनाशात् सर्वेण कायवाङ्मनोजन्येन व्यापारेण धनस्य
हिंसां स्तेयं वर्जयेत् ॥ १६ ॥

प्राणिहिंसापरो यस्तु धनहिंसापरस्तथा ।

महद् दुःखमवाप्नोति धनहिंसापरस्तयोः ॥ १७ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

प्राणिधनहिंसकयोर्धनहिंसकाधिक्यमाह । यतः प्राणिहिंसायां प्राणमात्रस्यैव नाशः, धनहिंसायां तु
प्राणधर्मकामानां त्रयाणां नाशः, अतः प्राणहिंसायां धनहिंसको गरीयान् ॥ १७ ॥

इति ^४श्रीमन्महाराजधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^५श्रीरामपण्डितात्मज^५श्रीनन्द-

पण्डितापरनामधेयविनायकपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां

वैजयन्त्यां द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

^१ तेन तेनैव हीनः स्यात्—ठ.

^३ प्रतिष्ठितम्—ठ.

^४ वैष्णवे धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्तप्रकरणं द्विपञ्चाशत्तमम्—ज ; वैष्णवे धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्तप्रकरणं द्वापञ्चाशत्तमम्—ठ.

^५ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः—च, च.

^५ श्री omitted in ग.

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

**अथागम्यागमने महाव्रतविधानेनाब्दं चीरवासा वने
प्राजापत्यं कुर्यात् ॥ १ ॥**

क्रमप्राप्तं गुरुतल्पप्रायश्चित्तं त्रिपञ्चाशत्तमेनाह । यद्यपि स्वपत्नीव्यतिरिक्ताः सर्वा अपि स्त्रियोऽगम्या एव, तथाप्यत्र क्रमेण गुरुतल्पपरत्वमगम्याशब्दस्याध्यवसीयते । तत्र मातृगमनस्यातिपातकत्वात् तत्प्रायश्चित्तं प्रागेव निरूपितम् । इदानीं तत्सपत्नीगमनस्य महापातकत्वात् तत्प्रायश्चित्तमाह^१ । तत्र अगम्या शूद्रा पितृभार्या । तस्यामकामतो गमने पूर्वोक्तमहाव्रतविधानेन वनं वसन् अब्दं प्राजापत्यमुक्तव्रतं कुर्यात् । यथाह मनुः—

“खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो^२ निर्जने वने ।

प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥”

इति । कामतस्तद्गमने याज्ञवल्क्यः—“प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः” इति । समाः वर्षत्रयम् । इदमेव वैश्यायामकामतो गमने ;

“गमने गुरुभार्यायाः पितृभार्यागमे तथा :

अब्दत्रयमकामात् कृच्छ्रं नित्यं समाचरेत् ॥”

इति वृद्धमनुस्मरणात् । कामतो वैश्यागमने षड्वार्षिकम् ; “ब्राह्मणीपुत्रस्य वैश्यायां षड्वार्षिकम्” इति पुलस्त्यस्मरणात् । इदमेव क्षत्रियायामकामतो गमने ; कामतो गमने द्वादशवार्षिकविधानात् । यथाह शङ्खः—

“अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ।

एककालं समश्नन् वै वर्षे तु द्वादशे गते ॥

रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

व्रतेनैतेन शुध्यन्ति महापातकिन्स्त्वमे ॥”

इति । एतदेवाकामतो ब्राह्मणीगमने । ^१कामतो मरणान्तिकम् ;

“ पितृभार्या तु विज्ञाय सवर्णा योऽधिगच्छति ।

जननीं चाप्यविज्ञाय नामृतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ ”

इति षट्त्रिंशन्मतात् । मरणप्रकारं त्वाह योगीश्वरः—“ तसेऽयःशयने सार्धमायस्या योषिता स्वपेत् ” इति । स्वापश्च स्वकर्म विख्याप्य कार्यः ; “ गुरुतल्प्यभिभाष्यैनः ” इति मानवात् । एतच्चोभयेच्छातः प्रवृत्तौ । स्त्रीच्छया तु गौतमः—“ तसे लोहशयने गुरुतल्पगः शयीत ; सूमीं वास्त्रिष्येज्ज्वलन्नीम् ” इति । अत्रेच्छया विकल्पः । सूमीं लौही शैली मृन्मयी वा स्त्रीप्रतिमा ; “ गुरुतल्पगो मृन्मयीमायसीं वा स्त्रीप्रति-कृतिम् ” इति हारीतस्मरणात् ; “ गुरुतल्पी शिलां तप्ताम् ” इति अङ्गिरःस्मरणात् । आलिङ्गनं चोत्प्लेभकेशेन घृताभ्यक्तेन कार्यम् ; “ निष्कालको घृताभ्यक्तस्तप्तां सूमीं परिष्वज्य मरणात् पूतो भवति ” इति वासिष्ठात् । स्वेच्छया प्रवृत्तावपि स एव—“ लिङ्गं वा सवृषणमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणां प्रतीचीं व्रजेत् अजिह्माशरीरपातम्^२ ” इति । दक्षिणां प्रतीचीं वेत्यर्थः ; “ गुरुतल्पगो दक्षिणाप्रतीच्योरन्यन्तरेण गच्छेत् ” इति बोधायनस्मरणात् । नैर्ऋतीमिति वा ; “ नैर्ऋत्यां चोत्सृजेत् तनुम् ” इति स्मरणात् । उत्तरां वा ; “ उत्कृत्य वृषणौ वापि प्रविशेद्विशमुत्तराम् ” इति अङ्गिरःस्मरणात् । लिङ्गादिच्छेदश्च स्वयं कार्यः ; “ स्वयं वा शिश्रवृषणौ ” इति मानवात् । गच्छेच्चानीक्षमाणः ; “ अनीक्षमाणो गच्छेत् ” इति शङ्खस्मरणात् । धावन् गच्छन् कृपादि न परिहरेत् ; “ यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदा प्रलयात्^३ ” इति वासिष्ठात् । यदि स्वयं न करोति, तदा राज्ञा कार्यम् ; “ शिश्रस्योत्कर्तनात् तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ” इति नारद-स्मरणात् । तावता विशुध्यति ; “ दण्डेनैव विशुध्यति ” इति भविष्यात् । धनदण्डे प्रायश्चित्तं पृथक् कार्यम् ; “ प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं दण्डश्च सुरसत्तम ” इति भविष्यात् । इदमेव क्षत्रियायां कामतोऽभ्यासे अण्डरहितशिश्रोत्कर्तनम् ;

“ मत्या गत्वा पुनर्भायां गुरोः क्षत्रसुतां द्विजः ।

अण्डाभ्यां रहितं लिङ्गमुत्कृत्य स मृतः शुचिः ॥ ”

इति कण्वस्मरणात् । अकामतोऽभ्यासेऽण्डमात्रच्छेदः^४ ;

“ गुरोः क्षत्रसुतां भार्या पुनर्गत्वा त्वकामतः ।

अण्डमात्रं समुत्कृत्य शुध्येज्जीवन् मृतोऽपि वा ॥ ”

^१ कामतरु—ग.

^३ आ मरणात्—ख, ग.

^२ निपातात्—ख, ग.

^४ अभ्यासे omitted in घ ; मात्र omitted in ङ.

इति जातृकर्ण्यस्मरणात् । वैश्यायां कामतोऽभ्यासे लिङ्गाम्रच्छेदः ;

“ गुरोर्भार्या तु यो वैश्यां गत्वा गच्छेत् पुनः पुनः ।

लिङ्गाम्रं छेदयित्वा तु ततः शुभ्येत् स किल्बिषात् ॥ ”

इति लौगाक्षिस्मरणात् । अकामतो ^१मरणान्तिकं ब्रह्मचर्यम् ;

“ अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमोहतः ।

षडङ्गं ब्रह्मचर्यं च स चरेद्यावदायुषम् ॥ ”

इति हारीतस्मरणात् । शूद्रायां कामतोऽभ्यासे द्वादशवार्षिकम् ;

“ पुनः शूद्रां द्विजो गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः ।

ब्रह्मचर्यमदुष्टात्मा चरेद् द्वादशवार्षिकम् ॥ ”

इति उपमन्युस्मरणात् । अकामतोऽभ्यासे षडब्दम् । प्रातिलोभ्येन व्यवसाये योगीश्वरः—“ प्रातिलोभ्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ” इति । वधप्रकारश्च वासिष्ठो ज्ञेयः । स यथा—शूद्रादीनां ब्रह्मणीगमने वीरणलोहितदर्भशरपत्रैर्यथाक्रमं वेष्टयित्वाग्नौ प्रासनं ब्राह्मण्या वपनं सर्पिषाभ्यञ्जनं कृष्णगौरश्वेतस्वरारोपणं महापथप्रव्राजनं चेति । एवं वैश्यस्य राजन्यायां शूद्रस्य राजन्यवैश्ययोः क्षत्रियावैश्याशूद्राणां चेति । कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाक् निवृत्तौ पुलस्त्यः—“ ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातरि गमने पादहान्या द्वादश-वार्षिकम् ; एवमन्यवर्णास्तु ” इति । अयमर्थः—यस्यां कामतो गमने यद्गतं, तदेव तत्र रेतःसेकादर्वाक् पादोनम् । ततश्च कामतो ^२ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यामष्टादशाब्दिकम् ; मरणवैकल्पिकचतुर्विंशतिवार्षिकस्य पादन्यून-त्वात् । एवं क्षत्रियायां नवाब्दम् । वैश्यायां सार्धचतुर्ष्वेकम् । शूद्रायां सपादद्विवार्षिकमिति । एवमेवा-कामतोऽपि प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाक् निवृत्तौ ज्ञेयमित्याद्यहम् ।

सर्वं चैतत् प्रायश्चित्तजातं सद्वृत्तागमनविषयम् । दुर्वृत्तागमने तु विशेषः । तत्र गुरुपत्न्यां सवर्णायां दुर्वृत्तायामकामतः सकृद्गमने याज्ञवल्क्यः—“ चान्द्रायणं वा त्रीन् मासानभ्यस्यन् वेदसंहिताम् ” इति । अभ्यासे द्विगुणम् । तत्रैव कामतः सकृद्गमने तूशना—“ गुरुतल्पाभिगामी संवत्सरं ब्रह्महव्रतं षण्मासान् वा तप्तकृच्छ्रं चरेत् ” इति । तत्र सकृद्गमने षण्मासाः, अभ्यासेऽब्दमिति ज्ञेयम् । तादृश्यामेव क्षत्रियायां ^३कामतः सकृद्गमने व्याघ्रः—

“ कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् ।

चरेन्मासत्रयं विप्रः क्षत्रियागमने गुरोः ॥ ”

इति । तत्रारोहणो मासं कृच्छ्रः । रेतःमेकादवाक् निवृत्तौ मासद्वयमतिकृच्छ्रः । संपूर्णक्रियानिर्वृत्तौ मासत्रयं कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । तत्रैवाकामतः सकृद्गमने कण्वः—

“ चान्द्रायणं तसकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च ।

सकृद्गत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात् क्षत्रियां द्विजः ॥ ”

इति । तत्रारोहणार्वाङ्निवृत्तिसंपूर्णक्रियानिर्वृत्तिषु तसकृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रायणानि । तादृश्यामेव वैश्यायां कामतः सकृद्गमने स एव—

“ तसकृच्छ्रं पराकं च तथा सांतपनं गुरोः ।

भार्या वैश्यां सकृद्गत्वा बुद्ध्या मासं चरेद् द्विजः ॥ ”

इति । अत्रापि आरोहणमात्रे तसकृच्छ्रः । अर्वाङ्निवृत्तौ पराकः । प्रधाननिर्वृत्तौ मासं सांतपनम् । तत्रैवाकामतः सकृद्गमने प्रजापतिः—

“ पञ्चरात्रं तु नाश्नीयात् सप्ताष्टौ वा तथैव च ।

वैश्यां भार्या गुरोर्गत्वा सकृद्गज्ञानतो द्विजः ॥ ”

इति । अत्राप्यारोहणार्वाङ्निवृत्तिप्रधाननिर्वृत्तिषु पञ्चमसप्तरात्रमनशनम् । तादृश्यामेव शूद्रायां कामतः सकृद्गमने जाबालिः—

“ अतिकृच्छ्रं तसकृच्छ्रं पराकं च तथैव च ।

गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाचरेत् ॥ ”

इति । अत्राप्यारोहणार्वाङ्निवृत्तिप्रधाननिर्वृत्तिषु तसकृच्छ्रातिकृच्छ्रपराकाः क्रमेण ज्ञेयाः । तत्रैवाकामतः सकृद्गमने दीर्घतमाः—

“ प्राजापत्यं सांतपनं सप्तरात्रोपवासकम् ।

गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा चरेद्विप्रः समाहितः ॥ ”

इति । अत्राप्यारोहणार्वाङ्निवृत्तिप्रधाननिर्वृत्तिषु क्रमेण सांतपनप्राजापत्यसप्तरात्रोपवासा ज्ञेयाः । स्त्रीणामप्यत्रैतदेव प्रायश्चित्तम् ;

“ एष दोषश्च शुद्धिश्च पतितानामुदाहृता ।

स्त्रीणामपि प्रसक्तानामेष एव विधिः स्मृतः ॥ ”

इति कात्यायनस्मरणात् । ¹एष इति कामतो मरणम् । अकामतो द्वादशाब्दम् ।

“ छित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथा ।
एतदेव व्रतं कार्यं योषित्सु पतितास्त्विति ॥ ”

इति ^१योगिमनुस्मरणात् । एतदेवार्धकल्प्या ब्रह्महत्यादिषु त्रिषु ; “ स्त्रीणामर्धं प्रदातव्यम् ” इति स्मरणात् । व्यभिचारे तु नार्धकल्पिः ; “ यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम् ” इति नियमात् । साधारणस्त्रिया न गुस्तल्पत्वम् ;

“ जात्युक्तं पारदार्यं च कन्यादूषणमेव च ।
साधारणस्त्रियो नास्ति गुस्तल्पत्वमेव च ॥ ”

इति व्याघ्रस्मरणात् ।

अगम्येति सामान्योपादानमनुपातकेष्वप्येतदेव प्रायश्चित्तमिति बोधयितुम् । तत्र वर्णभेदेनोक्तमेव प्रायश्चित्तमुक्तव्यवस्थया व्यवस्थाप्यम् ।

“ रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च ।
सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते ॥ ”

इति यमः । योगीश्वरोऽपि—

“ पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुस्तल्पगः ।
छित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ॥ ”

इति । नारदः—

“ माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा ।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥
दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साखी वर्णोत्तमा च या ॥
आसामन्यतमां गच्छन् गुस्तल्पग उच्यते ।
शिश्वस्योक्तर्तनात् तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥ ”

इति । मातात्र असवर्णसपत्नमाता । एतच्च कामतः । आकामतस्तु द्वादशाब्दम् । यथाह जातृकुर्यः—

“ आचार्यादिस्तु भार्यासु गुस्तल्पव्रतं चरेत् ” इति । संवर्तोऽपि—

“ पितृव्यदारगमने अंतुभार्यागमे तथा ।
गुरुतल्पव्रतं कुर्यान्नान्यथा निष्कृतिर्भवेत् ॥ ”

इति । ^१मनुरपि—

“ गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्वैतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।
सस्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यजासु च ॥ ”

इति । व्याघ्रोऽपि—

“ आश्रितस्यापि विदुष आहिताग्रेष्व योगिनः ।
आचार्यस्य च गोप्तुश्च भार्या प्रव्रजितां तथा ॥
धात्रीं पुत्रीं च पौत्रीं च सखीं मातुस्तथैव च ।
पितुः सखीं तथा गत्वा गुरुतल्पव्रतं चरेत् ॥ ”

इति । एतास्वेव कामतो रेतःसेकादर्वाक् चान्द्रायणम् ;

“ गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसुतां पितुरेव च ।
तस्या दुहितरं चैव चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ ”

इति संवर्तस्मरणात् । अकामतस्तु पराकः ।

“ सनाभिनीं मातुलानीं स्नुषां मातुः सनाभिनीम् ।
गच्छन्नेताः स्त्रियो मोहात् पराकेण विशुध्यति ॥ ”

इति । अत्रोभयत्रापि गुरुतल्पसमानानामुपलक्षणम् । सर्वासं पराकः । यथाह पराशरः—

“ ^२कृत्वा स प्राकृतं कृच्छ्रं पादं कुर्यात् ततः पुनः ।
कुमारीगमने विप्रश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ ”

इति । ^३एतान्यपि वचनान्युक्तविषय एव संबन्धतारतम्येन व्यवस्थाप्यानि ॥ १ ॥

परदारगमने च ॥ २ ॥

उपपातके पारदार्यमाह । गुरुतल्पतत्समव्यतिरिक्तस्वस्वजातिपरदारगमनेऽपि संवत्सरं प्राजापत्यं कार्यम् ; स्वजातिप्रक्रमे “ ब्राह्मणादीनां संवत्सरं ब्रह्मचर्यम् ” इति बोधायनीयात् । गुणदोषहीन-ब्राह्मणीगमने नारदः—“ मातुरासां भ्रातृजां च प्राजापत्यत्रयं चरेत् ” इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

“ मातुश्च स्वस्त्रियां गत्वा पितृव्यतनयां तथा ।
तसंकृच्छ्रं प्रकुर्वीत षड्रात्रं तत्सुतासु च ॥

भागिनेयीं द्विजो गत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
 मातुलस्य सुतां गत्वा पितुश्च स्वस्रियां तथा ॥
 प्राजापत्यं प्रकुर्वीत हारीतवचनं यथा ।
 मातुश्च स्वस्रियां चैव भार्यां गत्वा तु कामतः ॥
 पितृव्यतनयस्यैव सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ।
 दौहित्रीं पुत्रतनयां चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
 तत्सुतां च स्नुषां गत्वा पराकं तु समाचरेत् ।
 संबन्धिनः स्त्रियो गत्वा सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
 विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम् ।
 सखिभार्याः समारुह्य ज्ञातिस्वजनयोनिषु^१ ॥ ”

इति । ब्राह्मणस्येदम् । अग्निहोत्रिण्यादिब्राह्मणीगमने द्विवार्षिकम्; “ द्वे परदारे ” इति गौतमीयात् । तादृग्विधोत्रियपत्नीगमने त्र्यब्दम्; “ त्रीणि श्रोत्रियभार्यायाम् ” इति गौतमीयात् । वर्णभेदेन चैषां व्यवस्था; “ वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं ब्रह्मचर्यं त्रिषवणं चानुतिष्ठेत् । क्षत्रियायां द्वे वर्षे । त्रीणि ब्राह्मण्याम् । वैश्यावच्च शूद्रायां ब्राह्मणपरिणीतायाम् ” इति शङ्खस्मरणात् । ब्राह्मणपरिणयः शूद्राया एव विशेषणम्, न वैश्यादीनाम्; ब्राह्मण्या व्यवधानात् । तद्विशेषणत्वे च व्यवच्छेद्याभावेन वैयर्थ्यात् । ततश्चानेनैवोत्कर्षेण कामात् ‘ वैश्यावत् ’ इत्यतिदेशोपपत्तिः । एतच्च कामतः । अकामतस्त्वर्थम्^२ । अभ्यासे द्वैगुण्यादि । एतच्च ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियस्य तु क्षत्रियावैश्याशूद्रासु द्विवार्षिकवार्षिकषाष्मासिकानि । वैश्यस्य वैश्याशूद्रयोर्वार्षिकषाष्मासिके । शूद्रस्य शूद्र्यां षाष्मासिकम् । यथाह प्रजापतिः—

“ विप्रो नृपस्य भार्यायां यत् करोति समागमे ।
 तदेव क्षत्रियेणापि कार्यमत्रैव संगमे ॥ ”

इति । ईषद्वयमिचरितासु तु व्याघ्रः—

“ ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।
 कृच्छ्रचान्द्रायणे कुर्यादर्थमेव प्रमादतः ॥
 अर्थमेव सकामायां न सकृच्छ्रं सकृद्रतौ ।
 अर्थमेव नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ॥
 एतद्व्रतं चरेत् सार्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे^३ ।
 अश्रोत्रियश्चेद् द्विगुणमगुसामर्थमेव च ॥ ”

^१ योषितः—ध.

^२ तु omitted in घ.

^३ तद्विशेषणे च—ख.

^४ परिग्रहम्—घ.

इति । अत्र सकृदिति विशेषणात् पूर्वमसकृद्विषये इति गण्यते । अकामतश्चेदम् । कामतोऽपि स एव—

“ विप्रैर्नैव निविष्टाश्च चातुर्वर्ण्यप्रसूतयः ।

क्रमेण पादशो हीनं व्रतं तासु गतश्चरेत् ॥ ”

इति । ब्राह्मणोपभुक्तासु चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु ब्राह्मणो यदि गच्छेत्, तदा संवत्सरव्रतमेव पादपादहीनं क्रमेण कुर्यात् । अकामतः ^१प्रातिलोभ्येन गमने तु प्रचेताः—

“ शूद्रस्य ब्राह्मणीं मोहात् गच्छतः शुद्धिमिच्छतः ।

पूर्णमेव व्रतं देयं माता यस्माद्धि तस्य सा ।

पादहान्यान्यवर्णासु गच्छतः सार्ववर्णिकम् ॥ ”

इति । पूर्णं द्वादशाब्दं ब्राह्मण्यां सर्वेषाम् । अन्यासु पादहानिः । कामतो वधः ; “ प्रातिलोभ्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ” इति स्मरणात् । स्वैरिणीगमने तु शङ्कः—“ स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः सचैलं स्नात्वा उदकुम्भं दद्यात् । वैश्यायां^२ चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितः यवाढकं दद्यात् । ब्राह्मण्यां त्र्यहमुपोष्य घृतपात्रं दद्यात् ” इति । बन्धकीगमने षट्त्रिंशन्मतम्—

“ ब्राह्मणीं बन्धकीं गत्वा किञ्चिद्द्याद् द्विजातये ।

राज्यां तु धनुर्दद्याद् वैश्यां गत्वा तु चैलकम् ।

शूद्रां गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं द्विजातये ॥ ”

इति । तल्लक्षणं च स्मृत्यन्तरे—“ चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे बन्धकी भवेत् ” इति । एतास्वेव प्रातिलोभ्येन गमने संवर्तः—

“ कथञ्चिद् ब्राह्मणीं गच्छेत् क्षत्रियो वैश्य एव च ।

कृच्छ्रं सातपनं वा स्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यते ॥

शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गच्छेत् कथञ्चित् काममोहितः ।

गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति ॥ ”

इति । गर्भोत्पत्तौ तु तत्तदेव द्विगुणम् ; “ गमने तु व्रतं यत् स्याद् गर्भे तद् द्विगुणं भवेत् ” इति औशन-
सात् । शूद्रायां तु चतुर्विंशतिमते—“ वृषल्यामभिजातस्तु त्रिभिर्वर्षैर्विशुद्ध्यति ” इति ॥ २ ॥

गोव्रतं गोगमने च ॥ ३ ॥

गोगमने प्रायश्चित्तमाह । गोगमने पूर्वोक्तं ‘ मासमेकं कृतवापनः ’ इत्यादि गोवधोक्तं^३ व्रतं कुर्यात् । कामतश्चेदम् । अकामतः प्राजापत्यम् ; “ गोवधवकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् ” इति शङ्खस्मरणात् । अभ्यासे

चतुर्विंशतिमते—“नरो गोगमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्” इति । अत्यन्ताभ्यासे तु गौतमः—“गवि च गुरुतल्पसमम्” इति । चकारात् वैश्यागमनेऽपि गोव्रतम् । तच्चाग्रे वक्ष्यते ॥ ३ ॥

**पुंस्ययोनावाकाशेऽप्सु दिवा गोयाने च सवासाः स्नान-
माचरेत् ॥ ४ ॥**

पुरुषादिगमन आह । पुंसो गुदद्वारे, स्त्रीणां चायोनौ मुखमेहनयोः, आकाशेऽन्नरिक्षे करव्यापारादिना, अप्सु जलमध्ये, दिवा दिवसे, गोयाने गोयुक्ते शकटे च मैथुनं कृत्वा संचलं स्नानं कुर्यात् । चकारात् खरादियाने च । इदं च नैमित्तिकं स्नानं वान्नादिष्विव । न प्रायश्चित्तम् ; पुंसि मैथुनस्य जातिभ्रंशकरत्वमुक्त्वा,

“जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।

चरेत् सांतपनं कृच्छ्रं^१ प्राजापत्यमनिच्छया ॥ ”

इति पृथक् प्रायश्चित्तस्मरणात् । पुंग्रहणं पण्डागमने “पण्डायामवकीर्णः पलाळभारं मीसकमापकं च दद्यात्” इति शङ्खोक्तप्रायश्चित्तान्तरकल्पनाय^२ । अयोनिगमने प्रायश्चित्तमाह बोधायनः—“अथ कृष्माण्डैर्जुहुयात् योऽपूत इवात्मानं मन्येत यथा भ्रूणहेवमेव भवति योऽयोनौ रेतः सिञ्चति” इति । अत्रैव औशनसो विशेषः—“यस्तु पुनर्ब्राह्मणोऽधर्मात्^३ मुखमैथुनं मेवने स दुप्यति प्रजापत्येन शुध्यति” इति । आकाशे रेतःस्कन्दने योगीश्वरः—

“यन्मेऽद्य रेत इत्याभ्यां स्कन्धं रेतोऽभिमन्त्रयेत् ।

स्नानान्तरे भ्रुवोर्मध्ये तेनानामिकया^४ न ॥ ”

इति । अकामतश्चेदम् । कामतो गमः—

“गृहस्थः कामतः कुर्याद्रितसः स्कन्दनं भुवि ।

सहस्रं तु जपेद्देयाः प्राणायामेस्त्रिभिः सह ॥ ”

इति । अप्सु मैथुने शङ्खलिवितौ—“रेतोमूत्रपुरीषाप्युदके कृत्वा त्रिरात्रोपैषित इदमापः प्रवहतेति जपेत्” इति । कामतश्चेदम् । अकामतो मनुः—

“मैथुनं तु समामेव्य गाथानेऽप्सु दिवापि वा ।

स्नात्वा ऋचो जपित्वाप्याः प्राणायामेन शुध्यति ॥ ”

^१ प्रायश्चित्त—... ।

^२ पक्षीमुख—ख, ग.

A—19

^३ ख्यापनाय—ग.

^४ जपित्वाप्याः—घ.

इति । दिवा मैथुने तु शङ्कः—

“ दिवा च मैथुनं गत्वा नमः स्नात्वा तथाभसि ।

नम्रां परस्त्रियं दृष्ट्वा दिनमेकं व्रती भवेत् ॥ ”

इति । दिवाग्रहणात् संध्याया अपि निषेधः ; ^१रवेर्मण्डलोपलब्ध्या दिवसावान्तरमेदत्वात् ;

“ चत्वार्येतानि कर्माणि ^२संध्यायां परिवर्जयेत् ।

आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकम् ॥ ”

इति निषेधाच्च^३ । तस्माद्यश्चित्तमाह कश्यपः—“ उदयास्तमययोः स्कन्दित्वा अक्षिस्पन्दने नेत्रकर्णक्रोशने चित्यारोहणे पूयसंस्पर्शने च सचैलं स्नात्वा पुनर्मामिति जपेत् महाव्याहृतिभिश्च सप्ताज्याहुतीर्जुहुयात् ”

इति । कामतो गोयाने मैथुनकरणे यमः—

“ यदि गोभिः समायुक्तं यानमारुह्य वै द्विजः ।

मैथुनं कुरुते तत्र मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥

त्रिरात्रं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ।

गोभ्यो यवाढकं दद्याद् घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ ”

इति ॥ ४ ॥

चण्डालीगमने^४ तत्साम्यमाप्नुयात् ॥ ५ ॥ अज्ञानतश्चान्द्रा-

यणद्वयं कुर्यात् ॥ ६ ॥

कामतश्चण्डालीगमने आह । अत्र चण्डालीशब्दः स्वसमानधर्माणां श्रपचादीनामप्युपलक्षणार्थः ;

“ चण्डालः श्रपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।

मागवायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः ॥ ”

इति अङ्गिरःस्मरणात् । एतासां प्रत्येकं गमने तत्साम्यं तत्समानधर्मत्वं भवति । गमनं च भोजनप्रतिग्रहो-
पलक्षणम् । एतच्च ज्ञानतः । अज्ञानतस्तु पातित्यम्^५;

“ चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति ॥ ”

इति मनुस्मरणात् । पातित्ये द्वादशाब्दम् । साम्ये मरणान्तिकम् ;

^१ खण्ड—ग.

^२ संध्याकाले विवर्जयेत्—ख.

^३ निषेधाच्च omitted in ख.

^४ गमनेन—उ.

^५ पातित्यम् omitted in ख.

“रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्यजासु च ।
सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते ॥”

इति यमस्मरणात् । इदं चात्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासे । एकरात्राभ्यासे तु वक्ष्यति ॥ ५ ॥

अकामतस्तत्रैवाह । अज्ञानतश्चण्डाल्यादिगमने चान्द्रायणद्वयं कुर्यात् । इदं च चतुरभ्यासे ।
कामतश्चतुरभ्यासे तु कृच्छ्राब्दम् ;

“चण्डालपुल्कसानां तु गत्वा भुक्त्वा च योषितः ।
कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम् ॥”

इति यमस्मरणात् । अकामतो द्विरभ्यासे चान्द्रायणम् ; “चण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं गत्वा चान्द्रायणं
चरेत्” इति यमस्मरणात् । अकामतः सकृद्गमने तु आपस्तम्बः—

“चण्डालमेदश्चपचकापालव्रतचारिणाम् ।
अकामतः स्त्रियो गत्वा पराकव्रतमाचरेत् ॥”

इति । गर्भोत्पत्तौ तूशना—“चण्डाल्यां गर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतं चरेत्” इति । व्रतं द्वादशाब्दम् ।
एतच्चाकामतः । कामतो मरणान्तिकम् ; “अन्यजायां प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते” इत्युक्तेः ।
निष्कृतिर्व्रतरूपा । अन्यजागमने तु संवर्तः—

“रजकव्याधशैल्लषवेणुचर्मोपजीविनाम् ।
एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥”

इति । अन्यजांस्त्वाह आपस्तम्बः—

“रजकश्चर्मकारश्च ^१नटो बुरुड एव च ।
कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते त्वन्यजाः स्मृताः ॥”

इति । कामतश्चेदम् । अकामतः संवर्तः—

“रजकव्याधशैल्लषवेणुचर्मोपजीविनाम् ।
स्त्रियो विप्रो यदा गच्छेत् कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् ॥”

इति । अकामतोऽभ्यासे द्वादशाब्दम् । ^२कामतो मरणान्तिकम् । गर्भोत्पत्तौ तु पूर्वोक्तमेव । कापालिकस्त्रीगमने
तूशना—

“कापालिकान्नभोक्तृणां तन्नारीगामिनां तथा ।
ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम् ॥”

^१ From here up to अन्यजाः स्मृताः missing in घ.

इति । म्लेच्छीगमने तु आपस्तम्बः—

“म्लेच्छी नदी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा ।

एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥”

इति । कामतश्चेदम् । अकामतोऽर्धम् ॥ ६ ॥

पशुवेद्यागमने ^१च प्राजापत्यम् ॥ ७ ॥

पशुवेद्यागमने आह । पशवः अश्वदयः । वेद्या ; वेशो भृतिः, तद्वृत्तिः ; “वेद्याख्या पञ्चमी जातिः पञ्चचूडासमुद्भवा” इति स्मरणाच्च । पशुगमने पराशरः—

“पशुवेद्याभिगमने महिष्युष्ट्रीकपीस्तथा ।

खरीं च सूकरीं गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥”

इति । कामतश्चेदम् । अकामतो जाबालः—“इतरेषां पशूनां तु कृच्छ्रपादो विधीयते” इति । शुनीगमने

चतुर्विंशतिमते—“शुनीं चैव द्विजो गत्वा अतिकृच्छ्रं समाचरेत्” इति । अजादिगमने तु शङ्खः—

“तिर्यग्योनिषु गोवर्जं सचैलं स्नातो यवमभारं गोभ्यो दद्यात्” इति । वैदिकस्यात्र कूश्माण्डहोमः ;

“अमानुषीषु गोवर्जं स्त्रीकृते कूश्माण्डैर्धृन्होमः” इति स्मरणात् । वेद्यागमने यमः—

“वेद्यागमनजं पापं व्यपोहन्ति द्विजातयः ।

पीत्वा सकृत् सकृत्तप्तं सप्तरात्रं कुशोदकम् ॥”

इति । अकामतश्चेदम् । कामतः प्राजापत्यम् । अत्यन्ताभ्यासे तु लौगाक्षिः—

“अभ्यासेऽहर्गुणा वृद्धिर्मासादर्वाम्बिधीयते ।

ततो मासगुणा वृद्धिर्यावत् संवत्सरं पिबेत् ।

ततः संवत्सरगुणा यावत्पापं समाचरेत् ॥”

इति । अनेन वचनेन प्रतिनिमित्तनैमित्तिकन्यायमपोद्य अहर्माससंवत्सरावृत्तौ नैमित्तिकी वृद्धिर्विधीयते । तेन

चैकस्मिन् दिवसेऽनेकावृत्तावप्येकमेव प्रायश्चित्तम् । एवमेकस्मिन् मासे एकस्मिन् संवत्सरे च द्रष्टव्यम् ।

कामतश्चेदम् । अकामतश्चतुर्विंशतिमते—

“सकृत् कृते तु यत् प्रोक्तं त्रिगुणं तत् त्रिभिर्दिनैः ।

मासात् पञ्चगुणं प्रोक्तं षण्मासाद् दशधा भवेत् ॥

संवत्सरात् पञ्चदश त्र्यब्दाद् विंशद्गुणं भवेत् ।

ततोऽप्येवं प्रकल्प्यं स्याच्छातातपवचो यथा ॥”

इति । मासादित्यादावाङ्लोपश्लान्दसः । तेन आ मासादित्यादि ज्ञेयम् । अनुक्ताभ्यासे तूपपातकेऽप्ययमेव न्यायः । यावज्जीवाभ्यासे गुस्तल्पव्रतम् ;

“ गुस्तल्पव्रतं केचित् केचिच्चान्द्रायणव्रतम् ।
गोमनस्येच्छन्ति केचिच्च केचिदेवावकीर्णिनः ॥ ”

इति *यमस्मरणात् । अत्र यद्यपि वेद्यायां सामान्येन प्राजापत्यमुक्तम्, तथाप्यनवरुद्धास्विदं द्रष्टव्यम् ।
अवरुद्धासु तु परदारवदेव दोषः । यथाह नारदः—

“ स्वैरिण्यब्राह्मणी वेद्या दासी निष्कासिनी तथा ।
गम्याः स्युरानुलोभ्येन स्त्रियो न प्रतिलोभनः ॥
आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात् परदारवत् ।
गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यताः परपरिग्रहाः ॥ ”

इति । निष्कासिनी अनवरुद्धा । गम्यत्वं च दण्डाभावमभिप्रेत्य ; न तु प्रायश्चित्ताभावम् ; तस्यां पातित्यस्यो-
क्तत्वात् । भुजिष्याः नियतपुरुषगृहीताः । इदमपि गर्भानुत्पादे । तत्र तु कण्वः—

“ प्रसूतो यस्तु वेद्यायां भैक्ष्यभुङ् नियतेन्द्रियः ।
शतं सहस्रमभ्यस्य सावित्रामेति शुद्धताम् ॥ ”

इति । रजस्त्रलागमने संवर्तः—

“ रजस्त्रलां तु यो गच्छेद् गर्भिणीं पतितां तथा ।
तस्य पापविशुद्धयर्थमतिकृच्छ्रो विरोधनः ॥ ”

इति । तत्रैव दिनविशेषः चतुर्विंशतिमते—

“ रजस्त्रलां द्विजो गत्वा पराकं तु समाचरेत् ।
सांतपनं द्वितीयेऽहि प्राजापत्यं परेऽहनि ॥ ”

इति । गर्भिण्यां विशेषमाह अत्रिः—

“ षण्मासान् कामयेन्मर्त्यो गर्भिणीं स्त्रियमेव हि ।
आ दन्तजननाद्ध्वमेवं धर्मो न हीयते ॥ ”

इति । गर्भिणीं षण्मासानेव गच्छेत् । नात्र परम् । ऊर्ध्वं प्रसूतेः । आ दन्तजननात् ; बालस्य दन्तजननमारभ्य ;
न प्रागित्यर्थः ॥ ७ ॥

सकृद् दुष्टा ^१ च स्त्री यत् पुरुषस्य परदारं तद्व्रतं कुर्यात् ॥ ८ ॥

स्त्रीणां व्यभिचारे आह । सकृदेकवारं व्यभिचिरिता स्त्री पुरुषपारदार्योक्तमेव व्रतं कुर्यात् । सर्वर्णगमने चेदम्;

“ यत् पुंसः परदारेषु समानेषु व्रतं स्मृतम् ।
व्यभिचाराच्च भर्तुः स्त्री तदशेषं समाचरेत् ॥ ”

इति बार्हस्पत्यात् । समानेषु सर्वर्णेषु । सकृदिति ^१वचनादभ्यासे अहर्गुणा वृद्धिरिति कल्प्यम् । बलाद्गमने तु ऋष्यभृङ्गः—

“ बलेन कामिता नारी सर्वर्णेन कथंचन ।
प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं वै तस्याः शुद्धयर्थमादिशेत् ॥ ”

इति । बन्दीकृतायाः द्विरभ्यासे चण्डालादिसंपर्के पराशरः—

“ बन्दीग्राहेण भुक्ता या हत्वा बद्धा बलाच्च यत् ।
कृत्वा सांतपनं कृच्छ्रं शुध्येत् पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ”

इति । सकृत् संपर्केऽपि स एव—

“ सकृद्भुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।
प्राजापत्येन शुध्येत् ऋतुप्रसवणेन च ॥ ”

इति । सगर्भायां विशेषमाह स एव—

“ अन्तर्वत्नी तु या नारी समेताक्रम्य कामिता ।
प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भो न निःसृतः ॥
जाते गर्भे व्रतं ^२कुर्यात् पश्चान्मासं तु यावक्कम् ।
न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि ॥ ”

इति । प्रातिलोम्यगमने तु प्रचेताः—

“ विप्रा शूद्रेण संपृक्ता न चेत् तस्मात् प्रसूयते ।
प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम् ॥
चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रश्च विप्राया वैश्यसंगमे ।
कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यातां तस्याः क्षत्रियसंगमे ॥
क्षत्रिया शूद्रसंपर्के कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयम् ।
चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु चरेद्वैश्येन संगता ॥

शूद्रं गत्वा चरेद्वैश्या कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।
आनुलोम्येन कुर्वीत कृच्छ्रं पादावरोपितम् ॥ ”

इति । अकामतश्चेदम् । कामतो महापातकोक्तं वासिष्ठं ब्राह्मण्यादीनां शूद्रादिगमने नग्नीकरणं वापनं कृष्णादिस्वरारोहणं सर्पिषाभ्यञ्जनं महापथप्रवाजनं चेत्यादि । कामतः आनुलोम्येन व्यवाये तु पादपादन्यूनं कृच्छ्रम् । यथा क्षत्रियाया विप्रगमने त्रिपादकृच्छ्रम् । वैश्याया विप्रक्षत्रियगमने अर्धत्रिपादकृच्छ्रौ । शूद्राया विप्रक्षत्रियविङ्गमने पादार्धत्रिपादकृच्छ्रा इति । अकामतः षट्त्रिंशन्मतोक्तम्—“क्षत्रिययोषितां ब्राह्मण-सेवायां कृच्छ्रार्धम् । वैश्ययोषितां ब्राह्मणराजन्यसेवायां कृच्छ्रपादकृच्छ्रार्धम् । शूद्रयोषितां ब्राह्मणराजन्य-वैश्यसेवायां बहोरात्रं त्रिरात्रं कृच्छ्रार्धम्” इति । एतेन स्त्रीणामपि सवर्णानुलोमव्यवाये पुरुषोक्तमेवेति निरस्तम् । प्रातिलोम्येन बलादुपभोगे तु संवर्तः—

“बलात् प्रमथ्य मुक्ता चेद् दह्यमानेन चेतसा ।
प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात् तत् तस्याः पावनं परम् ॥ ”

इति । ब्राह्मणगर्भोत्पत्तौ चतुर्विंशतिमते—

“विप्रगर्भे पराकः स्यात् क्षत्रियस्य तथैन्दवम् ।
ऐन्दवं च पराकश्च वैश्यस्याकामकारतः ॥
शूद्रगर्भे भवेत् त्यागश्चण्डालो जायते यतः ।
गर्भस्रावे धातुदोषैश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्^१ ॥ ”

इति । एवं क्षत्रियावैश्ययोः विप्रादिचतुष्टयगर्भक्रमेण पराकादयस्त्यागान्ताश्चत्वारः । एवं शूद्रायास्तैर्वर्णिकगर्भे पराकादयस्त्यः । शूद्रगर्भे तु पराक एवेति ज्ञेयम् । अकामवचनात् कामतो द्विगुणं द्विजातिस्त्रीणाम् । शूद्र-गर्भप्रसवे तु प्रायश्चित्ताभावः ;

“ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण संगताः ।
अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥ ”

इति वसिष्ठस्मरणात् । चण्डालाद्यन्त्यावसायिगमने तु स्मृत्यन्तरे—

“चण्डालं पुलकसं म्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथः ।
ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥ ”

इति । कामतस्तु ऋष्यभृङ्गः—“संपृक्ता स्यादथान्यैर्या सा कृच्छ्रवृद्धं समाचरेत्” इति । रजकाद्यन्त्यज-गमनेऽपि स्मृत्यन्तरे—

^१ चान्द्रायणव्रतम्—ग.

“ रजकन्याधशैल्लषवेणुचर्मोपजीविनाम् ।
ब्राह्मण्येतान्यदा गच्छेदकामादैन्दवद्वयम् ॥ ”

इति । कामतो द्विगुणम् । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे तु मरणम् ;

“ अन्त्यजेन तु संपर्के गमने मैथुने कृते ।
प्रविशेत् संप्रदीप्तेऽग्नौ मृत्युना सा विशुध्यति ॥ ”

इति उशनःस्मरणात् । अकामतो द्वादशाब्दम् । गर्भेऽप्येतदेव । कामतो गर्भे मरणमेव । सर्गाभ्या व्यभिचारे तु ऋष्यभृङ्गः—

“ अन्तर्वह्नी तु युवतिः संपृक्ता यान्त्ययोनिना ।
प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भो न निःसृतः ॥
न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाङ्गेषु प्रसाधनम् ।
न शयीत समं भर्त्रा न वा भुञ्जीत बान्धवैः ॥
प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कृच्छ्राब्दिकं चरेत् ।
हिरण्यमथवा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ ”

इति ॥ ८ ॥

यत् करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद् द्विजः ।
तद्वैक्ष्यभुग्जपन्^१ नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति^२ ॥ ९ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

एकरात्राभ्यासे चण्डालीगमने आह । वृषली चण्डाली ;

“ चण्डाली बन्धकी वेश्या रज्जुस्था या च वन्यका ।
ऊढा या च सगोत्रा स्याद् वृषल्यः पञ्च कीर्तिताः ॥ ”

इति स्मरणात् । नन्वेवं नानार्थे वृषलीशब्दे कथं चण्डाल्येवात्रोच्यते ? सत्यम् ; अन्यासां गमनस्याल्प-
प्रायश्चित्तत्वेनैतत्प्रायश्चित्तविषयत्वासंभवात्^३ । तच्च तत्र तत्रैवावधेयम् । तद्वमनात् यदेकरात्रेणापुण्यमर्जयति तद्वैक्षं

^१ जपेत्—घ.

^२ विशुध्यति—घ.

^३ वैष्णवे धर्मशास्त्रे परदारप्रकरणं त्रिपञ्चाशत्—ज, ठ.

^४ अल्पप्रायश्चित्तं for एतत्प्रायश्चित्तं—ख.

मुञ्जानो गायत्रीं जपन् त्रिभिर्वर्षैः पापं नुदति । इदं चैकरात्रं गमनाभ्यासे ; 'एकरात्रेण' इत्यत्यन्तसंयोगा-
पवर्गवाचितृतीयादर्शनात् । अत्यन्तसंयोगश्चाष्टवाराभ्यासेन ; अष्टयामभ्यासेः ॥ ९ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज-^२
श्रीनन्दपण्डितापरनामधेयविनायकपण्डितकृतौ^३ विष्णुस्मृतिविबुधौ
श्रीमत्यां वैजयन्त्यां त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

^१ From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.

^२ श्री omitted in ग.

^३ श्रीनन्दपण्डितकृतौ—ख.

चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

यः पापात्मा^१ येन सह संयुज्यते स तस्यैव प्रायश्चित्तं
कुर्यात् ॥ १ ॥

क्रमप्राप्तं संसर्गप्रायश्चित्तं चतुष्पञ्चाशत्तमेनाह । उद्दिष्टेषु अतिपातकादिप्रकीर्णकान्तेषु पातकेषु आत्मा
देहो यस्य सः ; तथाभूतः यो येनाशुद्धेन संवत्सरं संसृज्यते, स संसृष्टः तस्यैव पापात्मनः प्रायश्चित्तं
कुर्यात् ; तत्पापभागित्वात् । अत एव मनुः—“एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं कंचित् समाचरेत्” इति ।
सामान्येनैवैतस्मिन्संसर्गो निषिध्यते ;

“ यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये ॥ ”

इत्युक्तत्वात् । ‘पापात्मना’ इति तृतीयान्तो वा पाठः । प्रायश्चित्तपदेन व्रतं मरणं चोच्यते । तत्र
कामतोऽकामतश्चातिपातकिसंसर्गं मरणमेव ; ‘स तस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्यात्’ इत्यभिधानात् ; कामतोऽकामत-
श्चातिपातकिनां मरणस्यैवाभिधानाच्च । महापातकिनामकामतः संसर्गं द्वादशाब्दं व्रतम् ; “स तस्यैव व्रतं
कुर्यात्” इति मानवात् । तस्य महापातकिनो व्रतं द्वादशाब्दम्,

“ अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ।

एककालं तु भुञ्जानो वर्षे तु द्वादशे गते ॥

स्वमस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

व्रतेनैतेन शुष्यन्ति महापातकिनस्त्वमे ॥ ”

इति शङ्खोक्तम् । कामतः संसर्गो तु मरणमेव ; “तीर्थे पुण्यतमे यथावद्देहन्यासात् ब्राह्मणो महापातकान्मुच्यते”
इति देवलेन सामान्याभिधानात् ;

“ ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् ।

कृत्वा तैश्चापि संसर्गं ब्राह्मणः कामकारतः ॥

कुर्यादनशनं विप्रः पुण्यतीर्थे समाहितः ।

ज्वलन्तं वा विशोदग्निं ध्यात्वा देवं कपर्दिनम् ॥ ”

इति कूर्मपुराणे विशेषाभिधानाच्च । एतेन द्वादशाब्दस्य कामतो महापातकिनः संसर्गविषयत्वं परास्तम् ; कामतः संसर्गे छागलेयेन—

“ ज्ञात्वा करोति संसर्गं निष्कृतिर्न विधीयते ।

प्रायश्चित्तमकामानां कामावाप्तौ न विद्यते ॥ ”

इति व्रतरूपनिष्कृत्यभावाभिधानात् । एतच्च साक्षात् पतितसंसर्गिणः । संसर्गिसंसर्गिणस्तु पादोनम् । यथाह व्यासः^१—

“ यो येन संवसेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात् ।

पादहानं चरेत् सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः ॥ ”

इति । एवं चतुर्थस्य षडब्दं, पञ्चमस्य ^२व्यब्दमिति ज्ञेयम् । न षष्ठादेः ; पतितस्य पञ्चमपर्यन्तमेव शुद्धिविधानात् । यथाहतुः गौतमदेवलौ—“ पतितचण्डालसूतिकोदवयाशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पृशने सचैल्लक्षातः शुध्येत् ”,

“ उपस्पृष्ट्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः ।

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥ ”

इति । तृतीयोऽत्र पतितापेक्षया चतुर्थः । तत्स्पर्शा पञ्चमः । तस्याचमनात् । ऊर्ध्वं तु तस्याप्यभाव इति । एतेन,

“ ये तदन्नाशिनो विप्राः कृच्छ्रं तेषां विधीयते ।

तद्भोजिनोऽर्धकृच्छ्रेण तदन्नादाश्च पादतः ॥ ”

इति चण्डालसंकरप्रकरणेन व्यासवाक्यस्थलिङ्गदर्शनात् संसर्गित्रितयपर्यन्तमेव प्रायश्चित्तमिति प्राच्यमलपित-मपास्तम् ; ^३आपञ्चमं शुद्धिदर्शनात् । अकामतश्चेदम् । कामतो मरणवैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकं पादोनेत्यादिकल्पनया योज्यम् । अकामतो वर्षन्यूनसंसर्गे तु पराशरः—

“ संसर्गमाचरन् विप्रः पतितादिष्वकामतः ।

पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥

मासार्धं मासमेकं वा मासत्रयमथापि वा ।

अब्दार्धमब्दमेकं वा भवेदूर्ध्वं तु तत्समः ॥

त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् ।
 चरेत् सातपनं कृच्छ्रं तृतीये पक्षे एव तु ॥
 चतुर्थे दशरात्रं स्यात् पराकः पञ्चमे ततः ।
 षष्ठे चान्द्रायणं कुर्यात् सप्तमे त्वैन्दवद्वयम् ।
 अष्टमे च तथा पक्षे षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् ॥ ”

इति । कामतः संसर्गे स्मृत्यन्तरम्^१—

“ पञ्चाहे तु चरेत् कृच्छ्रं दशाहे तसकृच्छ्रकम् ।
 पराकस्त्वर्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत् ॥
 मासत्रये तु कुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।
 षण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं त्वर्धमाचरेत् ।
 संसर्गे त्वाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणं नरः ॥ ”

इति । आ ईषन्न्यूनोऽब्द आब्दः । तत्र भवः आब्दिकः । किञ्चिन्न्यूनाब्दिक इत्यर्थो वाच्यः ; अन्यथा वर्षेण पातित्ये न्यूनप्रायश्चित्तानुपपत्तेः । एवमनुपातकिंसंसर्गिणामप्येषैव दिक्—अकामतो द्वादशाब्दं कामतो मरणमिति । तथोपपातकादिसंसर्गेऽपि कामाकामान्यां तत्तद्व्रतमेव ज्ञेयम् । इदं च तत्तद्व्रतविधानं समानपातक-विषय एव ; यथा कामतो महापातकिनः कामतः संसर्गे मरणम् ; कामकृतत्वेन^२ पातकिसमानपातकोत्पत्तेः । कामतो महापातकिनोऽकामतः संसर्गे तु न तद्व्रतम् ; अकामकृतत्वेन तावत्पातकाभावात् । किं त्वकामविहितं द्वादशाब्दमेव । तथा अकामतो महापातकिनोऽकामतश्च संसर्गे न द्वादशाब्दम् ; अकामकृतत्वेन तावत्पातकाभावात् । किं त्वकामविहितं षडब्दमेव । एवमन्यपातकेष्वभ्यूहम् । स्त्रीणामकामतः पतितसंसर्गे पतित-प्रायश्चित्तार्थम् । एवं बालवृद्धातुराणामपि कामतोऽर्धम् ; अकामतः पादः । अनुपतितानां कामतः पादोनम् ; अकामतोऽर्धपाद इत्याद्यूहम् । पतितयौनसंसर्गप्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवमाह याज्ञवल्क्यः—“ कन्यां समुद्रहे-देषां सोपवासामकिञ्चनाम् ” इति । एषां पतितानां कन्यां पतितावस्थोत्पन्नां सोपवासां कृततत्संसर्गोचितप्राय-श्चित्तम् अकिञ्चनाम् अगृहीतपितृवस्त्रालंकारादिधनामुद्वहेत् । उद्वहेदिति वरव्यापारदर्शनात् दातृव्यापारो निर्वर्त्यते । तदाह हारीतः—“ पतितस्य कुमारीं विवस्त्रामहोरात्रेषितां प्रातः शुक्लेनाहतेन वाससाच्छादितां ‘ नाहमेतेषां, न ममैते ’ इति त्रिरुच्चैरभिदधानां तीर्थे स्वगृहे वोद्वहेत् ” इति । एतेषामिति बहुवचनात् अपतितानामपि पतितभ्रात्रादीनां कन्यादानाधिकाराभावो गम्यते । कन्योपादानात् पुंनपुंसकापत्ययोरन्यवहार्थत्वं गमयति । यथाह वसिष्ठः—“ पतितोत्पन्नः पतितो भवति, अन्यत्र स्त्रियाः ; सा हि परगामिनी ; ताम-रिक्वामुपेयात् ” इति । विशेषान्तरमुपरिष्ठात् वक्ष्यामः ॥ १ ॥

मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहताच्चोदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्रि-
रात्रमुपवसेत् ॥ २ ॥ द्वयहं राजन्यः ॥ ३ ॥ एकाहं वैश्यः ॥ ४ ॥
शूद्रो नक्तम् ॥ ५ ॥ सर्वे चान्ते व्रतस्य पञ्चगव्यं पिबेयुः ॥ ६ ॥

निषिद्धजल्पाने प्रायश्चित्तमाह । मृताः पञ्चनखाः ^१नरकुक्कुरादयः यस्मिन् तथा । तस्मादत्यन्तोपहताच्च
रेतोमूत्रपुरीषादिमलदूषितात् कूपात् जलं पीत्वा विप्रस्यहमुपवसेत् ॥ २ ॥ क्षत्रियस्तत्र द्वयहमुपवसेत् ॥ ३ ॥
वैश्यस्तत्रैकाहमुपवसेत् ॥ ४ ॥ शूद्रस्तत्र नक्तं कुर्यात् ॥ ५ ॥ व्रतोत्तराङ्गमाह । सर्वे त्रैवर्णिकाः उक्त-
व्रतान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुः । न शूद्रः ; वक्ष्यमाणतन्निषेधात् । मृतपदोपादानादनुच्छूनादिशवविषयमेतत् ।
उच्छूने तु तस्मिन् हारीतः—

“ क्लिप्ते भिन्ने शवे तोयं तत्रस्थं यदि तत् पिबेत् ।
शुद्धयै चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥ ”

इति ! कामाकामाभ्यामुभयव्यवस्था ।

“ यदि कश्चित् ततः स्नायात् प्रमादेन द्विजोत्तमः ।
जपंस्त्रिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुध्यति ॥ ”

इति । मानुषशवविषयमेतत् । अमानुषे तु देवलः—

“ क्लिप्तं भिन्नं शवं चैव कूपस्थं यदि दृश्यते ।
पयः पिबेत् त्रिरात्रं तु मानुषे द्विगुणं स्मृतम् ॥ ”

इति । अत्यन्तोपघातश्चण्डालादिकूपस्याप्युपलक्षणम् । यथा आपस्तम्बः—

“ चण्डालकूपभाण्डस्थं नरः कामाज्जलं पिबेत् ।
प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विधीयते ॥
चरेत् सातपनं विप्रः प्राजापत्यं तु भूमिपः ।
तदर्थं तु चरेद् वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेत् ॥ ”

इति । अकामतस्तु,

“ यस्तु चण्डालभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिबेत् !
स तु त्र्यहेण शुध्येत् शूद्रस्त्वेकेन शुध्यति ॥ ”

इति देवलोक्तम् । कूपः वाप्युपलक्षणम् ;

“ जलाशयेष्वथारूपेषु स्थावरेषु महीतले ।

कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु तु न दृषणम् ॥ ”

इति विष्णुस्मरणात् । न दूषणम् ; तथेति शेषः ;

“ स्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां हृदेऽपि वा ।
जानुदङ्गं शुचि ज्ञेयमधस्तादशुचि स्मृतम् ॥
तत् तोयं यः पिबेद्विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा ।
अकामान्नक्तभोजी स्यादहोरात्रं तु कामतः ॥ ”

इति आपस्तम्बस्मरणात् ॥ ६ ॥

**१ पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत् ।
उभौ तौ नरकं यातो महारौरवसंज्ञितम् ॥ ७ ॥**

सर्वशब्दसंकोचे निमित्तमाह । यथा ब्राह्मणस्य सुरापाने रौरवनरकपातः, तथा शूद्रस्य पञ्चगव्यपान इति तात्पर्यार्थः । शूद्रः स्त्रिया अय्युपलक्षणम् ; “ स्त्रीणां होमो न दातव्यः पञ्चगव्यं तथैव च ” इति निषेधात् । पञ्चगव्यं जपहोमयोरप्युपलक्षणम् ;

“ १ तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् ।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम् ॥ ”

इति अत्रिस्मरणात् ॥ ७ ॥

पर्वानारोग्यवर्जमृतावगच्छन् पत्नीं त्रिरात्रमुपवसेत् ॥ ८ ॥

स्त्रीषु ऋतावगमने आह । पर्वणि

“ चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
पर्वण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥ ”

इत्युक्तानि । अनारोग्यम् अकृत्यता । तदुभयव्यतिरेकेण ऋतुकाले पत्नीमगच्छन् त्रिरात्रमुपवसेत् । तथाच बृहस्पतिः—“ ऋतौ न गच्छेद्यो भार्या सोऽपि कृच्छार्धमाचरेत् ” इति । अकामतश्चेदम् । कामतो द्विगुणम् । अगच्छन्नित्युद्देश्यगतलिङ्गाविवक्षया स्त्रीणामपि प्रायश्चित्तं सिध्यति । अत एव पराशरः—

“ ऋतुस्नाता तु या नारी भर्तारं नोपगच्छति ।
सा मृता नरकं याति विधवा च पुनः पुनः ॥ ”

इति स्त्रीणामपि प्रत्यवायमाह । तच्चार्षम् ; “ अर्धं स्त्रीणां प्रदातव्यम् ” इति वचनात् । पर्वादिपर्युदासश्च दोषश्रवणात् । तथाच विष्णुपुराणम्—

“ तैलस्त्रीमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु यो नरः ।

विष्णुत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते ॥ ”

इति । तत्र प्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरे—

“ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् ।

कृत्वा सचैलः स्नात्वा च वारुणीभिश्च मार्जयेत् ॥ ”

इति । अकामतश्चेदम् । कामतस्तु “ शेषेषूपवसेदहः ” इत्युपवासः । अकल्यपर्युदासस्तु “ ऋतुस्नातां तु यो भार्या स्वस्थः सन्नोपगच्छति^१ ” इति स्वस्थस्यैव विधानात् ॥ ८ ॥

कूटसाक्षी ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ ९ ॥

कौटसाक्ष्ये आह । यो मिथ्यासाक्ष्यं ददाति, स ब्रह्महत्याव्रतं द्वादशाब्दं कुर्यात् । कूटसाक्षित्वं महापातकसमानानामनुपातकसंज्ञानां सर्वेषामुपलक्षणम् ; ‘ अश्रमेधेन शुभ्यन्ति ’ इत्यादिसमानप्रायश्चित्तदर्शनात् ; द्वादशाब्दप्रक्रमे,

“ कौटसाक्ष्यं तथा कृत्वा निक्षेपमपहृत्य च ।

एतदेव व्रतं कुर्याद्धत्वा च शरणागतम् ॥ ”

इति शङ्खस्मरणात् । कौटसाक्ष्यं चात्र ब्राह्मणादिवधसंपादः^२ मिथ्यावचनम् ; तद्वधनिवारणाय मिथ्यावचनस्याभ्यनुज्ञानात् । तथाच मनुः—

“ शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यथोक्तौ तु भवेद्वधः ।

तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते ॥ ”

इति ॥ ९ ॥

**अनुदकमूत्रपुरीषकरणे^३ सचैलं स्नानं महाव्याहृति-
होमश्च^४ ॥ १० ॥**

प्रकीर्णकेष्वाह । यः शौचार्यं जलमनपेक्ष्यैव मूत्रपुरीषे करोति, स सचैलं स्नातः महाव्याहृतिभिः सप्तभिराज्यं जुहुयात् । चकारात् गवालम्भः ;

^१ नोपसर्पति—ग.

^४ महाव्याहृतिभिः—च.

^२ पुरीष omitted in ज.

^३ सचैलस्नानं—ठ.

^५ च omitted in ख, ग.

“ विनाद्भिरप्सु वाप्यार्तः शरीरं संनिषेज्य च ।
सचैलो बहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यति ॥ ”

इति मानवात् । शरीरं मूत्रपुरीषादि । आलभ्य स्पृष्ट्वा । अकामतश्चेदम् । कामतो यमः...

“ आपद्गतो विना तोयं शरीरं यो निषेज्यते ।
एकाहं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ॥ ”

इति । अनुदकत्वम् अभ्यक्तस्यास्नातत्वोपलक्षणम् । तत्र आपस्तम्बः—

“ तैलाभ्यक्तस्तथास्नातः श्मश्रुकर्मणि मैथुने ।
मूत्रोच्चारं यदा कुर्यादहोरात्रेण शुध्यति ॥ ”

इति । अभ्यङ्गलक्षणम् आयुर्वेदे—

“ मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसंगतम् ।
स्रोतांसि तर्पयेद्वाहू अभ्यङ्गः स उदाहृतः ॥ ”

इति । तथा अनुदकत्वमयज्ञोपवीतित्वस्याप्युपलक्षणम् । तथाच स्मृत्यन्तरे—

“ विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद् द्विजः ।
प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं तु वा ॥ ”

इति । ऊर्ध्वाधरोच्छिष्टभेदात् भक्षणपानादावुपवासः, मूत्रपुरीषादौ गायत्रीजप इति भेदः । कामतश्चेदम् । अकामतः तत्रैव—

“ पिबतो मेहतश्चैव भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।
प्राणायामत्रिकं षट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमात् ॥ ”

इति । आपोऽशनं विना भोजने स्मृत्यन्तरे—

“ आपोऽशनमृक्त्वा तु यो मुङ्क्तेऽनापदि द्विजः ।
भुञ्जानस्तु तथा ब्रूयाद्गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ ”

इति । उत्तरापोऽशनं विनोत्थानेऽपि तत्रैव—

“ यद्युच्छिष्टस्त्वनाचान्तो मुक्तवानासनं ततः ।
सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत सोऽन्यथाप्रयतो भवेत् ॥ ”

इति ॥ १० ॥

सूर्याभ्युदितनिर्मुक्तः सचैलस्नातः सावित्र्यष्टशतमावर्तयेत्

॥ ११ ॥

किंच यस्मिन् सुप्ते सूर्योऽभ्युदेति स सूर्याभ्युदितः ; यस्मिंश्च सुप्तेऽस्तमेति स सूर्याभिनिर्मुक्तः ;

“ सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।

अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ॥ ”

इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । तावुभौ सचैलं स्नात्वा अष्टाधिकशतसंख्यया गायत्रीं जपेताम् । ^१प्रत्यादित्यमेहनादौ यमः—

“ प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत ब्राह्मणं गामथापि वा ॥ ”

इति । सूर्यदर्शनं चात्रोदयादिव्यतिरेकेण ।

“ नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नाम्नां यन्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ ”

इत्यत्र तु “ ज्ञानकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तमभोजनम् ” इति ज्ञेयम् । इदमेव च प्रायश्चित्तम्

“ सूर्येन्दुतारका दृष्ट्वा यैरुच्छिष्टैस्तु कामतः ।

तेषां याम्यैर्नरैरक्षिण्यस्तो वङ्गिः समिध्यते ॥ ”

इति मार्कण्डेयोक्तनिषेधातिक्रमेऽपि ज्ञेयम् ; “ नाशुची राहुतारकाः ” इति स्नातकव्रतत्वात् ॥ ११ ॥

^३श्वसृगालविड्वराहखरवानरवायसपुंश्चलीभिर्दष्टः स्रवन्ती-

मासाय षोडश^४ प्राणायामान् कुर्यात् ॥ १२ ॥

श्वादिदंशेष्वह । श्वादयः प्रसिद्धाः । तैः दष्टः पुमान् समुद्रगां नदीं गत्वा तत्र स्नात्वा जले षोडश प्राणायामान् कुर्यात् । घृतं च पिबेत् । अत्र चाङ्गभेदेन प्रायश्चित्तभेदो व्यवस्थाप्यः । स यथा पाददंशे मनुः—

“ श्वसृगालवैरैर्दष्टो ग्राम्यैः कव्याद्विरेव च ।

नराश्वोष्ट्वराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥ ”

इति । तदूर्ध्वमाजानु दंशे सुमन्तुः—“ श्वसृगालमहिषाजाविखरकल्भनकुलमार्जारमूषिकाः स्रवकाकपुरुषदष्टाना-
मापोहिष्ठादिभिः स्नानं प्राणायामत्रयं च ” इति । जानूर्ध्वमानाभि दंशे अङ्गिराः—

“ ब्रह्मचारी शुना दष्टस्यहं सायं पयः पिबेत् ।

गृहस्थश्चेद् द्विरात्रं तु एकाहं योऽमिहोत्रवान् ॥ ”

^१ संमुखा—घ.

^२ यान्तं—घ.

^३ श्वसृगालविडाल—ज, ठ.

^४ षोडश omitted in च.

^५ खरा—ग.

इति । मूलोक्तं चाग्निहोत्रविषयमेवावतिष्ठते ; षोडशप्राणायामानामेकाहपयोभक्षणस्य च कृच्छ्रद्वादशांशत्वात् ; प्राणायामशतद्वयस्य कृच्छ्रप्रत्याज्ञायत्वात् । नामेरूर्ध्वदंशे तु ष एव—

“ नामेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।
स्यादेतत् त्रिगुणं वक्त्रे मस्तके तु चतुर्गुणम् ॥ ”

इति । यत्तु वासिष्ठम्,

“ ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ ”

इति, तत् नामेरधो दंश एव ज्ञेयम् ; त्रिरात्रोपवासप्राणायामशतयोरर्धकृच्छ्रप्रत्याज्ञायत्वात् । शूद्रस्याप्याह अङ्गिराः—

“ शूद्राणां चोपवासेन शुद्धिर्दानेन वा पुनः ।
गां च दत्त्वा वृषं चैकं ब्राह्मणाय विशुध्यति ॥ ”

इति । स्त्रीणां दंशे त्वाह पराशरः—

“ ब्राह्मणी तु शुना दष्टा जम्बूकेन वृकेण वा ।
उदितं ग्रहनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥ ”

इति । व्रतस्थायां विशेषः तत्रैव—

“ त्रिरात्रमेवोपवसेच्छुना दष्टा तु सत्रता ।
सघृतं यावकं भुक्त्वा व्रतशेषं समापयेत् ॥ ”

इति । रजस्वलायां पौलस्त्यो विशेषः—

“ रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बुकरासमैः ।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नामेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा ।
चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि ^१दष्टेऽन्यत्राप्लुतिर्भवेत् ॥ ”

इति । अन्यत्र ; अरजस्वलायाम् । श्वाघ्राणे तु शातातपः—

“ शुनाघ्रातावलीढस्य ^२नखैर्विलिखितस्य च ।
अद्भिः प्रक्षालनं शौचमग्निना चोपचूलनम् ॥ ”

इति । उपचूलनं तापनम् । तत्रैव व्रणे क्रिगुत्पादे मनुः—

“ ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसंभवे ।
किमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत् ।
त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी रश्मो नाभ्या विशुध्यति ॥
नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते किमिः ।
१ षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं विशोधनम् ॥ ”

इति । कण्ठादूर्ध्वं प्राजापत्यं ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

वेदाग्न्युत्सादी त्रिषवणस्त्रायधःशायी संवत्सरं सकृन्नैक्ष्येण वर्तेत ॥ १३ ॥

वेदामित्यागे आह । वेदोत्सादी अर्धतवेदविस्मर्ता । अग्न्युत्सादी आहितानामग्नीनां श्रौतस्मार्तानां त्यक्ता । स प्रत्येकं त्रिषवणस्त्रायी अधःशायी स्वत्वादिपरिहारेण शयानः नैक्ष्येण सकृद्भुक्तेन संवत्सरं वर्तेत । तत्र वेदोत्सादो द्विविधः—अनुपातकम् उपपातकं चेति । तत्रानुपातकं कामतोऽश्वमेधादि ; अकामतो द्वादशाब्दमित्युक्तं कौटसाक्ष्ये । उत्सादो निन्दोपलक्षणम् ; “ ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा ” इति प्रागभिधानात् । सा च त्रिविधा । बौद्धादिशास्त्राभिनिवेशेनाप्रामाण्यबुद्धिरेका ; प्रामाण्यबुद्धावपि हैतुकशास्त्राभिनिवेशेनावज्ञानं द्वितीया । अत एव मनुः—

“ योऽवमन्येत ते तूमे हेतुशास्त्रार्थवादतः ।

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ”

इति । वैदिककर्मफलेषु अश्रद्धा तृतीया । तत्राद्यमनुपातकम् । तत्र प्रायश्चित्तं कामतोऽश्वमेधादि ; अकामतो द्वादशाब्दमिति सर्वत्रानुपातके ज्ञेयम् । अग्रे द्वे तूपपातके तत्रोपपातके तु निमित्तकालमेदेन प्रायश्चित्त-तारतम्यं वाच्यम् । तच्चाग्निसाहचर्यात् तत्त्यागोक्तमेव । तत्र वासिष्ठः—“ ब्रह्मोज्झः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुञ्जीत वेदमाचार्यात् ” इति । एतच्च नास्तिक्येन त्यागे ; “ योऽग्निं त्यजति नास्तिवयात् प्राजापत्यं चरेद् द्विजः ” इत्यमित्यागे नास्तिक्यश्रवणात् । इदं च मासद्वयत्यागे । मासद्वये प्राजापत्यम् । मासचतुष्टयेऽतिकृच्छ्रः । षण्मासे पराकः । अब्दे मासं पयोव्रतम् । अब्दानन्तरं त्रैमासिकमिति नास्तिक्ये । प्रामादिक-त्यागे तु प्राणायामशतम् आत्रिरात्रम् । तदूर्ध्वमेकोपवासः आविंशतिदिनम् । तदूर्ध्वम् आमासद्वयं त्रिरात्रोप-वासः । तदूर्ध्वमाब्दं प्राजापत्यम् । मासचतुष्टयेऽतिकृच्छ्रः । षण्मासे पराकः । तदूर्ध्वं यथान्यायमूत्राग्नेति । आस्त्येन त्यागे आद्वादशाहं त्रिरात्रोपवासः । तदूर्ध्वमामासं द्वादशाहम् । तदूर्ध्वमावर्षं मासोपवासः, पयोभक्षणं वा । तदूर्ध्वम् आद्विवर्षं चान्द्रायणम् । तदूर्ध्वम् आत्र्यब्दं चान्द्रायणं सेमायनं च । तदूर्ध्वं त्वब्दकृच्छ्रो धनिनो गोदानं चेति संक्षेपः ।

तमेतमखिलमर्थं स्मरणसौकर्याय संजग्राह संग्रहकारः—

“कृच्छ्रो मासद्वयं चेत् त्यजति हुतवहं तच्चतुष्केऽतिकृच्छ्र-
स्तत्पटुके स्यात् पराकस्तत उपरि पयो मासमाब्दात् त्रिमासम् ।
नास्तिक्ये तत्प्रमादेऽप्यसुनियमशतं प्राक् त्रिरात्रात् परं च
कुर्यादेकोपवासं त्रिदिनमुपवसेद्विशतेरूर्ध्वमब्दम् ॥
षष्टेरूर्ध्वं तु कृच्छ्रः शरद उपरि चेदृह्यमालस्यतोऽग्नि-
स्त्यक्तश्चेद् द्वादशाहे त्रिदिनमुपवसेद् द्वादशाहं तु मासे ।
मासं चाब्देऽथ चान्द्रं तदपि भवति सोमायनं चाब्दयुग्मे
स्यादूर्ध्वं ^१त्वब्दकृच्छ्रो यदि भवति धनी गां च दद्याद् द्विजाय ॥”

इति । तदेवं मूलेक्तमब्दकृच्छ्रं व्यब्दादूर्ध्वं वेदितव्यम् । इदमेव चामित्यागे ; समानयोगक्षेमतया निर्देशात् ।
तथाच जाबालः—

“यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।
स वै दुर्ब्राह्मणो नाम सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥”

इति ; दौर्ब्राह्मण्यपरिहारार्थमाश्विनपशुविधानस्य च तुल्यत्वात् । एतन्मूलवाक्यानि भारद्वाजगृह्यात्
अवगन्तव्यानि ; विस्तरभयाच्चेदोदाहृतानि^२ । इदं चौपासनामित्यागे । त्रेतामित्यागे तु मनुः—

“अग्निहोत्र्यपविध्यामीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥
अग्निहोत्र्यपविध्यामीन् मासादूर्ध्वं तु कामतः ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव कुर्यादेवाविचारयन् ॥”

इति । इदं च कामतः । अकामतो हारीतः—“संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनरादध्यात् ।
द्विवर्षोत्सन्ने सोमायनं चान्द्रायणं कुर्यात् । त्रिवर्षोत्सन्ने संवत्सरं कृच्छ्रमभ्यस्य पुनरादध्यात्” इति । ऊर्ध्वं तु
कल्प्यम् । यथोक्तप्रायश्चित्तानन्तरमन्तरितहोमद्रव्यं दत्त्वा पुनरादध्यात् । यथाह जातूकर्ण्यः—

“अतीतकालं जुहुयादग्नौ विप्राय वा स्वयम् ।
गतेऽग्नौ विधिवद् दद्यात् दत्त्वादध्यात् पुनर्द्विजः ॥”

इति । स्मार्तामित्याग एवेदमित्येके । त्यागः अनध्ययनानाधानयोरप्युपलक्षणम् । तथाच स्मृत्यन्तरे—

“योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥”

इति । तत्र प्रायश्चित्तमाह गौतमः—“अभ्युत्सादिनिराकृत्युपपातकेषु चैवम्” इति । अभ्युत्सादी व्याख्यातः । निराकृतिः शक्तावपि वेदाध्ययनशून्यः । स 'संवत्सरं ब्रह्मचर्यं कुर्यादिति । प्रतिषिद्धाना-
मध्यापने तेभ्योऽध्ययने तैः सहाध्ययने च स एवाह—“प्रतिषिद्धमन्त्रसंयोगे सहस्रवाकश्चेत्” इति ।
प्रतिषिद्धाः पतितादयः । तैः सह मन्त्रसंयोगः अध्ययनाध्यापनसहाध्ययनयाजनादिसंबन्धः । तत्र 'संवत्सरं
प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् । स चेन्मन्त्रसंयोगः सहस्रपद्युक्तो भवति । अर्वाक् तु कल्प्यम् । अकामतश्चेदं माससंयोगे ;
षाण्मासिके षडब्दाभिधानात्, संवत्सरे द्वादशाब्दाभिधानात्, कामतः पातित्याच्चेति । पतितादिश्रावणे तु
वसिष्ठः—“पतितचण्डालशवसूतकिश्रावणे तु त्रिरात्रं वाग्यता आसीरन् सहस्रपरमं वा तदभ्यस्यन्तः^३ पूता
भवन्तीति विज्ञायते ।^४ एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजका व्याख्याताः, दक्षिणात्यागाच्च पूता भवन्तीति विज्ञायते ”
इति । एवमन्तरा गमनेऽनध्यायाध्ययनेऽपि गौतमः—“अन्तरा गमने पुनरुपसदनम् । श्वनकुलसर्पमण्डूक-
मार्जाराणां व्यहमुपवासो विप्रवासश्च । प्राणायामा घृतप्राशनं चेतरेषाम् । श्मशानाभ्यध्ययने चैवम् ”
इति । श्मशानमित्यनध्यायमात्रोपलक्षणम् ; “श्मशानपतितान्तिके” इति स्मरणात् । अनाहिताग्नित्वे तु
कार्ष्णाजिनिः—

“काले त्वाधाय कर्माणि कुर्याद्विप्रो विधानतः ।

तदकुर्वन्स्त्रिरात्रेण मासि मासि विशुध्यति ॥ ”

इति ।

“अनाहिताग्नौ पित्रादौ यध्यमाणः सुतो यदि ।

स हि व्रात्येन पशुना यजेत् तन्निष्क्रयाय तु ॥ ”

इति । एवं त्रेतानाधाने वर्षं षट् प्राजापत्याः, प्रतिवर्षं चान्द्रायणम् । आव्रसश्यानाधानेऽपि स एव—

“कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो नादध्यादुपासनम् ।

चान्द्रायणं चरेत् वर्षं प्रतिमासमहोऽपि न ॥ ”

इति । कृतदारो ज्येष्ठ इत्यनेनाधानाधिकारे सतीत्युक्तम् । यावद्वर्षं प्रतिमासमेकोपवासः । तद्वर्षं प्रतिवर्षं
चान्द्रायणमिति । सत्यग्नौ तत्राहोमे मनो ज्योतिषा आज्याहुतिराद्वादशाहम् । नष्टे पुनस्तस्मिन् आद्वादशाहम्
अयाश्चेत्यनेनाहुतिः । तद्वर्षं स्थालीपाकत्रये वातिक्रान्तेऽग्निनाशः । ततो यथास्वगृहमुद्गाहरीत्या पुनः
संधानम् । अत्राप्याह सकलमर्थं संग्रहकारः—

“तत्रायाश्चेति वहिर्भवति पुनः ेहाद्वादशाहं तथाग्नौ

होमश्चेन्नास्ति तस्मिन् स हि भवति मनो ज्योतिषा द्वादशाहे ।

^१ संवत्सरे—ग.

^३ अभ्यस्येतः—ग.

^२ संवत्सरं omitted in ग.

^४ From एतेनैव up to विज्ञायते omitted in ख.

याते त्विष्टित्रये वा स्मृतमथ पुनराधानमुद्धाहरीत्या
यद्वायाश्चेति तत् स्याच्छ्रुतिसमभिहिताधानसंभारलभे ॥ ”

इति । स्थालीपाकातिक्रमादौ तु आश्वलायनः—

“ स्थालीपाके ^१त्वथापत्ने ह्यन्यामौ तु स्वयं यजेत् ।
स्वामावन्यो यजेद्यद्वा कार्यः पथिकृतश्चरुः ॥ ”

इति । श्रौते तु पुनराधानम् । पर्वणि होमलोपे मरीचिः—

“ होमलोपे ह्यमावास्यां पर्वस्वाग्रयणादिषु ।
कुर्यादिष्टिं पावमानीं शुचिस्तां तु यथाविधि ॥ ”

इति । पर्वोपस्थानलोपे बृहस्पतिः—

“ आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यदि पर्वणि ।
ऋतौ न गच्छेद्भार्या यः सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेत् ॥ ”

इति । अग्निमुत्सृज्य प्रवासे हारीतः—“ उत्सृज्याग्निं प्रवसन् वैश्वानर्या यजेत ” इति । प्रवासोऽत्र तीर्थाद्यर्थम् ; न ^२धनाद्यर्थम् ;

“ धनान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासो ह्यग्निहोत्रिणः ।
धनैरिज्यादिकार्याणि तीर्थाद्यर्थं न तु व्रजेत् ॥ ”

इति स्मरणात् । सांवत्सरिकपशुसोमाद्यकरणेऽपि स एव—“ सांवत्सरिकाणां पशुसोमानामिज्यानामसंभवे च ” इति । मनुरपि—

“ इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।
कल्मसानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ॥ ”

इति । कृतसंकल्पस्यायजने हारीतः—“ यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजेत् महान्तं क्रतुमभिसमीक्ष्याल्पेनेष्ट्वा न सर्वं प्रयुनक्ति, तत्र त्रैवातव्या प्रायश्चित्तिः ” इति । संकल्पितस्य व्रतादेरन्यथाकरणाकरणयोरपि स एव—
“ यस्तूपेत्य यथार्थं तपस्यन्यथा वा चरत्यसमाप्तिः को वा तस्याग्नेर्यो हविश्चान्द्रायणं वा ” इति । वेदाम्नित्यागयोरेकयोगनिर्दिष्टत्वात् पितृमानुसुतदारबान्धवत्यागेष्वप्येतदेव सामान्यप्रायश्चित्तेन सह जातिशक्तिसकृदभ्यासाद्यपेक्षया योज्यम् । अन्यान्यपि श्रौतप्रायश्चित्तानि तत्तद्ग्रन्थेभ्य एवावगन्तव्यानि^३ ॥ १३ ॥

समुत्कर्षावृते गुरोश्चालीकनिर्बन्धे ^१तदाक्षेपणे च मासं पयसा वर्तेत ॥ १४ ॥ नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्चेते ^२संवत्सरं भैक्षेण वर्तेरन् ॥ १५ ॥

उत्कर्षानृतवादिष्वह । उद्देश एव पदद्वयार्थो व्याख्यातः । तदाक्षेपणं गुरुतिरस्कारः । तद्वैविध्यं च प्रागुक्तम् । तत्रानुपातकेष्वेतेषु कामतोऽश्वमेधादि । अकामतो द्वादशवार्षिकमित्युक्तम् । उपपातकेषु पुनः मासं पयःपानम् । गुर्वनभिमितानुष्ठाने तु “ प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुध्यति ” इति योग्युक्तं ज्ञेयम् । प्रसादनानन्तरं चोपवासः ;

“ गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

बद्धा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद् दिनम् ॥ ”

इति तस्यैव स्मरणात् ॥ १४ ॥

नास्तिकादिष्वह । नास्तिको व्याख्यातः । नास्तिकवृत्तिः बाह्याचारोपजीवी । नास्तिकेभ्यो वृत्तिर्जीवनं यस्येति वा । कृतमुपकारं द्वेषेण नाशयतीति कृतघ्नः । कूटव्यवहारी ; कूटेन कपटेन तुल्यमानादिकृतेन क्रयविक्रयकर्ता । ब्राह्मणवृत्तिघ्नः राजादिदत्तशासनाद्यपहर्ता । चकारात् मिथ्याभिशंसीत्येते संवत्सरं भैक्षेण वर्तेरन् । यथाह शङ्खः—“ नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याभिशंसी चेत्येते पञ्च ब्राह्मणगृहेषु संवत्सरं भैक्षं चरेयुः ” इति । इदं चाभ्यासेन । सकृत्करणे तु वसिष्ठः—“ नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यात् नास्तिकवृत्तिस्त्वतिकृच्छ्रम् ” इति । संवत्सरं वृत्त्यपहारप्रायश्चित्तमल्पवृत्त्यपहारे । कुटुम्बोपेणपर्याप्तवृत्त्यपहारे तु तत्तद्वर्णवधोक्तमेव । तथाच शङ्खः—

“ यस्य यस्य तु वर्णस्य वृत्तिच्छेदं समाचरेत्

तस्य तस्य वधे प्रोक्तं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

अपहत्य च वर्णानां विप्रो भूमिं प्रमादतः ।

प्रायश्चित्तं वधप्रोक्तं ब्राह्मणानुमतश्चरेत् ॥ ”

इति ॥ १५ ॥

परिवित्तिः परिवेत्ता च यया च परिविद्यते ^३दाता याजकश्च चान्द्रायणं कुर्यात्^४ ॥ १६ ॥

परिवित्त्यादिष्वह । परिवित्त्यादयः पञ्चापि चान्द्रायणं कुर्युः । पञ्चानामपि कामतः प्रवृत्ताविदम् । अकामतस्तु वसिष्ठः—“ परिविविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत् तां चैवोपयच्छेत् ”

^१ तदाक्षारणे—उ.

^२ तदाता—उ.

^३ पञ्चसंवत्सरान्—उ.

^४ कुर्युः—ज, ठ.

इति । परि विवेदेत्यसौ परिविविद्वानः । लिटि कानच् । परिवेत्तेति यावत् । असौ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा तां स्त्रोढां ज्येष्ठाय निवेद्य पुनस्तामेव ज्येष्ठानुज्ञातामुद्वहेदित्यर्थः । यथा हारीतः—“ तां कन्यां ज्येष्ठायो-
पपादयेयुः स तामनुमान्यान्यया निविशेतैवं धर्मो न लुप्यते ” इति । स ज्येष्ठः तां कनिष्ठोपनीताम् अनुमान्य
कनिष्ठायाभ्यनुज्ञाय अन्यां स्वयं परिणयेत् ; न कनिष्ठोपनीतामिति । अत्रैव विषये यमः—

“ कृच्छ्रो द्वयोः परिवेद्य कन्यायाः कृच्छ्र एव च ।

अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता होता चान्द्रायणं चरेत् ॥ ”

इति । होता याजकः । अभ्यासे तु शङ्खः—“ परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं
चरेयाताम् ” इति । ननु

“ अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ।

न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे चाप्यकुर्वति ॥ ”

इति स्मरणात् प्रथमविवाहादेरेव परिवेदनादिनिमित्तत्वावगमेन द्वितीयादिविवाहाद्यनिषेधादभ्यासोऽनुपपन्न
इति चेत् ; मैवम् ; तात्पर्यानवगमात् । तथाहि—न ह्यत्र प्रथमाग्निहोत्रविवाहयोः प्रतिषेधः, येन द्वितीया-
द्यनिषेधः स्यात् । किंतु प्रथमविवाहाद्यकुर्वति ज्येष्ठे कनिष्ठस्य विवाहनिषेधः । स च प्रथमद्वितीयादिसाधारण
इति तदतिक्रमावृत्तौ परिवेदनाद्यभ्यासोपपत्तेः । अन्यथा द्वितीयादिविवाहमकुर्वत्यपि
ज्येष्ठे कनिष्ठस्य परिवेदनापत्तेः । तस्मात् ब्रह्महत्यादिनिषेधातिक्रमाभ्यासे ब्रह्महत्याद्यभ्यास इवात्राप्यभ्यासो
नानुपपन्नः । न चैवम् “ ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयान्निविशमानः परिवेत्ता भवति । परिवित्तो ज्येष्ठः । परिवेदिनी
कन्या । परिदायी दाता । परियष्टा याजकः । ते सर्वे पतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण पात्रयेयुः ”
इति हारीतवाक्ये कन्यायाः परिवेदिनीत्वाभ्यासासंभवात् संवत्सरप्रायश्चित्तानुपपत्तिरिति वाच्यम् ;

“ नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ ”

इत्याद्यभ्यनुज्ञातपुनर्विवाहायाः तदभ्याससंभवात् । तस्मात् संवत्सरं कृच्छ्रं परिवेत्तृत्वाद्यभ्यासविषयम् ।
पर्याहितादिष्वप्येतदेव । यथाह गौतमः—“ परिवित्तिपरिवेत्तृपर्याहितपर्याधात्रग्रेदिधिषूपतिदिधिषूपतीनां
संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् ” इति । अकृताधाने ज्येष्ठे कनिष्ठेनाधाने ज्येष्ठः पर्याहितः, कनिष्ठः पर्याधाता ।
अग्रेदिधिष्वादिर्लक्षणं स्मृत्यन्तरे—

“ ज्येष्ठयां यद्यनूदायां कन्यायामुद्वहतेऽनुजा ।

या साग्रेदिधिषूः प्रोक्ता पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता ॥ ”

इति । तत्राह वसिष्ठः—“ अग्रेदिधिषूपतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत् तां चैवोपयच्छेत् ।
दिधिषूपतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत् ” इति । अग्रेदिधिषूपतिः कनिष्ठापतिः

कृच्छ्रं कृत्वा तां ज्येष्ठाम् अन्योदां स्वयमुद्वहेत् । दिधिषूपतिर्ज्येष्ठापतिः स्त्रोदां ज्येष्ठां कनिष्ठापतये दत्त्वा स्वयमन्यामुद्वहेदिति ॥ १६ ॥

**प्राणिभूषण्यसोमविक्रयी तप्तकृच्छ्रम् ॥ १७ ॥ 'आर्द्रौषधिगन्ध-
पुष्पफलमूलचर्मवेत्रविदलतुषकपालकेशभस्मास्थिगोरसपिण्याक-
तिलतैलविक्रयी प्राजापत्यम् ॥ १८ ॥**

अविक्रयविक्रयेष्वाह । प्राणिनः गोमहिष्यादयः । भूः गृहक्षेत्रादिका^१ । पुष्यं यागादिजन्यो धर्मः । सोमः सोमलता । ^२एतेषां विक्रेता तप्तकृच्छ्रं कुर्यात् ॥ १७ ॥ किंच आर्द्रम् आर्द्रकम् । ओषधयः यवव्रीह्यादयः । गन्धाः चन्दनादयः । पुष्पाणि मल्लिकादीनि । फलम् आम्रादि । मूलं मूलकादि । चर्म अजिनादि । वेत्रं वज्जुलः । विदलं वंशत्वङ्निर्मितं शूर्पव्यजनादि । तुषं यवादीनाम् । कपालं घटादेर्मण्डकादि-साधनम् । केशाः चमरादीनाम् । भस्म गुप्तादेः मुद्गादिरक्षणसाधनम् । अस्थि कूर्मादेः कङ्कणादिसाधनम् । गोरसः दग्धक्षीरादिः । पिण्याकं खलिः । तिलाः श्वेताः श्यामाश्च । तैलं तिलादिस्नेहः । एषां प्रत्येकं विक्रयी प्राजापत्यं कुर्यात् ॥ १८ ॥

**श्लेष्मजतुमधूच्छिष्टशङ्खशुक्तित्रपुसीसकृष्णलोहौदुम्बरखड्ग-
पात्रविक्रयी 'चान्द्रायणं' ^५कुर्यात् ॥ १९ ॥ रक्तवस्त्ररङ्गरत्नगन्ध-
गुडमधुरसोर्णाविक्रयी त्रिरात्रमुपवसेत् ॥ २० ॥**

किंच श्लेष्मण इमानि श्लेष्माणि श्लेष्मानकफला^३ । जतु लाक्षा । मधूच्छिष्टं सिक्थकः । शङ्खशुक्ती प्रसिद्धे । त्रपुसीसे धातुविशेषौ । कृष्णलोहमायसम् । औदुम्बरं ताम्रम् । खड्गपात्रं खड्गशृङ्गमयं पात्रं पितृतर्पणसाधनम्^४ । एषां प्रत्येकं विक्रयी चान्द्रायणं कुर्यात् ॥ १९ ॥ किंच रक्तवस्त्रं मञ्जिष्ठादि-रञ्जितम् । रङ्गं धातुविशेषः । रत्नं पद्मरागादि । गन्धाः कर्पूरादयः । गुडः प्रसिद्धः । मधु क्षौद्रम् । रसाः गुडलवणादिव्यतिरिक्ताः तिक्तकटुकादयः । ऊर्णा मेषादिलोम, तन्निर्मितं कम्बलादि च । तेषां विक्रयी त्रिरात्र-मुपवसेत् । अकामतश्चेदम् । कामतः पैठीनसिः—“अथाविक्रयाणि ब्राह्मणस्य लवणं पक्वान्नमधुक्षीरदधिघृत-मुदकं सर्वगन्धलाक्षारसवासो गुडतैलं ग्राम्यपशूनामेकशफाः केशिनः सर्वे चारण्याः पशवो विद्या पूर्तमिष्टं गावः शङ्खश्चोर्णा चेति विक्रयणे तेषामेकैकस्मिन् प्राजापत्यं चरेत् ” इति ॥ २० ॥

^१ आर्द्रौषधिमूल—ज ; आर्द्रौषधिपुष्पमूल—ठ ; वेणु for वेत्र—ज, ठ.

^२ एषां—घ.

^३ कुर्यात् omitted in ठ.

A-22

^४ क्षेत्रादिः—घ.

^५ महासांतपनं—ज, ठ.

^६ साध्यम्—घ.

मांसलवणलाक्षाक्षीरविक्रयी चान्द्रायणं कुर्यात् ॥ २१ ॥
 तं च^१ भूयश्चोपनयेत् ॥ २२ ॥ उष्ट्रेण खरेण वा गत्वा नमः स्नात्वा
^२भुप्त्वा भुक्त्वा प्राणायामत्रयं कुर्यात् ॥ २३ ॥

किंच मांसं भक्ष्यमपि । लवणं शम्भलादि । लाक्षा जतु । क्षीरं माहिषादि ; गोरसानां प्रागभिधानात् ।
 एषां विक्रये चान्द्रायणं कुर्यात् । मांसं सुरोपलक्षणम् ;

“ आममांसमुरासोमलाक्षालवणसर्पिषाम् ।

विक्रये सर्वपण्यानां द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ ”

इति शातातपस्मरणात् ॥ २१ ॥ अपण्यविक्रये नैमित्तिकं पुनरुपनयनमाह । तं प्राण्याद्यपण्यविक्रयिणं भूयः
 पुनरुपनयेत् । चकारात् वक्ष्यमाणखरोष्ट्रादियानेष्वपि ;

“ रासभं महिषं मेघं बलीवर्दं क्रमेल्कम् ।

आरुह्य ब्राह्मणो मोहात् पुनः संस्कारमर्हति ॥ ”

इति हारीतस्मरणात् । पुनश्चकारः प्रायश्चित्तसमुच्चयार्थः ; प्रायश्चित्तस्य पापक्षयार्थतया पुनरुपनयनस्य च
 विच्छिन्नसंस्कारसंधानार्थतया भिन्नकार्यत्वात् ॥ २२ ॥ निषिद्धयानादिष्व्वाह । खरोष्ट्राद्यारुह्य गमने नमस्य
 स्नानशयनभोजनेषु च सचैल्लानानन्तरं प्राणायामत्रयं कुर्यात् ;

“ प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः ।

नमः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । इदं च कामतः । अकामतस्तु स्नानमेव । पुनरुपनयनं तूभयत्रापि । वाशब्दो
 गवादिसंग्रहार्थः ; “ गवां च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम् ” इति मानवात् । पृष्ठेन सर्वथैवेति
 वचनात् तद्युक्तरथादियानमपि विगर्हितमेव । अत एव मनुः—

“ उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं च कामतः ।

सवासा जलमाप्नुत्य प्राणायामेन शुध्यति ॥ ”

इत्येकमेव प्राणायामं तद्युक्तयाने अभिहितवान् । यत्तु “ गोयुक्तं रथमुपसंयम्य ” इत्यादि वचनं, तत्
 समावर्तनादिकर्मविधिशेषतयेति न विरोधः । यमोऽपि—

“ रासभं महिषं मेघं बलीवर्दं क्रमेल्कम् ।

आरुह्य ब्राह्मणो मोहात् पुनः संस्कारमर्हति ॥ ”

इति ॥ २३ ॥

जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।

मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ २४ ॥

असत्प्रतिग्रहेष्वाह^१ । प्रतिग्रहासत्त्वं दातृदेशकालदेयद्रव्यासत्त्वात् । तत्र दात्रसत्त्वं ज्ञात्वा कर्मणा च ; यथा चण्डालादेः । देशकालासत्त्वं यथा कुरुक्षेत्रोपरागादेः । द्रव्यासत्त्वं यथा मेषीकृष्णाजिनादेः । तत्राद्ये षट्द्वहारीतः—

“ राज्ञां प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्सु सदा वसेत् ।
षष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णे मासे प्रमुच्यते ॥
तर्पयित्वा द्विजान् कामैः सततं नियतव्रतः ।
तपसा चेज्यया चैव राजपापात् प्रमुच्यते ॥ ”

इति । एतच्च उच्छास्त्रवर्तिराजपरम् ; “ न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्तुल्यस्योच्छास्त्रवर्तिनः ” इति तस्यैव निषेधात् । न्यायवर्तिनस्तु न दोषः ;

“ धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽगुचीन् ।
मेध्यमेव धनं प्राहुस्तीक्ष्णस्थायि महीपतेः ॥ ”

इति देवलस्मरणात् । सुमन्तुरपि—“ सौकरिकज्याधनिषादरजक्बुरुडचर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रति-
ग्रहयोग्याश्च, चान्द्रायणं चरेत् ” इति । सौकरिकः सूकरपालकः । यमोऽपि—

“ रजक्श्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
कैवर्तमेदमिल्लाश्च सप्तैते त्वन्त्यजाः स्मृतः ॥
एतेषां च स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति ॥ ”

इति । साम्यमव्यवहार्यत्वम् । मनुरपि—

“ चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥ ”

इति । व्यासः—

“ द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः ।
अपि वा क्षत्रियाद्वैद्यान् तु शूद्रात् कदाचन ॥ ”

इति । तत्रापि चान्द्रायणम् ; अपात्रीकरणत्वात् । द्वितीये मत्स्यपुराणम्—

“ तस्मात् तीर्थे न गृहीयात् पुण्येष्वायतनेषु च ।
निमित्तेषु च सर्वेषु न प्रमत्तो भवेद् द्विजः ॥ ”

इति । निमित्तमुपरागादि । तृतीये यमः—

“ तिलधेनुर्गजो बाजी प्रेताक्षमजिनं मणिः ।
सुरभिः सूयमाना च घोराः सप्त प्रतिग्रहाः ॥ ”

इति । ^१एतेषु द्वयोः द्वयोः समवाये मासं गोष्ठे वसन् पयोमात्राहारः प्रत्यहं त्रीणि त्रीणि सहस्राणि गायत्र्या जपन् असत्प्रतिग्रहान्मुच्यते । प्रत्येकनिमित्ते चान्द्रायणविधानात् द्वयोः समवाय इदम् ; नवतिसहस्रगायत्री-जपस्याधिकत्वात्^२ । एवं त्रयाणामपि समवायेऽधिकं कल्प्यम् । न्यूने आहिताग्नेश्चान्द्रायणवैकल्पिकीष्टिः । यथा चतुर्विंशतिमते—

“ पवित्रेष्ट्या विशुध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ।
ऐन्दवेन मृगारेष्ट्या कदाचिन्मित्रविन्दया ।
देव्या लक्षजपेनैव शुध्यन्ते दुष्परिग्रहाः ॥ ”

इति । देवी गायत्री । महादानप्रतिग्रहे तु अरुणस्मृतौ—

“ गायत्र्या दशलक्षानि प्राणायामैः सहस्रशः ।
नश्यन्ति पापसंघाताः महादानप्रतिग्रहात् ॥ ”

इत्याद्युत्तरेयमसत्कृतात् स्मृतिसिन्धोः । सर्वत्र द्रव्यत्यागपूर्वकं प्रायश्चित्तम् ;

“ यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसा तथा ॥ ”

इति वक्ष्यमाणत्वात् । इदं त्वतिधनवतः । दरिद्रस्य तु^३ चतुर्थांशदानम् ,

“ प्रतिग्रहचतुर्थांशं वणिग्लभतृतीयकम् ।
कृषेः षष्ठं च विप्रेभ्यो दत्त्वा पापात् प्रमुच्यते ॥ ”

इति पाराशर्यात् । अतिदरिद्रस्य षष्ठांशदानम् ; “ प्रतिग्रहेषु सर्वेषु षष्ठांशं परिकल्पयेत् ” इति चतुर्विंशतिमतात् । ^४ऋणशोधनार्थं प्रतिग्रहे तदभोग एव । यथाह हारीतः—“ पतितदुःकृतेभ्यः प्रति-गृहीतमस्त्रयमयज्ञियं न तेन पुण्यार्थानामोति ; आदेशवादाभ्यामात्मार्थे ब्राह्मणमभिजित्य तामसम् ; अन्यस्मै

^१ एषु—च.

^३ तु omitted in घ.

^२ अधिकारत्वात्—ख, ग.

^४ ऋणपरिशोधनार्थं—ख.

प्रतिगृह्णानः तस्य दुष्कृतमामोति ; आनृण्यार्थे प्रतिगृह्य तस्योपभोगात् स्तैन्यम् ; एते प्रतिग्रहोपसर्गाः यैः प्रतिगृह्णन् निरयाय कल्पते ” इति । आदेशः, अभिचारः वशीकरणादिः ॥ २४ ॥

अयाज्ययाजनं कृत्वा परेषामन्यकर्म च ।

अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ २५ ॥

अयाज्ययाजनादिप्राह । अयाज्या याजनानर्हाः । ते द्विविधाः—जात्या शूद्रप्रतिलोमादयः ; कर्मणा पातित्योपपातकादियुक्ताः । तेषां याजनम् । परेषाम् असपिण्डादीनाम् । अन्यं प्रेतकर्म । अभिचारः परमार-णाद्यर्थे दृष्टोपायः श्येनयागादिः । अहीनः अनेकमुल्याक्रो यागः द्विरात्रादिद्वादशाहान्तः । एषामन्यतमं कृत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैः शुध्यति । तत्र सुमन्तुः—“ शूद्रयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति प्राणायाम-सहस्रेषु दशधाभ्यस्तेषु ” इति । सर्वं शूद्रयाजनलब्धम् । सहस्राणां त्रयाणां दशधाभ्यासः त्रिंशत्सहस्रसंख्या-संपादनम् । तस्य “ कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ” इति न्यायेन सार्धशतं कृच्छ्रा भवन्ति । तच्च कामतः तुलापुरुषाद्याचार्यत्वे ज्ञेयम् ; गुरुत्वात् । शूद्रपौरोहित्ये तु यमः—

“ पुरोधाः शूद्रवर्गस्य ब्राह्मणो यः प्रवर्तते ।

स्नेहादर्थप्रसङ्गाद्वा तस्य कृच्छ्रं विशोधनम् ॥ ”

इति । कामतः सकृत् पञ्चमहायज्ञादाविदम् । अन्यासे तु यमः—

“ एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिं तु मार्गताम् ।

भैक्ष्यान्नमुपयुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरन् ॥

धनं नागहृदे तोये भावयेद्विभावितम्^३ ।

अत्रोत्सर्गेण मन्त्रान्ते तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥

अक्षारलवणां रूक्षां पिबेद् ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ।

तस्योपनयनं कृत्वा व्यवहार्यस्तदा भवेत् ॥ ”

इति । नागहृदे ; गजमज्जनयोग्ये हृदे^४ । अविभावितम् अन्यानुपलक्षितं त्यजेत् । उत्सर्गानन्तरं चान्द्राय-णान्ते ब्राह्मीं पिबेत् । मधुपर्काङ्गके चण्डालादियाजनेऽज्ञानात् पातित्यम् ; ज्ञानतः साम्यम् ; भोजन-याजनयोस्तुल्यत्वस्मरणात् । अन्यत्र कल्प्यम् । पतितादियाजने तु पातित्यप्रायश्चित्तानन्तरं चान्द्रायणमधिकम् ; “ पतितानां गृहं गत्वा मुक्त्वा च ” इति स्मरणात् । उपपातक्यादियाजने तु^५ पातित्यप्रायश्चित्तानन्तरं

^१ वर्षैः—ज.

^२ तु omitted in घ.

^३ अविभाविते—ग.

^४ हृदे omitted in घ.

^५ पातित्यप्रायश्चित्तानन्तरं omitted in घ.

बोधायनः—“बहु अप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अयाज्यं वा यः जयित्वा अनाद्यस्य वा ज्ञमशित्वा तरत्सम-
न्दीयं जपेत्” इति । “अनादेशे शतम्” इति परिभाषणात् शतवारम् । ब्राह्मणस्य सकृच्छाजने
योगीश्वरः—“त्रीन् कृच्छ्रानाचरेद्वात्ययाजकोऽभिचरन्नपि” इति । असपिण्डान्त्यकर्मणि प्रेतविशेषेण
विशेषः । तत्र ब्राह्मणस्य सवर्णान्त्यकर्मणि कृच्छ्रत्रयम् । क्षत्रियान्त्यकर्मणि षट् । वैश्यान्त्यकर्मणि नव ।
शूद्रान्त्यकर्मणि द्वादश । ब्राह्मणेन ब्राह्मणादीनामन्त्यकर्मकरणे दाहमात्रे कल्प्यम् । प्रेतालंकारमात्रे शङ्खः—

“कृच्छ्रपादोऽसपिण्डस्य प्रेतालंकरणे कृते ।

अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तौ स्नानमिष्यते ॥”

इति । स्पर्शोऽपि सुमन्तुः—“प्रेतस्पर्शनामसंबन्धिनां कृच्छ्रपादः” इति । रोदने वसिष्ठः—

“दाहादिस्नानपर्यन्तं रुदन् कृच्छ्रं विधीयते ।

पादहीनं सपिण्डस्य वर्णानुगमनेऽपि च ॥”

इति । निर्हरणे मनुः—

“असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रं निर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरासांश्च बान्धवान् ॥”

इति । बन्धुवत् स्नेहादिना । धर्मार्थमनाथप्रेतनिर्हरणे तु अङ्गिराः—

“यः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतमसपिण्डः कथंचन ।

स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वा तस्मिन्नेवाहि शुध्यति ॥”

इति । दुर्मृतान्त्यकर्मणि पराशरः—

“गोभिर्हतं तथोद्धृष्टं ब्राह्मणेन च घातितम् ।

संस्पृशन्ति च ये विप्रा वोढारश्चामिदाश्च ये ॥

ये चान्येऽप्यनुगच्छन्ति ये चान्ये पाशमेदकाः ।

सर्वे ते पापकर्माणस्तेषां वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥

तप्तकृच्छ्रेण शुध्यन्ति कुर्युर्ब्राह्मणभोजनम् ।

अनुद्धुत्सहितां गां च दद्युर्विप्राय दक्षिणाम् ॥”

इति । दहनादिसमुच्चये इदम् । प्रत्येककरणे तु तप्तकृच्छ्रमात्रम् । तथाच स एव—

“एषामन्यतमं प्रेतं यो बहेत दहेत वा ।

कटोदकक्रियां कृत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥”

इति । कटः प्रेतशिबिका । आत्मघातिनि वसिष्ठः—

“ य आत्मघातिनः कुर्यात् स्नेहात् प्रेतक्रियां द्विजः ।
स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥ ”

इति । शवानुगमने याज्ञवल्क्यः—

“ ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः कचित् ।
अनुगम्याभसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतमुक् शुचिः ॥ ”

इति । ननु,

“ श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यभिचारयन् ।
वाक् शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विजः ॥ ”

इति मनुना अभिचारस्याभ्यनुज्ञानात् कथमभिचारे प्रायश्चित्ताभिधानमिति चेत् ; सत्यम् । फलांशे विध्य-
स्पर्शेन निषेधस्पर्शात् फलतो निषिद्धत्वेन प्रायश्चित्तोपपत्तेः । अस्त्वेवमभिचारे ; अहीने तु कथम् ?
“ द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत् ” इत्यादिफलतोऽप्यनिषेधादिति चेत् ; मैवम् । कृत्वेति कृतिमात्रयोगिताया
निमित्तत्वावगमात् तस्याश्च ऋत्विङ्मात्रनिष्ठत्वेन प्रायश्चित्तस्यापि तन्मात्रविषयत्वात् । अत एव “ न्यस्त-
मार्त्विज्यमकार्यम् , अहीनस्य नीचदक्षिणस्य व्याधितस्यातुरस्य ” इत्यादिविज्यनिषेधस्तान् प्रत्येव । तथा सोम-
प्रवाकं प्रति “ कच्चिद्वाही न ” इति प्रश्नोऽपि तेषामेवेति ॥ २५ ॥

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथान्धिगुपनाययेत् ॥ २६ ॥

ब्राह्मणान् प्रत्याह । द्विजाः द्विर्जनयोग्याः त्रैवर्णिकाः मूर्धावसिक्तादयोऽनुलोमजाश्च । तेषां यथाविधि
देशकालकर्तृशास्वामूत्राद्यनतिक्रमेण चेत् सावित्री नानूच्येत नानुवाचनविषयीक्रियेत, तान् त्रीन् प्राजापत्यां-
श्चारयित्वा यथाविधिगुपनाययेत् । गायत्र्युपदेशरूपोपनयनप्रवर्तकाधीहि भो सावित्रीं भो अनुब्रूहीति प्रैषप्रवक्तृन्
कुर्यादाचार्यादिः । णिजन्तात् णिज्विवक्षयैतत् । अन्यथा उपनेयव्यापारमात्रविवक्षायां तांश्चारयित्वेति
कृच्छ्रोपनायनयोः समानकर्तृतासिद्धेः । यत्किंचिदुपनयनाङ्गहानेऽप्येतदेव ; ‘ नानूच्येत यथाविधि ’ इति
सामान्येनाभिधानात् । न चेदं पुनरुपनयनम् ; विधिवैगुण्येनाद्यसंस्कारस्यैवानुपपत्तेः । ततश्चात्र कालाद्यनादरो
न । अत एव ब्राह्मणाधिकारे हारीतः—“ तेषां प्रायश्चित्तं मांसं पयोभक्षं गामनुगच्छेत् यश्चीर्णप्रायश्चित्तः
तं विशिष्टव्रतैरुपनयेयुः यथा ऋतुच्छन्दोऽविशेषात् ” इति । ऋतुः वसन्तादिः । छन्दः स्वशाखा । तयोः
अविशेषाद्विशेषानभिधानात् प्रकृत्यैवोपनयेत् । इदं चाष्टमवर्षादिमुख्यकालातिक्रमे । गौणकालातिक्रमे तु
याज्ञवल्क्यः—

“ आ षोडशादा द्वाविंशच्चतुर्विंशच्च वत्सरात् ।
 ब्रह्मक्षत्रविंशां काल औपनायनिकः परः ॥
 अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः ।
 सावित्रिपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमादृते क्रतोः ॥ ”

इति । अत्र आडभिविधौ, न मर्यादायामित्युक्तम् । तत्रैव वैकल्पिकमाह वसिष्ठः—“ पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत् । द्वौ मासौ यावकेन वर्तयेत् । मासं पयसार्धमासमामिक्षयाष्टरात्रं धृतेन षड्रात्रमयाचितेन त्रिरात्रमब्धक्षोऽहोरात्रमुपवसेदक्षमेधावभृथं वा गच्छेत् ब्राह्म्यस्तोमेन वा यजेत ” इति ॥ २६ ॥

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।

ब्राह्मण्याच्च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥ २७ ॥

क्षत्रियादिवृत्त्युपजीवने आह । विपरिवृत्तं कर्म विकर्म ; ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिवृत्तिः । तत्र तिष्ठन्तीति तत्स्थाः, तत्कारिणः । तेषाम् ^१आपद्विगमेनानुतापेन वा प्रायश्चित्तचिकीर्षायामेतदेव कृच्छ्रत्रयमादिशेत् । एतच्च संवत्सराभ्यन्तरे । तदूर्ध्वं तु प्रचेताः—“ ब्राह्मणस्यापत्काले क्षत्रोपनिवेशः । तत्र संवत्सरमनुप्राप्तौ चान्द्रायणं चरेत् ^२ वत्सराभ्यन्तरे ^३ । तदूर्ध्वं ^४तु अर्धार्धं वा आपद्विगमे कल्प्यम् ” इति । तदनन्तरं स्ववृत्त्यैव जीवेत् ; न पुनस्तथैव ;

“ क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विंशां वाप्यापदि द्विजः ।
 निस्तीर्ये तामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत् पथि ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । वैश्यवृत्तावप्येतदेव ; याज्ञवल्कीये साहचर्याश्रयणात् । परं तु बृहस्पत्युक्तमत्राधिकम्—

“ वणिक् कुसीदी दद्यात् वस्त्रगोकाञ्चनादिकम् ।
 कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च ॥
 पण्येभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम् ।
 वणिक् कुसीद्यदोषः स्याद् ब्राह्मणानां च पूजनात् ॥ ”

इति । आपदि इतस्ततो भोजने याज्ञवल्क्यः—

“ आपद्रुतः संप्रगृह्णन् भुञ्जानोऽपि यतस्ततः ।
 न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ॥ ”

^१ आपद्विगमेन—ग.

^३ वत्सराभ्यन्तरे—घ.

^२ कुर्यात्—घ.

^४ तदूर्ध्वं तु omitted in घ.

इति । ये च ब्राह्मण्यात्, ब्राह्मणो वेदस्यायमधिकारीति ब्राह्मणः त्रैवर्णिकः, तस्य भावो ब्राह्मण्यं वेदः, तस्माद्विरोधिलक्षणया तदनध्ययनात् शिष्टैः परित्यक्ताः तेषामप्येतदेव कृच्छ्रत्रयमादिशेत् । इदमेकस्य पुरुषस्य । पुरुषत्रयमनध्ययने तु आश्विनः पशुः प्रागुक्तः ॥ २७ ॥

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसा तथा ॥ २८ ॥

परावृत्तिविपरिवृत्तिप्रायश्चित्ते पूर्वकर्तव्यमाह । गर्हितेन शास्त्रनिषिद्धेन क्षत्रादिकर्मणा यद्गनमर्जयन्ति, तन् परित्यज्यैव जपतपसी कुर्युः । गर्हितपदोपादानात् निषिद्धप्रतिग्रहादावप्येतदेव^१ ज्ञेयम् । तच्चोक्तमेव प्राक् ॥ २८ ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २९ ॥

संध्यादिनित्यलोपेषु प्रकीर्णकेष्वह । वेदः स्मृत्युपलक्षणः । तेन श्रौतस्मार्तसंध्यास्नानादिनित्यकर्मलोपे उपवासः कार्यः । स च दर्शपूर्णमासादिलोपोक्तपथिकृदिष्ट्यादिभिः^२ समुच्चीयते । उपवासाशक्तावेकब्राह्मणभोजनं कार्यम् ;

“ अनिर्वर्त्य महायज्ञान् यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही ।

अनातुरः सति धने कृच्छ्रार्थेन स शुध्यति ॥ ”

इति स्मरणात् । संवत्सरमकरणे विष्णुपुराणम्—

“ संवत्सरं क्रियाहानिर्यस्य पुंसः प्रजायते ।

तस्यावलोकनात् सूर्यो निरीक्ष्यः सावुभिः सदा ।

स्पृष्टे स्नानं सचैलं तु शुद्धिहेतुर्महामते ॥ ”

इति । तत्र^३ द्व्यहं कल्प्यम् ; त्र्यहं अर्धकृच्छ्राज्ञानात् । महायज्ञाः नित्यकर्मोपलक्षणम् । स्नातकव्रतानि “ नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम् ” इत्यादीनि । तल्लोपेऽप्यभोजनम् । क्रतुस्तु अन्यथाह—“ एतेषामाचाराणामेकैकस्य व्यतिक्रमे गायत्र्यष्टशतजपं कृत्वा पूतो भवति ” इति ॥ २९ ॥

अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥ ३० ॥

^१ एष omitted in ग.

^२ पथिकृदादिभिः—घ.

^३ त्र्यहं—घ.

किंच विप्रजिघांसया दण्डाद्युद्यमोऽवगूरणम् । तत् कृत्वा कृच्छ्रं प्राजापत्यम् । तस्यैव दण्डादेः निपातने शरीरोपरि संयोगे अतिकृच्छ्रम् । तेनैव प्रहारेण शोणितपाते कृच्छ्रातिकृच्छ्रं चरेत् । पुनः 'कुर्वीत' इति क्रियावचनं शोणितविषयमेव । ततश्चान्तरपि शोणितोत्पत्तौ कृच्छ्रं चरेत् ; "कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते" इति योगिस्मरणात् । बृहस्पतिस्तु विशेषमाह—

“काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् ।

अस्थिभेदेऽतिकृच्छ्रः स्यात् पराक्स्त्वङ्गकर्तने ॥”

इति । पादप्रहारे तु यमः—

“पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्सया ।

दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥”

इति । वादेन ब्राह्मणं जित्वा योगीश्वरः—

“गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

बद्धा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद् दिनम् ॥”

इति । अभ्यासे तु यमः—

“वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्सया ।

त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥”

इति ॥ ३० ॥

एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं कंचित् समाचरेत् ।

कृतनिर्णेजनांश्चैतान् न जुगुप्सेत धर्मवित् ॥ ३१ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रायश्चित्तप्रयोजनमाह । एनस्विनः अतिपातकादिप्रकीर्णकान्तान्यतमपातकिनः । तैः अनिर्णिक्तैः अकृतप्रायश्चित्तैः कमपि संलापादिकमर्थं नाचरेत् । कृतप्रायश्चित्तानेतान् पुनः धर्मवित् कुत्रापि लौकिकवैदिककार्येषु न जुगुप्सेत, न परिहरेत् । औद्धत्यादिना प्रायश्चित्ताप्रवृत्तस्य त्यागं वक्ष्यति । अत्यक्ते च कृतप्रायश्चित्ते परिग्रहप्रकारमाह गौतमः—“यस्तु प्रायश्चित्तेन शुध्येत तस्मिन् शुद्धे शातकुम्भमयं पात्रं पुण्यतमात् हृदात् पूरयित्वा स्रवन्तीभ्यो वा तत एनमप उपस्पर्शयेयुः” इति । शातकुम्भं सुवर्णम् । ततः ^१पात्राद् गृहीताभिरङ्गिरेण स्नापयेयुर्जातयः । “अथास्मै तत्पात्रं दद्युः, तत्संप्रतिगृह्य जपेत्, शान्ता द्यौः शान्ता पृथिवी शान्तं शिवमन्तरिक्षं यो रोचनस्तमिमं गृह्णामीत्येतैर्यजुभिः पावमानीमिस्तरत्समन्दीभिः कूश्माण्डैश्चाज्यं जुहुयात् । हिरण्यं ब्राह्मणाय दद्यात् गां वाचार्याय च” ; “एतदेव शान्त्युदकं सर्वेषु-

पातकेषु” इति । अत्र वसिष्ठः—“अभिषिक्तस्य प्रत्युद्धारः पुत्रजन्मना व्याख्यातः” इति । पूर्वोक्ता-
भिषेकानन्तरं पुत्रजन्मवत् जातकर्माद्युपनयनान्तैः संस्कारैः संस्कार्य इत्यर्थः । योगीश्वरस्तु अन्यथाह—

“चरितव्रत आयाते निनयेरन्नवं घटम् ।

जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संवसेयुश्च सर्वशः ॥”

“घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम् ।

प्रदद्यात् प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया ॥”

इति । गोभिः संस्कारमाह हारीतः—“स्वशिरसा यवसमादाय गोभ्यो दद्यात् । यदि ताः प्रतिगृहीयुरथैनं^१
प्रवर्तयेयुः” इति । यद्युपबन्धात् अन्यथा नेति सिद्धम् । तदा च पुनः प्रायश्चित्ताचरणमर्थसिद्धमेव ।
एतानिति पुंस्त्वाविवक्षया स्त्रीणामप्येतत् देयम् । यथाह योगीश्वरः—

“पतितानामेष एव स्त्रीणां चैव^२ विधिः स्मृतः ।

वासो गृहान्तिके देयमन्नं वासः सरक्षणम् ॥”

इति । त्यक्तानां वासादिदानं विशेषः । स्त्रीणां पातित्यहेत्वन्तरमप्याह स एव—

“नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् ।

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् ॥”

इति । आत्यन्तिकत्याज्या आह वसिष्ठः—

“चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।

पतिव्री च विशेषेण जुञ्जितोपगता च या ॥”

इति ॥ ३१ ॥

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तृश्च स्त्रीहन्तृश्च न संवसेत् ॥ ३२ ॥

कृतनिर्णेजनान् जुगुप्सेतेत्यस्यापवादमाह । बालः ऊनषोडशवर्षः ; तं घ्नन्तीति बालघ्नाः । कृतमुपकारं
घ्नन्त्युपकारेण नाशयन्ति, ते कृतघ्नाः । शरणागतं स्त्रियं च ये घ्नन्ति, तान् धर्मतः धर्मशास्त्रोक्तप्रायश्चित्तेन
शुद्धानपि न संवसेत् न व्यवहरेदिति वाचनिकोऽयं निषेधः^३ । जातिगुणविशेषानादरेणैतत् ; बालादि-
सामान्योपादानात्, विशेषविवक्षायां प्रमाणाभावाच्च ॥ ३२ ॥

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो बाप्यूनषोडशः ।

प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥ ३३ ॥

उक्तप्रायश्चित्तस्याधिकारिविशेषेऽर्धतामाह । अशीत्यब्दो वृद्धः, ऊनषोडशो बालः, स्त्री रोगी चेत्येते जातिविशेषानादरेणोक्तप्रायश्चित्तार्धमहन्ति । द्वादशाब्दादौ षडब्दादीनीति सर्वत्र कल्प्यम् । ऊनषोडशोऽप्युपनीतः ; अनुपनीतस्य “ पादो बालस्य दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः ” इति स्मरणात् । स्त्रियोऽपि युक्त्यः । बालवृद्धयोस्तु पादः ;

“ अर्वाक्तु द्वादशाद्वर्षादशीतेरूर्ध्वमेव वा ।

अर्धमेव भवेत् पुंसां तुरीयं तत्र योषिताम् ॥ ”

इति स्मरणात् । वर्णविशेषेणाप्यर्धादिकल्पनं चतुर्विंशतिमते—

“ प्रायश्चित्तं यदाज्ञातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।

पादोनं क्षत्रियः कुर्यादर्थं वैश्यः समाचरेत् ।

शूद्रः समाचरेत् पादमशेषेष्वपि पाप्मसु ॥ ”

इति । एतच्च प्रातिलोम्यानुष्ठितचतुर्विंशसाहसतिरिक्तविषयम् ; तत्र द्वैगुण्याद्यभिधानात् । यथाह योगीश्वरः—

“ प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।

वर्णानामनुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः ॥ ”

इति । विशेषान्तरं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तप्रकरण एवोक्तम् ॥ ३३ ॥

अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये ।

शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ ३४ ॥

इति ^१श्रीविष्णुस्मृतौ चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

मनुद्दिष्टानुद्दिष्टेषु येषु निमित्तेषु प्रायश्चित्तं नाभिहितं, तत्र कथमित्यत आह । उद्दिष्टानि पलाश-
दन्तधावनानि ; तन्निषेधाभिधानात् । अनुद्दिष्टानि,

“ क्षौरं च तीर्थयात्रां च श्राद्धभोजनमेव च ।

मासात्तु सप्तमावूर्ध्वं वर्जयेद् गुर्विणीपतिः^२ ॥ ”

इत्यादीनि ; तन्निषेधानभिधानात् । तेषु पापेषु प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । कल्पना चेत्यम्—अत्राश्रुतं स्मृत्य-
न्तरादुपदिशेत् । तत्राश्रुतमुपपातकत्वादिसामान्यदर्शनेन तत्र तत्र सामान्यतो विहितमुपदिशेत् ; “ उपपातक-
शुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ” इत्यादि । यत्र तूपपातकत्वादिसामान्यमपि न निश्चीयते तत्तद्गुणेष्वपाठात् ,

यथा सपिण्डापरिणयादौ; तत्र सगोत्रसप्रवरादिपरिणयप्रायश्चित्तं कल्प्यम्; “असपिण्डामसमानार्धगोत्र-
जाम्^१” इत्यादिनिषेधसामान्यात् । यत्र तु निषेधसामान्यमपि न दृश्यते, तत्र “प्राणायामशतं कार्यं
सर्वपापापनुत्तये” इति कल्प्यम् । नन्वेतेषां व्रतानां प्रत्यक्षविधानादेव क कल्पनावसर इति चेत्; सत्यम्;
तथापि विवक्षितविषयविशेषेषु विशेषतोऽनभिधानात् तत्तद्विशेषसिद्धयर्थमस्त्येव कल्पनावसर इति । न केवलं
विषयविशेषेष्वेव कल्पना, किंतु शक्त्याद्यपेक्षयापि सा कार्या । द्वादशवार्षिकादिप्रायश्चित्तशक्तस्याप्यनुबन्धि-
विशेषात् पापतारतम्येणापि प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । यथा—

“आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।

स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥”

इत्यादावर्धं प्रायश्चित्तम् । चकारात् देशकालाद्यपेक्षया च ;

“देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यवतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ॥”

इति योगेस्मरणात् ॥ ३४ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज-

^३श्रीनन्दपण्डितापरनामधेयविनायकपण्डितकृतौ^४ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ

श्रीमत्यां वैजयन्त्यां चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

^१ गोत्रप्रवराम्—ग.

^३ श्री omitted in ग.

^२ From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च.

^४ नन्दपण्डितकृतौ—ग.

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

अथ रहस्यप्रायश्चित्तानि भवन्ति ॥ १ ॥

द्विविधं पापम्—प्रकाशं रहस्यं च । प्रकाशं लोकविदितम् । रहस्यं कर्तृमात्रज्ञातम् । ^१तत्र प्रकाशे प्रायश्चित्तमुक्तम् । इदानीं रहस्ये तत् पञ्चपञ्चाशत्तमेनाह । अथ प्रकाशप्रायश्चित्ताभिधानानन्तरं रहस्यप्रायश्चित्तानि वक्तव्यानि भवन्ति ;

“ विस्व्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम् ।

अनभिस्व्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । अनेन विस्व्यात एव दोषे पर्षदोऽङ्गत्वं, न रहस्ये इत्युक्तम् । तर्हि ^२पर्षदोऽभावे कथं तत् ज्ञेयमिति चेदुच्यते—कर्तृधर्मशास्त्रनैपुण्ये तत एव तज्ज्ञानसंभवः । तदनैपुण्येऽन्यापदेशेन विद्वत्प्रभा-
दिति । ततश्च पर्षदभावे पर्षदक्षिणामात्रस्यैव लोपः, नाङ्गान्तरस्य । रहस्यत्वात् शुद्धिप्रकाशनमपि न ॥ १ ॥

स्रवन्तीमासाद्य स्नातः प्रत्यहं षोडश प्राणायामान्^३ सलक्ष-
णान् कृत्वैककालं हविष्याशी मासेन ब्रह्महा पूतो भवति ॥ २ ॥
कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं गां^४ दद्यात् ॥ ३ ॥

तत्र ब्रह्महत्यायामाह । स्रवन्ती नदी । तामासाद्य गत्वा तत्र स्नात्वा मासं प्रत्यहं षोडश प्राणायामान् सलक्षणान् कृत्वा एकवारमेव हविष्यमुक् ब्रह्महा शुध्यति । स्रवन्तीग्रहणात् तडागादिनिवृत्तिः । प्रत्यहमिति स्नानैककालाभ्यामपि संबध्यते । इदं नित्यस्नानात् पृथगेव कर्माङ्गं स्नानम् ॥ २ ॥

उक्तस्य कर्मणः समाप्तौ प्रचुरपयसं गां दद्यात् । अन्त इत्येव वक्तव्ये कर्मोपादानं वक्ष्यमाण-
कर्मस्वपि गोदानप्राप्त्यर्थम्, “ गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी ” इति योगिस्मरणात् । एभिः महापातकिभिः पृथक् प्रत्येकं गौर्देयेति । कामतश्चेदम् । अकामतो मनुः—

“ सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।

अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः ॥ ”

^१ तत्र omitted in घ.

^३ प्राणायामं कृत्वा एककालहविष्याशी—ज.

^२ पर्षदभावे—ग.

^४ गां omitted in ठ.

इति । अकामतोऽभ्यासे गौतमः—“तद्वत एव वा ब्रह्महत्यासुरापानस्तेयगुरुतरूपेषु प्राणायामैस्तान्तो-
ऽघमर्षणं जपेत् सममश्वमेधावभृथेन ” इति । “पयोव्रतो वा दशरात्रं घृतेन द्वितीयमद्विस्तृतीयं दिवादि-
प्वेकभक्तिको जलक्लिन्नवासाः ” इति पूर्वोक्तम् । यावद्विः प्राणायामैः तान्तः क्लिष्टो भवति, तावतः कृत्वा
अवशिष्टे काले अघमर्षणं जपेत् । मासमिति शेषः । तद्वतः पयोव्रतः । द्वितीयं दशरात्रम् । एवं तृतीयम् ।
दिवादिषु प्रातःकालेषु पयःप्रभृतीनामेकवारं भोजनम् । कामतोऽभ्यासे मनुः—

“महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः ।

अभ्यस्याब्दं पावमार्गमैक्ष्याहारो विशुध्यति ॥ ”

इति । पित्रादिहनने मनुः—

“मन्त्रैः शाकलहोर्मयैरब्दं कृत्वा घृतं द्विजः ।

सुगुर्वप्यपहन्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम् ॥ ”

इति । शाकलहोमीयाः “देवकृतस्यैनसः ” इत्यादयोऽष्टौ मन्त्राः । नम इति “नम इदुग्रं नम आ विवासे ”
इत्यृक् । अनुग्राहकादिविषये यमः—

“अहं तूपवसेद्युक्तस्त्रिरहोऽभ्युपयन्नपः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिजप्त्वा^१ चाघमर्षणम् ॥ ”

इति । निमित्तविशेषे हारीतः—“महापातकातिपातकोपपातकानामेकतमसंनिपाते चाघमर्षणमेव त्रिजपेत् ”
इति । एवमन्येष्वपि विषयविशेषेषूक्तम् ॥ ३ ॥

व्रतेनाघमर्षणेन^२ च सुरापः पूतो भवति ॥ ४ ॥

क्रमप्राप्ते सुरापने आह । व्रतेन ; ‘सवन्तीमासाद्य’ इत्यादिना ‘मासेन’ इत्यन्तेन ।
तेनात्रापि देशकालसंस्थाशनानामुक्तानामेव प्राप्तिः । ततश्च नद्यां स्नातः अघमर्षणेन मासं प्रत्यहं षोडश-
वाराभ्यस्तेनैककालं हविष्याशी सुरापः पूतो भवति । अनुवृत्तावपि पुनः पूतत्ववचनमग्रेऽप्यनुषङ्गार्थम् ।
प्राणायामस्थानेऽत्राघमर्षणम् । तच्च जले स्थित्वा कार्यम् । तथाच “त्रिंशद्रात्रव्रतोपक्रमे गौतमः—
“अर्जले वाघमर्षणं त्रिरावर्तयन् सर्वपापेभ्यो विमुच्यते ” इति । एतच्च पैष्ट्यादित्रिविधसुरापाने ज्ञेयम् ।
कामतश्चेदम् । अकामतो योगीश्वरः—“त्रिरात्रोपेक्षितो हुत्वा कूष्माण्डाभिर्घृतं शुचिः ” इति ।
‘सुरापोऽपि विशुध्यति’ इति शेषः । अकामतोऽभ्यासे मनुः—

“कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम् ।

माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुध्यति ॥ ”

^१ जपित्वाघम—घ.

^२ त्रिंशद्रात्रव्रतो भवति—घ.

^३ च omitted in ज, ठ.

^४ सुमन्तुः—घ.

इति । मासं षोडशवारं प्रत्यहम् “अप नः शोशुचदधम्” इति कौत्सम् । “प्रतिस्तोमेभिरुषसं वसिष्ठाः” इति वासिष्ठम् । “महित्रीणामवोऽस्तु” इति माहित्रम् । “एनो न्विन्द्रं स्तवाम” इति शुद्धवत्यश्चेत्येतानि समुच्चितानि जप्त्वा शुध्यति । कामतोऽभ्यासे “महापातकसंयुक्तः” इत्यब्दं पावमानीजपः ॥ ४ ॥

गायत्रीदशसाहस्रजपेन^१ सुवर्णस्तेयकृत् ॥ ५ ॥

सुवर्णस्तेये आह । ‘व्रतेन’ इत्यत्रापि संबध्यते । ततश्च नद्यां स्नातः हविष्यमुक् मासं प्रत्यहं दशभिरधिकेन सहस्रगायत्रीजपेन सुवर्णस्तेयकृत् पूयते । तथाच त्रिंशद्वात्रत्रयोपक्रमे गौतमः—“गायत्रीं वा सहस्रकृत्वा आवर्तयेत् पुनीते हैवात्मानम्” इति । वक्ष्यति च ‘सहस्रः त्वत्स्वभ्यस्य’ इति । यद्वा ‘त्रिरात्रोपोषितः’ इत्यग्रेतनेन संबन्धात् त्रिरात्रमुपोष्य प्रत्यहं दशसाहस्रगायत्रीजपेन सुवर्णस्तेयकृत् पूतो भवतीति । कामतश्चेदम् । अकामतो मनुः—

“सकृज्जप्त्वास्यवामीयं शिवसंकल्पमेव च ।

सुवर्णमपहृत्यापि क्षणाद्भवति निर्मलः ॥”

इति । “अस्य वामस्य पलितस्य होतुः” इति द्विपञ्चाशद्वचं सूक्तम् अस्यवामीयम् । “यज्जाग्रतो दूरमुदेति दैवम्” इति षड्वचं शिवसंकल्पम् । अकामतोऽभ्यासे गौतमीयं त्रिंशद्वात्रं व्रतपूर्वकं प्राणायामाघमर्षणजपात्मकम् । कामतोऽभ्यासे “महापातकसंयुक्तः” इत्यब्दं पावमानीजपः ॥ ५ ॥

त्रिरात्रोपोषितः^२ पुरुषसूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतल्पगः ॥ ६ ॥

गुरुतल्पगमने आह । त्रिरात्रविधानात् मासमात्रनिवृत्तिः, न प्रत्यहादेः । “पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात्” इति यमविहितावृत्तौ संख्यापेक्षायां पूर्वोक्ता । षोडशर्चेन तेनैव हुत्वा गुरुतल्पगः पूयते । कामतश्चेदम् । अकामतो मनुः—

“हविष्यान्तीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च ।

जप्त्वा च पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥”

इति । “हविष्यान्तमजरं स्वर्विदि” इति हविष्यान्तीयम् । “न तमंहो न दुरितम्” इति न तमंहः । “इति वा इति मे मनः” इति इतीति । “सहस्रशीर्षा” इति पौरुषम् । अभ्यासः त्रिरात्रं त्रिवारम् । अकामतोऽभ्यासे गौतमीयं—“मासं प्राणायामैस्तान्तोऽघमर्षणं जपेत्” इति ज्ञेयम् । कामतोऽभ्यासे “महापातकसंयुक्तः” इति मानवोऽब्दं पावमानीजपः । इदं च सवर्णसपत्नमातृगमने । साक्षान्मातृगमने तु षट्त्रिंशन्मते—

“महाव्याहृतिभिर्होमस्तिलैः कार्यो द्विजन्मना ।

महापातकसंयोगे लक्षहोमेन शुध्यति ॥”

इति । महापातकशब्दोऽत्र अतिपातकपरः ; प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । असवर्णमातृगमने तु यमः—

“ जपेद्वाप्यस्यवामीयं पावमानीरथापि वा ।

कुन्तापं बालखिल्यांश्च निविल्पैषान् वृषाकपिम् ।

होतुन् रुद्रान् सकृज्जप्त्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ”

इति । कुन्तापम् “ इदं जना उपश्रुत ” इत्यादयः । बालखिल्याः “ अभि प्र वः सुरावसम् ” इत्यादयः । निविदः “ अभिर्देवेद्धः ” इत्यादयः । प्रैषाः “ होता यक्षदग्निं समिधा ” इत्यादयः । वृषाकपिः “ वि हि सोतोरसृक्षत ” इत्यादि सूक्तं त्रयोविंशत् । होतारः पञ्च ; पृथिवी होतेति चतुर्होता ; अभिर्होतेति पञ्चहोता ; वाग्धोतेति षड्ढोता ; महाहविर्होतेति सप्तहोता ; चित्तिः स्रक् चित्तमाज्यमिति दशहोता । रुद्राः रुद्रानुवाकाः “ नमस्ते रुद्र ” इत्यादयः । संसर्गप्रायश्चित्तमाह मनुः—

“ यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये ॥ ”

इति । महापातकसंगेष्वपि महापातकोक्तमेव ; ‘ अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ’ इति महापातक-
साम्यात् ; ‘ अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा ’ इति प्रायश्चित्ततौल्याच्च ॥ ६ ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराद् सर्वपापापनोदकः^१ ।

तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदकम्^२ ॥ ७ ॥

उपपातकादिष्वह । “ तरति सर्वं पाप्मानं तरति ब्रूणहत्यां योऽश्वमेधेन यजते^३ ” इति श्रुत्या अश्वमेधस्य यथा सर्वपापापनोदकत्वं, तथा अघमर्षणः ऋषिः “ ऋतं च सत्यम् ” इति सूक्तस्यापि सर्वपापापनोदकत्वमध्यवसेयम् ; सर्वपातकेषु^४ विनियोगदर्शनात् । यथाह बोधायनः—“ ग्रामात् प्राचीं वोदीचीं दिशमुपनिष्क्रम्य स्नातः^५ शुचिवासा उदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्यासकृत् क्लिजवासाः सकृत् पूर्णेन पाणिना आदित्याभिमुखोऽघमर्षणं स्वाध्यायमधीयीत ; प्रातः शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शतमपरिमितं वा ; उदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतयावकं प्राप्नीयात् ; ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रात् प्रमुच्यते ; द्वादशरात्रात् महापातकेभ्यो ब्रह्महत्यां सुवर्णस्तैन्यं सुरापानमिति वर्जयित्वा ; एकविंशतिरात्रेण तान्यपि तरति ” इति । षट्त्रिंशन्मते—

“ महाव्याहृतिभिर्होमस्तिरुः कार्यो द्विजन्मना ।

उपपातकशुद्ध्यर्थं सहस्रपरिसंख्यया ॥ ”

^१ नोदनः—ज, ठ.

^२ नोदनम्—ज, ठ.

^३ यजति—घ.

^४ पातके—ग.

^५ शुचिः शुचिवासाः—ग.

इति । संकरीकरणादिषु यमः—

“^१त्र्यहं तृपवमेद्युक्तस्त्रिरहोऽभ्युपयन्तपः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिजपित्वाघमर्पणम् ॥”

इति ॥ ७ ॥

प्राणायामं द्विजः कुर्यात् सर्वपापानुत्तये ।

दह्यन्ते सर्वपापानि प्राणायामैर्द्विजस्य तु ॥ ८ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह । सर्वेष्वपि पापेषु द्विजः प्राणायामं कुर्यात् ; प्राणायामानां सर्वपापदाहकत्वात् । तदुक्तं कौर्मै—

“दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।

तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणविसंयमात् ॥”

इति । पापविशेषे संख्याविशेषो बोधायनोक्तः—“अपि वाक्चक्षुःश्रोत्रत्वग्घ्राणमनोव्यतिक्रमेषु त्रिभिः प्राणायामैः शुभ्यति ; शूद्रस्त्रीगमनान्नभोजनेषु पृथक् मसाहं ^२सप्त सप्त प्राणायामान् धारयेत् ; अभक्ष्याभोज्यामेध्याशनेषु तथा चापण्यविक्रयेषु मधुमांसघृततैल्लाक्षालवणरमान्नवर्जितेषु यच्चान्यदप्येवं युक्तं स्यात् द्वादशाहं द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत् । अथ ^३पातकोपपातकवर्जं यच्चान्यदप्येवं युक्तं स्यात् अर्धमासं ^४द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत् । अथ पातकपतनीयवर्जं यच्चान्यदप्येवं युक्तं स्यान्मासं द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत् । अथ पातकवर्जं यच्चान्यदप्येवं युक्तं स्यात् ^५द्वादशार्धमासान् द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत् । अथ पातकेषु संवत्सरं द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत् । अथातिपातकेषु द्विसंवत्सरं द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत्” इति । अस्यार्थः—वागादिव्यतिक्रमेषु प्रकीर्णकेषु त्रयः प्राणायामाः ; शूद्रस्त्रीगमनाद्युपपातकेष्वेकोनपञ्चाशत् प्राणायामाः ; अक्षयभक्षणापण्यविक्रयाद्युपपातकेषु चतुश्चत्वारिंशदधिकशतं प्राणायामाः ; पातकोपपातकवर्जितेषु जातिभ्रंशकरादिषु चतुर्षु साशीतिशतं प्राणायामाः ; पातकपतनीयवर्जितेषु गोवधादिषु षष्ट्यधिकशतत्रयं प्राणायामाः ; पातकवर्जितेषु महापातकन्यूनेष्वनुपातकेषु षष्ट्यधिकशतसहितद्विसहस्रं प्राणायामाः ; पातकेषु महापातकेषु विंशत्यधिकशतत्रययुक्तचतुःसहस्रं प्राणायामाः ; अतिपातकेषु तु ^६महापातकाधिकेषु चत्वारिंशदधिकषट्शतयुक्ताष्टसहस्रं प्राणायामाः कर्तव्या इति । उक्तातिरिक्तेषूपपातकेषु तु शतं प्राणायामाः ;

^१ त्र्यहे—घ.

^२ पातक omitted in घ.

^३ द्वादश मासान्—घ.

^४ सप्त प्राणायामान्—ग.

^५ द्वादश प्राणायामान्—घ.

^६ तु omitted in घ.

“ प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।
उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥ ”

इति योगिसंरणात् ।

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ ९ ॥

प्राणायामलक्षणमाह । व्याहृतयः भूराद्याः सप्त । प्रणवः ओंकारः । तदुभयोपेताम् ; “ ओमापो ज्योती रसोऽमृतम् ” इत्यादिशिरसा युक्तां गायत्रीं “ तत् सवितुर्वरेण्यम् ” इत्यादिकां मुखनासिका-संचारिणं वायुं निरुध्य त्रिः पठेत् । स प्राणायामः । यद्यप्यत्र गायत्र्या एव प्रणवयोगः श्रूयते, न व्याहृति-शिरसोः, तथापि शिरसा व्याहृतिभिः सह सप्रणवाम् इति विशिष्टान्वयेन त्रिष्वपि प्रणवान्वयः सिध्यति । अत एव शङ्खः—“ आयतप्राणः सप्रणवसप्तव्याहृतीः ” इति ॥ ९ ॥

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।

वेदत्रयाग्निरदुहद् भूर्भुवः स्वरिति च ॥ १० ॥

तामाह । ऐतरेयब्राह्मणे ; “ प्रजापतिरकामयत् ” इत्युपक्रम्य, त्रयाणां लोकानां तेभ्यस्त्रयाणां देवानामग्निवायुसूर्याणां तेभ्यस्त्रयाणां वेदानामृग्यजुःसाम्नां तेभ्यस्त्रिस्तृणां भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतीनां ताभ्यस्त्रयाणां वर्णानामकारोकारमकाराणामुत्पत्तिमभिधाय ; “ तानेकधा समभरत् तदेतदोम् ” इति व्याहृतिप्रणवोत्पत्तिरभिहिता । तदभिप्रेत्याह । प्रजापतिस्त्रिभ्यो वेदेभ्यः ऋगनुःसामभ्यो भूर्भुवः स्वरिति तिस्रो व्याहृतीः, ताभ्यश्च प्रणवावयवान् अकारोकारमकारान् निरदुहत् सारभूतान् दुग्धवत् निश्चर्ष । इतिकारान्तरं महर्जन-स्तपः सत्यमिति व्याहृत्यन्तरसूचनाय ॥ १० ॥

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदुहत् ।

तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ११ ॥

जपयज्ञविध्यर्थं^१ गायत्रीं प्रशंसति । परमे ब्रह्मणि तिष्ठतीति परमेष्ठी प्रजापतिः परमात्मा, सावित्र्याः सवितृदेवताकायाः “ तत् सवितुर्वरेण्यम् ” इत्यस्याः ऋचः त्रीनापि पादान् त्रिभ्यो वेदेभ्यः ऋगादिभ्यः अदुहत् दोहयामास हिरण्यगर्भेण । यद्यपि प्रतीकदेवते “ तत् सवितुर्वृणीमहे ” इत्यस्या अपि समाने, तथापि वेदत्रयात् पादत्रयमिधानोपक्रमात् ‘ त्रिपादा चैव ’ इत्युपसंहाराच्च तद्व्युदासेन प्रसिद्धाया एव ग्रहणम् ॥ ११ ॥

एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

^१संध्योर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ १२ ॥

प्रणवादित्रिकस्य प्रसङ्गात् नित्यजपे विनियोगमाह । एतत् पूर्वोक्तं प्रणवाख्यमक्षरम् ; न क्षरतीत्यक्षरम्, कूटस्थनित्यम् । एताम् अनुपदोक्तां 'तत्' इत्यृचं च । व्याहतयः भूराद्याः पूर्वं यस्याः तादृशीं पूर्वापरयोः संध्योर्जपन् विप्रः अनधीतवेदोऽपि वेदविद्वदिति । गायत्र्युपदेशकालानन्तरं कालान्तरे वेदाध्ययनोपक्रमात् तत ऊर्ध्वं गायत्रीजपस्य वेदप्राप्तिरेव फलम् । ततश्च वेदविदोऽयं गायत्रीजपविधिरिति निरस्तम् । गायत्रीजपेन वेदप्राप्तौ हेतुमाह । वेदानां त्रयाणामप्यध्ययनेन यत् पुण्यं तेन युज्यते ; त्रयीसारत्वात् गायत्र्याः । अनेन 'सप्रणवव्याहृतिकां गायत्रीं जपेत्' इति विधिः कल्पनीयः । इदं च नित्यजप-स्यानुषङ्गिकं फलम् ॥ १२ ॥

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत् त्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥ १३ ॥

फलान्तरमाह । मासं ग्रामाद् बहिः सप्रणवव्याहृतिकां गायत्रीं सहस्रसंख्यया जप्त्वा महापातकात्, अपिशब्दात् उपपातकादेश्च, सर्प इव जीर्णत्वचा विमुच्यते ॥ १३ ॥

^२एतत्त्रयविसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।

^३विप्रक्षत्रियविद्विजातिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ १४ ॥

गायत्र्या जपस्य नित्यत्वे प्रमाणमाह । यः त्रैवर्णिकः गायत्र्यादित्रिकं न जानाति, जानन्नपि वा संध्याकाले स्वां क्रियां गायत्रीजपरूपां न करोति, स साधुषु वैदिकेषु गर्हणां निन्दां प्राप्नोति । यद्वा—साधुषु श्रौतस्मार्तकर्मसु गर्हणाम् । एतयर्चा इति मानवः पाठः ॥ १४ ॥

ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः^४ ।

त्रिपदा चैव^५ गायत्री विज्ञेया ब्रह्मणो मुखम् ॥ १५ ॥

अस्यैव त्रिकस्य वेदाध्ययनाङ्गत्वमप्याह । प्रणवपूर्विकाः तिस्रो व्याहतयः गायत्री च ब्रह्मणो वेदस्य मुखम् ; आदौ प्रयोज्यत्वात् । तदाह आश्वलायनः—“ओंपूर्वा व्याहतयः सावित्री च त्रिरभ्यस्य वेदादि-

^१ संध्योरुभयोः—ज, ठ.

^४ यथा—घ.

^२ एतयर्चा—ठ.

^५ सावित्री—घ.

^३ विप्रक्षत्रियविद्वियोनिः—ठ.

^६ विद्येयं—ठ.

मारमेत्” इति । तिस्र इति सप्तानां निरासः । अन्यथा इति गायत्र्यप्रयोगेऽपि व्याहृत्य एव प्रयोज्या इत्येवमर्थम् । यथाह योगीश्वरः—

“ उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ ”

इति । गायत्र्याः त्रिपदात्वे सिद्धे पुनर्वचनं संन्यासिजप्यस्य “ परो रजसे सावदोम् ” इति चतुर्थपादस्य निरासार्थम् ॥ १५ ॥

योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः ^१स्वमूर्तिमान् ॥ १६ ॥

गायत्रीजपस्य मोक्षफलकतामाह । यः वर्षत्रयम् अतन्द्रितः अनलसः प्रत्यहं प्रणवव्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं सहस्रकृत्वो जपति स वायुभूतः दृश्यरूपरहितः कामचारी स्वमूर्तिमान् आकाशवत् निर्लेपः लिङ्गशरीरनाशेन शुद्धस्वरूपः ; “ ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ” इति श्रुतेः ; परं ब्रह्माभ्येति ॥ १६ ॥

एकाक्षरं परं ब्रह्म ^२प्राणायामाः परं तपः ।

सावित्र्यास्तु परं ^३नान्यन्मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥ १७ ॥

प्रणवादित्रयार्थवादमाह । एकाक्षरं ब्रह्म प्रणवः । स सर्वेभ्योऽपि वेदेभ्यः पर उत्कृष्टः ; सर्ववेदमूलत्वात् । प्राणायामाः पूर्वोक्ताः कृच्छादिभ्यः परम् उत्कृष्टं तपः ; सर्वकर्माङ्गत्वात् । सावित्र्याः पूर्वोक्तायाः परम् उत्कृष्टम् अन्यत् नास्ति ; वेदमातृत्वात् । मौनात् वाक्संयमात् तप्यम् अवितथभाषणं विशिष्यते विशिष्ट-फलकं भवति, “ न सत्यात् परमो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ” इति स्मरणात् ॥ १७ ॥

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः ।

अक्षरं त्वक्षरं ज्ञेयं ब्रह्मा ^४चैव प्रजापतिः ॥ १८ ॥

प्रणवेऽक्षरपदप्रवृत्तौ निमित्तमाह । श्रुतिस्मृतिविहिताः यागदानहोमजपादिक्रियाः स्वस्वफलं जनयित्वा नश्यन्ति । फलानि च तासां स्वर्गादीनि तत्तत्सुकृतोपरमे विरमन्तीति क्षराः । अक्षरम् ; प्रणवस्तु कूटस्थानित्य-तया, तज्जपफलं च ब्रह्मैक्यतया न क्षरतीत्यक्षरं ब्रह्मैव ज्ञेयम् । तथा ब्रह्मा स्रष्टा । प्रजाः पातीति प्रजापतिः विष्णुः । चकारात् रुद्रश्च । प्रणवस्तद्वाचकः ; अकारोकारमकारात्मकत्वात् । ततश्च प्रणवेन ब्रह्माद्यन्यतम-

^१ स्वमूर्तिमान्—घ ; स मूर्तिमान्—ठ.

^३ नास्ति—ज, ठ.

^२ प्राणायामः—ठ.

^४ ब्रह्म—ठ.

सगुणस्वरूपोपासने तत्तत्स्वरूपावाप्तिरेव फलम् । निर्गुणोपासने तु कैवल्यमित्युभयमप्यक्षरब्रह्मादिविशेषणाभ्याम-
भिहितम् । ब्रह्मेति नपुंसकलिङ्गपाठे तु चशब्दो हेतौ । यस्मात् प्रणवः ब्रह्म अभिव्यापकतया ब्रह्मप्रापकतया
च । प्रजानां सर्गस्थितिसंहारहेतुत्वेन पतिः स्वामिभूतं ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्याच्छतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः ॥ १९ ॥

उक्तस्य जपविधेरर्थवादपूर्वकं फलविशेषाय गुणविशेषमाह । विधीयन्त इति विधयः द्रव्यदेवतामन्त्रे-
ति कर्तव्यतादयः ; तन्मयो यज्ञः विधियज्ञः, ज्योतिष्टोमादिः । तस्मात् यथाकथञ्चित् क्रियमाणोऽपि जपयज्ञः
दशगुणाधिको भवति । स एव “ करणवदशब्दमनःप्रयोगमुपांशु ” इत्युपांशु क्रियमाणः तस्माच्छत-
गुणाधिकः । स एव मनसा क्रियमाणः तस्मात् सहस्रगुणाधिकः स्मृतः पूर्वैः ॥ १९ ॥

ये पाक्यज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।

ते सर्वे जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ २० ॥

विधियज्ञाज्जपयज्ञाधिक्ये हेतुमाह । ये अहरहः संपद्यमानमूनापञ्चकोत्पन्नदुरितनिवर्तकतया पाकाः
प्रशस्ताः ब्रह्मयज्ञान्विताः चत्वारः देवभूतपितृमनुष्ययज्ञाः विधियज्ञैरुक्तलक्षणैः ज्योतिष्टोमादिभिः सहिताः, सर्वे
जपयज्ञस्य षोडशांशसमाना अपि न भवन्ति ; अन्येषां विनश्वरस्वर्गादिफलकत्वात् ; अस्य च ब्रह्मसायुज्यफल-
कत्वात् । ब्रह्मयज्ञस्य पाक्यज्ञत्वेऽपि जपयज्ञत्वेन पृथग्भावाः ^१फलान्तरसंयोगार्थः ॥ २० ॥

जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ २१ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

तदेवाह । जप्यशब्दो लक्षणया जपक्रियामाह । एवकारो विधियज्ञव्यावृत्त्यर्थः । तेन तन्निरेपेक्षस्यैव
साधनत्वं चित्तशुद्धौ । न मोक्षे ; “ ज्ञानादेव तु कैवल्यम् ” इति श्रुतेः । कः पुनर्ब्राह्मण इत्यत्राह—मैत्र
इति । ब्राह्मणस्यासाधारणो धर्मो मैत्री स्वाभाविकः प्राणिमात्रे अद्वेषः । तद्वान् ब्राह्मणः । स पुनः अन्यत्
ब्राह्मणाभिव्यञ्जकं वैदिकं कर्म करोतु, मा वा । नात्रद्वेषमात्रं ब्राह्मणलक्षणम् ; क्षत्रियादिष्वपि संभवात् ।
स्वाभाविकाद्वेषस्य तु ब्राह्मणमात्रनिष्ठत्वात् स्वाभाविकी मैत्री ब्राह्मणलक्षणम् । यस्तु क्षत्रियादिष्वप्यद्वेषः,

स प्राक्तनशुभकर्मजन्य इति न स्वाभाविकः । योऽपि ब्राह्मणेषु द्वेषः, सोऽपि प्राक्तनाशुभकर्मजन्य इति न कापि अव्याप्यतिव्याप्तिप्रसङ्ग इति सिद्धम् । स्वाभाविकत्वं च ब्राह्मण्यारम्भकगुणविशेषत्वम् । यद्वा जपादिकमप्यन्यत् वैदिकं नित्यनैमित्तिकादि करोतु, न करोतु वा । अन्यथापि मैत्रत्वेन श्रौतस्मार्तयज्ञार्थ-पशुबीजाद्यहिंसत्वेनैव ब्राह्मणो ब्रह्मसंबन्धीत्युच्यते ॥ २१ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज-
श्रीनन्दपण्डितकृतौ^३ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

^१ From श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज-
श्रीनन्दपण्डितकृतौ^३ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

^२ श्री omitted in ग.

^३ नन्दपण्डितापरनामधेयविनायकपण्डितकृतौ—ग.

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

¹अथातः सर्ववेदपवित्राणि भवन्ति ॥ १ ॥ येषां जप्यैश्च
होमैश्च द्विजातयः पापेभ्यः पूयन्ते ॥ २ ॥

एवं रहस्यप्रायश्चित्तान्युक्त्वा तत्रापेक्षितानि सूक्तादीनि षट्पञ्चाशत्तमेनाह । अथ रहस्यप्रायश्चित्तो-
क्त्यनन्तरं यतस्तत्रापेक्षितानि, अतः सर्वेषु चतुर्विंशति वेदेषु यानि पवित्राणि सूक्तादीनि तानि वक्तव्यानि
भवन्ति ॥ १ ॥ तत्प्रयोजनमाह । येषां सूक्तादीनां जपैः होमैश्च त्रैवर्णिकाः पापेभ्यो मुच्यन्ते ॥ २ ॥

²अघमर्षणम् ॥ ३ ॥ देवकृतम् ॥ ४ ॥ शुद्धवत्यः ॥ ५ ॥
तरत्समन्दीयम् ॥ ६ ॥ कूडमाण्ड्यः ॥ ७ ॥ पावमान्यः ॥ ८ ॥
दुर्गासावित्री ॥ ९ ॥ ³अतीषङ्गाः ॥ १० ॥ पदस्तोमाः⁴ ॥ ११ ॥
⁵सामानि व्याहृतयः⁶ ॥ १२ ॥ भारुण्डानि ॥ १३ ॥ चन्द्रसाम
॥ १४ ॥ ⁷पुरुषव्रते सामनी ॥ १५ ॥

तान्याह । “ ऋतं च सत्यं च ” इति तृचमघमर्षणाख्यम् ॥ ३ ॥ “ देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि ”
इत्यादयो मन्त्राः ॥ ४ ॥ “ एतो न्विन्द्रं स्तवाम ” इति तृचं सूक्तम् ॥ ५ ॥ “ तरत्समन्दी धावति ” इति
चतुर्ऋचम् ॥ ६ ॥ “ यद्देवा देवहेडनम् ” इत्यनुवाकत्रयम् ॥ ७ ॥ “ पावमानीः स्वस्त्ययनीः ” इत्यादिकाः
॥ ८ ॥ “ जातवेदसे सुनवाम सोमम् ” इत्येषा ऋक् ॥ ९ ॥ “ पुरोजिती वो अन्धसः ” इति सामत्रयम्
॥ १० ॥ अष्टेडादिसामचतुष्टयं “ धर्ता दिवः पवते ” इत्यस्यामृचि गीयमानम् ॥ ११ ॥ व्याहृतिसामानि
भूरादीनि पञ्च ॥ १२ ॥ “ यत्ते कृष्णः शकुन आ तुतोद पिपीलः सर्पः ” इत्यादीन्येकविंशतिसंख्याकानि
सामानि ⁸राणायनानां प्रसिद्धानि ॥ १३ ॥ “ अत्राद् गोरमन्वत ” इत्यस्यामृचि गीयमानं चन्द्रसाम ॥ १४ ॥
“ सहस्रशीर्षा पुरुषः ” “ त्रिपादूर्ध्व उदैत् ” इत्येतयोर्गीयमाने सामनी ॥ १५ ॥

¹ अतः omitted in घ, च.

³ अमिषङ्गाः—ठ.

⁵ सामानि omitted in ज, ठ.

⁷ पुरुषव्रतम् । देवव्रतम् । मासम् । अबलङ्गाः—ज, ठ.

² अघमर्षणार्षकम्—ख.

⁴ पदस्तोमाः—ठ.

⁶ व्याहृतयः and Sūtra 13 omitted in ख.

⁸ क्षामगानाम्—घ; सामगानां राणायनानां—च.

अग्निलङ्गम् ॥ १६ ॥ बार्हस्पत्यम्^१ ॥ १७ ॥ गोसूक्तम् ॥ १८ ॥
अश्वसूक्तम् ॥ १९ ॥ ^२सामनी चन्द्रसूक्ते च ॥ २० ॥ शतरुद्रीयम्^३
॥ २१ ॥ अथर्वशिरः ॥ २२ ॥ त्रिसुपर्णम् ॥ २३ ॥ महाव्रतम्
॥ २४ ॥ नारायणीयम् ॥ २५ ॥ पुरुषसूक्तं च^४ ॥ २६ ॥

“ आपो हि ष्ठा ” इत्यृचि गीयमानम् ॥ १६ ॥ “ सोमं राजानं वरुणम् ” इत्यस्यां गीयमानम् ॥ १७ ॥
“ यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व ” इत्यस्यामृचि गीयमानं साम ॥ १८ ॥ इदमपि तस्यामेव गीयमानं साम
॥ १९ ॥ “ एतो न्विन्द्रं स्तवाम ” इत्यस्यामृचि गीयमाने । चकारात् गायत्रैवते ग्राह्ये । “ गायत्रं रैवतं
तथा ” इति वासिष्ठात् । गायत्रम् ; “ तत् सवितुर्वरेण्यम् ” इत्यस्यां गीयमानम् । “ रेवतीर्नः सधमादः ”
इत्यस्यां गीयमानं रैवतम् ॥ २० ॥ “ नमस्ते रुद्र मन्यवे ” इत्येकादशानुवाकाः तैत्तिरीयप्रसिद्धाः ॥ २१ ॥
“ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव ” इत्यादि ॥ २२ ॥ “ ब्रह्म मेतु माम्, मधु मेतु माम् ” इत्याद्यनुवाकत्रयं
तैत्तिरीयप्रसिद्धम् ॥ २३ ॥ “ सोमं राजानम् ” इत्यस्यां गीयमानं साम ॥ २४ ॥ नारायणोपनिषत्
तैत्तिरीयप्रसिद्धा “ अम्भस्य पारे भुवनस्य मध्ये ” इत्यादिः ॥ २५ ॥ “ सहस्रशीर्षा पुरुषः ” इति षोडशर्चं
सूक्तम् । चकारात् वाक्सूक्तमध्वृचां ग्रहणम् । “ वाक्सूक्तं मध्वृचस्तथा ” इति वासिष्ठात् । वाक्सूक्तम् ;
“ बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रम् ” इति बह्वृचप्रसिद्धम् । मध्वृचः ; “ मधु वाता ऋतायते ” इति
तिस्रः ॥ २६ ॥

त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरं च

अग्निव्रतं वामदेव्यं बृहच्च ।

^५एतानि गीतानि पुनाति जन्तून्

जातिस्मरत्वं लभते यदीच्छेत्^६ ॥ २७ ॥

इति ^७श्रीविष्णुस्मृतौ षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

^१ वाक्सूक्तम् added in ट.

^२ मध्वृचः । ऐन्द्रशुद्धे सामनी—ज, ठ; सामनी चेन्द्रशुद्धे—ख, ग.

^३ शतरुद्रीयम्—घ.

^५ एतान्यधीतानि—च, ठ.

^७ वैष्णवे धर्मशास्त्रे विशुद्धीकरणं प्रकरणं षट्पञ्चाशम्—ज; वैष्णवे धर्मशास्त्रे पवित्रीकरणं षट्पञ्चाशं

प्रकरणम्—ठ.

“मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्याम्” इत्यस्यामृचि गीयमानं सामत्रयमाज्यदोहानि । “अभि त्वा शूर नो नुमः” इत्यस्यामुत्पन्नं रथन्तरम् । अग्निव्रतम् ; “अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्” इत्यस्यामुत्पन्नं साम । वामदेव्यम् ; “कया नश्चित्र आ भुवत्” इत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम । “त्वामिद्धि हवामहे” इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत्साम । एतेषां साम्नां गानं प्रस्तावादिनिधनान्ताभिः पञ्चभक्तिभिः ; “पञ्चविधं सामोपासीत” इति श्रुतेः पापेभ्यः त्रैवर्णिकान् पुनन्तीति निमित्तसंयोगः । कामनायां जातिस्मरत्वं भवतीति कामसंयोगः ॥ २७ ॥

इति 'श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि'श्रीरामपण्डितात्मज-
श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविबृत्तौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

¹ श्रीविष्णुस्मृतिविबृत्तौ वैजयन्त्यां षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः—घ, ज.

² श्री omitted in ग.

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

अथ त्याज्याः ॥ १ ॥ ब्रात्याः ॥ २ ॥ पतिताः ॥ ३ ॥

त्रिपुरुषं मातृतः पितृतश्चाशुद्धाः ॥ ४ ॥

उक्ताः पातकिनो द्विविधाः—अनुतापिनः, अननुतापिनश्च । तत्रानुतापिनां प्रायश्चित्तमुक्तम् । अननुतापिनां त्यागं सप्तपञ्चाशत्तमेनाह । अथ अनुतापिप्रायश्चित्ताभिधानानन्तरं^१ ये अननुतापेन प्रायश्चित्तानर्हाः, ते त्याज्याः अभिधीयन्ते ॥ १ ॥ तानाह । ब्रात्याः पूर्वोक्ताः यथोक्तप्रायश्चित्ताकरणे त्याज्याः ॥ २ ॥ पतिताः ब्रह्महादयः पातकिरां योजकान्ताः प्रागुक्ताः ॥ ३ ॥ मातृतः मातृदोषेण, पितृतः पितृदोषेण ये अशुद्धाः पातित्यादिदोषदुष्टमातृपितृतदवयवारब्धाः, ते त्याज्याः ; “ पतितोत्पन्नः पतितो भवति, अन्यत्र स्त्रियाः ” इति वसिष्ठस्मरणात् ; “ स्वपित्रोरात्मनः शुद्धिविहीनस्तं च वर्जयेत् ” इति ब्राह्मणम् । न केवलं त एव, किंतु त्रिपुरुषम् ; पतितोत्पन्नेन सह त्रीन् पुरुषानभिव्याप्य ; पतितस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्रा इति यावत् । तेऽपि त्याज्याः । यत्तु येषां मातृतः मातृकुले त्रिपुरुषमशुद्धाः पातित्यादियोगेन ; यथा मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः मातामहीप्रमातामहीवृद्धप्रमातामह इति, तथा पितृतः पितृकुले त्रिपुरुषं पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामहाः पितामहीप्रपितामहीवृद्धप्रपितामहः, ते त्याज्या इति ; तन्न सुन्दरम् ; पतितोत्पन्नाया अपि मातुः “ अन्यत्र स्त्रियाः ” इत्यनेन पातित्याभावबोधनात् तदपत्यस्य त्यागानुपपत्तेः । चकारात् राजघातकादयोऽपि । यथाह गौतमः—“ त्यजेत् पितरं राजघातकं शूद्रयाजकं वेदविस्त्रावकं भ्रूणहनं यश्चान्त्यावसायिभिः सह संवसेत् अन्त्यावसायिन्या वा ” इति । पितृग्रहणं कैमुतिकन्यायेनान्येषामपि त्यागार्थम् । शूद्रयाजकः उपपातकमात्रोपलक्षणम् । भ्रूणहा महापातकानाम् । ननु पतितोत्पन्नानामपि पतितत्वात् पूर्वसूत्रेणैव तत्त्यागसिद्धौ पृथक्सूत्रारम्भो व्यर्थ इति चेत् ; अत्र ब्रूमः—पतितानां प्रायश्चित्ताकरणे त्यागः । पतितोत्पन्नानां तु प्रायश्चित्तापनोद्यदुरिताभावेन प्रायश्चित्ताभावात् जन्मनैव त्रिपुरुषं त्यागविधिना त्याग इत्यर्थं सूत्रारम्भ इति । युक्तं चैतत् ;

“ विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ ”

इत्यादियाङ्गवल्कीयादिवाक्ये त्रयाणामेव पापोत्पत्तिनिमित्तता प्रतीयते । न चैषामन्यतमस्यात्रोपलम्भः । 'मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य' इति न्यायेनाशरीरात्मानं प्रति विधिनिषेधयोरप्रवृत्तेः न शरीरग्रहणोत्तरकालं पातित्यनिमित्तोपलम्भः । किंच यदा उत्पन्नस्य न्यूनपञ्चवर्षस्य पातित्याभावो विधीयते "अतो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम्" इति, तदा कथमिवाशरीरस्य पातित्यं ब्रूयाच्छास्त्रम् । यदि चाशरीरस्यापि अशुचिशुक्रसंयोग एव पातित्यहेतुः, तदा शरीरावच्छिन्नस्याप्यात्मनोऽनेकाशुचिद्रव्यसंयोगेन मनुष्यमात्रस्य नित्यपातित्यापत्तेः । ¹न च 'पतितोत्पन्नं शरीरं न ग्राह्यम्' इति निषेधोऽस्ति । न च पतितोत्पन्नशरीर-प्राप्तिफलकं जन्मान्तरीयं दुरितं प्रायश्चित्तनिमित्तमित्यपि² शक्यं वक्तुम् ; तस्य तादृशशरीरोत्पादमात्रेणैव नष्टत्वात् ; तच्छरीरावस्थापकस्य तस्य शरीरनाशनाश्वत्वेन प्रायश्चित्तानाश्वत्वात् । तस्मात् चण्डालादिशरीरवत् पतितोत्पन्नं शरीरमेवाशुचि, न तु तच्छरीरसंबन्ध्यात्मसमवेतं प्रायश्चित्तानाश्वं दुरितं किंचिदिति सिद्धम् ।

न च शरीरं प्रायश्चित्तानाश्वम् । येन च देहान्तिकेन तन्नाश्वं तन्न तद्व्यवहारं साधयति, शरीरस्यैव नष्टत्वात् । किंच "पतितोत्पन्नः पतितो भवति" इत्यनेनाविशेषेणापत्यमात्रस्य पातित्यमभिहितम्, तच्च "अन्यत्र स्त्रियाः" इत्यनेन स्त्रीष्वपोद्यते । तत्र हेतुः "सा हि परगामिनी" इति । परगामित्वं च परव्यवहार्यत्वपर्यवसन्नम् । तेन चोत्सर्गापवादयोरेकविषयत्वान्यथानुपपत्त्या पुमपत्ये पातित्यापरपर्यायमव्यवहार्यत्वमेव पर्यवस्यति । न चेदमकृतप्रायश्चित्तविषयमव्यवहार्यत्वम् ; प्रायश्चित्त-पनोद्यपापाभावेन प्रायश्चित्तभावस्योक्तत्वात् । ननु "अशुचिशुक्रोत्पन्नानां तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तिः पतनीयानां तृतीयोऽंशः ; स्त्रीणामंशस्तृतीयः" इति बोधायनीयप्रायश्चित्तान्यथानुपपत्तिरेव दुरितसद्भावे प्रमाणम्, श्वादिदंशनिमित्तप्रायश्चित्तवदिति चेत् ; न ; दृष्टान्तवैषम्यात् ; "सर्वत एवात्मानं गोपायेत्" इत्यादि-विध्यतिक्रमस्य तत्र प्रत्यक्षत्वात् ; प्रकृते तूत्पादकाभावेन दुरितानुत्पत्तेरुक्तत्वात् । प्रायश्चित्तविधानं तु न पतितोत्पन्नान् प्रति ; "इच्छताम्" इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न ह्यनिच्छूनां प्रायश्चित्ताचरणं संभवति ; इच्छापूर्वकत्वात् प्रवृत्तेः ; इच्छायाश्च प्रवर्तनाक्षेपेणैव सिद्धेः । न च प्रायश्चित्तस्य पाक्षिकत्वाभिधानार्थमिति वाच्यम्, "यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्" इतिवत् निमित्तस्यापाक्षि-कत्वात् । तस्मात् पतितोत्पन्नान् ये इच्छन्ति, तेषामिदं प्रायश्चित्तमिति वक्तव्यम् । तेषामिति च कर्मणि षष्ठी । अशुचिशुक्रोत्पन्नत्वं च तद्व्यवहर्तॄणां प्रायश्चित्ताचरणहेतुः "एवमशुचि शुक्रं यन्निर्वर्तते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते" इति पूर्वोक्तनिषेधस्मारणाय ।

अत एव "अथ पतिताः समवसाय धैर्म चरेयुः इतरेतरयाजकाः इतरेतराध्यापकाः मिथो विवहमानाः पुत्रान् संनिष्याद्य ब्रूयुः विप्रव्रजतासत्तः एवमार्यान्पि संप्रतिपत्स्यथेति । अथापि न सेन्द्रियः पतति । तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनो हि साङ्गं जनयतीति । मिथ्यैतदिति हारीतः दधिधानीसधर्माः

¹ From न च up to निषेधोक्ति omitted in ख.

² अपि omitted in घ.

³ पर omitted in घ.

स्त्रियः स्युः । यो हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतच्य मन्थति न तच्छिष्टा धर्मकृत्येषूपयोजयन्ति । एवमशुचि शुक्लं^१ यन्निर्वर्तते न तेन सह संप्रयोगो विद्यते ” इति पूर्वोत्तरपक्षः । कन्या पतितोत्पन्नानामव्यवहार्यत्वं बोधायन एव स्वयं सिद्धान्तयति स्म । आपस्तम्बोऽपि अनयैवानुपूर्व्या अमुमेव सिद्धान्तमङ्गीचकार । पुनरपि विभाग-प्रकरणे बोधायन एव पतितोत्पन्नव्यवहारं निषेधति—“ अतीतव्यवहारान् ग्रासाच्छादनैर्बिभृयुः, अन्धबधिरक्ली-बव्यसनिव्याधितादींश्चाकर्मिणः पतिततज्जातवर्जम् ; न पतितैः संव्यवहारो विद्यते ; पतितामपि मातरं बिभृयादन-भिभाषमाणः ” इति । अत्रापि पतितग्रहणेनैव तज्जातप्राप्तौ पृथगुपादानमात्यन्तिकाव्यवहार्यत्वाभिप्रायेणेति मन्तव्यम् ; अन्यथा ग्रासाच्छादननिषेधानुपपत्तेः ।

हारीतोऽपि—“ पतितस्य कन्यां विवस्त्रामाग्राह्याहोरात्रोपेषितां प्रातः शुक्लेन वाससाच्छाद्य ‘ नाहमेतेषां न ममैते ’ इति त्रिरुच्चैरभिदधानां तीर्थेषु गृहेषु बोद्धहेत् ” इति । याज्ञवल्क्योऽपि—“ कन्यां समुद्रहेदेषां सोपवासामर्कचनानाम् ” इति कन्यामात्रस्यैव व्यवहार्यत्वं वदन् पुमपत्यादीनामव्यवहार्यत्वमेवाह । अभ्युपगतं चैतत् विज्ञानेश्वराचार्यैरपि—“ कन्यां समुद्रहेदेषाम् इति वचनात् स्त्रीव्यतिरिक्ततदीयापत्यस्य संसर्गानर्हतां दर्शयति ” इति । पुनरपि तैरेव ; “ एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ” इत्येतस्य व्याख्याने “ बीजगर्भसमुद्भवम् ; शुक्रशोणितसंबद्धं गात्रव्याधिसंक्रान्तिनिमित्तम् ; न तु पतितोत्पन्नत्वादि ” इत्यभिहितम् । यत् पुनः तैरेव रहस्यप्रकरणे “ द्वादशरात्रं पतितोत्पन्नश्च ” इति षट्द्वयसिष्टवाक्येन प्रस्थित्यावकत्रतमुक्तं, तत् पतितायां रहस्यमुत्पादितापत्यस्येत्यभिप्रायेण ; “ वृषल्यामभिजातस्तु ” इतिवत् पतितोत्पन्नव्याख्यानात् । अनुमतमेतदपराङ्मणेनापि “ क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः ” इत्यस्य व्याख्याने—“ यद्यपि पतितग्रहणेनैव तज्जग्रहणं सिद्धम्, तथापि तस्य पृथग्ग्रहणं कार्यम् ; अन्यथा ‘ औरसाः क्षेत्रजास्तेषाम् ’ इति वाक्येन भागार्हता स्यात् ” इति । अयमाशयः—“ पतिततज्जातवर्जम् ” इति बोधायनेन ग्रासाच्छादनयोरपि निषेधात् दूरापास्ता विभागार्हतेति । तस्मात् पतितोत्पन्नानां न व्यवहार्यतेति सिद्धम् ।

त्यागप्रकारं चाह गौतमः—“ तस्य विद्यागुरुन् योनिसंबन्धांश्च संनिपात्य सर्वाण्युदकादीनि प्रेतकर्माणि कुर्युः ” इति । उदकादीनीत्यनेन दाहनिषेधः ; शरीरसत्त्वेन लुप्तप्रयोजनत्वात् । तेन यत्रापि जलाभिपातादौ वैधी शरीरप्रतिपत्तिः, तत्रापि दाहलोपः ; तेनैव शरीरसंस्कारात् । तदाह स एव—“ यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुध्येत् ; तस्मिन् मृते उदकादीनां सर्वाणि प्रेतकर्माणि कुर्युः ” इति । आदिशब्दात् एकोद्दिष्टादीनां ग्रहणम् ; न सपिण्डीकरणस्य ; प्रेतमात्रोद्देश्यकत्वाभावात् । प्रेतकर्मत्वादाशौचप्राप्तिः ;

“ दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत प्रेतवत् पदा ।

अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं बान्धवैः सह ॥ ”

इति मानवात् । बान्धवैः सह ; सपिण्डा इति शेषः ; “ पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैः सह ” इत्युदकदानसाहित्यात् । किंच “ पात्रं चास्य विपर्यस्येयुः ” ; अस्य त्याज्यस्य विपर्यासोऽधोमुखीकरणेनानुदकी-

करणम् । तत्र प्रकारः—“ दासः कर्मकरो वा अवकरादमेध्यपात्रमानीय दासीघटात् पूरयित्वा दक्षिणामुखः पदा विपर्यस्येत् अमुमनुदकं करोमीति नामग्राहम् ” इति । अवकरः अमेध्यस्थानम् । पदा सव्येन । तत्र ‘अमुम्’ इत्यादिर्मन्त्रः । योगीश्वरस्त्वन्यथाह—“ दासीकुम्भं बहिर्ग्रामाग्निनयेन् स्वबान्धवाः ” इति । अत्र मानवो विशेषः—“ निन्दितेऽहनि सायाह्ने ” इति । निन्दिताहः रिक्ता तिथिः । ज्ञातिकृत्यमाह—“ ते सर्वेऽन्वा-
लभेरन् प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखाः ” इति । अन्वाल्मभः स्पर्शः । किंच “ विद्यागुरवो योनिसंबद्धाश्च वीक्षेरन् ” इति । न संपृश्येयुः । तदनन्तरम् “ अप उपस्पृश्य ग्रामं प्रविशन्ति ” इति प्रवेशवचनात् बहिर्ग्रामे तद्रम्यते । त्यागश्चायं बन्धुप्रेरितस्यापि प्रायश्चित्ताकरणे गुरोः बान्धवानां राज्ञश्च समक्षे दोषानभिल्याप्यानुभाष्य दुरितप्रायश्चित्ताचरणानन्तरं कार्यः ;

“ पतितः पातयेद्वंश्यान् जीवतोऽपि मृतानपि ।

अतस्तस्य हि संत्यागः कर्तव्यः शुद्धिमीप्सुभिः ।

प्राजापत्यं चरित्वा च प्रत्येकं बान्धवैः सह ॥ ”

इति स्मरणात् ॥ ४ ॥

सर्व एवाभोज्याश्चाप्रतिग्राह्याः^१ ॥ ५ ॥

त्यक्तधर्मानाह । त्यक्ताः सर्वेऽपि अभोज्याः ; न भोज्यं भोजनार्हमन्नं येषां तादृशाः । अप्रतिग्राह्याः ; न प्रतिग्रहाहं धनं येषां ते तथा । चकारात् असंभाष्याश्च । तदाह गौतमः—“ अत ऊर्ध्वं तेन संभाष्य तिष्ठेदेकरात्रं जपन् सावित्रीमज्ञानपूर्वम् ; ज्ञानपूर्वं त्रिरात्रम् ” इति । अज्ञातेरप्येतत् । कार्याकार्यविचारे चेदम् । मार्गादिप्रभे तु पराशरः—“ पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ” इति । शङ्खोऽपि—
“ अपपात्रितस्य रिक्थपिण्डोदकानि व्यावर्तन्ते । संभाषणासनव्यवहारान् न तेन सह कुर्यात् ” इति ।

ननु पतितेन सहैकशयनासनभोजनानि प्रागेव निषिद्धानीति कथं पुनरत्र निषिध्यन्ते ? त्यक्तस्यापि पतितत्वाविशेषादिति चेत् ; उच्यते—पतितेन सह भोजनादिनिषेधो यावत्प्रायश्चित्ताचरणमेव, नोर्ध्वम् ; “ न जुगुप्सेत कर्हिचित् ” “ संवसेयुश्च सर्वशः ” इति जुगुप्सावर्जनपूर्वकव्यवहारविधानात् । त्यक्तेन सह तन्निषेधस्तु त्यागोत्तरं प्रायश्चित्ताचरणेऽप्यव्यवहार्यत्वप्रदर्शनार्थैव । दोषाधिक्याय ^२संभाषणादिनिषेध-
पुनरुक्तिरिति चेत् ; न ; पतितापविद्धस्त्यक्तः ; तस्य रिक्थादिनिषेधपौनरुक्त्ये तदसंभवाच्च । अत्राहुः—
नायमपूर्वः संभाषणादिनिषेधः ; किंतु पूर्वोक्तस्यैवानुवादः सकृत्संभाषणे प्रायश्चित्तविशेषविधानार्थः ; तत्र प्रायश्चित्तस्य प्रागनभिधानात् । रिक्थादिनिषेधस्तु त्यक्तोपपातक्यभिप्रायेण । न हि उपपातकिनस्त्यक्तस्य

^१ च added in—ठ.

^२ बहुषु संभाषणादि—घ; संभाषणादिनिषेधः, किंतु पूर्वोक्तस्यैव पुनरुक्तिः—ख.

रिक्थादिनिषेधोऽस्ति प्राक् । एतेनोदकपिण्डादिनिषेधोऽपि व्याख्यात इति । अत्र ब्रूमः—उपपातकिनस्त्यगे उपपातकिमात्रेऽतिप्रसङ्गात् “पतितस्य बहिः कुर्युः” इत्येव वाच्यम् । “त्यजेत् पितरं राजघातकम्” इत्यादिविषयपरिगणनं न कार्यम्, पातित्याभावेन परिगणनानर्थक्यादिति चेत्; न; स्मृतिभेदात् । तथात्वेऽपि परिगणनस्य नियमार्थत्वेनैकवाक्यत्वात् । नन्वेवं मन्वादिबहुस्मृतिषु महापातकादिप्रायश्चित्तमुक्त्वा औद्धत्यादिना तदकारिणश्च त्यागं विधायान्ते परिग्रहविध्यमिधानात् उभयशेषत्वसिद्ध्या त्यक्तयोः प्रायश्चित्तकरणे परिग्रह इति बहुनिबन्धनस्वरमो भज्येतेति चेत्; न; त्यागपरिग्रहविध्योरन्तरा त्यागविधिशेषतया रिक्थव्यवहारादिनिषेधमिधानेन विरोधात् परिग्रहविधेरुभयशेषत्वासंभवेनात्यक्तवीर्णप्रायश्चित्तमात्रशेषतासिद्धेः । न च त्यागविध्यनन्तरमेव सर्वस्मृतिषु परिग्रहविध्यमिधाननियमः; बोधायनेन त्यागविधेः प्रागेव महापातकावकीर्णप्रायश्चित्तानन्तरं परिग्रहविध्यमिधानात्—“अथास्य ज्ञातयः परिषद्युदपात्रं निनयेयुस्तमसावहमित्थंभूत इति चरित्वापः पयो घृतं मधु लवणमित्यारब्धवन्तं ब्राह्मणा ब्रूयुश्चरितं त्वयेति । ओमितीतरः प्रत्याह । चरितनिर्वेशं सवनीयं कुर्युः” इति । अत एव वसिष्ठादिस्मृतिषु “पतितानां चरितव्रतानां प्रत्युद्धारः” इति पतितशब्दः श्रूयते, न कापि त्यक्तशब्द इति । तेन च “गुर्वीसखीं गुरुसखीमपपात्रां पतितां च गत्वोपपातकम्” इति बोधायनीयं “पतितापविद्धचण्डाल” इति मार्कण्डेयं च पृथग्वचनं कृतप्रायश्चित्ताभिप्रायेणैव संभवति, नान्यथा; पतितग्रहणेनैव सिद्धेः । किंच “पुनः पुनराचारं लभस्व” इत्यादि प्रायश्चित्तप्रवर्तनं न दृष्टार्थं भवति, त्यक्तस्यासंग्राह्यत्वात् । त्यक्तस्यापि कृतव्रतस्य संग्रहे तत् दृष्टार्थकं स्यात् । वस्तुतस्तु त्यक्तस्य प्रायश्चित्तानुष्ठाननिषेधेनैवाव्यवहार्यत्वं स्पष्टमाह वसिष्ठः—“गृहेषु स्वैरमापद्येरन् । अत ऊर्ध्वं न तं धर्मयेयुः । तद्धर्माणस्तं धर्मयन्तः” इति । अस्यार्थः—त्यागानन्तरं सपिण्डाः स्वस्वगृहेषु स्वैरं कृतपापसंसर्गपुनस्तत्परिग्रहभयशून्या भवेयुः । त्यक्तस्यापि कृतव्रतस्य परिग्रहे को दोष इत्यत आह । अतस्त्यागादूर्ध्वं ते सपिण्डाः तं त्यक्तं न धर्मयेयुः । न करोत्याचष्टे वा धर्मयति; “तत्करोति तदाचष्टे” इति णिच् । धर्मयन्तं प्रेरयन्तीति धर्मयन्ति; चोरयन्तं प्रेरयन्तीतिवत् । स्वार्थणिजन्तात् प्रयोजकणिजन्त इति प्रयोज्यप्रयोजकसमभिध्याहारेण गम्यते । ततश्च विध्यर्थत्वात् धर्मस्य यावद्विधिविहितार्थविषयकप्रवर्तनानिषेधेन प्रायश्चित्ताद्यनुष्ठापनावगमात्; तस्य च “एतया निषादस्थपतिं याजयेत्” इति वदननुष्ठापननिषेधार्थत्वात् । उक्तनिषेधार्थवादमाह । तद्धर्माणस्तं धर्मयन्त इति । तस्मात् त्यक्तस्यापि कृतव्रतस्य संग्रह इति निरस्तम् ॥ ५ ॥

अप्रतिग्राह्येभ्यश्च प्रतिग्रहप्रसङ्गं वर्जयेत् ॥ ६ ॥ प्रतिग्रहेण

ब्राह्मणानां ब्राह्मं तेजः प्रणश्यति ॥ ७ ॥ द्रव्याणां वाविज्ञाय

प्रतिग्रहविधिं यः प्रतिग्रहं कुर्यात् स दात्रा सह निमज्जति ॥ ८ ॥

प्रतिग्रहसमर्थश्च यः प्रतिग्रहं वर्जयेत् स दातृलोकमवाप्नोति ॥ ९ ॥

एधोदकमूलफलाभयामिषमधुशय्यासनगृहपुष्पदधिशकांश्चा -
भ्युद्यतान् न निर्णुदेत् ॥ १० ॥

प्रसङ्गादाह । अप्रतिग्राह्याः पूर्वोक्ताः । तेभ्यः प्रतिग्रहाभ्यासो न कार्यः । प्रसङ्गवचनात् आपदि
सकृत् प्रतिग्रहे न दोष इत्युक्तं भवति ;

“ आपद्रुतः संप्रगृह्णन् भुञ्जानोऽपि यतस्ततः ।

न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ”

इति योगिस्मरणात् ॥ ६ ॥ प्रतिग्रहवर्जने हेतुमाह । ब्राह्मं ब्रह्मलोकार्हम् । ब्राह्म्यमिति पाठे वेदाभ्यासजन्यः
तेजोविशेषः प्रतिग्रहतारतम्येन प्रणश्यति ॥ ७ ॥ प्रतिग्रहविध्यज्ञाने दोषान्तरमाह । द्रव्याणां गवाश्वादीनां
प्रतिग्रहविधिम् “ अनुमन्त्रयेत् प्राग्यभिमृशेदप्राणि ” इत्यादिकमजानतः प्रतिग्रहे दात्रा सह नरकपातः ॥ ८ ॥
दानं विनैव दानफलोपायमाह । प्रतिग्रहे सामर्थ्यं तपोविद्याचाराः । तद्वानपि यस्तु प्रतिग्रहपराङ्मुखो
भवति, स तद्दानजन्यं लोकमाप्नोति ॥ ९ ॥ प्रतिग्रहनिषेधापवादमाह । एधः काष्ठम् । उदकं जलम् ।
मूलं कन्दादि । फलम् आम्रादि । अभयं भयात् त्राणम् । आमिषं भक्ष्यं मांसम् । मधु क्षौद्रम् ।
शय्या खट्वा । आसनम् और्णादि । गृहं वेष्टम् । पुष्पं मल्लिकादि । दधि प्रसिद्धम् । शाकं वास्तुकादि ।
चकारात् कुशादीन् अभ्युद्यतान् दातुमानीतान् न निर्णुदेत् प्रत्याचक्षीत । यथाह योगीश्वरः—

“ कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥ ”

इति । मन्त्ररपि—

“ शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि ।

मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् ॥ ”

इति ।

“ एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ।

सर्वतः प्रतिगृहीयान्मध्वाज्याभक्ष्यदक्षिणाम् ॥ ”

इति च । क्षितिः उद्धृतमृत्तिका । सर्वतः ; निषिद्धादपि । वसिष्ठोऽपि—“ एधोदकयवसक्तुकुशलाजाभ्युद्यत-
यानावसथशफरीप्रियङ्गुसगन्धमधुमांसानीत्येतेषां प्रतिगृहीयात् ” इति । ननु गृहशय्यादिप्रतिग्रहे प्रायश्चित्ता-
ज्ञानान् कथमन्नाभ्यनुज्ञेति चेत् ; सत्यम् ; अन्नाभ्युद्यतत्वविशेषेण प्रायश्चित्तस्य याचितादिविषयत्वकल्पनात्
॥ १० ॥

आहूयाभ्युच्यतां भिक्षां पुरस्तादनुचोदिताम् ।

^१ग्राह्यां प्रजापतिर्मेने अपि दुष्कृतकर्मणः ॥ ११ ॥

किंच ‘गृहाण भोः इमां भिक्षाम्’ इत्याहूय पुरस्तादानीताम् । दुष्कृतकर्मणो यथोक्तसंध्या-
द्यकारिणोऽपि, न तु पतिनादेः ; प्रजापतिर्ग्राह्यामाह ॥ ११ ॥

नाश्रन्ति पितरस्तस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं वहल्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ १२ ॥

तत्प्रत्याग्न्याने दोषमाह । अयाचितोपस्थितभिक्षाप्रत्याग्न्याने पञ्चदश वर्षाणि देवपितृकर्माणि विफलानि
भवन्तीत्यर्थवादकल्प्यो दोषः ॥ १२ ॥

गुरून् भृत्यानुज्जिहीर्षुरर्चिष्यन् पितृदेवताः^२ ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत् स्वयं ततः ॥ १३ ॥

प्रतिग्रहनिवृत्तेरपवादान्तरमाह । गुरवः मातृपित्रादयः । भृत्याः भार्यादयः । तान् आपद्रतानुज्जिहीर्षुः
मुमोचयिषुः पितृन् मांस्त्वरिकादौ देवताः कुल्यर्मादावर्चिष्यन् अर्चनेच्छुश्च सर्वतो निषिद्धादपि^३
प्रतिगृह्णीयात् । परं तु नादृशान् प्रतिगृह्णीयात् धनात् स्वतृप्त्युपायं न कुर्यात्, अनापन्नश्चेत् । आपदि तु
स्वयमपि तेन वर्तेत ; “ सर्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव वा ” इति योगिस्मरणान् ॥ १३ ॥

एतेष्वपि च कार्येषु ‘समर्थस्तत्प्रति’^४हे ।

नादद्यात् कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥ १४ ॥

अत्रैवापवादमाह । एतेषु पूर्वोक्तेषु मातृपितृभरणादिष्वपि कर्तव्येषु प्रतिग्रहसमर्थोऽपि सर्वतः प्रतिग्रहं
न कुर्यात् । कुलत् कुलम् अटनीति कुलटा स्वैरिणा । षण्डे नपुंसकः । पङ्क्तिविधाः पतिताः महापातवयादयः ।
द्विद् शत्रुः । तथाशब्दात् चिक्वित्सकादेर्ग्रहणम् ;

“ चिक्वित्सकस्य मृगयोर्वेद्यायाः कितवस्य च ।

षण्डसूनकयोश्चैव उद्यतामपि जयेत् ॥ ”

इति यमस्मरणान् । कितवो द्यूतकृत् । सूनको हिंसकः ॥ १४ ॥

^१ मेने प्रजापतिर्ग्राह्याम्—ज, ठ.

^३ निषिद्धादनिषिद्धादपि—ग.

^२ देवतातिथीन्—ज, ठ.

^४ समर्थोऽपि प्रतिग्रहे—ठ.

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।

आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् गृहीयात् साधुतः सदा ॥ १५ ॥

गुर्वाद्यर्थं सर्वतः प्रतिग्राह्यम् । स्वार्थं तु कथमित्यत आह । गुरुषु पूर्वोक्तेषु अतीतेषु मृतेषु, जीवद्विरपि तैर्विना वा वसन् गृहस्थः आत्मजीवनाय साधुभ्यः त्रैवर्णिकेभ्य एव प्रतिगृहीयात्, न शूद्रादिभ्यः ; “ प्रशस्तानां स्वकर्मशुद्धानां द्विजानीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत प्रतिगृहीयाच्च ” इति गौतमस्मरणात् ॥ १५ ॥

अधिकः कुलमित्रं च दासगोपालनापिताः ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ १६ ॥

इति ^१श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

अर्थं क्षेत्रफलं यो राज्ञे समर्पयति^२ सः अधिकः ; “ अर्धसीरिणः ” इति योगिस्मरणात् । कुल-परंपरया मित्रं कुलमित्रम् । दासः गृहदासः । गोपालः आभीरः । नापितः केशवप्ता । यश्च ‘ तवाहम् ’ इत्यात्मानं निवेदयति । एते शूद्रेषु भोज्यान्नाः । भोजनार्हमन्नं येषां ते^३ तथेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु ^४पराशरोक्तलक्षणा दासादयो ज्ञेयाः । यथा—

“ दामनापितगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

संस्कारात्तु भवेद्दामः असंस्कारात्तु नापितः ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां समुत्पन्नस्तु यः सुतः ।

स गोपाल इति ख्यातो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥

वैद्याच्छूद्रस्य कन्यायामुत्पन्नः कुलमित्रकः ।

वैद्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

सोऽध्यधिक इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥ ”

^१ वंणवे धर्मशास्त्रे भोज्याभोज्यप्रकरणं सप्तपञ्चाशम्—ज.

^३ ते omitted in क.

^२ प्रयच्छति—ख, ग.

^४ पराशरोक्त—क.

इति । यद्यप्येतेषां द्विजोत्पन्नत्वेन न शूद्रत्वम्, तथापि कन्याशब्दसामर्थ्यादविवाहितोत्पन्नत्वेन शूद्रसमान-
त्वात् शूद्रत्वव्यपदेशः ; “ शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ” इति स्मरणात् । चकारात्
कुम्भकारोऽपि ; “ गोपनापितकुम्भकारकुलमित्रार्थिकनिवेदितात्मानो भोज्यान्नाः ” इति ¹वचनात् ॥ १६ ॥

इति ²श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतस्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि³श्रीरामपण्डितात्मज-
³श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

¹ प्रमाणात्—क.

² श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः—घ, च.

³ श्री omitted in ग.

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

अथ गृहाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थो^१ भवति ॥ १ ॥ 'शुक्लः शब-
लोऽसितश्च ॥ २ ॥ शुक्लेनार्धेन यदौर्ध्वदेहिकं करोति तेनास्य^३
देवत्वमासादयति ॥ ३ ॥ यच्छबलेन तन्मानुष्यम् ॥ ४ ॥ यत्
कृष्णेन तत् तिर्यक्त्वम् ॥ ५ ॥

वक्ष्यमाणगृहस्थधर्माणामर्थसाध्यतया अर्थविवेकं तावदष्टपञ्चाशत्तमेनाह । अथेति अर्थनिर्णया-
धिकारः । गृहस्थस्यार्थो धनं वक्ष्यमाणप्रकारेण त्रिविधं भवति । गृहाश्रमिण इत्याश्रमान्तरनिरासाय ; धनार्जनस्य
गृहस्थप्रकरण एवाभिधानात् ;

“व्रतिना स्नातकेनापि कार्या शुद्धेषु याचना ।

गुरोरर्थप्रदानाय कन्यालाभाय चात्मनः ।

यात्रामात्रादृते नित्यं यतीनां च न शस्यते ॥”

इति अत्रिस्मृतौ भिक्षाकन्यातिरिक्तयाचननिषेधात् । न व्रतस्थस्यापि ; “नित्यं दद्यान्न प्रतिगृहीयात्” इति
प्रतिग्रहनिषेधात् ; “अनंशास्त्वाश्रमान्तरगाः” इति वसिष्ठेन रिक्थनिषेधात् ; याजनाध्यापननिषेधाच्च
ब्रह्मचार्यादीनाम् । त्रिविध इति विधान्तरनिरासः ॥ १ ॥ ता विधा आह । शुक्लादिलक्षणं वक्ष्यति ।
प्रवृत्तिनिमित्तं तु शुद्धिः मिश्रिता अशुद्धिश्चेति ॥ २ ॥ तासां प्रयोजनमाह । मृतस्य पित्रादेः पुत्रादिः यत्
शुक्लेन धनेन और्ध्वदेहिकं पारलौकिकं पिण्डोदकदानादि करोति, तेनास्य देवत्वं संपादयति ॥ ३ ॥ शबलेन
धनेन कृतेऽस्मिन् मानुष्यं नयति ॥ ४ ॥ कृष्णेन धनेन कृतेऽस्मिन् तिर्यक्त्वं पशुतां नयति ॥ ५ ॥

स्ववृत्त्युपाजितं^५ सर्वेषां शुक्लम् ॥ ६ ॥ अनन्तरवृत्त्युपात्तं
शबलम् ॥ ७ ॥ एकान्तरितवृत्त्युपात्तं च कृष्णम् ॥ ८ ॥

^१ त्रिविधं धनं—ज, ठ.

^३ तत् देवत्वमासाद्याश्नाति—ज.

^५ उपात्तं—ज, ठ.

^७ शबलमेव । उत्तमवृत्त्युपात्तं च कृष्णम्—ज, ठ.

^२ शुक्लं शबलमसितं च—ज, ठ.

^४ तत् omitted in घ.

^६ एकान्तर—घ.

असाधारणं शुक्लादिलक्षणमाह । स्ववृत्तयः ब्राह्मणादीनां प्रतिग्रहादयः ; तामिः आर्जितं शुक्लमुच्यते । सर्वेषामिति अनुलोमप्रतिलोमजानामपि उक्तवृत्त्यार्जितं शुक्लं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ ब्राह्मणस्य क्षत्रवृत्तिः, क्षत्रियस्य वैश्यवृत्तिः, वैश्यस्य शूद्रवृत्तिः अनन्तरा ; तथा तैरार्जितं शबलम् ॥ ७ ॥ एकान्तरितया वृत्त्या आर्जितं कृष्णमुच्यते । यथा ब्राह्मणेन वैश्यवृत्त्या, क्षत्रियेण शूद्रवृत्त्या वेति ॥ ८ ॥

क्रमागतं प्रीतिदायं प्राप्तं च सह भार्यया ।

अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्लमुदाहृतम् ॥ ९ ॥

साधारणानि तल्लक्षणान्याह । पितृपितामहादिक्रमेण यदायरूपतया प्राप्तम्, यच्च प्रीत्या मित्रादिभ्यो लब्धम्, यच्च विवाहकाले भार्यया सह श्वशुरादिभ्यो लब्धम्, तत् सर्वेषां वर्णानामनुलोमजप्रतिलोमजानामविशेषेण शुक्लमुक्तम् ॥ ९ ॥

उत्कोचशुल्कसंप्राप्तमविक्रेयस्य विक्रयैः ।

कृतोपकारादाप्तं च शबलं ^१समुदाहृतम् ॥ १० ॥

उत्कोचः लब्धः । शुल्कं घटादिदेयं कन्यादिमूल्यं च । अविक्रेयं लाञ्छालवणादि, तद्विक्रयेण यल्लब्धम् । यच्च पूर्वोपकृतात् लब्धम् । तत् सर्वेषां शबलमुच्यते ॥ १० ॥

^२पार्थिवक्यूतचौर्याप्तप्रतिरूपकसाहसैः ।

व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम् ॥ ११ ॥

पार्थे स्थित्वा चामरचालनादि पार्थिवकम् । क्यूतम् अक्षादिक्रीडनम् । तत् समाह्वयस्याप्युपलक्षणम् । समाह्वयो मेषादिभिः क्रीडनम् । चौर्यं प्रसिद्धम् । आप्तं भैक्ष्यकर्म । प्रतिरूपकमन्यप्रदर्शनेन स्वयं दानादिग्रहणम् ; कृत्रिमसुवर्णादिकरणं वा । साहसं पणपूर्वकं गिरिवृक्षाद्यारोहणम् । व्याजम् अन्यद्रव्य-प्रदर्शनेनान्यद्रव्यम् । तत् कृष्णमित्युक्तम् । नारदोऽपि—

“ पार्थिवक्यूतचौर्याप्तप्रतिरूपकसाहसैः ।

व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम् ॥ ”

इति । पार्थिवकं पृष्ठेऽनुयानम् । आर्तिः परपीडाकरणम्, दैन्यातिशयो वा ११ ॥

यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।

तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥ १२ ॥

इति ^१श्रीविष्णुस्मृतौ अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

और्ध्वदेहिकन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति । उक्तविधद्रव्यमध्ये यादृशेन शुक्लादिना द्रव्येण यत्
प्रेहिकामुष्मिकफलसाधनं कर्म करोति, तादृशमेवोत्कृष्टापकृष्टमध्यमाद्यैहिकमामुष्मिकं वा फलं प्राप्नोति ॥ १२ ॥

इति ^२श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतस्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^३श्रीरामपण्डितात्मज-

श्रीनन्दपण्डितकृतौ ^३श्रीविष्णुस्मृतिविष्टौ श्रीमत्यां वैजयन्त्याम्

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

^१ वैष्णवे धर्मशास्त्रे धनशुद्धिप्रकरणमष्टपञ्चाशम्—ज, ठ.

^२ श्रीविष्णुस्मृतिविष्टौ वैजयन्त्यामष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

^३ श्री omitted in ग.

एकोनषष्टितमोऽध्यायः

गृहाश्रमी वैवाहिकाग्नौ^१ पाकयज्ञान् कुर्यात् ॥ १ ॥ सायं
^२प्रातश्चाग्निहोत्रम् ॥ २ ॥ देवाताभ्यो जुहुयात् ॥ ३ ॥

एवं गृहाश्रमोपयुक्तमर्थं निर्णयि प्रकृतान् गृहाश्रमधर्मान् एकोनषष्टितमेनाध्यायेन वक्तुं वक्ष्यमाणेषु श्रौतस्मार्तकर्मसु अभिनिर्णयं तावदाह । गृहस्थः विवाहकालाहते दायकालाहते गृहपतिप्रापणकालाहते वामौ, पाकाः प्रशस्ताः अल्पेतिर्कृतव्यताकत्वेन ये यज्ञाः वैश्वदेवस्थालीपाकश्रवणाकर्मादयः, तान् कुर्यात् । गृहस्थग्रहणमाद्यन्ताश्रमिनिवृत्त्यर्थम् ; तयोः पक्वान्नस्वामित्वात् ; “यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ” इति स्मरणात् । न स्नातकवानप्रस्थविधुरनिवृत्त्यर्थम् ; “स्नातकेनापि तत् कार्यं पृथक् पाको भवेद्यदि” इति शौनकस्मरणात् ; “वानप्रस्थो जटिलः” इत्युपक्रम्य “दद्याद् देवपितृमनुष्येभ्यः” इति वसिष्ठस्मरणात् ;

“^३अनमिकस्तु यो विप्रः सोऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् ।

हुत्वा शाकलमन्त्रैश्च शिष्टाद् भूतबलिं हरेत् ॥”

इति तस्यैव स्मरणात् । अनमिकः श्रौतस्मार्ताग्निरहितो विधुरः । विवाहाग्निः लौकिकस्याप्युपलक्षणम् ;

“औपासने तु होतव्यं शालाग्नौ वा विजानता ।

विकल्पात्विच्छया कार्यो नास्त्येनात्र व्यवस्थितिः ॥”

इति तस्यैव स्मरणात् । यद्यपि “त्रयः पाकयज्ञाः हुता अग्नौ हूयमानाः, अनग्नौ प्रहुताः, ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणि हुताः” इति आश्वलायनोक्तानां न सर्वेषामग्निसाध्यत्वम्, तथापि “प्राणभृत उपदधाति” इतिवत् लिङ्गसमवायात् पाकयज्ञशब्दः अग्निसाध्यं पाकयज्ञमाह ॥ १ ॥ एवं स्मार्तेषु अभिनिर्णयमुक्त्वा श्रौतेष्वह । सायमुपक्रमात्^४ प्राक् सायनिर्देशः । सूर्यास्तानन्तरमस्पष्टनक्षत्रदर्शनः कालः सायम् । उदितानुदित-व्यवस्थया सूर्यरेखादर्शनादर्शनात्मकः कालः प्रातः । तत्राग्निहोत्रं नाम कर्म कुर्यात् । श्रौतस्मार्तकर्मणोः श्रौतस्मार्ताग्निनियमेन स्मार्तेषु गृह्याग्निविधानात् श्रौतेषु श्रौताग्निसिद्धिरर्थसिद्धैवेति न पृथग्वचनम् ।

^१ वैवाहिकेऽग्नौ—ठ,

^३ From अनमिकः up to स्मरणात् omitted in ख.

^२ प्रातरग्नि—ठ.

^४ उपक्रमत्वात्—ग, च.

तच्च स्पष्टमुक्तं योगीश्वरेण—“ श्रौतं वैतानिकामिषु ” इति ॥ २ ॥ तदसंभव आह । अग्निहोत्रासंभवे अग्निहोत्रदेवताभ्यः अग्नये सूर्यायोभयत्र प्रजापतये च गृह्यामौ जुहुयात् ; सायंप्रातरनुवर्त्य “ तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ ” इति आश्वलायनस्मरणात् । सोऽयं नित्यविधिः ॥ ३ ॥

चन्द्रार्कसंनिकर्षविप्रकर्षयोर्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत^१ ॥ ४ ॥

प्रत्ययनं पशुना ॥ ५ ॥ शरद्ग्रीष्मयोश्चाग्रयणेन ॥ ६ ॥ ब्रीहियवयो-
र्वा पाके ॥ ७ ॥ त्रैवार्षिकाभ्यधिकान्नः ॥ ८ ॥ प्रत्यब्दं सोमेन
॥ ९ ॥ वित्ताभावे इष्टया वैश्वानर्या ॥ १० ॥

पक्षान्तविधिमाह । चन्द्रार्कयोः संनिकर्षः अमावास्या । तयोः विप्रकर्षः पौर्णमासी । तयोः यथाक्रमं दर्शपौर्णमाससंज्ञकाभ्यां कर्मभ्यां यजेत । आहिताग्निस्त्रेतायाम् ; अनाहिताग्निर्गृह्य इति क्रमः । यद्यपि संनिकर्षविप्रकर्षयोरिति सामान्येनोक्तम्, तथापि आत्यन्तिकयोस्तयोः प्रतिपत्संधावेव संधिदिने प्रधानयागः ; तत्पूर्वेद्युश्चान्वाधानमिति विवेक्तव्यम्^२ ; “ अन्वाधानं पूर्वदिने यागः संधिदिने भवेत् ” इति स्मरणात् । विशेषान्तरं स्मृतिसिन्धौ उक्तमस्माभिस्तत् एवावगन्तव्यमिति ॥ ४ ॥ अयनमयनं प्रतीति प्रत्ययनम् ।^३ रवेः कर्कसंक्रान्तिर्दक्षिणमयनम् ; मकरसंक्रान्तिश्चोत्तरमयनम् । तयोः निरूढपशुबन्धेन यजेत । उभयप्रक्रमेऽपि श्रौत एवायम् ; श्रौतामौ विधानात् ॥ ५ ॥ शरद्ग्रीष्मौ ऋतू । तयोरग्रयणेन नवान्नेष्टया स्थालीपाकेन वा श्रौतस्मार्तामी यजेत, क्रमेण शरदि शरदानां ब्रीहीणां, ग्रीष्मे यवानाम् ; देशविशेषे ग्रीष्मे एव यवसिद्धेः वेणुयवामिप्रायेण ; “ यथर्तु वेणुयवैरिति विज्ञायते ” इति आपस्तम्बस्मरणात् । चकारात् वर्षाग्रहणम् । “ वर्षासु श्यामाकैः ” इति तस्यैव स्मरणात् ॥ ६ ॥ पक्षान्तरमाह । हेमन्ते ब्रीहिपाकः । वसन्ते यवपाकः । तत्र वाग्रयणं कर्तव्यम् । शरदि ब्रीह्यनुत्पत्तौ हैमन्तिकानां ब्रीहीणामाग्रयणमिदम् । न चतुर्थम् ॥ ७ ॥ त्रिषु वर्षेषु पूर्यत इति त्रैवार्षिकम् । ततोऽभ्यधिकमन्नं यस्य स तथाविधः सोमेन यजेत ; “ त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद् द्विजः ” इति योगिस्मरणात् । काग्यसोमामिप्रायमेतत् ;

“ अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ।

स पीतसोमपूर्वोऽपि तस्य नाम्नोति तत्फलम् ॥ ”

इति ‘स्मरणात् ॥ ८ ॥ अब्दसामान्यश्रवणेऽपि “ वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ” इति श्रुत्या प्रतिवसन्तं सोमेन यजेतेति नित्यविधिः ॥ ९ ॥ सोमादिप्रत्याज्ञायमाह । पशुसोमचातुर्मास्यादिपर्यासविच्चाभावे वैश्वानर्येष्टया यजेत ; “ एषामसंभवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः ” इति योगिस्मरणात् ॥ १० ॥

^१ यजेत्—ग ; जुहुयात्—ठ.

^३ From here up to विधानात् corrupt in ख.

^२ वक्तव्यम्—घ.

^४ योगिस्मरणात्—च.

१ यज्ञार्थं १ भिक्षितमवाप्तमर्थं सकलमेव वितरेत् ॥ ११ ॥

यज्ञोद्देशेनार्जितम्, ‘^३अनेनार्जितधनेनाहं यज्ञमेव करिष्यामि’ इति संकल्पितम्; न तु ‘यज्ञार्थं मङ्गं धनं देहि’ इति भिक्षितम्; “क्रियामुद्दिश्य याचकः” इति निषेधात् । तादृशं लब्धमर्थं सर्वमेव प्रतिपादयेत् । न किञ्चिदपि तस्मात् स्वयमुपयुज्जीत; “यज्ञार्थं लब्धमदद् भासः काकोऽपि वा भवेत्” इति योगिस्मरणात् । अवाप्तमिति विशेषणात् पूर्वमाश्रावितमपि पश्चादुपगतं न सर्वं वितरेत् ॥ ११ ॥

**‘सायं प्रातर्वैश्वदेवं जुहुयात् ॥ १२ ॥ भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् ॥ १३ ॥ अर्चितभिक्षादानेन गोदानफलमाप्नोति ॥ १४ ॥’ भिक्षव-
भावे १ ग्रासमात्रं गवां दद्यात् ॥ १५ ॥ बहौ वा प्रक्षिपेत् ॥ १६ ॥
भुक्तेऽप्यन्ने विद्यमाने न भिक्षुकं प्रत्याचक्षीत ॥ १७ ॥**

वैश्वदेवकालमाह । सायं संध्योपासनहोमानन्तरं प्रातर्मध्याह्ने च विश्वदेवसंबन्धि हविर्जुहुयात्;

“मध्याह्ने त्वथ संप्राप्ते बलिं कृत्वात्मनो गृहे ।

देवर्षिपितृमनुष्याणां यज्ञान् कुर्वीत वाग्यतः ॥”

इति स्मरणात् ॥ १२ ॥ सायं प्रातः भिक्षवे संन्यासिने भिक्षां “ग्रासमात्रा भवेद् भिक्षा” इत्युक्तपरिमाणां दद्यात् । चकारात् ब्रह्मचारिणे च; “दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम्” इति पराशरस्मरणात् ॥ १३ ॥ तत्रैव गुणफलमाह । आद्यन्तयोः भिक्षादानस्य जलदानवर्चनम् । तद्युक्तभिक्षादाने गोदानफलं भवति;

“यतिहस्ते जलं दद्याद् भैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम् ।

तद्वैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥”

इत्यर्थवादातिशयात् ॥ १४ ॥ भिक्षवभावे त्वाह । संन्यासिब्रह्मचार्याद्यभावे ग्रासमात्रं गोभ्यो दद्यात् ॥ १५ ॥ गवामाव आह । अग्नौ वा ग्रासमात्रं प्रक्षिपेत् । अनेन भिक्षादानस्य नित्यतोक्ता भवति ॥ १६ ॥ भिक्षादाने भोजनप्राकालतापवादमाह । गृहपतिभोजनानन्तरमपि पूर्वशिष्टेनाग्नेन भिक्षवे भिक्षा देयैव । यत्तु—
“दंपत्योर्भुक्तशिष्टं च” इत्यभक्ष्यत्वमस्योक्तम्, ^४तदेकभाजनाभिप्रायेणेति मन्तव्यम् । विद्यमानग्रहणात् भिक्षार्थं पुनः पाको नास्तीति गम्यते । अतिथिभोजनार्थं त्वस्त्येव;

^१ शूद्राणां यागे परिहरेत् added in ख, ग, ज, ठ and Jolly's edition.

^३ अनेनार्जितेन—ग.

^५ भिक्षुका—ज; भिक्षुकभावे चान्नाग्रं गवे दद्यात्—ठ.

^७ दद्यात् omitted in ख.

^२ धनमवाप्तं भिक्षितं सकलमेव—ठ.

^४ सायं प्रातश्च—ठ.

^६ तन्मात्रं—ग.

^८ तदेकभोजना—ग.

“वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।

तस्मा अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥”

इति मानवात् ॥ १७ ॥

^१कण्डनी पेषणी चुल्ली ^२उदकुम्भ उपस्कर इति पञ्च सूना
गृहस्थस्य ॥ १८ ॥ तन्निष्कृत्यर्थं ^३च ब्रह्मदेवभूतपितृनरयज्ञान्
कुर्यात् ॥ १९ ॥ स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः ॥ २० ॥ होमो वैवः ॥ २१ ॥
पितृतर्पणं पित्र्यः ॥ २२ ॥ बलिर्भौतः ॥ २३ ॥ नृयज्ञश्चातिथि-
पूजनम् ॥ २४ ॥

पञ्चमहायज्ञकरणे निमित्तमाह । कण्डनी तण्डुलादिकण्डनशाला । पेषणी गोधूमादिपेषणशाला ।
चुल्ली अधिश्रयणी । उदकुम्भः जलमणिः । उपस्करः अवस्करः । एतानि पञ्च सूनाः प्राणिर्हिंसास्थानानि
गृहस्थस्यावश्यंभावीनि । गृहस्थग्रहणं ब्रह्मचारिसंन्यासिन्यावृत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥ १८ ॥ अत्र नैमित्तिकमाह ।
तासां प्राणिर्हिंसानां निष्कृतिः दुरितोपशमः । तदर्थं ब्रह्मादियज्ञान् कुर्यात् । चकारो नित्यविधिसिद्धयर्थः । तेन
च नैमित्तिकानामप्येषां नित्यत्वं गम्यते ; “पञ्चयज्ञविधानं तु गृही नित्यं समाचरेत्” इति शङ्खस्मरणात्
॥ १९ ॥ तानाह । स्वाध्यायः वेदः । तस्य च क्रियाविशेषानुपादानात् अध्ययनमध्यापनं वा ब्रह्मयज्ञः ;
“यत् स्वाध्यायमधीते स ब्रह्मयज्ञः” “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः” इति च स्मरणात् ॥ २० ॥ होमोऽत्र
वैश्वदेवार्थः । स देवयज्ञः ॥ २१ ॥ पितृणां पित्रादीनां यत् तर्पणं तृप्तिसंपादनं स पितृयज्ञः । तच्च तर्पणाद्वा
पितृबलिभिर्वा भवतीत्यन्यतरः ; “पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिरथापि वा”
इति कात्यायनस्मरणात् ॥ २२ ॥ वैश्वदेवहोमावशिष्टाद्येन भूमौ यत् बलिदानं स भूतयज्ञः ; “देवेभ्यश्च
हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत्” इति योगिस्मरणात् ॥ २३ ॥ ‘एकरात्रं हि निवसन्’ इत्यादिना
वक्ष्यमाणोऽतिथिः । तस्य वक्ष्यमाणलक्षणं पूजनं मनुष्ययज्ञः ॥ २४ ॥

देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।

न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ २५ ॥

ब्रह्मचारी यतिर्भिक्षुर्जीवन्त्येते गृहाश्रमात् ।

तस्मादभ्यागतानेतान् गृहस्थो नावमानयेत् ॥ २६ ॥

^१ कण्डनी—ठ.

^३ च omitted in ढ.

^२ कुम्भोपस्करः—ठ.

^४ न विमानयेत्—ठ.

पञ्चमहायज्ञवत् देवपूजादीनामपि पञ्चानां नित्यत्वमाह । देवतानां हरिहरादीनाम् । अतिथीनां वैश्वदेवागतातिरिक्तानामपि । भृत्यानां पुत्रकलत्रादीनाम् । पितृणां पित्रादीनां क्षयाहादौ । आत्मनः अहरहः सायं प्रातः यः न निर्वपति । निर्वापोऽत्र पूजनभरणश्राद्धाभ्यवहाराः । तान् न करोति, स जीवन्नपि मृतप्राय एव ; अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् ॥ २५ ॥

किंच ब्रह्मचारी प्रथमाश्रमी । यतिः संन्यासी । भिक्षुः भिक्षामात्रोपजीवी अन्योऽपि विद्यार्थ्यादिः ;

“ ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।

अध्वगः क्षीणवृद्धिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥ ”

इति व्यासोक्तेः । एते गृहस्थगृहानीतभिक्षयैव जीवन्ति । तस्मात् एतान् अभ्यागतान् भिक्षाकाले प्राप्तान् गृहस्थो गृहाश्रमी नावमानयेत् । यत्किंचिद् दत्त्वा मानमात्रं रक्षेत् ; नातिथिवत् भोजयेदेव ;

“ दद्याच्च भिक्षान्नित्यं परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम् ।

इच्छया च ततो दद्याद् विभवे सत्यवारितम् ॥ ”

इति पराशरस्मरणात् ॥ २६ ॥

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।

प्रददाति गृहस्थश्च तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥ २७ ॥

ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।

आशासते कुटुम्बिभ्यस्तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥ २८ ॥

गृहस्थस्यार्थवादमाह । यज्ञेषु गृहस्थस्यैवाधिकारः ; भार्यासाध्यत्वात् तेषाम् । तपःसु कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु गृहस्थ एवाधिक्रियते ;

“ गृहस्थस्तु यदा पश्येद् वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥ ”

इति तस्यैवारण्याश्रयणेन तपोविधानात् । आश्रमसमुच्चये चैतत् । दानेष्वपि गृहस्थ एवाधिकारी ; तस्यैव धनसंग्रहविशेषात् । यद्यपि ब्रह्मचारिणोऽपि भिक्षादिसंभवेन दानमस्त्येव, तथाप्यत्र भिक्षादानातिथिभोजनादौ गृहस्थ एवाधिकारीति तदभिप्रायोऽत्र दानशब्द इति न विरोधः । तस्मात् सर्वाश्रमिभ्यो गृहस्थः श्रेष्ठः ॥ २७ ॥

ऋषयः वानप्रस्थाः ; “ ग्रामादाहृत्य वा ग्रामानद्यौ भुञ्जीत वाग्यतः ” इति स्मरणात् । पितरः श्राद्धे । देवा यज्ञादौ । भूतानि श्वादीनि ;

“ शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोणिणाम् ।
वायसानां क्रिमीणां च शनकैर्निक्षिपेद् भुवि ॥ ”

इति मानवात् । अतिथयः वक्ष्यमाणाः । एते सर्वे कुटुम्बिभ्यो गृहस्थेभ्य एव स्वस्ववृत्तिमाशासते । तस्मात् स श्रेष्ठः ॥ २८ ॥

त्रिवर्गसेवां सततान्नदानं
सुरार्चनं^१ ब्राह्मणपूजनं च ।
स्वाध्यायसेवां पितृतर्पणं च
कृत्वा गृही^१ शक्रपदं प्रयाति ॥ २९ ॥

इति ^२श्रीविष्णुस्मृतौ एकोनषष्टितमोऽध्यायः

यथोक्तगृहस्थधर्मानुष्ठाने फलमाह । धर्मार्थकामाः त्रिवर्गाः ; तस्य सेवां यथाकालमनुष्ठानम् ; “ न प्रातर्मध्यंदिनापराह्णानफलान् कुर्यात् धर्मार्थकामेभ्यः ” इति गौतमस्मरणात् । सततं नित्यम् । अन्नदानं यथाशक्ति । सुराणां हरिहरब्रह्मादीनां यथावासनमर्चनम् । ब्राह्मणानां वेदशास्त्राभिज्ञानां यथागुणमभ्यर्चनम् । स्वाध्यायस्य वेदस्य सेवा अध्ययनाध्यापनार्थजिज्ञासाः । पितृतर्पणं नित्यनैमित्तिकश्चाद्वानुष्ठानम् । एतानि यथोक्तविधिना कृत्वा गृहस्थ इन्द्रलोकं प्राप्नोति ॥ २९ ॥

इति ^३श्रीमन्महाराजाधिराज^४श्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्भणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^४श्रीरामपण्डितात्मज-
श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्याम्
एकोनषष्टितमोऽध्यायः

^१ शक्रपुरं—ठ.

^२ वैष्णवे धर्मशास्त्रे गृहस्थप्रकरणमेकोनषष्ठम्—ज, ठ.

^३ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां नवपञ्चाशत्तमोऽध्यायः—घ, च.

^४ श्री omitted in ग.

षष्ठितमोऽध्यायः

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातेषु गृहस्थधर्मेष्वाह्निकं षष्ठितमेनाह । रात्रेः पश्चिमो यामः ब्राह्मो मुहूर्तः ; “ रात्रेस्तु पश्चिमो यामो मुहूर्तो ब्राह्म उच्यते ” इति पितामहस्मरणात् । रात्र्युपान्त्यो वा मुहूर्तो ब्राह्मः , “ ब्राह्मो नाभस्वतश्चैव मुहूर्ताः क्रमशो निशि ” इति स्मरणात् । तत्रोत्थाय जागरित्वा ; तत्र निद्रानिषेधात् ;

“ ब्राह्मे मुहूर्ते या निद्रा सा पुण्यक्षयकारिणी ।

तां करोति तु यो मोहान् पादकृच्छ्रेण शुभ्यति ॥ ”

इति प्रायश्चित्तस्मरणात् । पूर्वकालात्मात्रे क्त्वा ; न तत्कालव्यवधाने ; “ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ” इत्यनुशासनात् ; “ उपनीय वेदमभ्यापयेत् ” इति व्यवधानेऽपि प्रयोगदर्शनाच्च । तेन च भगवन्नामस्मरण-दर्पणदर्शनादिव्यवधानेऽपि न दोषः । तेन च यत् स्मृत्यन्तरोक्तं तत्कृत्वा मौनी धीवनोच्छ्वासवर्जितः प्रावृतशिराः संवीताङ्गो नभोभूम्यन्तरं पश्यन् मूर्ध्नि पृष्ठे दक्षिणकर्णे वा यज्ञोपवीतं कृत्वा मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । तदाह कात्यायनः—

“ वाचं नियम्य यत्नेन धीवनोच्छ्वासवर्जितः ;

शिरः प्रावृत्य कुर्वीत संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥

नभोभूम्यन्तरं पश्यन् कृत्वा मूर्ध्न्युपवीतकम् ।

कृत्वा यज्ञोपवीतं वा पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।

विष्मूत्रं तु गृही कुर्याद्यद्वा कर्णे तु दक्षिणे ॥ ”

इति । एकवस्त्रश्चेत् कर्णे, अन्यथा मूर्ध्नि पृष्ठे वा कुर्यात् ; “ यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् ” इति शाङ्खायनसूत्रात् । कर्णश्च दक्षिणः ; “ पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विष्मूत्र-मुत्सृजेत् ” इति हारीतस्मरणात् । द्वान्द्वान्ते श्रुतस्योत्सर्गस्य प्रत्येकं संबन्धादेकैकोत्सर्गेऽप्युक्तो विधिर्ज्ञेयः ॥१॥

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ दिवा ^१चोदङ्मुखः संध्ययोश्च ॥ २ ॥

तत्र कालविशेषेण दिङ्निमित्तमाह । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा रात्रौ, दिवा संध्ययोश्चोत्तराभिमुखो मूत्राद्युत्सृजेत् । दिवाशब्दोऽत्र मध्याह्नपरः । ततश्च पूर्वाह्णापराह्नयोर्दिगन्तरं चकारेण समुच्चीयते । तदाह यमः—

“प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्णेऽपराह्णे प्राङ्मुखस्तथा ।

उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥”

इति । अस्यापवादमाह मनुः—

“छायायामन्त्रकारे वा रात्रावहनि च द्विजः ।

यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणबाधाभयेषु च ॥”

इति ॥ २ ॥

नाप्रच्छादितायां भूमौ ॥ ३ ॥ न फालकृष्टायाम् ॥ ४ ॥ न
छायायाम् ॥ ५ ॥ न चोषरे^१ ॥ ६ ॥ न शाद्वले ॥ ७ ॥

तत्र व्यतिरेकेण देशविशेषमाह । तृणादिभिरनाच्छादितायां भूमौ मूत्रपुरीषोत्सर्गं न कुर्यात् । एवमुत्तरत्राप्यनुषङ्गः । तेनाच्छादनं गमयति । तदाह यमः—“तिरस्कृत्योच्चरेत् काष्ठं पत्रं लोष्टृणानि वा” इति । तृणेषु विशेषः तस्यैव—“अयज्ञियैरनर्द्रैश्च तृणैः संच्छाद्य मेदिनीम्” इति ॥ ३ ॥ फाले हलाग्रप्रोतं लोहम् । तेन कृष्टा^२ अवदारिता या भूस्तस्यामपि न ॥ ४ ॥ छाया यज्ञियवृक्षाणाम् ; “न यज्ञियानां वृक्षाणामधस्तात्” इति हारीतस्मरणात् ॥ ५ ॥ ऊषरम् ईरिणम् ;^३ निष्फला भूमिरिति यावत् । चकारात् नदीपर्वतमस्तकदेवायतनादिग्रहणम् ; .

“न फालकृष्टे न जले न नद्यां न च पर्वते ।

न जीर्णदेवायतने न च पर्वतमस्तके ॥”

इति मानवात् ॥ ६ ॥ शाद्वलं हरिततृणप्रदेशः ॥ ७ ॥

न ससत्त्वे ॥ ८ ॥ न गर्ते ॥ ९ ॥ न वल्मीके ॥ १० ॥ न^४
पथि ॥ ११ ॥ न रथ्यायाम् ॥ १२ ॥

सत्त्वानि किमयः ; तद्युक्ते देशे ॥ ८ ॥ गर्तः श्वभ्रम् । तत् बिलस्याप्युपलक्षणम् ; “वर्जयेद् वृक्षमूलानि चैत्यश्वभ्रविलानि च” इति याम्यात् ॥ ९ ॥ वल्मीकं वामल्लरः ; सर्पस्थानमिति यावत् ॥ १० ॥ पन्थाः जनसंचारमार्गः ॥ ११ ॥ रथ्या राजमार्गः । पथः पृथग्वचनं दण्डप्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १२ ॥

^१ च omitted in ड.

^२ निष्फलभूमिरिति—घ, च.

^३ अवदारितायां भूमावपि—च.

^४ This Sūtra omitted in ड.

न परांशुषौ ॥ १३ ॥ नोद्याने ॥ १४ ॥ ^१नोद्यानोदकसमीपयोः
॥ १५ ॥ न भस्मनि ॥ १६ ॥ ^२नाङ्गारे ॥ १७ ॥

^३परकीयमूत्रपुरीषादौ ॥ १३ ॥ उद्यानं फलपुष्पाधारामः ॥ १४ ॥ उद्यानमुक्तम् । उदकं जलाशयः कूपतडागादिः । तयोः समीपे ॥ १५ ॥ भस्म रक्षा । तेन श्मशानमप्युपलक्ष्यते ; “ राजमार्ग-श्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ” इति याम्यात् ॥ १६ ॥ अङ्गारः दग्धकाष्ठम् । तत्समूहः आङ्गारम् । तत् तुषकपालयोरप्युपलक्षणम् ; “ तुषाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ” इति याम्यात् ॥ १७ ॥

न गोमये ॥ १८ ॥ न गोव्रजे ॥ १९ ॥ नाकाशे ॥ २० ॥
नोदके ॥ २१ ॥

गोमयं गोशकृत् । तेन महिष्यादिशकृतो न दोषः ॥ १८ ॥ गोव्रजः गोष्ठम् ॥ १९ ॥
आकाशः अन्तरिक्षम् ; अट्टालिकादि ॥ २० ॥ उदकम् उदकाधारः कूपतडागादिः ॥ २१ ॥

न प्रत्यनिलानलेन्द्रर्कस्त्रीगुरुब्राह्मणानाम् ॥ २२ ॥ नैवानव-
गुण्ठितशिराः ॥ २३ ॥

वाय्वग्निचन्द्रसूर्यस्त्रीपित्रादिब्राह्मणानां प्रत्याभिमुख्येन । आभिमुख्यं दर्शनोपलक्षणम् ;

“ वाय्वग्निविप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ।

न कदाचन कुर्वीत विष्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥ ”

इति मानवात् ॥ २२ ॥ न अवगुण्ठितमाच्छादितं शिरो येनासौ तथा ; “ शिरः प्रावृत्य वाससा ” इति स्मरणात् । शिरोऽनवगुण्ठनम् उपानच्छत्रधारणाद्युपलक्षणम् ; “ न सोपानत्पादुको वा छत्रवान् नान्तरिक्षकः ” इति स्मरणात् ॥ २३ ॥

^४लोष्टेष्टकापरिमृष्टगुदो गृहीतशिभश्चोत्थायाङ्गिर्मृद्भि-
श्लोद्धृताभिर्गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यात् ॥ २४ ॥

शौचविधिमाह । लोष्टं मृत्वण्डः । इष्टका प्रसिद्धा । तयोरन्यतरेण गुदं परिमृज्य । इदं काष्ठतृणयोरप्युपलक्षणम् ; “ अथापकृष्य विष्मूत्रं लोष्टकाष्ठतृणादिना ” इति भारद्वाजस्मरणात् । ^५वामकर-धृतमेहनः ; चकारात् उत्क्षिप्तवासाः ; “ उदस्तवासा उत्तिष्ठेद् दृढं विधृतमेहनः ” इति तस्यैव स्मरणात् ।

^१ नोदकसमीपे—ठ.

^३ परकीये—ग.

^४ लोष्टेन परिमृष्ट—ठ.

^२ नाङ्गारेषु—ठ.

^५ वामकरेण—ग, च.

उत्थायेति तत्रैव शौचनिषेधः ; पुरीषादिबिन्दुभिः उर्वोरुपघातप्रसङ्गात् ; “ विप्रुषश्च यथा न स्युर्यथा वोरू न संस्पृशेत् ” इति देवलस्मरणात् । अप्सु बहुवचनं मृतसंख्याभिप्रायेण । तेन प्रतिमृद्ग्रहणमपां ग्रहणम् ;

“ आद्यन्तयोस्तु शौचानामद्भिः प्रक्षालनं स्मृतम् ।

सुनिर्णिते मृदं दद्यान्मृदन्ते जलमेव च ॥ ”

इति देवलस्मरणात् । उद्धृताभिरित्युभयविशेषणम् । तेन जलान्तः शौचनिषेधः, “ मूत्रोच्चारे कृते शौचं न स्यादन्तर्जलाशये ” इति पैठीनसिस्मरणात् । उद्धृताभावे विवस्वान्—“ रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृते ” इति । तथा पश्चात् मृद्ग्रहणनिषेधश्च ;

“ उमे मूत्रपुरीषे तु पूर्वमादाय मृत्तिकाम् ।

आददानस्तु वै पश्चात् सचैले जलमाविशेत् ॥ ”

इति दक्षस्मरणात् । मृदो विशेषान्तरमस्मत्कृते स्मृतिसिन्धौ द्रष्टव्यम् । गन्धः विष्टायाः ; लेपः शौचार्थो-
पात्तायाः मृदः ; तयोः क्षयकरम् । इदं चेत्थमेव व्याख्येयम् । अन्यथा गन्धक्षयस्य लेपक्षयपूर्वकत्वात्
गन्धक्षयकरमित्येवोच्येत । अत एव योगीश्वरः—“ अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणात् ” इति
गन्धग्रहणमेव कृतवान् । कथं तर्हि सर्वस्मृतिषु गन्धलेपग्रहणिमिति चेत् ; उच्यते—गन्धलेप इति
‘ मशकार्थो धूपः ’ इतिवत् विरोधिलक्षणया गन्धक्षयार्थो लेपो मृद इति व्याख्येयम् । तत्क्षयकरं शौचं
कुर्यात् इति । तथा च दक्षः—“ दातव्यमुदकं तावद्यावत् स्यान्मृत्तिकाक्षयः ” इति । शौचं, शिंशगुदवामकर-
दक्षिणकरकरद्वयदक्षिणपादवामपादानां क्रमेण शुचिभावं कुर्यात् । तत्र हस्तनियममाह देवलः—

“ धर्मविद्वक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत् ।

प्रकृतिस्थितिरेषा हि कारणादुभयक्रिया ॥ ”

इति । कारणं व्याध्यादि ; तेनोभाभ्यामुभयक्रियेति ॥ २४ ॥

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या ^१मृदस्तिस्त्रस्तु पादयोः ॥ २५ ॥

मृद्भिरिति बहुत्वेऽपि विवक्षितां संख्यामाह । लिङ्गगुदवामकरोभयकरपादेषु क्रमेणैकत्रिदशसप्तत्रिवारं
मृद्देयेति । एकत्र वामकरे ; “ दश वामकरे तथा ” इति स्मरणात् । अत्र च पाठक्रमेणैव शौचक्रमः ;
पादयोस्तु “ शौचादृते वामपादम् ” इति स्मृत्यन्तरीयः । उभयोत्सर्गे चैतत् । केवलमूत्रोत्सर्गे तु शातातपः—

“ एका लिङ्गे करे सत्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।

मूत्रशौचं समाख्यातं शुक्रे तद् द्विगुणं भवेत् ॥ ”

इति । यदोक्तसंख्यया गन्धलेपक्षयो न भवति, तदा सैवावर्तनीया । नेच्छया कल्पनीया ; नियमादृष्टार्थत्वात् ।
एतच्च स्वप्नोत्सर्गे । स्त्रीसङ्गे तु पराशरः—

“ ऋतौ तु मैथुने स्नायाद्गर्भधारणशङ्कया ।

अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥ ”

इति । उभयोपादानमुभयशौचार्थम् । विशेषान्तरं स्मृतिसिन्धोरवधेयम् ॥ २५ ॥

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

^१त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां ^२तु चतुर्गुणम् ॥ २६ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ षष्ठितमोऽध्यायः

उक्तशौचस्याश्रमविशेषेण व्यवस्थामाह । ‘एका लिङ्गे’ इत्याद्युक्तं शौचं गृहस्थानां ज्ञेयम् ।
ब्रह्मचारिवानप्रस्थसंन्यासिनां तु तदेव द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं च क्रमेण ज्ञेयम् । अत्र विशेषमाह दक्षः—

“ यद्विवा विहितं शौचं तदर्धं च निशि स्मृतम् ।

तदर्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्धमध्वनि ।

स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं शौचं प्रोक्तं मनीषिभिः ॥ ”

इति । पराशरोऽपि—

“ उपविश्य तु विष्णूत्रं कर्तुं यस्ते न विन्दति ।

स कुर्यादर्धशौचं तु तस्य शौचस्य सर्वदा ।

बालस्यानुपनीतस्य गन्धलेपक्षयापहम् ॥ ”

इति ॥ २६ ॥

इति ^४श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^५श्रीरामपण्डितात्मज-

^५श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

षष्ठितमोऽध्यायः

^१ त्रिगुणं स्याद्—ठ.

^२ वैष्णवे धर्मशास्त्रे शुद्धिप्रकरणं षष्ठितमम्—ज, ठ.

^४ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ वैजयन्त्यां षष्ठितमोऽध्यायः—घ, च.

A—28

^३ च—ठ.

^५ श्री omitted in ग.

एकषष्टितमोऽध्यायः

¹अथ पालाशं दन्तधावनं नाद्यात् ॥ १ ॥ नैव^२ श्लेष्मातकारिष्टविभीतकधवधन्वनजम्^३ ॥ २ ॥ न च बन्धूकनिर्गुण्डीशिग्रु-
^४तिल्वतिन्दुकजम् ॥ ३ ॥ न च^५ कोविदारशमीपीलुपिप्पलेङ्गुद-
 गुग्गुलुजम् ॥ ४ ॥ न पारिभद्रकाम्लिकामोचकशाल्मली^६-
 शणजम् ॥ ५ ॥

क्रमप्राप्तं दन्तधावननिर्णयमेकषष्टितमेनाध्यायेनाह । अथ शौचानन्तरम् । यद्यपि शौचानन्तरं गण्डूषाचमने वक्तव्ये, तथापि आचमनं दन्तधावनानन्तरमपि वक्तव्यत्वात् तत्रैव वक्ष्यते । गण्डूषांस्त्वाह आश्वलायनः—

“ कुर्याद् द्वादश गण्डूषान् पुरीषोत्सर्जने द्विजः ।
 मूत्रोत्सर्गे तु चतुरो भोजनान्ते तु षोडश ।
 भक्ष्यभोज्यावसाने तु गण्डूषाष्टकमिष्यते ॥ ”

इति । ततो वक्ष्यमाणरीत्याचम्य दन्तधावनमद्यात् । तच्च पलाशवृक्षोत्थं न । दन्तधावनमित्युपलक्षणम् ; “ पालाशमासनं पादुके दन्तधावनमिति च वर्जयेत् ” इति आपस्तम्बीयात् ॥ १ ॥ श्लेष्मातकः शेलुः । अरिष्टः फेनिलः ; न निम्बः, तस्याग्रे विधानात् । विभीतकः कलिद्रुमः । धवः प्रसिद्धः । धन्वनः धन-
 विभीतकः । एतेभ्यो जातं नाद्यात् ॥ २ ॥ बन्धूकः बन्धुजीवकः । निर्गुण्डी इन्द्राणिका, सुवहा वा । शिग्रुः सौभाग्ननः । तिल्वः मार्जनः । तिन्दुकः सूर्यकः । एभ्यो जातं च न ॥ ३ ॥ कोविदारः युगपत्रकः । शमी सक्तुफला । पीलुः गुडफलः । पिप्पलः अश्वत्थः । इङ्गुदः तापसतरुः । गुग्गुलुः पूरः । तेभ्योऽपि न ॥ ४ ॥ पारिभद्रकः शकपादपः । अम्लिका चिञ्चा । मोचकः शिग्रुभेदः । शाल्मली स्थिरायुः । शणः प्रसिद्धः । एभ्यो जातं च न । शर इति पाठे शरखण्डं च न ॥ ५ ॥

^१ अथ न पालाशं दन्तधावनमद्यात्—ठ.

^२ धन्व for धन्वन—घ.

^३ च omitted in ठ.

^४ एव omitted in ठ.

^५ तिल्वक for तिल्व—ठ.

^६ शाल्मली for शाल्मली—ठ.

न मधुरम् ॥ ६ ॥ नाम्लम् ॥ ७ ॥ नोर्ध्वशुष्कम् ॥ ८ ॥ न
सुषिरम् ॥ ९ ॥ न पूतिगन्धि ॥ १० ॥ न पिच्छिलम् ॥ ११ ॥
‘न दक्षिणापराभिमुखः ॥ १२ ॥ अद्याचोदङ्मुखः’ प्राङ्मुखो
वा ॥ १३ ॥

मधुरं मधुररसं मधुयष्टिकादि ॥ ६ ॥ अम्लरसम् आमलक्यादि ॥ ७ ॥ ऊर्ध्वं वृक्षशाखायामेव
शुष्कम् ॥ ८ ॥ सुषिरं सच्छिद्रम् ॥ ९ ॥ पूतिगन्धि दुर्गन्धि ॥ १० ॥ पिच्छिलं श्लेष्मणम् ॥ ११ ॥
वज्यां दिशमाह । दक्षिणा याम्या । अपरा प्रतीची । तदभिमुखो नाद्यात् ॥ १२ ॥ प्राङ्दिशमाह ।
प्रागुदङ्मुखो वाद्यात् । चकारात् ऐशान्यादीनां ग्रहणम् ; “प्राग्बोदङ्मुख आमीनः प्रागुदङ्मुख एव वा ”
इति आश्वलायनस्मरणात् । निषेधादेव विधिसिद्धौ पुनर्विवानमनिषिद्धाग्नेयादिदिग्बिबृत्यर्थम् । विधानादेव च
निषेधसिद्धौ पुनर्वचनमदृष्टविरोधे^१ च सत्येव दृष्टफलविरोधार्थम् । यदाह आश्वलायनः—“दक्षिणेन तथा
रिष्टं पश्चिमेन पराजयः ” इति ॥ १३ ॥

‘वटासनार्कवदिरकरञ्जबदरसर्जनिम्बारिमेदापामार्गमालती-
ककुभबिल्वानामन्यतमम् ॥ १४ ॥ कषायं तिक्तं कटुकं च’ ॥ १५ ॥

विहितं तदाह । वटः न्यग्रोधः । असनः जीवकम् । अर्कः मन्दारः । खदिरः दन्तधावनः । करञ्जः
प्रकीर्यः । बदरः कर्कन्धः । कादरेति पाठे श्वेतवदिरः । करारेति पाठे क्रकरः । करवीरेत्यपपाठः ;
तस्योपविषत्वेनाभक्ष्यत्वात् । सर्जः मालः । निम्बः पिचुमन्दः । अरिमेदः विट्खदिरः । अपामार्गः शैखरिकः ।
मालती जातिपुष्पवल्ली । ककुभः अर्जुनः । बिल्वः श्रीफलः । ए. नेकतमं दन्तधावनं ग्राह्यम् ॥ १४ ॥ किंच
उक्तातिरिक्तमपि कषायादि संग्राह्यम् । चकारात् जम्बूश्लक्षौदुम्बरादि स्मृत्यन्तरीयं ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

‘कनीन्यग्रसमस्थौल्यं’ सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।

‘प्रातर्भूत्वा च यतवाग् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ १६ ॥

तत्परिमाणाद्याह । कनीन्यग्रसमं स्थौल्यं यस्य तादृशम् । सकूर्चं, न चर्वितभागेन युक्तम् । स च
पर्वार्धमात्रः ; “कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूलं पर्वार्धकृतः र्चकम् ” इति स्मरणात् । विनस्तिमितम् । तच्च विप्राणाम् ;

^१ This Sūtra omitted in ख.

^३ अदृष्टविरोधे—ग.

^५ वा—ठ.

^७ सुकूर्चम्—ठ.

^२ च omitted in ठ.

^४ करवीर for बदर—ठ.

^६ This verse omitted in ख.

^८ प्रातर्भूत्वा—ठ.

“ द्वादशाङ्गुलकं विप्रे काष्ठमाहुर्मनीषिणः ।
क्षत्रविद्दशङ्गुलजातीनां नवषट्चतुरङ्गुलम् ।
दन्तानां शोधनायालं नारीणां चतुरङ्गुलम् ॥ ”

इति गर्गस्मरणात् । प्रातः उदयात् प्राक् ; “ पुरोदयाद्रवेस्त्वद्यान्नोदितेऽस्तमिते रवौ ” इति स्मरणात् ।
ब्राह्ममुहूर्तानुवृत्तौ पुनः प्रातर्वचनमामध्याह्नं तद्विधानार्थम् ;

“ मध्याह्ने स्नानवेलायां भक्षयेद् दन्तधावनम् ।
निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह ॥ ”

इति याम्ये मध्याह्ने निषेधात् । ^१यतवाक् मौनी । मूत्रोत्सर्गमारभ्य मौनसिद्धौ पुनर्भूत्वेति वचनं मौनान्तर-
विधानेन पूर्वमौनस्याचमनान्तताबोधनाय । भक्षयेत् चर्वयेत् ; न निगिरेत् ॥ १६ ॥

प्रक्षाल्य भङ्क्त्वा तज्जह्याच्छुचौ देशे प्रयत्नतः ।

अमावास्यां न चाश्रीयाद् दन्तकाष्ठं कदाचन ॥ १७ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ एकपष्ठितमोऽध्यायः

तत्कालप्रतिपत्त्याद्याह । तस्य प्रक्षालनं चाद्यन्तयोः ; “ प्रक्षाल्य भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षान्द्यैव ^४तु संत्यजेत् ”
इति अङ्गिरःस्मरणात् । तच्च भङ्क्त्वा जह्यात् उच्छिष्टताज्ञापनार्थाय । शुचौ देशे ; नैऋत्यां दिशि ; “ राक्षस्यां
संत्यजेत् काष्ठं दिशि निर्मृज्य तच्छुचौ ” इति स्मरणात् । प्रयत्नतः अविस्मरणेन । अमावास्यायां
कदाचन श्राद्धकर्तव्यताकर्तव्यतयोः दन्तकाष्ठं नाश्रीयात् ; “ श्राद्धे दर्शदिने चैव ” इति देवलेन
पृथग्रहणात् । अमावास्या पौर्णमास्युपलक्षणम् ;

“ अष्टम्योश्च चतुर्दश्योः पञ्चदश्योस्त्रिजन्मसु ।

व्यतीपाते च संक्रान्त्यां दन्तकाष्ठं न भक्षयेत् ॥ ”

इति स्मरणात् । दन्तकाष्ठग्रहणात् जिह्वोल्लेखस्यानिषेधः ; “ जिह्वोल्लेखः सदैव हि ” इति व्यासस्मरणात् ॥ १७ ॥

इति ^५श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्भनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^६श्रीरामपण्डितात्मज-

^६श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविष्टौ श्रीमत्यां वैजयन्त्याम्

एकपष्ठितमोऽध्यायः

^१ From यतवाक् up to बोधनाय omitted in घ.

^३ वैष्णवे धर्मशास्त्रे दन्तधावनप्रकरणमेकपष्ठम्—ज, ट.

^५ श्रीविष्णुस्मृतिविष्टौ वैजयन्त्यामेकपष्ठितमोऽध्यायः—घ, च.

^२ कथंचन—ज.

^४ च—ख.

^६ श्री omitted in ग.

द्विषष्टितमोऽध्यायः

अथ 'द्विजातीनां कनीनिकामूले प्राजापत्यं नाम तीर्थम्
॥ १ ॥ अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मम् ॥ २ ॥ अङ्गुल्यग्रे दैवम् ॥ ३ ॥
तर्जनीमूले पित्र्यम् ॥ ४ ॥

दन्तधावनानन्तरमाचमनं तदर्थं तीर्थनिर्णयं च द्विषष्टितमाध्यायेनाह । अथशब्दः गण्डूषानन्तर्यार्थः ;

“कृतशौचो द्विराचम्य कृत्वादौ दन्तधावनम् ।

पश्चाद् द्वादशगण्डूषैः गुदं कृत्वा द्विराचमेत् ॥ ”

इति शौनकस्मरणात् । द्विजातिग्रहणं च^१ वक्ष्यमाणे आचमने तीर्थसंख्ययोरधिकारिनियमाय । न स्त्रीशूद्रयोस्तीर्थाभावबोधनाय ; तर्पणादौ तीर्थाभावापत्तेः । कनीनिका कनिष्ठङ्गुलिः । तन्मूले प्राजापत्यं तीर्थम् । नामेति स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं तीर्थान्तरमपि दर्शयति । तत्र वसिष्ठः—“अङ्गुलिकनिष्ठिकामूले दैवम् ” इति । “आर्षं कनिष्ठिकामूले ” इति आश्वलायनः । तेनात्र दैवार्षप्राजापत्यानां विकल्पः ॥ १ ॥ मूले ; आद्ये पर्वणि । नामेत्यनुवर्तते । तेन मूलेत्तरतो रेखायामपि ; “अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतो रेखा ब्रह्मतीर्थम् ” इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ २ ॥ नामेत्यनुवर्तते । तेन दैवमानुषप्राजापत्यानां विकल्पः । “अङ्गुल्यग्रेषु मानुषम् ” इति वसिष्ठः । “कायमग्राङ्गुलीषु च ” इति आश्वलायनः । अग्रं मूल-मध्योपलक्षणम् । तेन मूले मध्येऽपि दैवम् ; “अङ्गुलिमूलं दैवम् ” इति बोधायनीयात् । “अङ्गुलि-पर्वणि दैवम् ” इति शङ्खस्मरणात् । अग्रे दैवमित्युक्त्या मध्ये अन्यदुक्तम् ; “अङ्गुल्यमृषीणाम् ” इति वासिष्ठात् । तेन चाङ्गुलिमध्ये दैवार्षयोर्विकल्पः ॥ ३ ॥ मूले तर्जन्यङ्गुष्ठान्तराले पित्र्यम् । नामेत्यनुवर्तते । तेन “अङ्गुष्ठमग्रं पित्र्यम् ” इति बोधायनीयमपि सिद्धम् । एतानि च दक्षिणकरे^२ ; “ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते पञ्च तीर्थानि ” इति प्रचेतःस्मरणात् । पञ्चमं चाग्नेयं करमध्ये ; “पाणिमध्ये आग्नेयम् ” इति वासिष्ठात् । तत्रैव सौम्यमपि ; “मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितम् ” इति योगियाज्ञवल्कीयात् । न चाचमने ब्राह्मस्यैव विनियोगादत्रेतराभिवानमसंगतमिति^४ शङ्क्यम् ;

^१ द्विजानां—उ.

^२ एष added in घ.

^३ च omitted in घ.

^४ अभिवानासंगतिरिति—घ.

“ ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥ ”

इति भारद्वाजीयविकल्पार्थत्वेन संगतेः । त्रित्वविधानादेव पित्र्यनिषेधसिद्धौ पृथग्भवनमनिषिद्धानां मानुषाग्नेयार्पाणां ग्रहणार्थम् ॥ ४ ॥

अनग्न्युष्णाभिरफेनिलाभिः ^१अशूद्रैककरावर्जिताभिरक्षाराभिरग्निः शुचौ देशे स्वासीनोऽन्तर्जानु प्राङ्मुखश्चोदङ्मुखो वा तन्मनाः सुमनाश्चाचामेत् ॥ ५ ॥

आचमनविधिमाह । अग्निना उष्णाः अग्न्युष्णाः । न अग्न्युष्णाः अनग्न्युष्णाः । अग्न्युष्णानिषेधश्चानातुरस्य ; “ उदकेनातुराणां तु तथोष्णेनोष्णपायिनाम् ” इति याम्यात् । शुद्धिरिति शेषः । उष्णपायिनः दीक्षिताः । अग्न्युष्णेनाग्न्युदकस्यापि ग्रहणम् ; “ न चाग्न्युदकशेषेण कुर्यादाचमनं बुधः ” इति स्मरणात् । अग्न्युदकम् अग्निपरिचरणशिष्टम् । अग्निग्रहणात् अर्कोष्णसहजोष्णयोरनिषेधः । अफेनिलाः फेनरहिताः । फेनो बुद्बुदग्रहणाय ; “ रहितं बुद्बुदैः फेनैर्मलैरन्यैरमेध्यजैः ” इति स्मरणात् । शूद्रश्चैककरश्च ; ताभ्याम् आवर्जिता या न भवन्ति आपः, ताः । एक एव करो यस्यासावेककरः हस्तान्तरविकलः । एकेनैव वामकरेणानीताः । शूद्रोऽनुपनीतः ; “ न चैवाव्रतहस्तेनापरिज्ञातहस्ततः ” इति पाराशर्यात् । अक्षाराः क्षाररसरहिताः । संभवे चेदम् । असंभवे तु यथालाभम् ;

“ यस्मिन् देशे तु यत् तोयं या च-यत्रैव मृत्तिका ।

सैव तत्र प्रशस्ता स्यात् तथा शौचं विधीयते ॥ ”

इति मानवात् । क्षारत्वेन रूपरसगन्धादीनि गृह्यन्ते । “ अद्भिश्च प्रकृतिस्थामिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ” इति स्मरणात् । अद्भिः द्रव्यान्तरासंस्पृष्टाभिः ; “ एलालवङ्गकर्पूरगन्धाद्यैर्वासितैर्जलैः । नाचामेत् ” इति स्मरणात् ; “ आरूढपादुको वापि न शुध्येत द्विजोत्तमः ” इति संवर्तीयाच्च । आचम्येति शेषः । स्वासीनः सूपविष्ट इत्यन्यथात्वनिषेधः ; “ न तिष्ठन्न प्रणतो न प्रह्वो न प्रसारितपादः ” इति बोधायनीयात् । उपवेशनस्थलाभावे तिष्ठतापि कार्यम् ; “ तिष्ठन्नाचामेत् प्रह्वो वा ” इति आपस्तम्बीयात् । जानुनोरन्तरित्यन्तर्जानु ; जानुनोर्मध्ये कृतकरः ; “ अन्तरुर्वोरस्त्री कृत्वा त्रिरपः पिबेत् ” इति हारीतस्मरणात् । “ दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा ” इति गौतमीयात् वामस्यानियमः । स च दक्षिणः ; “ निर्मलं सलिलं शुद्धं दक्षिणेन करेण तु ” इति स्मरणात् । सव्यान्वारब्धश्च ; “ तावन्नोपस्पृशेद्विप्रो यावद्दामेन न स्पृशेत् ” इति याम्यात् । प्राङ्मुखश्चोदङ्मुखो वा ; चकारात् ऐशान्यभिमुखः ; “ ततः प्राङ्मुख आसीनः

प्रागुदङ्मुख एव वा ” इति आश्वलायनस्मरणात्^१ । समुच्चयासंभवेनैव विकल्पसिद्धौ वाशब्दो दिगन्तराभिमुख्ये प्रायश्चित्तार्थः ;

“ याम्यप्रत्यङ्मुखत्वेन कृतमाचमनं यदि ।

प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात् स्नानमाचमनं क्रमात् ॥ ”

इति स्मरणात् । तास्वप्सु चक्षुर्द्वारा मनो यस्येति तन्मनाः तन्निरीक्षकः ; “ त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् ” इति दक्षस्मरणात् । वीक्षणासंभवे वस्त्रपूतं पिबेत् । “ अनुष्णाफेनशीताभिः पूताभिर्वस्त्रचक्षुषा ” इति^२ प्रचेतःस्मरणात् । वस्त्रचक्षुषोः रात्रिदिनाभिप्रायेण विकल्पः । सुष्ठु प्रसन्नं मनो यस्येति सुमनाः ; “ कृत्वो-पवीतं सव्येऽसे वाङ्मनःकायसंयतः ” इति शौनकीयात् । आचामेत् ; आचमनक्रियां निर्वर्तयेत् । चकारात्

“ निबद्धशिखकच्छस्तु द्विज आचमनं चरेत् ।

सोष्णीषो बद्धपर्यङ्कः प्रौढपादश्च यानगः ।

दुर्देशप्रपदश्चैव नाचामन् शुद्धिमाप्नुयात् ॥ ”

इत्यादिविधिनिषेधयोर्ग्रहणम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मेण तीर्थेन त्रिराचामेत्^३ ॥ ६ ॥ द्विः प्रमृज्यात्^४ ॥ ७ ॥

तत्र तीर्थादिनियममाह । ब्राह्मदैवप्राजापत्यानामन्यतमेन तीर्थेन पुण्यभागेन जलमार्गेण वा त्रिश्चतुर्वा आचामेत् ; “ त्रिश्चतुर्वा ” इति गौतमीयात् । अयं च तीर्थसंख्ययोर्नियमो द्विजानामेव ; “ प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ” इति योगिस्मरणात् । स्त्रीशूद्रयोस्तु “ सकृदेव ; “ स्त्री चैकजातिर्दैवेन सकृदाचमनं चरेत् ” इति देवलोचनात् । पुनराचमनपरामर्शो दन्तधावनात् प्रागूर्ध्वं च द्विराचमनार्थः ; “ द्विराचम्यात्मानमभ्युक्ष्य दन्तान् शोधयित्वा पुनर्द्विराचामेत् ” इति परिशिष्टात् ॥ ६ ॥ अनन्तरकृत्यमाह । अङ्गुष्ठमूलेन मुखमिति शेषः ; “ पाणिं प्रक्षाल्य स्पृष्टाभसाङ्गुष्ठमूलेना-कुञ्चितोष्ठमास्यं द्विः प्रमृज्य सकृच्च संहतमध्याङ्गुलिभिः^५ ” इति परिशिष्टात् ॥ ७ ॥

स्नान्यङ्गिर्मूर्धानं हृदयं स्पृशेत् ॥ ८ ॥

स्नानि नाभेरूर्ध्ववर्तीनि तत्तदङ्गुलिभिः स्पृष्ट्वा, अनन्तरं मूर्धानं हृदयं च स्पृशेत् । तथाच परिशिष्टे—“ पाणिं प्रक्षाल्य सव्यपाणिपादौ शिरश्चाभ्युक्ष्य स्पृष्टाभसा संहतमध्याङ्गुलित्रयेणास्य-

^१ आश्वलायनीयात्—ख, ग.

^२ त्रिः पीत्वा—ज.

^५ सकृत् दैवेन—ख, ग.

^३ प्राचेतसात्—ख, ग.

^४ परिमृज्यात्—ज.

^५ मध्यमाङ्गुलिभिः—ख.

मुपस्पृश्य साङ्गुष्ठप्रदेशिन्या घ्राणविलम्बयमनामिकया चक्षुःश्रोत्रे कनिष्ठया च ^१नाभिं तलेन हृदयं सर्वाभिरङ्गुलिभिः शिरस्तदग्रैरंसौ चोपस्पृशेदित्याचमनम् ” इति । साङ्गुष्ठत्वम् अनामिकाकनिष्ठयोरपि विशेषणम् । क्रमश्च प्रादक्षिण्येन स्मृत्यन्तरादवसेयः ॥ ८ ॥

हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः ।

शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ ९ ॥

इति ^२श्रीविष्णुस्मृतौ द्विषष्टितमोऽध्यायः

जलपाने कालपरिमाणमाह । प्रथमं पीतमुदकं यावद्धृदयं गच्छति, तावत् प्रतीक्ष्य द्वितीयं तृतीयं च पिबेत् ; तदा विप्रः शुध्येत्, न त्वरया मन्थरं वा । एवं कण्ठतालुगतं प्रतीक्ष्य क्षत्रियवैश्यौ पिबतश्चेत् शुध्यतः ; “ हृदयप्रापि त्रिः पीत्वा ” इति परिशिष्टात् ; “ अप्सु प्राप्तासु हृदयं ब्राह्मणः शुद्धिमाप्नुयात् ” इति स्मरणाच्च । स्त्रीशूद्रयोस्तु ^३सकृदेव पीताभिः तालुमात्रस्पृष्टाभिरङ्घ्रिः शुद्धिरिति विशेषः ॥ ९ ॥

इति ^४श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^५श्रीरामपण्डितात्मज-

^५श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

द्विषष्टितमोऽध्यायः

^१ नाभितलेन—घ.

^३ सकृदेव पीताभिः omitted in घ.

^५ श्री omitted in ग.

^२ वैष्णवे धर्मशास्त्रे आचमनप्रकरणं द्विषष्टम्—च.

^४ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यां द्विषष्टितमोऽध्यायः—च, घ.

त्रिषष्टितमोऽध्यायः

अथ योगक्षेमार्थमीश्वरमभिगच्छेत्^१ ॥ १ ॥ नैकोऽध्वानं
प्रपद्येत^२ ॥ २ ॥ नाधार्मिकैः सार्धम् ॥ ३ ॥ न वृषलैः ॥ ४ ॥ न
द्विषद्भिः ॥ ५ ॥ नातिप्रत्यूषसि ॥ ६ ॥ ^३नातिसायम् ॥ ७ ॥ न
संध्ययोः ॥ ८ ॥ ^४न मध्याह्ने ॥ ९ ॥ न^५ संनिहितपानीयम् ॥ १० ॥

गृहस्थधर्माणां धनसाध्यत्वात्^६ तदार्जनोपायं त्रिषष्टितमेनाध्यायेनाह । अथ; अष्टधा विभक्तदिनाद्य-
भागद्वयविहितकृत्यानन्तरम्; “तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम्” इति दक्षस्मरणात् । व्युत्क्रमोक्तिस्तु
प्रवासे “पाथ शूद्रवदाचरेत्” इति वचनात् प्रातःस्नानादीनामनावश्यकताबोधनाय । अलब्धलाभो योगः ।
लब्धपरिपालनं क्षेमः । इष्टापूर्ते वा योगक्षेमौ; “क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः” इति लौगाक्षि-
स्मरणात् । तदर्थमीश्वरं राजानमन्यं वा धनिकं स्वदेशे परदेशे वा स्थितमभिगच्छेत् ॥ १ ॥ निषेधमुखेन
गमने गुणविधिमाह । एकोऽसहायः; “सार्धः प्रवसतो मित्रम्” इति भारतात् ॥ २ ॥ अधार्मिकाः
अधर्मशीलाः । तैः सार्धम्; तत्सहायेन ॥ ३ ॥ वृषलाः शूद्राः; तेषां धार्मिकत्वेऽपि अन्नपानाद्यनर्हत्वात्
॥ ४ ॥ द्विषन्तः कृतवैराः; “न विश्वसेदविश्वस्तम्” इति नीतेः ॥ ५ ॥ प्रत्यूषः प्रभातः

“पञ्च पञ्च उषःकालः सप्त पञ्चासृणोदयः ।

अष्ट पञ्च भवेत् प्रातः शेषः सूर्योदयः स्मृतः ॥”

इत्युक्तलक्षणः । तस्मात् पूर्वकालः तदतिशयः । तस्मिन् ॥ ६ ॥ दिनपञ्चमो भागः सायम्; तमतिक्रम्य
^७अस्तवेलायाम् ॥ ७ ॥ उदयास्तयोः प्रागूर्ध्वं घटिकात्रयं संध्ये

“उदयात् प्राक्तनी संध्या घटिकात्रयमिष्यते ।

सायं संध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ॥”

इत्युक्तलक्षणे । तयोश्च ॥ ८ ॥ ^८मध्याह्नं कुतपः ॥ ९ ॥ जलसमीपवातना मार्गेण ॥ १० ॥

^१ अध्वानमभिगच्छेत्—ज, ट; अध्वानमुपगच्छेत्—ख.

^२ गच्छेत्—ज, ट.

^३ Sūtra-s 9 and 10 omitted in च.

^४ धनसाधनसाध्यत्वात्—घ.

^५ Commentary on Sūtra-s 9 and 10 omitted in च.

^३ न सायम्—ठ.

^६ नासंनिहित—ठ.

^७ अस्तमय—घ.

नातितूर्णम् ॥ ११ ॥ न ^१सततं बालव्याधितार्तैर्बाह्नैः
॥ १२ ॥ न हीनाङ्गैः ॥ १३ ॥ ^२न दीनैः ॥ १४ ॥ न गोभिः ॥ १५ ॥
^३नादान्तैः ॥ १६ ॥

सह यातृभ्योऽतित्वरया ॥ ११ ॥ अप्रैङ्गैः व्याध्यभिभूतैः पीडावद्विश्च वाहनैः अश्वादिभिः सततम्
अविश्रामेण न यायात् । 'व्यालेति पाठे दुष्टैः ॥ १२ ॥ हीनाङ्गाः काणखोडादयः ॥ १३ ॥ दीनैः
दुर्बलैः ॥ १४ ॥ गोभिः बलीवर्दैः ; 'गवां तु यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम्' इति मानवात् ॥ १५ ॥
अदान्तैः अशिक्षितैः । 'अध्वानं प्रपद्येत' इत्यनुवर्तते ॥ १६ ॥

यवसोदके बाहनानामदत्त्वा^४ आत्मनः क्षुत्तृष्णापनोदनं^५ न
कुर्यात् ॥ १७ ॥ न चतुष्पथमधितिष्ठेत् ॥ १८ ॥ न रात्रौ वृक्षमूले^६
॥ १९ ॥ न सून्यालयम् ॥ २० ॥ न तृणम् ॥ २१ ॥ न ^७पद्मनां
बन्धनागारम् ॥ २२ ॥ न केशतुषकपालास्थिभस्माङ्गारान् ॥ २३ ॥
^८न कार्पासास्थि ॥ २४ ॥

पथिकधर्मानाह । अश्वादिभ्यः तृणोदकमदत्त्वा स्वयं न किञ्चिदुपभुञ्जीत ॥ १७ ॥ पथिक-
निवासस्थानमाह । चतुर्णां मार्गाणां समवाये न प्रतिश्रयं कुर्यात् ॥ १८ ॥ वृक्षाधस्ताच्च रात्रौ । रात्रिग्रहणात्
दिवा न निषेधः ॥ १९ ॥ निर्मनुष्यं गृहम् ॥ २० ॥ सतृणप्रदेशम् ॥ २१ ॥ गवादिपशुबन्धनगृहम् ।
सूनाबन्धनागाराविति पाठे सूनागारं हिंसागृहम् ; बन्धनागारं बन्दीगृहम् ॥ २२ ॥ तुषाः धान्यत्वचः ।
कपालानि खर्पराणि । अङ्गाराः निर्वाणालतानि । शेषं प्रसिद्धम् । एतद्युक्तं प्रदेशम् ॥ २३ ॥ कार्पासास्थि
कार्पासबीजयुक्तं देशं नाधितिष्ठेदिति प्रत्येकं निषेधोऽत्यादरार्थः ॥ २४ ॥

चतुष्पथं प्रदक्षिणीकुर्यात् ॥ २५ ॥ देवतार्चा च ॥ २६ ॥
प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ २७ ॥

गमनकालीनान् नियमानाह । पूर्वोक्तं चतुष्पथं प्रदक्षिणीकृत्य गच्छेत् । न तन्मध्येन ; विघ्नदेवता-
धिष्ठानत्वात् ॥ २५ ॥ देवताप्रतिमां च ॥ २६ ॥ प्रसिद्धान् महावृक्षान् वंशीवटादीन् ॥ २७ ॥

^१ संततम् । न व्यालव्याधिताशस्तैर्बाह्नैः—ठ.

^२ नाधिकाङ्गैः—ठ.

^३ अप्रदाय—ठ.

^४ मूलम्—ठ.

^५ सूनाबन्धनागारौ—ठ.

^६ नादान्तैः—ठ.

^७ व्याधितात्मेति—ग.

^८ अपनोदने—घ.

^९ This Sūtra omitted in ड.

अग्निब्राह्मणगणिकापूर्णकुम्भादर्शच्छत्रध्वजपताकाश्रीवृक्ष-
वर्धमाननन्धावर्ताश्च ॥ २८ ॥ ^१तालवृन्तचामराश्वगजाजगोदधि-
क्षीरमधुसिद्धार्थकांश्च ॥ २९ ॥ ^२वीणाचन्दनायुधार्द्रगोमयफल-
पुष्पाद्र्द्रशाकगोरोचनादूर्वाप्ररोहांश्च ॥ ३० ॥ ^३उष्णीषालंकारमणि-
कनकरजतवस्त्रासनयानामिषांश्च ॥ ३१ ॥ ^४भृङ्गारोद्धृतोर्वराषट्क-
पशुकुमारीमीनांश्च ^५हृष्टा प्रयायादिति ॥ ३२ ॥

प्रयाणे शकुनान्याह । अग्निः निर्धूमः सज्वाले वा । ब्राह्मणः सोष्णीषः ; “ विप्रान् सुवेषानपि पूर्णकुम्भम् ” इति स्मरणात् । गणिका वेद्या ; अन्यापि व्यभिचारिणी । पूर्णकुम्भः जलेन । आदर्शः निर्मले दर्पणः । छत्रम् आतपवारणम् । ध्वजः चतुरश्रवस्त्रयुक्तो दण्डः । पताका तिर्यक्छिन्नवस्त्रयुक्तो दण्डः । श्रीवृक्षः बिल्ववृक्षः । वर्धमानः शरावकः । नन्धावर्तः राजगृहविशेषः । चकारात् गन्धदीपादिग्रहणम् ; “ फलपुष्पाक्षतान् गन्धान् दीपं च ज्वलितानलम् ” इति स्मरणात् ; “ ध्वजगणिकाश्चासजनाश्च चारुवेषाः ” इति वाराहात् ॥ २८ ॥

तालवृन्तं व्यजनम् । चामरं वालव्यजनम् । अश्वः सपल्याणः । गजः साङ्कुशः । अजः छागः । गौः सवत्सा ; “ सुरभिः सवत्सा ” इति स्मरणात् । दधि अनिर्मथितम् । क्षीरं दुग्धम् । मधु माक्षिकम् । सिद्धार्थः गौरसर्षपः । एतांश्च ; चकारात् नृपमन्त्रिपुरोहितांश्च ; “ विप्रांश्चतुप्पथं गाश्च नृपमन्त्रिपुरोहितान् ” इति स्मरणात् ॥ २९ ॥

वीणा वल्लकी । चन्दनं मलयोद्धवम् । आयुधं शङ्खादि । आर्द्रगोमयम् अभिनवं गोशकृत् । आर्द्रपदेन शुष्कव्युदासः । फलम् आम्रादि । पुष्पं मल्लिकादि । आर्द्रशाकः वास्तुकादिः, न शुष्कः । गोरोचना प्रसिद्धा । दूर्वायाः प्ररोहाः अङ्कुराः ; तांश्च । चकारात् काकादींश्च ; “ काकं च सायुधं शूद्रमन्यांश्चिह्नैः स्वैर्युतान् ” इति स्मरणात् ॥ ३० ॥

उष्णीषं शिरोवेष्टः ; मुकुटं वा । अलंकारः कटककङ्कणादिः । मणिः हीरकादिः । कनकरजते अघटिते ; घटितयोरलंकारत्वात् । वस्त्रं रजकादिक्षालितमनार्द्रमकृष्णम् । आसनं भद्रपीठादि । यानम् आन्दोलिकागोरथादि ; “ तुरगान्दोलिकाः शुभाः ” इति नारदीयात् ; “ यानं वा गोप्रयुक्तम् ” इति दक्षस्मरणाच्च । आमिषं सरुधिरं मांसम् ; “ रुधिरोक्षितं च मांसम् ” इति लल्लुस्मरणात् । चकारात् मृदङ्गादींश्च ;

^१ नागराज for गजाज and घृतमधु for मधु—ठ.

^२ आयुध omitted in ठ.

^३ रजतकनक for कनकरजत—ठ.

^४ उर्वी for उर्वरा—ठ.

^५ हृष्टा प्रयायादिति omitted in ठ.

“ मृदङ्गनालपणवान् शङ्खान् मेरींश्च गोमुखान् ।
वाद्यमानानिमान् दृष्ट्वा व्रजन् कुर्यात् प्रदक्षिणम् ”

इति स्मरणात् ॥ ३१ ॥

भृङ्गारः कनकालुकः ; सुवर्णकलश इत्यन्ये । उद्धृता उद्यमाना उर्वरा सर्वमस्याढ्यभृत्तिका ;
नोषरा । रज्जुबद्ध एकाकी पशुः बलीवर्दादिः । मितवृषभश्चेदबद्धोऽपि “ मितोक्षवस्त्रमुमनोविप्राश्च रत्नानि
च ” इति स्मरणात् । कुमारी अनृदा कन्या । सा च श्वेताम्बरा ; “ कुमारी पाण्डुराम्बरा ” इति स्मरणात् ।
मीनः अपक्वो मत्स्यः । तांश्च । चकारात् शवादिग्रहणम् ; “ राजलिङ्गानि सर्वाणि शवं रुदितवर्जितम् ”
इति स्मरणात् । एतान् दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य प्रयायात् । अस्यापवादः स्मृत्यन्तरे—

“ भरद्वाजमयूराणां चापस्य नकुलस्य च ।
एतेषां दर्शनं श्रेष्ठं दुर्लभं चाप्रदक्षिणम् ”

इति ॥ ३२ ॥

अथ मत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्तेत ॥ ३३ ॥ वान्तविरिक्त-
मुण्डजटिलवामनांश्च ॥ ३४ ॥ काषायिप्रव्रजितमलिनांश्च ॥ ३५ ॥
तैलगुडशुष्कगोमयेन्धनतृणपलाशभस्माङ्गरांश्च^१ ॥ ३६ ॥ ^२लवण-
क्लीबासवनपुंसककार्पासरज्जुनिगडमुक्तकेशांश्च ॥ ३७ ॥

अपशकुनान्याह । अथेति प्रकरणान्तरार्थः । मत्तः मद्यादिना । उन्मत्तः प्रहादिना । व्यङ्गः
विप्रादिः । एषां दर्शनं निवर्तेतैव ॥ ३३ ॥ वान्तः कृन्तवमनः । विरिक्तः अतिसारी । मुण्डः विशिखः ।
जटिलः अवधूतः । वामनः ह्रस्वः । एतांश्च । चकारात् रिपुप्रभृतिग्रहणम् ; “ रिपुविडसितधान्यव्याधिता-
भ्यक्तनक्रैः पतितजटिलमुण्डोन्मत्तवान्नैर्न सिद्धिः ” इति स्मरणात् ॥ ३४ ॥ काषायिणः वृथा लिङ्गधारिणः ।
प्रव्रजिनः संन्यासी । मलिनः मलाक्रान्तदेहः कापालिकादिः । चकारात्

“ विमुक्तकेशकाषायिन्मेन्धनबुभुक्षिताः ।

कुब्जान्धबन्ध्यावधिरेर्द्धैः सिद्धिर्न जायते ॥ ”

इत्युक्ता ग्राह्याः ॥ ३५ ॥ तैलं गुडं शुष्कगोमयम् इन्धनं तृणं दूर्वातिरिक्तं पलाशं पलाशादिपर्णम् ; न ताम्बूल-
पर्णानि ; “ ताम्बूलधानासनवर्धमानाः ” इति वासन्दात् । भस्म रक्षा । अङ्गारः अलातम् । चकारात्
सर्पचर्मादिग्रहणम् ;

^१ पलाल for पलाश—ठ.

^२ This Sūtra omitted in ज, ठ.

“ शशे दिगम्बरे सर्पे गोधाशरट्चर्मणि ।

जाहके सूकरे चोरे दृष्टे रौति च नो व्रजेत् ॥ ”

इति स्मरणात् ॥ ३६ ॥ लवणं शम्भलादि । क्लीबनपुंसकयोर्लक्षणं कर्मविपाकसंग्रहे “ अमेध्याशी पुमान् क्लीबो नष्टरेता नपुंसकः ” इति । अमेध्यं पररेतः ; तत् भुक्त्वा यः पुमान् भवति, स क्लीब इत्यर्थः । आसवस्तु “ यदपक्वौषधान्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः ” इत्येवंलक्षणः । आसवग्रहणात् मद्यभाण्डसुरयोरनिषेधः ; “ वेद्या स्त्री मद्यभाण्डं प्रियहितवचनं मङ्गलं प्रस्थितानाम् ” इति दासिष्ठात् ; “ मत्स्यमांससुराघौतवस्त्रशङ्ख-वृषध्वजाः ” इति नारदीयाच्च । कार्पासः तूलम् । रज्जुः वस्त्रा । निगडः पादशृङ्खला । मुक्ताः प्रकीर्णाः केशा यस्य सः । चकारात् खराधारूढग्रहणम् ;

“ खरोष्ट्रमहिषारूढा अमङ्गल्यादिसंयुताः ।

कर्णनासादिभिर्हीना विकेशाः कृष्णवाससः ॥

मुक्तकेशातिकृष्णाङ्गास्तैलाभ्यक्ता रजस्वलाः ।

गर्भिणीविधवेन्मत्ताः क्लीबान्धबधिरा नराः ।

एतेषां दर्शने जाते न गन्तव्यं कदाचन ॥ ”

इति नारदीयात् ॥ ३७ ॥

**वीणाचन्दनार्द्रशाकोष्णीषालंकरणकुमारीस्तु प्रस्थानकाले
अभिनन्दयेदिति ॥ ३८ ॥**

प्रस्थाने अभिनन्दनीयान्याह । वीणादयो व्याख्याताः तान् प्रस्थानकाले दृष्ट्वा^१ अभिनन्दयेत् स्तुवीत । यद्वा वीणादिहस्तान् पुरुषान् दृष्ट्वा द्रव्यादिदानेन संतोषयेत् ॥ ३८ ॥

**देवब्राह्मणगुरुबभ्रुदीक्षितानां छायां नाक्रामेत् ॥ ३९ ॥ निष्ठयूत-
वान्तरुधिरबिण्मूत्रस्नानोदकानि^२ च ॥ ४० ॥ न वत्सतन्त्रीं लङ्घ-
येत् ॥ ४१ ॥**

प्रयागे अनतिक्रमणीयान्याह । देवः देवप्रतिमा । ब्राह्मणः बहुश्रुतः ; न जातिमात्रम् ; “ बहुश्रुतस्य छायाम् ” इति स्मरणात् । गुरुः अध्यापकः मन्त्रोपदेष्टा च । बभ्रुः कपिलवर्णो गौः, अन्यो वा । दीक्षितः दीक्षावस्थः । एषां छायां कामतो नाक्रामेत्, नोलङ्घयेत् अधितिष्ठेद्वा ॥ ३९ ॥ निष्ठयूतं थूत्कारः ।

वान्तम् उद्दीर्णम् । रुधिरम् असृक् । विष्णुत्रे प्रसिद्धे । स्नानोदकं स्नानवारि । एतानि नाक्रामेत् ।
चकारात् ऋत्विगादिग्रहणम् ;

“ देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः ।

नाक्रामेद्रक्तविष्णुमूत्रघ्नीवनोद्वर्तनानि च ॥ ”

इति योगिस्मरणात् ; “ श्लेष्मनिष्ठयूतवान्तानि नाधितिष्ठेत कामतः ” इति मानवाच्च ॥ ४० ॥ वत्सवन्त्री
वत्सवन्त्री रज्जुः । वत्सग्रहणं गोमात्रोपलक्षणम् ; जातिसाम्यात् ॥ ४१ ॥

^१ प्रवर्षति ^२ न धावेत् ॥ ४२ ॥ ^३ न वृथा नदीं तरेत् ॥ ४३ ॥ न
देवताभ्यः पितृभ्यश्चोदकमप्रदाय ॥ ४४ ॥ न बाहुभ्याम् ॥ ४५ ॥
न भिन्नया नावा ॥ ४६ ॥ न कूलमधितिष्ठेत् ॥ ४७ ॥ न कूपमव-
लोकयेत् ॥ ४८ ॥ न लङ्घयेत् ॥ ४९ ॥

प्रयाणे अकर्तव्यान्याह । प्रकृष्टवृष्टिमध्ये न धावेत् ॥ ४२ ॥ साक्षात् परंपरया वा समुद्रगो जलप्रवाहो
नदी । तां वृथा अनन्यथासिद्धकारणमन्तरेण न तरेत्^४, न तत्पारं गच्छेत् । वृथावचनात् आवश्यककार्यतरणे
न दोषः ॥ ४३ ॥ देवतापितृतर्पणमकृत्वा च नदीं न तरेत् ॥ ४४ ॥ बाहुभ्यां बाहुमात्रेण । नौकादिसाधने
तु न दोषः ॥ ४५ ॥ भिन्नया जलस्त्राविण्या नावा न तरेत् । भिन्नेति सांशयिक्यपि गृह्यते ; “ नावं च
सांशयिकीम् ” इति आपस्तम्बीयात् ॥ ४६ ॥ नद्यादिकूलं नाश्रयेत् । कूलनिषेधात् दर्भच्छायादि-
निषेधोऽप्यर्थसिद्ध एव ; दृष्टादृष्टदोषस्योभयत्र तुल्यत्वात् ॥ ४७ ॥ कूपान्तर्ग पश्येत् । अन्तर्निषेधात्
मुखादिदर्शनमपि निषिध्यते ; “ नैक्षेन्मुखं जले कूपे नयने चैव चात्मनः ” इति स्मरणात् ।
दर्शननिषेधात् अवरोहणनिषेधोऽपि ; “ न कूपमवरोहेत् ” इति सूत्रात् ॥ ४८ ॥ न कूपमुल्लवनेन लङ्घयेत् ।
कूपग्रहणं विषमोपलक्षणम् ; “ विषमारोहणावरोहणानि वर्जयेत् ” इति आपस्तम्बीयात् ॥ ४९ ॥

बृद्धभारिवृष्टपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ।

पन्था देवो वृष्टपस्त्वेषां मान्यः ^५ स्नातश्च भूपतेः ॥ ५० ॥

इति ^६ श्रीविष्णुस्मृतौ त्रिषष्टितमोऽध्यायः

^१ न वर्षति धावेत्—उ.

^३ From here five Sūtra-s omitted in ज.

^५ स्नातस्तु—उ.

^२ नेयात्—घ.

^४ न तरेत् omitted in ग.

^६ वैष्णवे धर्मेशास्त्रे आचारप्रकरणं त्रिषष्टितमम्—ज, उ.

वृद्धः अशीत्यवरः । भारी भाराक्रान्तः । नृपः अभिषिक्तः क्षत्रियः । नृपोपादानादन्योऽपि पालना-
धिकृतः । स्नातः विद्याव्रतोभयस्नातः त्रैवर्णिकः । स्त्री जातिमात्रम् । रोगी रोगाक्रान्तः यः कश्चित् । वरः
वरयात्रास्थितः । चक्री शाकटिकः । एषामन्यतमेन समवाये अन्येन पन्था देयः । एषामन्योन्यसमवाये
वृद्धतरादिभ्यो देयः । नृपेण सहैषां समवाये नृपायैवैतैः ; नृपेणापि स्नातकाय ब्राह्मणायेति । चकारात्
अन्धादिभ्योऽपि ; “अन्धबधिरगर्भिणीगोभ्यश्च गजदुर्बलदुर्वारपशुमत्तोन्मत्तत्वरितपतितनिन्दितोदक्याभ्यः पथोऽ-
पक्रमेत्” इति शङ्खस्मरणात् ॥ ५० ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज-

^२श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

त्रिषष्टितमोऽध्यायः

चतुःषष्टितमोऽध्यायः

¹परनिपानेषु न स्नानमाचरेत् ॥ १ ॥ ^२आचरेत् पञ्च पिण्डा-
नुद्धृत्यापस्तदापदि^३ ॥ २ ॥ ^४नाजीर्णे ॥ ३ ॥ न चातुरः ॥ ४ ॥ न
नम्रः ॥ ५ ॥ ^५न रात्रौ ॥ ६ ॥ राहुदर्शनवर्जम् ॥ ७ ॥ न संध्ययोः ॥ ८ ॥

एवं भागत्रयमुक्त्वा चतुर्थभागीयं मध्याह्नस्नानं चतुःषष्टितमेन वक्तुमादौ स्नाने परिहार्यमाह । परकीयेषु
अनुत्सृष्टेषु जलाशयेषु न स्नायात् । आत्मीयेष्वप्यसंकृतेषु । तथाच मरीचिः—

“अनुत्सृष्टेषु न स्नायात् तथैवासंसकृतेषु च ।

आत्मीयेष्वपि न स्नायात् तथैवाल्पजलेषु च ॥ ”

इति । परकीयत्वमन्त्यजकृतस्याप्युपलक्षणम् ;

“अन्त्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं समाचरेत् ”

इति शातातपीयात् ॥ १ ॥ प्रतिप्रसवमाह । जलान्तराभावे सप्त पञ्च चतुरः त्रीन् वा मृत्पिण्डान् कूपात्
घटत्रयं जलं चोद्धृत्य परकीयेष्वपि स्नायात् ;

“पञ्च वा सप्त वा पिण्डान् स्नायादुद्धृत्य तत्र तु ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥

उद्धृत्य चापि त्रीन् पिण्डान् स्नायादापत्सु नो सदा ।

निबद्धासु च मृत्पिण्डान् कूपात् त्रीन् घटांस्तथा ॥ ”

इति पराशरमनुबोधायनीयात् ॥ २ ॥ व्यतिरेकेणाधिकारिण आह । अजीर्णे अजीर्णोद्वारे ॥ ३ ॥ आतुरः
ज्वराद्यभिभूतः । चकारात् रजस्वलादिः ; “रजस्वला न स्नायान्नाभ्यञ्ज्यात् ” इति निषेधात् ॥ ४ ॥
नमोऽत्र मुख्यो गौणश्च ; द्विविधस्यापि कर्मानधिकारात् । तथाच भृगुः—

^१ न परनिपानेषु स्नान—ठ.

^३ उद्धृत्यापदि—ठ.

^४ नाजीर्णी—ठ.

^२ आचरेद्वा—ठ.

^५ न राहुदर्शनवर्जे रात्रौ—ठ.

“ विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नमश्चावस्त्र एव च ।
श्रीतं स्मार्तं तथा कर्म न नमश्चिन्तयेदपि ॥ ”

इति । तत्रावस्त्रो मुख्यो नमः । विकच्छादिगौणः ; तेषामपि नमताभिधानात् । अन्यानाह गोभिलः—

“ नमः स्यान्मलवद्वासा नमः कौशेयकेवलः ।
नमो द्विगुणवस्त्रः स्यान्नमो दग्धपटस्तथा ॥
नमश्च स्यूतवस्त्रः स्यान्नमो ग्रथितवस्त्रकः ।
नमश्च बहुवस्त्रः स्यान्नमः कौपीनकेवलः ।
काषायवस्त्रः साक्षाच्च दश नम्राः प्रकीर्तिताः ॥ ”

इति । नमस्य क्रियामात्रनिषेधेऽपि पुनः स्नाननिषेधः प्रायश्चित्तवैलक्षण्यार्थः । तच्चोक्तं प्राक् ॥ ५ ॥
रात्रिः महानिशा । तथाच व्यासः—

“ महानिशा च विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
तत्र स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥ ”

इति । महानिशानिषेधात् पूर्वापरयामयोरनिषेधः ; “ प्रदोषपश्चिमौ यामौ दिनवत् स्नानमाचरेत् ” इति
पाराशर्यात् ॥ ६ ॥ राहुदर्शनं चन्द्रग्रहणम् । तच्च निमित्तान्तरोपलक्षणम् ;

“ ग्रहणोद्गाहसंक्रान्तियात्रार्तिप्रसवेषु च ।
स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि ^१तदिष्यते ॥ ”

इति वृद्ध्याज्ञवल्कीयात् ॥ ७ ॥ संध्यात्र अर्थास्तोदयकालो रतेः ; अन्यथा ‘ उपस्युषसि ’ इति वक्ष्यमाण-
वचनविरोधापत्तेः ॥ ८ ॥

^२प्रातःस्नानशीलोऽरुणताम्रां प्राचीमालोक्य स्नायात् ॥ ९ ॥

प्रातःस्नानकालमाह । प्रातःस्नानशीलः अरुणोदयकाले स्नायात् । अनेन अरुणोदयात् प्राक् स्नानं
निषिद्धम् ‘ न रात्रौ ’ इत्यनेन । न तूर्ध्वमपि ;

“ उपस्युषसि यत् स्नानं संध्यायामुदिते रवौ ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ”

इति कालान्तरश्रवणात् । तत्र पूर्वः पूर्वो मुख्यः, उत्तरोत्तरो गौण इति ध्येयम् । नित्यस्नाने चायं कालः ।
काम्ये माघादिस्नाने तु “ किञ्चिदभ्युदिते रवौ ” इत्यादिवैशेषिक-एव । अत्र चाङ्गभूतं मन्त्रतर्पणदिकं
मध्याह्नस्नान एव वक्तव्यमित्यत्र नोक्तम् ;

“ अल्पत्वाद्वोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्मणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥ ”

इति कात्यायनेन क्रियाविस्तारनिषेधात् । यत्तु “ प्रातः स्नानं मन्त्रवर्जं मध्याह्ने मान्त्रिको विधिः ” इति मार्कण्डेयवचनं, तदपि मन्त्रविस्तराभिप्रायेण ; विस्तरस्यैव निषेधात् ॥ ९ ॥

स्नातः शिरो नावधुनेत् ॥ १० ॥ नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् ॥ ११ ॥

न तैलवत् संस्पृशेत् ॥ १२ ॥

स्नातधर्मानाह । स्नानानन्तरं शिरःस्थितान् केशान् करेण न कम्पयेत् ; “ न चावधूनयेत् केशान् ” इति शातातपीयात् ॥ १० ॥ हस्तेन वस्त्रेण वाङ्गशोधनं न कुर्यात् ; “ अपमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः ” इति स्मरणात् ॥ ११ ॥ तैलाक्तं द्रव्यं किञ्चिदपि न स्पृशेत् । एतेन तैलस्य स्पर्शनिषेधोऽर्थसिद्ध एव ; “ शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्पृशेत् ” इति मानवात् ॥ १२ ॥

नाप्रक्षालितं पूर्वधृतं वसनं बिभृयात् ॥ १३ ॥

वस्त्रविधिमाह । परिहितं प्रावृतं वा वासः प्रक्षालनमन्तरेण धारणार्हं न । प्रक्षालनं प्रोक्षणोपलक्षणम् ; “ अभावे पूर्ववस्त्रं वा संप्रोक्ष्य प्रणवेन तु ” इत्युशनःस्मरणात् । वासोग्रहणात् क्षौमादीनामनिषेधः ;

“ अलाभे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च ।

कुतपं योगपट्टं वा द्विवासास्तु यथा भवेत् ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । ‘ पट्टक्षौमाजिनानि वा ’ इति पाठः । पूर्वधृतत्वेन स्यादिधौतमपि लक्ष्यते ;

“ ईषद्वौतं स्त्रिया धौतं शूद्रधौतं तथैव च ।

अधौतं तच्च विज्ञेयं शुष्कं दक्षिणपल्लवैः ॥ ”

इति स्मरणात् । अधौतत्वेन पुनः क्षालनमुच्यते ॥ १३ ॥

स्नात एव सोष्णीषे धौते वाससी बिभृयात् ॥ १४ ॥

स्नातः ; साङ्गेन स्नानविधिना । स्नात एवेत्यव्यवधानेन शुष्कवाससः स्थल एव संध्याद्यनुष्ठानस्य मुख्यपक्षतां दर्शयति ;

“ यत्राशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवताः पितृन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममप्यु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ”

इति विष्णुना स्थलाभाव एव जले कर्मविधानात् ; “ व्रतादृते नार्द्रवासा नैकवासाः स्थले जपेत् ”
इति योगीश्वरेण आर्द्रवाससः स्थले कर्मनिषेधाच्च । उष्णीषं जलापसरणाय शिरोवेष्टनम् ; तेन सहिते ।
तच्चागाढबन्धनं शिरसि वेष्टयेत् ;

“ राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलार्पितम् ।
जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्धनि ॥ ”

इति महाभारतलिङ्गात् । यत्तु ‘ नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् ’ इत्यविशेषणोक्तं, तच्छिरोव्यतिरिक्ताङ्गविषयम् । यच्च,

“ देवाः पिबन्ति शिरसो मुखस्य पितरस्तथा ।
वसवोऽपि च गन्धर्वा अधस्तात् सर्वजन्तवः ॥ ”

इति विशेषस्मरणं, तदपि “ स्नानशास्त्रा न पाणिना ” इत्यनेनोपसंहरणीयम् । धौते स्वयमेव ; “ स्वयं
धौतेन कर्तव्याः क्रिया धर्म्या विपश्चिता ” इति देवलस्मरणात् । वाससो द्वित्वं च विवक्षितम् ;

“ एकवासा न भुञ्जीत न कुर्याद् देवतार्चनम् ।
न चार्चयेद् द्विजान्नामौ कुर्यादेवंविधो नरः ॥ ”

इति देवलेन एकवासस्त्वनिषेधात् । विभृयादित्यनुवृत्तौ पुनर्वचनं नियमार्थम् ; नमस्य कर्ममात्रनिषेधात् । न
च ‘ न नमः ’ इति निषेधादेवैतन्नियमसिद्धिरिति वाच्यम्, नियमादृष्टस्य विधित एव सिद्ध्या निषेधेनासिद्धेः ।
द्वित्ववदव्यत्यासोऽपि विवक्षितः, “ नोत्तरीयमधः कुर्यादधस्त्यं नोत्तराम्बरम् ” इति व्यासस्मरणात् । तयोश्च
धारणं नान्तर्वासो विना ; “ नान्तर्वासो विना जातु निवसेद्वसनं बुधः ” इति तस्यैव स्मरणात् । तल्लक्षणं
स्मृत्यन्तरे—

“ षोडशद्वादशाष्टाभिरङ्गुलैर्विस्तृतं च यत् ।
विस्तृतं व्याममात्रं तु तदन्तर्वास ईरितम् ॥ ”

इति । वस्त्रपरिधानानन्तरं तिलकधारणं कार्यम् । तच्च ब्रह्माण्डपुराणे उक्तम्—

“ स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्याद्ध्रुत्वा चैव च भस्मना ।
देवानभ्यर्च्य गन्धेन सर्वपापापनुत्तये ।
जलेन तिलकं कुर्याज्जलान्नः कर्मसिद्धये ॥ ”

इति । तदनन्तरं संध्यावन्दनं स्वस्वसूत्रोक्तविधिना कार्यम् । तच्चोक्तं ब्रह्मचारिप्रकरणे इति नात्रोक्तम् ।
तदनन्तरं श्रौतस्मार्तान्यतरहोमः कार्यः । सोऽपि प्रागुक्तत्वात् अत्र नोक्त इति ॥ १४ ॥

न मल्लेच्छान्यजपतिनैः सह संभाषणं कुर्यात् ॥ १५ ॥

स्नानोत्तरं निषेध्यमाह । स्नेच्छाः शबरपुलिन्दकिरातादयः । अन्यजाः चण्डालादयः । पतिताः महापातक्यादयः । एतैः सह स्नातो न संजायते । संजायणे पुनः स्नायात् । असंभाषणादनवलेकनमपि गम्यते ;

“चण्डालपतितौ दृष्ट्वा नरः पश्येत्तु भास्करम् ।

स्नातस्त्वेतान् समाभाष्य सचैलं स्नानमाचरेत् ॥”

इति व्यासस्मरणात् ॥ १५ ॥

स्नायात् ^१प्रस्रवणदेवस्नातसरोवरेषु ॥ १६ ॥ उद्धृतात् भूमिष्ठ-
मुदकं पुण्यं, स्थावरात् प्रस्रवत्, तस्मान्नादेयं, तस्मादपि साधु-
परिगृहीतं, सर्वत एव गाङ्गम् ॥ १७ ॥

स्नानीयजलान्याह । प्रस्रवणं निर्झरः । देवस्नातं पुष्करादि । सरोवरं मानससरोवरादि । एषु स्नायात् ॥ १६ ॥ उत्तरोत्तरप्रशस्तजलान्याह । उद्धृतं घटादिना जलाशयात् पृथक् कृतम् । तस्मात् तडागादिभूमिष्ठं जलं पवित्रम् । स्थावरात् प्रस्रवत् ; प्रस्रवणादिगतम् । तस्मादपि नादेयं नदीसंबन्धि । तस्मादपि साधुभिः वसिष्ठादिभिः परिगृहीतम् ; यथा वसिष्ठप्राची विश्वामित्रप्राचीत्यादि । उक्तेभ्यः सर्वेभ्योऽपि गङ्गोदकं पुण्यतमम् । तथाच यमदेवलो—

“क्षेत्रस्थमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा ।

गाङ्गेयं हरते पापमाजन्ममरणान्तिकम् ॥”

इति । ब्रह्माण्डेऽपि—

“रात्रौ दिवा वा संध्यायां गङ्गायां तु प्रसङ्गतः ।

स्नात्वाश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृत्य तज्जलैः ॥”

इति ॥ १७ ॥

सृत्तोयैः कृतमलापकर्षोऽप्सु निमज्ज्योपविश्यापो हि छेति
तिसृभिर्हिरण्यवर्णेति चतसृभिरिदमापः प्रवहतेति च ^२तीर्थ-
मभिमन्त्रयेत् ॥ १८ ॥

स्नानाङ्गाभिधानलाघवेन प्रातःस्नानप्रसङ्गात् मध्याह्नस्नानमप्याह । यद्यप्यत्र मध्याह्नादिशब्दाभावात् स्नानान्तरत्वाप्रतीत्या प्रातःस्नान एवायं गुणविधिरिति प्रतिभाति, तथापि,

“ न प्रातर्मृत्तिकास्नानं न च मध्यं गते रवौ ।

न रात्रौ मृत्तिकास्नानं न च भौमार्कवारयोः ॥ ”

इति निषेधेन प्रातःस्नाने गुणविधित्वासंभवात् स्नानान्तरस्यैव विशिष्टविधिरिति युक्तम् । तच्च माध्याह्निकमेव ;
“ ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत् ” इति कौर्मात् । तत्र मृतोत्थैरिति बहुवचनात् गोमयग्रहणम् ;
“ त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं च विचक्षणः ” इति शातातपीयात् । भागत्रयविनियोगमप्याह स एव—

“ अधमोत्तममध्यानामङ्गानां क्षालनं तु तैः ।

भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसंकरम् ॥ ”

इति । अनुलेपनक्रमयोः स्मृत्यन्तरवचनम्—

“ आयुष्कामः शिरोलेपं मृदा कुर्याद् द्विजः पुरा ।

श्रीकामः पादशौचं तु मृदा पूर्वं समाचरेत् ॥ ”

इति । मन्त्रोऽपि तत्रैव—

“ मही द्यौरिति मन्त्रेण मृत्तिकामभिमन्त्रयेत् ।

स्थोना पृथिवीति मन्त्रेण शिर आरभ्य लेपयेत् ॥ ”

इति । अनन्तरकार्यमपि तत्रैव—

“ तोयेऽवधृष्य गात्राणि निमज्ज्योन्मज्ज्य वै शनैः ।

आचम्य गोमयेनापि (‘मानस्त्वोवया समालभेत् ॥) ”

इति । एवं शरीरं मलमपाकृष्याप्सु त्रिर्निमज्ज्य तीरे उपां य “ आपो हि ष्ठा ” इत्याद्यष्टभिर्मन्त्रैः
तीर्थमभिमन्त्रयेत् । ‘ निमज्ज्योपस्पृशेत् ’ इति पाठे निमज्जनान्तरमाचम्य तीर्थमभिमन्त्रयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

ततोऽप्सु निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत् ॥ १९ ॥

पाठेनैवानन्तर्ये लब्धे तत इत्यभिमन्त्रणोत्तरकर्मानन्तर्यबोधनाय । तच्चोक्तं परिशिष्टे—“ तीर्थमभि-
मृश्यावगाह्य स्नातो द्विराचम्य मार्जयेत् । अन्व यो यन्त्यध्वभिरित्यष्टाभिः, आपो हि ष्ठेति नवभिः ।
अथ तीर्थमङ्गुष्ठेन इमं मे गङ्गे इत्यृचा त्रिः प्रदक्षिणमालोढ्य प्रकाशपृष्ठमग्नोऽघमर्षणसूक्तं त्रिरावर्तयेत् ”
इति । अप्स्वित्यनुवृत्तौ पुनर्वचनमभिमन्त्रितास्त्विति नियमार्थम् । निमज्जनस्य पुनर्वचनं यावज्जपसमाप्ति
निमज्जनप्राप्त्यर्थम् । अन्यथा ल्यपा जपपूर्वकालतामात्रमेव निमज्जनस्यापद्येत । तच्च ‘ प्रकाशपृष्ठतयैव

¹ The portion within brackets is missing in all MSS. It is supplied from the *Kṛtyakalpataru*, Vol. III, p. 62. (Gaekwad's Oriental Series, 1950).

निमग्नस्त्रिर्जपेत्' इत्यनेन सकृन्निमग्नस्त्रिरावर्तयेत्; न प्रत्यावर्तनं निमज्जनम् । अघमर्षणम्; अघमर्षणार्षिदृष्टम्
“ ऋतं च सत्यं च ” इति तृचं सूक्तम् । जपश्च मनसैव; संभवात् । अत एव व्यासः—

“ अङ्गुष्ठाङ्गुलिभिश्चैव श्रोत्रदृङ्नासिकामुखम् ।

निष्पीड्यान्तः प्रतिस्रोतस्त्रिः पठेदघमर्षणम् ॥ ”

इति ॥ १९ ॥

तद्विष्णोः परमं पदमिति वा ॥ २० ॥ द्रुपदां सावित्रीं
च ॥ २१ ॥ युञ्जते मन इत्यनुवाकं वा^१ ॥ २२ ॥ पुरुषसूक्तं वा ॥ २३ ॥

पक्षान्तराध्याह । अघमर्षणस्थाने “तद्विष्णोः” इत्यृचं वा जपेत् । त्रिरित्यनुवर्तते ॥ २० ॥
“द्रुपदादिवेन्मुमुचानः” इति यजुर्वेदप्रसिद्धा; तां वा त्रिर्जपेत्;

“द्रुपदा नाम गायत्री युजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।

अन्तर्जले त्रिरावृत्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ”

इति योगिस्मरणात् ॥ २१ ॥ “युञ्जते मन उत युञ्जते धियः” इति संहितोक्तमारण्यकोक्तं वानुवाकं
सकृज्जपेत्; सकृन्निमज्जने त्रिर्जपस्याशक्यत्वात् ॥ २२ ॥ “सहस्रशीर्षा” इति षोडशर्चं पुरुषदेवताकं सूक्तं
वा सकृज्जपेत् । ऐच्छिकोऽयं विकल्पः ॥ २३ ॥

स्नातश्चाद्र्द्रवासा देवपितृतर्पणमम्भःस्थ एव कुर्यात् ॥ २४ ॥

अघमर्षणान्तरमाह । अघमर्षणान्तरं पुनः स्नानार्थं स्नात इति; “अघमर्षणं त्रिरावृत्य
निमज्ज्योन्मज्ज्यादित्यमवलोकयेत्” इति स्मरणात् । चकारादभिषिक्तश्च; “ततोऽभिषिञ्चेन्मन्त्रैश्च वारुणैस्तु
यथाक्रमम्” इति स्मरणात् । ‘आर्द्रवासा अम्भःस्थ एव’ इत्यत्र आर्द्रवासा एव जल इति नियमात्
शुष्कवाससो जले निषेधः । आर्द्रवासा जल एवेति नियमादाद्र्द्रवाससः स्थले च निषेधः सिध्यति;

“ शुष्केणान्तर्जले नैव बहिरप्यार्द्रवाससा ।

स्नानं दानं जपो होमः कर्तव्यं पितृतर्पणम् ॥ ”

इति लिखितस्मरणात् । देवपित्रोरेवोपादानमृषिपरिहाराय; तेषामञ्जलौ तीर्थाभावेन तर्पणासंभवात् । तथाहि
“आर्षं कानिष्ठिकामूले” इत्युक्तलक्षणस्य दक्षिणकरस्थस्य ऋषितीर्थस्य “तौ युतावञ्जलिः पुमान्”
इत्युक्तलक्षणेऽञ्जलौ वामकरसंयोगेन तिरोहिततया जलनिर्गमाक्षमत्वात् । वियोजनेनागन्तर्निर्गमने अञ्जलित्व-

व्याघातात् । तस्मात् अञ्जलिना देवपित्रोरेव^१ तर्पणम् ; तत्तत्तीर्थसद्भावात् । न ऋषीणाम् ; तीर्थाभावात् । अत एव व्याघ्रपादः—

“ स्नानाङ्गत्वेनाञ्जलिना तर्पयेत् पितृदेवयोः ।
काम्ये नित्ये विशेषेण तत्र कुर्यात् प्रयत्नतः ॥ ”

इति देवपित्रोरेव तर्पणमाह । क्राष्णाजिनिरपि—

“ देवतानां पितॄणां च जले दद्याज्जलाञ्जलीन् ।
असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलं सकृत् ॥ ”

इति । क्वचित् देवर्षिपितृतर्पणमिति पाठः । स चाग्नेतनवाक्यविरोधाच्चिन्त्यः । यत्तु ऋषीणामपि क्वचिदञ्जलिना तर्पणश्रवणं, तत् “ अङ्गुल्यमृषीणाम् ” इत्यङ्गुलिमध्यस्थितऋषितीर्थाभिप्रायेणेति मन्तव्यम् । स्नानाङ्गतर्पण-प्रकारश्च स्मृत्यन्तरे—“ ब्रह्मादयो ये देवास्तान् देवांस्तर्पयामि ; भूर्देवांस्तर्पयामि ; भुवर्देवांस्तर्पयामि ; स्वर्देवांस्तर्पयामि ; भूर्भुवःस्वर्देवांस्तर्पयामि । कृष्णद्वैपायनादयो ये ऋषयस्तान् ऋषींस्तर्पयामि ; भूः ऋषींस्तर्पयामि ; भुवः ऋषींस्तर्पयामि ; स्वः ऋषींस्तर्पयामि ; भूर्भुवःस्वः ऋषींस्तर्पयामि । प्राचीनावीती, अग्नि-कव्यवाहनादयो ये पितरस्तान् पितॄंस्तर्पयामि ; भूः पितॄंस्तर्पयामि ; भुवः पितॄंस्तर्पयामि ; स्वः पितॄंस्तर्पयामि ; भूर्भुवःस्वः पितॄंस्तर्पयामि ” इति ॥ २४ ॥

परिवर्तितवासाश्चेत्^२ तीर्थमुत्तीर्य ॥ २५ ॥ अकृत्वा देवपितृ-
तर्पणं स्नानशार्दीं न पीडयेत् ॥ २६ ॥

अशक्तं प्रत्याह । यस्तु स्नात्वा जले स्थातुमशक्तः शुभ्रवासः परिधत्ते, स तीर्थाद्बहिरागत्य स्थल एव स्नानाङ्गं तर्पणं कुर्यात् ;

“ आर्द्रवासा जले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासाः स्थले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् ॥ ”

इति हारीतस्मरणात् ॥ २५ ॥

तर्पणोत्तराङ्गं व्यतिरेकेणाह । परिवर्तितवासा अपि देवपितृतर्पणात् प्राक् स्नानवस्त्रं न निष्पीडयेत् । यथाह योगीश्वरः—

“ यावद्देवानृषींश्चैव पितृंश्चापि न तर्पयेत् ।
तावन्न पीडयेद्वस्त्रं येन स्नातो भवेद् द्विजः ॥ ”

इति । एतेन वस्त्रनिष्पीडनस्य तर्पणोत्तराङ्गत्वं गम्यते ;

“ निष्पीडयति यो वस्त्रं स्नानं कृत्वा ह्यतर्पिताः ।

निराशाः पितरो यान्ति शार्पं दत्त्वा सुदारुणम् ॥ ”

इत्यन्यथा करणे दोषश्रवणात् । अत एव—

“ ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।

ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥ ”

इति मन्त्रोऽपि तत्र स्मर्यते । नित्यनर्पणेऽप्येतत् समानम् ; स्नानाङ्गनित्यतर्पणयोर्मध्ये पाठात् ; दोषश्रवणा-
विशेषाच्च ॥ २६ ॥

स्नात्वाचम्य^१ विधिवदुपस्पृशेत् ॥ २७ ॥

स्नानेऽन्यदप्युत्तराङ्गमाह । वस्त्रनिष्पीडनान्तस्नानविध्यानन्तर्यं द्विराचमनस्य गमयितुं पुनः स्नानपरामर्शः ।
अन्यथा मज्जनमात्रानन्तरमेव स्यात् । यद्वा स्नानमात्रविधेः वस्त्रनिष्पीडनान्तताबोधनाय । अन्यथा मध्याह्नस्नान
एव स्यात् ; प्रकरणात् । विधिवत् इन्द्रियस्पर्शनान्तमाचम्य पश्चात् द्वितीयवारं तथैवाचामेत् । एतेन यत्र
सामान्यतोऽपि द्विराचामेत् इत्युच्यते, तत्रापि साङ्गाया एवाचमनभावनाया द्विरावृत्तिः, न प्रधानमात्रस्य ।
‘ आवृत्तिस्तन्त्रेणाङ्गानि ’ इति न्यायोऽप्यत्रानुगृहीतः ;

“ स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥ ”

इति योगिस्मरणात् ॥ २७ ॥

पुरुषसूक्तेन प्रत्यूचं पुरुषाय पुष्पाणि दद्यात् ॥ २८ ॥

उदकाञ्जलींश्च ॥ २९ ॥ आदावेव दैवेन तीर्थेन देवानां तर्पणं कुर्यात्

॥ ३० ॥ तदनन्तरं पित्र्येण पितॄणाम्^२ ॥ ३१ ॥

मध्याह्नस्नानाङ्गमाह । “ सहस्रशीर्षा ” इत्यादि षोडशर्चं पुरुषसूक्तम् । तस्य षोडशभिः ऋग्भिः
जलशायिने विष्णवे षोडश पुष्पाणि ॥ २८ ॥ तदभावे जलमेव वा दद्यात् एकैकमञ्जलिमिति ॥ २९ ॥
तच्चोपवीतिनैव ; “ उपवीतं देवानां निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणाम् ” इति श्रुतेः । कुशाग्रैश्च ;

“ कुशाग्रैस्तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

द्विगुणीकृत्य मूलाग्रैः पितॄन् संतर्पयेद् द्विजः ॥ ”

^१ स्नात्वा च विधि—ठ.

^२ पितॄन्—ग.

इति स्मरणात् । तच्च प्राग्ग्रेषु ;

“ प्राग्ग्रेषु सुरास्तर्प्या मनुष्याश्चोदगग्रतः ।

पितरो दक्षिणाग्रेषु चैकद्वित्रिजलाञ्जलीन् ॥ ”

इति आग्नेयात् । ^१तत्र तिलेषु गोभिलः—

“ शुक्लेस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्याञ्छबलैस्तिलैः ।

पितृस्तु तर्पयेत् कृष्णैस्तर्पयन् सर्वशो द्विजः ॥ ”

इति । कात्यायनः—

“ पातयेद्दक्षिणं जानुं देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरं जानुं पितृन् परिचरन्नपि ॥ ”

इत्याद्यन्यतोऽवगन्तव्यम् ॥ ३० ॥ देवतर्पणानन्तर्यवचनं स्मृत्यन्तरीयमध्यस्थितर्पितर्पणनिरासाय ; अञ्जलावृषि-
तीर्थस्य विशेषात् । तेषामपि तर्पणं चेत् अङ्गुलिमध्यस्थितर्पित्थेनैत्युक्तमेव ॥ ३१ ॥

**तत्रादौ खवंश्यानां तर्पणं कुर्यात् ॥ ३२ ॥ ततः ^२संबन्धि-
बान्धवानाम् ॥ ३३ ॥ ततः सुहृदाम् ॥ ३४ ॥**

तत्र पितृणां क्रममाह । तत्र पितृगणे प्रथमं स्वान् साक्षात् संबन्धिनः पितृमातृमातामहांस्तदनन्तरं
वंश्यान् पितृव्यभ्रातृमातुलादींस्तर्पयेत् ; “ संतर्प्य स्वान् पितृन् पूर्वं पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् ” इति योगि-
स्मरणात् । तर्पणानुवृत्तौ पुनर्वचनमञ्जलिसंख्याभेदप्रदर्शनाय । क्रिन्नुवृत्तौ पुनर्वचनं तु प्राचीनावीतित्वादिषूक्त-
गुणभेदप्रदर्शनाय । गुणान्तरमप्याह यमः—

“ संबन्धनामगोत्रेण स्वधान्तेन नमोऽन्ततः ।

वस्वादिरूपं निर्दिश्य तर्पयेत् पितृपूर्वकम् ॥ ”

इति ॥ ३२ ॥ किंच संबन्धिनः भागिनेयश्चशुरश्यालादयः । बान्धवाः पैतृवस्त्रेयमातृवस्त्रेयमातुलादयः ।
तांस्तर्पयेत् ॥ ३३ ॥ किंच सुहृदः मित्रगुर्वाचार्योपाध्यायादयः । तांश्च तर्पयेत् । ^३एते च संगृहीताः
स्मृत्यन्तरे—

“ पितृमातृमातामहाः पितृव्या आतरस्ततः ।

पितृष्वसा मातुलश्च तद्भगिन्यः स्वजामयः ॥

भार्या पुत्राश्च पौत्राश्च भ्रातृपुत्रास्तथैव च ।

दुहिता श्वशुरश्चैव भावुका गुरवस्तथा ॥
 आचार्याः सुहृदः श्याला उपाध्यायश्च पोषकः ।
 स्वामिनश्च सखायश्च मातापित्रेश्च बान्धवाः ॥
 आत्मनो बान्धवाश्चैव एवं ज्ञाता यथाक्रमम् ।
 तर्पणे च गयाश्राद्धे तीर्थे चैव महालये ॥”

इति । अत्र पित्रादिशब्दाः पित्रादित्रयपराः । यथाह हारीतः—“पित्रादीन् मात्रादीन् मातामहादीन् पितृत्र्यांस्तत्पत्नीः ^१ज्येष्ठभ्रातृस्तत्पत्नीस्तर्पयेत्” इति ॥ ३४ ॥

एवं नित्यस्नायी स्यात् ॥ ३५ ॥

स्नानविधिमुपसंहरति । उक्तेन विधिना प्रत्यहं स्नायात् । अनेन च तर्पणानन्तरं स्नानोपसंहारेण तर्पणस्यापि विष्णुपूजनवत् संदंशान्तःपातित्वात् स्नानाङ्गत्वं गमयति । नित्यवचनादकरणे प्रत्यवायं गमयति । “अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन” इति श्रवणात् । यद्यपि “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः” इति वचनात् स्नानद्वयस्यापि नित्यत्वं गम्यते, तथाप्यनातुरं प्रत्येव द्वयोर्नित्यत्वम् । सर्वान् प्रति तु—

“अस्नातस्तु पुमान्नाहो जपामिहवनादिषु ।

प्रातः स्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥”

इति शङ्केन प्रातःस्नानस्यैव सर्वकर्माङ्गत्वाभिधानन्नित्यत्वम् । स्नाननित्यत्वे च तदङ्गस्य तर्पणादेरपि नित्यत्वं सिध्यति । यत्तु तर्पणे फलश्रवणं तन्नित्यकाम्यताबोधनाय । यथाह शङ्खः—

“स्नातः संतर्पणं कृत्वा पितॄणां तु तिलाभसा ।

पितृलोकमवाप्नोति प्रीणाति च पितॄस्तथा^२ ॥”

इति ॥ ३५ ॥

**स्नातश्च ^३पवित्राणि यथाशक्ति जपेत् ॥ ३६ ॥ विशेषतः
 सावित्रीम् ॥ ३७ ॥ पुरुषसूक्तं च ॥ ३८ ॥ नैताभ्यामधिकमस्ति
 ॥ ३९ ॥**

एवं तर्पणानन्तरमुत्तरीत्या विष्णुं संपूज्य तदनन्तरमाह । स्नानविधेः विष्णुपूजनान्तताप्रदर्शनाय पुनः स्नानपरामर्शः । पवित्राणि पावमानानि तरस्समन्धादीनि अनियतसंख्यानि जपेत् ॥ ३६ ॥ किञ्च

^१ मातुलांस्तत्पत्नीः—स्व.

^२ तथा पितॄन्—ग.

^३ यथाशक्ति पवित्राणि—ज.

पूर्वोक्तजपसंख्यापेक्षया अधिकसंख्यया गायत्रीं जपेत् । यद्वा सूक्तान्तरजपोऽस्तु मा वा ; सावित्रीं त्ववश्यं जपेदिति ॥ ३७ ॥ किंच “सहस्रशीर्षा” इति षोडशर्चं सूक्तं च विशेषतो जपेत् ॥ ३८ ॥ विशेषतो ^१जपे हेतुमाह । गायत्रीपुरुषसूक्ततोऽधिकफलसाधनमन्यद्यतो नास्ति ; “गायत्र्युपासिता येन तेनोपास्तं जगत्त्रयम्” ^२इति स्मरणात् । अयं च पृथगेव मध्याह्नस्नानाङ्गं वा जपः, न मध्याह्नसंध्याङ्गम् । तस्या द्वयपदोपादानेन प्रागेवानङ्गत्वस्य बोधनात् ॥ ३९ ॥

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिबोधिते^३ ॥ ४० ॥

स्नानस्य नित्यत्वे हेतुमाह । यतः दैवे वैश्वदेवादौ ; पित्र्ये नित्यश्राद्धादौ ; जप्ये ब्रह्मयज्ञादौ ; दाने अतिथिपूजादौ ; विधिबोधिते देवपूजादौ नित्ये । तथाशब्देन नैमित्तिके ग्रहशान्त्यादौ ; चशब्दात् काम्ये गोदानादौ च स्नातस्यैवाधिकारः । अतः अनारभ्याधीतमपि स्नानं नित्यकर्मापेक्षितत्वान्नित्यम् ॥ ४० ॥

अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ।

अन्मात्रेणाभिषिक्तस्य नश्यन्त इति धारणा ॥ ४१ ॥

तस्यैव नैमित्तिकत्वे हेतुमाह । अलक्ष्मीः निर्ऋतिः । कालकर्णी दुःसहदुहिता । चकारात् कलहादयः । दुःस्वप्नं स्वप्ने स्वराद्यारोहणम् । दुर्विचिन्तितम् अशुभविचिन्तितम् । एतानि उद्धृतेनानुद्धृतेन वा तीर्थातीर्थ-साधारणेन जलेन यः स्नानशीलः पुमान् तस्य नश्यन्तीति नियमः । तेन नैमित्तिकमपि ॥ ४१ ॥

याम्यं हि यातनादुःखं नित्यस्नार्या न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो नराः^४ ॥ ४२ ॥

इति ^५श्रीविष्णुस्मृतौ चतुःषष्टितमोऽध्यायः

तस्यैवाकाम्यत्वमाह । नित्यस्नानशीलः पुमान् ^६यमलोकं स्वं च ^७परकीयमपि यातनादुःखं न पश्यति । किं पुनः स्वीयमनुभविष्यति । तस्मात् अकाम्यम् । पापक्षयार्थत्वमप्यस्याह । यानि पुनः अनिर्दिष्ट-

^१ जगहेतु—च.

^३ विधिनोचिते—ग.

^५ वैष्णवे धर्मशास्त्रे स्नानविधिप्रकरणं चतुःषष्टितमम्—ज, ठ.

^६ यमलोकीयं—च.

^२ इत्यादिस्मरणात्—ख, ग.

^४ जनाः—ठ.

^७ परलोकीयमपि—च.

प्रायश्चित्तानि पापानि, तान्यपि नित्यस्नानेन नश्यन्तीति । यद्वा महापातक्यादयोऽपि नित्यस्नानेन पूताः प्रायश्चित्तानुष्ठायिनो भवन्तीति प्रायश्चित्ताङ्गत्वमप्यस्येति ॥ ४२ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज-
^२श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां
चतुःषष्टितमोऽध्यायः

^१ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यां चतुःषष्टितमोऽध्यायः—घ, च.

^२ श्री omitted in ग.

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः

**¹अथातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तो
देवतार्चायां ²स्थले वा भगवन्तमनादिनिधनं वासुदेवमभ्यर्च-
येत् ॥ १ ॥**

मध्याह्नस्नानानन्तरं विष्णुपूजनं पञ्चषष्टितमाध्यायेनाह । पाठादेवानन्तर्यसिद्धौ अथशब्दः निरञ्जनध्यान-
सूर्यावलोकनोपस्थानमुखमार्जनादिस्मृत्यन्तरोक्तकर्मानन्तर्यार्थः । तानि च योगयाज्ञवल्कीये प्रसिद्धानि । यतो
देवपूजाकरणे

“³यो मोहादथवाल्स्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।

भुङ्क्ते स याति नरकान् किमिभूत्वेह जायते ॥”

इत्यादिदोषः श्रूयते, अतो हेतोः । सुस्नात इति वारुणस्नानवत् एव देवतार्चायामधिकारं गमयति ;

“वारुणेनैव संशुद्धो जपामिहवनादिषु ।

अधिकारी भवेन्मर्त्यो देवतानां च पूजने ॥”

इति शङ्खस्मरणात् । प्रक्रमात् प्राप्तावपि पुनः स्नानवचनं प्रातः स्नानानन्तरमपि देवपूजाप्राप्त्यर्थम् ; “प्रात-
र्मध्यंदिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत्” इति शौनकस्मरणात् । सुप्रक्षालितपाणिपाद इति ;

“स्नवन्त्यादिष्वथाचम्य सोपानत्क्रो ह्यसंस्पृशन् ।

आगतः सोदपात्रस्तु यत्नेन शुचिरेव सः ॥”

इति योगिना सोपानत्क्रागमनविधानात् पादानुपहत्या प्रक्षालनाप्राप्तौ नियमार्थमुच्यते । सुप्राभ्याम् “उभयोः
सप्त दातव्यास्तिस्रस्तिस्रस्तु पादयोः” इति करपादयोः मृत्संख्यात्रापि विधीयते । स्वाचान्त इति
आचमनानुकल्पनिरासाय । देवतार्चा देवप्रतिमा । स्थलं स्थण्डिलम् । अशब्दात् अभ्यादिषु च ;

“अप्स्वमौ हृदये चैव स्थण्डिले प्रतिमासु च ।

विशेषे च हरेः सम्यगर्चनं मनुना स्मृतम् ॥”

¹ अतः omitted in उ ; अथ स्नातः—ज.

² स्थले वा—उ.

³ मोहादप्यथवाल्स्यात्—घ.

इति नारदस्मरणात् । एतेषु सालग्रामो मुख्यः ;

“पूजार्थमुत्तमं स्थानं सालग्रामं तदुच्यते ।

द्वारकाजातचक्राङ्गा शिला श्रेष्ठा तथैव च ।

तयोश्च संगमं कृत्वा पूजयन्मुक्तिभाग्भवेत् ॥”

इति स्कान्दात् । भगवन्तम् अष्टगुणैश्वर्ययुक्तम् । अनादिनिधनं जन्ममरणरहितम् । एताभ्यां विशेषणाभ्या-
मस्य देवतान्तरादुक्तर्षोऽभिहितः । वासुदेवं सर्वभूताधारम् ; “वासुदेवः सर्वम्” इति स्मरणात् ।
तमभिमुखीकृत्य अर्चयेत् ॥ १ ॥

**अश्विनोः^१ प्राणस्तौ त इति जीवादानं दत्त्वा युञ्जते मन
इत्यनुवाकेनावाहनं कृत्वा जानुभ्यां पाणिभ्यां शिरसा च
नमस्कारं कुर्यात् ॥ २ ॥**

तत्प्रकारमाह । “अश्विनोः प्राणस्तौ ते” इति काठकीयमन्त्रेण च यष्टन्यजीवस्य भगवतः ;
“जीवो विनयिता साक्षी” इति स्मरणात् । आदानम् ; ध्यानेनान्तःकरणे संनिधानं कृत्वा “युञ्जते मन
उत युञ्जते धियः” इति तैत्तिरीयसंहितारण्यकान्यतरपठितेनावाहनं स्थण्डिलादिष्वसतः संनिधानं कृत्वा
जानुद्वयमवाच्य भूमावज्जलिं कृत्वा तदुपरि शिरसा प्रणमेत् । चकारात् मनसा वाचा च ‘ओं नमो भगवते
वासुदेवाय’ इति । आवाहनं च स्थण्डिलादिविषयम् ;

“उद्धासावाहने न स्तः स्थिरायास्तूद्धवार्चने ।

अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु द्वयं भवेत् ॥”

इति भागवतात् । सालग्रामे तु नैव ;

“सालग्रामशिलायां तु नावाहनविसर्जने ।

सालग्रामशिलायां तु नित्यं संनिहितो हरिः ॥”

इति स्कान्दात् । कथं तर्हि षोडशोपचारकृत्यसिरिति चेत् ; सत्यम्, पुष्पाञ्जलिनेति ब्रूमः ।

“आवाहनऋचा दद्यात् पूर्वं पुष्पाञ्जलिं हरेः ।

तस्यैवोन्मुखतां प्राप्ते यागे चोद्धासने ऋचा ।

अन्ते पुष्पाञ्जलिं दद्याद्यागसंपूर्तिसिद्धये ॥”

इति अनुष्ठुबिधानात् ॥ २ ॥

आपो हि ष्ठेति तिसृभिरर्घ्यं निवेदयेत् ॥ ३ ॥ हिरण्यवर्णा
 १इति चतसृभिः पाद्यम् ॥ ४ ॥ शं न आपो धन्वन्या इत्याच-
 मनीयम् ॥ ५ ॥ इदमापः प्रवहतेति स्नानीयम् ॥ ६ ॥ २रथे अक्षेषु
 वृषभस्य वाजे इत्यनुलेपनालंकारौ ॥ ७ ॥ युवा सुवासा इति वासः
 ॥ ८ ॥ पुष्पावतीरिति पुष्पम् ॥ ९ ॥ धूरसि धूर्वेति धूपम् ॥ १० ॥
 तेजोऽसि शुक्रमिति दीपम् ॥ ११ ॥ दधिक्राव्ण इति मधुपर्कम्
 ॥ १२ ॥ ३हिरण्यगर्भ इत्यष्टाभिर्नैवेद्यम् ॥ १३ ॥

“ आपो हि ष्ठा मयो भुवः ” इति तृचेनार्घ्यं करशुद्धिकरं वारि निवेदयेत् । निवेदनं नामाग्रतः
 स्थापनम् ॥ ३ ॥ “ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः ” इत्यारभ्य “ मयि वर्चो बलमोजो निवृत्त ” इत्यन्तेन
 ऋक्चतुष्टयेन पाद्यं पादशौचकरं वारि निवेदयेदिति प्रत्येकं संबध्यते । यद्यपि “ पाद्यं तृतीयया चैव
 चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदापयेत् ” इत्यत्र पाद्यार्घ्ययोर्विपर्यासः श्रूयते, तथाप्यसौ पुरुषसूक्तेनार्चन एव । अत्र तु
 यथोक्त एव क्रमः ;

“ आपो हि ष्ठेति तिसृभिस्ततोऽर्घ्यं विनिवेदयेत् ।
 हिरण्यवर्णेति च तथा पाद्यं चतसृभिर्द्विज ॥ ”

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ।

“ प्रथमां विन्यसेद्दामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
 तृतीयां वामपादे च चतुर्थीं दक्षिणे तथा ”

इति न्यासे करयोः प्राथम्याच्च ॥ ४ ॥ “ शं न आपो धन्वन्याः ” इति कठशास्त्रीयैकर्चा आचम-
 नाहं जलमाचमनीयम् ॥ ५ ॥ “ इदमापः प्रवहत ” इत्येक्यर्चा स्नानीयं स्नानाहं जलम् ॥ ६ ॥
 “ रथे अक्षेषु ” इति कठशास्त्रीयैः चतुर्भिः अनुलेपनं चन्दनम् ; अलंकारः कटकमुकुटादिः ॥ ७ ॥
 “ युवा सुवासाः ” इत्येक्यर्चा वासः वस्त्रम् । यद्यपि “ पष्ठथा स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वस्त्रमेव च ” इति
 स्मृत्यन्तरे स्नानानन्तरमेव वस्त्रदानं श्रूयते, तथापि तत् पुरुषसूक्तेनार्चन एव । अत्र तु यथोक्त एव क्रमः ;

“ इदमापः प्रवहत स्नानमन्त्रः प्रकीर्तितः ।
 रथे अक्षेषु च तथा चतसस्त्वनुलेपने ।
 युवा सुवासा इति च मन्त्रो वाससि कीर्तितः ॥ ”

१ इति omitted in घ.

२ रथेष्वक्षेषु वृषभराजा—क, घ, च and Jolly's edition,

३ This Sūtra omitted in ख.

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ॥ ८ ॥ “पुष्पावतीः प्रसूवतीः” इति तैत्तिरीयर्चा पुष्पम् ॥ ९ ॥ “धूरसि धूर्व धूर्वन्तम्” इति तैत्तिरीययजुषा धूपम् ॥ १० ॥ “तेजोऽसि शुक्रम्” इति कठशाखीयैकर्चा दीपम् ॥ ११ ॥ “दधि क्राव्णो अकारिषम्” इत्येक्यर्चा मधुपर्कम् ; मधुसंपृक्तं दधि ॥ १२ ॥ “हिरण्यगर्मः समवर्तत” इत्यारभ्य “यश्चिदापो महिना” इत्यन्ताभिरष्टाभिः ऋग्भिः नैवेद्यं निवेदयेदिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ १३ ॥

१ चामरं व्यजनं मात्रां छत्रं यानासने तथा ।

सावित्रेणैव तत् सर्वं देवाय विनिवेदयेत् ॥ १४ ॥

चामरव्यजने प्रसिद्धे । मात्रा आदर्शः ; “चामरव्यजनादर्शाश्छत्रं यानासने तथा” इति विष्णुधर्मोत्तरात् । यानं शिबिकादि । आसनं सिंहासनादि । तत्सर्वमित्यनेन शुद्धाचमनकरोद्वर्तनताम्बूल-नीराजनादीनां ग्रहणम् । एतानि सावित्रेण गायत्र्या भगवते निवेदयेत् । यथा गारुडे—

“अथ भुक्तवते दद्याच्छुद्धाचमनमम्भसा ।

पुनराचमनं दद्यात् करोद्वर्तनमेव च ।

सकंपूरं च ताम्बूलं कुर्यान्नीराजनं तथा ॥”

इति । अनुवृत्तावपि पुनर्निवेदनवचनमुक्तसंख्योपचारतो न्यूनाधिकसंख्योपचारान्तरप्रदर्शनार्थम् । यथोक्तं पुराणसमुच्चये—

“पञ्च वा दश वा कार्यास्तथा वै षोडशापि वा ।

उपचारा भगवते चतुःषष्टिरथापि वा ॥”

इति । ते चास्मकृते स्मृतिसिन्धौ द्रष्टव्याः ॥ १४ ॥

एवमभ्यर्च्य तु जपेत् सूक्तं वै पौरुषं ततः ।

तेनैव चाज्यं जुहुयाद्यदीच्छेच्छाश्वतं पदम् ॥ १५ ॥

इति ‘श्रीविष्णुस्मृतौ’ पञ्चषष्टितमोऽध्यायः

१ चामरव्यजने छत्रं मात्रा—ठ.

२ जुहुयाद्य इच्छेत्—ठ.

३ देवताभ्यो निवेदयेत्—ठ.

४ वैष्णवे धर्मशास्त्रे अर्चनप्रकरणं पञ्चषष्टितमम्—ज, ठ.

पूजोत्तराङ्गमाह । एवमुक्तैः षोडशोपचारैः भगवन्तं संपूज्य षोडशर्चं पुरुषसूक्तं जपेदेवेति वैशब्दात् नित्यमङ्गम् । ततः जपानन्तरं शाश्वतपदकामश्चेत् तेनैव सूक्तं प्रत्यृचं लौकिकेऽग्नौ इध्माधानाद्याज्यभागान्तं वक्ष्यमाणविधिना कृत्वा आज्यं जुहुयादिति काम्यमङ्गम् ॥ १५ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्पणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज-
श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां
पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः

षट्षष्टितमोऽध्यायः

न नक्तं ^१गृहीतेनोदकेन ^२देवपितृकर्म कुर्यात् ॥ १ ॥

उक्तोपचारद्रव्यविवेचनं षट्षष्टितमेन कर्तुमादौ जलनिर्णयमाह । दैवं देवपूजादि । पित्र्यं श्राद्धादि ।
पर्युषितेन जलेन गङ्गोदकव्यतिरिक्तेन न कुर्यात् ;

“ जलं पर्युषितं त्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ।

तुलस्यगस्त्यबिल्वानि गाङ्गं वारि न दुप्यति ॥ ”

इति स्मरणात् ॥ १ ॥

^३चन्दनमृगमददारुकर्पूरकुङ्कुमजातीफलवर्जमनुलेपनं न
दद्यात् ^४ ॥ २ ॥ न वासो नीलीरक्तम् ^५ ॥ ३ ॥

चन्दनं मलयजम् । मृगमदः कस्तूरी । दारु सुगन्धिर्देवदारुः । कर्पूरः चन्द्रः । कुङ्कुमं केसरम् ।
जातीफलं तद्वृक्षकाष्ठम् । एतान्येवानुलेपनार्थं देयानि ; नान्यानि तुलसीकाष्ठागरुवर्जितानि ;

“ कलौ यच्छन्ति ये विष्णोस्तुलसीकाष्ठचन्दनम् ।

विष्णुप्रीतिकरं मर्त्या उत्तरां यान्ति ते भुवम् ॥ ”

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ; “ गन्धेभ्यश्चन्दनं पुष्पं चन्दनादगरुर्वरः ” इति याम्यात् ^६ ॥ २ ॥

नीलीरागेण रक्तं वस्त्रं न देयम् । वासोग्रहणात् पट्टवस्त्राद्यनिषेधः ; “ ऊर्णायां पट्टवस्त्रे च नीलीदोषो
न विद्यते ” इति स्मरणात् । इदं चान्यस्याप्युपलक्षणम् ;

“ आखुदष्टानि दग्धानि जीर्णान्यनैर्धृतानि च ।

क्रिमिदष्टानि शीर्णानि स्थूलान्यपहृतानि च ॥

^१ गृहीतोदकेन—घ.

^३ चन्दनकुङ्कुमागकर्पूरमृगमदजातीफल—ठ.

^५ नीलरक्तम्—ठ.

^२ देवकर्म—ठ.

^४ कुर्यात्—ज.

^६ पाद्मे—ख,

दुष्कर्मसु प्रयुक्तानि देवतामिधृतानि च ।
स्यूतान्यन्यायलब्धानि न स्युः शस्तानि जातुचित् ॥ ”

इति भारद्वाजस्मरणात् । शस्तान्यप्याह स एव—

“ श्रेष्ठानि पट्टवस्त्राणि देववासांसि सर्वदा ।
एषामलाभे कार्पासवासांसि प्रयतानि च ॥ ”

इति ॥ ३ ॥

न मणिसुवर्णयोः प्रतिरूपमलंकरणम् ॥ ४ ॥

कृत्रिममणिसुवर्णादिनिर्मितमलंकारं न दद्यात् । अलंकाराश्च नारसिंहे—

“ सुवर्णभरणैर्दिव्यैर्हारकेयूरकुण्डलैः ।
मुकुटैः कनकाद्यैश्च यो विष्णुं पूजयेन्नृप ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वभूषणभूषितः ।
इन्द्रलोके वसेच्छ्रीमान् यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ ”

इति ॥ ४ ॥

^१नोग्रगन्धि ॥ ५ ॥ नागन्धि ॥ ६ ॥ न कण्टकिजम् ॥ ७ ॥

^२कण्टकिजमपि शुक्लं ^३सुगन्धिकं तु दद्यात् ॥ ८ ॥

उग्रः घ्राणग्लानिकरः^५ गन्धो यस्येति तत् धतूरादि ॥ ५ ॥ गन्धशून्यं गिरिकर्णिकादि ।

“ कोशातक्यर्कधतूरशाल्मली गिरिकर्णिका ।
कपित्थं लाङ्गली शिग्रुकोविदारौ शिरीषकम् ।
अज्ञानात् पूजयेद्विष्णुं नरो नरकमाप्नुयात् ॥ ”

इति ॥ ६ ॥ कण्टविवृक्षोद्भवं कण्टकारिकादि ;

“ कण्टकारिकया शोकं ^६कुटजैर्दुःखसंगमः ।
शाल्मलीकुसुमारोपे स्वपापैरनुलिप्यते ॥ ”

इति पुष्पसारस्मरणात् ॥ ७ ॥ तस्यापवादमाह । कण्टकिजमपि केतकादि शुक्लं सुगन्धि च देयम् ;

^१ नागन्धि । नोग्रगन्धि । न दुर्गन्धि । पुष्पं न कण्टकिजम्—ज, ठ.

^२ This Sūtra omitted in ख.

^४ देयम्—ग.

^५ ग्लानिकरः—ग.

^३ तु यत् तत्—ज, ठ.

^६ कुजन्यैः—घ.

“ एकया वापि केतवया यदा संपूज्यते हरिः ।
पूजितो द्वादशाब्दं तु केशवस्तेन निश्चितम् ॥ ”

इति तत्त्वसागरस्मरणात् । पुनर्दद्यादिति वचनं निषेधानुषङ्गनिरासाय ॥ ८ ॥

^१रक्तमपि ^२कुङ्कुमं जलजं च दद्यात् ॥ ९ ॥

कुङ्कुमं केसरम् । ^३जलजं रक्तोत्पलम् । चकारात् करवीरादिः ;

“ करवीरकपुष्पेण रक्तेनाथ सितेन वा ।
मुचुकुन्दस्य चैकेन पूजयित्वा दिवं व्रजेत् ॥ ”

इति स्मरणात् । जलजत्वविशेषणात् अरक्तमपि । तत्त्वसागरे—

“ वैष्णवान्यथ पुष्पाणि संक्षेपेण निबोध मे ।
पद्मं गन्धोत्पलं चान्यदुत्पलं नीलमेव च ॥
श्वेतं चैव तथा रक्तमुत्पलं कुमुदं तथा ।
पुष्पाण्येतानि राजेन्द्र शस्तानि जलजेष्वपि ॥ ”

इति । अनेन विहितरक्तातिरिक्तं निषिद्धमिति गम्यते । पुनर्दद्यादिति वचनं पुष्पसंख्यातिरेकेण फलातिशय-
द्योतनाय । तच्च लक्षपूजायां सिद्धम् ॥ ९ ॥

न धूपार्थे जीवजातम् ॥ १० ॥ न घृततैलं विना किञ्चन
दीपार्थे ॥ ११ ॥

प्राप्यङ्गं नखशृङ्गादि धूपत्वेन न देयम् । सर्जरसादि च वृक्षरसो धूपत्वात् देयम् । ^४रत्नकोशे—

“ गुग्गुलुं चागुरुं चैव सकोष्ठं चैव चन्दनम् ।
उशीरं च गुडं चैव घृतकर्पूरकैर्युतम् ॥ ”

इति ॥ १० ॥ घृतम् ; गोमहिष्यजानां निर्दशाहानाम् ; “ गोमहिष्यजानामनिर्दशाहानाम् ” इति वसिष्ठ-
स्मरणात् । पयोनिषेधे तद्विकाराणामपि निषेधः । अन्येषाम् “ औष्ट्रमैकशफं क्षौणमारप्यकमथाविकम् ” इति
विकारमात्रस्यैव निषेधः । तैलं तिलोद्भवम् ;

^१ न रक्तं दद्यात् । रक्तमपि—ठ.

^३ जलजं omitted in ग.

^४ घृततैलेर्विना किञ्चित्—ठ.

^२ कुङ्कुमजं—ज, ठ.

^५ तरलकोशे—घ, च.

“ तैलं तिलोद्भवं चैव वार्क्षं तैलं तथैव च ।
कापिलादिघृतं चैव दीपद्रव्यमिति स्मृतम् ॥ ”

इति वचनात् । आदिपदात् वनतिलजानां ग्रहणम् ;

“ ग्राम्येण वापि तैलेन वनजन्येन वा नरः ।
दीपं ^१दत्त्वा महाविष्णोर्विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ”

इत्युक्तेः । एतदुभयातिरिक्तं दीपं न देयम् ; “ करञ्जं चापि चिञ्चं च एरण्डादीनि वर्जयेत् ” इति स्मरणात् ॥११॥

नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे ॥ १२ ॥

अभक्ष्यप्रकरणोक्तं सर्वम् ‘ अनर्चितं वृथा मांसम् ’ इत्यादि नैवेद्ये न देयम् । बृहन्नारदीये—

“ शाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं चैव सशर्करम् ।
नैवेद्यं देवदेवाय विष्णवे विनिवेदयेत् ॥
संस्कृतं चान्नमाज्याद्यैर्दधिकीरमधूनि च ।
फलमूलव्यञ्जनानि मोदकं च निवेदयेत् ॥ ”

इति । भरद्वाजोऽपि—

“ परमान्नमतिश्रेष्ठं श्रेष्ठमन्नं तु केवलम् ।
अपूपा मण्डकाद्यास्तु नवगोधूमपिष्टजाः ॥ ”

इति ॥ १२ ॥

न भक्ष्ये ^२अप्यजामहिषीक्षीरे ॥ १३ ॥

भक्ष्येष्वपि विशेषमाह । अजामहिष्योः ग्राम्यारण्ययोः क्षीरे भक्ष्ये अपि न देये ;

“ गवां प्रशस्तं त्रितयं पीयूषदधिसर्पिषाम् ।
अन्यजीवभवानां तु न प्रशस्तमिति स्मृतम् ॥ ”

इति स्मरणात् ॥ १३ ॥

^३पञ्चनखमत्स्यवराहभांसानि च ॥ १४ ॥

मांसेष्वाह । पञ्चनखाः शशादयः पञ्च । मत्स्याः सिंहतुण्डकादयः । वराहः आरण्यः । एते
भक्ष्या अपि न देयाः ;

“ भक्ष्याः पञ्चनखाः सेवागोधाकच्छपशल्याकाः ।
 शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ।
 तथा पाठीनराजीवसशल्याश्च द्विजातिभिः ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । भक्ष्यनिषेधादभक्ष्याणां सुतरां निवृत्तिः ; ‘ नामक्ष्यं नैवेद्यार्थे ’ इति निषेधात् ॥ १४ ॥

^१प्रयतश्च शुचिर्भूत्वा सर्वमेव निवेदयेत् ।

तन्मनाः सुमना भूत्वा ^२त्वराक्रोधविवर्जितः ॥ १५ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ षट्षष्टितमोऽध्यायः

कर्तृनियमानाह । प्रयतः बाह्यशौचवान् । सुस्नातत्वाद्यनुवृत्तावपि पुनर्वचनं पञ्चविधशुद्धिप्राप्त्यर्थम् ।

यथा मन्त्रकोशे—

“ प्रथमं देहशुद्धिः स्यात् स्थानशुद्धिरनन्तरम् ।
 पात्रशुद्धिस्तृतीया च आत्मशुद्धिश्चतुर्थिका ।
 पञ्चमी चित्तशुद्धिः स्याच्छुद्धयः पञ्च वै स्मृताः ॥ ”

इति । आत्मा अन्तःकरणम् । चित्तं तद्भूतिः । शुचिः ; तीर्थाभिषेकादिना । यथाह शौनकः—

“ तीर्थाभिषेकपूतात्मा कृत्वा चैवोर्ध्वपुण्ड्रकम् ।
 भूषणाद्यैरलंकृत्य दुकूलादींश्च धारयेत् ॥
 मौक्तिकानि प्रवालानि पद्माक्षांस्तुलसीमणीन् ।
 जपपूजनवेलायां धारयेद्यः स वैदिकः ॥
 धारयेदक्षमालां वा सौवर्णीमथवापि वा ।
 पवित्रपाणिः पूतात्मा पद्मस्थः स्वस्तिकासनः ।
 कुर्यादाराधनं विष्णोर्देवदेवस्य चक्रिणः ॥ ”

इति । तीर्थम् ; भगवच्चरणोदकम् । ऊर्ध्वपुण्ड्रं शङ्खचक्राद्युपलक्षणम् ;

“ अङ्कितः शङ्खचक्राभ्यामुभयोर्बाहुमूलयोः ।
 समर्चयेद्धरिं नित्यं नान्यथा पूजनं भवेत् ॥ ”

^१ प्रयतः शुशुचिर्भूत्वा—उ.

^२ वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चोपचारप्रकरणं षट्षष्टितमम्—उ.

^३ रागक्रोधविवर्जितः—ज, ठ.

इति स्कान्दात् । तन्मनाः भगवन्मनाः, सुमनाः प्रसन्नचित्तो भूत्वा व्यासस्नान्तरपरिहारेण त्वराक्रोधाभ्यां विशेषतो रहितः सर्वं पूर्वोक्तानुपचारान् निवेदयेत् ॥ १५ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज-
^३श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां^३
षट्षष्टितमोऽध्यायः

^१ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ षट्षष्टितमोऽध्यायः—घ, च.

^२ श्री omitted in ग.

^३ वैजयन्त्यां omitted in ग.

सप्तषष्टितमोऽध्यायः

अथामिं परिसमुद्य १पर्युक्ष्य २परिस्तीर्य परिषिच्य सर्वतः

पाकादग्रमुद्धृत्य जुहुयात् ॥ १ ॥

देवपूजानन्तरं वैश्वदेवाद्यभिधातुं सप्तषष्टितमेनादौ पूजोत्तराङ्गं होममाह । अथशब्दः पुरुषसूक्त-
जपानन्तर्यार्थः । तेन परिसमूहनादीतिकर्तव्यतानन्तर्यमाज्यहोमस्य सिध्यति । अन्यथा अन्नहोम एव
स्यात् । अत एव शौनकः—

“ आवाहनादिकान् कृत्वा वैष्णवाग्निं समर्चयेत् ।

जुहुयात् पुरुषसूक्तेन षोडशाज्यतिलान्नकैः ॥ ”

इत्युभयसाधारण्येन तन्त्रवल्गुसिमाह । अग्निं लौकिकं परिसमुद्य पाणिना सोदकेनाग्नेः समन्तात् परिमार्ज्य,
पर्युक्ष्य अग्नेः समन्तात् जलेनाभ्युक्ष्य, परिस्तीर्य अग्नेः समन्तात् दर्भानास्तीर्य, परिषिच्य परितो दर्भानभि-
षिच्य । एतावदुपादानादङ्गान्तरनिवृत्तिः, गृहमेधीये “ आज्यभागौ यजति ” इतिवत् । भागवते तु
इज्यादानादिकमुक्तम्—“ ध्यायन्नभ्यर्च्य दारूणि हविषाभिघृतानि च ” इति । हविषाभिघृतानि घृताभिघारि-
तानि । सर्वत इत्यहविष्यस्याप्यभ्यनुज्ञानाय ; ‘ भक्षोपभक्षाभ्याम् ’ इति वक्ष्यमाणत्वात् ;

“ मुद्रा निष्पावका माषास्तुवर्यश्चणका अपि ।

पञ्चैतेऽतिप्रशस्ताः स्युर्निवेद्या दोषवर्जिताः ॥ ”

इत्यहविष्याणामपि निवेद्यत्वाच्च ; होमस्य च निवेद्यशेषद्रव्यकत्वात् । पाकादित्यपक्वपरिहाराय ;

“ अतिपक्वं च ३दुष्पक्वं यत् पक्वं क्रिमिसंयुतम् ।

दुर्भाण्डस्थमसद्यस्कं दुर्गन्धमशुभं स्मृतम् ॥ ”

इति बृहन्नारदीयात् । सद्यस्कमत्युष्णम् । अग्रम् अष्टाचत्वारिंशद्ग्रासपरिमितमन्नम् ;

“ ग्रासमात्रा भवेद्विक्षा पुष्कलं तच्चतुर्गुणम् ।

हन्तेति तैश्चतुर्भिः स्यादग्रं तत् त्रिगुणं भवेत् ॥ ”

इति शातातपीयात् । उद्धृत्य ; पाकपात्रात् पात्रान्तरे कृत्वा पर्यभिकरणादिना संस्कृत्य पाणिना जुहुयात् ;
“द्रवं हविः सुवेणैव पाणिना कठिनं हविः” इति स्मरणात् ॥ १ ॥

^१वासुदेवाय संकर्षणाय प्रद्युम्नायानिरुद्धाय पुरुषाय
सत्यायाच्युताय ^१वासुदेवाय ॥ २ ॥

होमदेवता आह । ‘वासुदेवाय’ इत्यादिभिर्मन्त्रैः^२ अष्टावन्नाहुतीः जुहुयात् । द्वावेतौ आज्यान्नहोमौ
पूजाङ्गभूतौ ॥ २ ॥

^३अथाम्रये, सोमाय, मित्राय, वरुणाय, इन्द्राय, इन्द्राग्निभ्यां,
विश्वेभ्यो देवेभ्यः, प्रजापतये, अनुमत्यै, धन्वन्तरये, वास्तो-
ष्पतये, अम्रये स्विष्टकृते च ॥ ३ ॥

कऽङ्गाग्वानुसारेण वैश्वदेवमाह । अथेति आनन्तर्यनियमाय । अन्यथा “तमेनं वैश्वदेवहुतशेषेण
पृथगन्नेन वा कुर्यान्नास्य शेषेण वैश्वदेवम्” इति स्मृत्यन्तरेण नैवेद्यात् प्रागपि स्यात् । तेन चोक्तैवेति-
कर्तव्यता । तत्रापि तन्त्रेणोपकरोति प्रयाजादिवत् आग्नेयादित्रिके ; “हविरपि तदेवम्” इति स्मृत्यन्तरे
परिसमूहनादिवत् प्रकरणेनाग्नौद्धरणस्याप्युक्त्यर्थत्वात् ;

“नैवेद्यार्थं पृथग्भाण्डे स्नाना पत्नी पचेत् तथा ।
वैश्वदेवार्थमन्यस्मिन् व्यञ्जनानि पृथक् पृथक् ॥
एकस्मिन् वाप्यशक्तश्चेत् सर्वं विष्णुनिवेद-” ।
वैश्वदेवं ततः शिष्टाद् व्यासस्य वचनं यथा ॥ ”

इति व्यासस्मरणाच्च । ततश्च तेनैवन्नेनाग्न्यादिभ्यो द्वादशभ्यो द्वादशाहुतीर्जुहुयात् । चकारात् हेमान्तेऽपि
परिसमूहनम् ; “आदौ च कर्मणोऽन्ते च बह्वेः परिसमूहनम् । पर्युक्षणं च कर्तव्यम्” इति शौनकीयात् ॥ ३ ॥

ततोऽन्नशेषेण बलिमुपहरेत् ॥ ४ ॥

भूतयज्ञमाह । तत इति होमानन्तर्याय । अन्यथा कर्मान्तरत्वेन कालान्तरेऽपि स्यात् । अन्नस्य हुतस्य
शेषोऽवशिष्टम् ; तेन वक्ष्यमाणदेवताभ्यो बालं दद्यात् ; “देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेषाद् भूतबालं हरेत्”
इति योगिस्मरणात् ॥ ४ ॥

^१ ओं श्रीवासुदेवाय—ठ.

^२ अष्टभिर्मन्त्रैः—ग.

^३ ओं अम्रये—ठ.

^१भक्षोपभक्षाभ्याम् ॥ ५ ॥

तत्र विशेषमाह । भक्षम् ओदनादि । उपभक्षं शाकादि । सर्वत इत्यनुवृत्तौ पुनर्वचनं वैश्वदेवहोमे सिद्धहविष्यज्ञापनाय ; “सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्” इत्याश्रयायनीयात् ; “वर्जयित्वा विशेषाच्चं शुद्धेनान्नं तद्ववेत्” इति शौनकीयाच्च । तेन वैष्णवहोमबलिहरणयोरेव सर्वान्नसाध्यतेति सिद्धम् ॥ ५ ॥

अभितः पूर्वैणाग्निम् ॥ ६ ॥ अम्बा नामासीति, दुला नामासीति,
^२नितन्ती नामासीति, ^३बुपुणीका नामासीति^४ सर्वासाम् ॥ ७ ॥

तत्र देशमाह । हुतस्याग्नेः पूर्वादिचतुर्दिक्षु ॥ ६ ॥ तत्र मन्त्रानाह । ‘अम्बा’ इत्यादिभिः चतुर्भिर्मन्त्रैः पूर्वादिचतसृणां दिशां बलिं दद्यात् । षष्ठीनिर्देशेन दिशां बलिसंबन्धावगमात् देवतात्वं गम्यते ; “रक्षसां भागोऽसि” इतिवत् । तेन च अम्बादिशब्दैः पूर्वादिदिश एवाभिधीयन्ते ॥ ७ ॥

नन्दिनि सुभगे ^५सुमङ्गलि ^६भद्रं करीति ^७स्वश्रिष्वभिप्रदक्षि-
णम् ॥ ८ ॥ स्थूणायां ध्रुवायां श्रियै हिरण्यकेश्यै वनस्पतिभ्यश्च
॥ ९ ॥ ^८धर्माधर्मयोर्द्वारे मृत्यवे च ॥ १० ॥

किंच ‘नन्दिनि’ इत्यादिभिः चतुर्भिर्मन्त्रैः स्वश्रिषु आग्नेयादिकोणेषु प्रादक्षिण्येन बलिं दद्यात् ॥ ८ ॥ किंच ध्रुवा गृहाधारभूता स्थूणा सकर्णस्तम्भः, तस्यां ‘श्रियै’ इति द्वाभ्याम् । हिरण्यकेशीति श्रीविशेषणम् ॥ ९ ॥ धर्मादिद्वाभ्यां गृहद्वारे । धर्माधर्मयोः मिलितयोः देवतात्वम्, अग्नीषोमवत् ॥ १० ॥

उदधाने वरुणाय ॥ ११ ॥ विष्णवे इत्युत्सृज्ये ॥ १२ ॥
मरुद्भ्य इति दृषदि ॥ १३ ॥ उपरि शरणे वैश्रवणाय राज्ञे
भूतेभ्यश्च ॥ १४ ॥ इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यश्चेति पूर्वार्धे ॥ १५ ॥

उदधानं जलशाला । तत्र ‘वरुणाय’ इत्येकेन ॥ ११ ॥ उत्सृज्यं कण्ठनशाला । तत्र ‘विष्णवे’ इत्येकेन ॥ १२ ॥ दृषत् पेषणशाला । तत्र ‘मरुद्भ्यः’ इत्येकेन ॥ १३ ॥ शरणं गृहम् । तदुपरि अट्टालिकायां ‘वैश्रवणाय’ इति द्वाभ्याम् । राज्ञे इति वैश्रवणविशेषणम् ॥ १४ ॥ शरणे इत्यनुवर्तते । तस्य पूर्वमिन् अर्धभागे ‘इन्द्राय’ इति द्वाभ्याम् । चकारः प्राक्संस्थतायै ॥ १५ ॥

^१ तक्षायोपतक्षायेति—ज, ट.

^२ निवपुणी—उ.

^३ क्षिप्रणिक्—घ.

^४ अभ्रयन्ती नामासि । मेघयन्ती नामासि । वर्षयन्ती नामासि added in ट.

^५ सुमङ्गलेषु—ट.

^६ मद्रकालीति—घ.

^७ स्वस्थियु—ख ; स्वास्थियु—ग.

^८ धर्मावाधर्माय—ठ.

यमाय यमपुरुषेभ्य इति दक्षिणार्धे ॥ १६ ॥ वरुणाय
वरुणपुरुषेभ्य इति पश्चार्धे ॥ १७ ॥ सोमाय सोमपुरुषेभ्य इत्युत्त-
रार्धे ॥ १८ ॥ ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये ॥ १९ ॥ ऊर्ध्वमाका-
शाय ॥ २० ॥ ^१स्थण्डिले दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इति दिवा ॥ २१ ॥
नक्तंचरेभ्य इति नक्तम् ॥ २२ ॥

गृहस्य दक्षिणार्धभागे 'यमाय' इति द्वाभ्याम् ॥ १६ ॥ गृहस्य पश्चिमार्धभागे 'वरुणाय' इति
द्वाभ्याम् ॥ १७ ॥ गृहस्य उत्तरार्धभागे 'सोमाय' इति द्वाभ्याम् ॥ १८ ॥ गृहस्य मध्ये 'ब्रह्मणे' इति
द्वाभ्याम् ॥ १९ ॥ ऊर्ध्वं ^२भूमेः 'आकाशाय' इत्येकेन ॥ २० ॥ स्थण्डिलम् अङ्गणमध्यवर्ती चत्वरः ।
तत्र दिवसे 'दिवाचरेभ्यः' इत्येकम् ॥ २१ ॥ रात्रौ वैश्वदेवे क्रियमाणे 'नक्तंचरेभ्यः' इत्येकम् । अनेन
सायंप्रातर्वैश्वदेवकर्तव्यतोक्ता भवति ; "अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्" इति आश्वलाय-
नीयात् । अत्र सायमिति प्रथमोपादानेऽपि दिवैवोपक्रमः ; "वैश्वदेवे गृहस्थस्य प्रातरारम्भणं भवेत्" इति
शौनकीयात् ॥ २२ ॥

ततो दक्षिणग्रेषु दर्भेषु पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय
मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै ^३नामगोत्राभ्यां च पिण्डनिर्वापणं
कुर्यात् ॥ २३ ॥

पितृयज्ञमाह । तत इत्यानन्तर्ये । तेन च देवभूतपितृगणानां क्रमः सिद्धः । "वैश्वदेवं ततः कुर्याद्
बलिर्कर्म तथैव च । ततः पितृमखं कुर्यात्" इति नारसिंहात् । पितृकर्मत्वात् दक्षिणाग्रता दर्भाणाम् ;
"पितृस्तु दक्षिणाग्रे वा" इति परिभाषणात् । पित्रादित्रयोपादानमेकोद्दिष्टतापरिहाराय । मात्राद्युपादानं
मातामहादिपरिहाराय । यत्तु,

"नित्यश्राद्धं तु यन्नाम दैवहीनं तदुच्यते ।

तच्च षाट्पुरुषं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ॥"

इति मातामहाभिप्रायेण षाट्पुरुषत्वं, तत् शास्त्रान्तराभिप्रायम् ; पिण्डवर्जनसाहचर्यात् । एतेन

"नित्यश्राद्धेऽपि गन्धार्धैर्द्विजानभ्यर्च्य शक्तिः ।

सर्वान् पितृगणान् सम्यक् सदैवोद्दिश्य भोजनम् ॥"

इत्यपि व्याख्यातम् । नामगोत्राभ्याम् ; चकारात् वस्वादिरूपस्वधाकाराभ्यां च पिण्डदानं कार्यम् । पिण्डग्रहणात् ब्राह्मणभोजननिवृत्तिः ; “पितृनुद्दिश्यैकं ब्राह्मणं भोजयेत्, अपि वा दक्षिणेनाग्निं दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेषु पिण्डं ददाति” इति बोधायनेन पिण्डब्राह्मणभोजनयोर्विकल्पाभिधानात् । ततश्च ब्राह्मणभोजने न पिण्डदानम् ; पिण्डदाने च न ब्राह्मणभोजनमिति पिण्डवर्जनेनाविरोधः ॥ २३ ॥

पिण्डानां चानुलेपनपुष्पधूपनैवेद्यादि^१ दद्यात् ॥ २४ ॥

उदककलशमुपनिधाय स्वस्त्ययनं वाचयेत् ॥ २५ ॥ श्वकाक-

श्वपचानां भुवि निर्वपेत् ॥ २६ ॥

पण्णामपि पित्रादिपिण्डानां गन्धादिचतुष्टयं दद्यात् । आदिशब्दात् ताम्बूलदक्षिणयोर्ग्रहणम् ॥ २४ ॥ समीपे पित्रुद्देशेन जलपूर्णं कलशं निधाय ‘स्वस्ति त्वं ब्रूहि’ इति यं कंचित् ब्राह्मणं वाचयेत् । तं ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः ; “अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहं जलम्” इति योगिस्ररणात् ॥ २५ ॥ बल्यन्तरमाह । श्वादीनामर्थे किंचिदन्नमङ्गणभुवि निक्षिपेत् ;

“शुनां च पतितानां च श्वपचां पापोगिणाम् ।

वायसानां किमीणां च शनकैर्निक्षिपेद् भुवि ॥”

इति मानवात् ॥ २६ ॥

भिक्षां च दद्यात् ॥ २७ ॥ अतिथिपूजने च परं यत्नमातिष्ठेत्^२

॥ २८ ॥ ^३सायमतिथिं प्राप्तं प्रयत्नेनार्चयेत्^४ ॥ २९ ॥ अनाशित-

मतिथिं गृहे न वासयेत् ॥ ३० ॥

मनुष्ययज्ञानुकल्पमाह । भिक्षां प्राप्तमात्रां च दद्यात् । चकारात् ब्राह्मणं च भोजयेत् ; “अहरह-
ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यात्” इति बोधायनीयात् । इदं च वक्ष्यमाणातिथ्यभावे ;

“ततो गोदोहमात्रं वा कालं तिष्ठेद् गृहाङ्गणे ।

अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया ॥”

इति विष्णुपुराणात् । ततः श्वादिवलिदानानन्तरम् । तदभावे मार्कण्डेयः—

“^५भोजनं हन्तकारं वाप्यन्नं भिक्षामथापि वा ।

अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ॥”

^१ नैवेद्यम्—ज, ठ.

^४ आशयेत्—ठ.

^२ आचरेत्—ज.

^३ सायमपि—ज.

^५ From here three lines missing in ख, ग.

इति । अत्राग्रं ग्रासचतुष्टयमानं ज्ञेयम् । पूर्वाभावे चोत्तरोत्तरम् । भिक्षेति सामान्येऽपि तिस्रो देयाः ;

“ दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्रजद्ब्रह्मचारिणाम् ।

स्वेच्छया च ततो दद्याद्विभवे सत्यवारितम् ॥ ”

इति 'पाराशर्यात्' ॥ २७ ॥ मुख्यं मनुष्ययज्ञमाह । वक्ष्यमाणस्यातिथेः वक्ष्यमाणेन प्रतिश्रयादिना पूजने, चारात् भोजने च परं कायवाङ्मनोभिर्यत्नं कुर्यात् ; “ चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनुनाम् । अप्यात्मनः प्रदानेन तोषयेत् ” इति व्यासस्मरणात् ॥ २८ ॥ वक्ष्यमाणस्यातिथेर्द्वैविध्यं वक्ष्यति । तत्र सायमतिथेर्विशेषमाह । सायं वैश्वदेवन्ते प्राप्तमतिथिम् ^१अत्राद्यभावे वाग्भृतृणोदकैरभ्यर्चयेत् ; “ अप्रणोद्येऽतिथिः सायमपि वाग्भृतृणोदकैः ” इति योगिस्मरणात् । यत्नवचनमसत्कारे दोषाधिवयज्ञापनाय ;

“ दिवातिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं नृप ।

तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योद्वे विमुखे गते ॥ ”

इति विष्णुपुराणात् ; “ सायं समागतो योऽसौ सूर्योदः सोऽतिथिः स्मृतः ” इति प्राचेतसात् ॥ २९ ॥ किञ्च अनाशितम् अमोजितमतिथिं स्वयमशक्त्या विना पूजनेन स्वगृहे न स्थापयेत् ; “ नास्यानश्नन् गृहे वसेत् ” इति मानवात् ॥ ३० ॥

यथा वर्णानां ब्राह्मणः ^२प्रभुर्यथा स्त्रीणां भर्ता तथा गृहस्थ-
स्यातिथिः ॥ ३१ ॥ तत्पूजया स्वर्गमाप्नोति ॥ ३२ ॥

अतिथिप्रशंसामाह । यथा क्षत्रियादयस्त्रयोऽपि वर्णाः ब्राह्मणायत्ताः धर्मोपदेशकत्वात् तस्य, यथा च स्त्रियो भर्त्रेकदेवताः, तथा गृहस्थोऽतिथिदैवतः ;

“ राजन्या विप्रदैवत्या भार्याश्च पतिदेवताः ।

गृहस्थोऽतिथिदैवत्यस्तस्मात् पूजयेत् सदा ॥ ”

इति स्मरणात् ॥ ३१ ॥ तत्पूजाफलमाह । स्वर्गः देशकालविषयाविशिष्टः सुखविशेषः तत्पूजाफलम् ॥ ३२ ॥

अतिथिर्यस्य भग्नशो 'गृहात् प्रतिनिवर्तते ।

तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतं तु प्रयच्छति ॥ ३३ ॥

एवं काम्यत्वमुक्त्वा नित्यत्वमाह । अतःकृतस्य अतिथेः परावर्तने गृहस्थस्य सुकृतनाशः, तद्दुष्कृत-
प्राप्तिश्चेति अतिथिसत्कारो नित्यः ॥ ३३ ॥

^१ पराशरीयात्—ख, ग.

^२ All the MSS, except ख omit from here up to दुष्कृतप्राप्तिश्चेति on Sūtra 33.

^३ प्रभुः omitted in ख.

^४ गृहस्थस्य तु गच्छति—ज.

एकरात्रं हि^१ निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ॥ ३४ ॥

अतिथिलक्षणं तत्प्रवृत्तिनिमित्तं चाह । यः ब्राह्मणः देशान्तरं गच्छन् एकरात्रं मध्ये यस्य गृहे वसति,
१५/सावतिथिर्ज्ञेयः ;

“ क्षुधार्तस्तृषितश्चैव श्रान्तो गृहमुपागतः ।

प्रयत्नेन हि संपूज्यः सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥ ”

इति वैष्णवात् । हिशब्दो लक्षणान्तरमपि सूचयति । यथाह पराशरः—

“ दूराध्वोपगतं श्रान्तं वैश्वदेव उपस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥ ”

इति । ‘ नातिथिः पूर्वमागतः ’ इति वैश्वदेवोपस्थितस्य प्राशस्त्याय ; “ काले वाप्यथवाकाले नास्यानश्नन्
गृहे वसेत् ” इति मानवात् । कालः वैश्वदेवस्य । अकालोऽन्यः कालः । यमोऽपि—“ व्रती यतिर्वैकरात्रं
निवसन्नुच्यतेऽतिथिः ” इति ।

यत्तु व्रतियस्योरेवातिथित्वं, न गृहस्थवनस्थयोः, ब्राह्मणपदस्य तत्रैवोपसंहारादिति ; तन्न ;

“ यतिर्ऋत्यग्निहोत्री च तथा च मखकृद् द्विजः ।

सदैतेऽतिथयः प्रोक्ता अपूर्वाश्च दिने दिने ॥

अपूर्वः सुव्रती विप्रो ह्यपूर्वश्चातिथिः सदा ।

वेदाभ्यासरतो नित्यमपूर्वं हि दिने दिने ॥ ”

इति पराशरवचोविरोधात् । ब्राह्मण इति अब्राह्मणनिरासाय ; “ नैकग्रामीणमतिथिं विन्द्यान्नाब्राह्मणं तथा ”
इति विष्णुधर्मोत्तरात् । तत्र च प्रवृत्तिनिमित्तमनित्यस्थितिकत्वम् ; एकरात्रनिवासात् । तेन च द्वितीयवासे
नातिथित्वमित्युक्तं भवति । शब्दस्वरूपं त्वनित्या स्थितिर्यस्येत्यस्मिन्नर्थे मध्यमपदलोपेन वर्णविपर्ययवर्णनाशाभ्यां
च सिध्यति । हिशब्देन स्थित्या आगमनाक्षेपात्, “ अनित्यमागतो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ” इत्यपि
प्रवृत्तिनिमित्तं सूचितम् । तत्राह यमः—

“ तिथिर्षोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वमृतानां शेषानभ्यागतान् विदुः ॥ ”

इति । तिथिः प्रतिपदादिः । पर्व संक्रान्त्यादि । उत्सवः विवाहादिः । एतेषु यो नियमेन^३ नायाति,
सोऽतिथिः इत्यनेन न विद्यते तिथिर्यस्येत्युक्तं भवति ॥ ३४ ॥

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विन्ध्याद्भार्या यत्राग्नयोऽपि वा ॥ ३५ ॥

उक्तेऽतिथिलक्षणे अन्वयव्यतिरेकमुखेन विशेषः न्तरप्याह । एकग्रामे भव एकग्रामीणः; तादृशं विप्रम् । तथा ग्रामान्तरस्थमपि, संगतिः पूर्वपरिचयो विद्यते येनासौ सांगतिकः; तं च । यत्र भार्या अग्निहोत्रं वा अस्ति; तादृशोऽपि निवासे उपस्थितम् अतिथिं न जानीयात् । गृहविशेषणोपादानात् प्रवासे यथोक्तविशेषणवतोऽपि नातिथित्वम् । यथाह बोधायनः—

“ प्रवासं गच्छतो यस्य गृहे कर्ता न विद्यते ।

पञ्चानां महतामेष सह यज्ञैः स गच्छति ॥

प्रवासे कुरुते चैतान् यदान्मुपपद्यते ।

न चेदुत्पद्यते चान्नमद्भिरेतान् समाचरेत् ”

इति; गृहकर्तव्यतासंभवे प्रवासे पाक्षिककर्तव्यतादर्शनात् । एतेन ग्रामान्तरवासी, पूर्वापरिचितः, भार्या पतिगृहे, दूरादागतः, एकरात्रवासी, ब्राह्मणः, अतिथिरित्यतिथिलक्षणमुक्तं भवति ॥ ३५ ॥

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमागतः ।

^१भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥ ३६ ॥

अतिथिप्रसङ्गेनाह । अतिथिधर्मः अतिथिलक्षणम् । तद्युक्तः क्षत्रियोऽपि चेत् गृहमायाति, तदा असावपि विप्रातिथिभोजनानन्तरमिच्छया भोजनीयः । कामग्रहणात् अभोजनेऽप्रत्यवायतां च दर्शयति ॥ ३६ ॥

वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।

भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् ॥ ३७ ॥

^२यद्यतिथिदेव वैश्यशूद्रावपि कुटुम्बे निवासमागच्छतः, तदा तावप्यनतिथित्वस्यापनाय भृत्यैर्वैश्य-माणैः सह भोजनीयौ, न त्वतिथिधर्मेणार्चनीयौ; अब्राह्मणस्यातिथित्वाभावात्; “ ब्राह्मणस्यानतिथिरब्राह्मणः ” इति गौतमीयात् । यत् “ अतिथित्वे तु वर्णानां देयं शक्त्यानुपूर्वशः ” इति वर्णत्रयस्यातिथित्वस्मरणं, तद्भोजनीयत्वमिप्रायेण, न त्वप्रत्याख्येयत्वेन; शक्तिकामाद्युपबन्धदर्शनात् ॥ ३७ ॥

इतरानपि सख्यादीन् संप्रीत्या गृहमागतान् ।

^३प्रकृतान्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया ॥ ३८ ॥

^१ भुक्तवत्सु—ठ. From here up to the end of the first half of verse 38 missing in ज.

^२ यद्यतिथित्वेन—ग.

^३ सत्कृत्यान्नं—ठ.

किंच वैश्वदेवकाले प्रीत्यतिशयेन यथेक्तलक्षणेन गृहं प्राप्तान् इतरान् मूर्धावसिक्तादीन् सखिसंबन्धिनश्च शक्तौ सत्यां प्रकृतं यथोपपादितमेवान्नं भार्याभोजनकाले भोजयेत् । यथाह योगीश्वरः—
“ भोजयेच्चागतान् काले सखिसंबन्धिनश्च न्यवन् ” इति । सखा मित्रम् । संबन्धिनः वैवाहिकाः । बान्धवाः पैतृ-वसेयादयः । भार्याभोजनकालश्च पतिभोजनानन्तरम् ;

“ भुङ्क्ते भुक्ते पतौ या तु स्वासीना चापि वासिते ।

विनिद्रिते विनिद्राति प्रथमं परिबुध्यते ॥ ”

इति मानवात् । इदं च भार्यया सह भोजनं पतिभोजनानन्तरमागतानाम् । पूर्वागतानां तु पत्यैव सह भोजनम्, औचित्यात् । दंपतिभोजनानन्तरमागतानां तु पाकान्तरेणैव ; न तद्भुक्तशेषेण ; “ दंपत्योर्भुक्तशेषं तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ” इति निषेधात् ॥ ३८ ॥

स्ववासिनीं कुमारीं च रोगिणीं ^१गुर्विणीं तथा ।

अतिथिभ्योऽग्न एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥ ३९ ॥

अतिथिभोजनात् प्राक् अन्यो न भोजनीय इति वक्ष्यति । तस्यापवादमाह । उक्ता पितृगृहस्थकन्या स्ववासिनी । सुवासिनीति पाठे नवोक्ता कन्या स्नुषा च । कुमारी अविवाहिता । रोगिणी ज्वराद्यभिभूता । गुर्विणी गर्भिणी । तथेति अचिरप्रसूता ; “ स्वगृह्णाणां कुमारीबालवृद्धतरुणप्रजाताः ” इति वासिष्ठात् । तरुणप्रजाता नवप्रजाता । एतान् अतिथिभ्यः पुरैव भोजयेत् ; एतेषां बुभुक्षासहिष्णुत्वात् । किमतिथिभ्योऽग्रे एते भोजनीयाः, न वेत्यविचारयन् ; प्रधानाविरोधस्याभ्यर्हितत्वात् । एतानिति पुंस्त्वेन बालवृद्धादीनपि परामृशति । यथाह योगीश्वरः—

“ बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दंपत्योः शेषभोजनम् ॥ ”

इति । अनेन च पाठक्रमेण ‘ अग्रे अनन्तरम् ’ इति व्याख्या निरस्ता । ‘ अन्वक् ’ इति मानसः पाठः । तत्र सहेत्यर्थ इति मेधातिथिः ॥ ३९ ॥

अदत्त्वा ^२यस्तु एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

^३भुञ्जानो न स जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ॥ ४० ॥

भुक्तवत्सु च विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयानां तनः पश्चादवशिष्टं तु दंपती^४ ॥ ४१ ॥

^१ गर्भिणी—ठ.

^३ स भुञ्जानो न जानाति—ठ.

^२ तु य एतेभ्यः—ग, ठ.

^४ गृहस्थः शेषभुग्मवेत्—ज.

अतिथ्यादिभ्यः प्राक् भोजने प्रतिषेधमाह । अतिथिमारभ्य ^१स्ववासिन्याद्यन्तान् भोजयित्वा यो धर्मानभिज्ञः स्वयमेव प्रथमं भुङ्क्ते । भुञ्जान इति णिच् विभावनीयः ; अन्यान् वा भोजयति ; स श्वभिः गृध्रैश्च करिष्यमाणा-
मात्मनो जग्धि भक्षणक्रियां न जानाति ॥ ४० ॥ भोजनीयभोजकभोजने क्रममाह । विप्राः अतिथयः ।
चकारात् अतिथिवदागता अभ्यागताः क्षत्रियाश्च । स्वाः सखिसंबन्धिवान्धवाः । भृत्याः भरणीयाः
मातापित्रादयः ;

“ माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥ ”

इति दक्षस्मरणात् । चकारात् दासीदासाः । एतान् भोजयित्वैव, नाभोजयित्वा । पश्चात् अनन्तरम् ; न
सह । ततः तद्भुक्तात् अवशिष्टं, न पक्वान्तरं, भार्यापती भुञ्जीयाताम् ॥ ४१ ॥

देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च भृत्यान् गृह्याश्च देवताः ।

पूजयित्वा ततः पश्चाद् गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥ ४२ ॥

दपत्यार्भाजने क्रममाह । देवादीन् तत्तद्यज्ञेषु । चकारात् सप्त्यादीन् । भृत्यान् उक्तलक्षणान् । गृह्या
देवताः पश्चादयः । चकारात् श्वकाकादयश्च । एतान् तत्तदन्नभागेन तर्पयित्वा, अनन्तरं ततः महायज्ञभृत्य-
भरणान्नादवशेषं गृहस्थो भुञ्जीत । अर्थात् पत्नी पतिभोजनानन्तरं भुञ्जीतेति सिद्धम् ;

“ सेवेत भर्तुरुच्छिष्टमिष्टमन्नफलादिकम् ।

महाप्रसाद इत्युक्त्वा प्रतिदत्तं प्रतीच्छति ॥ ”

इति मानसात् । उक्तानामपि देवयज्ञादीनां पुनर्वचनं देवयज्ञान् प्राक् मनुक्तपितृयज्ञनिरासाय ; मनुष्ययज्ञा-
नन्तरमपि मनुक्तभूतयज्ञविधानाय च । तथाच मनुः—“ दद्यादहरहः श्राद्धम् ” इति पितृयज्ञमुक्त्वा,
“ वैश्वदेवस्य सिद्धस्य ” इति देवयज्ञमाह ।

“ स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि ।

पितृञ्छ्राद्धेऽतिथीनन्त्रैर्भूतानि बलिर्कर्मणा ॥ ”

इति मनुष्ययज्ञानन्तरं भूतयज्ञं चाह ॥ ४२ ॥

अद्यं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते ॥ ४३ ॥

पञ्चयज्ञकर्तुर्भोजने ^२प्रत्यवायमाह । यस्तु आत्मार्थमेवान्नं पक्त्वा आत्मनैव भुङ्क्ते, पञ्चयज्ञान्
नानुतिष्ठति, स केवलमघमेव भुङ्क्ते ; “ केवलाघो भवति केवलादी ” इति श्रुतेः । तत्र हेतुः—यतो

^१ स्ववासिन्याद्यन्तान् न भोजयति स श्वभिः—घ.

^२ दोषमाह—घ.

यज्ञेभ्यः देवयज्ञादिभ्यः शिष्टमवशिष्टम्; अश्वत इत्यशनं भोज्यम्; सतामन्नमत्तुं योग्यं विधीयते शास्त्रेषु,
तस्मात् पञ्चयज्ञाननुष्ठायैव भोक्तव्यम्; नान्यथेति ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

न चाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात् ॥ ४४ ॥

सायं प्रातस्त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ।

अन्नं चैव यथाशक्त्या^१ सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ४५ ॥

प्रतिश्रयं तथा शय्यां पादाभ्यङ्गं सदीपकम् ।

^२प्रत्येकदानेनाप्नोति गोप्रदानसमं फलम् ॥ ४६ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तषष्ठितमोऽध्यायः

अतिथिमोजने अर्थवादमाह । गृहस्थः अतिथिपूजनेन यादृशान् लोकान् प्राप्नोति, तादृशान् वेदा-
ध्ययनाग्निहोत्रहोमयज्ञतपोभिर्नैति ॥ ४४ ॥ उक्तस्यातिथेर्द्वैविध्यं तत्पूजने प्रकारविशेषं चाह । सायं प्रातः
कालभेदेन आगतः अतिथिरपि द्विविधः । तस्मै अन्नं दद्याच्च । विधिपूर्वकम् ; मधुपर्कविधिना । आसनोदके ;
आसनं विष्टरः ; उदकं पाद्यार्घ्याचमनीयानि दत्त्वैव । चकारो वाक्यभेदप्रदर्शनाय । यथाशक्त्या ; अभिमुखं
प्रत्युद्गमनादिना सत्कृत्य मधुपर्कादि दत्त्वैवेत्युक्त एवातिथिमोजने गुणविधिः ॥ ४५ ॥ किंच प्रतिश्रयः निवासः ।
शय्या खट्वा तूलिका वा । पादयोः प्रक्षालनपूर्वकं घृतादिनाभ्यञ्जनम् । दीपः निवासोद्द्योताय ।
तथाशब्देन गात्राभ्यङ्ग्यजनस्नानानुलेपनादीनां विष्णुधर्मोत्तरोक्तानां ग्रहणम् । ^४एषां प्रत्येकदानेन गोः
प्रकृष्टदानफलसमं फलं प्राप्नोति । प्रतिश्रयादिषु द्वितीयानिर्देशात् प्राप्तिर्कर्मतापि सिध्यति । तेनेह लोके
प्रतिश्रयादिदानेन प्रतिश्रयादि प्राप्नोति । परत्र च गोदानफलमिति ॥ ४६ ॥

इति ^५श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकमेत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^६श्रीरामपण्डितात्मज-

^६श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविबृत्तौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

सप्तषष्ठितमोऽध्यायः

^१ यथाशक्ति—ज, ठ.

^२ वैष्णवे धर्मशास्त्र पञ्चयज्ञप्रकरणं सप्तषष्ठितमम्—ज, ठ.

^३ श्रीविष्णुस्मृतिविबृत्तौ वैजयन्त्यां सप्तषष्ठितमोऽध्यायः—घ, च.

^४ प्रत्येकदानादाप्नोति—ठ.

^५ प्रत्येकमेवां दानेन—ग.

^६ श्री omitted in ग.

¹अष्टषष्टितमोऽध्यायः

**चन्द्रार्कोपरागे नाशनीयात् ॥ १ ॥ स्नात्वा मुक्तयोरश्रीयात्
॥ २ ॥ अमुक्तयोरस्तं गतयोः स्नात्वा दृष्ट्वा चापरेऽहि ॥ ३ ॥**

उक्ते भोजने विधिनिषेधावष्टषष्टितमेनाह । चन्द्रसूर्यग्रहणकाले ग्रहणग्रहरात् पूर्वं यामत्रयं यामचतुष्टयं च नाशनीयात् । तथाच व्यासः—“ग्रहकाले च नाशनीयात्” इति । बृद्धगौतमोऽपि—

“सूर्यग्रहे तु नाशनीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना ॥”

इति । चन्द्रार्कयोः सर्वग्रहे यामचतुष्टयम् । ^२खण्डग्रहे यामत्रयमित्यर्थः ;

“चन्द्रार्कसर्वग्रासे तु नाद्याद्यामचतुष्टयम् ।
खण्डग्रहे तु यामांस्त्रीन् प्राग्भुजिं परिवर्जयेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तात् । बालादिषु तु विशेषमाह मार्कण्डेयः—

“सायाह्ने ग्रहणं चेत् स्यादपराह्ने न भोजनम् ।
अपराह्ने न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु सङ्गधेः ;
भुञ्जीत सङ्गधे चेत् स्यान्न ^३पूर्वभुजिमाचरेत् ॥”

इति ॥ १ ॥ यदा तु न पूर्वं भोजनकालस्तदाह । मुक्तेः पूर्वं स्नानवचनं मुक्तिस्नानताम्रमनिरसाय । तेन मुक्तिस्नानानन्तरं भोजनाङ्गतया स्नात्वाश्रीयात् ; “अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते” इति भोजनाङ्गस्नानश्रवणात् । तस्मिंश्च मुक्तिस्नानानन्तरमेवाधिकारात् ;

“आशौचं जायते नृगां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
राहुस्पर्शे तयोः स्नात्वा कृ.नादौ कल्पते नरः ॥”

इति ब्रह्माण्डपुराणात् ॥ २ ॥ ग्रस्तास्ते विशेषमाह । अमुक्तयोरित्यादि कर्मणि षष्ठी । तेन राहुग्रस्तावेव अस्तं गतौ चन्द्रार्को परेऽहि अर्थादुदितौ दृष्ट्वा, चकारात् मुक्तिनिमित्तं स्नात्वा ; पुनः स्नात्वा अश्रीयात् ।

मुक्तिदर्शनोत्कर्षात् ज्ञानस्याप्युत्कर्षः ; तदाद्युत्कर्षन्यायात् । दर्शनात् प्राक् ज्ञानवचनं तूक्तप्रयोजनमेव । ततश्च रविग्रस्तास्ते अहोरात्रं, चन्द्रग्रस्तास्ते अहर्मात्रं नाश्नीयादिति सिद्धम् । तथाच भृगुः—

“ ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्द्र प्राप्नुतो यदि ।

परेद्युरुदये दृष्ट्वा ज्ञात्वाभ्यवहरेन्नरः ॥ ”

इति । दर्शनं शास्त्रीयज्ञानोपलक्षणम् ;

“ मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते ।

आकलय्य ततः कालं ज्ञात्वा भुञ्जीत वाग्यतः ॥ ”

इति स्मृत्यन्तरात् । ग्रस्तोदये तु वसिष्ठः—

“ ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत् ।

रविग्रस्तोदये पूर्वरात्रौ च भुजिर्वर्जनम् ॥ ”

इति ॥ ३ ॥

न गोब्राह्मणोपरागोऽश्नीयात् ॥ ४ ॥ न राज्ञो व्यसने ॥ ५ ॥

गोब्राह्मणयोरुपरागो बन्दीकरणम् । तद्दिने नाश्नीयात् । अनुवृत्तावपि पुनः क्रियावचनं यावद्बन्दीकरण-
मुपवासस्याशक्यत्वावगमाय ॥ ४ ॥ राज्ञो व्यसनम् आपदुपगमो मरणं वा । तद्दिनेऽपि नाश्नीयात् ॥ ५ ॥

प्रवसिताग्निहोत्री यदाग्निहोत्रं कृतं मन्यते तदाश्नीयात्

॥ ६ ॥ यदा कृतं मन्येत वैश्वदेवमपि ॥ ७ ॥ पर्वणि च यदा कृतं
मन्येत पर्व ॥ ८ ॥

आहिताग्नेः प्रवासे विशेषमाह । देशान्तरादागत आहिताग्निः यावता कालेन नित्यहोमं कृतं मन्येत,
तावति कालेऽतीते द्वादश्यां प्रातः नित्यं च सायमश्नीयात् । पुनः क्रियावचनं भोजननियमाय ;

“ आहिताग्निरनङ्गांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्रन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्वताम् ॥ ”

इति स्मरणात् । अग्निहोत्रवचनं स्मार्ताग्निरनियमाय ॥ ६ ॥ किंच प्रवासी आहिताग्निः यावता कालेन
वैश्वदेवमपि कृतं मन्येत, तावत्कालात्यये अश्नीयात् । वैश्वदेवशब्देन देवभूतपितृयज्ञा उच्यन्ते ;

“ देवभूतपितृयज्ञा वैश्वदेवः ” इति प्राचेतसात् । अपिशब्दान्मनुष्ययज्ञमपि ; “ भार्या यत्राग्नयोऽपि वा ”

इत्यनेन तस्यापि ^१प्रत्यहकर्तव्यत्वात् ॥ ७ ॥ किंच दर्शपूर्णमासयोः पर्वणोः, चकारात् प्रतिपदोश्च
अन्वाधानपिण्डपितृयज्ञान्वाहार्यकादि यदा कृतं मन्येत तदाश्नीयात् ॥ ८ ॥

नाश्नीयाच्चाजीर्णे ॥ ९ ॥ नार्धरात्रे ॥ १० ॥

किंच अजीर्णे धूमेद्वारे, चकारात् श्राद्धदशमीद्वादश्यादिभोजने च पुनर्नाश्नीयात् ; “पुनर्भोजन-
मध्वानम्” “एकादशीं समासाद्य त्यजेद्वक्तचतुष्टयम्” इत्यादिस्मरणात् ॥ ९ ॥ अर्धरात्रं निशीथः ;
“निशीथो घटिकाद्वयम्” इति स्मरणात् । मुहूर्तद्वयमित्यन्ये ; द्विरशनोपक्रमे “अहनि च तथा तमस्विन्यां
सार्धप्रथमयामान्तम्” इति कात्यायनस्मरणात् । अत्र महानिशाप्युपलक्ष्यते “महानिशा च विज्ञेया
१ मध्यमं प्रहरद्वयम्” इति । तत्र नाश्नीयात् । तथा अर्धरात्रे व्यतीतेऽपि ;

“अर्धरात्रे व्यतीते वाप्यर्धरात्रे महानिशि ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो भुक्त्वा सांतपनं चरेत् ॥”

इति स्मरणात् ॥ १० ॥

न मध्याह्ने ॥ ११ ॥ न संध्ययोः ॥ १२ ॥ नार्द्रवासाः ॥ १३ ॥

नैकवासाः ॥ १४ ॥ न नम्रः ॥ १५ ॥ २ नोदके ॥ १६ ॥ नोत्कुटकः^३

॥ १७ ॥

मध्याह्नः कुतपः ॥ ११ ॥ सायंप्रातःसंध्ययोः ॥ १२ ॥ क्लिन्नवस्त्रः ; “नार्द्रवासा नार्द्रशिराः”
इति ब्राह्मात् ॥ १३ ॥ एकवासा अनुत्तरीयः, अनुपवीती च ; “सोत्तराच्छादनश्चैव यज्ञोपवीती भुञ्जीत”
इति आपस्तम्बीयात् । ब्राह्मेऽपि—

“नैकवस्त्रो द्रष्टृमध्ये सोपान्तकः सपादुकः ।

न चर्मोपरिसंस्थश्च चर्मविष्टितपार्श्ववान् ॥”

इति ॥ १४ ॥ नमो दशविधः प्रागुक्तः ॥ १५ ॥ “जलस्थो नौकास्थो वा न भुञ्जीत” इति आपस्तम्बी-
यात् ॥ १६ ॥ उत्कुटकः ऊर्ध्वजानुः ॥ १७ ॥

न भिक्षासनगतः ॥ १८ ॥ न च शयनगतः ॥ १९ ॥ न

भिन्नभाजने ॥ २० ॥ नोत्सङ्गे ॥ २१ ॥ न भुवि ॥ २२ ॥ न पाणौ

॥ २३ ॥

भिन्नं स्फुटितं भिन्नजातीयं वा आसनद्वयम् ; तत्रोपविष्टः ॥ १८ ॥ शयनं शय्या ; तद्वतः ।
भूमावपि शयित्वा वा ; ब्राह्मे—“नावसक्थिक्कसंस्थश्च न च पर्यङ्किक्कास्थितः” इति । पर्यङ्किक्का मस्त्रिका

॥ १९ ॥ स्फुटिते भिन्नजातीयैः कृते वा पात्रे । ताम्रादिव्यतिरेकेणैतत् ; “ ताम्ररजतसुवर्णानां भिन्ने च न दोषः ” इति पैठीनसिस्मरणात् ॥ २० ॥ उत्सङ्गे उपस्थे पात्रं संस्थाप्य । भोजनं भक्ष्यमक्षणस्याप्युपलक्षणम् ; “ न भक्ष्यानुत्सङ्गे भक्षयेत् ” इति गौतमीयात् । उत्सङ्गः आसन्ध्युपलक्षणम् ; “ न चासन्दीस्थिते पात्रे ” इति विष्णुपुराणात् ॥ २१ ॥ पत्रावल्याद्यनन्तर्हितायां भूमौ ; अकृत्रिमायां वा ; “ कृतभूमौ च भुञ्जीत ” इति आपस्तम्बीयात् ॥ २२ ॥ पाणौ पाणितले ;

“ करे कर्पटके चैव शिलायां ताम्रभाजने ।
वटार्काश्चत्थपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् ॥ ”

इति शातातपीयात् । तथा ब्राह्मेऽपि—

“ यस्तु पाणितले भुङ्क्ते प्रसृताङ्गुलिभिश्च यः ।
यस्तु फूत्कारसंयुक्तं ^१तस्य गोमांसवच्च तत् ॥ ”

इति ॥ २३ ॥

लवणं च यत्र दद्यात् तन्नाश्रीयात् ॥ २४ ॥ न बालकान्
निर्भर्त्सेयन् ॥ २५ ॥ नैको मृष्टम् ॥ २६ ॥ नोद्धृतस्नेहम् ॥ २७ ॥
न दिवा धानाः ॥ २८ ॥ न रात्रौ तिलसंबन्धम् ॥ २९ ॥ न
दधिसक्तून् ॥ ३० ॥

यस्मिन् द्रव्ये पाकानन्तरं लवणं दीयते तत् ; “ प्रत्यक्षलवणं च यत् ” इति भविष्यात् ।
चकारात् द्विपक्वजीषपक्वादि च ; “ पुनः पक्वमृजीषपक्वम् ” इति वासिष्ठात् ॥ २४ ॥ स्वपङ्क्तौ
भुञ्जानान् बालकान् धिक्कुर्वन् कुत्सयंश्च । ब्राह्मेऽपि—“ अन्नस्य जन्मकालुष्यं दुष्पक्तिं च न कुत्सयेत् ”
इति । जन्मकालुष्यं, दुर्देशोत्पत्त्यादि । दुष्पक्तिः दुष्पाकः ॥ २५ ॥ एकोऽन्यरहितः अन्यपङ्क्तौ च
मिष्टान्नम् ॥ २६ ॥ उद्धृतः स्नेहः नवनीतं यस्मात् तत् तक्रम् । उद्धृततैलं तिलकल्कं च । गौतमः—
“ उद्धृतस्नेहविलयनपिण्याकमथितप्रभृतीनां चात्तवीर्याणि नाश्रीयात् ” इति । उद्धृतस्नेहस्यैवायं प्रपञ्चः ।
विलयनं नवनीतमलम् । मथितं निर्जलं तक्रम् । प्रभृतिशब्देन उपात्तरसे दधिपयसी ॥ २७ ॥ दिवसे
भृष्टयवान् नाद्यात् । दिवसग्रहणात् रात्रावनिषेधः ;

“ दिवा धानासु वसति रात्रौ च दधिसक्तुषु ।
अलक्ष्मीः कोविदारेषु कपिस्थेषु सदैव हि ॥ ”

इति ब्राह्मात् ॥ २८ ॥ तिलैः संबन्धो यस्य तत् रात्रौ । रात्रिग्रहणात् दिवा अनिषेधः । तिलसंबन्धि-
निषेधात् तिलनिषेधोऽर्थसिद्ध एव ॥ २९ ॥ रात्रौ दधि च सक्तुंश्च नाद्यात् । सक्तवः भृष्टयवपिष्टानि ।

“ आयुष्कामो न कुर्वीत रात्रौ च दधिभोजनम् ।
धाना दधि च सक्तुंश्च श्रीकामो वर्जयेन्निशि ।
भोजनं तिलसंबद्धं स्नानं चैव विचक्षणः ॥ ”

इति पृथङ् निषेधात् नात्र साहित्यविवक्षा । मधुनोऽप्यत्रोपलक्षणम् ;

“ अपि प्रस्थानसमये रात्रौ न प्राशयेन्मधु ।
मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥ ”

इति ब्राह्मात् । अत्रैव वाक्ये दधीत्यपि पाठः पुराणान्तरे ॥ ३० ॥

न कोविदारवटपिप्पलशाणशाकम् ॥ ३१ ॥

कोविदारः - काञ्चनारः । शेषं प्रसिद्धम् । एषां ^१कलिकाफलपत्राणां शाकम् । एतेन कुसुम्भादीन्यु-
पलक्षयन्ते ; “ कुसुम्भनालिकाशाकं वृन्ताकं पातिकां तथा ” इति उशनःस्मरणात् ॥ ३१ ॥

नादत्त्वा ॥ ३२ ॥ नाहुत्वा ॥ ३३ ॥

यत् देवद्विजादिभ्यो न दद्यात् तन्न भक्षयेत् ॥ ३२ ॥ यस्य होमार्हस्य न होमः क्रियते, तन्नाद्यात् ;
“ यस्याग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते न तद्भेक्तव्यम् ” इति आपस्तम्बीयात् ॥ ३३ ॥

नानार्द्रपादः ॥ ३४ ॥ नानार्द्रकरमुखश्च ॥ ३५ ॥

न आर्द्रौ पादौ यस्यासौ तथा ॥ ३४ ॥ करौ च मुखं च तयोः समाहारः करमुखम् । न आर्द्रं
तद्यस्यासौ तथा ; “ प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत पश्चाद्रौ वाग्यतः शुचिः ” इति याम्यात् । चकारात्
अद्भिर्हृदयंगमाभिराचमनं गम्यते, “ सुप्रक्षालितपाणिपादोऽप आचम्य शुचौ संवृतदेशेऽन्नमुपसंगृह्य^२ काम-
क्रोधलोभमोहानपहृत्य सर्वाभिरङ्गुलीभिः शब्दमकुर्वन् प्राश्नीयात् ” इति देवलस्मरणात् ॥ ३५ ॥

नोच्छिष्टश्च घृतमादद्यात्^३ ॥ ३६ ॥

प्राणाहुत्यनन्तरं यावत्समाप्ति पूर्वमगृहीतं घृतं न गृह्णीयात् । तेन भोजनारम्भात् प्रागेव घृतग्रहणं
सिद्धम् ; “ न भुञ्जीताघृतं नित्यं गृहस्थो भोजनं स्वयम् ” इति देवलेन अघृतभोजननिषेधात् ।
ग्रहणवत् त्यागोऽपि निषिद्धो वक्ष्यते । हस्तदत्तस्यापि निषेधः पराशरीये—

“ माक्षिकं फाणिनं शार्कं गोरसं लवणं घृतम् ।
हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिनमेकमभोजनम् ॥ ”

इति ॥ ३६ ॥

न चन्द्रार्कतारका निरीक्षेत ॥ ३७ ॥ न सूर्यान् स्पृशेत् ॥ ३८ ॥
न ब्रह्म कीर्तयेत् ॥ ३९ ॥

उच्छिष्टः चन्द्रादीन् न पश्येत् । राहुं च ; “ नाशुची राहुतारकाः ” इति योगिस्मरणात् । निः
बुद्धिपूर्वकतां गमयति ॥ ३७ ॥ उच्छिष्टः मस्तकं न स्पृशेत् । शिरः पादोपलक्षणम् ;

“ न स्पृशेद्द्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पादौ न शिरो वस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥ ”

इति बार्हस्पत्यात् । स्पर्शनं वेष्टनोपलक्षणम् ; “ यद्बुद्धे वेष्टितशिराः सर्वं विद्यात् तदामुरम् ” इति
स्मरणात् ॥ ३८ ॥ उच्छिष्टः वेदं नोच्चारयेत् । उपलक्षणमिदम् ; “ नाशुचिर्देवपितृनामानि कीर्तयेत् ”
इति गौतमीयात् ॥ ३९ ॥

प्राङ्मुखोऽभूयात् ॥ ४० ॥ दक्षिणामुग्वो वा ॥ ४१ ॥

पूर्वाभिमुखो भुञ्जीतेति नियमविधिरयं नित्यः ॥ ४० ॥ अयमपि नित्यविधिरेव । वाशब्दात्
काम्योऽपि ;

“ आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुग्वः ।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः ॥ ”

इति मानवात् । यत्तु वामनपुराणे—“ भुञ्जीत नैवेह च दक्षिणामुग्वो न च प्रतीचीमपि भोजनीयम् । ”
इति, यच्च हारीतेन—“ नोदङ्मुखो न चाधिशयनासनः ” इति, “ न कदाचिदुदङ्मुखः ” इति च ;
तत्र दक्षिणामुग्वतानिषेधो जीवन्मातृकविषयः, “ वाग्यतो दक्षिणामुग्वो भुञ्जीत । अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य
भोजनं मातुरित्युपदिशन्ति ” इति आपस्तम्बीयात् । प्रत्यगुदङ्मुखनिषेधस्तु निष्कामविषयः ॥ ४१ ॥

अभिपूज्यान्नम् ॥ ४२ ॥ सुमनाः स्रग्व्यनुलिप्तश्च ॥ ४३ ॥
न निःशेषकृत् स्यात् ॥ ४४ ॥ अन्यत्र दधिमधुसर्पिःपयः-
सक्तुपलमोदकेभ्यः ॥ ४५ ॥

भोजनार्थमुपकल्पितमन्नं सव्याहृतिकागायत्र्या प्रेक्ष्य “ सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामि ” इति परिषिञ्च्य,
 “ अमृतोपस्तरणमसि ” इत्याचम्य, प्राणादिपञ्चाहुतीर्भुक्त्वा, वाग्यतः अन्नम् अकुत्सयन् सशेषं भुक्त्वा,
 “ अमृतापिधानमसि ” इत्याचम्य, आचमनशेषं दक्षिणपादाङ्गुष्ठाग्रे निनयेत् । अन्नग्रहणात् भक्ष्यादा-
 वनियमः ; “ भक्ष्यापूपकन्दमूलफलमांसेष्वेके ” इति प्राचेतसात् ॥ ४२ ॥ प्रसन्नचेताः पुष्पमालानु-
 लेपनादिभूषितो भुञ्जीत । चकारात् पीठोपविष्टो मण्डलस्थापितपात्रश्चेत्यादिः ; “ शुचिः पीठमधिष्ठितः ” इति
 देवलीयात् ;

“ चतुरश्रं त्रिकोणं च वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् ।

कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥ ”

इति ब्राह्मात् ॥ ४३ ॥ परिविष्टमन्नं निःशेषं नाद्यात् ; “ सर्वं सशेषमश्रीयत् ” इति स्मरणात् ॥ ४४ ॥
 अस्यापवादमाह । सर्पिः घृतम् । पलं मांसम् । मोदकाः लड्डुकाः । शेषं प्रसिद्धम् । जलाद्युपलक्षणमेतत् ।

“ पानीयं पायसं सर्पिर्मधुसक्तुदधान्यपि ।

निरस्यं शेषमेतेषां न प्रदेयं तु कस्यचित् ॥ ”

इति भारतात् । निरस्यं नितरां रसनीयम् ॥ ४५ ॥

नाश्रीयद्भार्यया सार्धं नाकाशे न तथोत्थितः ।

बहूनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन् बह्वस्तथा ॥ ४६ ॥

भार्या असवर्णा ; तया सह नाश्रीयत् ; सवर्णया सहाभ्यनुज्ञानात् ;

“ ब्राह्मण्या वा सहाश्रीयदुच्छिष्टं वा कदाचन ।

न तस्य दोषं मन्यन्ते नित्यमेव मनीषिणः ॥

उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽश्रीयद् ब्राह्मणः क्वचित् ।

प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः संकीर्णो मूढचेतनः ॥ ”

इति आङ्गिरसात् । सवर्णयापि सह विवाहमार्गयारव ;

“ ब्राह्मण्या भार्यया सार्धं क्वचिद् भुञ्जीत चाध्वनि ।

असवर्णस्त्रिया सार्धं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात् ॥ ”

इति ब्राह्मात् । क्वचित् विवाहे । भार्येत्युपलक्षणम् ;

“ माता वा भगिनी वापि भार्या वान्याश्च योषितः ।

¹ नैताभिः सह मोक्तव्यं भुक्त्वा सांतपनं चरेत् ॥ ”

इति व्यामसरणात् । सार्धमिति दर्शनोपलक्षणं वक्ष्यति । नाकाशे ; आकाशम् अनावृतप्रदेशः, अन्तरिक्षं वा, तत्र । भोजनानुवृत्तौ आश्वलायनः—“ शूद्राद्यैः प्रेक्षितश्चेक्षन्तान्तरिक्षे जपेन्मनून् ” इति । आपस्तम्बोऽपि—“ न नावि भुञ्जीत तथा² प्रासादे ” इति । न तथोत्थितः ; उत्थितः तिष्ठन् । तथाशब्दार्थः स्मृत्यन्तरे—“ नाहारमुपभुञ्जीत तिष्ठन् गच्छन् हसन्नपि ” इति । बहूनामिति ; बहुषु सामिलाषं प्रेक्षमाणेषु नाश्रीयत् ; “ नैकवन्नो द्रष्टृमध्ये ” इति ब्राह्मात् । नैकस्मिन् प्रेक्षमाणे बहवोऽश्नीयुः, किंतु तमपि भोजयेयुः ; “ पुनः प्रदायेक्षमाणेभ्यः ” इति हारीनात् ॥ ४६ ॥

शून्यालये वह्निगृहे देवागारे कथंचन ।

पिबेन्नाञ्जलिना तोयं नातिसौहित्यमाचरेत् ॥ ४७ ॥

शून्यं निर्जनं यदालयं गृहं तत्र । वह्नीनां गार्हपत्यादीनां गृहे शालायाम् । देवानां शिवविष्ण्वादीनाम् अगारे पूजास्थाने । कथंचन आपद्गतोऽपि नाश्नीयात् । श्मशानाद्युपलक्षणमेतत् । तोयं पेयमात्रोपलक्षणम् ; “ पेयं नाञ्जलिना पिबेत् ” इति शङ्खस्मरणात् । अतिशयेन सौहित्यं तृप्तिं च न कुर्यात् ; अजीर्णहेतुत्वात् ॥ ४७ ॥

न तृतीयमथाश्रीत न चापथ्यं कथंचन ।

नातिप्रगे नातिसायं³ न सायं प्रातराशितः ॥ ४८ ॥

“ सायं प्रातस्त्रयमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत ” इति गौतमोक्तकालद्वयातिरिक्तं तृतीये काले नाश्रीयत् । अथशब्दो निषेधानिरिक्तं काम्यविधानमपि गमयति ;

“ अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।

सद्गोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥ ”

इति बोधायनीये सद्गोपवासफलश्रवणात् । अपथ्यं वाताद्युत्पादकमन्नम् । कथंचन ; तद्रसलेलुपतयापि । अतिप्रगे ; अनुदितार्के । अतिसायम् ; अस्तमवसर्गपे च नाश्नीयात् । अनेन पृथङ्निषेधेन ‘ न संध्ययोः ’ इत्यत्र

“ उद्यात् प्राक्तनी संध्या घटिकात्रयमिष्यते ।

सायं संध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ॥ ”

इति काले विषयीकृतः । द्वितीयभोजनापवादमाह । प्रातराशितः प्रातर्भोजनेनैवातिवृत्तः सायं नाश्नीयात् ॥४८॥

न भावदुष्टमश्नीयान्न भाण्डे भावदूषिते ।

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ॥ ४९ ॥

इति ^१श्रीविष्णुस्मृतौ अष्टषष्टितमोऽध्यायः

यस्मिन् दृष्टे विचिकित्सा भवति, तद्भावदुष्टम् । तच्च जातिदुष्टादेरुपलक्षणम्;

“ जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविदूषितम् ।

संसर्गतश्च यद् दुष्टं सहल्लेखं स्वभावतः ॥ ”

इति भविष्यात् । तल्लक्षणान्यपि तत्रैव—

“ लशुनं गृज्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।

वृन्ताकनालिकालावु ह्यवेयाज्जातिदूषितम् ॥ ”

इति । हिशब्दात् सन्धिनीक्षीरादि । “ न भक्षयेत् क्रियादुष्टं यद् दृष्टं पतितैः पृथक् ” इति । पुनःपाक-
हस्तदानादिक्रियया वा दुष्टम् । “ कालदुष्टं तु विज्ञेयं ह्यस्तनं चिरसंस्थितम् ” इति । ह्यस्तनं पर्युषितं पक्वमोद-
नादि । चिरसंस्थितम् अपक्वमपि काञ्जिकादि ।

“ सुरालशुनसंसृष्टं पीयूषादिसमन्वितम् ।

संसर्गदुष्टमेतद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ।

अभोज्यान्नं विजानीयादन्नमाश्रयगर्हितम् ॥ ”

इति । अभोज्याः कदर्यलुब्धादयः ।

“ विचिकित्सा तु हृदये अन्ने यस्मिन् प्रजायते ।

सहल्लेखं तु तज्ज्ञेयं पीयूषं तु स्वभावतः ॥ ”

इति । इदमेव भावदुष्टं पीयूषादि । एवं सप्तविधमभोज्यं भावेन चितवृत्त्या दूषितम् । स्लेच्छादिभाण्डसदृशे
दुर्ब्राह्मणादिभोजनदुष्टे च भाण्डे ; “ न भिन्नावकीर्णे ” इति हारीतात् । शयानः भूमावपि तिर्यग्भूतः ;
शयनगतस्य प्रागेव निषेधात् । प्रौढपादः आसनारूढपादः । अवसक्थिका आसनबन्धः ; तद्वांश्च नाश्नी-

यादिति प्रत्येकं संबध्यते^१ । चकारात् प्रसारितपादोऽपि ; “ न प्रसारितपादोऽपि पादारोपितपाणिमान् ”
इति ब्राह्मणम् ॥ ४९ ॥

इति ^२श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय -
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^३श्रीरामपण्डितात्मज-
^३श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्याम्
अष्टषष्टितमोऽध्यायः

^१ संबध्यः—ख, न.

^३ श्री omitted in ग.

^२ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामष्टषष्टितमोऽध्यायः—ग.

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः

नाष्टमीचतुर्दशीपञ्चदशीषु स्त्रियमुपेयात् ॥ १ ॥

एवं दिनकर्तव्यमुक्त्वा रात्रिकृत्ये स्त्रीसंगमे निषेधविषयमेकोनसप्ततितमेनाह । “ ऋतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम् ” इति गौतमोक्त्या ऋतौ अनृतौ वा यदा स्त्रियं गच्छेत्, तदा अष्टमीचतुर्दशी-पौर्णमास्यमावास्या वर्जयेत् ;

“ अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ ”

इति मानवात् । अपिशब्दात् अनृतौ । स्नातको गृहस्थः ; स्नातकधर्माणां गृहस्थसाधारण्यात् । उपलक्षणमिदं संक्रान्त्यादेरपि :

“ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां त्रिजन्मसु ।

व्यतीपाते च संक्रान्त्यां नोपेयाज्जातु योषितम् ॥ ”

इति आश्वलायनस्मरणात् ॥ १ ॥

न श्राद्धं भुक्त्वा ॥ २ ॥ न दःवा ॥ ३ ॥ नोपनिमन्त्रितः

श्राद्धे ॥ ४ ॥ न व्रती ॥ ५ ॥ न दीक्षितः ॥ ६ ॥

श्राद्धभोजनानन्तरम् ॥ २ ॥ श्राद्धकरणानन्तरम् ॥ ३ ॥ श्राद्धे निमन्त्रणस्वीकारानन्तरम् । उपशब्देन पूर्वेषुस्तनमेव निमन्त्रणं गृह्यते, न कालान्तरीयम् ; “ निमन्त्रयीत पूर्वेषुर्ब्राह्मणानात्मवाञ्छुचिः ” इति स्मरणात् ॥ ४ ॥ व्रतं श्राद्धदिनात् पूर्वेषुस्तनमेकादश्यादिकं च । तद्वान् ;

“ श्राद्धं करिष्यन् कृत्वा वा भुक्त्वा वापि निगन्त्रितः ।

उपोष्य च तथा भुक्त्वा नोपेयाच्च ऋतावपि ॥ ”

इति आश्वलायनस्मरणात् । उपोष्य ; एकादश्याद्युपवासनियमं कृत्वा । भुक्त्वा ; पारणं कृत्वा^१ ॥ ५ ॥ दीक्षितः ; अवभृथेष्टिं यावत् दीक्षासंस्कारवान् ॥ ६ ॥

^१ कृत्वा omitted in ग.

न देवायतनश्मशानघून्यालयेषु ॥ ७ ॥ न वृक्षमूलेषु ॥ ८ ॥
 न दिवा ॥ ९ ॥ न संध्ययोः ॥ १० ॥ न मलिनाम् ॥ ११ ॥ न
 मलिनः ॥ १२ ॥ नाभ्यक्तम् ॥ १३ ॥ नाभ्यक्तः ॥ १४ ॥ न
 रोगार्ताम् ॥ १५ ॥ न रोगार्तः ॥ १६ ॥

देवगृहपितृवनशून्यगृहेषु ॥ ७ ॥ विशेषाविवक्षया वृक्षमात्रमूले । बहुवचनात् गुल्मलतादिग्रहणम्
 ॥ ८ ॥ दिवा ; सूर्योपलक्षिते काले ॥ ९ ॥ संध्ययोः ; उक्तलक्षणयोः सायंप्रातःसंध्ययोः ॥ १० ॥ मलिनां
 मलिनाङ्गवस्त्रम् ; “ न मलिनवाससा सह संवसेत् ” इति वासिष्ठात् । रजस्वल्लोपलक्षणमिदम् ; “ न
 रजस्वलया ” इति तस्यैव स्मरणात् ॥ ११ ॥ मलिनः अपरिष्कृताङ्गवस्त्रः ॥ १२ ॥ अभ्यक्तां तैलाद्यभ्यज्या-
 स्नाताम् ॥ १३ ॥ अभ्यक्तः तैलादिभिरभ्यक्तोऽस्नातः ॥ १४ ॥ रोगार्ताम् ; रोगेण ज्वरादिना दुःखिताम् ;
 “ नाकल्यां नारीमभिरमयेत् ” इति गौतमीयात् । अकल्या अस्वस्था ॥ १५ ॥ रोगार्तः ज्वराद्यभिमूतः ;
 “ ऋतुस्नातां तु यो भार्या स्वस्थः सन्नोपगच्छति ” इति स्वस्थस्यैवोपदेशात् ॥ १६ ॥

न हीनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं तथैव च वयोऽधिकाम् ।

नोपेयाद् ^१गुर्विणीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ १७ ॥

इति ^२श्रीविष्णुस्मृतौ एकोनसप्ततितमोऽध्यायः

जन्मत एव हीनं हस्तपादाङ्गुल्यादि^३ यस्यास्ताम् । तथैव अधिकमङ्गम् अङ्गुल्यादि यस्यास्ताम् ।
 स्वापेक्षया वयसाधिकां, वृद्धां वा । अपगतरजस्कां वा । गुर्विणीं गर्भिणीं च दीर्घायुष्कामो नोपेयात् ।
 आश्वलायनोऽपि—

“ नोपेयादात्मनो भार्यामसतीं च बहुप्रजाम् ।
 स्त्रीप्रजाबहुलां वन्ध्यां द्वेषिणीं च रजस्वलाम् ॥
 कृशां विवर्णां नोपेयात् गतप्रत्यागतामपि ।
 पतितां च परित्यक्तामभिशस्तां च रोगिणीम् ।
 क्षुत्क्षामां नातिभुक्तां वा स्वयं चैतैर्गुणैर्युतः ॥ ”

इति । गर्भिणीं सप्तमासादूर्ध्वम् ;

“ क्षौरं च तीर्थयात्रां च श्राद्धभोजनमैथुने ।

मासात्तु सप्तमादूर्ध्वं वर्जयेद् गुर्विणीपतिः^४ ॥ ”

^१ गर्भिणीम्—ज.

^३ पादाङ्गुल्यादि—क.

^२ वैष्णवे धर्मशास्त्रे स्त्रीप्रयोगप्रकरणमेकोनसप्ततितमम्—ज.

^४ गर्भिणीपतिः—ग.

इति यमस्मरणात् । हीनाङ्ग्यादिविवाहनिषेधेनैव गमननिषेधसिद्धौ पुनर्वचनमतिक्रान्तनिषेधस्योद्वाहेऽपि विवाहानन्तरमपि वा हीनाङ्गत्वादौ गमननिषेधार्थम् । यथाह आश्वलायनः—“पत्नीमप्यनृतौ नेयादियद्वाभ्यर्थितस्तथा” इति । गमनकालमप्याह स एव—

“पत्नीमृतुमतीं स्नातां तृप्तां रोगविवर्जिताम् ।

उपेयान्मध्यरात्रान्ते जीर्णेऽन्ने तृप्तमानसः ॥”

इति ॥ १७ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज-

^२श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्याम्

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः

^१ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामेकोनसप्ततितमोऽध्यायः—घ, च.

^२ श्री omitted in ग.

सप्ततितमोऽध्यायः

नार्द्रपादः सुप्यात् ॥ १ ॥ नोत्तरापरशिराः ॥ २ ॥ न नमः
॥ ३ ॥ नानुवंशम् ॥ ४ ॥ नाकाशे ॥ ५ ॥ न पालाशे शयने ॥ ६ ॥

शयने निषेधविषयं सप्ततितमाध्यायेनाह । “मुप्रक्षालितचरणः स्वाचान्तः सुप्यात्” इति हारीतोक्तचरणक्षालनोत्तरमार्द्रताप्राप्तावनार्द्रपादतोच्यते । “नार्द्रवासा न चाशुचिः” इति मार्कण्डेयः । “न तैलाभ्यक्तशिराः” इति उशना । स्वपेदिति शेषः ॥ १ ॥ अपरा पश्चिमा ; “न तिर्यगुदक्प्रत्यक्शिराः” इति हारीतात् । तिर्यक् कोणः । प्राम्दक्षिणयोरभ्यनुज्ञानमनेन ; “प्राम्दक्षिणशिराः सुप्यान्नोदक्प्रत्यक्शिराः कचित्” इति स्मरणात् । तस्य व्यवस्था—

“स्वगृहे प्राक्शिराः सुप्याद्वायुप्ये दक्षिणाशिराः ।

प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः ॥ ”

इति गार्गीयात् ॥ २ ॥ नमः परिधानहीनः । नमस्य स्वापनिषेधात् स्वापानन्तरं निद्रया नमतायां न दोषः । आश्वलायनः—“उत्तानवक्षा न शयेन्नाधोवक्षाश्च कर्हिचित्” इति ॥ ३ ॥ वंशः मेढी । तद्दूर्ध्वमनु ॥ ४ ॥ आकाशः अनाच्छन्नो देशः ॥ ५ ॥ पालाशो ब्रह्मतरुः । च्यवनः—“मृतदन्तमये विद्युद्गमे दर्भे पलाशजे न शयीत” इति । मृतस्य दन्तिनो दन्तेन कृतः । अनेन “न च दन्तमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम्” इति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

न पञ्चदारुकृते ॥ ७ ॥ न गजभग्नकृते ॥ ८ ॥ न विद्युद्गधकृते
॥ ९ ॥ न भिक्षे ॥ १० ॥ नाग्निपृष्ठे ॥ ११ ॥ न घटासिक्तद्रुमजे ॥ १२ ॥

पञ्चभिर्दारुभिः कृते एकस्मिन् शयने । अन्ये तु पञ्च दारूणि

“पञ्च दारूणि चोक्तानि चूतजम्बूद्रुमास्तथा ।

अश्मपीठोत्थितांश्चैव घटासिक्ततरूस्तथा ।

करिभग्नकृते चैव न शयीत कच्चिरः ॥ ”

इति दिष्णपुराणेक्तान्याहुः । दक्ष्यमाणानि पञ्च दारुणीत्यपरे ॥ ७ ॥ गजेन भग्नस्य तरोः काष्ठेन कृते ॥ ८ ॥ विद्युता दग्धस्य तरोः काष्ठेन कृते ॥ ९ ॥ भिन्ने शीर्णद्वये ; “ न शीर्णस्वत्वायम् ” इति ^१पैठीनस्मरणान् ॥ १० ॥ विद्युद्विन्नेनाप्यग्निना दग्धे ॥ ११ ॥ घटैः आ सर्वदा सिक्तस्य तरोः काष्ठेन कृते ॥ १२ ॥

न इमशानशून्यालयदेवतायतनेषु ॥ १३ ॥ न चपलमध्ये ॥ १४ ॥ न नारीमध्ये ॥ १५ ॥ न धान्यगोगुरुहुताशनसुराणामुपरि ॥ १६ ॥

पितृवनशून्यगृहदेवगृहेषु । मार्कण्डेयः—

“ शून्यालये इमशाने च नैकवृक्षे चतुष्पथे ।
महादेवगृहे वापि मातृवेदमनि न स्वपेत् ।
न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा ॥ ”

इति ॥ १३ ॥ चपलो दुर्त्यसनी ; हस्तापादादिविक्षेप्ता वा ॥ १४ ॥ नार्यः स्त्रियः ;

“ मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा नैकशय्यासनो भवेत् ।
बलवानिन्द्रियग्रामे विद्वांसमपि वर्पति ॥ ”

इति मानपात् ॥ १५ ॥ धान्यं ब्रह्मदिः । गवादिशब्देन नच्छाला उच्यते ; धान्यवत् साक्षात् तदुपरि शयनसंभवात् । तेषामुपरि । मार्कण्डेयः—

“ कूलच्छायासु च तथा शर्करालेष्टपांसुषु ।
धान्यगोविप्रदेवानां गुरूणां च तथेपरि ॥ ”

इति । यद्वा धान्यदीन् पादप्रदेशे कृत्वा न शयीतेत्युपरिशब्दार्थः ॥ १६ ॥

नोच्छिष्टो न दिवा सुप्यात् संध्ययोर्न च भस्मनि ।
देशे न चाशुचौ नाद्रं न च पर्वतमस्तके ॥ १७ ॥

इति श्रीदिष्णस्मृतौ सप्ततितमोऽध्यायः

उच्छिष्टः ऊर्ध्वधरोच्छिष्टवान् । दिवसे, संध्ययोः उक्तलक्षणयोः, भस्मनि रक्षादौ ; “ केशभस्म-
तुषाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम् ” इति योगिस्मरणात् । अशुचौ मूत्रविष्टाद्युपहते देशे, आर्द्रे जलप्राये, पर्वतस्य
मस्तके शिरोभागे । चकारात् नान्यपूर्वे शयने । “ नाश्मपीठोपधाने । नादीक्षितः कृष्णचर्मणि सुप्यात् ”
इति पैठीनसीयं ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज-
^२श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां
सप्ततितमोऽध्यायः

एकसप्ततितमोऽध्यायः

अथ न कंचनावमन्येत ॥ १ ॥

एवं गृहस्थधर्मानुक्त्वा इदानीं स्नातकधर्मान् एकसप्ततितमाध्यायेनाह । स्नातकधर्माणामपि केषांचित् गृहस्थादिसाधारण्यमानन्तर्येण स्पष्टयितुमथशब्दः । ते च द्विजानामेव ; न शूद्रस्य ; मानवे “चतुर्थमायुषे भागमुपित्वाद्यं गुरौ द्विजः” इत्युपक्रम्य “स्नातको द्विजः, व्रतानीमानि धारयेत्” इत्युपसंहारात् । ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवेत्येके ; “स विधिपूर्वं स्नात्वा” इति गौतमीये तच्छब्देन तयोरेव परामर्शात् । तेन तयोरेव तल्लेपे प्रायश्चित्तम् ;

“स्नातकत्रालेपे तु प्रायश्चित्तं विधीयते ।

राजब्राह्मणयोरेव नेतरेषां कथंचन ॥”

इति स्मरणात् । ब्राह्मणस्यैवेत्यन्ये ; मानवे “विप्रो जीवेदनापदि” इत्युपक्रमात् । कंचन ; सममुत्कृष्टमपकृष्टं वा नावजानीयात् । नायं निषेधः ; “तस्य व्रतम्” इति श्रुतौ व्रतोपक्रमात् । किंतु पर्युदासः । ततश्चास्मिन् प्रकरणे सर्वेष्वपि नञ्युक्तेषु वाक्येषु तत्तदकरणसंकल्पा लक्षणीयाः । ते चोभयसाधारणाः ; “गृहस्थ इमान् धर्माननुकर्षेत्, स्नातकश्च” इति गौतमीयात् ॥ १ ॥

न च ^१हीनाधिकाङ्गान् मूर्खान् ^२धनहीनानवहसेत् ॥ २ ॥

हीनाङ्गाः काणादयः । अधिकाङ्गाः षडङ्गुल्यादयः । मूर्खाः वेदशास्त्राद्यनभिज्ञाः । धनहीनाः दरिद्राः । चकारात् रूपहीनादींश्च नावहसेत् । अवहासः अवक्षेपः ;

“हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वयोऽधिकान् ।

रूपद्रविणहीनांश्च ^३जानिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥”

इति मानवात् ॥ २ ॥

न हीनान् सेवेत ॥ ३ ॥ स्वाध्यायविरोधि कर्म नाचरेत् ॥ ४ ॥

^१ हीनाधिकाङ्गमूर्खधनहीनान्—ठ.

^२ मूर्खान् omitted in ज.

^३ शान्ति—च.

हीनाः स्वापेक्षया हीनजात्यादयः ; तान् न सेवेत । वेतनग्रहणेन तदाज्ञाकरणं सेवा ; “ वर्णाना-
मानुलोभ्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ” इति योगिस्ररणात् ॥ ३ ॥ स्वाध्यायः वेदाध्ययनाध्यापनक्रिया ।
तद्विरोधि कृषिलोकयात्रार्थसाधनमपि कर्म नाचरेत्,

“ सर्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ।

यथा तथाध्यापयंस्तु सा तस्य कृतकृत्या ॥ ”

इति मानपात् ॥ ४ ॥

**वयोऽनुरूपं वेषं कुर्यात् ॥ ५ ॥ श्रुतस्याभिजनस्य धनस्य
देशस्य च ॥ ६ ॥**

वयसः बाल्यवार्धकादेः अनुरूपो यो वेषः उष्णीषादिः, तं कुर्यात् । एतेन बालस्य वृद्धवेषः,
वृद्धस्य बालवेषो वा न भवति ॥ ५ ॥ श्रुतं विद्या । अभिजनः कुलम् । धनं सुवर्णादि । देशो जनपदः ।
चकारात् बुद्ध्यादि । एषामनुरूपं वेषमाचरेत् ; “ वेषवाञ्छुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेदिह ” इति मानपात् ;

“ वयोबुद्ध्यर्थवाग्वेषश्रुताभिजनकर्मणाम् ।

आचरेत् सदृशीं वृत्तिमजिह्वामशठां तथा ॥ ”

इति योगिस्ररणाच्च । वृत्तिराचरणम् ॥ ६ ॥

नोद्धतः^१ ॥ ७ ॥ नित्यं^२ शास्त्राण्यवेक्षी स्यात् ॥ ८ ॥

उद्धतः निर्मर्यादो न स्यात् ॥ ७ ॥ शास्यते धर्मो यैस्तानि स्मृतिमीमांसादीनि । आदिशब्दात्
धनबुद्ध्यारोम्यदिप्रतिपादकानि च । तेषां नित्यमेवेक्षणशीलः स्यात् । यथाह मनुः—

“ बुद्धिबुद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥ ”

इति ॥ ८ ॥

**सति विभवे न जीर्णमलवद्वासाः स्यात् ॥ ९ ॥ न नास्तीत्य-
भिभाषेत ॥ १० ॥ न निर्गन्धोग्रगन्धि रक्तं च माल्यं बिभृयात्
॥ ११ ॥ बिभृयाज्जलजं रक्तमपि ॥ १२ ॥**

विभवः धनम् । तस्मिन् सति जर्णं विशीर्णं मलिनं च वस्त्रं न धारयेत् । विभवविशेषणेन दरिद्रस्य न दोषः ॥ ९ ॥ गृहे इन्धनाद्यभावेऽपि नास्तिशब्दो नोच्चारयेत् । किंतु पूर्णमिति ब्रूयात् ॥ १० ॥ निर्गन्धं कर्णिकारादि । उग्रगन्धि धतूरादि । रक्तं करवीरादि । चकारात् 'कण्टकिजं च माल्यं न धारयेत् । 'न कण्टकिजम्' इति प्राक् निषेधात्^१ । माल्योपाशनत् सुवर्णस्रगाद्यनिषेधः ; "नागन्धां स्रजं धारयेदन्यत्र हिरण्यस्रजः" इति गोभिलीयात्^२ ॥ ११ ॥ अस्य प्रतिप्रसवमाह । रक्तोत्पलं तु धारयेत् ॥ १२ ॥

यष्टिं च वैणवीम् ॥ १३ ॥ कमण्डलुं च सोदकम् ॥ १४ ॥

कार्पासमुपवीतम् ॥ १५ ॥ रौकमे च कुण्डले ॥ १६ ॥

वंशनिर्मितां यष्टिमाधारयोग्यम् । चकारादन्तर्वासश्च । अन्तः उत्तरीयधरीययोर्मध्ये वस्यत इति अन्तर्वासः । तथान्यदुत्तरीयं प्रावारः ; "अथ स्नातकः सान्तर्वासाः सोत्तरीयं वैणवं दण्डं धारयन्" इति बोधायनीयात् । एवं च वस्त्रत्रयधारणं नित्यं भवति । इतोऽधिके वस्त्रे बहुवस्त्रता । जीवत्स्तिष्ठत्य तु,

"पादुके चोत्तरीयं च तर्जन्यां रौप्यधारणम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्याज्ज्येष्ठभ्रातर्यथापि वा ॥ "

इत्युत्तरीयमेव निषिद्धम् । नान्तर्वासः ॥ १३ ॥ कमण्डलुः मृन्मयः करकः, तम् ; "सोदकं च कमण्डलुम्" इति मनुस्मरणात् ॥ १४ ॥ कार्पासवचनं शाणाविक्रयोर्निवृत्त्यर्थम् । तेनौपनायनिकयोः शाणाविक्रयोः यावत्स्नानमेव धारणं सिध्यति, नोपरिष्ठात् ; स्नातकस्य कार्पासनियमात् । तयोश्च तत्तद्दण्डाजिनादिसाहचर्यनियमेन ब्रह्मचारिमात्रयर्मत्वाच्च । अत एव योगिश्चरः— "दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत्" इति ब्रह्मचारिण एव तत्तद्दण्डादिनियममाह^३ । न च ब्राह्मणभा^४ भिप्रायेण^५ कार्पासवचनम् ; उपनयनप्रकरणोक्त-कार्पासवचनेन पौनस्वत्यापत्तेः । तस्मात् यथेत्तमेव साधु । उपवीतमुष्णीषाद्युपलक्षणम् ; "यज्ञोपवीती उष्णीषमजिनमुत्तरीयमुपानहं^६ छत्रं च" इति बोधायनीयात् । अजिनमुत्तरीयं वस्त्राभावे ॥ १५ ॥ रौकमे सौवर्णे ; "शुभे रौकमे च कुण्डले" इति माननात् । चकारात् वेदं च । वेदो दर्भमुष्टिः । विभृयादिति सर्वत्रानुवर्तते ॥ १६ ॥

नादित्यमुद्यन्तमीक्षेत ॥ १७ ॥ नास्तं यान्तम्^७ ॥ १८ ॥

न वाससा तिरोहितम् ॥ १९ ॥ न चादर्शजलमध्यस्थम्^८ ॥ २० ॥

न मध्याह्ने ॥ २१ ॥

^१ कण्टकिजं—ज.

^४ धारणनियममाह—ख, ग.

^७ नोपरक्तम् added in ठ.

^२ प्रतिषेधात्—ज.

^५ भिप्रायेण—ख, ग.

^३ गौतमीयात्—घ.

^६ उपानच्छत्रं च—घ.

^८ जलाद्युपगतम्—ज, ठ.

उद्यन्तमादित्यं^१ न पश्येत् । आदित्यग्रहणात् चन्द्राद्यनिषेधः ॥ १७ ॥ अस्तमयेऽपि आदित्यं
नेक्षेतेति सर्वत्र संबन्धः ॥ १८ ॥ वस्त्रान्तरितमपि ॥ १९ ॥ जलादर्शयोः प्रतिबिम्बितम् । चकारात्
उपरक्तमपि । “ नोपरक्तं न वारिस्थम् ” इति मानवात् ॥ २० ॥ मध्याह्नः कुतपः ॥ २१ ॥

**न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखम् ॥ २२ ॥ न तैलोदकयोः^२ स्थां छायाम्
॥ २३ ॥ न मलवत्यादर्शं ॥ २४ ॥**

क्रुद्धः क्रोधाक्रान्तः गुरुः श्रेयान् ; “ न श्रेयसः क्रुद्धस्य ” इति प्राचेतसात् ॥ २२ ॥ तैले जले
च स्वप्रतिबिम्बम् । वैद्यकेऽपि “ तैले जले स्वे मूत्रे वा नेक्षेत लपनं सुधीः ” इति । तैलग्रहणात् घृता-
निषेधः ; “ स्वमात्मानं घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् ” इति ब्राह्मात् ॥ २३ ॥ मलाक्रान्ते दर्पणे ॥ २४ ॥

न पत्नीं भोजनसमये ॥ २५ ॥ न स्त्रियं नम्राम् ॥ २६ ॥

स्वस्य पत्न्या वा भोजनकाले पत्नीं न पश्येत् ; “ न भार्यादर्शनेऽश्लीयात् ” इति योगिस्मरणात् ;

“ नाश्लीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्लीनीम् ।
क्षुवर्तीं जृम्भमाणां च न चासीनां यथामुखम् ॥
नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् ।
प्रसवन्तीं च नेक्षेत तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥ ”

इति मानवाच्च ॥ २५ ॥ स्त्रीयां परकीयां वा नम्रां स्त्रियम् । स्त्रीग्रहणं पत्नीव्यावृत्त्या जातिमात्रप्राप्त्यर्थम् ।
“ न नम्रां स्त्रियमीक्षेताऽन्यत्र मैथुनात्^३ ” इति आश्वलायनीयात् । कृतमैथुनामनम्रामपि ; “ न च संसृष्ट-
मैथुनाम् ” इति स्मरणात् । नम्रदर्शनं च न प्रातः ;

“ पापिष्ठं दुर्भगं मद्यं नममुत्कृत्तनासिकम् ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येत् तत्कलेरुपलक्षणम् ॥ ”

इति कात्यायनीयात् ॥ २६ ॥

न कंचन मेहमानम् ॥ २७ ॥ न चालानभ्रष्टं कुञ्जरम् ॥ २८ ॥

^१ अर्क—ख, ग.

^२ Sūtras 25 and 26 are read in inverted order in ज.

^३ न नम्रां स्त्रियम्—ठ.

^४ स्वच्छायाम्—घ.

^५ मैथुनं विना—ख, ग, घ, च.

मूत्रपुरीषे कुर्वाणं यं कंचन । मूत्रपुरीषे च ; “न च मूत्रपुरीषं च” इति स्मरणात् ॥ २७ ॥
बन्धनच्युतं गजम् । चकारात् व्याघ्रादींश्च ;

“न व्याघ्रं न गजं नाश्वं न वृषं महिषं तथा ।
बन्धनात् प्रतिमुक्तं न वीक्षितं पुरतो ब्रजेत् ॥ ”

इति ब्राह्मात् ॥ २८ ॥

न ^१च विषमस्थो वृषादियुद्धम् ॥ २९ ॥ नोन्मत्तम् ॥ ३० ॥
न मत्तम् ॥ ३१ ॥

विषमे जनसंमर्दादौ पलायनायोग्ये देशे स्थितः वृषगजमहिषादियुद्धम् । चकारात् शरशक्त्यादिपातं
च ॥ २९ ॥ उन्मत्तो वातादिग्रस्तः ॥ ३० ॥ मत्तो मद्यादिना ॥ ३१ ॥

नामेध्यमग्नौ प्रक्षिपेत् ॥ ३२ ॥ नासृक् ॥ ३३ ॥ न विषम्
॥ ३४ ॥ अम्भस्यपि ॥ ३५ ॥

अमेध्यं घृविनादि अग्नौ ज्ञानपूर्वं न प्रक्षिपेत् । अमेध्यनिषेधात् तल्लिप्तस्यापि निषेधः ; “अमेध्य-
लिप्तमन्यद्वा” इति मानवात् ॥ ३२ ॥ असृक् रक्तम् । अमेध्यात् पृथग्वचनं मेध्यस्यापि छागादिरुधिरस्य
निषेधार्थम् ॥ ३३ ॥ विषं वत्सनाभादि नाग्नौ प्रक्षिपेत् इति प्रत्येकं संबन्धः ॥ ३४ ॥ अमेध्यादि
अम्भस्यपि न प्रक्षिपेत् । यथाह योगीश्वरः—“घृविनासृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्यु न निक्षिपेत्” इति ।
शङ्खोऽपि—“तुषकेशकरीषमस्मास्थिश्लेष्मनखलोमान्यप्यु न निक्षिपेत् । न पादेन पाणिना वा जलमभि-
हन्यात्” इति ॥ ३५ ॥

नाग्निं लङ्घयेत् ॥ ३६ ॥ न पादौ प्रतापयेत् ॥ ३७ ॥ न कुशेषु
परिमृज्यात् ॥ ३८ ॥ न कांस्यभाजने धावयेत् ॥ ३९ ॥ न पादं
पादेन ॥ ४० ॥

लङ्घनम् उपरिष्ठात् गमनम् । देवादिच्छायामपि ;

“देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।
नाक्रामेत् कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥ ”

इति मानवात् । बभ्रुः नकुलः । नपुंस्कनिर्देशात् गोब्राह्मणयोरपि कपिल्योः ; “ न गोब्राह्मणयोः कपिल्योः ” इति स्मरणात् । छायालङ्घननिषेधात् लङ्घनं निषिद्धमेव । मुखेपधमनाद्यपि वर्ज्यम् ;

“ नामिं मुखेनोपधमेक्ष्मां नक्षेत च स्त्रियम् ।

नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥

अधस्तात्त्रोपध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् ।

न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणावायमाचरेत् ॥ ”

इति मानवात् ॥ ३६ ॥ अग्नाविति शेषः । प्रकर्षः सुखातिशयः । प्रचयशिष्टेयं संख्या नावच्छेदिका ॥ ३७ ॥ कुशैः कुशेषु वा पादतलं न शोधयेत् ॥ ३८ ॥ कांस्यपात्रे अभोजनीयेऽपि पादौ न प्रक्षालयेत् । स्वार्थे णिच् । स्वनिषेधात् प्रयोजकतापि निषिध्यते ॥ ३९ ॥ धावयेत् ॥ ४० ॥

न भुवमालिखेत् ॥ ४१ ॥ न लोष्टमर्दी स्यात् ॥ ४२ ॥

न तृणच्छेदी स्यात्^१ ॥ ४३ ॥ न दन्तैर्नखलोमानि छिन्द्यात् ॥ ४४ ॥

काष्ठादिभिः ॥ ४१ ॥ करेण मृत्पिण्डमर्दनशीलो न स्यात् ॥ ४२ ॥ नखदन्तादिभिस्तृणच्छेदनशीलो न स्यात् । पुनः स्याद्वचनं निष्फलकर्मवर्जनार्थम् ; “ न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्नाममुखेदयम् ” इति मानवात् ॥ ४३ ॥ नखान् करपादजान्, लेमानि श्मश्रवादीनि, दन्तैर्न छिन्द्यात् ; नोत्पाटयेच्च ; “ न छिन्द्यन्नखलोमानि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ” इति मानवात् । तेन कर्तनमभ्यगुह्यते ; “ क्लृप्तकेशनखदमश्रुः ” इति मानवात् । न मुण्डनम् ; “ न समावृत्ता मुण्डेरन्नन्यत्र विहारत् ” इति आपस्तम्बीयात् । विहारो दर्शादिः ; “ औपासनो दर्शपूर्णमासौ पर्वसु च केशश्मश्रुलोमनखवपनम् ” इति बोधायनीयात् । औपासनः स्मार्ताग्निमान् । दर्शपूर्णमासौ च कुर्वाणः श्रौताग्निमान् । तावुभावपि पर्वसु केशाद्यवपनं कुर्यात्तमिति ॥ ४४ ॥

धूतं च वर्जयेत् ॥ ४५ ॥ बालातपसेवां च ॥ ४६ ॥ वस्त्रो-

पानहमाल्योपवीतान्यन्यधृतानि न धारयेत् ॥ ४७ ॥

धूतं पणपूर्विका क्रीडा । प्राणिभिरप्राणिभिर्वा तां वर्जयेत् ॥ ४५ ॥ बालातपः प्रातरातपः । संगवातप इत्यन्ये । शारदातप इत्यपरे । तत्सेवां वर्जयेत् । चकारात् प्रेतधूमादि च ; “ बालातपः प्रेतधूमो वर्ज्यं भिन्नं तथासनम् ” इति मानवात् ॥ ४६ ॥ वस्त्रादीनि गुरोरन्येन धृतानि न धार्याणि ; “ उच्छिष्टमगुरोः ” इति वासिष्ठात् । अलंकारकरकावपि ; “ उपवीतमलंकारं सजं करकमेव च ” इति मानवात् । अन्यालाभे तान्यपि प्रक्षाल्य धार्याणि ; “ निर्णिज्याशक्तौ ” इति गौतमीयात् ॥ ४७ ॥

^१ स्यात् omitted in ज, ठ.

^२ न बालातपसेवी स्यात्—ठ.

न शूद्राय मतिं दद्यात् ॥ ४८ ॥ ^१नोच्छिष्टहविषी ॥ ४९ ॥
न तिलान् ॥ ५० ॥ न चास्योपदिशेद्धर्मम् ॥ ५१ ॥ न व्रतम् ॥ ५२ ॥

मतिं दृष्टार्थकर्मनीतिविषयां शूद्राय न दद्यात् ॥ ४८ ॥ उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टम् । हविः पुरोडाशादि-
शेषः ; “ नेहाब्राह्मणस्य ” इति श्रुतेः । शूद्रोऽत्र दासव्यतिरिक्तः ; “ उच्छिष्टमन्नं दासार्थम् ” इति
मानवात् ; “ द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ” इति दासधर्माच्च । गृहस्थो वा,

“ उच्छिष्टमन्नं दातव्यं शूद्रायागृहमेधिने ।

गृहस्थाय तु दातव्यमनुच्छिष्टं दिने दिने ॥ ”

इति व्याघ्रसरणात् ॥ ४९ ॥ तिलान् श्वेतान् कृष्णांश्च शूद्राय न दद्यात् ॥ ५० ॥ धर्मोपदेशश्च शूद्रस्य न
कार्यः । चतुर्थ्यनुवृत्तौ पुनः षष्ठ्युपादानं शूद्रासाधारणधर्मोपदेशवर्जनार्थम् । कथं तर्हि तस्यानुष्ठानम् ?
ब्राह्मणेन ब्राह्मणमन्तरा कृत्त्रोपदिष्टेनेति ॥ ५१ ॥ व्रतं प्रायश्चित्तं साक्षान्नोपदिशेच्छूद्राय । किंतु ब्राह्मणमन्तरा
कृत्वा ,

“ तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् ।

अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥ ”

इति अङ्गिरःसरणात् । व्रतमोपादानात् एकादश्यादिव्रतमपि ग्राह्यम् ;

“ यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ।

सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति ॥ ”

इति मानवात् ॥ ५२ ॥

न संहताभ्यां पाणिभ्यां^२ शिर उदरं च कण्डूयेत् ॥ ५३ ॥

युगपत् हस्ताद्वयेनात्मनो नोदरशिरसोः कण्डूयनं कार्यम् ; “ न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेतात्मनः
शिरः ” इति मानवात् । चकारात् कूर्चस्य च ; “ न संहताभ्यां पाणिभ्यां नरः कूर्चमुपस्पृशेत् ” इति
ब्राह्मणात् । केशग्रहाद्यपि वर्जयेत् ; “ केशग्रहान् प्रहरांश्च सदा शिरसि वर्जयेत् ” इति मानवात् ॥ ५३ ॥

न दधिसुमनसी प्रत्याचक्षीत ॥ ५४ ॥ नात्मनः स्रजमप-
कर्षेत् ॥ ५५ ॥

^१ नोच्छिष्टं न हविष्कृतम्—ज, ठ.
A—37

^२ पाणिभ्यां कण्डूयेत—ज.

सुमनसः पुष्पाणि । समासात् कुशादि चोपस्थितं न प्रत्याचक्षीत । यथाह योगीश्वरः—

“ कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्वाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥ ”

इति । “ मणीन् दधि ” इति मनुः । यद्यपि सप्तपञ्चाशत्तमेऽध्याये ‘ एधोदक ’ इत्यादिवाक्ये दधिपुष्पयो-
रप्यप्रत्याख्येयत्वमुक्तमेव, तथापि तत्रास्य गृहस्थधर्मत्वेन स्नातकेष्वप्राप्त्या अत्र पुनर्वचनं युक्तम् । तर्हि
अत्रैव तद्वचनमस्तु ; स्नातकधर्माणां गृहस्थसाधारण्यादिति चेत्—मैवम् ; प्रायश्चित्तार्थमुभयत्र वचनात् ।
तथाहि गृहस्थप्रकरणोक्तनिषेधातिक्रमस्य प्रकीर्णकत्वेन तत्प्रायश्चित्तं गृहस्थानाम् ; स्नातकव्रतलोपे तु
अभोजनं स्नातकानामिति उभयत्रवचनमर्थवत् ॥ ५४ ॥ स्वधृतां पुष्पस्रजं नापकर्षयेदित्यन्तर्भावितो प्यर्थो
द्रष्टव्यः । अन्यथा “ शीर्ष्णः स्रजमिवेन्मुच्य ” इति श्रौतलिङ्गविरोधः स्यात् । तेन नान्यानपनाययेत् ।
किंतु स्वयमेवापनयेत् । यत् “ नात्मनोऽपहरेत् स्रजम् ” इति मानवं, तत्राप्यन्तर्भावितो प्यर्थो द्रष्टव्यः ;
अन्यथा “ शीर्ष्णः स्रजमिवेन्मुच्य ” इति श्रौतलिङ्गविरोधापत्तेः । उपहरेदिति वात्र छेदः । तेनात्मना ग्रथितां
स्रजमात्मना नोपहरेत् ;

“ स्वहस्तलिखितं स्तोत्रं स्वघृष्टमपि चन्दनम् ।

स्वहस्तग्रथिता माला शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥ ”

इति स्मरणात् ॥ ५५ ॥

^१सुप्तं न प्रबोधयेत् ॥ ५६ ॥ न रक्तं विरागयेत् ॥ ५७ ॥

नोदक्यामभिभाषेत ॥ ५८ ॥ न म्लेच्छान्त्यजान् ॥ ५९ ॥

स्वापेक्षया विद्यादिभिरधिकं शयानं न प्रबोधयेत् ; “ श्रेयांसं न प्रबोधयेत् ” इति मानवात् ॥ ५६ ॥
आत्मन्यनुरक्तं रूक्षभाषणादिभिर्न विरक्तं कुर्यात् । “ न च रक्तो विरावयेत् ” इति मनुः । स्वयं यस्मिन्
सानुरागः, तं प्रति न विरुद्धभाषणं कुर्यात् । रक्तानिति वा पाठः । विरावयेदिति वा ॥ ५७ ॥ उदक्या
रजस्वला । अभिराभिमुख्ये । तेन तदभिमुखीभूय भाषणनिषेधः, नान्तरितस्य । एवं सूतिकांमपि, रजस्वलात्वात्
॥ ५८ ॥ म्लेच्छा यवनादयः । अन्त्यजाः रजकादयः । तानपि साक्षात् न संभाषेत ॥ ५९ ॥

अग्निदेवब्राह्मणसंनिधौ^२ दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्^३ ॥ ६० ॥

अग्निः श्रौतः स्मार्तश्च । देवो विष्ण्वादिप्रतिमा । ब्राह्मणो गुर्वादिः । तेषां परिचरणे दक्षिणं बाहुं
कण्ठप्रावृतादुत्तरीयात् बहिः कुर्यात् ; “ गुरुदर्शने कण्ठप्रावृतादि वर्जयेत् ” इति गौतमीयात् ।
गोष्ठादिष्वपि ;

^१ न सुप्तं प्रतिबोधयेत्—ज, ठ.

^२ ब्राह्मणगोसंनिधौ—ज, ठ.

^३ बाहुं समुद्धरेत्—ठः

“अम्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च संनिधौ ।
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥”

इति मानवात् ॥ ६० ॥

न परक्षेत्रे चरन्तीं गामाचक्षीत ॥ ६१ ॥ न पिबन्तं वत्स-
कम्^१ ॥ ६२ ॥ नोद्धतान्^२ प्रहर्षयेत् ॥ ६३ ॥

परकीये यवादिक्षेत्रे विरुद्धं धान्यं भक्षयन्तीं गां परस्मै नाचक्षीत । परग्रहणात् स्वीये, गोग्रहणात् महिष्यादि चाचक्षीतेति गम्यते । पिबन्तीं च नाचक्षीत, न वारयेच्च; “न वारयेद्व्यन्तीं गां न चाचक्षीत कस्यचित्” इति मानवात् ॥ ६१ ॥ परशब्दोऽनुषज्यते । गोस्तन्यं पिबन्तं च वत्सं गोस्वामिने नाचक्षीत ॥ ६२ ॥ उद्धतान् उन्मार्गवर्तिनः तदनुकूलाचरणेन नोत्साहयेत् ॥ ६३ ॥

न शूद्रराज्ये निवसेत् ॥ ६४ ॥ नाधार्मिकजनाकीर्णे ॥ ६५ ॥
न संवसेद्वैद्यहीने ॥ ६६ ॥ नोपसृष्टे ॥ ६७ ॥ न चिरं पर्वते^४ ॥ ६८ ॥

यत्र शूद्रो राजा, तस्मिन् देशे नात्यन्तं वसेत् । शूद्रग्रहणात् म्लेच्छादिराज्यं दूरापान्मन् ॥ ६४ ॥
अधार्मिकाः धर्मविरोधिनः पाषण्डादयः पतितादयो वा । तत्प्रमूहः प्राप्ते राज्ये ग्रामे वा न निवसेत्; “न पाषण्डजनाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः” इति, “नाधार्मिकं वसेद् ग्रामे” इति च मानवात् ॥ ६५ ॥
वैद्यो भिषक् । तद्रहिते देशे ग्रामे वा न संवसेत् । पुनः क्रियोपादानमन्येषामपि निषेधार्थम् । तथाच स्मृतिः—

“धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तथैव च ।

पञ्च यत्र न विद्यन्ते न तत्र दिवसं वसेत् ॥”

इति ॥ ६६ ॥ उपसृष्टो व्याध्यभिभूतः । तस्मिन् देशे ग्रामे वा न संवसेत् । “न व्याधिबहुले भृशम्”
इति मानवात् ॥ ६७ ॥ पर्वते विन्ध्यादौ बहुकालम् ॥ ६८ ॥

न वृथाचेष्टां कुर्यात् ॥ ६९ ॥ न नृत्यगीते ॥ ७० ॥ नास्फोट-
नम् ॥ ७१ ॥ नाश्लीलं कीर्तयेत् ॥ ७२ ॥ नानृतम् ॥ ७३ ॥
नाप्रियम् ॥ ७४ ॥

^१ वत्सम्—ठ.

^४ न सर्पावृते added in ज, ठ.

^२ नोत्पातान्—ठ.

^५ नास्फोटम्—ठ.

^३ न संवत्सरवैद्यहीने—ठ.

^६ Sūtra-s 73 to 79 omitted in ज.

दृष्टः दृष्टार्थश्च न्योऽप्यपरो वृथाटनादिः वृथाचेष्टा ॥ ६९ ॥ अशास्त्रीये नृत्यगते न कुर्यात् ;
शास्त्रीययोर्मोक्षसाधनत्वात् । यथाह योगीश्वरः—

“ वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।

तालज्ञश्चामयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥ ”

इति । समासात् वादित्रवादनं च ; “ न च नृत्येन गायेच्च न वादित्राणि वादयेत् ” इति मानवात् ॥ ७० ॥
दक्षिणांसारोपिते वामबाहौ दक्षिणपाणिना शब्दकरणमास्फोटनम् ; तन्न कुर्यात् । न च क्ष्वेडनम् ; “ नास्फोट-
येन च क्ष्वेडेत् ” इति मानवात् । क्ष्वेडनं सिंहनादः ॥ ७१ ॥ अश्लीलम् असभ्यम् ॥ ७२ ॥ अनृतं
मिथ्यावचनम् । तच्च द्वेधा—शब्दार्थाभ्याम् । तत्र शब्दानृतम् अवाचकेनासाधुना वा । अर्थानृतम् अन्यथा
प्रतिपादनम् । तन्न कार्यम् ॥ ७३ ॥ अप्रियम् उद्वेगकरम् ॥ ७४ ॥

न ^१कंचिन्मर्मणि स्पृशेत् ॥ ७५ ॥ नात्मानमवजानीयाद्^२
दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ७६ ॥

मर्माणि प्राणायतनानि ;

“ नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा ।

मूर्धा सकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि तु ॥ ”

इति वक्ष्यमाणानि । तत्र कचिदपि न स्पृशेत् नाभिह्न्यात् । कस्यचिदपि मर्मं दुश्चरितं न प्रकाशये-
दित्यन्ये ॥ ७५ ॥ दीर्घायुष्कामः आत्मनोऽवज्ञां न कुर्यात् । तथा विप्रादीनामपि ; “ विप्रा हि क्षत्रियात्मानो
नावज्ञेयाः कदाचन ” इति योगिस्मरणात् ॥ ७६ ॥

चिरं संध्योपासनं कुर्यात् ॥ ७७ ॥ न सर्पशस्त्रैः क्रीडेत्
॥ ७८ ॥ ^३अनिमित्ततः खानि न स्पृशेत् ॥ ७९ ॥

दीर्घायुष्कामो दीर्घकालं संध्यामुपासीत ; “ ऋषयो दीर्घसंध्यत्वाद् दीर्घमायुरवाप्नुयुः ” इति
मानवात् ॥ ७७ ॥ सर्पे विषधरः । शस्त्राणि खड्गादीनि । बहुवचनादन्यैरपि मृत्युहेतुभिः व्याघ्रादिभिर्न
च क्रीडेत् ॥ ७८ ॥ स्वस्थो मलापसरणं विना चक्षुरादीनीन्द्रियाणि न स्पृशेत् ।

“ अनातुरः खानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः ।

रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येवं विवर्जयेत् ॥ ”

इति मानवात् ॥ ७९ ॥

^१ कंचन—उ

^३ नानिमित्ततः खानि खानि स्पृशेत्—उ.

^२ न स्तुयात् added in ड.

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्^१ ॥ ८० ॥ शास्यं शासनार्थं ताडयेत्
॥ ८१ ॥ ^२तं वेणुदलेन रज्ज्वा वा पृष्ठे ॥ ८२ ॥

परताडनार्थं दण्डलोष्टादि नोत्थापयेत्, न पातयेच्च; “परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत्” इति मानवात् ॥ ८० ॥ अस्यापवादमाह । शासनार्हं शिष्यपुत्रादिकं शिक्षार्थमेव ताडयेत्, न क्रोधादिना, यदि वाङ्मात्रेण शिक्षितुं न शक्यते । “शिष्यशिष्टिरवधेन” इति गौतमीयात् ॥ ८१ ॥ ताडनसाधनं चाह । पाटितस्य वेणोरर्थं दलं; रज्जुः वस्त्रा; तयोरन्यतरेण सूक्ष्मेण तं शास्यमेव पृष्ठे अधोभागे वा ताडयेत् । नान्यत्रान्यमन्येन; “अशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्याम् । अन्येन घ्नन् राज्ञा शास्यः” इति गौतमीयात्;

“अधोभागे शरीरस्य नोत्तमाङ्गे न वक्षसि ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् पापयुक्तो भवेन्नरः ॥”

इति स्मरणान् ॥ ८२ ॥

देवब्राह्मणशास्त्रमहात्मनां परिवादं परिहरेत् ॥ ८३ ॥
धर्मविरुद्धौ चार्थकामौ ॥ ८४ ॥ लोकविद्विष्टं च धर्ममपि ॥ ८५ ॥

देवाः विष्णवादयः । ब्राह्मणाः जातिमात्रेण । शास्त्रं स्मृत्यादि । तद्ग्रहणात् ^३तन्मूलभूतवेदस्यापि ग्रहणम् । महात्मानः ऋषयः । तेषां निन्दां च वर्जयेत्;

“नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च संशयम् ।

द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत्^४ ॥”

इति मानवात् ॥ ८३ ॥ धर्मविरुद्धोऽर्थः अयाज्ययाजनाद्यर्जितः । धर्मविरुद्धः कामः ^५पर्यस्त्रीगमनादि । चकारात् एतत्तत्त्वविरुद्धो मोक्षश्च;

“अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ।

अनिष्टा चैव यज्ञैस्तु मोक्षमिच्छन् पतत्यधः ॥”

इति मानवात् ॥ ८४ ॥ धर्मं विहितं च लोकनिन्दितं मधुपर्कयगोवधादिकं च वर्जयेत् । अतिथ्यादि-
प्रीतिजनकत्वेनाग्नीषोमीयादिवदस्वर्ग्यत्वात् । तदेव हेतुगर्भविशेषणेनाह योगीश्वरः—“अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं

^१ नोपयच्छेत्—घ, च.

^४ विषर्जयेत्—ग.

^२ तं च—घ, च, ठ.

^३ तन्मूलभूतस्य—ग.

^५ परस्त्री—घ.

धर्म्यमप्याचरेन्न तु” इति । चकारात् असुखोदकं च ; “ धर्मं चाप्यसुखोदकम् ” इति मानवात् । वातुल-
स्योदवासादिरसुखोदकः ॥ ८५ ॥

पर्वसु च शान्तिहोमान्^१ कुर्यात् ॥ ८६ ॥ न तृणमपि
छिन्धात् ॥ ८७ ॥ अलंकृतश्च तिष्ठेत् ॥ ८८ ॥ एवमाचारसेवी
स्यात् ॥ ८९ ॥

“ अथ कूस्माण्डैर्जुहुयात् ” इत्युपक्रम्य “ अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा ” इति बोधायनीयात् ।
गायत्रीजपांश्च ; “ सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वसु नित्यशः ” इति मानवात् ॥ ८६ ॥ पर्वसु
तृणम्, अपिशब्दात् वृक्षादींश्च न छिन्धात् ;

“ तुरीयं ब्रह्महत्याया धाता वृक्षेष्ववासृजत् ।

ततस्तान् पर्वणि छित्त्वा ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥ ”

इति ब्रह्महत्यास्मरणात् ॥ ८७ ॥ सक्चन्दनादिमिरलंकृतो भवेत् । चकारात् “ मङ्गलाचारयुक्तः स्यात् ”
इति मानवं ज्ञेयम् ॥ ८८ ॥ उक्तव्रतानां नित्यतामाह । एवमुक्तानामाचाराणां नित्यं सेवनशीलो भवेत् ;
“ स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तमभोजनम् ” इति ^२मानवे प्रायश्चित्तदर्शनात् ॥ ८९ ॥

^३श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म्यं साधुभिश्च निषेवितम् ।

तमाचारं निषेवेत धर्मकांमो जितेन्द्रियः ॥ ९० ॥

अनुष्ठेयमाचारं विशिनष्टि । “ मातुलस्येव योषा ” इत्यादिश्रुतिलिङ्गावगतोऽपि मातुलकन्यापरिणयो
नानुष्ठेयः ; स्मृतिनिषेधविरोधात् । ततश्च स्मृत्युपसंहृतमेव श्रौतलिङ्गाद्यनुमापकम्, नानुपसंहृतम् ; “ योषा
जारमिव प्रियम् ” इत्यादावपि स्मृतिकल्पनाप्रसङ्गात् । “ ओं कल्पयत ” इत्यादिस्मृतिविहितोऽपि मधुपर्क-
गवालम्भः “ मा गामनागामदितिं वधिष्ट ” इति श्रुतिविरोधादननुष्ठेयः । श्रुतिस्मृतिविहितोऽपि श्येनाद्यभि-
चारः दृष्टार्थत्वात् धर्माजनक इति नानुष्ठेयः । श्रुतिस्मृतिविहितं धर्मजनकं च दर्शपूर्णमासयोः ^४जाघन्या
पत्नीसंयाजनं शिष्टापरिग्रहादननुष्ठेयमिति श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितमदृष्टसाधनं शिष्टानुष्ठितमाचारं संध्यास्नानादिकं
दृष्टार्थानीन्द्रियाणि तत्परिपन्थीनि जित्वा कुर्वीतेति ॥ ९० ॥

^१ पर्वसु शान्तिहोमं—घ, च.

^२ मानवे omitted in घ.

^३ श्रुतिस्मृत्युदितो यश्च साधुभिर्यश्च सेवितः—ठ.

^४ Refer to आप. श्रौ. सू., III. 8. 10 and कात्या. श्रौ. सू., VI. 212., Chow. edition.

आचाराह्णभते चायुराचारादीप्सितां गतिम्^१ ।

आचाराद्धनमक्षय्यमाचाराद्धन्यलक्षणम्^२ ॥ ९१ ॥

इदानीं तत्तत्फलसाधनीभूतकर्माङ्गतया आचारस्य नैमित्तिकत्वमाह । दीर्घायुष्यस्वर्गादीप्सितगत्यक्षय्यधन-
दुर्लक्षणसूचितदुःखध्वंससाधनानां कर्मणामाचारानुगृहीतानामेव तत्तत्फलनिष्पादकत्वम्; नान्यथा । चकारात्
संततिसाधनत्वमपि ; “ आचारादीप्सितां प्रजाम् ” इति मानयात् । न च साक्षादेवाचारस्य
तत्तत्साधनत्वं साधु ; आचाराभावे फलस्यैवासिद्ध्या तत्तत्फलश्रवणविरोधात् । यथा—

“ दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।

दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥ ”

इति ॥ ९१ ॥

सर्वलक्षणहीनोऽपि^३ यः सदाचारवान्नरः ।

श्रद्धधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ ९२ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ एकसप्ततितमोऽध्यायः

आचारानुगृहीतेनापि तत्साधनेन कर्मणा न तत्सिद्धिः, प्राचीनादृष्टरूपसहकार्यभावादित्यत आह ।
आयुरादिफलसूचकलक्षणरहितस्यापि आचारादनीर्प्याद्यङ्गानुगृहीतायुरादिसाधनकर्मजन्यैहिकादृष्टनैवायुष्यादि-
फलसिद्धेः न प्राचीनादृष्टापेक्षेति । यद्वा आचारवत् श्रद्धानसूययोरपि सर्वकर्माङ्गत्वमाह—सर्वलक्षणहीनोऽपि
यः सदेति ; “ यच्छ्रद्धया करोति तदेवास्य वीर्यवत्तरं भवति ” इति^५ श्रुतेः ॥ ९२ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^७ श्रीरामपण्डितात्मज-

श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविष्टौ श्रीमत्यां वैजयन्त्याम्

एकसप्ततितमोऽध्यायः

^१ प्रजाम्—ज.

^२ आचारो हन्यलक्षणम्—ठ.

^३ समुदाचारवान्—ज, ठ.

^४ वैष्णवे धर्मशास्त्रे आचारप्रकरणमेकसप्ततितमम्—ज, ठ.

^५ इत्यादि—ग.

^६ श्रीविष्णुस्मृतिविष्टौ वैजयन्त्यामेकसप्ततितमोऽध्यायः—घ.

^७ श्री omitted in ग.

द्विसप्ततितमोऽध्यायः

**^१दमयमेन तिष्ठेत् ॥ १ ॥ दमश्चेन्द्रियाणां ^२प्रकीर्तितः ॥ २ ॥
दान्तस्यायं लोकः परश्च ॥ ३ ॥ नादान्तस्य क्रिया काचित्
समृध्यति ॥ ४ ॥**

एवं गृहस्थसाधारणं स्नातकधर्ममभिधाय, आश्रमचतुष्टयसाधारणं धर्मं द्विसप्ततितमाध्यायेनाह ।
दमः अन्तःकरणनियमः । यमः बाह्येन्द्रियनियमः । समाहारेण ब्रह्मचर्यादयो गृह्यन्ते ;

“ ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसास्तेयमाधुर्यं^३ दमश्चेति यमा स्मृताः ॥ ”

इति योगिसरणात् । तेनावितो भवेत् ॥ १ ॥ अन्तःकरणनियमेन चक्षुरादीन्द्रियाणामपि नियमः
प्रसिद्ध एव ; तदधीनप्रवृत्तिकत्वात् तेषाम् ॥ २ ॥ दमफलमाह । ऐहिकामुष्मिकफलसाधनानां कर्मणां
दमेनैव फलसिद्धेः ॥ ३ ॥ व्यतिरेके अनिष्टमाह । ऐहिकी पारलौकिकी वा क्रिया दमं विना फलं न
साधयति ॥ ४ ॥

‘दमः पवित्रं परमं मङ्गल्यं परमं दमः ।

दमेन सर्वमाप्नोति यत्किञ्चिन्मनसेच्छति^५ ॥ ५ ॥

पवेः पापात् त्रायते इति पवित्रम् । मङ्गल्यं मङ्गलकारणम् । मनोऽभिलषितं यत्किञ्चित् ऐहिकं
पारलौकिकं वा तत्सर्वं दमेनाप्नोति ॥ ५ ॥

दशार्धयुक्तेन रथेन यातो

मनोवशेनार्यपथानुवर्तिना ।

तं चेद्रथं नापहरन्ति वाजिन-

स्तथा गतं नावजयन्ति शत्रवः ॥ ६ ॥

^१ दमे यत्नमातिष्ठेत्—ज, ठ.

^२ अप्रकीर्णता—ठ.

^३ मास्तिवयं—घ.

^४ This verse omitted in ख, ग, च, ज.

^५ मनसेप्सितम्—ठ

यमं स्तौति । दशार्धेन पञ्चभिरिन्द्रियलक्षणैर्वाजिभिर्युक्तेन प्रज्ञालक्षणेन रथेन मनोलक्षणसारथिना वशीकृतेन सत्पथगामिना यो याति, तं तथा वर्तमानं, शत्रवः कामक्रोधादयः नावजयन्ति ; यदि तं रथं ते वाजिनः सारथिना अनुगृहीताः न अपथे प्रवर्तयन्ति । यथोक्तं भगवता—

“ इन्द्रियाणां विचरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नाविमिवाम्भसि ॥ ”

इति ॥ ६ ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७ ॥

इति ^१श्रीविष्णुस्मृतौ द्विसप्ततितमोऽध्यायः

शान्तिप्राप्त्युपायमाह । अद्विः आपूर्यमाणमपि अचलनया अविक्षोभितया^२ प्रतिष्ठा यस्य तम् अविक्रियं सन्तं समुद्रं सर्वतो गता आपः यथा प्रविशन्ति, तथा सर्वे कामाः विषयेच्छाविशेषाः विषय-संनिकर्षेऽप्यविकुर्वन्तं यं प्रविशन्ति अन्तरेव प्रलीयन्ते, स एव शान्तिं तितिक्षाम् एति प्राप्नोति । तल्लक्षणं च स्मृत्यन्तरे—

“ आक्रुष्टोऽभिहतो वापि नाक्रोशेन्न च तारं न ।
अदुष्टो बाह्मनःकायैः सा तितिक्षा क्षमा स्मृता ॥ ”

इति । नेतरः कामकामी ; काम्यन्त इति कामाः विषयाः, तान् कामयितुं शीलमस्य ॥ ७ ॥

इति ^३श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^४श्रीरामपण्डितात्मज-

^४श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

द्विसप्ततितमोऽध्यायः

^१ वैष्णवे धर्मशास्त्रे दमप्रकरणं द्विसप्ततितमम्—ज, ठ.

^३ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ वैजयन्त्यां द्विसप्ततितमोऽध्यायः—घ, च.

^२ अविक्षोभितम्—ग.

^४ श्री omitted in ग.

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः

अथ श्राद्धेप्सुः पूर्वेषुब्राह्मणानामन्त्रयेत्^१ ॥ १ ॥

गृहस्थधर्मेषु श्राद्धं विवक्षुः त्रिसप्ततितमाध्यायमारभते । अथेति त्रयोदशभिरध्यायैः श्राद्धप्रस्तावः ।
तत्र ब्राह्मणनिमन्त्रणकालमाह । श्राद्धं चिकीर्षुः श्राद्धदिनात् पूर्वदिने वक्ष्यमाणलक्षणसंस्थान् ब्राह्मणान्
आमन्त्रयेत् श्राद्धभोजनमङ्गीकारयेत् । तत्र श्राद्धं नाम ^२पित्रुद्देशेन ब्राह्मणेभ्योऽन्नादिदानम् ;

“ देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत् ।

पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम् ॥ ”

इति ब्राह्मात् । तच्च नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति त्रिधा । यत्तु विश्वामित्रेण—

“ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।

पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्धार्थमष्टमम् ॥

कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।

यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतम् ॥ ”

इति द्वादशविधत्वमुक्तं, तत् तस्यैव प्रपञ्चाय ; न विधान्तरोपदर्शनाय । तत्र नित्यम् अहरहः क्रियमाणम् ।
यथाह कात्यायनः—

“ मृताहेऽहरहर्दर्शे श्राद्धं यच्च महालये ।

तन्नित्यमुदिनं सद्भिर्नित्यवत् तद्विधानतः ॥ ”

इति । नैमित्तिकं संक्रान्त्यादौ । यथा गालवः—

“ प्रेतश्राद्धं सपिण्डान्तं संक्रान्तिग्रहणेषु च ।

संवत्सरोदकुम्भं च वृद्धिश्राद्धं निमित्ततः ॥ ”

इति । काम्यं प्रतिपदादितिथिषु । यथाह स एव—

“ तिथ्यादिषु च यच्छ्राद्धं मन्वादिषु युगादिषु ।

अलभ्येषु च योगेषु तत्काम्यं समुदाहृतम् ॥ ”

इति । आदिशब्दात् नक्षत्रवारयोगकरणानां ग्रहणम् । तत्र नैमित्तिकं द्विविधम्—एकोद्दिष्टं, पार्वणं च । एकमुद्दिश्य क्रियमाणमेकोद्दिष्टम् । त्रिपुरषोद्देशेन पार्वणमिति । पूर्वेषुः असंभवे सद्योऽपि निमन्त्रयेत्, “असंभवे परेषुर्वा ब्राह्मणास्तु निमन्त्रयेत्” इति देवलीयात् । ब्राह्मणान्, न क्षत्रियादीन्, “राजन्य-वैश्ययोश्चैव नैतत् कर्म प्रचक्षते” इति मानवात् ॥ १ ॥

**द्वितीयेऽह्नि शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने कृष्णपक्षस्यापराह्णे विप्रान् सुस्तातान् स्वाचान्तान् यथाभूयो 'वयःक्रमेण कुशोत्तरे-
स्वासनेपूपवेशयेत् ॥ २ ॥**

श्राद्धाहःकृत्यमाह । निमन्त्रणदिनान् द्वितीयं श्राद्धीयमहः ; तस्मिन् शुक्लपक्षसंबन्धिनि कुतपस्य पूर्वघटिकायां कृष्णपक्षसंबन्धिनि उत्तरघटिकायाम् उपक्रम्य तैलोद्धर्तनादिना सम्यक् स्नातान् ; “तैलमुद्धर्तनं विप्रे दद्यात् पूर्वाह्ण एव तु” इति प्राचेतमान् । स्वाचान्तानिति नियमेन आचमनप्रतिनिधिनिरासः । स्वयं गोमृगमण्डलयोः कृतपादप्रक्षालनवान् ;

“प्राङ्गणं मण्डले कुर्याद् दैवे पित्र्ये च गोमयैः ।

विप्राणां क्षालयेत् पादांस्तत्र भक्त्या यथाक्रमम् ॥”

इति मानस्यात् । यथाभूयः यथावयोबाहुव्यं पितॄन्ब्राह्मणादधिकवयसं प्रैतामहे, ततोऽप्यधिकं प्रपैतामह इति । कुशा उत्तरे येषां तेषु कुशाच्छन्नेषु । तत्र विशेषो देवलीयः—

“द्वौ दभौ प्राङ्मुखौ दैवे पित्र्ये त्रीन् दक्षिणामुखान् ।

आसनेषु नियुक्तीन् प्रोक्षितेषु तिलोदकैः”

इति । मुखम् ; अग्रम् । आपनानि वक्ष्यन्ते ; तदपवेशयेत् । “आसन्वमिति तान् ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि” इति स्मरणान् ॥ २ ॥

**द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ त्रींश्च पित्र्ये उदङ्मुखान् ॥ ३ ॥ एकैक-
मुभयत्र वेति ॥ ४ ॥**

ब्राह्मणसंख्याद्याह । दैवे देवस्थाने द्वौ त्रिंशो प्राङ्मुखौ । पित्र्ये पित्रादिस्थाने त्रीन् उदङ्मुखानुपवेशयेत् । चकारात् संख्यान्तरमपि प्रदर्शयते ; “एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन् वा । वृद्धौ फलभूयस्त्वम्” इति आश्वलायनीयात् । द्वौ द्वाविति दैवे । त्रींस्त्रीनिति पित्र्ये ॥ ३ ॥ अनुकल्पमाह । उभयत्र दैवपित्र्ययोः एकैकं

वा । वेत्यनुकल्पे ; न विकल्पे, तुल्यबलत्वाभावात् । इतिः पक्षसमाप्तौ । नोभयत्रैकम् ; “ न त्वेवैकं सर्वेषाम् ” इति आश्वलायनीयात् । अत एव वसिष्ठः—

“ यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ।
अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥
देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत् ।
प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥ ”

इति पृथक्पात्रप्रयोगमाह । इदमपि सपिण्डीकरणं विना ; “ काममनाद्ये ” इति आश्वलायनीयात् । आद्यं सपिण्डीकरणम् ॥ ४ ॥

आमश्राद्धेषु काम्येषु च प्रथमपञ्चकेनाग्निं हुत्वा ॥ ५ ॥
पशुश्राद्धेषु मध्यमपञ्चकेन ॥ ६ ॥ अमावास्यासूतमपञ्चकेन ॥ ७ ॥
आग्रहायण्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टकासु च क्रमेणैव प्रथममध्यमोत्तम-
पञ्चकैः ॥ ८ ॥

श्राद्धविशेषे काठकानुसारेणेतिकर्तव्यताविशेषमाह । “ कृणुष्व पाजः ” इति रक्षोघ्नं पञ्चदशर्चं सूक्तं काठके प्रसिद्धम् । तस्य आद्येन पञ्चकेन आमश्राद्धकाम्यश्राद्धयोः वैश्वदेविकपूजानन्तरं पित्रावाहनात् पूर्वमेव अग्निहोमः कार्यः । अनुक्तद्रव्यकत्वादाज्यं होम इति ग्राह्यः ॥ ५ ॥ पशुद्रव्यके श्राद्धे मध्यम-पञ्चकेनोक्तकाले होमः ॥ ६ ॥ बहुवचनं द्वादशाभिप्रायेण । उत्तमपञ्चकेनावाहनात् पूर्वं होमः ॥ ७ ॥ आग्रहायणी मार्गशीर्षी पौर्णमासी । सा च पौषीमाध्योरुपलक्षणम् । ताभ्य ऊर्ध्वं यास्तिस्रः कृष्णाष्टकाः कृष्णपक्षाष्टम्यः, तासु यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमपञ्चकैरुक्तकाले होमः ॥ ८ ॥

अन्वष्टकासु च ॥ ९ ॥

ताभ्योऽष्टमीभ्यः अनु पश्चात् जाताः नवम्योऽन्वष्टकाः ; तासु । चकारात् पूर्वैर्धुर्मवासु सप्तमीषु च यथाक्रमं पञ्चकत्रिकेण होमः । तत्र प्रथमाष्टकायां सप्तम्यादिदिनत्रयेऽप्याद्यपञ्चकेन ; द्वितीयाष्टकायां दिनत्रयेऽपि द्वितीयेन ; तृतीयाष्टकायां दिनत्रयेऽप्यन्येनेति । यद्यप्यत्रानेकानि श्राद्धानि प्रकान्तानि, तथापि दर्शश्राद्धमेवात्र प्रकृतिः ; श्राद्धकालेऽपि प्रथमममावास्याया निर्देशात् ; स्मृत्यन्तराच्च ॥ ९ ॥

ततो ब्राह्मणानुज्ञातः पितृनावाहयेत् ॥ १० ॥

काठकीयश्राद्धप्रयोगमाह । ततः होमानन्तरं वक्ष्यमाणरीत्या यातुधानान् अपसार्य ब्राह्मणान् 'पितॄन् भवत्सु आवाहयिष्ये' इत्यनुज्ञाप्य 'आवाहय' इति तैरनुज्ञातः पितॄन् आवाहयेत् । पितृग्रहणात् देवावाहना-
द्याच्छदनान्ते कृते होम इति सिध्यति ॥ १० ॥

अपयन्त्वसुरा इति द्वाभ्यां तिलैः यातुधानानां^१ विसर्जनं कृत्वा ॥ ११ ॥ एत पितरः सर्वास्तानग्र आ मे यन्त्वेतद्वः पितर इत्यावाहनं कृत्वा, कुशतिलमिश्रेण गन्धोदकेन यास्तिष्ठन्त्यमृता वागिति यन्मे मातेति च पात्रं^२ निवेद्य, अर्घ्यं कृत्वा निवेद्य चानुलेपनं कृत्वा^३ 'कुशतिलवस्त्रपुष्पालङ्कारधूपदीपैर्यथाशक्त्या विप्रान् समभ्यर्च्य' घृतप्लुतमन्त्रमादाय आदित्या रुद्रा वसव इति वीक्ष्य, अग्नौ करवाणीत्युक्त्वा तच्च^४ विप्रैः कुर्वित्युक्ते आहुतित्रयं दद्यात्^५ ॥ १२ ॥

^१यदावाहनमुक्तं तत्किं कृत्वेत्यत्र आह । उक्तहोमसमाप्त्यनन्तरम् "अपयन्तु" इति मन्त्रद्वयेन तिलैः श्राद्धविघ्नकर्तृन् यातुधानान् अपसार्यावाहयेत् ॥ ११ ॥ समन्त्रावाहनक्रममाह । उक्तप्रतीकेन मन्त्रेणा-
वाहनमुक्तप्रतीकाभ्यां मन्त्राभ्यां पाद्यासनादिभिरर्घ्यं संपाद्य निवेद्य गन्धादिभिः ^२'नैवेद्यान्तैर्यथोक्तप्रकारेण शक्त्या देवपितृब्राह्मणान् संपूज्य गृहीतमन्त्रम् ; "आदित्याः" इति मन्त्रेणावेक्ष्य, पृष्ठा, उत्तरे लब्धे ; "आदित्येभ्यो रुद्रेभ्यो वसुभ्यः" इति मन्त्रत्रयेण "मेमाय पितृमते स्वधा नमः ; यमायाङ्गिरसे स्वधा नमः ; अमये कन्यवाहनाय ^{१०}स्वधा नमः" इति मन्त्रत्रयेणाहुतित्रयं जुहुयात् ॥ १२ ॥

ये मामकाः पितर एतद्वः पितरोऽयं यज्ञ इति च हविरनु-
मन्त्रणं कृत्वा यथोपपन्नेषु पात्रेषु विशेषाद्रजतमयेष्वन्नं नमो
विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखयोर्निवेदयेत् ॥ १३ ॥

अन्नसंकल्पमाह । "ये मामकाः" "एतद्वः पितरः" "अयं यज्ञः" इति त्रिभिर्मन्त्रैरन्नमनुमन्त्र्य,
यथामिलितेषु सौवर्णेषु दैवे राजतेषु पित्रे वा "नमः" इति मन्त्रेण वैश्वदेविकयोर्ब्राह्मणयोः प्रथमं

^१ यातुधानविसर्जनं—ठ.

^२ अनुलेपनं कृत्वा omitted in Jolly's edition.

^३ घृतप्लुतमन्त्रमादाय omitted in ग.

^४ अनुज्ञातश्च विप्रैः प्राग्बत् बह्वी आहुतित्रयं हुत्वा—ठ.

^५ दीपान्तैः—ग.

^२ निर्वर्त्य added in Jolly's edition.

^४ कुशतिल omitted in घ.

^६ तत्र—Jolly's edition.

^८ एवमावाह—घ.

^{१०} स्वधा omitted in घ.

निवेदयेत् । तच्चोपवीतिना कार्यम् ; “ उपवीतं देवानां प्रार्चिनावीतं पितृणाम् ” इति श्रुतेः । तच्च प्रादक्षिण्येन ; “ प्रदक्षिणं तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम् ” इति कात्यायनीयात् । तच्च ऋजुदर्भैः ; “ देवानामृजवो दर्भाः पितृणां द्विगुणाः स्मृताः ” इति स्मरणात् । विश्वेभ्यो देवेभ्यः इति सामान्यवचनेऽपि तत्तत्संज्ञकेभ्य इति वाच्यम् । संज्ञाश्चाह शङ्खः—

“ इष्टिश्चाद्धे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ।
नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिलोचनौ^१ ।
पुरूरवारद्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ॥ ”

इति । ततश्च ‘ पुरूरवारद्रवसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः ’ इत्यादिना सर्वत्रोक्तम् ॥ १३ ॥

**“पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय च नामगोत्राभ्यामुदङ्-
मुखेषु ॥ १४ ॥**

तदनन्तरं पित्र्यमाह । यद्यपि—

“ गोत्रसंबन्धनामानि इदमन्नं ततः स्वधा ।
पितृक्रमादुदीर्येति स्वसत्तां विनिवर्तयेत् ॥ ”

इति अत्रिणा गोत्रसंबन्धानन्तरं नामोक्तं, तथापि काठकानुसारित्वान्मूलस्मृतेः तदभिप्रायोऽयं क्रम इति ध्येयम् । ततश्च ‘ अमुकशर्मणेऽस्मत्पित्रेऽमुकगोत्राय वसुरूपायेदमन्नं स्वधा नमः ’ इति वाक्यप्रयोगेणान्नं विवेदयेत् । चकारात् मातामहेभ्यश्चापि ;

“ पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।
अविशेषेण कर्तव्यं विशेषाच्चरकं व्रजेत् ॥ ”

इति स्मरणात् । वक्ष्यति च ‘ मातामहानामप्येवम् ’ इत्यादिना ॥ १४ ॥

**तददत्सु ब्राह्मणेषु यन्मे प्रकामादहोरात्रैर्यद्वः क्रव्यादिति
जपेत् ॥ १५ ॥**

तन्निवेदितमन्नम् अदत्सु^३ ब्राह्मणेषु देवपितृब्राह्मणेषु ; “ यन्मे प्रकामात् ”^४ इत्यादिमन्त्रजातं जपेत् । इतिकरणादन्यानप्याह कात्यायनः—“ अश्वत्सु जपेद्व्याहृतिपूर्वा गायत्रीं सप्रणवां सकृत् त्रिर्वा रक्षोघ्नीः

^१ लोचने—ग.

^३ भुञ्जानेषु added in ग.

^२ ततः पित्रे—ज, ठ.

^४ इत्यादिमन्त्रान् पुरुषसूक्तं—ख, ग.

पितृभ्यान् मन्त्रान् पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि ” इति । मात्स्येऽपि—“ इन्द्रेणसोमसूक्तानि पावमानीश्च शक्तितः ” इति ॥ १५ ॥

^१इतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि चेति ॥ १६ ॥

इतिहासाः ^२महाभारताद्याः । पुराणानि ब्राह्मादीनि । धर्मशास्त्राणि मानवादीनि । यथाह योगीश्वरः—

“ श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद्यः श्राद्धे श्रावयिष्यति ।
पितृणां तस्य तृप्तिः स्यादक्षय्या नात्र संशयः ॥ ”

इति । जमदग्निः—

“ अपसव्येन कर्तव्यं सर्वं श्राद्धं यथाविधि ।
सूक्तस्तोत्रजपं मुक्त्वा विप्राणां च विसर्जनम् ॥ ”

इति ॥ १६ ॥

उच्छिष्टसंनिधौ दक्षिणाग्रेषु कुशेषु^३ पृथिवी दर्विरक्षिता^४ ।
इत्येकं पिण्डं पित्रे निदध्यात् ॥ १७ ॥

पाणिहोमपक्षे उच्छिष्टसंनिधौ उच्छिष्टपात्रात् अरलिमात्रम् अरलित्रयं वोत्सृज्य, “ पृथिवी ” इत्यादिमन्त्रेण पितृपिण्डं दद्यात् । तदाह प्रचेताः—

“ अरलिमात्रमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ,
यत्रोपस्पृशतां वापि प्राप्नुवन्ति न विन्दुवः ॥ ”

इति । अत्रिः—

“ पितृणामासनस्थानादग्रतस्त्रिष्वरलिषु ।
उच्छिष्टसंनिधानं तत्रोच्छिष्टासनसंनिधौ ॥ ”

इति । यथावकाशमयं विकल्पः । एकमिति वचनात् द्विपितृकेणाप्युभयोरेक एव पिण्डो देयः ; “ यदि हि द्विपिता स्यात् एकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्ष्यत ” इति आपस्तम्बीयात् । एकविभक्तिनिर्देशाच्चोभयनामान्ते एकैव विभक्तिः ^५प्रयोक्तव्या ; अमुकामुकशर्मभ्यामिति । पिण्डद्वयं च भुक्तशेष एव ;

^१ इतिहासधर्मशास्त्र पुराणानि चेति—घ.

^३ दर्मेषु—Jolly's edition.

^४ अक्षता—Jolly's edition.

^२ भारतादयः—घ.

^५ प्रयोज्या—ग.

“ सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।
उच्छिष्टसंनिधौ पिण्डान् दद्याद्वै पितृयज्ञवत् ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । सर्व माषवर्जम् ;

“ माषाः श्राद्धेषु वै ग्राह्या वर्जयित्वाग्निपिण्डयोः ।
ब्राह्मणेषु यथा मद्यं तथा माषोऽग्निपिण्डयोः ॥ ”

इति व्याघ्रस्मरणात् ॥ १७ ॥

अन्तरिक्षं दर्विरक्षिता^१ इति द्वितीयं ^२पिण्डं पितामहाय
॥ १८ ॥ द्यौर्दर्विरक्षिता^१ इति तृतीयं प्रपितामहाय ॥ १९ ॥
^३ये अत्र पितरः प्रेता इति वासो देयम् ॥ २० ॥ वीरान्नः पितरो
धत्त इत्यन्नम् ॥ २१ ॥

द्वितीयमित्यपि एकशब्दवत् । तेन च पितामहद्वित्वेऽप्येक एव पिण्डः ॥ १८ ॥ तृतीयमित्युक्ता-
र्थम् ॥ १९ ॥ “ ये अत्र पितरः ” इति मन्त्रेण पिण्डोपरि वस्त्रं दद्यात् ॥ २० ॥ “ वीरान्नः ” इति
मन्त्रेण पिण्डशेषमन्नं पिण्डोपरि दद्यात् ॥ २१ ॥

अत्र पितरो मादयध्वं ^४यथाभागमिति दर्भमूले करावधर्ष-
णम् ॥ २२ ॥ ऊर्जं वहन्तीरित्यनेन सोदकेन प्रदक्षिणं पिण्डानां
विकिरणं कृत्वा अर्घ्यपुष्पधूपालेपनान्नादिभक्ष्यभोज्यानि निवेद-
येत् ॥ २३ ॥ उदकपात्रं ^५मधुघृततिलैः संयुक्तं च ॥ २४ ॥

“ अत्र पितरः ” इति मन्त्रेण पिण्डाधःस्थितदर्भमूले करलेपावधर्षणं कुर्यात् ॥ २२ ॥ “ ऊर्जम् ”
इति मन्त्रेण सोदकेन पिण्डशेषेण प्रादक्षिण्येन पिण्डानां परितो विकिरणं सेचनं कृत्वा अर्घादीन् पञ्च
भोज्यान्तान् निवेदयेत् ॥ २३ ॥ जलपूर्णं करकं मध्वादियुक्तं च निवेदयेत् । चकारात् अज्जनाभ्यज्जनादीनि ;
“ पिण्डेष्वज्जनाभ्यज्जने वासः ” इति आश्वलायनीयात् ॥ २४ ॥

मुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु तृप्तिमागतेषु, मा मे क्षेष्टेत्यन्नं सत्पुण-
मभ्युक्ष्यान्नविकिरमुच्छिष्टाग्रतः^६ कृत्वा,^७ तृप्ता भवन्तः संपन्नमिति

^१ अक्षता—Jolly's edition.

^२ पिण्डं omitted in घ and Jolly's edition.

^३ ये omitted in घ.

^४ यथाभागमावृषयध्वमिति—Jolly's edition.

^५ मधुतिलाभ्यां—ठ.

^६ विकरणम् for विकिरम्—ठ.

^७ प्रत्येत्य added in ड.

च पृष्ठा उदङ्मुखेष्ववाचमनमादौ ^१दत्त्वा, ततः प्राङ्मुखेषु दत्त्वा, ^२ततश्च सुप्रोक्षितमिति ^३श्राद्धदेशं संप्रोक्ष्य, दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात् ॥ २५ ॥

तृप्यन्तं भुक्तवत्सु “मा मे” इति मन्त्रेण श्राद्धशेषमन्नं सतृणं कुशसहितं जलेनाभ्युक्ष्य, तस्यान्नस्य ब्राह्मणोच्छिष्टाग्रतो विविरणं कृत्वा, ब्राह्मणतृप्तिं श्राद्धसंपत्तिं च पृष्ठा, पित्र्येष्वदौ आचमनं दत्त्वा, पश्चाद्वैत्रेषु, अनन्तरं “सुप्रोक्षितम्” इति मन्त्रेण श्राद्धदेशं प्रोक्षेत् । इदं च सर्वं दर्भपाणिना कार्यम् ॥ २५ ॥

ततः ^४प्राङ्मुखाग्रतो यन्मे ^५राम इति प्रदक्षिणं कृत्वा प्रत्येला च, यथाशक्ति दक्षिणाभिः समभ्यर्च्य, अभिरमन्तु भवन्त इत्युक्त्वा, ^६तैरुक्तेऽभिरताः स्म इति, देवाश्च पितरश्चेत्यभिजपेत् ॥ २६ ॥

ततः सुप्रोक्षितानन्तरं दैवविप्राग्रतः “यन्मे रामः” इति मन्त्रेण प्रदक्षिणमावृत्य, प्रत्यावृत्य च, स्वशक्त्या दक्षिणां दत्त्वा, “अभिरमन्तु” इति मन्त्रेण ब्राह्मणान् विमृज्य, “अभिरताः स्मः” इति तैरप्युक्ते “देवाश्च” इति तदभिमुखीभूय जपेत् ॥ २६ ॥

अक्षय्योदकं च नामगोत्राभ्यां उक्त्वा विश्वे देवाः प्रीयन्ता-
मिति प्राङ्मुखेभ्यस्ततः प्राञ्जलिरिदं तन्मनाः सुमना याचेत् ॥ २७ ॥

यत् दत्तमन्नोदकादि, तत् ‘अक्षय्यमस्तु’ इति दैवे पित्र्ये च नामगोत्राभ्यामुदकं दत्त्वा, ‘विश्वे देवाः प्रीयन्ताम्’ इति दैवे चोदकं दत्त्वा, अनन्तरमञ्जलिं कृत्वा प्रसन्नचेताः ब्राह्मणेषु दत्तचित्तः आशिषो याचेत् ॥ २७ ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च ।

श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्तिवति ॥ २८ ॥

^१ दद्यात्—घ.

^३ श्राद्धदेशे—घ.

^६ तैरुक्तेः—घ.

A-39

^२ From here the further portion of this Sūtra missing in ज.

^४ प्राङ्मुखेषु—ज.

^५ नाम—घ.

^७ नाम—घ.

ता एवाह । नः अस्माकं कुले दातारः दानशीलाः पुरुषाः वेदाश्च अध्ययनाध्यापनाविच्छेदेन वर्धन्ताम् । संततिश्च पुत्रपौत्रपरंपरा वर्धताम् । श्रद्धा श्राद्धविषया आस्तिक्यबुद्धिः मा व्यगमत् अपयातु । देयं च अन्नपानादि अस्माकं कुले बहुलमस्त्विति याचेत ॥ २८ ॥

¹तथास्त्विति ब्रूयुः ॥ २९ ॥

अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कंचन ॥ ३० ॥

इत्येताभ्यामाशिषः प्रतिगृह्य ॥ ३१ ॥

वाजे ²वाजेति च ततो ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।

पूजयित्वा यथान्यायमनुव्रज्याभिवाद्य च ॥ ३२ ॥

इति ³श्रीविष्णुस्मृतौ त्रिसप्ततितमोऽध्यायः

ते च याचिताः तथास्त्विति प्रतिब्रूयुः ॥ २९ ॥ किंच अन्नम् अदनीयम् अस्माकं बहु भूयात् । अतिथींश्च अपेक्षितकाले लभेमहि । याचकाश्च अस्माकं बहवः सन्तु । वयं च कंचनापि मा याचिष्म ॥ ३० ॥ इत्येताभ्याम् अभिहिताभ्यां मन्त्राभ्यामुक्ता आशिषः तथास्त्विति प्रतिवचनेन प्रतिगृह्य विप्रान् विसर्जयेत् ॥ ३१ ॥ आशिषः प्रतिगृह्य प्रियवचनैर्यथायथं संतोष्य आसीमान्तमनुव्रज्य, “वाजे वाजे” इति मन्त्रेण पितृब्राह्मणपूर्वकं विसर्जयेत्; “पितृपूर्वं विसर्जनम्” इति योगिस्मरणात् ॥ ३२ ॥

इति ⁴श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि⁵श्रीरामपण्डितात्मज-

⁵श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः

¹ Sūtra-s 29 to 31 omitted in ज; Sūtra-s 29, 30 omitted in ठ.

² वाज इति—Jolly's edition.

³ वैष्णवे धर्मशास्त्रे श्राद्धप्रकरणं त्रिसप्ततितमम्—ज, ठ.

⁴ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां त्रिसप्ततितमोऽध्यायः—घ, च.

⁵ श्री omitted in ग.

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः

¹अष्टकासु दैवपूर्वं शाकमांसापूपैः श्राद्धं कृत्वान्वष्टकास्वष्टकावद्ब्रह्मो ²हुत्वा दैवपूर्वमेव³ मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै च पूर्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा ⁴दक्षिणाभिश्चाभ्यर्च्यानुव्रज्य विसर्जयेत् ॥ १ ॥

एवं प्रकृतिभूतमन्नश्राद्धं निरूप्य तद्विकृतिभूतमष्टकाश्राद्धं चतुःसप्ततितमेनाह । अष्टकास्तिस्त्रो वक्ष्यमाणाः । दैवपूर्वमिति ; प्रकृतिप्रामाण्यमपि देवानां पुनर्वचनमदैवत्वभ्रमनिरासाय । यथाह मार्कण्डेयः—
“ वैश्वदेवविहीनं तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ” इति । तासु यथाक्रमं शाकमांसापूपैः ;

“ ऐन्द्र्यां तु प्रथमायां तु शकैः संतर्पयेत् पितॄन् ।
प्राजापत्यां द्वितीयायां मांसैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ।
वैश्वदेव्यां तृतीयायामपूपैश्च यथाक्रमम् ॥ ”

इति ब्राह्मणात् । अनेन च,

“ आद्यापूपैः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथः ।
शकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगते विधिः ॥ ”

इति वायवीयः क्रमो निरस्तः । यथोक्तविधिना श्राद्धं कृत्वा, परेद्युरन्वष्टकासु अष्टकावत् यस्यामष्टकायां येन पञ्चकेन होमः, तेनैवान्वष्टकास्वपि होमः । पुनर्देववचनं मातृश्राद्धे पृथग्विश्वेदेवप्राप्त्यर्थम् ; “ मातृश्राद्धं सदैवं तु पृथगन्वष्टकासु तु ” इति हारीतीयात् । मात्रादिष्वेकवचनं मात्राद्विद्वेऽपि एकपिण्डप्राप्त्यर्थम् । चकारात् पित्रादित्रिकं मातामहादित्रिकं च गृह्यते । तेन च “ अन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धमुदाहृतम् ” इति स्मृतिरनुगृह्यते । पूर्ववत् ; प्रकृतिवत् । ब्राह्मणभोजनादि विसर्जनान्तं कुर्यात् । दक्षिणादीनां पुनर्वचनं क्रमनियमाय । ततश्च भोजनानन्तरं दक्षिणावचनात् “ यन्मे ⁵रामः ” इति प्रदक्षिणप्रत्यावर्तनयोर्निवृत्तिः,

¹ अथाष्टकासु—ड.

³ एव omitted in D.

⁴ दक्षिणामिश्च शक्याभ्यर्च्य—ज.

² देवपूर्वमेव हुत्वा—Jolly's edition.

⁵ नामेति—ख ; माता—च.

दक्षिणानन्तरमनुव्रजनविधानाच्च “ अभिरमन्तु ” इत्याद्यान्तरालिकतन्त्रनिवृत्तिः । अनुव्रजनानन्तरं विसर्जन-
विधानाच्च पूजनाभिवादनयोर्निवृत्तिः ॥ १ ॥

ततः ^१कर्षूः कुर्यात् ॥ २ ॥ तन्मूले ^२प्रागुदगग्न्युपसमाधानं
कृत्वा पिण्डनिर्वपणम् ॥ ३ ॥ ^३कर्षूत्रयमूले पुरुषाणां कर्षूत्रयमूले
स्त्रीणाम् ॥ ४ ॥

वैशेषिकधर्मानाह । ततो विसर्जनानन्तरं कर्षूः गर्तान् नव चतुरङ्गुलविस्तृतान् चतुरङ्गुलखातान्
वितस्त्यायतान् कुर्यात् ; नवानां पूरणश्रवणात् ॥ २ ॥ तासां कर्षूणां मूले प्रागुदग्देशे ऐशान्याम्
अग्निमाधाय पिण्डान् निर्वपेत् ॥ ३ ॥ पिण्डदेशमाह । एकैककर्षूमूले एकैकं पिण्डं पुरुषेभ्यः स्त्रीभ्यश्च
दद्यात् । पुरुषाणामिति सामान्यवचनं मातामहप्राप्त्यर्थम् । तेन पितृपिण्डानन्तरं मातृपिण्डान् दत्त्वा
मातामहपिण्डा देयाः ;

“ केवलास्तु क्षये कार्या वृद्धावादौ प्रकीर्तिताः ।

अन्वष्टकासु मध्ये च नान्याः कार्यास्तु मातरः ॥ ”

इति स्मरणात् । अन्ये तु “ अन्वष्टकासु ^१क्रमशो मातृपूर्वं तदिष्यते ” इति ^२ब्राह्मवाक्यात्
मातृपूर्वकत्वमिच्छन्ति ॥ ४ ॥

पुरुषकर्षूत्रयं साध्वेनोदकेन पूरयेत् ॥ ५ ॥ स्त्रीकर्षूत्रयं
साध्वेन पयसा ॥ ६ ॥

यासां संनिधौ पितृपिण्डा दत्ताः, ताः पुरुषकर्ष्वः । तासां त्रयमन्नसहितेनोदकेन पूरयेत् । यद्यपि
मातामहकर्ष्वोऽपि पुरुषकर्ष्वः, तथापि तासां पृथगुपादानात् पितृपर एवात्र पुरुषशब्दो ज्ञेयः । सहयोगाच्चात्रस्य
गुणत्वम् ॥ ५ ॥ यत्संनिधौ मातृपिण्डा दत्ताः, ताः स्त्रीकर्ष्वः । तत्रयमन्नसहितेन दुग्धेन पूरयेत् ॥ ६ ॥

दध्ना मांसेन पयसा^१ प्रत्येकं ^२कर्षूत्रयम् ॥ ७ ॥ पूरयित्वा
जपेदेतद्भवद्भयो भवतीभ्योऽस्तु चाक्षयम् ॥ ८ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ चतुःसप्ततितमोऽध्यायः

^१ पद कर्षूः—ग, ज, ठ.

^२ प्रागुदगग्न्युपसमाधानं कृत्वा हुत्वा च पिण्डनिर्वपणं प्रत्येकस्मिन् कर्षूमूले कुर्यात्—ठ.

^३ कर्षूत्रयं पुरुषाणां स्त्रीणां त्रयं च—ठ.

^४ क्रमतो—घ.

^५ बभ्रुवाक्यात्—घ.

^६ पयसा च—ग.

^७ कर्षूत्रयं omitted in ठ.

^८ वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टकाप्रकरणं चतुःसप्ततितमम्—ज, ठ.

मातामहकर्षूत्रयं प्रत्येकं दध्यादीनामेकैकेन पूरयेत् । यद्यप्यत्र मातामहशब्दो न श्रूयते, तथापि अन्वष्टकानां ^१नवदैवत्यत्वावगमात् मातृपिण्डकर्षूणां मध्येऽभिधानात् स्थानप्रमाणाच्च पारिशेष्यान्मातामह-विषयत्वमासां सिध्यति । न च पूर्वोक्तानामेव षण्णां दध्यादिभिरपि पूरणमिति ^२मन्तव्यम् ; तासां ^३द्रव्यान्तरावरोधेन नैराकाङ्क्ष्यात् ; षट्संख्यावरोधेन त्रित्वसंख्यानर्हत्वाच्च ॥ ७ ॥ एवं नवापि कर्षूस्तत्तद्-द्रव्येण पूरयित्वा, “एतद् ^४भवद्भयः ” इत्यादिमन्त्रं जपेत् ॥ ८ ॥

इति ^५श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतस्मिन्नायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^६श्रीरामपण्डितात्मज-
^७श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां
चतुःसप्ततितमोऽध्यायः

^१ नवदैवत्यावगमात्—घ.

^३ द्रव्यान्तराविरोधेन—घ.

^५ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ चतुःसप्ततितमोऽध्यायः—घ, च

^२ सभ्यम्—ग.

^४ सवतीभ्यो यद्भद्रम्—ग.

^६ श्री omitted in ग.

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः

पितरि जीवति यः ¹श्राद्धं कुर्यात्, स येषां पिता कुर्यात्
तेषां कुर्यात् ॥ १ ॥

उक्ते श्राद्धविधौ देवतानिर्णयाय पञ्चसप्ततितममध्यायमारभते । तत्र जीवत्पितृकर्तव्यश्राद्धे²
तमाह । जीवत्पितृकस्य

“ उद्धाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे ।

तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः ॥ ”

इत्यादौ यत्र यत्र श्राद्धं प्राप्नोति, तत्र तत्रासौ पितृकर्तृकश्राद्धदेवताभ्यः कुर्यात् । पितुरेव पितरो मातरो
मातामहाश्च जीवत्पितृकर्तव्यश्राद्धे “देवता इत्यर्थः । यत्तु,

“ सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्वादिति श्रुतिः ॥ ”

इति कात्यायनीयं, तत् “ उद्धाहे ” इत्यादिमैत्रायणीयपरिशिष्टादिपरिगणितनिमित्तव्यतिरिक्तविषयम् ।
यच्च,

“ अष्टकासु च संक्रान्तौ मन्वादिषु युगादिषु ।

चन्द्रसूर्यग्रहे पाते स्वेच्छया पूज्ययोगतः ॥

जीवत्पिता नैव कुर्यात् ⁴काम्यं श्राद्धं तथाखिलम् ।

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥ ”

इति क्रतुलौगाक्ष्योः विशेषपरिगणनं, तत् निषिद्धातिरिक्तमातृसपिण्डनैकोद्दिष्टाद्यभ्यनुज्ञानाय । अन्यथा

“ अन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च ऋतेऽहनि ।

मातृश्राद्धं ततः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति ॥ ”

¹ श्राद्धे—घ.

² श्राद्धदेवता—घ.

³ श्राद्धमेवाह—घ.

⁴ श्राद्धं काम्यं—ग.

इत्यनेन मृताहादिश्राद्धमेवापद्येत, न नवश्राद्धादि ; प्रतिप्रसवाभावात् । तस्मात् यथेक्तमेव साधीयः । न जीवत्येवेति नियमः ; पतिते पितरि मृतेऽपि पितामहादीनामेव देवतात्वस्मरणात् । यथाह कात्यायनः—

“ वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।
येभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्यो दद्यात् स्वयं मृतः ॥ ”

इति । पतितश्चात्र अपपात्रितः ; अनपपात्रितस्य तु

“ गोब्राह्मणहतानां तु पतितानां तथैव च ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम् ॥ ”

इत्यादिना श्राद्धविधानात् । तथा ब्राह्मणादिहतेऽपि ;

“ ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।
व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यमौ ॥ ”

इति स्मरणात् । अस्यार्थः—ब्राह्मणादिहते पितरि संवत्सरानन्तरं तदौर्ध्वदेहिकविधानात् तेन सह पितामहादिश्राद्धासंभवात् तावत्कालं पितामहश्राद्धलोपप्रसक्तौ पौत्रेण तदधिकारप्राप्तं श्राद्धं स्वयं कर्तव्यमित्युच्यते । एवमपपात्रिते पतिते पितरि जीवति पूर्वोक्तन्यायेन पितामहश्राद्धं कर्तव्यम् । मृते तु तस्मिन् देवलमते तत्स्थाने विष्णुमुच्चार्य ततः पराभ्यां द्वाभ्यां श्राद्धं कर्तव्यम् । यथाह म एव—“ माता म्लेच्छत्वमापन्ना पिता चापि कदाचन ” इत्युपक्रम्य,

“ पितरं विष्णुमुच्चार्य तदूर्ध्वं च पितामहम् ।
तृतीयं च तनो ब्रूयात् पिण्डान् दद्यात् पृथक् पृथक् ॥ ”

इति । कात्यायनमते तु “ येभ्य एव ” इति बहुत्वश्रवणात् पितामहादिभ्य एव त्रिभ्य इति । अनपपात्रिते तु तस्मिन् प्रायश्चित्तं चिकीर्षति कुर्वति वा तच्छ्रद्धिपर्यन्तं तदधिकारप्राप्तं पौत्रेण श्राद्धं न कर्तव्यम् । शुद्धयनन्तरं मृते तु तस्मिन् तस्यैव । एवं संन्यस्ते पितरि जीवति तदधिकारप्राप्तं सर्वश्राद्धं पौत्रेण कर्तव्यम् । मृते तु तस्यैव । एवं व्युत्क्रममृते सपिण्डनाभावपक्षे प्रेतत्वानपायेन वृद्धिश्राद्धाद्ययोग्यतया पुत्रजन्मादौ वृद्धिश्राद्धलोपे प्राप्ते प्रपितामहादीनामेव श्राद्धं प्रपौत्रेण कार्यम् । मृते तु पितामहे तेन सह पितुः सपिण्डनात् तस्यैव श्राद्धमित्येवमर्थवदेव वचनम् । अन्यथा उक्तनिमित्तेषु पितामहादीनामेव श्राद्धं कर्तव्यमिति नियमे तत्तच्छ्रद्धप्रतिपादकानेकवचनविरोधः स्यात् । तेषु तावत् “ गोब्राह्मणहतानाम् ” इत्येकमनन्तरमेवोदाहृतं षट्त्रिंशन्मतीयम् । तत्र गवादिहते पितरि पितामहस्यैव श्राद्धकरणे संवत्सरानन्तरं तदौर्ध्वदेहिकविधानमनर्थकमापद्येत ; श्राद्धरूपप्रयोजनाभावात् । तथा

“संन्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि ।

महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणेन तत् ॥”

इत्यपरं वायुपुराणीयं वचनम् । तथा सपिण्डीकरणपक्षे ‘यस्य पिता प्रेतः स्यात्’ इत्यादि तृतीयं मूल एव स्पष्टमित्यलम् ।

‘यः कुर्यात्’ इत्यनेन पक्षान्तराणि सूचयति^१ । तत्र पित्रादित्रिकेऽन्यतरस्यापि जीवत्त्वे नाधिकार एवेत्येकः । तथाच निगमे—“एकस्मिन्नपि जीवत्यदानमिति कात्यायनः” इति । जीवन्तमुल्लङ्घ्ये-
तरेभ्यस्त्रिभ्यो दद्यात् इति द्वितीयः । स च मूल एवाभिहितः । मृतमात्रस्यैव जीवदतिक्रमेण दद्यादिति तृतीयः ।
तथाच भविष्यत्पुराणे^२—

“जीवमानेन देयं स्याद्यस्माद्भरतसत्तम ।

तस्माज्जीवत्पिता कुर्याद् द्वाभ्यामेव न संशयः ॥”

इति । जीवदनुज्ञया ततोऽन्येषामिति चतुर्थः ; “कामं वा तदनुज्ञातः” इति मनुस्मरणात् । जीवन्तं भोजयित्वा परयोरिति पञ्चमः ; “पितरं भोजयित्वा तु पिण्डौ निष्ठुयात् परौ” इति यज्ञपार्श्वपरिशिष्टात् । पितरमित्युपलक्षणम् । तेन पितामहं वा जीवन्तं भोजयित्वान्ययोः पिण्डौ देयौ ; “यो जीवति पितृणां तं भोजयेत् स्वपितृस्थान इत्येके” इति निगमात्^३ । त्रीन् पिण्डान् निरुप्य जीवनः पिण्डं तेनैवादायेदिति षष्ठः ।
तथाच यज्ञपार्श्वः—

“त्रीन् वा पिण्डान् समारोप्य मध्यमं तेन भोजयेत्^४ ।

द्वौ पिण्डौ ब्राह्मणे दद्यादमावम्भसि वा क्षिपेत् ॥

उभौ यदि व्यतीतौ तु जीवेच्च प्रपितामहः ।

पिण्डौ निष्ठुयात् पूर्वौ भोजयेत् प्रपितामहम् ॥”

इति । मध्यम इति प्रथमस्याप्युपलक्षणम् ; द्वौ पिण्डाविति लिङ्गात् । जीवति होमान्तं कृत्वा अन्येषां कुर्यादिति सप्तमः । तथाच यज्ञपार्श्वः—

“होमान्तः पितृयज्ञः स्याज्जीवे पितरि नामतः ।

पितरं भोजयित्वा वा पिण्डौ निष्ठुयात् परौ ॥”

इति । जीवतो होममात्रं पाणौ नाम्ना कार्यम् । नाम्नोत्सर्गपिण्डदानादि । परयोस्तु पिण्डादि सर्वं कार्यमिति । विशेषान्तरं च श्राद्धकल्पलतायाम् अस्माभिः प्रपञ्चितमिति नेहोच्यते ॥ १ ॥

^१ करणं सूचयति । तत्रादित्रिके—ख, ग.

^३ मानवात्—ख, ग.

^२ विष्णुपुराणे—घ.

^४ भोजयेत्—घ.

**पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः ॥ २ ॥ पितरि
पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात् ॥ ३ ॥**

किंच जीवत्पितृपितामहकः पितामहकर्तृकश्राद्धदेवताभ्यो दद्यात् । तत्रापि पितामहस्यैव पितरो मातरो मातामहाश्च यथायथं ज्ञेयाः ॥ २ ॥ पितरि जीवतीत्यस्यापवादमाह । अयमभिसंधिः— पितुर्जीवत्पितृपितामहकत्वे पितामहीयपितृपितामहप्रपितामहानामेव श्राद्धदेवतात्वेन चतुर्थादिष्वपि 'येषां पिता' इति वचनात् तेषामेव श्राद्धप्राप्ताविदमुच्यते । पित्रादिषु त्रिषु जीवत्सु श्राद्धमेव न कुर्यात् । किंतु यत्र श्राद्धप्राप्तिस्तत्र तानेवार्चयेत् ॥ ३ ॥

**यस्य पिता प्रेतः स्यात् ^१स पित्रे पिण्डं निधाय पिता-
महात् परं द्वाभ्यां दद्यात् ॥ ४ ॥ यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ
स्यातां स ताभ्यां ^२पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् ॥ ५ ॥
^३यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपितामहात्
परं द्वाभ्यां दद्यात् ॥ ६ ॥**

व्युत्क्रममृते त्वाह । मृतपितृको जीवत्पितामहकश्च पितृपिण्डं दत्त्वा प्रपितामहवृद्धप्रपितामहाभ्यां पिण्डं दद्यात् । पितृमात्रस्यैव वा दद्यात् ; “पितामहोऽपि जीवेद्वै पितर्येव समापयेत्” इति हारीतीयात् ॥ ४ ॥ मृतपितृपितामहको जीवत्प्रपितामहकश्च पितृपितामहयोः पिण्डौ दत्त्वा वृद्धप्रपितामहाय पिण्डं दद्यात् ॥ ५ ॥ यो जीवत्पितृप्रपितामहकः स पितामहपिण्डं दत्त्वा वृद्धप्रपितामहतत्पित्रोः पिण्डं दद्यात् ॥ ६ ॥

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोहेण यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥ ७ ॥

इति 'श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः

पूर्वोक्तविध्यतिदेशमाह । येन विधिना यत्राष्टकादौ व्युत्क्रममृनौ च यथा पित्रादिश्राद्धमुक्तम्, तथैव तत्र तेन क्रमेण मातामहानामपि श्राद्धं कुर्यात् । तद्यथा—“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि” इति

^१ पितामहः प्रपितामहश्च जीवेत् स पित्रे पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं—ठ.

^२ पिण्डं—घ.

^३ यस्य पितामहः प्रेतः प्रपितामहो जीवेत् स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात् परमेकस्मै पिण्डं दद्यात् । यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां पितामहो जीवेत् स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहादूर्ध्वं द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पितामहो वृद्धप्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां पिता प्रपितामहश्च जीवेत् स पितामहाय पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात्—ठ.

^४ वैष्णवे धर्मशास्त्रे श्राद्धयुक्तिप्रवरणं पञ्चसप्ततितमम्—ज, ठ.

वचनेन जीवदर्जवत्पितृकयोरविशेषेण मातामहश्राद्धं प्राप्तम् । तत्र सर्वं पूर्वोक्तं विश्वेदेवादिविसर्जनान्त-
मतिदिश्यते । मातामहे र्जवति तत्पितृणामेव । मातामहप्रमातामहयोर्जीवतोः प्रमातामहपितृणाम् । त्रिषु जीवस्तु
नैव श्राद्धम् । किंतु पूजनभोजनयोरन्यतरदित्याद्युन्नेयम् । एवमन्वष्टकावृद्ध्यादौ यत्र मातृश्राद्धं पृथक् प्राप्तं,
तत्रान्यतरस्या जीवित्वे अयमेव प्रकारस्तुल्यन्यायत्वादित्याहुः । बहुवचनं त्रित्वाभिप्रायेण । यथाह पुलस्त्यः—

“ मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।

तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दहितुसूनवः ॥ ”

इति । पितृवत् ; नित्यं पार्वणं चेत्यर्थः ;

“ पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृकारणान् ।

मातामहं न कुरुते पितृहा स प्रजायते ॥ ”

इति ब्राह्मन् । अस्यापवादमाह कात्यायनः—

“ कर्षूममन्विनं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धपोडशम् ।

प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः ॥ ”

इति । कर्षूममन्वितं सपिण्डीकरणम् । पुत्रिरूपुत्रं विशेषमाह मनुः—

“ मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकामृतः ।

द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तु पितुः पितुः ॥ ”

इति । विशेषान्तरमाह जातृकर्ण्यः—

“ प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजैरसौ ।

कुर्यान्नामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥ ”

इति । तच्च यत्र नाममन्त्रेषु वैदिकमन्त्रेषु वा ‘ पितृनावाहयिष्ये ’ “ शुन्धन्तां पितरः ” इत्यादौ पितृशब्दः
तत्र यथान्यथं प्रथमान्ते प्रथमान्तं द्वितीयान्ते द्वितीयान्तमित्यादिप्रकारेण मातामहशब्दस्योद्देशेन कार्यम् ।
उद्हापवादमाह । शेषाणां पितृव्यमातुलभ्रात्रादीनां श्राद्धममन्त्रकमेव ; पितृपदवन्मन्त्ररहितमेव कुर्यात् । तेन
च “ शुन्धन्तां पितरः ” इत्यादिमन्त्रमाध्यं क्रियामात्रमेव कार्यम् ; न मन्त्रप्रयोग इति ॥ ७ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशदनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज-

^२श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविबृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः

षट्सप्ततितमोऽध्यायः

अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका माघी प्रौष्ठपदूर्ध्वं
कृष्णत्रयोदशी व्रीहियवपाकौ चेति ॥ १ ॥

^१एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

इति ^२श्रीविष्णुस्मृतौ षट्सप्ततितमोऽध्यायः

श्राद्धकालान् षट्सप्ततितमाध्यायेनाह । अमावास्याः द्वादश । तिस्र इति “ हेमन्तशिशिरयोः
चतुर्णामपरपक्षागामष्टमीष्वष्टकाः ” इति शास्त्रान्तरीयचतुष्टुनिराकरणार्थम् । तत्र च फाल्गुनकृष्णपक्षीया
निरस्यते ; “ ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टकाः ” इति कात्यायनीयात् । अष्टकानामनु भवाः अन्वष्टकाः
नवम्य इति । अनेनैव त्रित्वसिद्धौ पुनर्वचनं तिष्ठणां सप्तमीनां ग्रहणार्थम् ; “ पूर्वेषुः पितृभ्यो दद्यात् ”
इति आश्वलायनीयात् । माघीति आपाढीकार्तिकीवैशाखीनामुपलक्षणम् ;

“ आपाढीकार्तिकीमाघीवैशाखीषु नराधिप

श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नेन तदनन्तफलं स्मृतम् ॥ ”

इति ब्राह्मात् । अन्ये तु माघीति प्रौष्ठपदूर्ध्वं कृष्णत्रयोदशीविशेषणमाहुः । तत्र माघी मघायुक्त्यर्थः ।
प्रौष्ठपद्याः पौर्णमास्या ऊर्ध्वं कृष्णा त्रयोदशी केवलैव ; ‘ प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ’ इति
वक्ष्यमाणत्वात् । मघायोगे तु फलविशेषः ; ब्राह्मे “ आश्वयुज्यां च कृष्णायां त्रयोदश्यां मघासु च ”
इत्युपक्रम्य “ यत्र साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यमृतमक्षयम् ” इत्यभिधानात् । तत्र हस्तसंस्थे रथौ गजच्छायेति ;

“ यदेन्दुः पितृदेवत्ये हंसमैव करे स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छाया प्रकीर्तिता ॥ ”

^१ एतानि श्राद्धकालानि—ज, ठ.

^२ वैष्णवे धर्मशास्त्रे नित्यश्राद्धप्रकरणं षट्सप्ततितमम्—ज, ठ

इति स्मरणात् । ब्रीहिपाकः शरत् । यवपाको वसन्तः । तत्र नवाभ्यां ब्रीहियवाभ्यां श्राद्धं नित्यम् ;

“ ब्रीहिपाके च कर्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।

न तानद्युर्महाराज विना श्राद्धं कथंचन ॥ ”

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । चकारात् महालयापरपक्षादीनां ग्रहणम् ; “ शाकेनाप्यपरपक्षं नातिक्रामेत् ” इति स्मरणात् ।

¹अत्रैव पाठान्तरमप्याहुः—“ तिस्रोऽष्टकास्तिस्रः पूर्वद्युः प्रोष्ठपदे हेमन्तशिशिरयोरप्यपरपक्षेषु त्रयोदशी ब्रीहिभिर्यवैर्वा योगे ” इति । हेमन्तशिशिरयोस्त्रिष्वपरपक्षेषु तिस्रोऽष्टका इत्याद्यन्वयः । प्रोष्ठपदे त्रयोदशीत्यन्वयः । यद्यपि प्रोष्ठपदेनाप्यष्टकान्वयः संभवति, संनिधानात् शास्त्रान्तरदर्शनाच्च ; तथापि नासावभिप्रेतः, त्रित्वविरोधात् । योगः ; ब्रीहियवयोः प्राप्तिः । अन्ये पुनरन्यथा पठन्ति—“ माघीपौर्ण-मासीप्रौष्ठपद्यूर्ध्वकृष्णत्रयोदशी मघात्रयोदशी ब्रीहिभिर्यवैर्वा यागः² ” इति । यागः ; आग्रयणेष्टिः । तदनन्तरं श्राद्धमित्यर्थः ॥ १ ॥

एषां नित्यत्वमाह । एतान् पूर्वोक्तान् अमावास्यादीन् श्राद्धविषयान् प्रजापतिः परमात्मा प्राहेति प्रसिद्धौ । तत्र हेतुमाह—एतेषु कालेषु श्राद्धमकुर्वन् नरकमाप्नोति³ इति । यथाह मनुः—

“ न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः ।

इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥

इति । ⁴एवमन्यत्राप्यकरणे प्रत्यवाय उच्चः ॥ २ ॥

इति ⁵श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि⁶श्रीरामपण्डितात्मज-

⁷श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविबृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

षट्सप्ततितमोऽध्यायः

¹ तत्रैव—ख.

² योगः—घ.

³ आमुयात्—ङ.

⁴ This passage omitted in घ.

⁵ श्रीविष्णुस्मृतिविबृतौ षट्सप्ततितमोऽध्यायः—घ, च.

⁶ श्री omitted in ग.

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः

आदित्यसंक्रमणम् ॥ १ ॥ विषुवद्वयम् ॥ २ ॥ विशेषेणायन-
द्वयम् ॥ ३ ॥ व्यतीपातः ॥ ४ ॥ जन्मर्क्षम् ॥ ५ ॥ अभ्युदयश्च ॥ ६ ॥

नित्यश्राद्धकालानुक्त्वा नैमित्तिकश्राद्धकालान् सप्तसप्ततितमाध्यायेनाह । आदित्यस्य राशेः राश्यन्तर-
गमनं संक्रमणम् । आदित्यग्रहणं चन्द्रादिसंक्रमणनिवृत्त्यर्थम् ; तत्र जैमिनिना

“ नक्षत्रराश्यो रविसंक्रमे स्युरर्वाक् परत्रापि रसेन्दुनाड्यः (१६) ।
पुण्यास्तथेन्दोस्त्रिधरापलैर्युगेकैव नाडी (१/१३) मुनिभिः शुभोक्ता ॥
नाड्यश्चतस्रः सपलाः कुजस्य (४/१) बुधस्य तिस्रो मनवः पलानि (३/१४) ।
सार्धाश्चतस्रः पलसप्तयुक्ताः (४३/७) गुरोश्च शुके सपलाश्चतस्रः (४/१) ॥
द्विनागनाड्यः पलसप्तयुक्ताः (८२/७) शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः ।
आद्यन्तभागे जपदानहोमं कुर्वन्नवाप्नोति नरेन्द्रधाम ॥ ”

इति कालत्रयेऽपि कर्मत्रयाभिधानेन श्राद्धकालाभावात् ॥ १ ॥ विषुवतोस्तुलामेषयोर्द्वयम् । यद्यपि
संक्रमणेनैव प्राप्तिः, तथापि ^१फलातिशयाय पृथङ् निर्देशः ; “ अनन्तं विषुवे श्राद्धम् ” इति स्मरणात् ॥ २ ॥
अयनयोर्मकरर्कटयोर्द्वयं विशेषेण श्राद्धकालः ; “ अयने चाक्षयं स्मृतम् ” इति स्मरणात् ॥ ३ ॥
व्यतीपातः ; सप्तदशो योगः । पारिभाषिको योगविशेषो वा ; यथाह वृद्धमनुः—

“ श्रवणाश्विनिष्ठाद्वागदैवतमस्तके ।
यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥ ”

इति । नागदैवतम् आश्लेषा । मस्तकं मृगशिरः । परिभाषान्तरमप्याह नरसिंहः—

“ पञ्चाननस्थौ गुरुभूमिपुत्रौ मेषे रविः स्यादिति शुक्लपक्षे ।
पाशाभिधाना करभेण युक्ता तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः ॥ ”

इति । पञ्चाननः सिंहः । पाशाभिधाना द्वादशी । करमं हस्तः ॥ ४ ॥ आत्मनः पुत्रस्य भार्यायाश्च
जन्मनक्षत्रम् ; “ आत्मपुत्रकलत्राणां जन्मर्क्षे श्राद्धमाचरेत् ” इत्यादिपुराणात् । यद्यपि जन्मर्क्ष इति

सामान्येनोक्तं, तथापि दुष्टग्रहपीडित इति द्रष्टव्यम्; “जन्मर्क्षे ग्रहपीडायां सर्वमानन्त्यमश्नुते” इति मानवात्; तद्व्यतिरेकेण जन्मर्क्षे श्राद्धनिषेधात् । यथा महाभारते—“नक्षत्रे च न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः” इति; श्राद्धमित्यनुवर्तते ॥ ५ ॥ अभ्युदयः; पुत्रजन्मादिः । यथाह गार्ग्यः—

“गर्भाधाने पुंसवने सीमन्तोन्नयने तथा ।
जातकर्माननालोकनामनिष्क्रमणादिषु ॥
अन्नप्राशनचूडासु तथोपनयनेऽपि च ।
वेदव्रते समावृत्तौ विवाहे पुत्रकाम्ययोः ॥
गृहप्रवेशे चाधाने यज्ञे नव्यान्नभोजने ।
देवारामतडागादिप्रतिष्ठासूत्सवेषु च ॥
महादानेषु सर्वेषु पाकयज्ञक्रियासु च ।
आश्रमग्रहणे चैव होमेष्ट्यारम्भयोरपि ॥
वैश्वदेवारम्भणे चोपाकर्मोत्सर्गयोरपि ।
दीक्षादिषु च सर्वेषु नान्दीश्राद्धं समाचरेत् ॥”

इति । चकारात् क्षयाहादीनां ग्रहणम् ;

“मातापित्रोः क्षयाहे च श्राद्धार्हद्रव्यविप्रयोः ।
कृष्णपक्षे श्राद्धरुचौ श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥”

इति स्मरणात् ॥ ६ ॥

^१एतांस्तु श्राद्धकालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेषु ^२यदन्नं तदानन्त्याय कल्पते ॥ ७ ॥

एषां नैमित्तिकत्वमाह । एते संक्रान्त्यादयः कालाः काम्याः । काम इच्छा श्राद्धरुचिः; तामनुसरन्तीति काम्याः । यथा श्राद्धेच्छायां सत्यामैच्छिकं श्राद्धमनुष्ठायते, तथा संक्रान्त्यादिकालप्राप्तवपीदमनुष्ठेयमित्येषां नैमित्तिकत्वं वाच्यम् । अत एवैषामिच्छासमभिव्याहारेण नैमित्तिकत्वं स्पष्टीकृतं मार्कण्डेयेन—

“विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽयने ।
विषुवे रविसंक्रान्तौ व्यतीपाते च पुत्रक ॥

श्राद्धार्हद्रव्यसंपत्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने ।
जन्मर्क्षग्रहपीडामु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छया ॥ ”

इति । यथा श्राद्धेच्छारूपे निमित्ते श्राद्धं क्रियते, तथा ग्रहणादिनिमित्तेष्वपि कार्यमित्यर्थः ; अन्यथा अकरणे प्रत्यवायश्रवणानुपपत्तेः । तथाच लिङ्गपुराणे—

“ सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।
अकुर्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पक्के गौरिव सीदति ॥ ”

इति । यद्वा नैमित्तिककाम्यत्वमेषाम् ; जातेष्टिवत् संवलितधिकारत्वात् । तदेव च स्पष्टीकृतं कूर्मपुराणे—

“ नैमित्तिकं तु कर्तव्यं ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।
बान्धवानां च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा ॥
काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु ।
अयने विषुवे चैव व्यतीपातेऽप्यनन्तकम् ॥
संक्रान्त्यामक्षयं श्राद्धं तथा जन्मदिनेष्वपि ।
नक्षत्रेषु च सर्वेषु कार्यं काम्यं विशेषतः ॥ ”

इति । तत्प्रशंसामाह । एतेषु संक्रान्त्यादिकालेषु यदत्तं श्राद्धं तदनन्तवृत्तिकं भवति ॥ ७ ॥

संध्यारात्र्योर्न कर्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ।

‘तयोरपि च कर्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥ ८ ॥

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।

गुणवत्सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठते ॥ ९ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तमप्रतितमोऽध्यायः

श्राद्धे निषिद्धकालमाह । विचक्षणैः निषेधशास्त्रविद्भिः संध्यायां रात्रौ च श्राद्धं न कार्यम् । संध्यानिषेधात् संध्यासामीप्यमपि निषिध्यते “ सायाह्नेऽप्यथवा कुर्युर्नतिसंध्यासमीपतः ” इति स्मरणात् । गौणकालतया तु तस्यापि ग्रहणम् ; “ स्वकालातिक्रमे कुर्याद्रात्रेः पूर्वतया विधिः ” इति स्मरणात् । आरम्भवत् समापनमपि निषिद्धम् ; “ न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीत ; आरब्धे चामोजनमा समापनात् ”

इति आपस्तम्बीयात् । अस्यार्थः—श्राद्धे समारब्धे कुतश्चित् कारणात् विलम्बे मध्ये यदि सूर्यास्तमयस्तदा श्राद्धकर्तुरभोजनमुपवासो यावत् परेद्युः पिण्डदानं भवति ; न तु रात्रौ समापनमिति । प्रतिप्रसवमाह । संध्यायां रात्रौ वा यदि सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणं भवति, तदा तन्निमित्तं श्राद्धं भवत्येव । राहुदर्शनं पुत्रजन्मनोऽप्युपलक्षणम् ;

“ पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा चात्ययकर्मणि ।

राहोश्च दर्शने श्राद्धं प्रशस्तं नान्यदा निशि ॥ ”

इति स्मरणात् ॥ ८ ॥

ग्रहणश्राद्धं प्रशंसति । राहुदर्शनं चन्द्रसूर्योपरागः । तत्र कृतं श्राद्धं पितृणां यावच्चन्द्रतारकावस्थानमुपतिष्ठते । कर्तुंश्च गुणातिशयवत्सर्वकामसाधनं भवतीति ॥ ९ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज-

^२श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविबृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः

सततमादित्येऽहि श्राद्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति ॥ १ ॥ सौभाग्यं
चान्द्रे ॥ २ ॥ समरविजयं कौजे ॥ ३ ॥ सर्वान् कामान् बौधे ॥ ४ ॥
विद्यामभीष्टां जैवे ॥ ५ ॥ धनं शौके ॥ ६ ॥ जीवितं शनैश्चरे ॥ ७ ॥

क्रमपातान् काम्यश्राद्धकालान् अष्टसप्ततितमाध्यायेनाह । आदित्यवारे श्राद्धं सार्वकालिका-
रोग्यहेतुः^१ ॥ १ ॥ चन्द्रवारे सौभाग्यं जनप्रियत्वम् ॥ २ ॥ भौमवारे संग्रामे शत्रुजयम् ॥ ३ ॥ बुधवारे
धनपुत्रादिवनान् ॥ ४ ॥ गुरुवारे स्वाभीष्टां विद्याम् ॥ ५ ॥ शुक्रवारे^२ धनं सुवर्णादि ॥ ६ ॥
शनिवारे दीर्घमायुः प्राप्नोतीति प्रत्येकं संबध्यते । बवादिकरणेष्वप्येनान्येव फलानि ज्ञेयानि ;

“सूर्यादिवासरे यद्यच्छ्राद्धकृत्कृत्तमते फलम् ।

बवादिकरणेऽप्येतच्छ्राद्धकृत्कृत्तमते फलम् ॥ ”

इति बार्हस्पत्यात् ॥ ७ ॥

स्वर्गं कृत्तिकासु ॥ ८ ॥ अपत्यं ऐहिणीषु ॥ ९ ॥ ब्रह्मवर्चस्यं
सौम्ये ॥ १० ॥ कर्मसिद्धिं रौद्रे ॥ ११ ॥ भुवं पुनर्वसौ ॥ १२ ॥
पुष्टिं पुष्ये ॥ १३ ॥ श्रियं सार्वे ॥ १४ ॥ सर्वान् कामान् पैत्र्ये^४
॥ १५ ॥ सौभाग्यं भाग्ये ॥ १६ ॥ धनमायमणे ॥ १७ ॥^५ ज्ञाति-
श्रेष्ठ्यं हस्ते ॥ १८ ॥

नक्षत्राण्याह । स्वर्गम् इन्द्रदिलोकसुखम् ॥ ८ ॥ अपत्यं पुत्रादि ॥ ९ ॥ सौम्यं मृगशिरः ;
तस्मिन् ब्रह्मवर्चस्यं ब्रह्मतेजः । ओजो वा ॥ १० ॥ कर्मणाम् ऐहिकानां सिद्धिः फलप्राप्तिः । शौर्यं वा ।
रौद्रम् आर्द्रा ॥ ११ ॥ भुवम् ; क्षेत्रदिरूपा ॥ १२ ॥ पुष्टिः ; अवयवोपचयः । बलं वा ॥ १३ ॥

^१ सौभाग्यहेतुः added in ख.

^३ रौद्रे कर्मणां सिद्धिम्—ज, ठ.

^४ पैत्र्ये—ठ.

^२ सुवर्णादिधनम्—ख, ग.

^५ ज्ञाति—ज, ठ.

सर्पम् आश्लेषा । तत्र शोभां संपदं च । पुत्रं वा ॥ १४ ॥ पैश्व्यं मघा; ^१तस्मिन् सर्वान् कामान् ।
 श्रेष्ठ्यं वा ॥ १५ ॥ भाग्यं पूर्वफलगुनी । सौभाग्यं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ आर्यमणम् उत्तरफलगुनी । तत्र धनं
 समृद्धिं वा ॥ १७ ॥ ज्ञातिषु सपिण्डेषु श्रेष्ठत्वम् ॥ १८ ॥

रूपवतः सुतांस्त्वाष्ट्रे ॥ १९ ॥ वाणिज्यसिद्धिं स्वातौ ॥ २० ॥
 कनकं विशाखासु ॥ २१ ॥ मित्राणि मैत्रे ॥ २२ ॥ राज्यं शाक्रे
 ॥ २३ ॥ कृषिं मूले ॥ २४ ॥ समुद्रयानसिद्धिमाप्ये ॥ २५ ॥ सर्वान्
 कामान् वैश्वदेवे ॥ २६ ॥

त्वाष्ट्रं चित्रा । रूपवतः सुन्दरान् । शुभं वा ॥ १९ ॥ वाणिज्यं क्रयविक्रयौ । तयोः सिद्धिः
 फलप्राप्तिः । अप्रतिहताज्ञतां वा ॥ २० ॥ कनकं सुवर्णम् । वाणिज्यकृषिकुसीदगोरक्षा वा ॥ २१ ॥
 मैत्रम् अनुराधा । तत्र मित्राणि सुहृदः । अरोगित्वं वा ॥ २२ ॥ शाक्रं ज्येष्ठा । तत्र राज्यम् । यशो वा
 ॥ २३ ॥ कृषिं कृषिफलम् । निःशोक्ततां वा ॥ २४ ॥ समुद्रयानं पोतः । तत्फलप्राप्तिः आप्ये पूर्वाषाढासु ।
 ब्रह्मलोकप्राप्तिं वा ॥ २५ ॥ वैश्वदेवम् उत्तराषाढा । तत्र सर्वान् कामान् । धनं वा ॥ २६ ॥

श्रेष्ठ्यमभिजिति ॥ २७ ॥ सर्वान् कामान् श्रवणे ॥ २८ ॥
^२लवणं वासवे ॥ २९ ॥ आरोग्यं वारुणे ॥ ३० ॥ कुप्यद्रव्यमाजे
 ॥ ३१ ॥ गृहमाहिर्बुध्न्ये ॥ ३२ ॥ गाः पौष्णे ॥ ३३ ॥ ^३तुरङ्ग-
 मानाश्विने ॥ ३४ ॥ जीवितं याम्ये ॥ ३५ ॥

अभिजित् उत्तराषाढायाश्चतुर्थः पादः श्रवणस्याद्यं घटीचतुष्टयम् । एवमेकोनविंशतिदण्डात्मकः
 संधिभागः^४ । तत्र श्रेष्ठत्वम् ॥ २७ ॥ स्पष्टार्थम् । वेदान् वा^५ ॥ २८ ॥ वासवं धनिष्ठा । लवणं
 लवणक्रियासिद्धिः । ^६सौन्दर्यनिदानं वा । औषधफलावाप्तिं वा ॥ २९ ॥ वारुणं शतभिषक् । तत्रारोग्यम् ।
 कुप्यं वा ॥ ३० ॥ आजं पूर्वा भाद्रपदा । तत्र कुप्यं ताम्रपित्तलादि । गा वा ॥ ३१ ॥ आहिर्बुध्न्यम्
 उत्तरा भाद्रपदा । तत्र गृहम् । अजा वा ॥ ३२ ॥ पौष्णं रेवती; तत्र गाः । अवीन् वेति
 योगीश्वरः ॥ ३३ ॥ आश्विनम् अश्विनी ॥ ३४ ॥ याम्यं भरणी । जीवितम् आयुः । आमोतीति
 प्रत्येकमत्रापि सबध्यते । विष्कम्भादियोगेष्वप्येतान्येव फलानीति न पृथगभिधानम् । यथाह मरीचिः—

^१ तत्र—ग.^२ तुरङ्गम्—Jolly's edition; तुरगान्—ठ.^३ च—ख.^४ बलं—ज, ठ.^५ संधिभागः—ख.^६ सौन्दर्यं—घ.

“ कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु श्राद्धे यत् फलमीरितम् ।
विष्कम्भादिषु योगेषु तदेव फलमश्नुते ॥ ”

इति ॥ ३५ ॥

‘गृहं सुरूपाः स्त्रियः प्रतिपदि ॥ ३६ ॥ ‘कन्यां वरदां
द्वितीयायाम् ॥ ३७ ॥ सर्वान् कामांस्तृतीयायाम् ॥ ३८ ॥ ‘पशू-
न्अतुर्ध्याम् ॥ ३९ ॥ ‘सुरूपान् सुतान् पञ्चम्याम् ॥ ४० ॥ ‘द्यूतविजयं
षष्ठ्याम् ॥ ४१ ॥ ‘कृषिं सप्तम्याम् ॥ ४२ ॥ वाणिज्यमष्टम्याम्
॥ ४३ ॥ पशून् नवम्याम् ॥ ४४ ॥

तिथीराह । गृहं ‘वास्तु सुन्दरीभार्याश्च प्रतिपच्छ्रद्धेनाप्नोति । कन्या वा ; योगिस्मरणात् । सुरूपान्
पुत्रान् वा ; मानवात् ॥ ३६ ॥ वरदाम् ; अभीष्टदां कन्याम् । जामातृन् वा ॥ ३७ ॥ सर्वे कामाः
पशुपुत्रादयः । पशून् वा ; योगिस्मरणात् । वन्दिनः ; मानवात् ॥ ३८ ॥ पशून् ; अजादीन् क्षुद्रान् ।
सत्सुतान् वा^१ ॥ ३९ ॥ सुन्दरान् पुत्रान् । द्यूतजयं वा ॥ ४० ॥ द्यूतमक्षादिभिः । तत्र ग्लहविजयम्^२ ।
कृषिफलं वा ॥ ४१ ॥ कृषिम् ; कृषिफलम् । वाणिज्यं वा ॥ ४२ ॥ वाणिज्यम् ; क्रयविक्रयफलम् । द्विशफान्
वा ॥ ४३ ॥ पशून् ; एकशफान् अश्वादीन् ; “ एकशफांस्तथा ” इति योगिस्मरणात् ॥ ४४ ॥

वाजिनो दशम्याम् ॥ ४५ ॥ ^{१०}पुत्रान् ब्रह्मवर्चस्विन एका-
दश्याम् ॥ ४६ ॥ कनकरजतं^{११} द्वात्रिंश्याम् ॥ ४७ ॥ सौभाग्यं
अयोदश्याम् ॥ ४८ ॥

वाजिनः अश्वान् । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् वा ; योगिस्मरणात् । द्विखुरान् वा ; मानवात् ॥ ४५ ॥
ब्रह्मतेजोयुतान् पुत्रान् । स्वर्णरूप्ये वा ; योगिस्मरणात् । केवलं रूप्यं वा ; मानवात् ॥ ४६ ॥ रूप्यं वा ;
योगिस्मरणात् । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् वा । ^{१२}स्वर्णरूप्ये वा ; मानवात् ॥ ४७ ॥ सौभाग्यं ज्ञातिश्रैष्ठ्यम् ;
योगिस्मरणात् ॥ ४८ ॥

^१ गृहे—ठ.

^२ कन्यावरं—ठ.

^३ दशः—ज, ठ.

^४ भिर्यं पञ्चम्याम्—ठ.

^५ सूत—ज.

^६ पुष्टिं—ज, ठ.

^७ वा सुखहेतु—ख, ग.

^८ कृषिफलं वा added in ख, ग.

^९ ग्लहविषयम्—घ.

^{१०} ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्—Jolly's edition ; ब्रह्मवर्चस्विनस्तु—ठ.

^{११} रजतं omitted in ज ; रजते—ठ.

^{१२} स्वर्णरूप्यं—ख, ग.

१सर्वान् कामान् पञ्चदश्याम् ॥ ४९ ॥

सर्वे कामाः पूर्वोक्ताः । पञ्चदशमावास्या । यद्यप्यविशेषेण मासपक्षौ गम्येते, तथापि माघभाद्र-
पदयोः कृष्णपक्षोऽवधेयः ;

“ कालतः पूजिनौ मासौ माघप्रेष्ठपदावुभौ ।
१पक्षयोरुभयोः पक्षो बहुलः श्राद्धपूजितः ॥ ”

इति देवलस्मणात् । यस्तु,

“ नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि ।
एषु श्राद्धं न कुर्वीत १गृही पुत्रधनक्षयात् ॥
प्राजापत्ये च पौष्णे च पित्र्यर्क्षे भार्गवे तथा ।
भरणीं कृत्तिकां चैव सपै चैव विशेषतः ।
यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति । ”

इत्यादिना तिथिवारक्षविशेषे गार्गीयः श्राद्धनिषेधः, स सपिण्डकश्राद्धविषयः ;

“ भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघायु च ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात् तिलतर्पणम् ॥ ”

इति तस्यैव वचनात् । स चायं निषेधः तत्तन्निमित्तक एव श्राद्धे ; नान्यनिमित्तकं ;

“ तिथिवारक्षयुक्तोऽयं दोषो यः समुदाहृतः ।
स तन्निमित्तके श्राद्धे नान्यश्राद्धे कदाचन ॥ ”

इति अत्रिस्मरणात् ॥ ४९ ॥

शस्त्रहतानां १श्राद्धकर्मणि चतुर्दशी शस्ता ॥ ५० ॥

१चतुर्दशीश्राद्धविषयमाह । शस्त्रमपमृत्युमात्रप्रदर्शनाय ;

“ वृक्षारोहणलोष्टाद्यैर्विद्युज्ज्वालाविषादिभिः ।
नखिदंष्ट्रिविपन्नानां तेषां शस्ता १चतुर्दशी ॥ ”

१ सर्वकामान्—Jolly's edition.

२ गृहे—ग.

३ चतुर्दशयोः—ग.

४ पक्षयोः श्राद्धपक्षो हि—ग.

५ श्राद्धकर्मणि omitted in ज.

६ चैव—घ.

इति प्राचेतसात् । कर्मपदम् एकोद्दिष्टताप्रदर्शनाय ;

“ चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणात् परम् ।
एकोद्दिष्टविधानेन तत् कार्यं शस्त्रघातिनः ॥ ”

इति पाराशर्यात् । चतुर्दश्याः प्राशस्त्येनान्यतिथावप्यभ्यनुज्ञायते :

“ तेषां प्रत्याब्धिकं श्राद्धं स्मृत्युक्तं पार्वणं भवेत् ।
प्रेतपक्षे चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधानतः ॥ ”

इति स्मरणात् । तच्चैकोद्दिष्टमपि सदैवम् ;

“ दैवयुक्तं तु तच्छ्राद्धं पितृणामक्षयं भवेत् ।
तच्छ्राद्धं दैवहीनं चेत् पुत्रदारधनक्षयः ॥ ”

इति स्मरणात् । शस्त्रहतानामिति बहुवचनात् द्वयोस्त्रयाणां वा शस्त्रघाते एकोद्दिष्टद्वयं त्रयं वा कार्यम् ;
“ एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिः ” इति शङ्खस्मरणात् ; “ त्रिष्वपि शस्त्रहतेषु पृथगेकोद्दिष्टम्^१ ” इति
देवस्त्रामिवचनाच्च । केचित्तु पार्वणमाहुः ;

“ पित्रादयस्त्रयो यस्य शस्त्रघातैर्मृताः क्रमात् ।
स भूते पार्वणं कुर्यादाब्धिकानि पृथक् पृथक् ॥ ”

इति पाराशर्यात् । अनुमतं चैतत् अपराक्रेणापि—“ त्रयाणां तथात्वे पार्वणमेव ” इति ॥ ५० ॥

अपि ^२पितृगीते गाथे भवतः ॥ ५१ ॥

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥ ५२ ॥

मधूत्कटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।

^३कार्तिकं सकलं मासं प्राक्छाये^४ कुञ्जरस्य च ॥ ५३ ॥

इति ^५श्रीविष्णुस्मृतौ अष्टसप्ततितमोऽध्यायः

^१ एकोद्दिष्टत्रयम्—ग.

^२ कार्तिके सकलं मासि—ज ; कार्तिकं सकलं वापि—ठ.

^३ वैष्णवे धर्मशास्त्रे काम्यविशेषश्राद्धप्रकरणमष्टसप्ततितम्—ज, ठ.

^४ पितृगाथे—घ.

^५ छाये—ज.

त्रयोदशीश्राद्धप्राशस्त्ये संमतिमाह । पितृभिः अग्निप्राप्तादिभिः गीते पठिते गाथे श्लोकौ ॥ ५१ ॥
ते आह । स कश्चिन्नरोत्तमः अस्मत्कुले पुत्रादिषु दौहित्रादिषु वा जायेतापि, यो वर्षासु कृष्णपक्षे
त्रयोदश्याम् अवहितः सन् उत्कटमधुयुक्तेन पायसेन श्राद्धं कुर्यात् । कुलग्रहणात् मातामहश्राद्धं नित्यमाह ;

“ श्राद्धं न चैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।

न तृप्तास्तस्य ये यस्य प्रजां हिंसन्ति तत्र ते ॥ ”

इति काष्णार्जिनिस्मरणात् । न च “ पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ” इत्यनेनैव सिद्धौ पुनरारम्भो
व्यर्थ इति वाच्यम् ; अस्मादेव ज्ञापकादन्यत्रानियमसिद्धेः वृत्तिकारविज्ञानेश्वरारम्भामभ्युपगमात् ॥ ५२ ॥

किंच सकलं कार्तिकं मासं मधुना पायसेन यः श्राद्धं दद्यात्, सोऽप्यस्मत्कुले जायेतेति
कालान्तरमपि पित्रभीष्टमुक्तम् । विध्यन्तरमिदम् । न पूर्वस्य गौणकालविधिः ; भेदप्रत्यायकचकारानुपपत्तेः ।
द्वितीययैव साकल्यावगतौ सकलपदं दर्शान्तस्य पूर्णिमान्तस्य चोपादानाय । देशविशेषमप्याह—प्राक्छाये
कुञ्जरस्य चेति । कुञ्जरस्य गजस्य प्राक्छाये प्राची छाया प्राक्छायम् ; “ विभाषा सेनासुराच्छायाशाला-
निशानाम् ” इत्यनेन ^१पाक्षिकी नपुंसकता । प्राक्छाया च ^२अपराद्धे भवति । तत्रापि पितरो मधुपायसेन
श्राद्धमिच्छन्ति । न चायं कालविशेष एव गजच्छायापर्यायः ; “ हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्णव्यजनवीजितम् ”
इति भारतीयकर्णव्यजनेतिविशेषणानुपपत्तेः ॥ ५३ ॥

इति ^३श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकपोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^४श्रीरामपण्डितात्मज-

^४श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वत्तौ श्रीमत्यां वैजयन्त्याम्

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः

^१ पाक्षिकनपुंसकता—ध.

^३ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वत्तौ वैजयन्त्यामष्टसप्ततितमोऽध्यायः—ध, च.

^२ क्षा—ध.

^४ श्री omitted in ग.

एकोनाशीतितमोऽध्यायः

अथ न नक्तं गृहीतेनोदकेन श्राद्धं कुर्यात् ॥ १ ॥

श्राद्धोपकरणानि एकोनाशीतितमाध्यायेनाह । तत्र वज्र्योदकमाह । अथेति उपकरणप्रस्तावाय । राज्य-
न्तरितेन जलेन श्राद्धं न कुर्यात् । यद्यपि पूजाप्रकरणे इदमुक्तमेव, तथापि तस्य नित्यप्रकरणाम्नानात्
नैमित्तिककाम्ययोरप्राप्त्या तत्प्राप्त्यै पुनरारम्भः । गङ्गोदकं विनैतदित्युक्तमेव । अनेनान्यदपि निषिध्यते ;

“ दुर्गन्धि फेनिलं क्षारं पङ्किलं पल्वलोदकम् ।
न लभेद्यत्र गौस्तृप्तिं नक्तं यच्चैव गृह्यते ॥
यच्च सर्वार्थमुत्सृष्टं यच्चाभोज्यं निपानजम् ।
तद्वज्र्यं सलिलं सर्वं सदैव श्राद्धकर्मणि ॥ ”

इति मार्कण्डेयात् । सर्वार्थमुत्सृष्टं प्रपादि ॥ १ ॥

कुशाभावे कुशस्थाने काशान् दूर्वा वा दद्यात् ॥ २ ॥

“ भुवं तु शिथिलीकृत्य खनित्रेण विचक्षणः ।
आदद्यात् पितृतीर्थेन पठन् हुंफट् सकृत् सकृत् ।
अच्छिन्नाग्रानशुष्काग्रान् हस्वांश्चैव प्रमाणतः ॥ ”

इत्यादिस्मृत्यन्तरोक्तलक्षणकुशाभावे कुशस्थाने कुशकार्थे काशान् दूर्वा वा नियुञ्ज्यात् । काशाभावे
बल्वजा ग्राह्याः ; “ कुशाभावे तु काशाः स्युस्तदभावे तु बल्वजाः ” इति स्मरणात् ॥ २ ॥

**‘वासोऽर्थे कार्पासोऽर्थे’ सूत्रम् ॥ ३ ॥ दशां विसर्जयेत्
यद्यप्यहतबल्वजा^१ स्यात्^२ ॥ ४ ॥**

^१ वासोऽर्थे—ठ.

^३ बल्वजाम्—ठ.

^२ कार्पासोर्णासूत्रे—ठ.

^४ स्यात् omitted in-

“ कौशेयं क्षौमकार्पासं दुकूलमहतं तथा ।

श्राद्धेष्वेतानि देयानि कामानाम्नेति पुष्कलान् ॥ ”

इत्युक्तवासोऽभावे तत्कार्ये कार्पाससंभवं सूत्रं देयम् । कार्पासत्वेन क्षौमादिसूत्रनिवृत्तिः ॥ ३ ॥ अहतवस्त्रो-
द्भवामपि दशां प्रान्तभागं वर्जयेत् । अनेन “ दशामूर्णास्तुकां वा ” इति शास्त्रान्तरीयदशा निवर्त्यते ।
अत एवास्वरसात् पक्षान्तरोत्कीर्तनम् ‘ ऊर्णास्तुकां वा ’ इति ॥ ४ ॥

उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कण्टकिजानि^१ च पुष्पाणि ॥ ५ ॥

^२शुक्लानि सुगन्धीनि कण्टकिजान्यपि जलजानि^३ रक्तान्यपि
दद्यात् ॥ ६ ॥

व्याख्यातमेतत् पूजाप्रकरणे । पुनर्वचनं प्रकरणान्तरप्रापणाय । चकारात्

“ कदम्बं विल्वपत्रं च केतकीं वकुलं तथा ।

बर्बरीकृष्णपुष्पाणि श्राद्धकाले विवर्जयेत् ॥ ”

इत्यादीनि गृह्यन्ते । वर्जयेदिति संबन्धः ॥ ५ ॥ प्रतिप्रसवमाह । स्पष्टार्थम् । अपिशब्दात्

“ तुलसी शतपत्रं च भृङ्गराजं तथैव च ।

मरुवं मल्लिकां चैव पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ ”

इत्यादीनां ग्रहणम् ॥ ६ ॥

‘ वसां मेदं च ^४दीपार्थे न दद्यात् ॥ ७ ॥ ^५घृतं तैलं वा
दद्यात् ॥ ८ ॥

वसामेदौ प्राप्यङ्गरसौ दीपार्थे न देयौ । चकारात् सार्षपादितैलमपि ; “ घृताद्वा तिलतैलाद्वा
नान्यद्रव्यास्तु दीपकम् ” इति स्मरणात् ॥ ७ ॥ तैलं तिलोद्भवम् । वाशब्दात् ओषधीरसम् ; “ घृतेन
दीपो दातव्यस्तथा वाप्योषधीरसैः ” शङ्खस्मरणात् ॥ ८ ॥

जीवजं सर्वं धूपार्थे न दद्यात् ॥ ९ ॥ मधुघृतसंयुक्तं गुग्गुलुं
दद्यात् ॥ १० ॥

^१ रक्तानि added in ख, ठ.

^२ From शुक्लानि up to जलजानि omitted in ज ; सितानि—ठ.

^३ जलजानीति—ख.

^४ दीपार्थे—ग.

^५ वसामज्जघं—ठ.

^६ तैलघृते—ठ.

जीवजं नलशृङ्गादि । सर्वं प्रशस्ताप्रशस्तप्राणिजम् ।

“घृतं न केवलं दद्याद् दुष्टं च तृणगुग्गुलुम् ।

दुष्टं चन्दनरालं च आज्यं गुग्गुलुधूपितम् ॥”

इत्यादि वा ॥ ९ ॥ संयुक्तम्; न पौर्वापर्येण; “तुरुष्कं गुग्गुलुं चैव घृताक्तं युगपद्देत्” इति स्मरणात् ॥ १० ॥

चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागरुपद्मकान्यनुलेपनार्थे ॥ ११ ॥ ^१न

प्रत्यक्षलवणं दद्यात् ॥ १२ ॥ हस्तेन च घृतव्यञ्जनानादि^२ ॥ १३ ॥

कुङ्कुमं केसरम् । पद्मकं पद्मकाष्ठम् । शेषं प्रसिद्धम् । दद्यात् इति शेषः ॥ ११ ॥ लवणं विनापि पक्के शाकादौ तत्संस्काराय प्रत्यक्षलवणं न देयम् । किंतु तत्रैव मेलयेत् ॥ १२ ॥ घनीभूतं घृतं व्यञ्जनं च । आदिशब्दाद् दधिपायसादि च हस्तेन न देयम्; किंतु दर्व्यादिना ॥ १३ ॥

तैजसानि पात्राणि दद्यात् ॥ १४ ॥ विशेषतो राजतानि ॥ १५ ॥

तैजसानि कांस्यताम्राणि । न पित्तलार्दानि ;

“नायसान्यपि कुर्वीत पैत्तलानि न चैव हि ।

न च सीसमयानीह शस्यन्ते त्रुजान्यपि ॥”

इति शातातपीयस्मरणात् । ताम्रं यतिविषयम् ;

“करे कर्पटके चैव शिलायां ताम्रभाजने ।

वटार्काश्वत्थपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् ॥”

इति गृहिणो निषेधात् ॥ १४ ॥ फलविशेषाय राजतानि पात्राणि कार्याणि । तानि च पित्र्ये । दैवे तु सौवर्णानि ; “भोजने हैमरौप्याणि दैवे पित्र्ये यथाक्रमम्” इति याम्यात् ॥ १५ ॥

^३खड्गकुतपकृष्णाजिनतिलसिद्धार्थकाक्षतानि ‘च पवित्राणि’
रक्षोग्नानि च निदध्यात् ॥ १६ ॥

^१ प्रत्यक्षलवणं न दत्तम् ।

^२ खड्ग omitted in ज, ठ.

^४ च omitted in ठ.

^३ व्यञ्जनानि—ठ.

^५ पवित्राणि omitted in ज.

खड्गः खड्गपात्रम् । कुतपः मध्याह्नाद्यष्टविधः ;

“ मध्यह्नः खड्गपात्रं च तथा नेपालकम्बलः ।

रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रः कुतपाः स्मृताः ॥ ”

इति । कृष्णमृगाजिनम् । तिलाः प्रसिद्धाः । सिद्धार्थकाः सर्षपाः । अक्षताः यवाः । चकारात् वृष्यादि ;

“ उपमूलं सकृल्लनान् कुशांस्तत्रोपकल्पयेत् ।

यवांस्तिलान् वृषी कांस्यमापः शुद्धैः समाहताः ॥

पार्णराजतताम्राणि पात्राणि स्युः समिन्मधु ।

पुष्पं धूपं मुग्धादि क्षौमं सूत्रं च मेक्षणम् ॥ ”

इति स्मृत्यन्तरात् । एतानि पवित्राणि रक्षोघ्नानि । अजादीनि वक्ष्यमाणानि । चकारात्—

“ उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यं वान्तं च मृतकर्पटम् ।

श्राद्धे सप्त पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ॥ ”

इति क्राष्णाजिन्युक्तानि । उच्छिष्टं पयः । शिवनिर्माल्यं गङ्गेदकम् । वान्तं मधु । मृतकर्पटम् कौशेयम् । दौहित्रो दुहितृसुतः ;

“ दुहित्रं खड्गमृगस्य ललाटे यत् प्रहृदयते ।

तस्य शृङ्गस्य यत् पात्रं दौहित्रमिति कीर्तितम् ॥ ”

इति शातातपीयं वा ;

“ अमावास्यां गते सोमे यत् तृणं गौस्तु खादति ।

तस्या गोर्यद्भवेत् क्षीरं तद् दौहित्रमुदाहृतम् ॥ ”

इति स्मृत्यन्तरीयं वा । एतानि श्राद्धभूमौ निदध्यात् ॥ १६ ॥

पिप्पलीमुकुन्दकभूस्तृणशिग्रुसर्षपसुरसासर्जकसुवर्चल-

कूश्माण्डालाबुवार्ताकपालकयोपोदकीतण्डुलीयककुसुम्भपिण्डा-

लुकमहिषीक्षीराणि^१ वर्जयेत् ॥ १७ ॥

पिप्पली कणा । तस्यां विकल्पः ; “ पिप्पली मरिचं चैव पटोलं वृश्तीफलम् ” इति वापपीया-
भ्यनुज्ञानात् । ^३मुकुन्दकः कुन्दुरुः^४, बिम्बीफलमिति यावत् । भूस्तृणं पत्रशाकविशेषः । शिग्रुः सौभाग्नः ।

^१ तृणासुर for तृणशिग्रु—ठ ; सर्जकसुवर्चल and उपोदकी omitted in ठ ; पिण्डमूलक for पिण्डालुक—ग.

^२ पिप्पलीमरिचं—घ.

^३ कुमुदकः—ख.

^४ कुन्दरः—ग.

सर्षपः सिद्धार्थकः । राजसर्षप इत्येके ; “ कुसुम्भं राजसर्षपम् ” इति स्मरणात् । सुरसा निर्गुण्डी । सर्जकः अर्जुनः । अर्जक इति पाठे श्वेतपर्णासः । सुवर्चलं विड्मलवणम् । कूड्माण्डं प्रसिद्धम् । अलातु वर्तुलुग्भी । वार्ताकं वृन्ताकं श्वेतं कृष्णं च ।

“ वृन्ताकं श्वेतवृन्ताकं मूलकं रक्तमूलकम् ।

अलातुं वर्तुलुकारं भुक्त्वा सांतपनं चरेत् ॥ ”

इति देवलस्मरणात् । पालक्या ; गाङ्गेयः पत्रशाकः । उपोदकी कलम्बी । तण्डुलीयकः अल्पमारिषः । कुसुम्भं ^१महाराजनम्, तस्य पत्रशाकम् । पिण्डालुकम् ; सुस्तनीति भाषायाम् । महिषी निषिद्धोपलक्षणम् ;

“ आविकं मार्मिष्ट्रं च सर्वमैकशफं च यत् ।

माहिषं चामरं चाजं पयो वज्रं विजानता ॥ ”

इति ब्रह्माण्डात् । पयोग्रहणात् तद्विकाराणामपि निषेधः ; सर्वशब्दग्रहणात् । माहिषं तु दधिपयसी । “ तण्डुलपत्रदानं च माहिषं च पयो दधि ” इति भारद्वाजीयात् । न घृतम् ; “ माहिषीणां घृतं प्राहुः श्रेष्ठं न तु पयः क्वचित् ” इति सौमन्तवात् ॥ १७ ॥

राजमाषमसूरपर्युषितकृतलवणानि च ॥ १८ ॥

राजमाषाः श्वेतमाषाः । मसूरः मङ्गल्यकः । पर्युषितं भक्ष्यमपि । कृतं कृत्रिमं लवणम् । चकारात् चणकादींश्च ;

“ कुलुथाश्चणकाः श्राद्धे तथा निष्पावकोद्रकाः ।

कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेच्छाणशिग्रुकान् ।

न वर्जयेत् तिलंश्चैव मुद्गमाषांस्तथैव च ॥ ”

इति स्मरणात् ॥ १८ ॥

कोपं परिहरेत् ॥ १९ ॥ नाश्रु पातयेत् ॥ २० ॥ न त्वरां

कुर्यात् ॥ २१ ॥

कर्त्रादिधर्मानाह । कर्ता भोक्ता च क्रोधं परिहरेत् ^१ ॥ १९ ॥ अश्रुपातः रोदनम् ; तन्न कार्यम् ॥ २० ॥ अर्वाद्यनुष्ठाने कर्त्रा भोजने च भोक्त्रा त्वरा न कार्या ॥ २१ ॥

घृतादिदाने तैजसानि पात्राणि खड्गपात्राणि ^१फलगुपात्राणि
 च^२ प्रशस्तानि ॥ २२ ॥ अत्र च श्लोको भवति ॥ २३ ॥
 सौवर्णराजताभ्यां च खड्गेनौदुम्बरेण वा ।
 दत्तमक्षय्यतां याति फलगुपात्रेण चाप्यथ ॥ २४ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ एकोनाशीतितमोऽध्यायः

परिवेषणादिपात्राण्याह । आदिशब्दात् व्यञ्जनदधिपायसादि । तेषां दाने तैजसानि ताम्रपित्तलादीनि ;
 न लौहानि ; “कालयसं विशेषेण निन्दितं पितृकर्मणि” इति आदित्यपुराणात् । पितृकर्मणीति
 सामान्योपादानात् पाकादिष्वपि निषेधः ;

“न कदाचित् पचेदन्नमयःस्थालीषु पैतृकम् ।
 अयसो दर्शनादेव पितरो विद्रवन्ति हि ॥”

इति तत्रैवास्मानात् । अस्यापवादस्तत्रैव—

“फलानां चैव शाकानां छेदनार्थानि यानि तु ।
 महानसेऽपि ^४शस्तानि तेषामेव तु संनिधिः ॥”

इति । खड्गपात्राणि खड्गशृङ्गनिर्मितानि । फलगुपात्राणि दारुमयानि ;

“पकान्नस्थापनार्थं तु शस्यन्ते दारुजान्यपि ।
 दुर्न्यादैन्यपि कार्याणि यज्ञियैरपि दारुभिः ॥”

इति आदित्यपुराणात् । चकारात् पाकार्थयोर्ग्रहणम् । आदित्यपुराणे—

“पचेदन्नानि सुस्नातः पात्रेषु शुचिषु स्वयम् ।
 स्वर्णादिधातुजातेषु मृन्मयेष्वपि वा द्विजः ॥
 अच्छिद्रेष्वविलिप्तेषु तथानुपहतेषु च ।
 पूर्वं कृतोपयोगेषु मृन्मयेषु न तु कचित् ॥”

^१ फलगुपात्राणि omitted in ड.

^२ वेष्णावे धर्मशास्त्रे आक्षेपकरणप्रकरणमेकोनाशीतितमम्—ज, ड.

^३ वा—ड.

^४ संस्थानि—ड.

इति । उक्तार्थे वैजवापः—

“ स्नादिरोदुम्बराण्यर्घ्यपात्राणि श्राद्धकर्मणि ।

अप्यश्ममृन्मयानि स्युरपि पर्णपुटानि वा ॥ ”

इति ॥ २२ ॥ उक्तार्थे संमतिमाह । स्पष्टम् ॥ २३ ॥ तमेवाह । औदुम्बरं ताम्रम् । फल्गुपात्रं यज्ञियवृक्ष-
निर्मितम्^१ । शेषं प्रसिद्धम् ॥ २४ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकाभरनामधेय-

श्रीकेशवनायकभेत्साहितश्रीवाराणसीवासिर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज-

^३श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्याम्

एकोनशीतितमोऽध्यायः

^१ वृक्षकाष्ठमयम्—ख.

^२ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ वैजयन्त्यामेकोनशीतितमोऽध्यायः—घ, च.

^३ श्री omitted in ग.

अशीतितमोऽध्यायः

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलैः शाकैः श्यामाकैः प्रियङ्गुभि-
नीवारैर्मुद्गेर्गोधूमैश्च^१ मासं प्रीयन्ते^२ ॥ १ ॥ द्वौ^३ मासौ मत्स्यमांसेन
॥ २ ॥ त्रीन् हरिणेन ॥ ३ ॥ चतुरश्वोरभ्रेण ॥ ४ ॥ पञ्च शाकुनेन
॥ ५ ॥ षट् छागेन ॥ ६ ॥ सप्त रौरवेण ॥ ७ ॥ अष्टौ पार्षतेन ॥ ८ ॥
नव गावयेन ॥ ९ ॥ दश माहिषेण ॥ १० ॥ एकादश तूपरेणाजेन
॥ ११ ॥ संवत्सरं गव्येन पयसा तद्विकारैर्वा ॥ १२ ॥

अथ द्रव्यविशेषेण तृप्तिविशेषमशीतितमाध्यायेनाह । तिलादिषु तृतीयया नैरपैक्ष्यावगमात् द्रव्या-
न्तराभावेन यदा तावन्मात्रेण श्राद्धं क्रियते, तदेदं फलं बोध्यम् । संवलितैः करणे तु फलान्तरं कल्प्यम् ।
तत्र जलमात्रेण श्राद्धं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

“ तृणादि वा गवे दद्यात् पिण्डान् वापि विनिर्वपेत् ।
तिलोदकैः पितृन् वापि तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥ ”

इति । शाकैः श्राद्धीयैः । ते च^४ वायवीये—

“ कालशाकं महाशाकं द्रोणशाकं तथार्द्रकम् ।
विल्वामलकमृद्धीकापनसाम्रातदाडिमम् ।
भव्यपारेवताक्षोटस्वर्जूरं च कशेरुकम् ॥ ”

इत्यादयः । शेषं प्रसिद्धम् ॥ १ ॥ मत्स्याः सिंहतुण्डकादयः । तन्मांसेन मासद्वयम् ॥ २ ॥ हरिणः
कृष्णमृगः ; तस्येदं हरिणम् । तेन त्रीन् मासान् । एवं सर्वत्र ॥ ३ ॥ उरभ्रः मेषः ॥ ४ ॥ शकुनः पक्षी
लवतित्तिरादिर्भक्ष्यः ॥ ५ ॥ छागः अजः ॥ ६ ॥ रुरुः शम्बरः । “ रौरवेण नवैव तु ” इति मनुः
॥ ७ ॥ पृषतः बिन्दुमान् मृगः । “ पार्षतेनेह सप्त वै ” इति “ अष्टवैणेयमांसेन ” इति च मनुः ॥ ८ ॥

^१ मुद्गेः omitted in च.

^२ मासौ omitted in ज, ठ.

^३ प्रीयन्ते omitted in घ.

^४ आपस्तम्बीये—घ.

गवयः गोसदृशो मृगः ॥ ९ ॥ महिषो वन्यः । तथा दन्यवाराहेणापि ; “ दश मामांस्तु तृप्यन्ति वराह-
महिषामिषैः ” इति मानवात् ॥ १० ॥ तृपरः शृङ्गहीनः । तथा शाशकौर्माभ्यामपि ; “ शशकूर्मयोस्तु मांसेन
मासानेकादशैव तु ” इति मानवात् ॥ ११ ॥ गव्येन गोसंभवेन । मांसभ्रमनिरासायाह—पयसेति ;
“ पयसेन पयसा गव्येन ” इति उमनःस्मरणान् । मांसपरत्वे पयसो निर्विशेषणतया निषिद्धव्यावृत्त्यै
गव्यपदावृत्तिः स्यात् ; “ पयो दधि घृतं चैव गवां श्राद्धेषु पावनम् ” इति सौमन्तवेन भिन्नवाक्यतापत्तेश्च ।
तस्य पयसो विकारैः दध्यादिभिश्च संवत्सरं प्रीयन्त इति प्रत्येकमन्वयः ॥ १२ ॥

अत्र ^१पितृगीता गाथा भवति ॥ १३ ॥

कालशाकं महाशल्कं मांसं वार्ध्वाणसस्य च ।

विषाणवज्या ये ^२खड्गा आसूर्य ^३तांस्तु मुङ्क्षमहे ॥ १४ ॥

इति ^४श्रीविष्णुस्मृतौ अशीतितमोऽध्यायः

उक्तेऽर्थे संमतिमाह । पितृभिः अग्निवातादिभिः गांता गाथा श्लोकः ॥ १३ ॥ तामाह ।
कालशाकः दीर्घमन्त्रोऽतितित्तः शाकविशेषः । महान्नि शल्कानि शुक्ल्याकाराणि देहे यस्य स महाशल्कः
मत्स्यविशेषः । वार्ध्वाणसमाह निगमः—

“ त्रिपिबं त्रिन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।

वार्ध्वाणसमिति प्रादुर्याजिकाः पितृकर्मणि । ”

इति । पक्षिविशेषो वा ;

“ कृष्णव्रीहो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहंगमः ।

स वै वार्ध्वाणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमो श्रुतिः ॥ ”

इति निगमात् । तस्य मांसम् । विषाणवज्याः शृङ्गरहिताः ये खड्गाः, तांश्च यावत्पूर्वप्रलयं मुङ्क्षमहे ;
चकारात् लोहामिषादीन् ;

^१ पितृगाथा—ज.

^२ खड्गास्तांस्तु भक्षामहे सदा—Jolly's edition

^३ तानशीमहे—ठ.

^४ वैष्णवे धर्मशास्त्रे मासस्तुतिप्रकरणमशीतितमम्—ज, ठ.

^५ पिबतो यद्यत्र त्रिणि कर्णो जिह्वा च जर्जस्तृणन्ति, स त्रिभिः पिबतीति त्रिपिब इति कल्पतरुः (टिप्पणी).

“ खड्गामिषं महाशल्कं मधु मुन्यक्नमेव च ।
 लेहामिषं कालशाकं मांसं वार्ध्नीणसस्य च ।
 यद्वदाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते ॥ ”

इति योगिस्मरणात् ॥ १४ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
 श्रीकेशवनायकपोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज-
 श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ ^३श्रीमत्यां वैजयन्त्याम्
 - अशीतितमोऽध्यायः

^१ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामशीतितमोऽध्यायः—प, च.

^२ श्री omitted in ग.

एकाशीतितमोऽध्यायः

नाल्लमासनमारोपयेत् ॥ १ ॥ न पदा स्पृशेत् ॥ २ ॥ नावक्षुतं
कुर्यात् ॥ ३ ॥ तिलैः सर्षपैर्वा यातुधानान् विसर्जयेत् ॥ ४ ॥
संवृते च श्राद्धं कुर्यात् ॥ ५ ॥ न रजस्वलां पश्येत् ॥ ६ ॥ न
श्वानम् ॥ ७ ॥ न विड्वराहम् ॥ ८ ॥ न ग्रामकुक्कुटम् ॥ ९ ॥
प्रयत्नात् श्राद्धमजस्य दर्शयेत् ॥ १० ॥

श्राद्धभोजनधर्मान् एकाशीतितमाध्यायेनाह । आसनम् आसन्दिका । उक्तानां पुनर्वचनं श्राद्धाङ्गता-
वगमाय । तेन तद्वैगुण्ये न पुरुषप्रत्यवायमात्रम् ; किंतु श्राद्धवैगुण्यमपीति ध्येयम् ॥ १ ॥ ^१अन्नमित्यनुवर्तते
॥ २ ॥ अवक्षुतम् अपस्पृष्टम् ॥ ३ ॥ “अपहता असुरा रक्षांसि पिशाचाः” इति मन्त्रेण तिलैः सर्षपैर्वा
रक्षःपिशाचान् अपसारयेत् ॥ ४ ॥ संवृते परित आच्छन्ने । चकारात् दक्षिणाप्रवणे च ; “दक्षिणाप्रवणं
देशं यत्नतः परिकल्पयेत्” इति स्मरणात् ॥ ५ ॥ कर्ता भोक्ता च उदक्यां न पश्येद्यथा, तथा
कुर्यात् ॥ ६ ॥ श्वा कुक्कुरः ॥ ७ ॥ विड्वराहः ग्रामस्तरः ॥ ८ ॥ ग्रामपदेनारण्यनिरासः ॥ ९ ॥
प्रयत्नात् असतः संपादनेनापि अजस्य दृष्टिविषये श्राद्धं कुर्यात् यथाह देवलः—

“तिलानवकिरेत् तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।

असुरोपहतं सर्वं तिलैः शुध्यत्यजेन च ॥”

इति ॥ १० ॥

अश्वीयुर्ब्राह्मणाश्च वाग्यताः ॥ ११ ॥ न वेष्टितशिरसः
॥ १२ ॥ न सोपानत्काः^२ ॥ १३ ॥ न पीठोपहितपादाः^३ ॥ १४ ॥
न हीनाङ्गा अधिकाङ्गाः श्राद्धं पश्येयुः ॥ १५ ॥ न शूद्राः ॥ १६ ॥
न पतिताः ॥ १७ ॥ न महारोगिणः ॥ १८ ॥ ^४तत्कालं ब्राह्मणं

^१ From here ~~up~~ to तथाच मन्त्रः in the commentary on Sūtra 23 missing in ख, ग.

^२ सोपानत्कः—घ, च.

^३ पादः—घ, च.

^४ तत्काले—ठ.

ब्राह्मणानुमतेन भिक्षुकं वा पूजयेत् ॥ १९ ॥ ^१हविर्गुणान् न
ब्राह्मणा ब्रूयुर्वात्रा पृष्टाः ॥ २० ॥

मौनेन ब्राह्मणा भुञ्जीरन् । चकारार्थमाह अत्रिः—

“ असंकल्पितमन्त्राद्यं पाणिभ्यां यदुपस्पृशेत् ।
अभोज्यं तद्भवेदन्नं पितृणां नोपतिष्ठते ॥ ”

इति । भरद्वाजोऽपि—

“ पितृणामन्नमादाय बलिं यस्तु प्रयच्छति ।
स्वीयेन ब्राह्मणस्वेन हस्तेन स्तेयकृद्भवेत् ॥ ”

इति ॥ ११ ॥ वेष्टितमुष्णीषादिना शिरो यैस्ते ॥ १२ ॥ उपानद्वर्गं पादुकाभ्यां च सहिताः ॥ १३ ॥
पीठं मञ्चिकादि ; तदारोपितपादाः नाश्रीयुरिति ॥ १४ ॥ चतुःषडङ्गुलादिदृष्टिविषये श्राद्धं न कुर्यात्
॥ १५ ॥ शूद्रपतिनमहारोगिरजस्वलादिदृष्टिविषयेऽपि ॥ १६-१८ ॥ श्राद्धकाले समागतं ब्राह्मणं संन्यासिनं
वा नियुक्ताश्चेदनुमन्येरन्, तदा तमपि भोजयेत् ॥ १९ ॥ श्राद्धकर्त्रा पृष्टेऽपि विप्राः श्राद्धीयद्रव्यगुणान्
क्षाराम्लादीन् न ब्रूयुः ॥ २० ॥

यावदूष्मा भवत्यन्ने यावदभ्रन्ति^२ वाग्यताः ।

तावदभ्रन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ २१ ॥

सार्ववर्णिकमन्त्राद्यं संनीयाप्लाव्य वारिणा ।

समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्नतो विकिरन् भुवि ॥ २२ ॥

अत्र हेतुमाह । यावदन्नस्योष्णत्वं मौनं हविर्गुणावचनं च तावदेव पितरो भुञ्जते ; नान्यथा ।
तस्मादेतत्त्रयं ^३कर्तव्यम् ॥ २१ ॥ सार्ववर्णिकं सर्वजानीयमन्नम् । आद्यशब्दात् शाकादिकमपि आदाय
जलेनाप्लाव्य भुक्तवतामग्ने भुवि, न पात्रे ; ^४विकिरन् ; न पिण्डत्वेन ^५पातयन् ॥ २२ ॥

असंस्कृतप्रमीतानां ^६त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद् दर्भेषु विकिरिष्य यः ॥ २३ ॥

^१ न हविर्गुणान् ब्राह्मणाः—ज.

^३ न कर्तव्यम्—च.

^५ पातयेत्—घ.

^२ भुञ्जन्ति—घ, च.

^४ विकिरेत्—घ.

^६ रोगिणाम्—घ.

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ।

दासवर्गस्य तत् पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥ २४ ॥

इति ^१श्रीविष्णुस्मृतौ एकाशीतितमोऽध्यायः

विकिरे देवता आह । योऽयमुक्तो विकिरः, यच्च भोजनावशिष्टं विप्राणां, तदुभयमनुपनीतानां मृतानां, कुलस्त्रीणां च त्यक्तानां भागधेयम् । तथाच मन्त्रः—

“ असंस्कृतप्रमीता ये त्यागिन्यो याः कुलस्त्रियः ।

दास्यामि तेभ्यो विकिरमन्नं ताभ्यश्च पैतृकम् ॥ ”

इति ॥ २३ ॥

उच्छिष्टे देवतान्तरमप्याह । भोजनपात्रात्^२ भूमौ पतितमुच्छिष्टम् अकपटस्यावच्छकस्य दासीदास-समूहस्य भागधेयं पूर्वर्षयो वदन्ति । तथाच मन्त्रः—

“ यजमानकुले जाता दासा दास्योऽन्नकाङ्क्षिणः ।

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु मया दत्तेन भूतले ॥ ”

इति ॥ २४ ॥

इति ^३श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासि^४र्माधिकारि^५श्रीरामपण्डितात्मज-

^६श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिवि^७तौ श्रीमत्यां वैजयन्त्याम्

एकाशीतितमोऽध्यायः

^१ वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकाशीतितमं श्राद्धभोजनधर्मप्रकरणम्—ज, ठ.

^३ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामेकाशीतितमोऽध्यायः—घ, च.

^२ भोजनात्—घ.

^४ श्री omitted in ग.

द्वयशीतितमोऽध्यायः

‘दैवे कर्मणि ^१ब्राह्मणं न परीक्षेत ॥ १ ॥ ^२प्रयत्नात् पित्र्ये परीक्षेत ॥ २ ॥

अथ ^१‘श्राद्धानर्हान् ब्राह्मणान् द्वयशीतितमेनाह । दैविके कर्मणि ; “ विप्रेषु च हरेः सम्यगर्चनं मनुना स्मृतम् ” इत्यनेन विहिते ब्राह्मणे हरिपूजनकर्मणि ब्राह्मणपरीक्षणं ^५ न कर्तव्यम् । न दैविकमात्रे ; तुलादानादौ परीक्षामानविरोधात् । नापि श्राद्धाङ्गे वैश्वदेविके ; “ श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातुमिः ” इत्युभयत्र परीक्षाश्रवणात् ॥ १ ॥ श्राद्धे तु दैविकपैतृकयोः प्रयत्नेन विप्रं परीक्षेत ;

“ संपरीक्ष्य तु यो दद्याच्छ्राद्धभोजनमास्थितः ^६ ।

तस्य तुप्यन्ति पितरो देवताश्च न संशयः ॥ ”

इति स्कान्दात् ॥ २ ॥

**हीनाधिकाङ्गान् विवर्जयेत् ^७ ॥ ३ ॥ विकर्मस्थांश्च ॥ ४ ॥
बैडालव्रतिकान् ^८ ॥ ५ ॥ वृथालिङ्गिनः ॥ ६ ॥ नक्षत्रजीविनः ॥ ७ ॥
देवलकांश्च ^९ ॥ ८ ॥**

चतुःषडङ्गुलादीन् विप्रान् विशेषतो वर्जयेत् ॥ ३ ॥ श्रुतिस्मृतिविरुद्धं कर्म विकर्म । तत्र तिष्ठन्तीति विकर्मस्थाः । चकारात् स्मृत्यन्तरोक्तान् सगोत्रप्रवरादींश्च ;

“ न सगोत्रे हविर्दद्यात् समानप्रवरे तथा ।

न चाज्ञातकुले दद्याद्यथा कन्या तथा हविः ॥ ”

इति अत्रिस्मरणात् ॥ ४ ॥ बिडालस्येव व्रतं येषां ते तथा ;

“ धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छात्रिको लोकदम्भकः ।

बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंसः सर्वाभिसंधकः ॥ ”

^१ दैवकर्मणि—घ.

^४ ब्राह्मणान् श्राद्धानर्हान्—ग.

^७ वर्जयेत्—ज, ठ.

^२ ब्राह्मण्यं—ठ.

^५ परीक्षा न कार्या—ग.

^६ व्रतात्—ज.

^३ पित्र्ये प्रयत्नात्—ज, ठ.

^८ श्राद्धमार्जवमास्थितः—च.

^९ च omitted in ठ.

इति मनूक्तलक्षणाः ॥ ५ ॥ वृथा शास्त्रातिक्रमेण लिङ्गं संन्यासाश्रमादिचिह्नं येषां ते वृथालिङ्गिनः ;
वृथाश्रमिण इति यावत् ; “ वृथा मुण्डांश्च जटिलान् सर्वान् कार्पटिकांस्तथा ” इति वायवीयात् ॥ ६ ॥
नक्षत्रैः ये जीवन्ति, ते तथा ; ज्योतिर्विदः ॥ ७ ॥ देवद्रव्योपजीविनः ;

“ देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।

स वै देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥ ”

इति स्मरणात् । चकारात् स्तेनादींश्च ;

“ ये स्तेनाः पतिताः क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननहान् मनुरब्रवीत् ॥ ”

इति स्मरणात् । स्मृतिसंग्रहेऽपि—

“ संवत्सरत्रयं कुर्यात् परार्थे देवतार्चनम् ।

संवत्सरं च गायत्रीं षण्मासं रुद्रमेव च ।

प्रणवं वा दिनं चैकं स च पातित्यमाप्नुयात् ॥ ”

इति ॥ ८ ॥

चिकित्सकान् ॥ ९ ॥ अनूढापुत्रान् ॥ १० ॥ तत्पुत्रान् ॥ ११ ॥

बहुयाजिनः ॥ १२ ॥ ग्रामयाजिनः ॥ १३ ॥ ^१शूद्रयाजिनः ॥ १४ ॥

अयाज्ययाजिनः ॥ १५ ॥ ^२ब्रात्यान् ॥ १६ ॥ तद्याजिनः ॥ १७ ॥

पर्वकारान् ॥ १८ ॥ सूचकान् ॥ १९ ॥ भृतकाध्यापकान् ॥ २० ॥

भृतकाध्यापितान् ॥ २१ ॥

वैद्यवृत्तीन् ॥ ९ ॥ अनूढा कन्यका । तत्पुत्राः कानीनाः ; तान् ॥ १० ॥ तेषां कानीनानां
पुत्रान् ॥ ११ ॥ बहून् ये याजयन्ति तान् ॥ १२ ॥ ग्रामयाजकान् ॥ १३ ॥ शूद्रयाजकान् ॥ १४ ॥
अयाज्याः पतितादयः । तेषां याजकान् ॥ १५ ॥ संस्कारहीनान् ॥ १६ ॥ ब्रात्ययाजकान् ॥ १७ ॥
पर्व ; धनुःशराणां संधिः । तत्कर्तृन् ; “ धनुःशराणां कर्ता च ” इति स्मरणात् ॥ १८ ॥ राजसु
पैशुन्यवक्तृन् ॥ १९ ॥ मृतिपूर्वाध्यापकान् ॥ २० ॥ मृतिपूर्वाध्यापितान् ॥ २१ ॥

शूद्राश्रमपुष्टान् ॥ २२ ॥ पतितसंसर्गान्^३ ॥ २३ ॥ अनधीया-

नान् ॥ २४ ॥

^१ This Sūtra omitted in ज.

^२ Sūtra-s 16 to 19 omitted in ज, ड.

^३ संयुक्तान्—ज, ड.

निरन्तरं शूद्राज्जमोजिनः ॥ २२ ॥ पतिताः; महापातक्यादयः । तैः संसृज्यन्त इति संसर्गाः । तान्; “ब्राह्मैर्यैर्नैश्च संबन्धैः संयोगं पतितैर्गतः” इति स्मरणात् । संसर्गिनिषेधात् पतितनिषेधोऽर्थसिद्ध एव;

“काणाः ^१कुब्जाश्च षण्ढाश्च कृतघ्ना गुरुतल्पगाः ।

ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाश्चिक्षिकाः ॥”

इति याम्यात् । श्राद्धे पतितनिषेधः कृतेऽपि प्रायश्चित्ते; तदभावे संभाषणादिनिषेधेनैव प्राप्त्यभावात् ॥ २३ ॥ ये अधीतमपि वेदं प्रत्यहं नाधीयते, तान् ॥ २४ ॥

संध्योपासनभ्रष्टान् ॥ २५ ॥ राजसेवकान् ॥ २६ ॥ नम्रान्
॥ २७ ॥ पित्रा विवदमानान् ॥ २८ ॥ ^२पितृमातृगुर्वग्निस्वाध्याय-
त्यागिनश्च ॥ २९ ॥

संध्यानामुपासनं कर्तव्यता; तथा रहितान् । यद्वा संध्यया उपासनेन अग्निपरिचरणेन च भ्रष्टान् ॥ २५ ॥ राज्ञो भृतिग्रहणेन आज्ञाकारिणः ॥ २६ ॥ मलवद्रासःप्रभृतीन् दशविधान् पूर्वोक्तान् । यद्वा,

“ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णाः स्वधर्मादन्यतोमुखम् ।

यान्ति ते नम्रसंज्ञा हि हीनकर्मस्ववस्थिताः ॥”

इति वैष्णवोक्तलक्षणान् ॥ २७ ॥ धनाद्यर्थे पित्रा सह कलहकर्तृन् ॥ २८ ॥ पित्रादीनां त्यागो नाम अपोषणम् । अग्नेस्त्यागः अपरिचरणम् । चकारात् औरभिकादींश्च;

“औरभिको माहिषिको परपूर्वापतिस्तथा ।

प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥”

इति स्मरणात् ॥ २९ ॥

ब्राह्मणापशवा खेते ^३कथिताः पङ्क्तिदूषकाः ।

एतान् ^४विबर्जयेद्यन्नाच्छाद्दकर्मणि पण्डितः ॥ ३० ॥

इति ^५श्रीविष्णुस्मृतौ द्व्यशीतितमोऽध्यायः

^१ खब्जाश्च षण्ढाश्च—घ.

^४ विबर्जयेत्—च.

^२ न पितृ—ज.

^३ पतिताः—ठ.

^५ वैष्णवे धर्मशास्त्रे पङ्क्तिदूषकप्रकरणं द्व्यशीतितमम्—ज, ठ.

उक्तनिषेधे हेतुमाह । ब्राह्मणेभ्यः ये अपशदाः बहिष्कृताः, अत एव पङ्क्तिदूषकाः कथिताः पूर्वर्षिभिः । एतान् पण्डितः दोषज्ञः श्राद्धे वैशेषिकेन यत्नेन वर्जयेत् । पुनरेतच्छब्दोऽन्येषामपि स्मृत्यन्तरनिषिद्धानां संग्रहाय । यथाह शालङ्कायनः—

“ अविद्धकर्णैर्यद् भुक्तं लम्बकर्णैस्तथैव च ।

दग्धकर्णैश्च यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥ ”

इति । लम्बकर्णलक्षणमाह गोभिलः—

“ हनुमूलादधः कर्णौ लम्बौ तु परिकीर्तितौ ।

द्व्यङ्गुलौ त्र्यङ्गुलौ शस्तौ तेन शातातपोऽब्रवीत् ॥ ”

इति ॥ ३० ॥

इति ^१ श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्पणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज-

श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

द्वयशीतितमोऽध्यायः

त्र्यशीतितमोऽध्यायः

अथ पङ्क्तिपावनाः ॥ १ ॥ त्रिणाचिकेतः ॥ २ ॥ पञ्चाम्निः
॥ ३ ॥ ज्येष्ठसामगः^१ ॥ ४ ॥ वेदपारगः ॥ ५ ॥ वेदाङ्गस्याप्येकस्य
पारगः ॥ ६ ॥ पुराणेतिहासव्याकरणपारगः ॥ ७ ॥ ^२धर्मशास्त्रस्या-
प्येकस्य पारगः ॥ ८ ॥

अथ पङ्क्तिपावनान् ^३त्र्यशीतितमाध्यायेनाह । अनन्तरं वक्ष्यमाणाः पङ्क्तिपावना ज्ञेयाः ॥ १ ॥
त्रिर्नाचिकेतं चयनं कृतवानसौ त्रिणाचिकेतः । त्रिणाचिकेतसंज्ञं यजुर्वेदभागं तद्व्रतपूर्वकं योऽधीते, स
वा ॥ २ ॥ सभ्यावसथ्याभ्यां सह त्रेताग्निमान् । पञ्चाम्निविद्याध्यायी, पञ्चाम्निसाधको वा ॥ ३ ॥
ज्येष्ठसाम सामविशेषः ; तं यो गायत्यसौ ॥ ४ ॥ मन्त्रब्राह्मणयोः पारम् अन्तं यो गच्छत्यसौ ॥ ५ ॥ शिक्षा
कल्पः व्याकरणं निरुक्तं छन्दः ज्योतिषं चेत्येषां वेदाङ्गानामन्यतमस्यापि पारगः ॥ ६ ॥ पुराणं ब्राह्मादि ।
इतिहासः महाभारतादि । व्याकरणं पाणिनीयादि । अङ्गेषु व्याकरणं प्रातिशाख्यमित्यपौनरुक्त्यम् ।
एषामन्यतमस्य पारगः ॥ ७ ॥ सप्तपञ्चाशतां स्मृतीनामन्यतमायाः पारगः ॥ ८ ॥

‘तीर्थपूतः ॥ ९ ॥ यज्ञपूतः ॥ १० ॥ ^४तपःपूतः ॥ ११ ॥
सत्यपूतः ॥ १२ ॥ मन्त्रपूतः ॥ १३ ॥ गायत्रीजपनिरतः ॥ १४ ॥
ब्रह्मदेयानुसंतानः ॥ १५ ॥ ^५त्रिसुपर्णः ॥ १६ ॥

तीर्थैः वाराणस्यादिभिरनुसृतैः पवित्रितः ॥ ९ ॥ यज्ञैः अग्निष्टोमादिभिः पूतः ॥ १० ॥
तपसा चान्द्रायणादिना पूतः ॥ ११ ॥ सत्येन यथार्थवाक्येन पूतः ॥ १२ ॥ मन्त्रैः विष्ण्वादिदैवत्यैः
नित्यं जप्तैः पूतः ; वेदमन्त्राणां प्रागेवामिधानात् ॥ १३ ॥ “तत् सवितुर्वरेण्यम्” इत्यस्या जपे तत्परः

^१ सामा—ठ.

^२ एकस्यापि धर्मशास्त्रस्य—ज, ठ.

^३ त्र्यशीतितमेनाह—ख.

^४ Sūtra-s 9 and 10 are read in reverse order in ज, ठ.

^५ तपसा पूतः । दानपूतः । गायत्रीजपनिरतः—ज, ठ.

^६ त्रिसुपर्णः—ठ.

॥ १४ ॥ ब्रह्मदेयं ^१वेदाध्यापनम्; तदुपलक्षितः संतानः परंपरा यस्येति; त्रिपुरुषाध्यापक इति यावत् ॥ १५ ॥ त्रिपुर्णं यजुर्भागविशेषमधीतेऽसौ तथा । त्रिः ^२सुपर्णचित्तिं कृतवान् असौ वा ॥ १६ ॥

जामाता ॥ १७ ॥ दौहित्रश्चेति ^३पात्रम् ॥ १८ ॥ विशेषेण च ^४योगिनः ॥ १९ ॥

ब्राह्मणानुकल्पमाह । दुहितुः पतिः ॥ १७ ॥ दुहितुः पुत्रः । चकाराद् भागिन्यादयः; “स्वर्क्षय-
त्रस्त्रिजामातृयाज्यश्चशुरमातुलाः” इति योगिस्मरणात् । इतिशब्दः प्रकारवचनः । एवंप्रकारा अन्येऽपि
श्राद्धदाने पात्रं भवन्ति ;

“ त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसंबन्धिवन्ववाः ।
कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ।
पितृमातृः पितृश्वैव ब्राह्मणाः श्राद्धसंपदः ॥ ”

इति योगिस्मरणात् ॥ १८ ॥ योगाभ्यासनिष्ठाः विशेषेणान्येभ्यः पात्रं भवन्ति । चकारात् संयसिनोऽपि ।
वायवीये—

“ गृहस्थानां सहस्रेण वानप्रस्थशतं च ।
ब्रह्मचारिसहस्रेण यतिरेका विशि यते ॥ ”

इति । ते च त्रिदण्डिनः । ब्रह्मचैपते—

“ मुण्डन् जटिलकाषायान् श्राद्धवाले विदयेत् ।
शिखिभ्यो धानुरक्तेभ्यस्त्रिदण्डिभ्यः प्रत्यापयेत् ॥ ”

इति ॥ १९ ॥

अत्र पितृगीता गाथा भवति ॥ २० ॥

अपि स स्यात् कुलेऽस्माकं ^५भोजयेद्यस्तु योगिनम् ^६।

विप्रं श्राद्धे प्रयत्नेन येन तृप्यामहे वयम् ॥ २१ ॥

इति ^७श्रीविष्णुस्मृतौ त्र्यशीतितमोऽध्यायः

^१ वेदाध्ययनम्—ख.

^२ सुपर्णे—ग, च.

^३ एते पवित्राः—ज, ठ.

^४ च omitted in ज, ठ.

^५ जन्तुः—ज.

^६ योगिनः—ख.

^७ वैष्णवे धर्मशास्त्रे पङ्क्तिपावनप्रकरणं त्र्यशीतितमम्—ज, ठ.

स्वोक्तार्थे संमतिमाह । व्याख्यातं प्राक् ॥ २० ॥ तामाह । अस्माकं कुले पुत्रदौहित्रादिसंततौ स कोऽपि भवेत्, यो योगनिष्ठं विप्रं प्रयत्नेन बुद्धिपूर्वकमानीय श्रद्धे भोजयेत् । येन योगिभोजनेन वयं तृप्यामहे अतिशयितवृत्तिमन्तो भवेम ॥ २१ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीगणपण्डितात्मज-
श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां
व्यशीतितमोऽध्यायः

चतुरशीतितमोऽध्यायः

न म्लेच्छविषये श्राद्धं कुर्यात् ॥ १ ॥ न गच्छेन्म्लेच्छ-
विषयम् ॥ २ ॥

अथ श्राद्धे वर्ज्यान् देशान् चतुरशीतितमेनाह । वक्ष्यमाणलक्षणे म्लेच्छदेशे श्राद्धं न कुर्यात् ॥ १ ॥
प्रासङ्गिकमाह । तीर्थयात्रां विना म्लेच्छदेशं न गच्छेत् । यथाह देवलः—

“ सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च मगधान् मालवांस्तथा ।
तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनः संस्कारमर्हति ॥ ”

इति ॥ २ ॥

परनिपानेष्वपः पीत्वा तत्साम्यमुपगच्छतीति ॥ ३ ॥

किंच परे चातुर्वर्ण्यबहिष्कृता^१ म्लेच्छाः ; तेषां निपाने जलाशये स्नात्वा पीत्वा च तत्साम्यं
प्राप्नोति । इतिशब्दात् एवंविधानामन्येषामपि चण्डालादीनां जलाशयेऽप्येवम् । साम्यं च यावज्जीवा-
भ्यासविषयम् । सकृत् कामाकामाभ्याम्^२ आपस्तम्बेनोक्तं त्रयम्—

“ म्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां ह्रदेऽपि वा ।
जानुदघ्नं शुचि ज्ञेयमथस्तादशुचि स्मृतम् ॥
ततोयं यः पिबेद्विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा ।
अकामाक्षत्तमोजी स्यादहोरात्रं तु कामतः ॥ ”

इति ॥ ३ ॥

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।

^३स म्लेच्छदेशो विज्ञेय आर्यावर्तस्ततः परः^४ ॥ ४ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ चतुरशीतितमोऽध्यायः

^१ बहिर्भूताः—ग.

^२ आपस्तम्बोक्तं—ग.

^३ तं म्लेच्छदेशं जानीयात्—ठ.

^४ अतः परम्—ज, ठ.

^५ वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुरशीतितमं प्रकरणम्—ज, ठ.

म्लेच्छदेशं लक्षयति । ^१चतुर्वर्णसंबन्धिधर्मव्यवस्था यत्र देशे नास्ति, स म्लेच्छदेशः ।
चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं कुशादीनामुपलक्षणम् । तथाच आदित्यपुराणे^२—

“ कृष्णसारैर्यवैर्दन्नातुर्वर्ण्यश्रमैस्तथा ।

समृद्धो धर्मदेशः स्यादश्रयेरन् विपश्चितः ॥ ”

इति । एतैर्विहीनो म्लेच्छदेश इत्यभिप्रायः । अतोऽन्यस्तद्धानार्यावर्त इति प्रासङ्गिकं लक्षणं वक्ष्यमाण-
विध्यर्थम् । मनुस्तु अन्यथाह—

“ आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योरायावर्तं प्रचक्षते ॥ ”

इति । इदं च लक्षणकरणं तद्वासिनो देशविशेषगमननिषेधाय । तथाच ^३आदिचपुराणे—

“ ^४आर्यावर्तसमुत्पन्नो द्विजो वा यदि वाद्विजः ।

नर्मदासिन्धुपारं च कर्तव्यां न लङ्घयेत् ॥

आर्यावर्तमतिक्रम्य विना तीर्थक्रियां द्विजः ।

आज्ञां चैव तथा पित्रैरेन्दवेन विशुध्यति ॥ ”

इति ॥ ४ ॥

इति ^५श्रीमन्महाराजःधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रेताहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिवारिश्रीरामपण्डितात्मज-

श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविबुधौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

चतुरशीतितमोऽध्यायः

^१ संबन्धि omitted in घ.

^२ आदिपुराणे—घ.

^५ श्रीविष्णुस्मृतिविबुधौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां चतुरशीतितमोऽध्यायः—घ, च.

^२ पुराणम्—ख, ग.

^४ This verse is omitted in ख.

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः

अथ पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धम् ॥ १ ॥ जप्यहोमतपांसि च
॥ २ ॥ पुष्करे स्नानमात्रात् सर्वपापेभ्यः पूतो भवति ॥ ३ ॥

अथ पञ्चाशीतितमेन श्राद्धार्हान् देशानाह । अथेति श्राद्धदेशप्रस्तावः । “ त्रिणि पुष्कराणि ”
इति वचनात् बहुवचनम् । तेषां उपेष्टमध्यमकनिष्ठपुष्कराणीति संज्ञा । भारते—

“ प्रथमं ब्रह्मदेवत्यं द्वितीयं विष्णुदैवतम् ।

तृतीयं रुद्रदैवत्यं त्रयो देशास्त्रिता इति ॥ ”

इति । तेषु त्रिषु कृतं श्राद्धमक्षयं भवति । प्रत्येकं श्राद्धे फलान्तरं कल्प्यम् ॥ १ ॥ प्रातर्होमाह । जप्यं
मन्त्रस्य । होमः तिलादेः । तपः उपवासः । चकारात् दानेत्सर्गादि पुष्करेष्वक्षयं भवति ॥ २ ॥
किंच, एकत्वेन पुनः पुष्करपरामर्शः प्रत्येकस्नानेऽप्येतत्फलसंबन्धावगमः । मात्रशब्दे जपहोमादिक्रियानार-
नैरपेक्ष्य ॥ ३ ॥

एवमेव गयाशीर्षे ॥ ४ ॥ वटं ॥ ५ ॥ अमरकण्टकपर्वते
॥ ६ ॥ ^१वराहपर्वते ॥ ७ ॥ यत्र कचन नर्मदातीरे ॥ ८ ॥
यमुनातीरे ॥ ९ ॥

उक्तमर्थमतिदिशति । “ पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ” इत्युक्तलक्षणे गयाशीर्षेऽप्येवमेव
फलमवधेयम् । एवमग्रेऽपि ॥ ४ ॥ तत्रैव अक्षयवटे ॥ ५ ॥ अमरकण्टकेन तीर्थेनोपलक्षिते पर्वते मेकला-
भिधे विन्यसादे । पर्वःग्रहणं तीर्थातिरिक्तेऽपि भागे तुल्यफलतावगमाय ॥ ६ ॥ ^२वराहाकारे पर्वःविशेषे
॥ ७ ॥ तीर्थविशेषानादरेण नर्मदातीरमात्रं तत्परिमाणं च पुराणे—

“ उत्तरे नवगव्यूतिर्दक्षिणे योजनत्रयम् ।

गङ्गागोदावरं रेवातीरमाहुर्मनषिणः ॥ ”

इति ॥ ८ ॥ 'यत्र कचन' इत्यनुवर्तते । तच्च नर्मदावत् यमुनायाः तीरपरिमाणविशेषानाम्नात् तद्व्यान्तर्भाग एव तीरं ज्ञेयम् । "पार तीर कर्मसमाप्तौ" इति धातोः प्रवृद्धप्रवाहपरिच्छेदकस्यैव भागस्य तीरत्वावगमात् ॥ ९ ॥

गङ्गायां विशेषतः ॥ १० ॥ ^१कुशावर्ते ॥ ११ ॥ ^२बिन्दुके
॥ १२ ॥ नीलपर्वते^३ ॥ १३ ॥ कनखले^४ ॥ १४ ॥ कुब्जाग्रे ॥ १५ ॥

गङ्गायां यत्र कचन श्राद्धमन्यतीर्थात् विशेषतोऽक्षयम् ॥ १० ॥ कुशावर्तः त्र्यम्बकगिरिस्थो गोदावरी-
प्रभवः ॥ ११ ॥ बिन्दुकः दक्षिणदेशस्थः तीर्थविशेषः । बिन्दुक इति पाठेऽपि तत्रैव सः ॥ १२ ॥
नीलपर्वतः उत्कलदेशस्थः पुरुषोत्तमस्थाने ॥ १३ ॥ कनखलम् उत्तरपर्वतस्थं त्र्यम्बकस्थं वा ॥ १४ ॥
कुब्जाम् उत्कलदेशस्थं क्षेत्रं गङ्गाद्वारस्थं वा ॥ १५ ॥

भृगुतुङ्गे ॥ १६ ॥ केदारे ॥ १७ ॥ महालये ॥ १८ ॥ ^५नडन्ति-
कायाम् ॥ १९ ॥ सुगन्धायाम् ॥ २० ॥ शाकंभर्याम् ॥ २१ ॥
फलगुतीर्थे ॥ २२ ॥ महागङ्गायाम् ॥ २३ ॥ ^६त्रिहलिकाग्रामे ॥ २४ ॥

भृगुतुङ्गः अमरकण्टकसमीपस्थः विन्ध्यपादः ॥ १६ ॥ केदारः ^७उत्तरपर्वतस्थः ॥ १७ ॥ महालयः
पर्वविशेषः ॥ १८ ॥ नडन्तिका नदी अभियुक्तेभ्यो ज्ञेया ॥ १९ ॥ सुगन्धा नदी सौगन्धिकनगसमीपस्था
॥ २० ॥ शाकंभरीदेवीस्थानं मरुदेशे, यत्र लवणं भवति ॥ २१ ॥ फलगुतीर्थं गयास्थम् ॥ २२ ॥
महागङ्गा अलकनन्दा ॥ २३ ॥ त्रिहलिकाग्रामः शालग्रामः ; तण्डुलिकाश्रम इति वा पाठः ॥ २४ ॥

कुमारधारायाम् ॥ २५ ॥ प्रभासे ॥ २६ ॥ यत्र कचन
सरस्वत्यां विशेषतः ॥ २७ ॥ ^८गङ्गाद्वारे ॥ २८ ॥ प्रयागे च ॥ २९ ॥

^१ गङ्गाद्वारे । प्रयागे च । गङ्गासागरसंगमे । These are inserted between Sūtra-s 10 and 11 in ज, ठ.

^२ बिन्दुके—ज.

^३ च added in—ठ.

^४ लाडति—ठ.

^५ तण्डुलिकाश्रमे—ज, ठ.

^६ उन्नत—ज.

^७ Sūtra-s 28 to 30 are inserted between Sūtra-s 10 and 11 in ज, ठ. In Jolly's edition Sūtra-s 28 to 32 are read as a stanza:

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसंगमे ।

सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः ॥

काश्मीरदेशे क्रौञ्चपर्वते कुमारशक्तिप्रहारेण जलधारा निर्गतास्तिः सा कुमारधारा ; तस्याम् । दक्षिणसमुद्रे इषुपातक्षेत्रे वा ॥ २५ ॥ द्वारकासमीपे प्रभासतीर्थम् ॥ २६ ॥ लङ्कप्रसवणमारभ्य सरस्वती-
विनशनपर्यन्तं यत्र कुत्रापि सरस्वत्यां श्राद्धं विशेषतोऽन्यतीर्थेभ्यः अक्षयम् । यत्र कचनेति पुनर्वचनं पूर्वस्य
गङ्गायमुनयोरेवानुषङ्गः, नोत्तरत्रेति ज्ञापनाय ॥ २७ ॥ गङ्गाद्वारं हरिद्वारम् ;

“ केचिद्वर्तुर्हरिद्वारं मेक्षद्वारं जगुः परे ।

गङ्गाद्वारं च केऽप्याहुः केचिन्मायापुरीं पुनः ॥ ”

इति स्कान्दात् ॥ २८ ॥ प्रयागः गङ्गायमुनासंगमः । चकारात् तद्वियोगो भिन्नप्रयागाख्यः ; “ गङ्गा-
यमुनयोयोगे वियोगे चाक्षयं भवेत् ” इति ब्राह्मात् ॥ २९ ॥

गङ्गासागरसंगमे ॥ ३० ॥ सततं नैमिषारण्ये ॥ ३१ ॥

वाराणस्यां विशेषतः^१ ॥ ३२ ॥ अगस्त्याश्रमे ॥ ३३ ॥ कण्वाश्रमे ॥ ३४ ॥

यद्यपि “ सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च वै क्रमात् ” इति चतसृणामपि गङ्गानां
चतुर्ष्वपि सागरेषु चत्वारः संगमाः, तथाप्यत्र पूर्वसागरभागीरथ्यरेव संगमो विवक्षितः, मनुष्यगम्यत्वात्
॥ ३० ॥ नैमिषारण्य- उदम्बिगवस्थितं क्षेत्रम् । तत्र कालविशेषानादरेण ॥ ३१ ॥ वाराणसी काश्यन्तर्गता
नगरी । तस्यां देशकालविशेषानादरेण ॥ ३२ ॥ अगस्त्याश्रमः पुष्करसमीपे सरस्वतीतीरे ; “ महिमानं
सरस्वत्या अगस्त्याश्रमवर्णनम् ” इति भारतात् । दक्षिणदेशे स्वामिस्थाने वा ॥ ३३ ॥ कण्वाश्रमे
मालिनीतीरे ॥ ३४ ॥

कौशिक्याम् ॥ ३५ ॥ सरयूतीरे ॥ ३६ ॥ शोणस्य

ज्योतिषायाश्च संगमे ॥ ३७ ॥ श्रीपर्वते ॥ ३८ ॥ कालोदके ॥ ३९ ॥

कौशिकी उत्तरपर्वतोद्भवा नदी ॥ ३५ ॥ अयोध्याधोवाहिनी सरयूः । तत्तीरे ॥ ३६ ॥ शोणो
नदः । ज्योतिषा नदी । तयोः संगमो विन्ध्यमध्ये । शोणज्योतीरथयोरिति पाठेऽपि तत्रैव ॥ ३७ ॥
श्रीपर्वतः दक्षिणदेशस्थः श्रीशैलः मल्लिकार्जुनस्थानम् ॥ ३८ ॥ कालोदकं यामुनः तीर्थविशेषः ।
वामनपुराणे—

“ देवीविरहसंतप्तो महादेवो जगद्गुरुः ।

ततः पपात देवेशः कालिन्दीसरितं मुने ॥

निमग्ने शं रे तापो दग्धाः कृष्णत्वमगताः ।

ततः प्रभृति कालिद्यां हृदः कालेदकमित्रः ॥”

इति ॥ ३९ ॥

उत्तरमानसे ॥ ४० ॥ बडवायाम् ॥ ४१ ॥ मतङ्गवाप्याम्
॥ ४२ ॥ सप्तार्षे ॥ ४३ ॥ विष्णुपदे ॥ ४४ ॥ स्वर्गमार्गपदे ॥ ४५ ॥

उत्तरमानसं केदारोत्तरपर्वतस्थम् ॥ ४० ॥ बडवा तीर्थविशेषो दक्षिणदेशस्थः ॥ ४१ ॥ मतङ्गवापी
गयादक्षिणभागस्था ॥ ४२ ॥ सप्तार्षे सप्तर्षितीर्थम् ॥ ४३ ॥ विष्णुपदं गयामध्यस्थितम् ॥ ४४ ॥ स्वर्गमार्गः
रथमार्ग इति पदशालापूर्वभागे प्रसिद्धः ॥ ४५ ॥

गोदावर्याम् ॥ ४६ ॥ गोमत्याम् ॥ ४७ ॥ वेन्नवत्याम् ॥ ४८ ॥
विपाशायाम् ॥ ४९ ॥ वितस्तायाम् ॥ ५० ॥ ^१शतद्रुतीरे ॥ ५१ ॥
चन्द्रभागायाम् ॥ ५२ ॥ ^२इरावत्याम् ॥ ५३ ॥ सिन्धोस्तीरे ॥ ५४ ॥

गोदावरी गौतमनीता गङ्गा ॥ ४६ ॥ गोमती नैमिषारण्यप्रभवा नदी ॥ ४७ ॥ वेन्नवती
अहिच्छत्रगता नदी ॥ ४८ ॥ विपाशाद्याः पञ्च नद्यः सिन्धुनदपञ्चाः कुरुक्षेत्रात् पश्चिमदेशे पञ्चनदमिति
प्रसिद्धाः ॥ ४९-५४ ॥

दक्षिणे पञ्चनदे ॥ ५५ ॥ ^३औसजे ॥ ५६ ॥ एवमादिष्वथा-
न्येषु^४ तीर्थेषु ॥ ५७ ॥ सरिद्धरासु ॥ ५८ ॥ ^५सर्वेष्वपि स्वभावेषु
॥ ५९ ॥ पुलिनेषु ॥ ६० ॥

कृष्णावेणातुङ्गाभद्राकोणानां पञ्चानां नदीनां समाहारदेशे ॥ ५५ ॥ ^६औसजं शूर्पारकं दक्षिण-
देशस्थं तीर्थम् ॥ ५६ ॥ तीर्थानामान्त्येन प्रत्येकवचनाशक्त्या अतिदेशमाह—अथेति । उक्ता-
तिरिक्तेष्वेवमाकारकेष्वन्येष्वपि तीर्थेषु अयोध्यमथुरादिषु श्राद्धमक्षयं ज्ञेयम् ॥ ५७ ॥ अन्यः स्वपि
तापीपयोप्णीगण्डक्यादिषु नदीश्रेष्ठसु ॥ ५८ ॥ स्वभावाः रघुनाथश्च कृष्णादीनां जन्मस्थानानि । तेष्वपि
सर्वेषु ॥ ५९ ॥ पुलिनानि सैकतानि ॥ ६० ॥

^१ शतरुद्रातीरे—ठ.

^४ अथान्येषु omitted in ज.

^२ ऐरावत्याम्—ठ.

^५ सङ्गमेषु प्रसङ्गेषु—ठ.

^३ ओजसे—ठ.

^६ ओजसे शूर्पारकम्—ख.

प्रस्रवणेषु ॥ ६१ ॥ ^१पर्वतेषु ॥ ६२ ॥ निकुञ्जेषु ॥ ६३ ॥ वनेषु
॥ ६४ ॥ उपवनेषु ॥ ६५ ॥ गोमयेनोपलिप्तेषु गृहेषु ॥ ६६ ॥
^२मनोज्ञेषु ॥ ६७ ॥

^३प्रस्रवणं निर्झरः ॥ ६१ ॥ पर्वताः विन्ध्यादयः ॥ ६२ ॥ निकुञ्जाः वृन्दावनवर्तीनि भगवत्कीडा-
स्थानानि कृतागृहाणि ॥ ६३ ॥ वनानि वृन्दावनतालवनमधुवनादीनि द्वादश ॥ ६४ ॥ वाराणस्यादि-
परिसरभवेषु हरिकेशवनादिषु ॥ ६५ ॥ गोमयेनोपलिप्तेष्विति गृहाणामेव विशेषणम् ; न पृथग्विशेष्यम् ;
“ गृहं मार्जनलेपनात् ” इति स्मरणात् ; अन्यथा निषिद्धदेशेष्वतिप्रसङ्गात् ॥ ६६ ॥ मनोज्ञाः तुलसी-
चत्तरादयः ॥ ६७ ॥

अत्र च पितृगीता गाथा भवन्ति ॥ ६८ ॥
कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन् ।
नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥ ६९ ॥
अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नः कुर्यात् समाहितः ॥ ७० ॥
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुन्सृजेत् ॥ ७१ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चाशीतितमोऽध्यायः

^५उक्तेऽर्थे संमतिमाह । स्पष्टोऽर्थः ॥ ६८ ॥ ता आह । जलाञ्जलीन्, तर्पणस्य । बहुतोयाः
नित्यप्रवाहाः । शीतलाः हिमवत्प्रभावाः ॥ ६९ ॥ किंच गयाशीर्षे प्रागुक्ते । तत्र यो वटः अक्षयसंज्ञः,
तत्र च ॥ ७० ॥ किंच बहूनां पुत्राणां मध्ये एकेनापि गयाश्राद्धकरणे पितृमुक्तिर्भवत्येवेत्यवगमयितुं
बहुपुत्रांशंसनम् । तत्र चाविभक्तानामप्यधिकारः ;

“ एष्टव्या बहवः पुत्राः शीतलान्तो गुणान्विताः ।
तेषां वै समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ ”

^१ Sūtra:s 62 and 63 are formed into one Sūtra as पर्वतनिकुञ्जेषु—ठ.

^२ मनोहरेषु—ज, ठ.

^३ वैष्णवे धर्मशास्त्रे तीर्थप्रकरणे पञ्चाशीतितमम्—ज, ठ.

^४ प्रस्रवणाः निर्झराः—ख, ग.

^५ उक्तायें—ग, च.

इति ब्राह्मात् । यद्यप्यश्वमेधः क्षत्रियस्यैवेति न सर्ववर्णपितृसाधारणमिदमाशंसनं, तथापि दिव्यपितृणां सर्ववर्णसाधारण्येन तत्संततौ क्षत्रियाणामपि संभवात् तदभिप्रायमिदमित्यवधेयम् । नीलः अनन्तरवक्ष्यमाण-
लक्षणः । तं वक्ष्यमाणविधिना चोत्सृजेदिति त्रितयमपि प्रत्येकं मुक्तिहेतुः ॥ ७१ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशनायकप्रोत्साहितश्रीनाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज-
श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां
पञ्चाशीतितमोऽध्यायः

षडशीतितमोऽध्यायः

अथ वृषोत्सर्गः ॥ १ ॥ कार्तिकयामाश्वयुज्यां वा ॥ २ ॥
तत्रादावेव वृषभं परीक्षेत ॥ ३ ॥

षडशीतितमेन वृषोत्सर्गमाह । अथेति 'श्राद्धप्रकरणविच्छेदार्थः । वृषोत्सर्गो वक्ष्यते ॥ १ ॥ तत्र कालमाह । कृत्तिकया अश्विन्या वा युक्तायां पौर्णमास्याम् । कृत्तिकादियोगः संभवाभिप्रायेण । वाशब्दात् माघ्यादिष्वपि । यथा मात्स्ये—

“ कार्तिकयामाश्वयुज्यां वा माघ्यापाञ्चरथापि वा ।
फाल्गुन्यां वापि चैत्र्यां वा वैशाख्यां वा तथैव च ॥
वैश्विनौ वा व्यतीपाते मन्वादिषु युगादिषु ।
दिनच्छिद्रेऽर्कसंक्रान्तौ क्रान्तिसाम्ये तथैव च ॥
मातापित्रोः क्षयाहे च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
अयनद्वितये चैव विषुवद्वितये तथा ।
अष्टकासु च कर्तव्यः प्रेतास्थैकादशाहिक ॥ ”

इति । तत्रैकादशाहे नित्यः ; अन्यत्र काम्यः ;

“ एकादशाहे प्रेतस्य यस्य नोत्सृज्यते वृषः ।
प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥ ”

इति स्मरणात् । एवम्,

“ यथोक्तविधिना यस्तु नीलं वृषभमुत्सृजेत् ।
यावत् तद्रोमसंख्यानं सत्संततिकुलेषु च ।
तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ”

इति फलश्रवणाच्च ॥ २ ॥ आदौ कर्मोपक्रमात् प्राक् । एवकारेण कर्ममध्यव्यावृत्तिः ॥ ३ ॥

जीवद्वत्सायाः पयस्विन्याः ^१पुत्रम् ॥ ४ ॥ सर्वलक्षणोपेतम्
॥ ५ ॥ नीलम् ॥ ६ ॥

तमाह । जीवन्तो वत्साः यस्याः । तेन पुंवत्सत्वमप्युक्तम् । पयस्विनी प्रचुरदुग्धा । तस्याः पुत्रम्
अषण्ढम् ॥ ४ ॥ लक्ष्यन्त इति लक्षणानि अङ्गानि । तैः सर्वैः युक्तम् । तेन व्यङ्गनिवृत्तिः । लक्षणानि च
मात्स्ये—

“ धेनोः सुतं परीक्षेत सुरूपं लक्षणान्वितम् ।
^२उद्यत्स्कन्धं सकण्डं चोन्नतायतकम्बलम् ॥
महाकटितटस्कन्धं वैडूर्यमणिसंनिभम् ।
^३सुशृङ्गं सुखुरं चैव प्रलम्बश्लक्ष्णबालधिम् ॥ ”

इति ॥ ५ ॥ नीलः सर्वश्वेतः । स च ब्राह्मणजातिः । यथा मात्स्ये—

“ चातुर्वर्ण्यं परीक्षेत ब्राह्मणादिप्रभेदतः ।
श्वेतवर्णो भवेद्विप्रो लोहितः क्षत्रियः स्मृतः ।
पीतवर्णो भवेद्वैश्यः कृष्णः शूद्रो बुधैः स्मृतः ॥ ”

इति । तेषां व्यवस्थापि तत्रैव—“ यथावर्णं समुत्सृज्यो वर्णस्तु ब्राह्मणादिभिः ” इति । अस्यैव लक्षणान्तरो-
पेतस्य नीलत्वमप्युक्तं तत्रैव—

“ यस्तु श्वेतेन वर्णेन कृष्णः पुच्छे मुखे खुरे ।
इन्द्रनीलनिभः शृङ्गे स नीलः पञ्चवर्णकः ॥ ”

इति । पञ्चसु स्थानेषु वर्णा यस्येति व्याख्येयम् । पञ्च वर्णा यस्येति लक्षणान्तरं वा । लक्षणान्तरमपि
तत्रैव—

“ ^४पशुः शृङ्गाग्रनयनश्वेतवर्णो भवेद्यदि ।
शफैः प्रवालसदृशो नास्ति धन्यतरस्ततः ॥ ”

इति ॥ ६ ॥

लोहितं वा मुखपुच्छपादशृङ्गशुक्लम् ^५ ॥ ७ ॥

^१ वत्सम्—ज, ठ.

^२ सशृङ्ग—घ.

^३ सर्व for शृङ्ग—ज ; शुङ्गं सर्वलक्षणोपेतम्—ठ ; शुङ्गमर्धशुङ्गं वा—ज.

^४ उद्यत्स्कन्ध—ख, ग.

^५ शफै—घ.

मुखाद्यष्टाङ्गशुक्लं लोहितवर्णं वा । अन्ये त्वेवमेव नीलमाहुः,

“^१लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
धेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥”

इति शौनकीयात् । मात्स्ये तु लक्षणान्तरमपि—

“सर्वाङ्गलोहितो यस्तु पृष्ठे पुच्छे तु कापिलः ।
ललाटे तिलकोपेतः स वै नीलः स्मृतो बुधैः ॥”

इति । अस्य च ^२सर्ववर्णसाधारण्यात् पश्चादुपन्यासः । तथाच मात्स्ये—“अथवा सर्ववर्णस्तु सर्वेषामेव शस्यते” इति । वाशब्दात् वर्णान्तरमपि ग्राह्यम् ; “नीलं बभ्रुं कपिलं कृष्णं पिङ्गलं लोहितं च जीवद्वत्तः यः पयस्विन्याः पुत्रं द्विहायनमेकहायनमुत्सृजेत्” इति शङ्खस्मरणात् । मात्स्येऽपि—

“धन्यः कपोतवर्णाभो धन्यो मणिनिभेक्षणः ।
धन्यो मार्जारपादस्तु धन्यस्तित्तिरिसनिभः ॥
एकवर्णो द्विवर्णो वा सर्वः कापिल एव वा ।
एवंविधो वृषो मोच्यो न च धार्यो गृहे भवेत् ॥”

इति ॥ ७ ॥

यूथस्याच्छादकम्^३ ॥ ८ ॥ ततो गवां मध्ये सुसमिद्धमग्निं
परिस्तीर्य पौष्णं चरुं पयसा श्रपयित्वा पूषा गा अन्वेतु न इह
रतिरिति च हुत्वा ‘वृषमयस्कारः’ अङ्कयेत् ॥ ९ ॥ एकस्मिन्
पार्श्वे चक्रेणापरस्मिन् पार्श्वे शूलेन ॥ १० ॥

गोयूथस्य आच्छादकं निषेक्तारम् ॥ ८ ॥ ततः परीक्षानन्तरम् । गवां मध्ये गोष्ठे इति देशविधिः ;
“गृहे गोष्ठे तथा तीर्थे पुण्यक्षेत्रे शिवालये” इति मात्स्यात् । तत्र च कुण्डमण्डपविधानं मात्स्यात्
अवगन्तव्यम् । सुसमिद्धं प्रज्वलितमग्निं लौकिकं दमैः परिस्तीर्य पूषदेवताकं निर्वापप्रोक्षणपूर्वकं स्थालीपाकतन्त्रेण
पयसि चरुं श्रपयित्वा आधाराज्यभागौ “पूषा गा अन्वेतु नः” “इह रतिः” इति च द्वाभ्यां मन्त्राभ्या-
माहुतिद्वयं हुत्वा, अनन्तरं वृषं लोहकारः अङ्कयेत् । तुशब्दः अङ्कने होमकर्तृव्यावृत्त्यर्थः । अन्यथा
क्त्वानिर्देशेन अयस्कारस्यैव होमकर्तृव्यत्वात्तेः ॥ ९ ॥ अङ्कनप्रकारमाह । दक्षिणबाहौ चक्रेण, वामस्फिचि
त्रिशूलेनेति पार्श्वद्वयव्यवस्था ॥ १० ॥

^१ सर्वाङ्गलोहितो यस्तु—ख.

^२ च added in ड.

^३ सर्वसाधारण्यात्—ग.

^४ वृषमय—ड.

अङ्गिनं च हिरण्यवर्णेति चतसृभिः शं नो देवीरिति च
स्नापयेत् ॥ ११ ॥ स्नानमलंकृतं स्नातालंकृताभिश्चतसृभिर्वत्स-
तरीभिः सार्धमानीय रुद्रान् पुरुषसूक्तं कूटमाण्डीञ्च जपेत् ॥ १२ ॥

अङ्गनान्तरं “ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः ” इति चतसृभिः ऋग्भिः “ शं नो देवीरमिष्टये ” इति पञ्चम्या च तं स्नापयेत् ॥ ११ ॥ स्नातं तूक्तविधिना, अलंकृतं मधुपर्कियस्नालंकरणैः, स्नाताभिः वृषेण सहैवोक्तमन्त्रैः, अलंकृताभिः दानकालीनैः वस्त्रालंकरणैः, वत्सतरीभिः न्यूनवयस्कभिः, रुद्रान् “ नमस्ते रुद्र मन्यवे ” इत्येकादशानुवाकान्, पुरुषसूक्तं “ सहस्रशीर्षा ” इति षोडशच, कूटमाण्डीः “ यद्वा देवहेडनम् ” इत्यनुवाकत्रयं च जपेत् ॥ १२ ॥

पिता वत्सानामिति^१ वृषमस्य दक्षिणे कर्णे पठेत् ॥ १३ इमं
च ॥ १४ ॥

वृषो हि भगवान् धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः ।
वृणोमि तमहं भक्त्या स मे रक्षतु सर्वतः ॥ १५
एतं युवानं पतिं वो ददा-
म्यनेन क्रीडन्तीश्चरत प्रियेण ।
मा हास्महि प्रजया मा तनूभि-
र्मा रधाम द्विषते सोम राजन् ॥ १६ ॥

“ पिता वत्सानाम् ” इति काठकीयो मन्त्रः । तं वृषमस्य दक्षिणे कर्णे पठेत् ॥ १३ ॥ इमं वक्ष्यमाणम् ॥ १४ ॥ तमेवाह । धर्मस्य वृषरूपत्वात् चतुष्पात्त्वम् । मे माम् ॥ १५ ॥ भो वत्सतर्क्यः, वः युष्मभ्यम्^३ एतं युवानं तरुणं पतिम् अहं ददामि । अनेन प्रियेण मनोऽनुकूलेन पत्या सह क्रीडन्तीः क्रीडन्त्यो यूयं चरत । हे राजन् सर्वापेक्षया विराजमान सोम्य, वयं प्रजया संख्याता तनूभिः तच्छरीरैश्च मा हास्महि मा त्यक्ता भवेम । द्विषते शत्रवे च मा रधाम मा वक्ष्या भवेम ॥ १६ ॥

वृषं वत्सतरीयुक्तमैशान्यां कारयेद् दिशि ।
होतुर्वस्त्रयुगं दद्यात् सुवर्णं कांस्यमेव च ॥ १७ ॥

अयस्कारस्य दातव्यं वेतनं मनसेप्सितम् ।

भोजनं बहुसर्पिष्कं ब्राह्मणांश्चात्र भोजयेत् ॥ १८ ॥

तामिः वत्सतरीमिः युक्तं तं वृषभम् पेशान्यां दिशि कारयेत् सेवकद्वारा नाययेत् । होतुराचार्यस्य वस्त्रयुगं सुवर्णम् उक्तपरिमाणं कांस्यपात्रं च दद्यात् । अनेन प्रगेवाचार्यवरणं गमयति ॥ १७ ॥

अङ्कयितुः लोहकारस्य अनीष्टं तोषकं वेतनं प्रभूतघृतभोजनं च दद्यात् । एतत्कर्मसाद्रूप्याय व्रीन् ब्राह्मणान्, चकारात् सुहृदश्च भोजयेत् ॥ १८ ॥

उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन् पिबत्यथ जलाशये ।

जलाशयं तत् सकलं पितृस्तस्योपतिष्ठति ॥ १९ ॥

शृङ्गेणोल्लिखने भूमिं यत्र कचन दर्पितः ।

पितृणामन्नपानं^१ तत् प्रभूतमुपतिष्ठति ॥ २० ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ षडशीतितमोऽध्यायः

उक्तकर्मणः फलमाह । यस्मिन् यस्मिन् जलाशये तडागादौ उत्सृष्टः वृषभः जलं पिबति, स सकललोऽपि जलाशयः तत्तानानन्तरमेव तस्य उत्सृष्टः पितृन् उपतिष्ठति तर्पयति ॥ १९ ॥

किंच यत्र कापि नदं कूलारण्यादौ दर्पातिशयेन उत्सृष्टः वृषभः शृङ्गाग्रेण भूमिम् उल्लिखति, तदेवोल्लिखनम् उत्सृष्टः पितृणां प्रभूतम् अन्नपानं भूत्वा उपतिष्ठते ॥ २० ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्री वसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतस्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशनायकप्रेसाहिश्रीताराणसीवासिधर्माधिपतिरिश्रीरामपण्डितात्मज-

श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

षडशीतितमोऽध्यायः

^१ प्रभूतघृतं भोजनं—ख, ग.

^२ प्रभूतमधितृष्टति—घ.

^३ श्रीविष्णुस्मृतौ त्रिविवृतौ षडशीतितमोऽध्यायः—घ, च.

^४ श्री omitted in ग.

^५ मन्त्रदानं तत्—ठ.

^६ वैष्णवे धर्मशास्त्रे वृद्धोत्सर्गप्रकरणं षडशीतितमम्—ज, ठ.

सप्ताशीतितमोऽध्यायः

अथ वैशाखायां पौर्णमास्यां ^१कृष्णाजिनं सखुरं सशृङ्गं
^२सुवर्णशृङ्गं रौप्यखुरं मौक्तिकशङ्खलभूषितं कृत्वा आविके च
वस्त्रे ^३प्रसारयेत् ॥ १ ॥ ^४ततस्त्रिलैः प्रच्छादयेत् ॥ २ ॥

अथ सप्तमिरध्यायैः दानप्रकरणमारभते । तत्र सप्ताशीतितमेन कृष्णाजिनदानमाह । अथेति
दानप्रस्तावः । वैशाखमाससंबन्धिन्यां विंशत्यायेगिन्यां वा पौर्णमास्याम् । पौर्णमासीग्रहणं माघ्यादिप्राज्यर्थम् ;

“ पौर्णमासी तु या माघे आषाढी कार्तिकी तथा ।

उत्तरायणं द्वादशी वा ग्रहणं शशिसूर्ययोः ॥ ”

इति मात्स्यात् । कृष्णमृगस्य अजिनं खुरैः चतुर्भिः शृङ्गद्वयेन चावियुक्तं दशसौवर्णिकहेमघटितशृङ्गद्वयं
पञ्चपलत्रैः यवटितचतुःखुरम् ; “ दशसौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्चपलान्विताः ” इति मात्स्यात् । खुरा
दन्तोपलक्षणम् ; “ कर्तव्यं स्वमशृङ्गं ^५तद् भुग्नदन्तं तथैव च ” इति मात्स्यात् । मुक्तिकानामिदं मौक्तिकं
दाम । तेन लाङ्गूले पुच्छे भूषितं कृत्वा, आविके वस्त्रे कम्बले, चकारात् गोमयोपलिप्ते कुशास्तीर्णे देशे च
प्रसारयेत् ;

“ गोमयेनोपलिप्ते तु शुचौ देशे नराधिप ।

कुशास्तीर्णे समास्तीर्य शोभनं वस्त्रमाविकम् ॥ ”

इति मात्स्यात् । प्रकर्षं चाह पुलस्त्य — “ अन्तर्मासं बहिल्लेम ^६प्राग्भीवं स्यात् ” इति ॥ १ ॥ तत्
अस्तरणान्तरं तत् तिलैः प्रकर्षेण यथाजिनभागो न दृश्यते, तथा आच्छादयेत् । तिलोच्चता तूपविष्ट-
यजनानसमा ; “ तिलैरात्मसमं त्वा वाससाच्छादयेद् बुधः ” इति मात्स्यात् । तदशक्तौ “ तिलद्वेष्टान्वितं
च तत् ” इति कालिकापुराणीयम् । तत्राप्यशक्तौ “ प्रस्था द्वाष्टौ तिलस्य वै ” इति आदित्यपुराणीयं
प्राणम् ॥ २ ॥

^१ कृष्णमृगाजिनं सुवर्णशृङ्गं—Jolly's edition.

^२ सुवर्णशृङ्गं omitted in च.

^४ Sūtra-s 2 and 3 found in inverted order—उ.

^५ तद्भग्नदन्तं तथैव च—ग.

^३ प्रसारिते प्रसारयेत्—ठ.

^६ प्राग्भीवं omitted in ख, ग.

सुवर्णनाभिं च कुर्यात् ॥ ३ ॥ अहतेन ^१वासोयुगेन
प्रच्छादयेत् ॥ ४ ॥ सर्वगन्धरत्नैश्चालंकृतं कुर्यात् ॥ ५ ॥

सुवर्णपरिमितेन हेम्ना तस्य नाभिं कुर्यात् । चकारात् नेत्रे च ; “सुवर्णनाभिं नेत्रे च कुर्याद्रत्न-
समन्विते ” इति स्कान्दात् ॥ ३ ॥

“ ईषद्वौतं नवं श्वेतं सदशं यज्ञ धारितम् ।
अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥ ”

इत्युक्तलक्षणेनाहतेन वस्त्रयुग्मेनापादशृङ्गं छादयेत् ॥ ४ ॥

“ कर्पूरं चन्दनं दर्पं कुङ्कुमं च समांशकम् ।
सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तमुरवल्लभम् ॥ ”

इति गारुडोक्तैः सर्वगन्धैः,

“ कनकं कुलिशं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् ।
एतानि पञ्च रत्नानि रत्नशास्त्राविदो विदुः ॥ ”

इति सर्वरत्नैः ; चकारात् पुष्पमालादिभिश्चालंकुर्यात् ॥ ५ ॥

चतसृषु दिक्षु चत्वारि तैजसानि पात्राणि क्षीरदधिमधु-
घृतपूर्णानि निधायान्निताग्रये ब्राह्मणायालंकृताय ^२वासोयुगेन
प्रच्छादिताय दद्यात् ॥ ६ ॥

पूर्वादिचतुर्दिक्षु तैजसानि ताम्ररौप्यकांस्यसौवर्णानि पुलस्त्योक्तानि मत्स्योक्तानि कांस्यपात्राणि वा
क्रमेण क्षीरादिमिश्रतुर्भिः पूर्णानि निधाय अग्निहोत्रिणे विप्राय वस्त्रयुग्मेनाच्छादितायोदकपूर्वं च पुच्छे दद्यात् ;

“ दद्यात् कृष्णाजिनं पुच्छे गां पुच्छे करिणं करे ।
केसरेषु तथैवाश्वं दासीं शिरसि दापयेत् ॥ ”

इति स्मरणात् । दक्षिणा चास्य गारुडे—

“ शतनिष्कसमोपेतं तदर्धार्धमथापि वा ।
अतो न्यूनं न दातव्यमधिके फलमूर्जितम् ॥ ”

इति ॥ ६ ॥

अत्र ^३च गाथा भवन्ति ॥ ७ ॥

^१ वासोयुगलेन स्वगन्धैः रत्नैश्चालंकुर्यात्—ज, ठ.

^२ वासोयुगोपच्छादिताय—ठ.

^३ च omitted in ठ.

यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात् सखुरं शृङ्गसंयुतम् ।
 तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः ^१सर्वरत्नैरलंकृतम् ॥ ८ ॥
 ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।
 चतुरन्ता भवेद् दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥ ९ ॥
 कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा ^२हिरण्यं मधुसर्पिषी ।
 वदाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥ १० ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ सप्ताशीतितमोऽध्यायः

अस्य फलवचनाय संमतिमाह ॥ ७ ॥ तामाह । उक्तविधिना कृष्णाजिनदाने चतुरुदधिवेला-
 वलयितपृथ्वीवलयदानफलसमं फलं भवतीति निःसंदिग्धम् ॥ ८, ९ ॥

पापक्षयार्थं तस्मिन् विधिविशेषमाह । सर्वपापक्षयार्थं कृष्णाजिनदाने न पूर्वोक्तो विधिः । किंतु
 प्रतिपदोक्त एव । कृष्णाजिनं तिलैः संपूर्य हिरण्यमधुघृतयुक्तं दद्यादिति । यद्यपि 'सर्वं तरति दुष्कृतम्'
 इति सामान्येनोक्तम्, तथापि महापातकव्यतिरिक्तमिति ध्येयम्; तत्र आर्द्रकृष्णाजिनदानस्य विष्णु-
 धर्मोत्तरेऽभिधानात् । तद्विधिस्तु गोमयेनोपलिप्तायां प्राक्प्रवणायां भूमौ हरितदर्भानास्तीर्य तत्रार्द्रं साङ्गं
 कृष्णाजिनं प्राग्भिवमुत्तरलेमास्तीर्य, संप्रदानतया वृत्तय पादौ प्रक्षाल्य, कृष्णे वाससी परिधाप्य, कुण्डलमुद्रि-
 काभ्यामलंकृत्य, स्रगादिभिः संपूज्य, तमजिनशृङ्गमध्ये प्राङ्मुखमवस्थाप्य, दशसुवर्णैः शृङ्गे विभूष्य, कृष्णतिलैः
 विप्रं सशिरस्कं प्रच्छाद्य, तिलेषु तच्छिरसि मग्नं यजमानः स्वकृतं महापातकं ध्यात्वा, गायत्रीं मूलमन्त्रं वा
 जपेत् । ततो नाभिपर्यन्तं तिलानपसार्य, पुनस्तिलैः प्रच्छाद्य, पूर्ववन्मन्त्रं जप्त्वा, पुनस्तिलान्नाभिं यावदपसार्य,
 पुनस्तिलैः प्रच्छाद्य, मन्त्रं जप्त्वा, तिलमग्नं एव विप्रे दाता मनसा पात्रमुद्दिश्य 'जले जलं क्षिप्त्वा 'विश्वात्मा
 प्रीयताम्' इति ^४त्यक्त्वा सौवर्णनिष्कसहस्रं दक्षिणां दद्यात् । एवं महापातकेभ्यो मुक्तः परमं स्थानं
 प्राप्नोतीति ॥ १० ॥

इति ^५श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^६श्रीरामपण्डितात्मज-

^७श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

सप्ताशीतितमोऽध्यायः

^१ सर्ववस्त्रैः—घ.

^३ वैष्णवे धर्मशास्त्रे कृष्णाजिनप्रकरणं सप्ताशीतितमम्—ज, ठ.

^४ अञ्जली जलं—घ.

^५ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ सप्ताशीतितमोऽध्यायः—ग, घ, च.

^२ सुवर्णं—ज, ठ.

^६ उक्त्वा—घ.

^७ श्री omitted in ग.

अष्टाशीतितमोऽध्यायः

अथ प्रसूयमाना गौः पृथिवी भवति ॥ १ ॥ तामलंकृतां
ब्राह्मणाय^१ दत्त्वा पृथिवीदानफलमाप्नोति ॥ २ ॥

अष्टाशीतितमेनोभयतोमुखीदानं वक्तुं फलातिशयाय तत्प्रशंसामाह । यदा वत्सस्य पादद्वयं मुखं च
गोः योनिमण्डले दृश्यते तदासौ पृथिवी भवति । यथाह योगीश्वरः—

“ यावद्वत्सस्य पादौ द्वौ मुखं योन्यां च दृश्यते ।

तावद्गौः पृथिवीतुल्या^२ यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥ ”

इति ॥ १ ॥ ताम् उभयतोमुखीम् । प्रक्रान्तपरामर्शः प्रसवकालस्यैव दानकालत्ववचनाय ; “ उभयशिरसं
दद्यात् । तस्याः प्रदानकालः प्रसवकालो नान्यं कालं प्रतीक्षेत ” इति च्यवनस्मरणात् । अलंकृतां
स्वर्णशृङ्गादिभिः । यथा मात्स्ये—

“ स्वर्णशृङ्गां रौप्यचुरां^३ मुक्तालाङ्गूलभूषिताम् ।

कांस्योपद्रोहां राजेन्द्र सूयमानां तु गां ददेत्^४ ॥ ”

इति । अलंकरणं ब्राह्मणेऽप्यन्वेति । तस्याः सकुशतिलोदकं पुच्छं ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा^५ पृथिवीदानफलसमं
फलमाप्नोति । अत्र दक्षिणामाह देवलः—

“ अलंकृत्योक्तविधिना सुवर्णत्रिपलान्विता ।

दातव्या द्विपला मध्या पलाढ्या त्वधमा मता ॥ ”

इति । सैव चेत् कपिला, तदा वाराहोक्ता दक्षिणा ;

“ सुवर्णस्य सहस्रेण तदर्धेनापि वा पुनः ।

तस्याप्यर्धं शतं वापि पञ्चाशच्च ततोऽर्धकम् ॥ ”

^१ विप्राय—ज, ड.

^४ ददत्—च.

^२ श्रेया—ख, ग.

^३ चुरी—घ.

^५ पृथिवीदानसमं—घ.

इति । महोभयमुखीदाने तु च्यवनः—“परिकरोऽस्याः सुवर्णं रजतं रत्नानि क्षेत्राणि ग्रामा वा धान्यानि वस्त्राणि रसा लवणाद्याश्चन्द्रनाद्या गन्धाः शतं गवां तदर्धं वा सर्वस्वं वा ^१सह तया ब्राह्मणाय दद्यात् पातकमुक्तये ” इति ॥ २ ॥

अत्र गाथा भवति ॥ ३ ॥

सवत्सारोमतुल्यानि ^२युगान्युभयतोमुखीम् ।

दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति श्रद्धावानः समाहितः ॥ ४ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ अष्टाशीतितमोऽध्यायः

फलान्तरवचने संमतिमाह ॥ ३ ॥ तामाह । सवत्साया गोर्यावन्ति रोमाणि तत्समसंख्यानि युगानि उभयतोमुखीं दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति । अनन्यमनस्कः श्रद्धावानश्चेत् ^४ ॥ ४ ॥

इति ^५श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्मधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज-

श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्याम्

अष्टाशीतितमोऽध्यायः

^१ सहानया—घ.

^२ वैष्णवे धर्मक्षेत्रे अष्टाशीतितमं प्रकरणम्—ज, ठ.

^३ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामष्टाशीतितमोऽध्यायः—घ, च.

^४ कुलानि—ज, ठ.

^५ चरेत्—घ.

एकोनवतितमोऽध्यायः

‘मासः कार्तिकोऽग्निदैवत्यः’ ॥ १ ॥ अग्निश्च सर्वदेवानां
मुखम् ॥ २ ॥ तस्मात्तु कार्तिकं मासं बहिःस्नायी^३ गायत्री-
जपनिरतः सकृदेव^४ हविष्याशी संवत्सरकृतात् पापात् पूतो
भवति ॥ ३ ॥

एकोनवतितमेन कार्तिकस्नानविधिं वक्तुं तत्प्रशंसामाह । कृत्तिकोपलक्षितपौर्णमासीयुक्तो मासः
कार्तिकः । कृत्तिकानां चाग्निदैवत्यत्वात् मासस्याप्यग्निदैवत्यत्वम् ॥ १ ॥ “ अग्निमुखा वै दैवाः ” इति श्रुतेः
अग्निः सर्वदेवानां मुखम् ; अग्निहुतस्य सर्वदेवतागामित्वात् ॥ २ ॥ विधेयांशमाह । तस्मादिति ।
सर्वदेवमुखाग्निदैवत्यत्वं पापक्षये हेतुतया परामृश्यते । तुशब्दोऽवधारणे । कार्तिकं मासमिति द्वितीयया
अत्यन्तसंयोगेन कृष्णप्रतिपदमारभ्य पौर्णमासीपर्यन्तता स्नानस्य सिध्यति । पुराणे तु—

“ इषस्य शुक्लैकादश्यां प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।
निशातुर्यांशशेषे तु यावदुद्धोधिनी भवेत् ॥ ”

इत्युक्तम् । बहिः ; अनुद्धृतोदकेन । स्नायी ; स्नानविधिना ५. शीलः । गायत्रीजपे निरतः अविच्छिन्नारब्ध-
संख्यानिर्वाहेण तत्परः । सकृत् ; द्वितीयभोजनपरिहारणैव प्रारब्धनियमाभङ्गेन हविष्याशनशीलः । हविष्याणि
च पाप्मे—

“ हैमन्तिकं^१ सितास्विन्नं धान्यं मुद्गा यवास्तिलाः ।
कलायकङ्गुनीवारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥
षष्टिका कालशाकं च मूलकं केमुकेतरत् ।
कन्दः सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ॥
पयोऽनुद्धृतसारं च पनसाग्रहरीतकी ।
तिन्त्रिणी जीरकं चैव^२ नागरङ्गं च पिप्पली ॥

^१ मासश्च—ठ.

^३ स्यात् added in ठ ; जितेन्द्रियः added in घ.

^४ सिताश्वेतं—ख, ग.

^२ अग्निश्च सर्वदैवत्यः added in ठ.

^४ एव omitted in ठ.

^६ नागरागं—घ.

कदली ^१लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम् ।

अतैलपकं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥ ”

इति । हेमन्ते भवं हैमन्तिकम् । सिता वालुकाः; तासु पक्कम् । गङ्गातीरसिक्तोद्भवं तदहैमन्तिकमपि ; शाल्य^२ इति यावत् । धान्यं वक्ष्यमाणमेव ; न पृथक् । केमुकं पिण्डमूलकम् ; तदितरत् दीर्घमूलकमिति यावत् ; “ दीर्घमूलकमेव च ” इति वायवीयात् । कन्दः; सूरणः; “ अशोन्नः सूरणः कन्दः ” इति त्रिकाण्डीस्मरणात् ; “ वर्जयेद्रक्तकन्दं तु कार्तिके सूरणं विना ” इति नारदीयात् । नागरङ्गं शुष्ठी । लवली द्राक्षेति केचित् । संवत्सरेण षष्ठ्यधिकशतत्रयाहोरात्रसमूहेन यत्कृतं पापं तस्मान्मुक्तः पूतो भवति ॥ ३ ॥

कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्यभुग्दान्तः^३ सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४ ॥

इति ‘श्रीविष्णुस्मृतौ एकोनवतितमोऽध्यायः

तस्यैव गुणविशेषेण संयोगान्तरमाह । सकलम् ; चान्द्रं सौरं वा ; “ तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नायी भवेन्नरः ” इति स्मरणात् । नित्यम् अविच्छेदेन अरुणोदये स्नानशीलः बाह्येन्द्रियजयी गायत्रीं जपन् हविष्याशी मनोनिग्रहवान् महापातकातिपातकातिरिक्तैः प्रकाशैः तैरपि रहस्यैश्च मानसापनोद्यैः पापैः प्रमुक्तो भवति ॥ ४ ॥

इति ^५श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्पणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज-

श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्याम्

एकोनवतितमोऽध्यायः

^१ लवली—ख, ग.

^२ राजयः—ख.

^३ शान्तः—ज, ठ.

^४ वैष्णवे धर्मशास्त्रे कार्तिकव्रतप्रकरणमेकोनवतितम्—ज, ठ.

^५ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ एकोनवतितमोऽध्यायः—घ, ज.

नवतितमोऽध्यायः

मार्गशीर्षशुक्लपञ्चदश्यां ^१मृगशिरसा युक्तायां ^२चूर्णित-
लवणस्य सुवर्णनाभं प्रस्थमेकं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय प्रदापयेत्^३ ॥ १ ॥
अनेन कर्मणा रूपसौभाग्यवानभिजायते ॥ २ ॥

नवतितमेन प्रकीर्णकदानान्याह । मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यां मृगशिरोनक्षत्रयोगे पिष्टस्य लवणस्य प्रस्थं
षोडशफलं, सुवर्णः षोडशमाषः नाभौ मध्ये यस्य तं चन्द्रोदयकाले विप्राय विधिना दद्यात् ॥ १ ॥ अस्य
फलमाह । तेन च रूपं सौन्दर्यं सौभाग्यं सुभगत्वमाप्नोति ॥ २ ॥

पौषी चेत् पुष्ययुक्ता स्यात्, तस्यां गौरसर्षपकल्कोद्वर्तित-
शरीरो गन्धघृतपूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्वौषधिभिः सर्वगन्धैः
सर्वबीजैश्च स्नातो घृतेन भगवन्तं वासुदेवं स्नापयित्वा ^४गन्धपुष्प-
धूपदीपनैवेद्यादिभिरभ्यर्च्य वैष्णवैः शाकैर्बाह्यस्पृष्टैश्च मन्त्रैः
^५पावके हुत्वा ससुवर्णेन घृतेन ब्राह्मणान्^६ स्वस्ति वाचयेत् ॥ ३ ॥

पौष्यां पुष्ययोगे श्वेतसर्पपचूर्णेन शरीरमुद्वर्त्य गोघृतेन कुम्भपरिमितेनाभिषिक्तः सर्वौषधिभिः,

“ मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् ।

शठी चम्पकमुस्ता च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥ ”

इत्युक्ताभिः, सर्वगन्धैः ^७कर्पूरचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमैः, सर्वबीजैः,

“ यवगोधूमधान्यानि तिलाः कडगुस्तथैव च ।

श्यामाकं चीनकं चैव सप्तधान्यमुदाहृतम् ॥ ”

^१ मृगशीर्षयुनायाम्—ठ.

^२ चूर्णितलवणप्रस्थं—ठ.

^३ प्रतिपादयेत्—ज.

^४ पुष्पगन्धनैवेद्यादिभिः—ठ.

^५ यावकं—ठ.

^६ भोजयित्वा added in ज, ठ.

^७ कर्पूर omitted in घ.

इत्युक्तैः ; चकारात् जलैश्च स्नातः, घृतेन गव्येन पञ्चविंशतिपलेन,

“ देवानां प्रतिमा यत्र घृताभ्यङ्गक्षमा भवेत् ।

पलानि तस्यै देयानि श्रद्धया पञ्चविंशतिः ॥ ”

इति स्मरणात्, भगवन्तं वासुदेवं संस्त्राप्य गन्धादिपञ्चभिः, आदिशब्देन ताम्बूलेन चाभ्यर्च्य, वैष्णवैः “ इदं विष्णुर्विचक्रमे ” इत्यादिभिः, शार्कैः “ त्रातारमिन्द्रम् ” इत्यादिभिः, बार्हस्पत्यैः “ बृहस्पते अति यदर्यः ” इत्यादिभिः, चकारात् स्विष्टकृन्मन्त्रेण चाग्नौ हुत्वा ससुवर्णघृतं त्रिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । ते च स्वस्तीति प्रतिगृहीयुः ॥ ३ ॥

वासोयुगं^१ कर्त्रे दद्यात् ॥ ४ ॥ अनेन कर्मणा पुष्यते ॥ ५ ॥

माघी मघायुता चेत्, तस्यां तिलैः श्राद्धं कृत्वा^२ पूतो भवति ॥ ६ ॥ फाल्गुनी फल्गुनीयुता चेत्, तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं स्वास्तीर्णं शयनं निवेद्य भार्या मनोज्ञां^३ रूपवतीं द्रविणवतीं प्राप्नोति ॥ ७ ॥ नार्यपि भर्तारम् ॥ ८ ॥

होमकर्त्रे वस्त्रयुग्मं देयम् । अनेन होमकर्ता अतिरिक्तो गम्यते ॥ ४ ॥ तेन च पुष्टिभाम्भवति ॥ ५ ॥ माघ्यां मघायोगे तिलमात्रभोज्येन श्राद्धं कृत्वा पवित्रो भवति ॥ ६ ॥ फाल्गुन्यामुत्तरफल्गुनीयोगे पट्टपट्टिकादिसंवीतं शुभास्तरणं शयनं विप्राय^४ दत्त्वा मनोहरां सुन्दरीं धनवतीं भार्यां प्राप्नोति । चकारात्,

“ तस्यां संस्थापयेद्वैमं हरिं लक्ष्म्या समन्वितम् ।

उच्छीर्षके घृतभृतं कलशं परिकल्पयेत् ॥

ताम्बूलकुङ्कुमक्षोदकर्पूरागरुचन्दनम् ।

दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनम् ॥

शयनस्थस्य भवति यदन्यदुपकारकम् ।

भृङ्गारकरकाद्यं च पञ्चवर्णवितानकम् ।

शय्यामेवंविधां कृत्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ”

इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ नार्यपि चेत् उक्तविधिना शय्यां ददाति, तदा उक्तगुणविशिष्टं भर्तारं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

चैत्री चित्रायुता चेत्, तस्यां चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्य-
प्राप्नोति ॥ ९ ॥ वैशाखी विशाखायुता चेत्, तस्यां ब्राह्मणसप्तकं

^१ च added in ज.

^२ भवति पूतः—घ.

^३ पक्षवती—ठ.

^४ विप्राय omitted in घ.

^५ वैशाख्यां वीर्णमास्यां ब्राह्मण—ठ.

क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः संतर्प्य धर्मराजानं प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतो
भवति ॥ १० ॥

चैत्र्यां ^१चित्रायोगे वस्त्रं दत्त्वा सौभाग्यभागभवति ॥ ९ ॥ वैशाख्यां विशाखायोगे सप्त विप्रान्
धर्मराजप्रीतये मधुमिश्रान् तिलान् भोजयित्वा पापेभ्यो मुच्यते ॥ १० ॥

ज्येष्ठी ज्येष्ठायुता चेत् स्यात्, तस्यां छत्रोपानहप्रदानेन
^२गवाधिपत्यं प्राप्नोति ॥ ११ ॥ आषाढ्यामाषाढायुक्तायामन्न-
पानदानेन ^३तदेवाक्षय्यमाप्नोति ॥ १२ ॥ श्रावण्यां श्रवणयुक्तायां^४
जलधेनुं साक्षां वासोयुगाच्छादितां दत्त्वा ^५स्वर्गमाप्नोति ॥ १३ ॥
प्रौष्ठपद्यां ^६प्रौष्ठपदायुक्तायां गोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तो^७
भवति ॥ १४ ॥

ज्यैष्ठ्यां ज्येष्ठायोगे छत्रोपानहौ दत्त्वा गोमान् भवति ॥ ११ ॥ आषाढ्याम् उत्तराषाढायोगे अन्नपाने
दत्त्वा अक्षय्यं तत् प्राप्नोति ॥ १२ ॥ श्रावण्यां श्रवणयोगे जलधेनुं विष्णुधर्मोत्तरोक्तविधिना साक्षामष्टा-
दशधान्ययुताम्; “रत्नगर्भमशेषैस्तु ग्राम्यधान्यैः समन्विताम्” इति स्मरणात्; वस्त्रयुगाच्छात्रां दत्त्वा
स्वर्गमाप्नोति ॥ १३ ॥ भाद्रपद्यामुत्तरभाद्रपदायोगे यथोक्तविधिना गां दत्त्वा महापातकातिपातकारिक्तैः
पापैर्मुच्यते ॥ १४ ॥

आश्वयुज्यामश्विनीगते चन्द्रमसि घृतपूर्णं भाजनं सुवर्ण-
युतं विप्राय दत्त्वा ^८दीप्ताग्निर्भवति ॥ १५ ॥ ^९कार्तिकी कृत्तिकायुता
चेत् स्यात्, तस्यां सितमुक्ष्माणमन्यवर्णं वा शशाङ्कोदये सर्वसस्य-
रत्नगन्धोपेतं दीपमध्ये ब्राह्मणाय दत्त्वा कान्तारभयं न पश्यति
॥ १६ ॥ ^{१०}वैशाखशुक्लतृतीयायामुपोषितोऽक्षतैः ^{११}श्रीवासुदेव-
मभ्यर्च्य तानेव हुत्वा दत्त्वा च सर्वपापेभ्यः पूतो भवति ॥ १७ ॥
यद्य तस्मिन्नहनि प्रयच्छति ^{१२}तदक्षय्यतामाप्नोति ॥ १८ ॥

^१ चित्रायोगे omitted in घ.

^२ नगराधिपत्यं—ठ.

^३ अक्षय्यं तत् प्राप्नोति—ग.

^४ श्रवणयुतायां—ठ.

^५ स्वर्गलोकमाप्नोति—ग, ज.

^६ तद्युतायां—ठ.

^७ सर्वपापमुक्तः—ठ.

^८ दीप्ताग्निः—ठ.

^९ कार्तिकी चेत् कृत्तिकायुता स्यात्—ठ.

^{१०} वैशाखे मासि तृतीयायाम्—ज; वैशाखे तृतीयायाम्—ठ.

^{११} श्री omitted in घ.

^{१२} तदक्षय्यमाप्नोति—ठ.

आश्विन्याम् अश्विनीयोगे घृतपूर्णं षोडशपलं कांस्यपात्रं दत्त्वा दीप्तौदर्याभिर्भवति । अश्विनीगते चन्द्रमसीत्यनेन यस्मिन् काले अश्विनीपौर्णमासीयोगः, तस्मिन् काल इत्युक्तं भवति ॥ १५ ॥ कार्तिक्यां कृत्तिकायोगे श्वेतमन्यवर्णं वा वृषभं चन्द्रोदये सर्वसस्यैः सर्वरत्नैः सर्वगन्धैश्च पूर्वोक्तैर्युतं पार्श्वयोः दीपान् प्रज्वाल्य विप्राय दत्त्वा दुर्गमे वर्त्मनि भयं नाप्नोति ॥ १६ ॥ अक्षयतृतीयायाम् उपवासं संकल्प्य अखण्डितैः यवैः भगवन्तं संपूज्य यवानेव वासुदेवद्वादशाक्षरेणाष्टोत्तरसहस्रं शतं वा हुत्वा ब्राह्मणाय च दत्त्वा उक्तेभ्यः पापेभ्यो मुच्यते ॥ १७ ॥ यच्च सुवर्णरजतादि तद्दिने दद्यात्, तदक्षय्यं भवति । इदमेव चास्या अक्षयतृतीयात्वे निमित्तम् ॥ १८ ॥

पौष्यां समतीतायां कृष्णपक्षद्वादश्यां सोपवासस्तिलैः स्नातस्तिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवमभ्यर्च्य^१ तानेव हुत्वा दत्त्वा भुक्त्वा च पापेभ्यः पूतो भवति ॥ १९ ॥ माघ्यां समतीतायां^२ कृष्णद्वादश्यां सोपवासः श्रवणं प्राप्य^३ श्रीवासुदेवाग्रतो महावर्तिद्वयेन दीपद्वयं दद्यात् ॥ २० ॥

पौष्यनन्तरकृष्णद्वादश्याम् उपवासं संकल्प्य तिलैः स्नात्वा तिलैः पितृस्तर्पयित्वा तिलैर्देवं संपूज्य तिलानेवोक्तरीत्या हुत्वा दत्त्वा भुक्त्वा च उक्तपापेभ्यो विमुच्यते ॥ १९ ॥ माघ्यनन्तरकृष्णद्वादश्यां श्रवणयोगे उपवासं संकल्प्य देवाग्रे वक्ष्यमाणलक्षणवर्तिद्वयेन दीपद्वयं कृत्वा भगवते दद्यात् ॥ २० ॥

दक्षिणपार्श्वे महारजनरक्तेन समग्रेण वाससा घृततुलामष्टाधिकां दत्त्वा ॥ २१ ॥ वामपार्श्वे तिलतैलयुतां साष्टां दत्त्वा श्वेतेन समग्रेण वाससा ॥ २२ ॥ एतत् कृत्वा यस्मिन् राष्ट्रेऽभिजायते यस्मिन् देशे यस्मिन् कुले तत्रोज्ज्वलो भवति ॥ २३ ॥

दीपस्थानं द्रव्यवर्तिपरिमाणं चाह । देवस्य दक्षिणभागे महारजनं मञ्जिष्ठं, तेन रक्तेन समग्रेण सदशेन वाससा परिधानयोग्येन अष्टोत्तरशतपलपरिमितघृताप्लावितेनैकं दीपयेत् ॥ २१ ॥ देवस्य वामभागे अष्टोत्तरशतपलपरिमिततिलतैलाप्लावितसदशपरिधानीयश्वेतवाससा द्वितीयं दीपयेत् ॥ २२ ॥ अस्य फलमाह । उक्तदीपद्वयदानेन यत्र यत्राभिजायते तत्रतत्रोद्भटभोगवान् भवति ॥ २३ ॥

आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः ^१प्रत्यहं घृतं प्रदायाश्विनौ
प्रीणयित्वा ^२रूपभागभवति ॥ २४ ॥ ^३तस्मिन्नेव मासि प्रत्यहं
गोरसैर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा राज्यभागभवति ॥ २५ ॥ प्रतिमासं
रेवतीयुते चन्द्रमसि ^४मधुघृतयुतं ^५पायसं रेवतीप्रीत्यै परमान्नं
ब्राह्मणान् भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा रूपस्य भागी
भवति ॥ २६ ॥

चान्द्रं सौरं वा आश्विनमासं विप्रेभ्योऽन्वहं घृतमश्विनोः प्रीत्यै दत्त्वा रूपवान् भवति ॥ २४ ॥
आश्विन एव मासि अन्वहं दधिक्षुधादिभिर्गव्यैर्विप्रत्रयं संमोज्य राज्यमाप्नोति ॥ २५ ॥ द्वादशश्वपि मासेषु
रेवतीचन्द्रयोगे मधुघृतयुतं पायसं रेवतीप्रीत्यै परमान्नं ^६ब्राह्मणान् भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा ^७रूपस्य
भागी भवति ॥ २६ ॥

माघे मास्यग्निं प्रत्यहं तिलैर्हुत्वा सघृतं कुल्माषं ब्राह्मणान्
भोजयित्वा दीप्ताग्निर्भवति ॥ २७ ॥ ^८सर्वां चतुर्दशीं नदीजले स्नात्वा
^९धर्मराजानं पूजयित्वा सर्वपापेभ्यः पूतो भवति ॥ २८ ॥

यो वा माघमास्यन्वहमग्नौ तिलान् हुत्वा सघृतान् कुल्माषान् त्रीन् विप्रान् भोजयति, स दीप्तौ-
दर्याग्निर्भवति ॥ २७ ॥ सर्वां कृष्णां शुक्लां च चतुर्दशीं नद्यां स्नात्वा धर्मराजम्; समासान्तविधेरनित्यत्वात्
धर्मराजानमिति; संपूज्य सर्वपापेभ्यो मुच्यते ॥ २८ ॥

^{१०}यदी छेद्विपुलान् भोगांश्चन्द्रसूर्यग्रहोपगान्^{११} ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥ २९ ॥

इति ^{१२}श्रीविष्णुस्मृतौ नवतितमोऽध्यायः

^१ प्रत्यहं omitted in ठ.

^३ This Sūtra omitted in ठ.

^५ पायसं रेवतीप्रीत्यै omitted in ग.

^७ रूपमाङ्—ग.

^९ धर्मराजं प्रीणयित्वा—ठ.

^{११} सूर्यचन्द्रग्रहोपगान्—ज.

^२ रूपस्य भागी—ठ.

^४ दधिमधुयुतं—ठ.

^६ त्रीन् विप्रान्—घ.

^८ This Sūtra omitted in ग.

^{१०} य इच्छेत्—ठ.

^{१२} वैष्णवे धर्मशास्त्रे दानविधिप्रकरणं नवतितमम्—ज, ठ.

चन्द्रसूर्यौ गृहातीति चन्द्रसूर्यग्रहः तदवस्थानकालः; तमुपगच्छन्तीति तदुपगाः; तदवस्थायिनो विविधान् भोगान् यदीच्छेत्, तदा माघफाल्गुनौ द्वौ मासौ प्रातःस्नानशीले भवेत् ॥ २९ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतस्मर्णनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकपोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज-
^२श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां
नवतितमोऽध्यायः

^१ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां नवतितमोऽध्यायः—ॐ, घ.

^२ श्री omitted in ग.

एकनवतितमोऽध्यायः

¹अथ कूपकर्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतस्यार्धं विनश्यति ॥ १ ॥

एकनवतितमेन कूपारामतडागादिदानमाह । अथेत्यवान्तरप्रकरणारम्भाय । यः कूपं खानयति तस्य तस्मिन् कूपे जलोत्पत्तावेव पापार्धं विनश्यति । इदं च निष्यन्दरूपतोयप्रवृत्तौ । मुसलधारामवृत्तौ तु सर्वमेव पापं विनश्यति ; “कूपः प्रवृत्तपानीयः सर्वं हरति दुष्कृतम्” इति विष्णुधर्मोत्तरात् । संस्कारे तु तत्रैव ; “कूपकृत् स्वर्गमासाद्य सर्वान् भोगानुपाप्नुते” इति । कूपलक्षणं चाह गर्गः—

“कुर्यात् पञ्चकरादूर्ध्वं पञ्चविंशत्करावधि ।

कूपं वृत्तायतं प्राज्ञः सर्वभूतसुखावहम् ॥”

इति । स एव पञ्चकरादर्वाक् अवट इत्युच्यते ; “अवटोऽर्वाक् स पञ्चभ्यः” इति तत्स्यैव स्मरणात् । तद्दानं च स्कान्दे—

“अवटं यो नरः कुर्यादपां पूर्णं सुशोभनम् ।

पितृस्तारयते पश्चात् तं दत्त्वा स नरोत्तमः ॥”

इति । स एव सोत्तारो वापीत्युच्यते ;

“वापी दण्डत्रयादूर्ध्वं दशवर्गा नृपोत्तमः ।

कर्तव्या सर्वतोत्तरा द्वित्रिश्चैकमथापि वा ॥”

इति देवीपुराणात् । दशवर्गा ; शतदण्डेति यावत् । दण्डो दशहस्तः ॥ १ ॥

**तडागकृन्नित्यतृप्तो वारुणं लोकमश्नुते ॥ २ ॥ जलप्रदः
सदा तृप्तो भवति ॥ ३ ॥**

“तल्ल्वातं तडागं तु विपाली चैष्टिकी मता ।

शोभाढ्या दीर्घिका प्रोक्ता चतुरश्रा तु वापिका ।

कूपः पादविहीनश्च सपादोत्तरणान्विता ॥”

¹ The whole of chapters 91 to 93 and Sūtra-s 1 to 9 of chapter 94 missing in 3.

² दुष्कृतं सर्वं—य.

इति देवीपुराणोक्तलक्षणं तडागादि यः करोति, स नित्यं पिपासारहितो वरुणलोकं प्राप्नोति ॥ २ ॥
तृषिताय जलदाता स्वर्गे युगशतं वितृष्णो भवेत् ;

“ योऽपि कश्चित् तृषार्ताय जलपानं प्रयच्छति ।

स नित्यतृप्तो भवति स्वर्गे युगशतं नरः ॥ ”

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ॥ ३ ॥

वृक्षारोपयितुर्वृक्षाः परलोके पुत्रा भवन्ति ॥ ४ ॥ वृक्षप्रदो
वृक्षप्रसूनैर्देवान् प्रीणयति ॥ ५ ॥ फलैश्चातिथीन् ॥ ६ ॥ छायाया
चाभ्यागतान् ॥ ७ ॥ देवे वर्षत्युदकेन पितृन् ॥ ८ ॥

^१वृक्षाणामश्वत्थादीनाम् आरोपयितुः त एव वृक्षाः परलोके नरकनिवारणेन सुपुत्रकार्यकरा भवन्ति ।
यथोक्तम्—

“ अश्वत्थमेकं पितुमन्दमेकं न्यग्रोधमेकं दश तित्रिणीश्च ।

कपित्थवित्त्वामलकत्रयं च पञ्चाग्नवापी नरकं न पश्येत् ॥ ”

इति ॥ ४ ॥ पुष्पवृक्षं फलवृक्षं ^२वा यो ददाति, तस्य दत्तवृक्षप्रसूनैर्देवाः प्रीयन्ते ॥ ५ ॥ वृक्षप्रदो
दत्तवृक्षफलैरतिथीन् प्रीणयति ॥ ६ ॥ वृक्षप्रदो दत्तवृक्षच्छायाया आश्रितान् प्रीणयति ॥ ७ ॥ दत्तवृक्षोपरि
वृष्टौ जायमानायां यत् वृक्षपर्णेभ्यो जलं पतति, तेन वृक्षप्रदः पितृन् प्रीणयति ॥ ८ ॥

सेतुकृत् स्वर्गमाप्नोति ॥ ९ ॥ देवायतनकारी यस्य देवस्या-
यतनं करोति तस्यैव लोकमाप्नोति ॥ १० ॥

वृष्टौ जायमानायां निम्नाभिमुखस्य जलस्य प्रतिबन्धको वपः सेतुः । तं यः करोति स स्वर्गमाप्नोति
॥ ९ ॥ यो यस्य देवस्य हरिहरादेरायतनं करोति, स तस्यैव देवस्य लोकं प्राप्नोति ॥ १० ॥

^३सुधासिक्तं कृत्वा यशसा विराजते ॥ ११ ॥ विचित्रं कृत्वा
गन्धर्वलोकमाप्नोति ॥ १२ ॥ पुष्पप्रदानेन श्रीमान् भवति ॥ १३ ॥
अनुलेपनप्रदानेन कीर्तिमान् ^४ ॥ १४ ॥ दीपप्रदानेन चक्षुष्मान्
सर्वत्रोज्ज्वलश्च ॥ १५ ॥

^१ From वृक्षाणाम् up to भवन्ति missing in ख.

^३ सुधासितम्—घ.

^२ वा omitted in घ.

^४ भवति added in Jolly's edition.

अन्यकृतमपि देवायतनं सुधयानुलिप्य यशस्वी भवति ॥ ११ ॥ यो देवायतनं ^१नीलपीतादि-
वर्णैश्चित्रयति, स गन्धर्वाणां लोकमामोति ॥ १२ ॥ मल्लिकादिपुष्पदानेन ^२श्रीमान् भवति ॥ १३ ॥
कस्तूरिकाद्यनुलेपनादिदानेन^३ उत्कटा कीर्तिः; “मृगदर्पदानेन यशस्वी भुवि जायते” इति विष्णु-
धर्मोत्तरात्^४। अनुलेपनग्रहणमन्येषामपि फलविशेषाणामवगमाय। यथा तत्रैव—“अनुलेपनदानेन
रूपवानभिजायते” इत्यादि ॥ १४ ॥ देवे द्विजे वा दीपं दत्त्वा चक्षुःपाटववान् सर्वत्रोद्भटभोगवांश्च
भवति ॥ १५ ॥

अन्नप्रदानेन बलवान् ॥ १६ ॥ देवनिर्माल्यापनयनात् गोदान-
फलमामोति ॥ १७ ॥ देवगृहमार्जनात् तदुपलेपनात् ब्राह्मणो-
च्छिष्टमार्जनात्^५ पादशौचादकल्पपरिचरणाच्च^६ ॥ १८ ॥

भक्ष्यभोज्याद्यन्नं दत्त्वा बलवान् भवति ॥ १६ ॥ हरिहरादिदेवनिर्माल्यापनेता गोदानसमफल-
भागभवति ॥ १७ ॥ हरिहरादिदेवगृहस्य मार्जन्यादिना पांस्वपसारणात्, तस्यैव गोमयादिना उपलेपनात्,
विप्रोच्छिष्टपात्रं प्रक्षाल्य ^७तत्स्थानानुलेपनात्, तस्यैव पादधावनात्, अस्वास्थ्ये शुश्रूषाकरणाच्च प्रत्येकं
गोदानफलमामोति ॥ १८ ॥

कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च ।

पुनः संस्कारकर्ता च लभते मौलिकं^८ फलम् ॥ १९ ॥

इति ^९श्रीविष्णुस्मृतौ एकनवतितमोऽध्यायः

जीर्णकूपाद्युद्धर्तुः फलमाह । कूपादीनाम् उपहतानां यथावत् करणं पुनः संस्कारः । तत्कर्ता
मौलिकम्^८ आद्यकर्तुरेव फलं लभते । इदं तु यथावत्स्थितकरणे । विशिष्टकरणे^{१०} तु शतगुणम् ।
यथोक्तम्—

^१ नीलपीतादिभिः—घ.

^२ अनुलेपनदानेन—ग.

^३ ब्राह्मणोच्छिष्टमार्जनात् omitted in ज.

^४ तत्स्थलानुलेपनात्—ख, ग.

^५ वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकनवतितमं प्रकरणम्—ज.

^६ श्रीभवति—ग.

^७ विष्णुधर्मीयात्—ख, ग.

^८ परित्राणात्—घ.

^९ मौक्तिकं—च.

^{१०} करणेन—ग.

“ नष्टं कूलं भिन्नतडागकूपं प्रभ्रष्टराज्यं वसुधाधिपं च ।
देवालयं विप्रगृहं च नष्टं य उद्धरेत् ^१पूर्णशताधिकं फलम् ॥ ”

इति ॥ १९ ॥

इति ^२श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज-
श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्याम्
एकनवतितमोऽध्यायः

^१ पूर्व—घ.

^२ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ वैजयन्त्यामेकनवतितमोऽध्यायः—घ, च.

द्विनवतितमोऽध्यायः

**¹सर्वदानाधिकमभयप्रदानम् ॥ १ ॥ तत्प्रदानेनाभीप्सितं
लोकमामोति ॥ २ ॥**

द्विनवतितमेनाभयादिदानमाह । चोरव्याघ्रादिभ्यो भीतानामभयदानं सर्वदानेभ्योऽधिकम् ; देशकाल-
पात्रविध्यनपेक्षणात्^२ ;

“ चोरग्रस्तं नृपग्रस्तं रिपुग्रस्तं विमोक्षयेत् ।

व्यालग्रस्तं तथा विप्राः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ”

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ॥ १ ॥ तस्याभयस्य प्रदानेन, प्रकर्षो वधान्धीकरणाङ्गच्छेदबन्धनताडनादिविविध-
व्यथापाकरणेन रक्षणम् ; तेनेप्सितमिन्द्रब्रह्मरुद्रादिलोकानां विष्णुधर्मोत्तरोक्तानामन्यतमं प्राप्नोति ॥ २ ॥

**^३भूमिदानेन च ॥ ३ ॥ गोचर्ममात्रामपि भुवं प्रदाय सर्व-
पापेभ्यः पूतो भवति ॥ ४ ॥**

प्रादेशमारभ्य गोचर्मपर्यन्तां भूमिं दत्त्वा तल्लोकानामन्यतममिष्टं लोकमामोति ॥ ३ ॥ संयोगान्तरमाह—

“ दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डा निवर्तनम् ।

दश तान्येव गोचर्मं दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥ ”

इत्युक्तलक्षणगोचर्मपरिमाणं भुवं दत्त्वा ब्रह्महत्यादिभ्यो महापातकेभ्यो मुच्यते ; यथा कौर्मै—

“ मुच्यते ब्रह्महा गोघ्नः पितृघ्नो गुस्तल्पगः ।

भूमिं सर्वगुणोपेतां दत्त्वा पापात् प्रमुच्यते ॥ ”

इति ॥ ४ ॥

गोप्रदानेन ‘स्वर्गलोकमामोति ॥५॥ दशधेनुप्रदो गोलोकान् ॥६॥

¹ सर्वदानानामभयदानेनाभीष्टलोकमामोति—ज.

^३ भूमिप्रदानेन—ख, ग, च, Jolly's edition.

^२ पात्र omitted in घ.

^४ स्वर्गमामोति—ज.

गां जातिमात्रं दोग्ध्रीमदोग्ध्रीं वा नीरोगामदुर्बलामुक्तविधिना दत्त्वा स्वर्गलोकमामोति ;

“ यथा कथंचिद् दत्त्वा गां धेनुं वाधेनुमेव वा ।

अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गे महीयते ॥ ”

इति योगिस्मरणात् ॥ ५ ॥ यथोपस्कराः दश धेनुः ^१सवत्सा दत्त्वा गोलोकानामोति । बहुवचनात् नानात्वं लोकानां गमयति । वर्णविशेषानादरेणेदम् । दशवर्णधेनुदाने तु तत्तत्फलमेव । यथा ब्राह्मे—

“ भोगसौख्यप्रदा श्वेता धूम्राभा पापनाशिनी ।

कृष्णा स्वर्णप्रदा ज्ञेया गौरी च कुलवर्धिनी ॥

रक्ता रुद्रप्रदा ज्ञेया पीता दारिद्र्यनाशिनी ।

पुत्रप्रदा कृष्णसारा नीला धर्मविवर्धिनी ।

कपिला सर्वपापघ्नी नानावर्णा च मोक्षदा ॥ ”

इति । तत्रैव वृषभाधिक्ये फलान्तरम्—

“ वृषभैकादशा दत्त्वा गा विप्राय समाहितः ।

शिवलोकमवामोति शिवाय प्रतिपाद्य च ॥ ”

इति ॥ ६ ॥

**शतधेनुप्रदो ब्रह्मलोकान् ॥ ७ ॥ सुवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां
मुक्तालाङ्गूलां कांस्योपदोर्हां वस्त्रोत्तरीयां दत्त्वा धेनुरोमसंख्यानि
वर्षाणि स्वर्गलोकमामोति ॥ ८ ॥**

शतं सवत्सा धेनूर्दत्त्वा नानाविधान् ब्रह्मलोकानामोति । अवान्तरमेवामिप्रायेण बहुवचनम् ॥ ७ ॥
सुवर्णशृङ्गीविधिमाह—

“ दशसौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्चपलान्विताः ।

पञ्चाशत्पलिकं ताम्रं कांस्यं स्यात् तावदेव तु ॥ ”

इति । उक्तपरिमाणमुवर्णादिशृङ्गादिमतीं मुक्तादामलाङ्गूलां कांस्यमय उपदोहो दोहनपात्रं यस्याः । ताम्रपृष्ठमपि ;

“ चामीकरमये शृङ्गे शुभे रौप्यमयाः खुराः ।

कांस्यजं दोहनं पृष्ठं ताम्रं वस्त्रयुगान्वितम् ॥

पुष्पमालावृता पट्टघण्टाचामरभूषिता ।

दातव्या पुच्छदेशे तु श्रद्धया दक्षिणान्विता ॥ ”

इति देवलस्मरणात् । सुशीला क्षीरिणी च ;

“ हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंवृता ।

सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । तां दत्त्वा गोरोमसमसंख्याकान् वत्सरान् स्वर्गमाप्नोति ॥ ८ ॥

**विशेषतः कपिलाम् ॥ ९ ॥ दान्तं धुरंधरं दत्त्वा दशधेनु-
प्रदो भवति ॥ १० ॥**

कपिला चेत् हेमशृङ्गादियुता दीयते, तदा विशेषत आसप्तमं कुलं स्वर्गं नयति ; “ कपिला चेत् तारयति भूयश्चासप्तमं कुलम् ” इति योगिस्मरणात् ॥ ९ ॥ दान्तं सुशिक्षितं धुरंधरं भारोद्धहनक्षमं गोदानविधिना विशेषविधिना च ; “ यो ददाति बलीवर्दमुक्तेन विधिना शुभम् ” इति स्कान्दात् ; “ उभयोः पार्श्वयोर्दत्त्वा छत्रोपानहकम्बलम् ” इति ब्राह्मणाच्च । उक्तेन स्वर्णशृङ्गादिना दोहनपात्रवर्जं दत्त्वा दशधेनुदानफलमाप्नोति ; “ दशधेनुप्रदानाच्च यत्कलं तत्समश्नुते ” इति भविष्योत्तरात् । देवलः—

“ वृषयुग्मं वृषं वापि दत्त्वा गत्वेश्वरालयम् ।

मुङ्क्ते मन्वन्तरं भोगान् द्विगुणान्^२ युग्मलाङ्गली ॥ ”

इति ॥ १० ॥

अश्वदः सूर्यसालोक्यमाप्नोति । ११ ॥

यथोक्तलक्षणमश्वं यथोक्तविधिना दत्त्वा सूर्यसालोक्यमाप्नोति^३ । यथा आदित्यपुराणे—

“ परिपूर्णाङ्गमुदितमुदासीनसमप्रभम् ।

सुविभक्तं सुकेशान्तं मुखक्षामं सुशोभनम् ॥

सर्वालङ्कारशोभाढ्यं दिव्यस्त्रगनुलेपनम् ।

सर्वोपकरणैर्युक्तं सर्वलक्षणशोभितम् ॥ ”

सर्वोपकरणानि खलीनपल्याणादीनि ।

“ दन्तेषु मुक्तिकास्तस्य प्रवालमधरोष्ठयोः ।

दद्याद् वज्रं तु नेत्राभ्यां वैडूर्यं वाप्यसंभवे ।

हेमरूप्ये च हस्ताभ्यां ताम्रं पादौ तु विन्यसेत् ॥ ”

^१ विशेषतश्च—अ.

^२ द्विगुणान् missing in ख, ग.

^३ आयाति—घ.

हस्तौ अग्रेतनौ पादौ । पादौ पश्चात्तनौ ।

“ अण्डौ चैवाण्डजैर्वस्त्रैर्विचित्रैः परिवेष्टयेत् । ”

अण्डजैः कौशेयैः ।

“ आदित्याभिमुखं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् । ”

इति । तस्यैव श्वेतत्वे विशेषो गारुडे—

“ श्वेतमश्वं शुभं स्नातं हेमपल्याणभूषितम् ।
 रौप्यैस्तु कटकैः शुद्धैः करिदन्तोपशोभितम् ॥
 वज्रनेत्रं खुरैस्ताम्रैः क्षौमपुच्छं सुवाससम् ।
 शुभ्रेण पट्टकेनैव संयुतं स्वायुधान्वितम् ॥
 धान्यरत्नोपरिस्थं तु बद्धकच्छं सुपट्टकम् । ”

पट्टकः गल्पट्टः ।

“ एवं सुतेजसं चाश्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ ”

इति ॥ ११ ॥

वासोदश्चन्द्रसालोक्यम् ॥ १२ ॥ सुवर्णदानेनाग्निसालोक्यम् ॥ १३ ॥

वस्त्रं सामान्यं दत्त्वा चन्द्रसालोक्यं भजते । विशेषतस्तत्फलं यथा—

“ दत्त्वा कार्पासिकं वस्त्रं स्वर्गलोके महीयते ।

दत्त्वा सरोमं तत्रापि फलं दशगुणं भवेत् ॥ ”

इत्यादि ज्ञेयम् ॥ १२ ॥ सुवर्णशब्दोऽत्र जातिवचनः ; रूप्यसाहचर्यात् । ततश्च गुञ्जार्धमारभ्य ^१शतभारपर्यन्तं दाने अग्निसालोक्यं फलम् । विशेषस्तु तत्र तत्रोक्त एव स्कान्दे । यथा—गुञ्जागुञ्जार्धदाने शिवलोकः । सुवर्णदाने स्वर्गलोकः । सुवर्णद्वितीये अक्षया गतिः । सुवर्णशते ब्रह्मलोकः । यावज्जीवनिर्वाहक्षमे सर्वे लोकाश्च । शतमाने सर्वमायुरित्यादि ज्ञेयमस्मत्कृतात् स्मृतिसिन्धोर्दानकाण्डात् ॥ १३ ॥

**रूप्यदानेन^१ रूपम् ॥ १४ ॥ तैजसानां पात्राणां प्रदानेन
 पात्रीभवति सर्वकामानाम् ॥ १५ ॥**

परिमाणविशेषानादरेण जातिमात्रं रूप्यं दत्त्वा रूपवान् भवति । परिमाणविशेषेण तु पापक्षयाद्यपि
स्कान्दे—

“ यः प्रयच्छति विप्राय रजतं चापि निर्मलम् ।
स विधूयाशु पापानि ^१स्वर्गे लोके महीयते ।
रूपवान् सुभगः श्रीमानिह लोके च जायते ॥ ”

इति ॥ १४ ॥ स्वर्णरूप्यादिपात्रदानेन धनपुत्रादिकामानां पात्रं भवति । स्कान्दे—

“ भाजनं यः प्रयच्छेत हैमं रत्नविभूषितम् ।
सोऽप्सरःशतसंकीर्णं विमाने दिवि मोदते ॥
राजतं यः प्रयच्छेत विप्रेभ्यो भाजनं शुभम् ।
स गन्धर्वपुरं प्राप्य ऊर्वइया सह मोदते ॥
ताम्रं यो भाजनं दद्याद् ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ।
स भवेद्यक्षराजस्य प्रभुर्बलसमन्वितः ॥ ”

आयसेऽप्येतदेव ;

“ ताम्रायसानां भाण्डानां दाता यक्षाधिपो भवेत् ।
यानि पापान्यनेकानि कामोत्थानि कृतानि च ।
कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥ ”

इति । पित्तलस्याप्येतदेव ; ताम्रयोनित्वात् । त्रपुसीसकयोस्तु मूलोक्तमेव फलम् । पात्रग्रहणादघटितदानेऽपि
फलविशेषः । स च यथाधातु । महाभारते—

“ ताम्रदः पुरुषो लोके भोगमाम्रोत्यनुत्तमम् ।
लोहारकूटयोर्दानात् कुप्यमाम्रोत्यसंशयम् ।
त्रपुसीसकयोर्दानाद् वह्निवृद्धिमवाप्नुयात् ॥ ”

इति । कुप्यं धनम् । आरकूटं कांस्यपित्तलादि ॥ १५ ॥

घृतमधुतैलप्रदानेनारोग्यम् ॥ १६ ॥ औषधप्रदानेन ॥ १७ ॥

घृतादिदानेनारोग्यम् ; अनागतरोगानुत्पत्तिः उत्पन्नस्य नाशश्चेति । संवर्तः—

“ ये तु क्षीरं प्रयच्छन्ति घृतं मधु गुडं दधि ।
चक्रवाकप्रयुक्तैस्तैर्विमानैर्यान्ति वै दिवम् ॥ ”

इति ॥ १६ ॥ औषधम् ; रसकाथादि । तद्दानेनापि आरोग्यम् । चकारात् पथ्यप्रदानेन च । नन्दिपुराणे—

“ सम्यगारोग्यशालायामौषधैः स्नेहपाचनैः ।

व्याधितं नीरुजीकृत्य अप्येवं करुणान्वितः ।

प्रयाति ब्रह्मसदनं कुलसप्तकसंयुतः ॥ ”

इति ॥ १७ ॥

लवणदानेन च लावण्यम् ॥ १८ ॥ धान्यप्रदानेन तृप्तिम्

॥ १९ ॥ सस्यप्रदानेन च ॥ २० ॥ ^१अन्नदः सर्वम् ॥ २१ ॥

लवणं शम्भलसैन्धवादि दत्त्वा सौन्दर्यातिशयमाप्नोति । देवीपुराणे—

“ लवणं च घृतं तैलं गुडं हिङ्गुं च भारत ।

कूश्माण्डं जीरकं चैव पत्रशाकं च शोभनम् ।

दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति द्विजवर्याय भक्तिः ॥ ”

इति ॥ १८ ॥ धान्यं वार्षिकं श्यामाकादि दत्त्वा सार्वकालिकीं तृप्तिमाप्नोति ॥ १९ ॥ सस्यानि हैमन्तिकवासन्तिकानि शालिगोधूमादीनि च दत्त्वा सार्वकालिकीं तृप्तिं लभते । सामान्यफलमिदम् । विशेषफलं विष्णुधर्मोत्तरे—“ रक्तशालिदः सूर्यलोकम् । सुगन्धशालिदो गन्धर्वलोकम् । महाशालिदो वसुलोकम् । काष्ठशालिदोऽलकावासम् । व्रीहिदः स्वर्गवासम् । यवदः शक्रलोकम् । गोधूमदो वसुलोकम् । प्रियङ्गुदो लोकप्रियः । मुद्गदः शक्रलोकम् । माषदो यमलोकम् । षष्टिकादो निर्ऋतिलोकम् । चीनचणकदो वरुणलोकम् । मसूरराजमाषदो वायुलोकम् ” इत्याद्युत्तरे ॥ २० ॥ अन्नम् अदनाहमोदनादि । तद्दः सर्वं पूर्वोक्तं लोकं प्राप्नोति । विष्णुधर्मोत्तरे—

“ अन्नं हि जीवितं लोके प्राणाश्चान्ननिबन्धनाः ।

अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदश्च तथाऽन्नदः ॥

भक्ष्यदः स्वर्गलोकम् । भोज्यदः शक्रलोकम् । लेह्यदोऽप्सरसाम् । चोष्यदो वसूनाम् । पानदो वारुणम् । पानकदः सर्वसमृद्धः । पायसदः क्षुत्पिपासारहितो गोलोकम् । गुडदः आरोग्यम् । शर्करादः वाञ्छितं कामम् । फाणितदः तृप्तिम् । खण्डदः सौभाग्यम् । द्राक्षेक्षुदः परं सौभाग्यम् । सक्तुदः तृप्तिम् ” इत्यादि ॥ २१ ॥

धान्यप्रदानेन सौभाग्यम् ॥ २२ ॥ तिलप्रदः प्रजामिष्टाम्
॥ २३ ॥ इन्धनप्रदानेन दीप्ताग्निर्भवति ॥ २४ ॥ संग्रामे च
१सर्वजयमामोति ॥ २५ ॥

अनुक्तधान्यदाने फलमाह । यानि अनुक्तानि धान्यानि कुलुत्थक्नेद्रवमण्डूकादीनि,^२ तेषां दाने सौभाग्यमामोति ; “अकीर्तितानामन्येषां दानात् स्वर्गमवाप्नुयात्” इति स्मरणात् ॥ २२ ॥ श्वेतान् कृष्णान् वा तिलान् दत्त्वा अभिलषितां संततिमामोति ; “यथेष्टं लोकमामोति तथा विप्रस्तिल्पदः” इति स्मरणात् ॥ २३ ॥ इन्धनं काष्ठादि । तद्दाने दीप्तौदर्याग्निर्भवति ; “जाङ्गलं चाग्निमान्द्यके” इति तुलाप्रकरणे ।

“यस्तापनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
सर्वार्थास्तस्य सिध्यन्ति तेजस्वी चैव जायते ॥”

इति कात्यायनः ॥ २४ ॥ इन्धनदानेन युद्धे जयं चामोति ॥ २५ ॥

आसनप्रदानेन स्थानम् ॥ २६ ॥ शय्याप्रदानेन भार्याम् ॥ २७ ॥

आसनं पीठास्तरणीयादि । तद्दाने राज्यस्थानमामोति ;

“आसनं यः प्रयच्छेत संवीतं ब्राह्मणाय वै ।
स राज्यस्थानमामोति तेजस्वी विगतज्वरः ॥”

इति स्कान्दात् ॥ २६ ॥

“तस्माच्छय्यां समासाद्य सारदारुमयीं दृढाम् ।
दन्तपत्रचितां रम्यां हेमरत्नाद्यलंकृताम् ॥
हंसतूलीप्रतिच्छन्नां शुभगण्डोपधानकाम् ।
प्रच्छादनपटीयुक्तां धूपगन्धाधिवासिताम् ॥”

इति । ‘तस्यां संस्थापयेद्वैमम्’ इत्यादिपूर्वोक्तविधिना शय्यां दत्त्वा उक्तलक्षणां भार्यां विन्देत ।

“यथा न कृष्ण शयनं शून्यं सागरजातया ।
शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥”

इति मन्त्रलिङ्गात् ॥ २७ ॥

१ शश्वजयम्—ज.

२ शय्यादानेन—ज.

३ मण्डकादीनि—घ.

४ हेमपट्टैरलंकृतम्—ख, ग.

उपानत्प्रदानेनाश्वतरीयुक्तं रथम् ॥ २८ ॥ छत्रप्रदानेन स्वर्गम्
॥ २९ ॥ तालवृन्तचामरप्रदानेनाध्वसुखित्वम् ॥ ३० ॥ वास्तु-
प्रदानेन^१ नगराधिपत्यम् ॥ ३१ ॥

चर्ममय्यौ उपानहौ दत्त्वा वामीयुक्तरथमाप्नोति । लैङ्गे—

“ दक्षमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
न तस्य मानसो दाहः कदाचिदपि जायते ॥ ”

इति । काष्ठपादुकादाने तु विशेषः—

“ ब्राह्मणाय सुशीलाय यो दद्यात् काष्ठपादुके ।
स वाहनेन दिव्येन दिवं गच्छति भोगवान् ॥ ”

इति ॥ २८ ॥ वंशशलाकादिनिर्मितं छत्रं दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति । लैङ्गे—

“ वर्षासु छत्रदानेन तथा ग्रीष्मे च नारद ।
सर्वाह्वाद्युतास्ते स्युः सर्वकामैश्च संयुताः ॥ ”

इति ॥ २९ ॥ तालवृन्तं व्यजनम् । चामरं वाल्यजनम् । ते दत्त्वा मार्गे सुखी भवति । विष्णुधर्मोत्तरे—

“ प्रदाय व्यजनं वांशं वंशे महति जायते ।
चर्मणं कर्मणां सिद्धिं दत्त्वा व्यजनमश्नुते ॥
तथैव दत्ते मायूरे नायुरेतस्य हीयते ।
पात्रे सपुत्रतामेति वास्त्रे च स्त्रैणवल्लभः ॥ ”

इति । पात्रं पत्रमयम् । वास्त्रं वस्त्रमयम् । भारते—

“ यस्तु भक्त्या द्विजाश्रयाय दद्याच्चामरमुज्ज्वलम् ।
स नृपत्वमवाप्नोति निःशेषावनिमण्डले ॥ ”

इति ॥ ३० ॥ वास्तु गृहम् । तत् दत्त्वा नगरप्रभुत्वमाप्नोति । मात्स्ये—

“ पक्वेष्टकामयं कृत्वा शैलजं वापि दारुजम् ।
मृन्मयं वापि भवनं शुभलक्षणसंयुतम् ॥
सप्राकारप्रतोलीकं कवाटार्गल्यान्वितम् ।
सुधावलिसं चतुरं विस्तीर्णाङ्गणशोभितम् ॥

शुभप्रवेशनिष्काममुपकार्यादिसंयुतम् ।
मत्तवारणशोभाढ्यं गवाक्षादिविभूषितम् ॥ ”

चतुरं चतुरश्रम् । मत्तवारणं गोपानसी ।

“गृहं दीपप्रभोद्द्योतशयनासनभाजनैः ।
उपस्कैश्च संपूर्णं सर्वधान्यप्रपूरितम् ॥ ”

इति । उपस्कराः गृहस्थमञ्चकादयः लोकप्रसिद्धाः ॥ ३१ ॥

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्ति दयितं गृहे^१ ।
तत्तद् गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ३२ ॥

इति ^२श्रीविष्णुस्मृतौ द्विनवतितमोऽध्यायः

प्रतिवस्तु दानवचनाशक्याह । यत् यस्य लोके प्रियं, गृहे स्वस्य पुत्रदारादीनां वा यद्भीष्टं,
तत्तदेव ‘अक्षय्यमिदं मेऽस्तु’ इति कामनया पात्रभूताय विप्राय देयम् ॥ ३२ ॥

इति ^३श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकालम्बजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिश्रीधर्माधिकारि^४श्रीरामपण्डितात्मज-
^४श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां
द्विनवतितमोऽध्यायः

^१ यच्चास्त्युपहितं गृहे—ज.

^३ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ वैजयन्त्यां द्विनवतितमोऽध्यायः—घ, च.

^२ वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विनवतितमं प्रकरणम्—ज

^४ श्री omitted in ग.

त्रिनवतितमोऽध्यायः

अब्राह्मणे दत्तं तत्सममेव पारलौकिकम् ॥ १ ॥ द्विगुणं
ब्राह्मणब्रुवे ॥ २ ॥ ^१सहस्रगुणं प्राधीते ॥ ३ ॥ अनन्तं वेद-
पारगे ॥ ४ ॥

त्रिनवतितमेन पात्रविशेषेण फलविशेषमाह । अब्राह्मणाः शातातपोक्ताः—

“अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिः शातातपोऽब्रवीत् ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनागतां तु यः पूर्वा सादित्यां चैव पश्चिमां ।
नोपासीत द्विजः संध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥”

इति । तस्मिन् यावत् दत्तं तावदेव परलोके उपतिष्ठते । न त्वब्राह्मणः क्षत्रियादिः ; समत्वायोगात् । यथा
बृहस्पतिः—

“शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं स्मृतम् ।
क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम् ॥”

इति ॥ १ ॥ आत्मानं ब्राह्मणं ब्रूत इति ब्राह्मणब्रुवः । तल्लक्षणमाह शातातपः—

“गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।
न कर्मविन्न चाधीते स भवेद् ब्राह्मणब्रुवः ॥”

इति । तस्मिन् दानमब्राह्मणदानाद् द्विगुणं परलोके भवति ॥ २ ॥ प्रकृष्टमधीतं यस्य यस्माद्वा असौ प्राधीतः ;
श्रोत्रिय आचार्यो वा । तस्मिन् अब्राह्मणदानात् सहस्रगुणं परलोके भवति ; “श्रोत्रिये चैव साहस्रम्”
इति बार्हस्पत्यात् ; “सहस्रगुणमाचार्ये” इति दक्षस्मरणात् ॥ ३ ॥

“ उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद् वेदपारगः ॥ ”

इति शतातपोक्तलक्षणे वेदपारगे दत्तं परत्रानन्तं भवति । अग्निहोत्रिणि च ; “ आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं
चामिहोत्रिणि ” इति बार्हस्पत्यात् ॥ ४ ॥

पुरोहितस्त्वात्मन एव पात्रम् ॥ ५ ॥ स्वसा ^१दुहितृजामा-
तरश्च ॥ ६ ॥

आत्मपुरोहित एव पात्रम् ; न परपुरोहितः ;

“ पुरोहिते च यदत्तं यदत्तं ग्रामयाजके ।
सेवकेषु च यदत्तं तद् वृथा दानमुच्यते ॥ ”

इति निन्दाश्रवणात् ॥ ५ ॥ स्वसादयोऽपि स्वस्यैव पात्रम् ; न परस्य ; स्वसादिशब्दानां संबन्धि-
शब्दत्वात् ॥ ६ ॥

न वार्यपि प्रयच्छेत बैडालव्रतिके द्विजे ।
न बकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥ ७ ॥
धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्रिको लोकदाम्भिकः ।
बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसंधकः ॥ ८ ॥
अधोदृष्टिनैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतपरो द्विजः ॥ ९ ॥

निषिद्धानाह । वक्ष्यमाणलक्षणे बैडालव्रतिके बकवृत्तौ पापे धर्मापदेशेन प्रायश्चित्तानुष्ठातरि
अवेदविदि द्विजलिङ्गधारिणि शूद्रे धर्मं जानन् जलमपि न दद्यात् । किं पुनर्गोभूमिहिरण्यादि ॥ ७ ॥

तल्लक्षणमाह । लोके ख्यात्यर्थं धर्मानुष्ठाता धर्मध्वजी । निषिद्धेऽपि लिप्सावान् लुब्धः । सर्वत्र
कपटानुवर्ती छाद्रिकः । लोकानां दम्भेनानुरञ्जकः लोकदाम्भिकः । हिंस्रः निर्दयः । सर्वद्रोग्धा
सर्वाभिसंधकश्च बैडालव्रतिकः बिडालस्येव अन्तं यस्यासौ तादृशो ज्ञेयः ॥ ८ ॥

किंच, अधः विषयान्तरनिवृत्तेव दृष्टिः यस्यासौ तथा । निकृतिः परपीडनं तद्यस्यासौ नैकृतिकः ।
यथाकथंचित् परपीडनेन स्वार्थसाधने निरतः । शठो वञ्चकः । मिथ्या परप्रतारणायैव विनयवान्
बकवृत्तिर्ज्ञेयः ॥ ९ ॥

ये बकव्रतिनो लोके ये च मार्जारलिङ्गिनः ।

ते पतन्त्यन्धतामिक्षे तेन पापेन कर्मणा ॥ १० ॥

न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।

व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥ ११ ॥

तयोर्निन्द्यत्वे हेतुमाह । ये बकवृत्तयः, ये च बैडालव्रतिकाः, ते सर्वेऽपि अन्धतामिक्षे नरके तेनैव कर्मणा पतन्तीति निन्धाः ॥ १० ॥

व्यतिरेकमुखेन पापं लक्षयति । यः पापं कृत्वा तन्निमित्तं प्रायश्चित्तं धर्मापदेशेन धर्मव्याजेन करोति, न^१ प्रायश्चित्तव्यपदेशेन, स तेन व्रतेन प्रायश्चित्तेनापि तत् पापं प्रच्छादयत्येव ; न नाशयति । कुत इत्यत आह । यतः स्त्रीशूद्रादीनामज्ञानामिदं दम्भनं प्रतारणमेव ; न पापोच्छेदकम् । अतः असौ पापोऽवधेयः ॥ ११ ॥

प्रेत्येह चेद्दशो विप्रो गर्ह्यते ब्रह्मवादिभिः ।

छद्मनाचरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ १२ ॥

अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।

स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ प्रजायते^२ ॥ १३ ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । ईदृशः धर्मच्छलेन प्रायश्चित्तकर्ता विप्रः वैदिकवर्यैः इहामुत्र गर्ह्यते । तच्च धर्मच्छद्मना आचरितं प्रायश्चित्तं व्रतं रक्षांसि गच्छतीति न तत् तथा कुर्यात् ॥ १२ ॥

अवेदविदं लक्षयति । न विद्यन्ते शिखासूत्रादीनि त्रैवर्णिकलिङ्गानि यस्यासौ अलिङ्गी शूद्रः लिङ्गिनामुक्तलिङ्गवतां त्रैवर्णिकानां शिखासूत्रादिधारणेन वृत्तिं जीवनोपायमुपजीवति, तस्यैवैनः प्राप्नोति ; तिर्यग्योनिं च प्राप्नोतीत्यसौ अवेदवित् अवधेयः । यद्यप्यत्र अवेदविदिति विशेष्यं नोपात्तं, तथापि स्थानप्रमाणेन तस्यैवेदं लक्षणमिति पर्यवस्यति ॥ १३ ॥

न दानं यशसे दद्यान् भयान्नोपकारिणे ।

न नृत्यगीतशीलेभ्यो धर्मार्थमिति निश्चितम्^३ ॥ १४ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ त्रिनवतितमोऽध्यायः

^१ न omitted in ग.

^३ निश्चयः—ज.

^२ च जायते—ज.

^४ वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिनवतितमं प्रकरणम्—ज.

निषिद्धान्तरमाह । यशसे यशःकारिणे स्तावकाय, भयाद् भयकारिणे शत्रवे, उपकारिणे मित्राय, वृत्त्यर्थं नर्तनगानपरेभ्यश्च धर्मसाधनं न दद्यादिति शास्त्रेषु निश्चितमेव । धर्मासाधनत्वात् लौकिककीर्त्यादि-साधनत्वमवगम्यते । तदिदं निषिद्धान्तरेऽपि समानम् ॥ १४ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज-
श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां
त्रिनवतितमोऽध्यायः

^१ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ वैजयन्त्यां त्रिनवतितमोऽध्यायः—घ, च; श्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ वैजयन्त्यां त्रिनवतितमोऽध्यायः—ज.

चतुर्नवतितमोऽध्यायः

गृही वलीपलितदर्शने वनाश्रयो भवेत्^१ ॥ १ ॥ अपत्यस्य
चापत्यदर्शने वा ॥ २ ॥

एवं गृहस्थधर्मानुक्त्वा इदानीं चतुर्नवतितमेन क्रमप्राप्तान् वानप्रस्थधर्मानाह । गृहीति गार्हस्थ्य-
नन्तर्यनियमायाधिकारिनिर्देशः । एतच्चाश्रमसमुच्चयाभिप्रायेण ; “ तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः
क्षेमं गच्छति ” इति ^२आपस्तम्बस्मरणात् । विकल्पे तु “ अविप्लुतब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तु तमावसेत् ”
इति ध्येयम् । अत्रोभयत्रापि यत्तच्छब्दाभ्याम् आश्रमस्यैव परामर्शः । वलीपलितदर्शने इति कालनियमः ।
वनाश्रय इति देशनियमः ; “ ग्रामं च न प्रविशेत् ” इति गौतमीयात् ॥ १ ॥ कालान्तरमप्याह ।
अपत्यं पुत्रः । तस्यापत्यं पौत्रः । तस्य दर्शने वा । चकारात् आयुषस्तृतीयभागे वा ; “ वनेषु तु विहृत्यैवं
तृतीयं भागमायुषः ” इति मानवीयात्^३ ॥ २ ॥

पुत्रेषु भार्या निक्षिप्य तयानुगम्यमानो वा ॥ ३ ॥ तत्रा-
प्यग्नीनुपचरेत् ॥ ४ ॥

तत्राधिकारिविशेषणमाह । पुत्रे पुत्रयोः पुत्रेषु वा भार्या सर्वर्णमसवर्णा वा अवश्यभरणीया-
मदत्तस्त्रीधनां भरणार्थं निक्षिप्य ; दत्तस्त्रीधनां तु पारतन्त्र्याय । यद्यपीदं द्वयमपि प्राप्तमेव, तथापि
नियमार्थं पुनर्वचनम् । निक्षेपश्चायं भार्यानुमतौ । अननुमतौ तु तयानुगम्यमानः सहितो वा वनं गच्छेत् ।
तयेति कुटुम्बोपलक्षणम् ; “ गृहान् हित्वा सदारः सप्रजः सहाभिभिर्बहिर्गामाद्वसेत् ” इति आपस्तम्बीयात् ।
सप्रजः ; यस्यापत्यस्य मातरं विना जीवनासंभवः, तेन सहित इत्यर्थः । जीवद्भार्यस्येदम् । मृत-
भार्यस्य तु केवलस्यैव वनवासः ; “ एको वा ” इति आपस्तम्बीयात् ॥ ३ ॥ तत्र अरण्येऽपि । अग्नीन्
श्रौताग्निम् औपासनं वा । तदुभयाभावे “ ऊर्ध्वं पञ्चभ्यो मासेभ्यः श्रामणकेनाग्निमाधाय ” इति
^४वसिष्ठोक्तवैखानसविधिना आहितं वा, सायंप्रातर्होमेन दर्शपूर्णमासादीष्टिभिश्च परिचरेत् । यथाह मनुः—

^१ भवति—ज,

^३ मानवात्—ख.

^२ आपस्तम्बीयात्—ग.

^४ वसिष्ठोक्तविधिना—घ.

“वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।
दर्शमस्कन्दयन् पर्व पौर्णमासं च शक्तितः ॥
ऋक्षेष्टद्याग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।
तुरायणं च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च ॥
वासन्तशारदैर्मध्यैर्मुन्यनैः स्वयमाहृतैः ।
पुरोडाशांश्चरुंश्चैव ^१विधिना निर्वपेत् पृथक् ॥ ”

इति । योगीश्वरोऽपि—“श्रौतं स्मार्तं फलमेकैः कर्म कुर्यात् क्रियास्तथा ” इति ॥ ४ ॥

अफालकृष्टेन पञ्च यज्ञान्न हापयेत् ॥ ५ ॥

तत्र द्रव्यमाह । न विद्यते फालकृष्टं यस्मिन्नत्रे तदफालकृष्टम् । अकृष्ट इत्यनेन सिद्धौ फालग्रहणं कुदालाद्युपलक्षणाय । तादृशेन नीवारवेणुश्यामाकादिना पञ्च यज्ञान् अग्निपितृदेवतातिथिभृत्यभरणरूपान् न हापयेत् । यथाह योगीश्वरः—

“अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृन् देवातिथिर्नपि ।
भृत्यांश्च तर्पयेच्छ्रमश्रुजटालोमभृदात्मवान् ॥ ”

इति । कुर्यादिति वक्तव्ये अत्यागवचनं सोमादित्यागार्थम् ; तेषां ग्राभ्यद्रव्यसाध्यत्वात् ; ग्राभ्याणां च “संत्यज्य ग्राभ्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम्” इति मनुवचनात् वानप्रस्थेन त्यक्तव्यत्वात् । तदाह आपस्तम्बः—“कर्माभ्यारभते सोमावरार्थानि ” इति । अवरार्थम् अर्वाचीनम् । न ब्रह्म-यज्ञादीन् ; ब्रह्मयज्ञस्यान्नसाध्यत्वाभावात् । ऋष्यभिप्रायं वा पञ्चग्रहणम् ; “देवपितृमनुष्यभूतर्षिपूजकः ” इति गौतमीयात् । देवादिद्रव्यविधानादात्मनोऽपि तद्द्रव्यत्वमेव ; शेषभोजननियमात् । यथाह मनुः—

“देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ।
शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयं कृतम् ॥ ”

इति ॥ ५ ॥

^२स्वाध्यायं च न जह्यात् ॥ ६ ॥ ब्रह्मचर्यं पालयेत् ॥ ७ ॥

स्वाध्यायः वेदाध्ययनम् । तन्न त्यजेत् । अध्ययनात्यागेनाध्यापनं त्याजयति ; तस्य वृत्त्यर्थत्वात् ; वृत्त्यर्थानां च त्यागात् । अनेन याजनादित्यागोऽपि गम्यते । अत एव योगीश्वरः—“निवृत्तश्च प्रतिग्रहात्” इति चकारेण तत् समुचितवान् । चकारात् दानं च न त्यजेत् ; “स्वाध्यायवान् दानशीलः ”

इति स्मरणात् ॥ ६ ॥ ब्रह्मचर्यं स्यनभिगमनम् । पालयेत् ; यावज्जीवमनुवर्तयेत् ; “ ऊर्ध्वरेताः क्षपाशयः ”
इति वासिष्ठात् । ब्रह्मचर्यवचनात् मध्वाद्यपि वर्जयेत् ;

“ वर्जयेन्मधुमांसानि भौमानि कवकानि च ।

भूस्तृणं शिग्रुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ ”

इति मानवात् । मांसवर्जनं संभवे । असंभवे तु गौतमः—“ प्रतिषिद्धवर्जं बैष्कमप्युपयुञ्जीत^१ ” इति ।
विष्का व्याघ्रादयः ; तैर्हतं बैष्कम् ॥ ७ ॥

चर्मचीरवासाः स्यात् ॥ ८ ॥ जटाश्मश्रुलोमनखांश्च

विभृयात् ॥ ९ ॥ त्रिषवणस्नायी स्यात् ॥ १० ॥

चर्मं कृष्णाजिनादि । चीरं वल्कलम् । दर्भादिनिर्मितं वासः, जीर्णवस्त्रखण्डो वा ; “ जीर्णानि चैव
वासांसि ” इति मानवात् । तानि वसीत । तत्र चर्म उत्तरीयार्थे ॥ ८ ॥ जटाः शिरसि । श्मश्रु मुखे ।
लोमानि कक्षोपस्थयोः । नखान् हस्तपादयोः । चकारात् अङ्गमलं च विभृयात् ; “^२अप्रयत्नः सुस्वार्थेषु ”
इति मानवात् ॥ ९ ॥ त्रिषवणं प्रातर्मध्याह्नापराह्नेषु स्नानशीलः स्यात् । पुनः क्रियावचनम् अशक्तौ
स्नानद्वयावबोधनाय ; “ प्रातर्मध्यंदिने स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ” इति कात्यायनीयात् । यत्तु “ सायं
स्नायात् प्रगे तथा ” इति मानवं, तत् होमाङ्गस्नानप्राप्त्यर्थम् ; “ अभिषिक्तश्च जुहुयात् ” इति
आपस्तम्बीयात् ॥ १० ॥

कपोतवृत्तिर्मासनिचयः संवत्सरनिचयो वा ॥ ११ ॥ संवत्सर-

निचयी पूर्वनिचितमाश्वयुज्यां जज्ञ्यात् ॥ १२ ॥

कपोतस्येव वृत्तिर्यस्यासौ तथा ; अश्वस्तन इति यावत् । मासं निचयो यस्यासौ तथा ; त्रिंशद्दिन-
भोज्यान्नसंचयवानिति । संवत्सरं निचयो यस्यासौ तथा ; द्वादशमासभोज्यान्नसंचयवानिति । वाशब्दात्
षण्माससंचयवानपि स्यात् ;

“ सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससंचयिकोऽपि वा ।

षण्मासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा ॥ ”

इति स्मरणात् ॥ ११ ॥ विशेषमाह । यः वर्षभोज्यमन्नं संचिनोति, असौ पूर्वसंचितमन्नमाश्वयुज्यां पौर्णमास्यां
सर्वं संत्यज्यान्यदुपाददीत ; “ नातिसंवत्सरं भुञ्जीत ” इति गौतमीयनिषेधात् ॥ १२ ॥

ग्रामादाहृत्य वाश्रीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् ।

^१पुटेनैव पलाशेन पाणिना शकलेन वा ॥ १३ ॥

इति ^२श्रीविष्णुस्मृतौ चतुर्नवतितमोऽध्यायः

उक्तासमर्थे प्रत्याह । वानप्रस्थः ग्रामादष्टौ ग्रासानाहृत्याशनीयात् । वाशब्दात् अष्टभिर्जीवनासंभवे षोडशापि ; “ अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्या वानप्रस्थस्य षोडश ” इति स्मरणात् । ग्राम्यविधानादेव वन्य-
नियमोऽर्थलुप्तः । इदं च वनवासिषु भिक्षासंभवे ;

“ तापसेष्वेव विप्रेषु पात्रिकं भैक्ष्यमाचरेत् ।

गृहमेधिषु वान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ ”

इति मानवात् । भोजनपात्रमाह । पुटं पर्णद्रोणः । पलाशम् अस्यूतमेव पर्णम् । पाणिः पाणितलम् ।
शकलं धटादिकपालम् । तेन वा अश्रीयात् ॥ १३ ॥

इति ^३श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज-

श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

चतुर्नवतितमोऽध्यायः

^१ प्रतिगृह्य पुटेनैव—ज.

^२ वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्नवतितमं प्रकरणम्—ज, ठ.

^३ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ वैजयन्त्यां चतुर्नवतितमोऽध्यायः—घ, च ; श्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डितकृतौ
श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ वैजयन्त्यां चतुर्नवतितमोऽध्यायः—ग.

पञ्चनवतितमोऽध्यायः

वानप्रस्थस्तपसा शरीरं शोषयेत्^१ ॥ १ ॥ ग्रीष्मे पञ्चतपाः
स्यात् ॥ २ ॥ ^२आकाशशायी प्रावृषि ॥ ३ ॥ आर्द्रवासा
हेमन्ते ॥ ४ ॥

पञ्चनवतितमेनावशिष्टान् वानप्रस्थधर्मानाह । उक्तलक्षणो वानप्रस्थो वक्ष्यमाणेन तपसा शरीरं
शोषयेत् कृशीकुर्यात् ॥ १ ॥ तप एवाह । “व्यूतुः संवत्सरः” इति श्रुतेः चैत्राद्याषाढान्तचतुर्मासात्मके
ग्रीष्मे पञ्च तपांसि कायसंतापा यस्यासौ तथा भवेत् ; पञ्चाग्निसेवनं कुर्यादित्यर्थः ; “ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थः”
इति स्मरणात् ॥ २ ॥ श्रावणादिकार्तिकान्तचतुर्मासात्मके वर्षर्तौ अनाच्छन्ने देशे शयनशीलः स्यात्
॥ ३ ॥ मार्गशीर्षादिफाल्गुनान्तचतुर्मासात्मके हेमन्ते आर्द्रवस्त्रधरः स्यात् ॥ ४ ॥

नक्ताशी स्यात् ॥ ५ ॥ ^३एकान्तरद्वयन्तरत्रयन्तराशी वा
स्यात् ॥ ६ ॥

भोजनकालमाह । दिवाहृतस्यापि नक्तमेव भोजनशीलः स्यात् ; “नक्तं चान्नं समश्नीयाद् दिवा बाहृत्य
शक्तितः” इति मानवात् ॥ ५ ॥ एकं द्वे त्रीणि वा दिनान्यन्तरा त्यक्त्वा नक्तं भुञ्जीत ; “चतुर्थकालिको वा
स्याद्यद्वाप्यष्टमकालिकः” इति मानवात् । चतुर्थाष्टमयोरन्तरा षष्ठकालिकोऽपि । वाशब्दात् पक्षाद्यन्तरेऽपि ;
“पक्षे गतेऽथवाश्रीयान्मासे वाहनि वा गते” इति योगिस्मरणात् । पूर्वपूर्वाभ्यासे उत्तरोत्तरारम्भः ॥ ६ ॥

पुष्पाशी ॥ ७ ॥ फलाशी^४ ॥ ८ ॥ शाकाशी ॥ ९ ॥ पर्णाशी
वा ॥ १० ॥ ^५यवान्नं पक्षान्तयोर्वा सकृदश्नीयात् ॥ ११ ॥

भोज्यान्तरमाह । पुष्पाण्येव तिन्त्रिण्यादीनामशितुं शीलमस्यासौ तथा भवेत् ॥ ७ ॥ फलानि
बदरादीन्यश्नीयात् ॥ ८ ॥ शाकमारण्यं द्रोणपुष्पादि ॥ ९ ॥ पर्णानि बिल्वादीनाम् । वाशब्दात् कन्द-

^१ उपशोषयेत्—ज, ठ.

^३ एकान्तराशी वा—ज, ठ.

^२ This Sūtra read after Sūtra 5 in ज.

^४ मूलाशी added in ज, ठ.

^५ यवान्नं—ज, ठ.

मूलानि ; “पुष्पमूलफलैर्वापि ” इति मानवात् । पुष्पादीनि च कालपक्वानि स्वयं शीर्णानि ; “कालपक्वैः स्वयं शीर्णैः ” इति तस्यैव स्मरणात् ॥ १० ॥ यवान्नं यवागूः । तां पौर्णमास्यावास्यायोर्वा सकृदभूयात् नक्तम् ; “पक्षान्तयोर्वाप्यभूयाद्यवागूं कथितां सकृत् ” इति मानवात् ॥ ११ ॥

चान्द्रायणैर्वा वर्तेत ॥ १२ ॥ अश्मकुट्टः ॥ १३ ॥ दन्तो-
ल्लखलिको वा ॥ १४ ॥

चान्द्रायणैः उक्तलक्षणैः । बहुवचनम् अनेकोक्तविधोपसंग्रहार्थम् । तैर्वर्तेत ; कालं नयेत् । वाशब्दः कृच्छ्रोपसंग्रहार्थः ; “चान्द्रायणैर्नयेत् कालं कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत् सदा ” इति योगिस्मरणात् ॥ १२ ॥ अश्ममयेन येन केनापि कुट्टयति वितुषीकरोति इत्यश्मकुट्टः स्यात् ॥ १३ ॥ दन्ता एव उल्लखलं वैतुष्यसाधनं यस्यासौ ; तथा स्यात् । वाशब्दात् अग्निपक्वाशी कालपक्वाशी वा स्यात् ; “अग्निपक्वाशनो वा स्यात् कालपक्वाशनोऽपि वा ” इति मानवात् । तस्य धर्मान्तरमप्याह योगीश्वरः—

“स्वप्याद्भूमौ शुची रात्रौ दिवा संप्रपदैर्नयेत् ।
स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥
अग्नीन् वाप्यात्मसात्कृत्वा वृक्षावासो मिताशनः ।
वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदा वर्ष्मसंक्षयात् ॥ ”

इति ॥ १४ ॥

तपोमूलमिदं सर्वं देवमानुषिकं^१ जगत् ।

^२तपोमध्यं तपोऽन्तं च तपसा च तथा धृतम् ॥ १५ ॥

^३यदुश्चरं यदुरापं यद्दूरं यच्च दुष्करम् ।

सर्वं तत् तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ १६ ॥

इति ‘श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चनवतितमोऽध्यायः

तपः प्रशंसति । दैविकस्य मानुषस्य वा जगतः स्थावरजङ्गमात्मकस्य विश्वस्योत्पत्तिस्थितिप्रलयाः स्थितौ व्यवहारक्षमता च तपसैव निष्पद्यन्त इति ॥ १५ ॥

^१ देवमानुषजं—घ.

^२ This and the next line omitted in ज.

^३ यद् दुस्तरं दुरापं यत् यद् दुर्गं यच्च दुष्करम्—ठ.

^४ बैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चनवतितमं प्रकरणम्—ज, ठ.

किंच यत् दुश्चरं दुर्ज्ञेयं संकल्पयितुमशक्यम्; यत् संकल्पितमपि बहुतरान्तरायच्छन्नत्वात् प्राप्तु-
मशक्यम्; यच्च असमानदेशकालतया दूरम्; यच्च दुःखकृतिसाध्यतया दुष्करम्; तत् सर्वमपि तपसः
साध्यते । यतस्तपः फलस्यातिक्रमार्हं न भवति । सति तपसि न फलमित्यसंभवीति ॥ १६ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मजः

^३श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

पञ्चनवतितमोऽध्यायः

^१ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ पञ्चनवतितमोऽध्यायः—घ, च.

^२ श्री omitted in गं.

षण्णवतितमोऽध्यायः

अथ त्रिष्वाश्रमेषु ^१पक्ककषायः प्राजापत्यामिष्टिं कृत्वा
सर्ववेदसं दक्षिणां ^२दत्त्वा ^३प्रव्रज्याश्रमी स्यात् ॥ १ ॥

वनस्थधर्मोक्त्यनन्तरं क्रमप्राप्तान् संन्यासिधर्मान् षण्णवतितमाध्यायेनाह । संन्यासिधर्मप्रस्तावाय अथ-
शब्दः ; आनन्तर्यस्य पाठेनैव सिद्धेः । त्रिष्वाश्रमेष्वित्यनेन आश्रमसमुच्चयोऽभिप्रेतः । तत्र विषयदोषदर्शनेन
पक्ककषायः निवृत्तविषयवासनः । अनेन आश्रमविकल्पोऽपि द्योतितः ; ब्रह्मचर्यादावपि वैराग्येण विषयवासना-
निवृत्तिरिति ज्ञात्वा । तदेतदुभयं जाबालश्रुतौ श्रूयते—“ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेद् । गृही भूत्वा
वनी भवेद् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा ” इति । प्रजापति-
देवताकामिष्टिं कृत्वा प्राजापत्यं स्थालीपाकं वा ; “य एवाहिताग्नेः पुरोडाशः, स एवानाहिताग्नेः
स्थालीपाकः ” इति परिशिष्टवचनात् । तस्यां च सर्वं वेदः इति सर्ववेदसं सर्वं धनं दक्षिणां दत्त्वा
बोधायनाद्युक्तविधिना प्रव्रज्याश्रमी संन्यासी स्यात् ; प्रपरिपूर्वस्य व्रजतेः त्यागार्थत्वात् । अत्र च ब्राह्मण-
स्यैवाधिकार इति मनुः—“आत्मन्यग्निं समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ” इत्युपक्रम्य “एष
वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ” इत्युपसंहारात् । ‘त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः ’
इति सूत्रवचनात् त्रैवर्णिकानामित्यन्ये । त्रैवर्णिकस्त्रीणामपीति बोधायनः ; “स्त्रीणां चैके ” इति
स्मरणात् ॥ १ ॥

आत्मन्यग्नीनारोप्य^४ भिक्षार्थं ग्राममियात् ॥ २ ॥ सप्ता-
गारिकं भैक्षमाचरेत्^५ ॥ ३ ॥

इष्टिदक्षिणान्ते श्रौतान् स्मार्तं वामिमात्मन्यारोप्य संन्यासपैषं त्रिरुच्चार्थं भिक्षार्थमेव ग्रामं प्रविशेत्,
नान्यथा ॥ २ ॥ सप्तस्वगारेषु भवं सप्तागारिकं भैक्षं भिक्षासमूहम् ; “ग्रासमात्रा भवेद्विक्षा ” इति
स्मरणात् सप्तग्राससमूहं गृहीयात् । अशक्तौ अष्टौ ग्रासान् ; “अष्टौ ग्रासा मुनेर्भैक्षम् ” इति स्मरणात् ।
शक्तौ न्यूनमपि ;

^१ परिपक्क—ज.

^२ ब्रह्माश्रमी—ज, ठ.

^४ समारोप्य—ज.

^३ दत्त्वा omitted in ठ.

^५ आदद्यात्—ज, ठ.

“ अष्टौ ग्रासान् समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा ।

अद्भिः प्रक्षाल्य ताः सर्वास्ततोऽश्वीयाच्च वाग्यतः ॥ ”

इति संवर्तीयात् । तान्यप्यसंकल्पितानि ; “ सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्ष्यम् ” इति वासिष्ठात् ।
मनुरपि,

“ न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरथवा श्वभिः ।

आकीर्णं भिक्षुकैरन्यैरगारमुपसंभजेत् ॥ ”

इति ॥ ३ ॥

अलाभे न व्यथेत ॥ ४ ॥ न ^१भिक्षुकं भिक्षेत ॥ ५ ॥

भुक्तवति जने अतीते पात्रसंपाते ^२भैक्षमादद्यात् ॥ ६ ॥

सप्तानामपि मध्ये यत्र गृहे भिक्षा न लभ्यते, तत्र दुःखं क्रोधं वा न कुर्यात् । अलाभे दुःखनिषेधात्
लाभे सुखस्यापि निषेधोऽर्थसिद्धः ; “ अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ” इति मानवात्
॥ ४ ॥ भिक्षुरेव भिक्षुकः यतिः । तद्विक्षितं नादद्यात् । भिक्षुनिषेधात्^३ आश्रम्यनुज्ञायते । प्राधान्येन गृहस्थः
॥ ५ ॥ गृहस्थस्य परिजने भुक्तवति पाकपात्राणां संपाते प्रक्षाल्य न्युब्जीकरणे च कृते, अस्य वा
शिष्टादन्नात् भैक्षं याचेत । यथाह मनुः—

“ विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।

वृत्ते शरावसंपाते नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत् ॥ ”

इति । अनेन सायाहो लक्ष्यते ;

“ अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्नेऽनभिलक्षितः ।

रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । ततोऽर्थात् सकृत्त्वं सिध्यति ;

“ एककालं चरेद्भिक्षां प्रसजेन्न तु विस्तरे ।

भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जते ॥ ”

इति मानवात् । अशक्तौ सायं प्रातः ; “ ब्राह्मणकुले ^४यल्लभेत, तद्भुञ्जीत सायं प्रातर्मधुमांसवर्जम् ” इति
वासिष्ठात् ॥ ६ ॥

^१ भैक्षुकमनुभिक्षेत—ठ.

^३ प्रतिषेधात्—ग.

^२ भिक्षाम्—ज, ठ.

^४ यावत्—ग.

^१मृन्मये दारुपात्रेऽलाबुपात्रे वा ॥ ७ ॥ तेषां च तस्याद्विः
शुद्धिः स्यात्^२ ॥ ८ ॥

मिक्षापात्राण्याह । मृन्मयं शरावादि । दारुपात्रं काष्ठमयम् । अलाबुः तुम्बी ; तन्मयम् । वाशब्दात्
वेणुमयं च ; “यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्वालाबुमयानि च” इति योगिस्मरणात् । अलाबुः बिल्वनारि-
केलादीनामप्युपलक्षणम् ; “गोवालैः फल्संभुवाम्” इति शुद्धिसाम्यात् ॥ ७ ॥ तेषां पात्राणां, तस्य भैक्षस्य
च अद्विः प्रक्षालनाच्छुद्धिः । चकारः पात्रशुद्धौ गोवालसमुच्चयार्थः ; “^३सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोवालै-
श्चावघर्षणम्” इति स्मरणात् ; भैक्षस्य च प्रणवाभिमन्त्रणसमुच्चयार्थः ; “तदद्विः प्रक्षाल्य प्रणवेनाभिमन्त्र्या-
श्रीयत्” इति स्मरणात् ॥ ८ ॥

अभिपूजितलाभादुद्विजेत ॥ ९ ॥ शून्यागारनिकेतनः स्यात्
॥ १० ॥ वृक्षमूलनिकेतनो वा ॥ ११ ॥ न ^४ग्रामे द्वितीयां रात्रि-
भावसेत् ॥ १२ ॥

अभिपूजितं मिष्टानम् ; तल्लाभात् उद्वेगवान् भवेत् ; न संतुष्येत् ; “अभिपूजितलभैस्तु यतिर्मुक्तोऽपि
बध्यते” इति मानवात् ॥ ९ ॥ यन्निर्जनं गृहं तत्र वसेत् । शून्यत्वाभिधानात् गुहागह्वराद्युपलक्ष्यते
॥ १० ॥ वृक्षमूलेष्वेवावतिष्ठेत् ; “अनग्निरनिकेतः स्यात्” इति मानवात् । वाशब्दात् एकाकी भवेत् ;
“एकारामः परिव्रज्य” इति योगिस्मरणात् ॥ ११ ॥ वर्षाभ्योऽन्यत्र ग्रामे एकरात्रं वसेत् । नगरे
पञ्चरात्रम् ;

“एकरात्रं वसेद् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांस्तु चतुरो वसेत् ॥”

इति कण्वस्मरणात् । इदं चाशक्तौ । शक्तौ तु मासद्वयमेव ; “ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी”
इति शङ्खस्मरणात् ॥ १२ ॥

कौपीनाच्छादनमात्रमेव वसनमादध्यात् ॥ १३ ॥

कौपीनं गुदम् । तदाच्छाद्यते यावता तावत्येव मात्रा परिमाणं यस्य तत् तथा ; तावदेव वस्त्रं
गृहीयात्, नाधिकम् । शक्तस्येदम् ; अशक्तस्य तु “एकशाटी स्यात्” इति स्मृत्यन्तरोक्तं ज्ञेयम् ।
एवकारेण परिग्रहान्तरनिवृत्तिः ; “अनिचयो भिक्षुः” इति गौतमीयात् । तत्र देवलीयो विशेषः—

^१ मृन्मयेऽलाबुपात्रे दारुपात्रे वा—ठ.

^३ From सलिलैः up to समुच्चयार्थः; omitted in ख.

^२ स्यात् omitted in ठ.

^४ ग्राम—घ, च.

“काषायी मुण्डस्त्रिदण्डी कमण्डलुपवित्रपादुकासनकन्थामात्रः” इति । काषायी गैरिकारक्तवसनः । मुण्डः ; “मुण्डः शिखी वा” इति गौतमीयात् विकल्पः । त्रिदण्डी एकदण्डी वा ; “एकदण्डी त्रिदण्डी वा” इति बोधायनीयात् । यज्ञोपवीतमपि वैकल्पिकम् ;

“यज्ञोपवीते द्वे धार्ये गृहिभिर्वनिभिस्तथा ।

एकमेव समुद्दिष्टं यतीनां व्रतिनां तथा ॥”

इति स्मरणात् ; “केशान् यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः” इति बाष्कलस्मरणाच्च । पवित्रं वस्त्रखण्डो जलपावनार्थः । शेषं प्रसिद्धम् । एषां च व्यवस्था एकदण्डत्रिदण्डसंन्यासाभिप्रायेण ;

“सशिखं वपनं कृत्वा बहिः सूत्रं त्यजेद् बुधः ।

एकदण्डं गृहीत्वा च भिक्षुधर्मं समाचरेत् ॥

शिखी यज्ञोपवीती च यद्वा ज्ञानप्रबोधितः ।

त्रिदण्डग्रहणं कृत्वा भिक्षुधर्मं समाचरेत् ॥”

इति ^१स्मृत्यन्तरात् ॥ १३ ॥

^२दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥ १४ ॥ वस्त्रपूतं जलमादद्यात्

॥ १५ ॥ सत्यपूतं वदेत् ॥ १६ ॥ मनःपूतमाचरेत् ॥ १७ ॥

दृष्ट्या अवेक्ष्य पादन्मासं कुर्यात् ; अन्यथा कीटादिवधप्रसङ्गः ॥ १४ ॥ वस्त्रेण पावितं जलं गृहीयात् ; नापावितम्, उक्तदोषावसरात् ॥ १५ ॥ यथार्थप्रतिपादनेन पवित्रितं वाक्यं वदेत् ; न मिथ्याम् । “नानृतं वदेत्” इति सामान्यनिषेधेऽपि पुनर्वचनं प्रायश्चित्तचातुर्गुण्यार्थम् ; “यतीनां ^३तु चतुर्गुणम्” इति स्मरणात् ॥ १६ ॥ वैकल्पिके सांशयिके वा शुद्ध्यादौ यत्र मनःप्रसादः तदाचरेत् ॥ १७ ॥

^४मरणं नाभिकामयेत जीवितं च ॥ १८ ॥ अतिवादां-
स्तितिक्षेत ॥ १९ ॥ न कंचनावमन्येत ॥ २० ॥ निराशीः स्यात्
॥ २१ ॥ निर्नमस्कारः ॥ २२ ॥

^१ स्मरणात्—घ.

^२ Sūtra-s 14 to 17 read in ग, ठ as a single verse :

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।

सत्यपूतं वदेद्वाक्यं मनःपूतं समाचरेत् ॥

^३ च—ग.

^४ मरणं च—ठ.

¹जीवनमरणविषयिणीं कामनां न कुर्यात् 'चिरं जीवेयम्, क्षिप्रं म्रियेय' इति ॥ १८ ॥
वादमतिकान्ता अतिवादाः अवचनीयानि । तान्यपि परोक्तानि तितिक्षेत क्षमेत ॥ १९ ॥ न कस्या-
प्यवमानं कुर्यात् ॥ २० ॥ नमस्कृतोऽपि आशिषं न प्रयुञ्जीत ; किं तु नारायणस्मरणं कुर्यात् ;

“ नमो नारायणायेति गृहस्थः प्रणमेद्यतिम् ।

ब्रूयुर्नारायणेत्येव यतयो ब्रह्मिवादिताः ॥ ”

इति । भिक्षार्थमाशिषं न प्रयुञ्जीतेत्यन्ये,

“ ²न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।

नानुशासनवादाभ्यां ³भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ ”

इति मानवात् ॥ २१ ॥ नमस्कृतो न नमस्कुर्यात्, किं तु नारायणं स्मरेदित्युक्तम् । भिक्षार्थं प्रणतिं
न कुर्यादित्यन्ये ॥ २२ ॥

वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः ।

नाकल्याणं न कल्याणं तयोरपि च चिन्तयेत् ॥ २३ ॥

तर्हि कीदृक् स्यादित्यत आह । वासी काष्ठतक्षणसाधनमस्त्रम् । तया य एकं बाहुं तक्षति, यश्चापरं
चन्दनेन उक्षति, तयोरुभयोरपि शापानुग्रहौ न कुर्यात् ॥ २३ ॥

⁴प्राणायामधारणाध्याननित्यः स्यात् ॥ २४ ॥

प्राणानामन्तः संचारिणां वायूनामायामो निरोधः पञ्चदशमात्रापरिमितः । ते त्रयो धारणाः । तास्तिस्रो
योगः बाह्यविषयचित्तवृत्तिनिरोधः । तेन आत्मध्यानं वक्ष्यमाणम् । तानि प्राणायामादीनि नित्यानि
आवश्यकानि यस्य स तथोक्तः स्यात् । तदुक्तं योगशास्त्रे—

“ ⁵संभ्राम्य छोटिकां दद्यात् कराग्रं जानुमण्डले ।

मात्राभिः पञ्चदशभिः प्राणायामोऽधमः स्मृतः ॥

मध्यमो द्विगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणो धारणा स्मृता ।

त्रिभिस्त्रिभिः स्मृतैकैकैस्ताभिर्योगस्तथैव च ॥ ”

¹ जीवित—च.

³ भिक्षार्थं प्रणतिं न च—ख, ग.

A—51

⁴ यमनियमप्राणायाम—ज, ट.

² न चोत्पत्ति—घ.

⁵ संमाध्य—ख, ङ.

इति । योगीश्वरोऽपि^१—

“ तनो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः ।

धारयेत् तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुधः ॥ ”

इति ॥ २४ ॥

संसारस्यानित्यतां पश्येत् ॥ २५ ॥ शरीरस्याशुचिभावम्
॥ २६ ॥ जरया रूपविपर्ययम् ॥ २७ ॥ ^२शरीरमानसागन्तुक-
व्याधिभिश्चोपतापम् ॥ २८ ॥ सहजैश्च ॥ २९ ॥

ब्रह्मविषयेभ्यश्चित्तनिवृत्त्युपायमाह । संसरन्ति प्राणिनोऽस्मिन्निति संसारो लोकः ; तस्य स्वर्गमर्त्य-
पातालदेरनित्यतां विनाशं पश्येत्-शास्त्रेणानुभवेन च । यथाह योगीश्वरः—

“ गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ।

फेनप्रसृत्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥ ”

इति ॥ २५ ॥ शुक्रशोणिताद्यारब्धत्वेन मलमूत्राद्यशुचिद्रव्यसंपर्कित्वेन चाशुचित्वं देहस्यानुचिन्तयेत्
वैराग्यजननाय ॥ २६ ॥ जरा तुरीयावस्था ; तया रूपस्य यौवनीयशरीरदाढ्यादेः विपर्ययः बलीपलिता-
द्यभिभवः ; तं च पश्येदिति सर्वत्र संबन्धनीयम् ॥ २७ ॥ शरीराः व्याधयः अर्शःप्लीहादयः । मानसाः
मनोविक्षेपादयः । आगन्तुकाः वातपित्तद्वेकादयः । चकारात् आधयश्च । तेऽपि शरीरविषयत्वेन शरीराः ।
मनोमात्रजन्यत्वेनार्थकामादिविषया मानसाः । आगन्तुकाः शत्रुकृतभयक्रोधादिजन्या मनःपीडादयः ; तैरुपतापः
संज्ञरः ; तम् ॥ २८ ॥ सहैव शरीरेण जायन्त इति सहजाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः ;
तैश्चोपतापम् । चकारात् नानायोगिषु संसरणम् ; “ भवो जातिसहस्रेषु ” इति योगिस्मरणात् ॥ २९ ॥

नित्यान्धकारे गर्भे वसतिम् ॥ ३० ॥ मूत्रपुरीषमध्ये च ॥ ३१ ॥

तत्र च शीतोष्णदुःखानुभवनम्^३ ॥ ३२ ॥ ‘जन्मसमये योनि-
संकटनिर्गमनात् महद्दुःखानुभवनम् ॥ ३३ ॥

चन्द्रसूर्याद्युद्योताभावेन नित्यमन्धकारो यस्मिन् ; तादृशे गर्भे वसतिम् ॥ ३० ॥ मूत्रपुरीषाशययोर्मध्यस्थे
गर्भाशये वसतिम् । चकारात् करपादसंयमनाधोमुखत्वादि च ॥ ३१ ॥ तत्र गर्भाशये^४ मातृमुक्तपीत-
शीतोष्णाक्षपानादिजन्यं शीतोष्णानुभवदुःखं च ॥ ३२ ॥

^१ योगीश्वरीयेऽपि—ग.

^२ शरीरमानसागन्तुभिश्च—ज.

^३ अनुभवम्—ठ.

^४ This Sūtra omitted in ज, ठ.

^५ भुक्त omitted in ग.

“चतुर्विंशाद्गुलं योनिमण्डलं जायते स्त्रियाः ।
परीणाहश्च गर्भस्य प्रसवे पञ्चविंशकः ॥
तेन निर्गमने दुःखं योनेर्गर्भस्य जायते ।
प्रसूतिवातैः स बलाद्योनेर्निष्कास्यते चिरात् ॥”

इति आदिपुराणात् जन्मकाले योनेः संकीर्णतया निर्गमे महतो गर्भस्य दुःखानुभवः ॥ ३३ ॥

बाल्ये मोहं गुरुपरवश्यताम् ॥ ३४ ॥ अध्ययनादनेकक्लेशम्
॥ ३५ ॥ यौवने च विषयाप्राप्तावमार्गेण तदवाप्तौ विषयसेवनान्नरके
पतनम् ॥ ३६ ॥ अप्रियैर्वसतिं प्रियैश्च विप्रयोगम् ॥ ३७ ॥ नरके
च^१ सुमहदुःखम् ॥ ३८ ॥ संसारसंस्तौ तिर्यग्योनिषु च ॥ ३९ ॥

बाल्यमा पञ्चमाद्वर्षात् । तत्र मोहं हिताहितापरिज्ञानम् । तत ऊर्ध्वं कर्तव्याकर्तव्यादौ गुरुणा
मातापित्रादीनां परा अनतिक्रमणीया वश्यता अधीनता, ताम् ॥ ३४ ॥ तत उपनीतस्य ^२विद्याध्ययने
गुरुशुश्रूषाध्ययनावधानाद्यनेकक्लेशम् ॥ ३५ ॥ तारुण्ये पुनः स्वच्छन्दनवनिताद्यनेकविषयाप्राप्तावनेकक्लेशं,
तेषामेव विषयाणां निषेधातिक्रमेण प्राप्तानां सेवनेन नरकपातं च । तद्विषयशब्दयोः विग्रहवाक्ये
षष्ठ्यन्ततया सामानाधिकरण्यम् ॥ ३६ ॥ अप्रियैः मनोदुःखकरैः सह वासः ; प्रियैः पुत्रकलत्रादिभिश्च
विप्रयोगः ॥ ३७ ॥ निषिद्धकर्मणा पूर्वोक्ते नरके सुतरां सांसारिकादतिशयेन महच्चिरकालानुगतं दुःखम् ।
चकारात् यान्यमार्गोद्भवं च ॥ ३८ ॥ नरकभोगानन्तरं दुःखोद्योगेण संसारप्राप्तौ जायमानासु श्वसृगालादियोनिषु
वर्तमानं दुःखम् । चकारात् वृक्षगुल्मादियोनिषु च ॥ ३९ ॥

एवमस्मिन् सततयायिनि संसारे न किञ्चित् सुखम्
॥ ४० ॥ यदपि किञ्चित् दुःखाभावापेक्षया सुखसंज्ञं तदप्यनित्यम्
॥ ४१ ॥ ^३तत्सेवाशक्ताबलाभे वा महदुःखम् ॥ ४२ ॥

उपसंहरति । एवं संसाराद्यनित्यतादिदर्शने अस्मिन् वर्तमानेऽपि प्रतिक्षणमुपचीयमानतया
सततयायिनि संसारे लोके न किञ्चित् सुखम् अनुकूलवेदनीयम् ॥ ४० ॥ संसारे पारमार्थिकसुखाभावात्
यत् किञ्चित् दुःखाभावापेक्षया सुखत्वेन व्यवहियते, तदपि न नित्यम् ; न सततम् ; क्षणिकत्वात् ॥ ४१ ॥ तेषां
वैषयिकसुखानां रोगादिना विषयसेवाशक्तौ, शक्तावपि दारिद्र्येण विषयालाभे वा महदेव दुःखम् ॥ ४२ ॥

शरीरं चेदं सप्तधातुकं पश्येत् ॥ ४३ ॥ वसारुधिरमांसमेदो-
ऽस्थिमज्जाशुक्रात्मकम् ॥ ४४ ॥ चर्मावनद्धम् ॥ ४५ ॥ कुर्गन्धि च
॥ ४६ ॥ मलायतनम् ॥ ४७ ॥ सुखशतैरपि घृतं विकारि ॥ ४८ ॥

इदानीं शरीराहंकारनिवृत्तये शरीरमेव विवृणोति । इदम् अहंभावेनात्मनयाभिमन्यमानं, शीर्यत इति शरीरं शरणस्वभावं, वक्ष्यमाणाः सप्त धातवो वसाद्यो यस्मिन्निति सप्तधातुकं पश्येत् । अनुवृत्तावपि पुनर्वचनं शास्त्रनिरपेक्ष्येणैव प्रत्यक्षीकरणाभिप्रायेण ॥ ४३ ॥ सप्त धातुनाह । वसा मांसस्नेहः । रुधिरम् असृक् । मांसं पल्लम् । मेदः मांसरसः । अस्थि कीकसम् । मज्जा ^१अस्थिनालिकान्नर्वर्त्नी रसः । गुक्रं रेतः । एतान्येव आत्मा स्वरूपमारम्भकं यस्य तत् तथा । कार्यकारणयोरभेदप्रतिपत्त्या आत्मत्वव्यपदेशः । नातिरिक्त-द्रव्योपादानकमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ चर्मणा त्वचा अवनद्धं पिनद्धम्; तेन विना वसादीनामावरणासंभवात् ॥ ४५ ॥ स्वेदादिजननेन दुष्टगन्धवत् । चकारात् अस्पृश्यादिस्पर्शे अस्पृश्यं च ॥ ४६ ॥ मलानां पूर्वोक्तानां वसादीनामायतनं स्थानम् ॥ ४७ ॥ पानभोजनादिजन्यैः सुखशतैर्युक्तमपि पानभोजनादिभिरेव विकारि; तत्तद्गुल्लुभभावेन श्लेष्माजीर्णादिदुःखशताकुलमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

प्रयत्नाद्धृतमपि विनाशि ॥ ४९ ॥ कामक्रोधलोभमोहमद-
मात्सर्यस्थानम् ^२ ॥ ५० ॥ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकम् ॥ ५१ ॥
अस्थिसिराधमनीस्त्रायुयुतम् ॥ ५२ ॥ रजस्वलम् ॥ ५३ ॥ षट्-
त्वचम् ॥ ५४ ॥ अस्थां त्रिभिः शतैः षष्ट्यधिकैर्धार्यमाणम् ॥ ५५ ॥

रसायनादिप्रयत्नैश्चिरघृतमपि विनाशशीलमेव ॥ ४९ ॥ कामः स्थिमिलापः । क्रोधः अमर्षः । लोभः लिप्सातिशयः । मोहः अज्ञानम् । मदः दर्पः । मात्सर्यम् ईर्ष्या । एषां पण्णां स्थानमाधारः ॥ ५० ॥ पृथिवी मांसास्थ्यादिः । आपः रुधिरम् । तेजः जाठरचाक्षुषादि । वायुः पञ्च प्राणाः । आकाशः कर्णमुखोदराद्यवकाशः । एतानि आत्मा स्वरूपमारम्भकं यस्य तत् तथा ॥ ५१ ॥ अस्थिनि कीकसानि । सिराः वातपित्तश्लेष्मवाहिन्यो नाड्यः । धमन्यः प्राणवायुवाहिन्यः । स्त्रायवः अङ्गप्रत्यङ्गसंधायिन्यः । तैर्युतम् ॥ ५२ ॥ बाह्यायुसमुद्भूतरजःकीर्णतया रजोगुणाङ्गत्वेन च रजस्वलम् ॥ ५३ ॥ षट्संख्याः त्वचः रक्तमांसाद्याच्छादिका अतिसूक्ष्मवस्त्रप्रायाः एकैकोपरिभावेन अवस्थिताः चर्मपेश्यो यस्य तत् तथा ॥ ५४ ॥ अङ्गप्रत्यङ्गसंस्थितानां स्थूलसूक्ष्माणामस्थां त्रीणि शतानि षष्टिश्च, तत्संख्यातैः शरीरं धार्यते ॥ ५५ ॥

तेषां विभागः ॥ ५६ ॥ सूक्ष्मैः सह चतुःषष्टिर्दशनाः ॥ ५७ ॥
विंशतिर्नखाः ॥ ५८ ॥ ^१पाणिपादशलाकाश्च ॥ ५९ ॥ षष्टिरङ्गुलीनां
पर्वाणि ॥ ६० ॥ द्वे पाष्णर्योः ॥ ६१ ॥ चतुष्टयं गुल्फेषु ॥ ६२ ॥

ननु अन्यान्यपि अग्रे गणनीयानि ; तत्कथमियं संख्येत्यत आह । वक्ष्यमाणो विभागस्तेषामेवावधेयः ;
नातिरिक्तानाम् ॥ ५६ ॥ सूक्ष्माणि दन्तमूलभूतानि स्थालाग्न्यानि द्वात्रिंशत् । तावन्त एव तदुत्पन्ना
दन्ताः । तैः सह चतुःषष्टिर्भवन्ति ; “ स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ताः ” इति योगिसरणात् ॥ ५७ ॥ हस्तपादस्था
नखा विंशतिः ॥ ५८ ॥ करपादयोः पृष्ठे शलाकाकाराणि अङ्गुलिमूलभूतानि विंशतिरेवास्थीनि ॥ ५९ ॥
प्रत्येकं विंशत्यङ्गुलीनां त्रीणि त्रीणि पर्वाणीत्येवं षष्टिः पर्वास्थीनि ॥ ६० ॥ पाष्णिणः पादपश्चाद्भागः ।
तयोरस्थिनी द्वे ॥ ६१ ॥ गुल्फौ धुटिके जङ्घापादग्रन्थी । तौ च प्रत्येकं पादयोः द्वौ द्वावित्येवं चत्वारो
गुल्फाः । तेषु चत्वार्यस्थीनि ॥ ६२ ॥

चत्वार्यरत्नयोः^२ ॥ ६३ ॥ चत्वारि जङ्घयोः ॥ ६४ ॥ द्वे द्वे
जानुकपोलयोः ॥ ६५ ॥ ऊर्वसयोः^३ ॥ ६६ ॥ ^४अक्षतालूषकश्रोणि-
फलकेषु^५ ॥ ६७ ॥ ^६भगास्थ्येकम् ॥ ६८ ॥ पृष्ठास्थि पञ्चचत्वारिंश-
द्भागम् ॥ ६९ ॥ पञ्चदशास्थीनि ग्रीवा ॥ ७० ॥ जञ्चेकम् ॥ ७१ ॥

अरलिः अरलिमान् बाहुः । तत्र प्रत्येकं द्वे द्वे इत्येवं चत्वारि ॥ ६३ ॥ जङ्घा जङ्घावान् पादः ।
तयोः प्रत्येकं द्वे द्वे इत्येवं चत्वारि ॥ ६४ ॥ जङ्घोरुसंधिः जानु । कपोलः गण्डः । तयोः प्रत्येकं द्वे द्वे
इत्येवं चत्वारि ॥ ६५ ॥ ऊरू सक्थिनी । असौ भुजशिरसी । तयोः प्रत्येकं द्वे द्वे इत्येवं चत्वारि ॥ ६६ ॥
अक्षः कर्णेनेत्रयोर्मध्यभवः शङ्खायोभागः । तालूषकं काकुदम् । श्रोणिफलकं कटिः । एतेषु त्रिष्वपि प्रत्येकं
द्व द्वे इति^७ षट् ॥ ६७ ॥ भगः उपस्थः । तत्रैकमस्थि ॥ ६८ ॥ पृष्ठास्थि पृष्ठवंशोऽपि पञ्चचत्वारिंशदस्थिकम् ।
॥ ६९ ॥ ग्रीवा शिरोधरा । तस्यां पञ्चदशास्थीनि ॥ ७० ॥ वक्षोऽसयोः संधिः जत्रु । तयोः प्रत्येकमेकैकम् ।
एवं द्वे जत्रुणी ॥ ७१ ॥

^८तथा हनुः ॥ ७२ ॥ तन्मूले च द्वे ॥ ७३ ॥ द्वे ललाटाक्षि-
गण्डे ॥ ७४ ॥ नासा घनास्थिका ॥ ७५ ॥ अर्बुदैः स्थालकैश्च

^१ विंशतिः शलाकाः । द्वौ बाहू । ऊरुद्वयम् । जानुद्वयम् । षष्टिरङ्गुलीनाम् । द्वे पाष्णी । चतुष्टयं गुल्फेषु—ज, ठ.

^२ अरत्न्यः—ठ.

^३ ऊर्वसयोश्च—ठ.

^४ अक्षस्तालूषकयोश्च । श्रोणिफलकेषु चैवमेव—ठ.

^५ चैवमेव added in ज.

^६ This Sūtra omitted in ज.

^७ इत्येवं—ख, ग.

^८ हनुश्च—ज.

सार्धं द्वासप्ततिः पार्श्वकाः^१ ॥ ७६ ॥ उरः सप्तदश^२ ॥ ७७ ॥

द्वौ शङ्खकौ ॥ ७८ ॥ चत्वारि कपालानि शिरसश्चेति^३ ॥ ७९ ॥

हनुः चिबुकम् । तत्रैकमस्थि ॥ ७२ ॥ तस्या हनोः मूलभूते द्वे अस्थिनी ॥ ७३ ॥
ललाटं भालम् । अक्षि चक्षुः । गण्डः कपोलाक्षणेर्मध्यभागः । तेषां समाहारः ललाटाक्षिगण्डम् । तत्र
प्रत्येकं द्वे द्वे अस्थिनी इत्येवं षट् ॥ ७४ ॥ नासा नासिका ; ^४सा च घनसंज्ञकैकास्थिमती ॥ ७५ ॥
पार्श्वकाः बङ्कयः । प्रत्येकं पार्श्वयोः त्रयोदश त्रयोदशेति षड्विंशतिस्तासाम् । वक्षसि संध्यस्थिन्यर्बुदा-
न्युभयतो दश दशेति विंशतिः ; षण्णां पार्श्वकाणां परस्पराभारतयैवावस्थानेनार्बुदानपेक्षत्वात् । तासामेव पृष्ठतः
संध्यस्थिनि स्थालका उभयः सत्रयोदश त्रयोदशेति षड्विंशतिरित्येवं स्थालकार्बुदसहिताः पार्श्वकाः द्विसप्ततिः
॥ ७६ ॥ उरः वक्षः । तत् सप्तदशास्थिकम् ॥ ७७ ॥ भ्रूकर्णयोरन्तरवर्तिनी अस्थिनी शङ्खकौ द्वौ ॥ ७८ ॥
शिरसश्चत्वारि कपालानि । चकारः समुच्चितानामुक्तसंख्यापूरकत्वद्योतनार्थः । इतिः विभागसमाप्तौ ॥ ७९ ॥

^५शरीरेऽस्मिन् सप्त सिराशतानि ॥ ८० ॥ नव स्नायुशतानि
॥ ८१ ॥ धमनीशते द्वे ॥ ८२ ॥ पञ्च पेशीशतानि ॥ ८३ ॥ क्षुद्रधमनीना-
मेकोनत्रिंशल्लक्षाणि नवशतानि ^६षट्पञ्चाशद्धमन्यः ॥ ८४ ॥

अवयवान्तराण्याह । अस्मिन् स्थूले शरीरे सिराणां वातपित्तादिवाहिनीनां नाडीनां सप्त शतानि
॥ ८० ॥ स्नायवः अङ्गप्रत्यङ्गसंबन्धिन्यो नाड्यः ; तासां नव शतानि ॥ ८१ ॥ धमन्यः प्राणवायुवाहिन्यः
नाड्यः । तासां द्वे शते ॥ ८२ ॥ बाह्याभ्यन्तराणां मांसपेशीनां पञ्च शतानि ॥ ८३ ॥ धमनीनामेव
शाखासंख्यामाह । ^७स्थूलधमनीनां शाखाः क्षुद्रधमन्यः । तासामपि प्रशाखाधमन्यः ; तासामिति । ता
एकेन न्यूनानि त्रिंशल्लक्षाणि नवशतानि षट्पञ्चाशच्च भवन्ति ॥ ८४ ॥

लक्षत्रयं श्मश्रुकेशकूपानाम् ॥ ८५ ॥ सप्तोत्तरं मर्मशतम्
॥ ८६ ॥ संधिशते द्वे ॥ ८७ ॥ चतुष्पञ्चाशद्रोमकोट्यः^८ सप्तषष्टिश्च
लक्षाणि ॥ ८८ ॥

मुखस्थानि रोमाणि श्मश्रूणि । शिरोजाः केशाः । कूपाः रोमकूपाः स्वेदस्रवणसुषिराणि । तेषां
मिलितानां लक्षत्रयं संख्या ॥ ८५ ॥ मर्माणि मृत्युकेशहेतुस्थानानि । तेषां सप्ताधिकं शतम् ॥ ८६ ॥

^१ पार्श्वकाः—ठ.

^४ सा च omitted in घ.

^७ सरल—ख.

^२ सप्तदशास्थिनी—ठ.

^५ शरीरके—ठ.

^३ शिरश्चेति—घ.

^६ षट्पञ्चाशच्च—ज, ठ.

^८ Here ends the MS.—ठ.

परिगणितानाम् अस्मां संधयः शतद्वयम् ॥ ८७ ॥ उद्दिष्टकोटिसंख्याकानां रेग्णां सूक्ष्मतरा भागाः श्मश्रुकेश-
स्वेदच्छिद्रैः सह चतुष्पञ्चाशत्कोट्यः सप्तषष्टिलक्षाणि पञ्चाशत्सहस्राधिकानि वायुवेगैः पृथक् कृतानि योगिमि-
र्गण्यन्ते । यथाह योगीश्वरः—

“ रेग्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च ।
सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः सार्धाः स्वेदायनैः सह ।
वायवीयैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः ॥ ”

इति । मूले तु सार्धत्वानुक्तिः स्थूलमर्यादयेति न विरोधः ॥ ८८ ॥

^१नामिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ मूर्धा कण्ठो हृदयं
चेति प्राणायतनानि ॥ ८९ ॥ बाहुद्वयं जङ्घाद्वयं मध्यं शीर्षमिति
षडङ्गानि ॥ ९० ॥

ओजः प्राणादिपञ्चवायुपेशी । तत उत्पन्ना वायवः तत्तत्स्थानं व्याप्नुवन्ति । तत्स्वरूपं च स्मृत्यन्तरे—

“ हृदि तिष्ठति यच्छुद्धमीषद्रक्तं सपीतकम् ।
ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशाच्चाशमृच्छति ॥ ”

इति । शेषं प्रसिद्धम् । एतानि नाभ्यादीनि नव प्राणसमुदायस्य आयतनानि स्थानानि । यद्यपि—

“ हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥ ”

इति पञ्चानां स्थाननियम एव स्मर्यते, तथाप्युक्तस्थानाभिधानेन पञ्चानामप्युक्तगणाभिप्रायेण स्थानत्वोक्तिः
॥ ८९ ॥ बाह्याङ्गान्याह । मध्यमुदरम् । शेषं प्रसिद्धम् ॥ ९० ॥

वसा वपा अवहननं नाभिः क्लोमा यकृत् प्लीहा क्षुद्रान्त्रं
वृक्कौ बस्तिः पुरीषाधानम् आमाशयः हृदयं स्थूलान्त्रं गुदम्
उदरं गुदकोष्ठम् ॥ ९१ ॥

आन्तराण्याह । वसा मांसखेहः । वपा मांसखण्डः । अवहननं फुफ्फुसः । नाभिः प्रसिद्धः । क्लोमा
मांसपिण्डः । यकृत् कालखण्डः । तौ च दक्षिणकुक्षिस्थौ । प्लीहा मांसपिण्डः अवहननं च सव्यकुक्षिस्थौ ।
क्षुद्रान्त्रं सूक्ष्मान्त्रम् । वृक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ । बस्तिः मूत्राशयः । पुरीषाधानं मलशयः ।

आमाशयः अपक्वान्नस्थानम् । हृदयं हृत्पुण्डरीकम् । स्थूलान्नं दीर्घान्नम् । गुदं पायुः । उदरं प्रसिद्धम् । गुदकोष्ठं बाह्यात् गुदवल्यात् अन्तर्गुदवलये द्वे । एकत्वं जात्यभिप्रायेण । एष आन्तरो विस्तारः ॥ ९१ ॥

कनीनिके अक्षिकूटे शङ्कुली कर्णौ कर्णपत्रकौ गण्डौ
भ्रुवौ शङ्खौ दन्तवेष्टौ ओष्ठौ ककुन्दरे वङ्क्षणौ वृषणौ वृक्कौ
श्लेष्मसंघातिकौ स्तनौ उपजिह्वा स्फिचौ बाहू जङ्घे ऊरू पिण्डिके
तालुदरं बस्तिशीर्षौ चिबुकं गलगुण्डिके अवटुश्चेत्यस्मिन् शरीरे
स्थानानि ॥ ९२ ॥

अङ्गान्तराण्याह । कनीनिके अक्षितारे । अक्षिकूटे पक्ष्मणी । नेत्रनासासंधी इत्यन्ये । शङ्कुली कर्णशङ्कुल्यौ । कर्णौ कर्णसुषिरे । कर्णपत्रकौ कर्णपाशौ । गण्डौ शङ्खौ च प्रागुक्तौ । भ्रुवौ प्रसिद्धे । दन्तवेष्टौ दन्तपाल्यौ । ओष्ठौ दशनवसने । ककुन्दरे नितम्बकूपकौ । वङ्क्षणौ जघनोरुसंधी । वृषणौ अण्डकोशौ । वृक्कौ पूर्वोक्तौ ; तावेव श्लेष्मसंघातप्रवृद्धौ । स्तनाविति स्त्रीणामुच्येते । इदमित्थमेव व्याख्येयम् । अन्यथा बाह्याङ्गमिधानप्रस्तावे अन्तरङ्गयोर्वृक्कयोः पुनरभिधानमसंगतं स्यात् । उपजिह्वा घण्टिका । स्फिचौ कटिप्रोथौ । बाहू भुजौ । जङ्घे जान्वधोभागौ । ऊरू जानूपरिभागौ । पिण्डिके जङ्घेर्वोर्मांसलौ भागौ । तालुदरम् ; तालु मुखान्तरूर्ध्वभागः, तस्योदरं मध्यप्रदेशः । बस्तिशीर्षौ ; बस्तेः मूत्राशयस्य शीर्षावुपरि स्थितौ नलौ । चिबुकं हनुः । गलगुण्डिके अवटुपार्श्वस्थौ नलौ । अवटुर्घाटा । इत्येतानि बाहुद्वयमारभ्य अवटुन्तान्यस्मिन् शरीरे प्राणस्थानानि । चकारात् अक्षिकर्णनखच्छिद्रादि च । यथाह योगीश्वरः—

“अक्षिकर्णचतुष्कं च पट्टस्तहृदयानि च ।

नव छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि च ॥”

इति ॥ ९२ ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च विषयाः ॥ ९३ ॥ ¹नासिका-
लोचनत्वग्जिह्वाश्रोत्रमिति बुद्धीन्द्रियाणि ॥ ९४ ॥ हस्तौ पादौ
पायूपस्थं जिह्वेति कर्मेन्द्रियाणि ॥ ९५ ॥ मनो बुद्धिरात्मा चाव्यक्त-
मितीन्द्रियातीताः ॥ ९६ ॥

इन्द्रियविषयानाह । शब्दादयः पुरुषस्य विषयाः बन्धनहेतवः । “षिन् बन्धने” इत्यस्माद्धातोः निष्पन्नस्य विसिन्वन्तीति व्युत्पत्त्या विषयशब्दस्य बन्धनार्थत्वात् ॥ ९३ ॥ इन्द्रियाण्याह । नासिका

¹ जिह्वात्स्वक् for त्वग्जिह्वा—ज.

नासाग्रस्थं घ्राणेन्द्रियम् । लोचने कनीनिकाग्रस्थं चक्षुरिन्द्रियम् । त्वक् त्वगग्रवर्ति त्वगिन्द्रियम् । जिह्वा जिह्वाग्रवर्ति रसनेन्द्रियम् । श्रोत्रं ^१कर्णसुषिरान्तर्वर्ति श्रोत्रेन्द्रियम् । एतानि घ्राणादीनि गन्धादिविषयबुद्धिजनकत्वाद् बुद्धीन्द्रियाणि यथायथं ज्ञेयानि । बुद्धीन्द्रियत्वेन च तत्तत्संवित्साधनतया अनुमेयत्वं गमयति ॥ ९४ ॥ किंच पायुः गुदम् । उपस्थं मैथुनसाधनम् । जिह्वा शब्दाभिव्यञ्जकमिन्द्रियम् । शोषं प्रसिद्धम् । एतानि ग्रहणचलनहृदननिधुवनवचनादिकर्मसाधनत्वात् कर्मेन्द्रियाणि । बुद्धिकर्मेन्द्रियनिर्देशेनैवैभयात्मकस्य मनसोऽपि निर्दिष्टत्वात् न पृथक् निर्देशः ; “मनश्चैवैभयात्मकम्” इति योगिस्मरणात् । मनःप्रवृत्तिं विना उभयोरप्यप्रवृत्तेरुभयात्मकत्वम् ॥ ९५ ॥ ननु वैराग्योत्पत्तौ शरीरानित्यतां पश्येदित्युक्तम् । तदनुपपन्नम् ; शरीरातिरिक्तयोः द्रष्टृकरणयोरभावादित्यत आह । मनः अन्तःकरणम् । बुद्धिः अर्थप्रकाशः । आत्मा द्रष्टा । अव्यक्तं प्रधानम् । चकारात् इन्द्रियाणि । एते इन्द्रियागोचरत्वात् श्रुत्यनुमानादिगम्या इति नानुपपत्तिर्द्रष्टृकरणयोः ॥ ९६ ॥

इदं शरीरं वसुधे क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥ ९७ ॥

क्षेत्रज्ञज्ञानविधानाय क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ विविनक्ति । हे वसुधे, इदं प्रपञ्चितं शरणस्वभावं शरीरं संसारफलककर्मरूपबीजयोगितया क्षेत्रमित्युक्तम् । तत् यो ग्रहीतुं त्यक्तुं च जानाति, तमात्मानम् आत्मविदो योगिनः क्षेत्रज्ञमित्याहुः । यथाह योगीश्वरः—

“स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते ।

पञ्च धातून् स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपद् वसुः ॥”

इत्यारभ्य, “सिद्धे योगे त्यजन् देहममृतत्वाय कल्पते” इत्यन्तेन ॥ ९७ ॥

क्षेत्रज्ञमपि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भाविनि ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानं ज्ञेयं नित्यं मुमुक्षुणा ॥ ९८ ॥

इति ^२श्रीविष्णुस्मृतौ षण्णवतितमोऽध्यायः

कोऽसौ क्षेत्रज्ञः ; किंच तन्निरूपणेन ? इत्यत आह । भावः शास्त्रोक्तौ विश्वासः विद्यते यस्याः सा भाविनी ; तत्संबोधनं, हे भाविनि । सर्वेषु जरायुजाडजस्वेदजोद्भिजातिवाहिकयातनार्थेषु षड्विधेष्वपि क्षेत्रेषु मामेव

क्षेत्रज्ञं जानीहि । यद्यप्यविद्योपाधिभेदभिन्नानामेव क्षेत्रज्ञत्वं, न परमात्मनः ; तथापि तयोः पारमार्थिकभेदाभावात् मामित्यभेदव्यपदेशः । यस्तु—

“ निःसरन्ति यथा लोहपिण्डात् तप्ताः स्फुलिङ्गाः ।

सकाशादात्मनस्तद्वदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥ ”

इति योगीश्वरीयो भेदनिर्देशः, सोऽप्यविद्योपाधिक एवेति न विरोधः । यदेतत् पूर्वं प्रपञ्चितं क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-द्वयं, तस्य हानोपादानयोः विज्ञातृत्वात् विज्ञानं ब्रह्म जीवात्मरूपम् ; तदेतन्मुमुक्षुणा पुरुषेण नित्यं नियमतो ज्ञातव्यम् ; तदतिरिक्तस्य मोक्षोपायस्याभावात् । तथाच श्रुतिः—“ तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” इति ॥ ९८ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज-

^३श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

षण्णवतितमोऽध्यायः

^१ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ वैजयन्त्यां षण्णवतितमोऽध्यायः—घ, च.

^२ श्री omitted in ग.

ससनवतितमोऽध्यायः

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये करे करमितरं न्यस्य तालुस्था-
चलजिह्वो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् स्वं नासिकाग्रं पश्यन् दिश-
श्चानवलोकयन् विभीः प्रशान्तात्मा चतुर्विंशत्या तत्त्वैर्व्यतीतं
चिन्तयेत् ॥ १ ॥

मोक्षार्थमात्मा ज्ञातव्य इत्युक्तम् । तत्रापेक्षितं ज्ञानोपायं ससनवतितमेनाह । ऊरुस्थौ उत्तानौ चरणौ
यस्य स तथोक्तः ; बद्धपद्मासन इति यावत् । यथोक्तं भगवता—

“ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ”

इति । तथा उत्ताने सव्ये करे दक्षिणकरमुत्तानं न्यस्य । तथा “ उत्तानं किञ्चिदुन्नम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा ”
इति पूर्वोक्तप्राणायामार्थं योगीश्वरोक्तं च कृत्वा । अचला जिह्वा यस्य स तथोक्तः । तथा दन्तैः दन्तान्
असंस्पृशन् । स्वनासिकाग्रं दृग्द्वयेन पश्यन् । इदमःोपेयम् ; मनसस्तत्रैव समाधानापातात् । किंतु
चक्षुर्वृत्तिसंनिपातेनान्तःकरणसमाधानम् ; आत्मचिन्तनविधानात् । इदमेव दिगनवलोकनेऽपि ज्ञेयम् ।
दृग्गच्छलाभ्यां पूर्वापरादिदिशः, चकारात् पुरोऽवस्थितं विषयं चानवलोकयन् । विभीः चोरव्याघ्रादिजनितभय-
रहितः । प्रशान्तः रागद्वेषादिरहितः आत्मा अन्तःकरणं यस्य स तथाभूतः चतुर्विंशतितत्त्वातीतं पुरुषं
चिन्तयेत् । चतुर्विंशतितत्त्वानि च—

“ मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ ”

इति सांख्योक्तानि । अस्यार्थः—सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्था मूलप्रकृतिः । अध्यवसायहेतुर्महत्तत्त्वम् ।
अभिमानहेतुरहंकारः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकानि पञ्च तन्मात्राणि । एकादशेन्द्रियाणि । पञ्च महाभूतानि
च विकारभूतान्येवेति चतुर्विंशतितत्त्वानि । एतेभ्योऽतिरिक्तः अप्रकृतिविकृतिरूपश्चिदात्मकः पुरुषः पञ्चविंशः ।
तस्य चिन्तनं नाम तदाकाराविच्छिन्नचित्तवृत्तिपरंपरावस्थापनम् । तत्र यत्नवान् स्यात् ॥ १ ॥

**नित्यमतीन्द्रियमगुणं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धातीतं ^१सर्व-
ज्ञमतिस्थूलम् ॥ २ ॥**

तस्य तत्त्वातीतत्वे किं प्रमाणमित्यत आह । एतानि विशेषणानि पुरुषस्य व्यतिरेकहेतुतया तत्त्वभेद-
प्रतिपादकानि । तथा हि—नित्यत्वातीन्द्रियत्वाभ्यां महत्तत्त्वाहंकारतो भेदसिद्धिः ; प्रकृतिकार्ययोस्तयो-
राविर्भावतिरोभावरूपानित्यत्वात् , मनोब्राह्मत्वेनैन्द्रियिकत्वाच्च । अगुणत्वेन प्रकृतिभेदः ; तस्यास्त्रिगुणत्वात् ।
शब्दाद्यतीतत्वेन पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्चभ्यो महाभूतेभ्यो भूतप्रकृतिकेभ्यो दशभ्य इन्द्रियेभ्यश्च भेदसिद्धिः ।
सर्वज्ञत्वेन सर्वग्राहकत्वेन मनोभेदसिद्धिः ; तस्यात्माग्राहकत्वात् ; “यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य
मनसा सह” इति श्रुतेः । अतिस्थूलत्वेन परममहत्परिमाणवत्त्वेन बुद्धिभेदसिद्धिः ; तस्याः
विषयपरिमाणत्वात् ॥ २ ॥

**सर्वगमतिसूक्ष्मम् ॥ ३ ॥ सर्वतःपाणिपादं सर्वतोऽक्षि-
शिरोमुखं सर्वतः सर्वेन्द्रियशक्तिम् ॥ ४ ॥**

नन्वेवमस्तु तत्त्वभेदः ; स्वरूपं तु तस्य किमित्यत आह । सर्वगं व्यापकम् । अतिसूक्ष्मं निराकारम्
॥ ३ ॥ नन्विदमाकाशादिसाधारणमित्यत आह । सर्वतः सर्वस्मिन्नपि प्रदेशे पाणिपादाक्षिशिरोमुखैः
व्याप्तम् । तथा सर्वतः सर्वेष्वपि शब्दादिषु विषयेषु सर्वेषां चक्षुरादीन्द्रियाणां शक्तिः ग्रहणसामर्थ्यं यस्य
तादृशम् । अयमर्थः—नास्मदादिवत् चक्षुरादीनां रूपादिनियतविषयग्राहकत्वमेव ; किंतु चक्षुःश्रोत्रवत्
शब्दादिग्राहकत्वमपि । एवं सर्वेषामिन्द्रियाणां ^२सर्वविषयग्राहकत्वमविरुद्धम् । नन्वेवं पाणिपादादिमत्त्वे
निराकारत्वमसंगतमिति चेत् ; सत्यम् ; नात्र पाणिपादादिमत्त्वं स्वरूपेणास्तीत्युच्यते । किंतु तत्तच्छक्ति-
मत्त्वेनेति न विरोधः । तथाच श्रुतिः—“अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः”
इति ॥ ४ ॥

**एवं ध्यायेत् ॥ ५ ॥ ध्याननिरतस्य च संबत्सरेण योगा-
विर्भावो भवति ॥ ६ ॥**

उक्ते चिन्तने प्रकारमाह । एवं चित्तवृत्तेः निरालम्बनतया निराकारीकरणेन ^३ध्यायेदित्युक्तानुवादः
॥ ५ ॥ ध्यानस्यानुषङ्गिकं फलमाह । प्राणायामधारणापूर्वके ध्याने यो निरतोऽभियोगवान् , स संबत्सरेण
योगसिद्धिं लभते । यथाह योगीश्वरः—

^१ सर्वस्थम्—ज.

^२ सर्वग्राहकत्वम्—घ.

^३ ध्यायेदित्यनुवादः—घ.

“ अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा ।
निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ।
अर्थानां छन्दतः सृष्टिर्योगसिद्धेस्तु लक्षणम् ”

इति ॥ ६ ॥

अथ निराकारे लक्षबन्धं कर्तुं न शक्नोति, तदा पृथिव्यप्तेजो-
वाय्वाकाशमनोबुद्ध्यात्माव्यक्तपुरुषाणां पूर्वं पूर्वं ध्यात्वा तत्र
लब्धलक्षः ^१तत्परित्यज्यापरमपरं ध्यायेत् ॥ ७ ॥

निर्बीजयोगाशक्तस्य सबीजयोगक्रमेण तमाह । यदा निराकारे ब्रह्मणि लक्षे ब्राह्मे बन्धम् अन्तःकरणस्थैर्यं कर्तुं न शक्नोति, तदा पृथिव्यादिपुरुषान्तानां दशानां मध्ये पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् ध्यानपरिपाकेनान्तःकरणस्थैर्य-
विषयतामानीते, तत्तत्परिहारेणापरमपरमन्तःकरणस्थैर्यविषयतामानयेत् । तत्र पृथिव्यादिपञ्चकं प्रसिद्धम् । मनः अन्तःकरणं संकल्पलक्षणम् । बुद्धिः विज्ञानात्मकं महत्तत्त्वम् । आत्मा अहंकारः । अव्यक्तं प्रधानम् । पुरुषः षड्विंशः । यथा यमः—

“ मनो बुद्धिरहंकारः खानिलाम्निजलानि भूः ।
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराः षोडशापरे ॥
श्रोत्राक्षिरसनाघ्राणत्वचः संकल्प एव च ।
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धवाक्पाणिपायवः ॥
पादावुपस्थ इति ते विकाराः षोडश स्मृताः ।
चतुर्विंशकमित्येतज्ज्ञानमाहुर्मनीषिणः ॥
पञ्चविंशकमव्यक्तं षड्विंशः पुरुषोत्तमः ।
एतज्ज्ञात्वा विमुच्यन्ते यतयः शान्तबुद्धयः ॥ ”

इति ॥ ७ ॥

एवं पुरुषध्यानमारभेत ॥ ८ ॥ ^२तत्राप्यसमर्थः स्वहृदय-
पद्मस्याबाङ्मुखस्य मध्ये दीपवत् पुरुषं ध्यायेत् ॥ ९ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति । एवम् उक्तेन क्रमेण पुरुषस्य निराकारस्य निरालम्बचित्तवृत्तिविषयतां नयेत् ^३ ॥ ८ ॥
तत्राप्यसमर्थस्य प्रकारान्तरमाह । तत्र पृथिव्यादिध्यानक्रमेणात्मध्यानेऽप्यसमर्थोऽस्थिरचित्तवृत्तिः तस्यैवाधोमुख-

^१ तं तं परिहरेत्—ज.

^२ This Sūtra and commentary omitted in ख ; अत्रापि—Jolly's edition.

^३ आरमेत्—घ.

हृदयकमलकर्णिकायां निवातस्थदीपवत् ^१देदीप्यमानं निष्पकम् पुरुषमात्मानं ध्यायेत् । तदेव च तस्य ध्येयत्वं, यच्चित्तवृत्तेः बहिर्विषयावभासतिरस्कारेणात्मप्रवणता नाम । यथा शरावसंपुटनिरुद्धप्रभाप्रतानप्रसरस्य ^२ ध्येयत्वं दीपैकनिष्ठत्वम् ॥ ९ ॥

तत्राप्यसमर्थो भगवन्तं वासुदेवं किरीटिनं कुण्डलिन-
मङ्गदिनं ^३श्रीवत्साङ्गं वनमालाविभूषितोरस्कं सौम्यरूपं चतुर्भुजं
शङ्खचक्रगदापद्मधरं चरणमध्यगतभुवं ध्यायेत् ॥ १० ॥

^४ध्यानयोगासमर्थस्य भक्तियोगमाह । तत्र क्षेत्रज्ञध्यानेऽप्यसमर्थो भगवन्तमचिन्त्यगुणैश्वर्यं वासुदेवं सकलभूतावासभूमिं दिव्यरत्नसंचितकिरीटधरं विविधमणिमण्डितकुण्डलभूषितश्रवणयुगलं ध्रुमणिप्रद्योतविद्योत-
वितानललामगणाङ्गदशोभमानबाहुपरिधं वक्षःस्थललक्ष्यमाणश्रीवत्साङ्गं विचित्रकुसुमप्रथितापादलम्बिवनमाल-
विभूषितोरस्कं स्मितललितवदनताविभावितसौम्यरूपं पुरुषार्थचतुष्टयातिसर्गव्यग्रभुजचतुष्टयं तदालम्बितासङ्गध्वनि-
विध्वंसितासुरसैन्यपाञ्चजन्यदितितनयाहितदर्शनसुदर्शनसुरनिबहमोदकरकौमोदकीसहचरितेन्द्रिरासन्नप्रफुल्लपद्मनालं
चरणकमलयुगलाराधनतत्परवसुंधरं श्रीधरं ध्यायेत् ॥ १० ॥

यद् ध्यायति तदामोतीति ध्यानगुह्यम् ॥ ११ ॥ तस्मात्
सर्वमेव क्षरं त्यक्त्वा अक्षरमेव ध्यायेत् ॥ १२ ॥

उक्तध्यानतारतम्येन फलतारतम्यमाह । अनवरतध्यानजनितसंस्कारपाटबेनान्तकालेऽपि ध्यायमानस्यैव
विषयस्य स्मरणात् तदाकारचित्तवृत्त्या त्यक्तदेहस्य तत्सायुज्यमेव भवतीति ध्यानानां निगूढं तत्त्वम् । यथोक्तं
भगवता—

“यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावमावितः ॥”

इति ॥ ११ ॥ निर्गलितमर्थमुपसंहरति । यस्मात् यद् ध्यायति तदामोतीति तत्त्वं, तस्मात् सर्वमेव पृथिव्यादि
क्षरम् उत्पत्तिविनाशयोगि त्यक्त्वा अनाहत्य अक्षरं निर्विकारं कूटस्थमेव ध्यायेत्, येन तदेवामोति । यथाह
भगवान्—

“द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥”

^१ देदीप्यमानं निष्पकम् omitted in ज.

^३ श्रीवत्साङ्गं omitted in ज.

^२ प्रतान omitted in घ.

^४ ध्यानयोगा—ग.

इति । नन्विदं पूर्वं पूर्वं त्यक्त्वा परं परं ध्यायेदित्यत्रैकोक्तत्वात् पुनरुक्तमिति चेत् ; न ; प्रयोजनमेदात् ।
तथाहि—चञ्चलचित्तस्यात्मनि चित्तस्थैर्यजनकाभ्यासविधानं तत्रोच्यते । अत्र तु निर्गुणध्यानमेव मुक्तिसाधनं,
नानुकल्पीभूतसगुणध्यानमित्युच्यत इति न पौनरुक्त्यम् ॥ १२ ॥

**न च पुरुषं विना किञ्चिदप्यक्षरमस्ति ॥ १३ ॥ तं प्राप्य
मुक्तो भवति ॥ १४ ॥**

किं तदक्षरमित्यत आह । पुरुषोऽत्र षड्विंशः ; पञ्चविंशस्य मुमुक्षुत्वेन ध्यानोपदेशात् । अत एव
यमः—“षड्विंशः पुरुषोत्तमः ” इति । भगवानपि—“उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ” इति ।
तं च विना किमप्यक्षरं न ; सर्वस्याप्युत्पत्तिविनाशयोगात् ॥ १३ ॥ कुतस्तस्यायमुत्कर्ष इत्यत आह । तं
षड्विंशं पुरुषं प्राप्य ध्यानयोगेनाभिन्नत्वेन प्रतिपद्य पञ्चविंशो मुक्तः सायुज्यभागभवति । अनेन परमात्मसायुज्यं
जीवस्य मुक्तिरिति मुक्तिलक्षणमप्युक्तं भवति ; “यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ” इति
भगवन्स्मरणात् ॥ १४ ॥

पुरमाक्रम्य सकलं शेते यस्मान्महाप्रभुः ।

तस्मात् पुरुष इत्येवं प्रोच्यते तत्त्वचिन्तकैः ॥ १५ ॥

प्राग्ग्रात्रापररात्रेषु योगी नित्यमतन्द्रितः ।

ध्यायेत् पुरुषं विष्णुं निर्गुणं पञ्चविंशकम् ॥ १६ ॥

पदप्रवृत्तिनिमित्ताभिधानेनैव पुरुषं लक्षयति । सः ३ स्थावरजङ्गमात्मकं पुरं भूतग्राममन्तर्यामित्वेना-
क्रम्याभिव्याप्य महाप्रभुः परमात्मा यस्मात् शेते अधितिष्ठति, तस्मात् आत्मतत्त्वचिन्तकैः अध्यात्मविद्भिः
असौ पुरुष इत्युच्यते ॥ १५ ॥

उक्ते ध्याने कालविधिमाह । प्राग्ग्रात्रः रात्रेः प्रथमो यामः । अपररात्रः रात्रेः पश्चिमो यामः । तयोः
प्रत्यहमालस्यमुदस्य योगशीलः, विष्णुं व्यापकं निर्गुणं त्रिगुणातीतं पञ्चविंशकं चतुर्विंशतितत्त्वव्यतिरिक्तं
पुरुषम् अन्तर्यामिषड्विंशपरमात्माभेदेन ध्यायेत् ॥ १६ ॥

^१तत्त्वात्मानमगम्यं च सर्वतत्त्वविवर्जितम् ।

^२अशक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १७ ॥

^१ तत्त्वात्मानं ज्ञानगम्यं सर्वतत्त्वविवर्जितम् । सर्वेन्द्रियगुणामासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।—ज.

^२ असक्तम्—घ.

पुरुषमेव चतुर्भिः श्लोकैर्विशिनष्टि । तत्त्वानां प्रकृत्यादीनामात्मा आश्रयः ; “ प्रकृतिः पुरुषं श्रिता ” इति स्मरणात् ; “ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय ” इति भगवत्स्मरणाच्च । अगम्यं चक्षुरादिप्रमाणागम्यम् । सर्वैः पूर्वोक्तैः प्रकृत्यादितत्त्वैर्विवर्जितं प्रकृतिविकृतिभावेन । अशक्तम् ; शक्तिः प्रकृतिः, माया वा ; तदवशीकृतम् । असक्तमिति पाठे प्रकृत्यादौ आसक्तिरहितम् । सर्वं भूतादिग्रामं विभर्तीति सर्वभृत् ।

“ ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत् एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ ”

इति भगवत्स्मरणात् । निर्गुणम् ; गुणैः सत्त्वादिभिः शून्यम् । गुणानां सत्त्वादिकार्याणां ज्ञानसुखादीनां भोक्तृ साक्षिभूतमपि तद्वत्तया व्यपदिश्यमानम् । स्त्रीपुंन्यञ्जकलिङ्गाभावात् नपुंसकनिर्देशस्तस्य ॥ १७ ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेष च ।

सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत्^१ ॥ १८ ॥

अविभक्तं च भूतेन विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभव्यभवद्रूपं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १९ ॥

किंच भूतानां प्राणिनां बहिः भोग्यरूपेण, अन्तः भोक्तृरूपेण च स्थितम् । अचरं वृक्षशैलादिरूपम् । चरं जल्पवनादिरूपम् । सूक्ष्मत्वात् अप्रकारत्वात् जिज्ञासाया अप्यगोचरम् । दूरस्थं बुद्ध्या-द्यविषयम् ; “ यो बुद्धेः परस्तस्तु सः ” इति भगवत्स्मरणात् । अन्तिके हृत्पङ्कजमध्ये स्थितम् । तदिति विशेष्यपरामर्शः ॥ १८ ॥

पृथिव्युपादानकस्य घटस्य पृथिवीत इव ब्रह्मोपादानकस्य भूतग्रामस्य ब्रह्मणोऽप्यभेदात् भूतग्रामेणा-विभक्तम् आत्यन्तिकभेदरहितम् । कार्याणां प्रातिभासिकभेदेन च भिन्नमिवावभासमानम् । भूतम् अतीत-कालम् ; भव्यम् भविष्यत्कालम् ; भवत् वर्तमानकालम् ; तेषां समाहारो भूतभव्यभवत् ; तद्रूपम् । जगतः ग्रसिष्णु संहारकम् । प्रभविष्णु उत्पादकं चेति विज्ञेयम् ॥ १९ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ २० ॥

ज्योतिषां चन्द्रसूर्यादीनां परप्रकाशकानामपि ज्योतिः प्रकाशकम् ; “ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” इति श्रुतेः । अत एव तमसः अज्ञानात् परं तन्निवृत्तौ प्रकाशमानम् ; “ आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ” इति श्रुतेः । ज्ञानम् ; ज्ञानरूपम्, चिद्रूपत्वात् । तदेव च घटपटाद्याकारेण ज्ञेयम् । ज्ञान-

गम्यम् ; ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं योगः, तेन गम्यत इति । तदेव विशिनष्टि । सर्वस्य प्राणिमात्रस्य हृत्पद्मे धिष्ठितं व्यवस्थितम् ; “ सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः ” इति स्मृतेः । छान्दसोऽकारलोपः ॥ २० ॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ २१ ॥

इति ^१श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तनवतितमोऽध्यायः

यदुक्तम् ‘ क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानं ज्ञेयं नित्यं मुमुक्षुणा ’ इति, तत्फलसंयोगाद्योपसंहरति । इति ^१शरीरं चेदम् ’ इत्यारभ्य ‘ इदं शरीरं वसुधे ’ इत्यन्तेन पूर्वोक्तेन प्रकारेण क्षेत्रम् । तथा ; ‘ ऊरुस्थोत्तानचरणः ’ इत्यारभ्य ‘ तत्त्वैर्व्यतीतं चिन्तयेत् ’ इत्यन्तेन तेनैव प्रकारेण ज्ञानम् । ज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानसाधनं योगः । ज्ञेयम् ; ‘ नित्यमतीन्द्रियम् ’ इत्यारभ्य ‘ हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ’ इत्यन्तेन निर्गुणं तदनुकल्पतया सगुणं ध्येयमिति समासतः संक्षेपेणोक्तम् । एतच्च सर्वं मद्भक्तं विशेषेण ज्ञात्वा मद्भक्तो मद्भावाय उपपद्यते योग्यो भवतीति ॥ २१ ॥

इति ^२श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज-

श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविष्टौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

सप्तनवतितमोऽध्यायः

^१ वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तनवतितमं प्रकरणम्—ज.

^२ From श्रीमन्महा up to पण्डितकृतौ omitted in घ, च,

अष्टनवतितमोऽध्यायः

इत्येवमुक्ता वसुमती जानुभ्यां^१ शिरसा च नमस्कारं
कृत्वोवाच ॥ १ ॥

एवं भगवन्मुखादाकर्णितसकलधर्मया^२ धरण्या^३ गुरुपूजार्थं यत्कृतं नतिस्तुत्यादि, तदभिधायैवाष्टनवति-
तमेन शास्त्रमुपसंहरति । एवं द्वितीयाध्यायमारभ्य सप्तनवतितमाध्यायान्तेनोक्तप्रकारेण भगवता स्वय-
मखिलमपि धर्मजातमभिहितेति कारणाद् वसुमती जानुद्वयेन शिरसा च भूमिसंलम्बेन भगवन्तं प्रणम्य
वक्ष्यमाणमुवाच । अनेन च स्त्रीणां नमस्कारप्रकारोऽप्यभिहितः ;

“ व्यङ्गः स्त्रीणां नमस्कारः पुंसामष्टाङ्ग ईरितः ।
जानुयुग्मस्य शिरसो भूसङ्गात् व्यङ्ग इष्यते ॥
उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा ।
पद्भ्यां कराभ्यां कर्णाभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥ ”

इति स्मरणात् ॥ १ ॥

भगवन्, त्वत्समीपे सततमेवं^४ चत्वारि भूतानि कृता-
लयानि आकाशः शङ्खरूपी, वायुश्चक्ररूपी, तेजश्च गदारूपि,
अम्भोऽम्भोरुहरूपि । अहमप्यनेनैव रूपेण भगवत्पादमध्ये
परिवर्तिनी भवितुमिच्छामि ॥ २ ॥

वचनमेवाह । पञ्चानामपि महाभूतानां भगवदेकाधारतायामविशेषात् आकाशादीनां चतुर्णां शङ्खादि-
चतुष्टयरूपेण भगवत्यवस्थानसिद्धौ ममैव किमिति वैलक्षण्यमिति तत्परिहाराय मयापि त्वय्येवावस्थेयमिति
प्रार्थना ॥ २ ॥

^१ च added in घ.

^२ धरण्यापि—घ.

^३ धर्मकलापा—घ.

^४ इह—घ, च.

इत्येवमुक्तो भगवांस्तथेत्युवाच ॥ ३ ॥ वसुधापि लब्धकामा
तथा चक्रे ॥ ४ ॥ देवदेवं च तुष्टाव ॥ ५ ॥

प्रतिवचनमाह । एवमुक्तरीत्या पृथिव्या प्रार्थितो भगवान् इति पूर्वोक्तहेतोः तथेत्यङ्गीचकार ॥ ३ ॥
पृथिव्याः प्रार्थिताङ्गीकारमाह । भगवत्प्रतिवचनमाकर्ण्य पूर्णकामा पृथिव्यपि तथैवान्वतिष्ठत् ॥ ४ ॥ संतोषा-
भिव्यञ्जकमाह । देवानां हिरण्यगर्भादीनां देवः पूज्यः ; “दैवतं देवतानां च” इति स्मरणात् । तं वक्ष्यमाणया
स्तुत्या तुष्टाव ॥ ५ ॥

ओं 'नमस्ते ६; देवदेव ७; वासुदेव ८; आदिदेव' ९;
कामदेव १०; कामपाल ११; महीपाल १२; अनादिमध्यनिधन
१३; प्रजापते १४; सुप्रजापते १५; महाप्रजापते १६; ऊर्जस्पते १७;

तामेवाह । अवति अन्तरात्मीभूय जगदिति ओम् । तस्मै जगद्रूपिणे ते तुभ्यं नमः ; “ओमिति ब्रह्म ।
ओमितीदं सर्वम्” इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ देवा इन्द्रादयः दीव्यन्ति भासन्ते अनेनेति ; “तस्य भासा सर्व-
मिदं विभाति” इति श्रुतेः ॥ ७ ॥ वसति सर्वभूतेषु, वासयति वा सर्वाणि भूतानि आत्मनीति वासुः ।
दीव्यति क्रीडति विजिगीषते व्यवहरति द्योतते स्तूयते कामयते गच्छतीति वा देवः । वासुश्चासौ देवश्चेति ;

“सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ।

ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥”

इति वैष्णवात् ॥ ८ ॥ देवानामादिः उत्पत्तिस्थानमित्यङ्गीदेवः ॥ ९ ॥ कामैः अग्निलौकैः सृष्टिस्थितिसंहार-
विषयैः दीव्यतीति कामदेवः । “धर्मादिरुषार्थचतुष्टयं वाञ्छद्भिः काम्यत इति कामः । स चासौ देवश्चेति
वा ॥ १० ॥ काममभिलाषं भक्तानां पालयति पूरयतीति कामपालः ॥ ११ ॥ महीं कूर्मीभूय पृष्ठे, शेषीभूय
मस्तके च पालयतीति । राजा वा ; “नराणां च नराधिपः” इति स्मरणात् ॥ १२ ॥ देशतः कालतश्च
आदिमध्यान्तरहितः ॥ १३ ॥ प्रजानां देवायुरमनुष्यादीनां पतिः अन्तर्यामी ॥ १४ ॥ शोभना प्रजा संततिः
येषां कश्यपादीनां, तेषां पतिः पाता ॥ १५ ॥ महती प्रजा संततिः यस्य स चतुर्मुखः, तस्य पतिः स्वामी
॥ १६ ॥ ऊर्जसः तेजसः प्राणबलस्य वा पतिः अभिष्ठाता ॥ १७ ॥

वाचस्पते १८; जगत्पते १९; दिवस्पते २०; वनस्पते २१;
पयस्पते २२; पृथिवीपते २३; सलिलपते २४; दिक्पते २५;
महस्पते २६; मरुत्पते २७; लक्ष्मीपते २८; ब्रह्मरूप २९;

वाग्निन्द्रियप्रवर्तकः ; वेदवाचां वा पतिः । अलुक्समासः ॥ १८ ॥ जगतां जङ्गमानां पतिः
चलनादिक्रियाहेतुः ॥ १९ ॥ दिवः स्वर्गस्य पतिः दाता ॥ २० ॥ वनस्य वृक्षादिसमूहस्य पतिः प्ररोहकः
॥ २१ ॥ पयसः बालादिजीवनहेतोः स्तन्यस्य पतिः प्रवर्तकः ॥ २२ ॥ पृथिव्याः पतिः बीजप्ररोहणशक्तिः
॥ २३ ॥ सलिलपतिः वर्षुकः ॥ २४ ॥ दिशां दशानां पतिः प्रागादिव्यवहारहेतुः ॥ २५ ॥ महतः
महत्तत्त्वस्य पतिः द्रष्टा ॥ २६ ॥ मरुतः वायोः पतिः प्रवहणशक्तिः ॥ २७ ॥ लक्ष्म्याः पतिः प्रदाता
॥ २८ ॥ ब्रह्म अनिर्वचनीयं रूपं यस्य ॥ २९ ॥

**ब्राह्मणप्रिय ३० ; सर्वग ३१ ; अचिन्त्य ३२ ; ज्ञानगम्य
३३ ; पुरुहूत ३४ ; पुरुष्टुत ३५ ; ब्रह्मण्य ३६ ; ब्रह्मप्रिय ३७ ;
ब्रह्मकायिक ३८ ; महाकायिक ३९ ; महाराजिक ४० ;**

ब्राह्मणाः वेदविदः प्रिया दयिता यस्य “^१न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजम्” इति
भगवत्स्मरणात् । ब्राह्मणानां वा प्रियः ॥ ३० ॥ सर्वं स्थावरजङ्गमं गच्छति व्याप्नोतीति ॥ ३१ ॥
ध्येयाकारशून्यः ॥ ३२ ॥ ज्ञानेन निराकारेण गम्यतेऽसौ ॥ ३३ ॥ पुरुभिः बहुभिः यज्ञैः हूतः आहूतः
॥ ३४ ॥ पुरुभिः बहुभिः वेदैः स्तुतः ॥ ३५ ॥ ब्रह्म वेदादिः ; तस्मै साधुः हितो वा ; “ तपो वेदाश्च
जातिश्च ज्ञानं च ब्रह्मसंज्ञितम् । तेभ्यो हितत्वाद् ब्रह्मण्यः ” इति स्मरणात् ॥ ३६ ॥ वेदानां प्रियः ;
वेदाः प्रिया यस्येति वा ॥ ३७ ॥ वेदैकशरीरः ॥ ३८ ॥ अपरिच्छिन्नमूर्तिः ॥ ३९ ॥ महती राजिः
परंपरा संसारप्रवाहो यस्य सः ॥ ४० ॥

**चतुर्महाराजिक ४१ ; भास्वर ४२ ; महाभास्वर ४३ ;
सप्त ४४ ; ^२महाभाग ४५ ; स्वर ४६ ; ^३तुषित ४७ ; ^४महातुषित
४८ ; ^५प्रतर्दन ४९ ; परिनिर्मित ५० ; अपरिनिर्मित ५१ ;**

चतुर्गुणं महाराजिकं यस्य ; “ त्रिपादूर्ध्वं उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवात् पुनः ” इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥
तेजोमयमूर्तिः ॥ ४२ ॥ तेजसामपि प्रकाशकः ॥ ४३ ॥ अग्नेतनभागपदानुषङ्गात् सप्तभाग इति पदम् ।
सप्त भागाः भक्तयो यस्येति सप्तभक्तिकं साम । यद्वा सप्त लोका ऊर्ध्वमधश्च यस्येति अर्श आदित्वादच्
॥ ४४ ॥ महान् भागो भाग्यं यस्य ॥ ४५ ॥ सुष्ठु ऋच्छतीति स्वरः । “ ऋ गतौ ” ; गतिः ज्ञानं प्राप्तिर्वा

^१ From न ब्राह्मणात् up to भगवत्स्मरणात् omitted in ख.

^२ महाभास्वर—ज.

^४ महाभूषित—ज.

^३ भूषित—ज.

^५ This Sūtra omitted in ज.

॥ ४६ ॥ तोषणं तुद् । तुषमितः तुषितः ; भक्तसमर्पितैः कर्मभिः ॥ ४७ ॥ कर्मव्यतिरेकेणापि नित्यतुष्टः
॥ ४८ ॥ प्रलये सर्वान् लोकान् प्रकर्षेण तर्दति तृणचीति वा । “ तर्द हिंसायाम् ” ॥ ४९ ॥ परितः प्रपञ्चा-
कारेण निर्मितः ॥ ५० ॥ अकृत्रिमः ॥ ५१ ॥

वशवर्तिन् ५२ ; यज्ञ ५३ ; महायज्ञ ५४ ; यज्ञयोग ५५ ;
यज्ञगम्य ५६ ; यज्ञनिधन ५७ ; अजित ५८ ; वैकुण्ठ ५९ ;
अपार ६० ; पर ६१ ; पुराण ६२ ; लेख्य ६३ ; प्रजाधर ६४ ;
चित्रशिखण्डधर ६५ ;

भक्तानां वशे वर्तितुं शीलमस्य ॥ ५२ ॥ “ यज्ञो वै विष्णुः ” इति श्रुतेः । इज्यतेऽसौ यज्ञ इति
वा ॥ ५३ ॥ महान् यज्ञो यस्य ; “ देवा यज्ञमतन्वत ” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः ॥ ५४ ॥ यज्ञेषु योगः
कर्मकौशलं यस्य ; “ योगः कर्मसु कौशलम् ” इति भगवत्स्मरणात् ॥ ५५ ॥ यज्ञानां गम्यो निवासस्थानम्
॥ ५६ ॥ यज्ञानां निधनं समाप्तिः यस्मिन् समर्पणेन ; “ तत् कुरुष्व मदर्पणम् ” इति स्मरणात् ॥ ५७ ॥
सुरासुरैः न जितः ॥ ५८ ॥ विकुण्ठा माया । तस्या अयं प्रवर्तक इति वैकुण्ठः । विकुण्ठा माता वा
कस्मिंश्चदवतारे ; “ विकुण्ठायां यतो जज्ञे वैकुण्ठस्तेन कीर्त्यते ” इति भारतात् ॥ ५९ ॥ देशतः कालतो
वा न विद्यते पारम् उत्तरावधिर्यस्य ॥ ६० ॥ मनोबुद्धीन्द्रियातीत ;

“ इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ”

इति स्मरणात् ॥ ६१ ॥ पुराणि शरीराणि अणति प्राप्नोति ॥ ६२ ॥ लेखेभ्यो देवेभ्यो हितः ; “ तस्मै
हितम् ” इति यत् ॥ ६३ ॥ प्रजां संततिं लोकान् वा धरतीति ॥ ६४ ॥ चित्रान् त्रिपञ्चादिसंख्याकान्
शिखण्डान् काकपक्षान् धरतीति ॥ ६५ ॥

यज्ञभागहर ६६ ; पुरोडाशहर ६७ ; विश्वेश्वर^१ ६८ ;
विश्वधर ६९ ; शुचिश्रवः ७० ; अच्युतार्चन ७१ ; घृतार्चिः ७२ ;
खण्डपरशो ७३ ; पद्मनाभ ७४ ; पद्मधर ७५ ; पद्मधाराधर ७६ ;
हृषीकेश ७७ ; एकशृङ्ग ७८ ; महावराह ७९ ; द्रुहिण ८० ;

^१ Sūtra-s 53 to 58 omitted in ज.

^२ This Sūtra omitted in ज.

^३ पुरोडाशभागहर—ज.

^४ त्रिपञ्चसंख्याकान्—ख.

^५ विश्वहर—ज.

यज्ञभागान् उपांशुयाजादिभागान् हरति ॥ ६६ ॥ पुरोडाशं वैष्णवं हरतीति ॥ ६७ ॥ विश्वस्य ईश्वरोऽन्तर्यामी ॥ ६८ ॥ विश्वं धरति आधारीभूयेति ॥ ६९ ॥ शुची श्रुत्याकर्णनशीले श्रवसी यस्य । शुचीनि श्रवांसि नामानि यस्येति वा ॥ ७० ॥ न च्युतम् अर्चनं देवासुरमनुष्येभ्यो^१ यस्य । न च्युतो भवति अर्चनादस्येति वा ॥ ७१ ॥ घृतेन अर्चिस्तेजो यस्येति ॥ ७२ ॥ खण्डः खण्डितः परशुः कुठारः यस्य शिवरूपस्य । खण्डनात् दैत्यानां क्षत्रियाणां वा खण्डः परशुः यस्य जामदग्न्यरूपस्य वा ॥ ७३ ॥ पद्मं ब्रह्मयोनिः नाभौ यस्य । पद्मस्य हृत्पुण्डरीकस्य नाभिः मध्यगत इति वा । पद्ममिव नाभिर्यस्येति वा ॥ ७४ ॥ पद्मं करे धरतीति ॥ ७५ ॥ पद्मानां धारा सक् ; तां धरतीति ॥ ७६ ॥ हृषीकाणाम् विषयेन्द्रियाणाम् ईशः क्षेत्रज्ञः । हृषः हर्षकाः केशाः रश्मयः यस्येति वा । पृषोदरादिः ॥ ७७ ॥ एकं च तत् शृङ्गं चेति ; “शृङ्गं प्राधान्यसान्वेश्व” इति कोशात् । एकं शृङ्गं मत्स्यावतारे यस्येति ॥ ७८ ॥ महान् धरोद्धरणक्षमदेहः वराहावतारः ॥ ७९ ॥ द्रुहति असुरेभ्यो अधार्मिकेभ्यो वेति द्रुहिणः ॥ ८० ॥

अच्युत ८१ ; अनन्त ८२ ; पुरुष ८३ ; महापुरुष ८४ ; कपिल ८५ ; सांख्याचार्य^३ ८६ ; विष्वक्सेन ८७ ; धर्म ८८ ; धर्मद ८९ ; धर्माङ्ग ९० ; धर्मवसुप्रद ९१ ; वरप्रद ९२ ; विष्णो ९३ ; जिष्णो ९४ ; सहिष्णो ९५ .

न च्युतः स्वपदात् षड्भावविकारराहित्याद्वा ॥ ८१ ॥ देशतः कालनश्चान्तशून्यः ॥ ८२ ॥ पुरि सुषुम्नायां देहे वा शेते इति । “पुर अग्रगमने” इत्यस्मादुषनि कृते अग्रगामीति च ॥ ८३ ॥ महान् अपरिच्छिन्नः पुरुषः ॥ ८४ ॥ कपिलः वर्णतो नामतश्च महामुनिः । कपिं वराहं लातीति ; “कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च” इति भगवद्वचनात् ॥ ८५ ॥ सांख्यं शुद्धात्मनत्त्वविज्ञानम् ; “शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते” इति व्यासस्मरणात् । तस्याचार्यः प्रवर्तकः ॥ ८६ ॥ विष्वक् समंततः सेना यस्य ॥ ८७ ॥ अभ्युदयनिःश्रेयसे साधनीभूय धारयतीति ॥ ८८ ॥ धर्ममपूर्वविशेषं विघ्नवारणेन ददाति साधयतीति ॥ ८९ ॥ धर्मस्य ज्योतिष्टोमादेः अङ्गम् ; आद्यन्तयोः सरणीयत्वात् ;

“ईश्वरो नित्यकालात्म चिन्तनीयः स कर्मसु ।

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।

न्यूनं संपूर्णतां याति ”

^१ नरेभ्यः—ख, ग.

^३ योगाचार्य added in ज; This Sūtra omitted in ख.

^२ धर्मभूणि—ख.

इति स्मरणात् ॥ ९० ॥ धर्मं च वसु द्रव्यं च प्रकर्षेणाल्पादपि कर्मणः अतिशयेन ददातीति ॥ ९१ ॥
वरममिलषितं भक्तेभ्यो ददातीति ॥ ९२ ॥ वेवीष्टीति विष्णुः । व्यासिवचनात् विषेः नुप्रत्यये रूपम् ।
विशति भूतान्यसौ, विशन्ति भूतान्यस्मिन्निति विशतेः नुप्रत्यये वा रूपम् ॥ ९३ ॥ सर्वत्र जयशीलः ॥ ९४ ॥
सहनशीले जगत्कष्टस्येति ॥ ९५ ॥

^१कृष्ण ९६ ; पुण्डरीकाक्ष ९७ ; नारायण ९८ ; परायण
९९ ; जगत्परायण १०० ; नमोनम इति ॥ १०१ ॥
^२स्तुत्वा त्वेवं प्रसन्नेन मनसा पृथिवी तदा ।
उवाच संमुखं देवीं लब्धकामा वसुंधरा ॥ १०२ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ अष्टनवतितमोऽध्यायः

“ कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
विष्णुस्तद्वावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः ॥ ”

इति व्यासः । कर्षतीति कृष्ण इति वा ;

“ कृषामि पृथिवीं पार्थ भूत्वा कार्णायसो हलः ।
कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात् तस्मात् कृष्णं विदुर्जनाः ॥ ”

इति स्मरणात् ॥ ९६ ॥ हृदयपुण्डरीकमश्नुते व्याप्नोतीति, तत्र उपलक्ष्यत इति वा ; पुण्डरीकवत्
अक्षिणी यस्येति वा ; पुण्डरीकस्थाने समर्पितं शिवायः क्षि येनासाविति वा ॥ ९७ ॥ नरः आत्मा ;
“ नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः ” इति व्यासस्मरणात् । तस्माज्जातान्याकाशादीनि कार्याणि
नाराणि । तानि अयनं स्थानं यस्य ;

“ यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ ”

इति श्रुतेः ;

“ नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः ।
तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥ ”

^१ वासुदेवकृष्ण—ज.

^२ ततस्तत्त्वेवं प्रसन्नात्मा पृथिवीमभ्यनन्दत ।

उवाच च संमुखं देवीं तत्तकामा वसुंधरा ॥—ज.

^३ वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टनवतितमं प्रकरणम्—ज.

इति स्मृतेश्च ;

“ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ ”

इति मानवाच्च ॥ ९८ ॥ परमुत्कृष्टमयनं पुनरावृत्तिरहितं स्थानम् ॥ ९९ ॥ जगतां चराचराणां परमयनं स्थानम् ॥ १०० ॥ नम्यन्त इति नमसः ब्रह्मादयः । तैः नम्यत इति नमोनमः । कर्मण्यसुनि कृते साधुः । इतिः स्तुतिसमाप्तौ ॥ १०१ ॥

भगवत्स्तुत्यनन्तरं तच्छक्तेः लक्ष्म्याः स्तुतिं प्रस्तौति । भगवन्मुखात् स्वजिज्ञासितधर्माकर्णनेन पूर्णकामा, अत एव वसुंधरा धर्महेतुधनपूर्णा, अत एव पृथिवी सर्वापेक्षया महती, प्रसन्नेन चेतसा एवं षण्णवत्यध्यायोपदेष्टारं महागुरुं भगवन्तं षण्णवत्यैव नामभिः स्तुत्वा भगवतीं लक्ष्मीं संमुखं यथा भवति तथा वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १०२ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज-

श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्याम्

अष्टनवतितमोऽध्यायः

^१ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामष्टनवतितमोऽध्यायः—घ, च ; धर्माधिकारिनन्दपण्डितकृतौ विष्णु-स्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यामष्टनवतितमोऽध्यायः—ग.

एकोनशततमोऽध्यायः

दृष्ट्वा श्रियं देवदेवस्य विष्णो-

गृहीतपादां तपसा ज्वलन्तीम् ।

¹सुतप्तजाम्बूनदचारुवर्णां

पप्रच्छ देवीं वसुधा प्रहृष्टा ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्ते प्रकृतां लक्ष्मीस्तुतिमेकोनशततमेनावतारयति । श्रयन्त्येनां सर्वे जना इति श्रीः ; ताम् । देवदेवस्य विष्णोः गृहीतपादां संवाहितचरणकमलाम् । भगवतो यावद्योगनिद्रमनशनरूपेण तपसा देदीप्यमानाम् । स्वभावत एव द्रवीकृतसुवर्णवर्णाम् । अत एव देवीं दीव्यन्तीं दृष्ट्वा प्रसन्नान्तःकरणा वसुधा वक्ष्यमाणं पप्रच्छ ॥ १ ॥

उन्निद्रकोकनदचारुकरे वरेण्ये

उन्निद्रकोकनदनाभिगृहीतपादे² ।

उन्निद्रकोकनदसद्मसदास्थितीं

उन्निद्रकोकनदमध्यसमानवर्णे ॥ २ ॥

प्रश्नार्थं तां संबोधयति । उन्निद्रं विकसितं यत् कोकनदं रक्तोत्पलं, तेन तद्वद्वा चारु करतलं यस्याः । वरेण्ये वरवर्णिनि । तादृशस्यैव तस्य नाभिना कर्णिकया स्वोपरिशायितचरणकमले । तादृश एव तस्मिन्नेव सद्मनि सदा नित्यं स्थितिमिमे प्राप्ते । तादृशस्यैव तस्य मध्येन वराटकेन समानो वर्णः कान्तिर्यस्याः । तदेवमनेकैः संबोधनैरादरातिशयो द्योत्यते ॥ २ ॥

नीलाब्जनेत्रे तपनीयवर्णे

शुक्लाम्बरे रत्नविभूषिताङ्गि ।

चन्द्रानने सूर्यसमानभासे

महाप्रभावे जगतः प्रधाने³ ॥ ३ ॥

¹ प्रतप्त—ज.

² चारुगृहीतपादे—ज.

³ प्रभावे—ख.

किंच ^१नीलोत्पलवनेत्रे । तपनीयं सुवर्णं तद्वद्वर्णः । श्वेतम् अम्बरम्^२ । रत्नैः विभूषितम्
अङ्गम् । चन्द्रवत् आननम् । सूर्येण समाना भासा । “आर्धं चैव हलन्तानाम्” इत्याप् ।
महान् प्रभावः सामर्थ्यं यस्या इति सर्वत्र बहुव्रीहिः । जगतो विश्वस्य प्रधाना प्रथमोद्देश्या प्रसवित्री
प्रकृतिर्वेति ॥ ३ ॥

त्वमेव निद्रा जगतः प्रधाना

लक्ष्मीर्धृतिः श्रीर्विरतिर्जया च ।

कान्तिः प्रभा कीर्तिरथो विभूतिः

सरस्वती वागथ पावनी च ॥ ४ ॥

एवं संबोध्य तां स्तौति । ^३निद्रा ; निर्गता द्रा कुत्सिता ^४मतिः यस्याः सा, मुक्तिः सुषुप्तिर्वा ।
जगतः चतुर्ष्वपि पुरुषार्थेषु प्रधाना मुख्योद्देश्या । लक्ष्यते प्रयोजनतया सर्वकर्मसु संसारिभिः लक्ष्मीः ।
धृतिः भयादिहेतुषु धीरता । श्रयति पुरुषोत्तमं, श्रयन्त्येनां सर्वे जना इति वा श्रीः । विरतिः मुमुक्षया
विषयसुखेषु वैराग्यम् । जया रणेषु जयश्रीः । कान्तिः स्त्रीपुरुषादिशरीरेषु सुन्दरता । प्रभा सूर्याचन्द्रमसो-
दीप्तिः । कीर्तिः सत्कर्मप्रभवा समाख्या । विभूतिः धनधान्यादिसमृद्धिः । सरस्वती विदुषामर्थकल्पनाशक्तिः ।
वाक् अर्थप्रतिपादनशक्तिः^५ । पावनी प्रायश्चित्तादेः पापनाशनशक्तिश्च त्वमेव ॥ ४ ॥

स्वधा तितिक्षा वसुधा प्रतिष्ठा

स्थितिः सुदीक्षा च ^६तथा सुनीतिः ।

ख्यातिर्विशाला च तथानसूया

स्वाहा च मेधा च तथैव बुद्धिः ॥ ५ ॥

किंच स्वधा पितृवृत्तिः । तितिक्षा विरक्तानां द्वन्द्वसहनशक्तिः । वसुधा धनधारणशक्तिः । प्रतिष्ठा
स्थापनशक्तिः । स्थितिः स्थानशक्तिः । सुदीक्षा यज्ञाधिकारसिद्धिः । सुनीतिः सामाद्युपायसिद्धिः । ख्यातिः
विशाला सार्वजनीनप्रसिद्धिः । अनसूयाः परोत्कर्षे संतोषिता । स्वाहा देववृत्तिः । मेधा शब्दार्थधारण-
शक्तिः । बुद्धिः अवबोधशक्तिश्च त्वमेव ॥ ५ ॥

^१ नीलोत्पलवनेत्रे—घ.

^३ निद्रा omitted in घ.

^५ प्रतिपादनी शक्तिः—घ.

^२ अम्बरे—घ.

^४ गतिः—ख.

^६ तथा च नीतिः—घ.

आक्रम्य सर्वं तु यथा त्रिलोकीं
तिष्ठत्ययं देवबरोऽसिताक्षि ।
तथा स्थिता त्वं वरदे तथापि
पृच्छाम्यहं ते वसतिं ^१विभूतेः ॥ ६ ॥

एवं संबोध्य स्तुत्वा च विवक्षितं पृच्छति । यथा त्रैलोक्यव्यापको भगवान्, तथा तच्छक्तेस्तवापि त्रैलोक्यव्यापकत्वं सिद्धमेव, शक्तिशक्तिमतोरविनाभावात् अभेदाद्वेति यद्यपि, तथापि तव ^२विभूतेः वसतिं निवासस्थानम् अहं पृच्छामि ॥ ६ ॥

इत्येवमुक्त्वा वसुधां बभावे
लक्ष्मीस्तदा देवबराग्रतःस्था ।
^३सदा स्थिताहं मधुसूदनस्य
देवस्य पार्श्वे तपनीयवर्णे ॥ ७ ॥

प्रश्नोत्तरमाह । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, ^४उक्त्वा संबोध्य स्तुत्वा पृष्ठेति हेतोः भगवदग्रे स्थित्वा लक्ष्मीः वसुधां बभावे । यदहं तपनीयवर्णे सुवर्णवत् द्योतमाने भगवतो मधुसूदनस्य पार्श्वे नित्यं तिष्ठामि । अत्र नित्यमित्यभिधानादन्यत्रानित्या वसतिरुक्ता भवति । तपनीयवर्णे इति न संबोधनम् ; “ धरण्या च ^५दूर्वाङ्कुर-
श्यामलाङ्गया ” इति धरण्याः श्यामत्वस्मरणात् ॥ ७ ॥

^६अस्याङ्गया यं मनसा स्मरामि
श्रिया युतं तं प्रवदन्ति सन्तः ।
संस्मारणे चाप्यथ यत्र चाहं
स्थिता सदा तच्छृणु लोकधात्रि ॥ ८ ॥

यदि भगवत्येव वसतिः, तर्हि कथमन्येषां श्रीमत्त्वव्यवहार इत्यत आह । ‘^७एतं संभावय’ इत्यस्य भगवतो निदेशेन यमेवाहं मनसा स्मरामि, तमेव सन्तः श्रीमन्तं प्रवदन्ति । स्मरणस्य मानसत्वेऽपि मनसेति वचनं कायिकवाचिकव्यापारनैरपेक्ष्याभिधानाय । संस्मारणे संस्मरणहेतौ भगवन्निदेशे च सति, यत्राहं तिष्ठामि तदपि हे लोकधात्रि शृणु ॥ ८ ॥

^१ प्रकृत्याः—ज.

^२ विभूत्याः—ग.

^३ इयं—ज.

^४ उक्ता omitted in ग; उक्त्वा—घ.

^५ दूर्वादल—घ.

^६ यस्या—ग.

^७ एव—घ.

वसाम्यथार्के च निशाकरे च
 तारागणादथे गगने विमेधे ।
 मेधे तथा लम्बपयोधरे च
 शक्रायुधादथे च तडित्प्रकाशे ॥ ९ ॥

वासस्थानान्येवाह । चन्द्रसूर्ययोः, विमलतारके निर्मेधे गगने, लम्बं पतनेऽनुस्वं पयः पानीयं धरतीति तादृशे शक्रधनुर्भूषिते स्फुरद्विद्युति मेधे चाहं वसामि । चकारः तथाशब्दश्च प्रत्येकं वासस्थानता-
 मिधानाय ॥ ९ ॥

तथा सुवर्णे विमले च रूप्ये
 रत्नेषु वस्त्रेष्वमलेषु भूमे ।
^१प्रासादमालासु च पाण्डुरासु
 देवालयेषु ध्वजभूषितेषु ॥ १० ॥

किंच हे भूमे, निर्मलयोः सुवर्णरजतयोः, अमलयोः वस्त्ररत्नयोश्च, सुधाधवलितानु प्रासादपरं-
 परासु, ध्वजभूषितेषु देवालयेषु चाहं तिष्ठामि ॥ १० ॥

^२सद्यः कृते चाप्यथ गोमये च
 मत्ते गजेन्द्रे तुरगे प्रहृष्टे ।
 वृषे तथा दर्पसमन्विते च
 विप्रे तथैवाध्ययनप्रपन्ने ॥ ११ ॥

किंच गोमिः सद्यो विसृष्टे गोमये, प्रश्न्योतन्मदे गजेन्द्रे, प्रहृष्टे हेशारवपुष्टे तुरगे, दृष्टे वृषे,
 धेदाध्यायिनि विप्रे चाहं निवसामि ॥ ११ ॥

सिंहासने चामलके च बिल्वे
 छत्रे च शङ्खे च तथैव पद्मे ।
 दीप्ते हुताशे विमले च खड्गे
 आवर्शबिम्बे च तथा स्थिताहम् ॥ १२ ॥

किंच सिंहैर्युक्तमासनं सिंहासनं भद्रासनम्, तत्र ; आमलके धात्रीवृक्षे ; बिल्वे श्रीफलवृक्षे ; छत्रे
आतपवारणे ; शङ्खे वाद्ये ; पद्मे विकसिते ; दीप्ते ज्वालाकुले वह्नौ ; निर्धौतमले खड्गे ; तादृशे आदर्शे
चाहं तिष्ठामि ॥ १२ ॥

^१पूर्णोदकुम्भेषु सचामरेषु
सतालवृन्तेषु विभूषितेषु ।
भृङ्गारपात्रेषु मनोहरेषु
मृदि स्थिताहं च नवोद्धृतायाम् ॥ १३ ॥

किंच पूर्णमुदकं येषु ते पूर्णोदाः ; ते च ते कुम्भाश्च ; तेषु । चामरं वालव्यजनं, तालवृन्तं व्यजनं,
ताभ्यां सहितेषु । साहित्यं चात्र वासामिप्रायेण, न वैशिष्ट्यामिप्रायेण ; शकुनाध्याये केवलयोरेव प्राशस्त्य-
श्रवणात् । विभूषितेषु ^२विचित्रितेषु प्रदेशेषु । भृङ्गारः कनकालुकः ; पात्राणि स्थालादीनि ; तेषु ।
मनोहरेषु अन्येष्वपि शयनासनादिषु । अभिनवोद्धृतायां मृदि चाहं वसामि ॥ १३ ॥

क्षीरे तथा सर्पिषि शाद्वले च
क्षौद्रे तथा दध्नि पुरंध्रिगात्रे ।
देहे कुमार्याश्च तथा सुराणां
तपस्विनां यज्ञहुतां च देहे ॥ १४ ॥

किंच दधिक्षीरसर्पिःक्षौद्रेषु ; तथाशब्दात् शर्करायां च ; पञ्चामृतत्वोपदेशात् । शाद्वले हरिततृण-
प्रदेशे । पुरंध्रिः सभ्रतृका स्त्री ; तद्देहे । कुमारी अविवाहिता कन्या ; तद्देहे । सुराः देवप्रतिमाः । तपस्विनः
कृच्छ्रादिकारिणः । यज्ञे जुह्वतीति यज्ञहुतः ऋत्विजः ; यजमानानां दीक्षयैव ग्रहणात् । “एषां देहे
तिष्ठामि ॥ १४ ॥

शरे च संग्रामविनिर्गते ^४च
^५स्थिता मृते स्वर्गसदःप्रयाते ।
वेदध्वनौ चाप्यथ शङ्खशब्दे
स्वाहास्वधायामथ वायशब्दे ॥ १५ ॥

^१ Verses 13 to 18 and commentary thereon omitted in J.

^३ एतेषां—घ.

^४ स्थिता—घ.

^२ चित्रितेषु—ग.

^५ मृते नरे स्वर्ग—घ.

किंच शरे ; चकारात् धनुषि । संग्रामं जित्वा विनिर्गते पुरुषे, संग्रामभूमावेव मृते पतिते शवभूतेऽपि स्वर्गसभां प्रयाते जीवे च, वेदशङ्खवीणादिवाद्यध्वनिषु च, स्वाहास्वधयोः दैविकपैतृककर्मणोश्चाहं स्थिता ॥ १५ ॥

^१राज्याभिषेके च तथा विवाहे

यज्ञे वरे स्नातशिरस्यथापि ।

पुष्पेषु शुक्लेषु च पर्वतेषु

फलेषु रम्येषु सरिद्वरासु ॥ १६ ॥

किंच राज्याय अभिषेके ; विवाहे मण्डपदेवतास्थापनादिविसर्जनान्ते काले ; यज्ञे दीक्षणीया-द्युदवसानीयान्ते ; वरे विवाहोद्यते ; अपिशब्दात् तादृश्यां कन्यकायामपि ; शिरसा स्नातः स्नातशिराः, तस्मिन् ; श्वेतपुष्पेषु ; पर्वतमस्तके ; फलेषु भक्ष्येषु ; रम्येषु प्रदेशेषु पुलिनादिषु ; सरिद्वरासु महानदीषु चाहं स्थिता ॥ १६ ॥

सरःसु पूर्णेषु तथा जलेषु

सशाद्वलायां भुवि पद्मखण्डे ।

वने च वत्से च शिशौ प्रहृष्टे

साधौ नरे धर्मपरायणे च ॥ १७ ॥

किंच जलपूर्णेषु सरःसु ; निर्मलेषु जलेषु ; हरिततृणाच्छन्नप्रदेशायां भुवि ; पद्मखण्डे पद्माकरे ; फल-पुष्पवति वने ; वत्से अभिनवजाते ; शिशौ स्तनंधये ; प्रहृष्टे हर्षयुते ; साधौ अपकारानभिज्ञे ; धर्मपरायणे धर्मैणैव परमयनं मोक्षो यस्य, तस्मिन् ॥ १७ ॥

आचारसेविन्यथ शास्त्रनित्ये^१

विनीतवेषे च तथा सुवेषे ।

सुशुद्धदान्ते मलवर्जिते च

मृष्टाशने चातिथिपूजके च ॥ १८ ॥

साधुमारभ्य पुरुषविशेषानाह । आचारः ज्ञानसंध्यादिः, तत्सेवनशीले ; नित्यमसंदिग्धं शास्त्रं यस्यासौ शास्त्रनित्यः ; विनीतः अनुद्धतः वेषो वस्त्राभरणादिधारणं यस्यासौ ; तथा शोभनः अकुत्सितः वेषो

यस्य ; सुशुद्धः जितबाहोन्द्रियः ; दान्तः जितमनस्कः ; मलवर्जितः निष्पापः ; मृष्टाशनः शुद्धान्नभोक्ता ; अतिथिप्रियः ; तस्मिन् निवसामि ॥ १८ ॥

स्वदारतुष्टे निरते च धर्मे

^१धर्मोत्कटे ^२वात्यशनाद्विमुक्ते ।

सदा सपुष्पे ससुगन्धिगात्रे^३

सुगन्धलिप्ते^४ च विभूषिते च ॥ १९ ॥

स्वदारेष्वेव तुष्टः परदारविमुखः ; धर्मे निरतः धर्मैकनिष्ठः ; ^५धर्मोत्कटः अर्थकामाद्यपेक्षया अति-
शायिधर्मः ; अत्यशनात् त्रिचतुर्वारभोजनात् रहितः ; सर्वदा पुष्पैर्युक्तः ; सुगन्धि गात्रं येषां, तैः सहितः ;
स्वयं च सुगन्धलिप्तः ; विभूषितः कटककुण्डलादिभिः ; तस्मिंश्च ॥ १९ ॥

सत्ये स्थिते भूतहिते निविष्टे

क्षमान्विते क्रोधविवर्जिते च ।

^६स्वकार्यदक्षे परकार्यदक्षे

कल्याणचित्ते च सदा विनीते ॥ २० ॥

किंच सत्यवक्तरि ; भूतानामविशेषेण हितः आयत्यां श्रेयस्करः ; निविष्टः गृहस्थः ; क्षमा-
सहिष्णुत्वं, तद्युक्ते ; क्रोधः असहिष्णुत्वं, तद्रहितः ; स्वपरकार्योद्युक्ते ; कल्याणं मङ्गलाशंसि चित्तं यस्य ;
सदा परस्याविनयेऽपि स्वयं विनीतः ; तस्मिंश्च ॥ २० ॥

नारीषु नित्यं सुविभूषितासु

पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु ।

अमुक्तहस्तासु सुतान्वितासु

सुगुप्तभाण्डासु बलिप्रियासु ॥ २१ ॥

^७नारीविशेषानाह । नानाविधभूषणभूषितासु नारीषु, पतिव्रतपरासु, प्रियवचनशीलासु, वलया-
द्यशून्यहस्तासु व्ययपराङ्मुखीषु वा, पुत्रवतीषु, गृहभाण्डगोपनपरासु, गृहाङ्गणदौ रज्ज्वल्लिकुशलासु च ॥ २१ ॥

^१ धर्मोत्कटे—घ.

^३ पात्रे—ज.

^५ धर्मोत्कटः—घ.

^६ सुसंयताक्षे—ज.

^२ वात्यशनात्—घ.

^४ नित्यानुलिप्ते—ज.

^७ अवशिष्टानाह—घ.

संमृष्टवेश्मासु जितेन्द्रियासु
 कलिव्यपेतास्वविलोत्तुपासु ।
 धर्मव्यपेक्षासु दयान्वितासु
 स्थिता सदाहं मधुसूदने च ॥ २२ ॥
 निमेषमात्रं च विना कृताहं
 न जातु तिष्ठे पुरुषोत्तमेन ॥ २३ ॥
 इति ^१श्रीविष्णुस्मृतौ एकोनशततमोऽध्यायः

किंच संमृष्टानि मार्जनलेपनादिभिः संस्कृतानि वेश्मानि याभिस्ताः; जितेन्द्रियाः बाह्याभ्यन्तरेन्द्रिय-
 संयमिन्यः; कल्हपराङ्मुख्यः; नित्यतृप्तस्वभावाः; धर्मे विशिष्टा अपेक्षा यासां ताः; दयया भूतकृपया
 युक्ताः; तादृशीषु यावदुक्तनिमित्तसद्भावमेव अहं स्थिता । मधुसूदने तु सदा नित्यमेव ॥ २२ ॥
 तत्र हेतुमाह । एवं च पुरुषोत्तमरहिता कदाप्यहं निमेषमात्रमपि न तिष्ठामि ॥ २३ ॥

इति ^२श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
 श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^३श्रीरामपण्डितात्मज-
^३श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्याम्
 एकोनशततमोऽध्यायः

^१ वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनशततमं प्रकरणम्—ज.

^२ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्याम् एकोनशततमोऽध्यायः—घ, च.

^३ श्री omitted in ग.

शततमोऽध्यायः

धर्मशास्त्रमिदं श्रेष्ठं स्वयं देवेन भाषितम् ।

ये द्विजा धारयिष्यन्ति तेषां ¹स्वर्गे गतिः परा ॥ १ ॥

भगवदुपदिष्टस्य शास्त्रस्याध्ययनादौ फलविशेषं शततमेनाह । मन्वादिप्रणीतेषु अष्टादशसु ²धर्मशास्त्रेषु, जाबाल्यादिप्रणीतेषु अष्टादशसु, वसिष्ठादिप्रणीतेषु एकविंशतिधर्मशास्त्रेषु इदं धर्मशास्त्रं श्रेष्ठं सर्वोत्कृष्टम् ; यतः देवेन भगवता विष्णुना स्वयमेव ³ साक्षात् भाषितम् उपदिष्टम् ; नान्यद्वारा मनुनेव भृगुमुत्वेन । अयमाशयः—मन्वादीनां मनुष्यत्वेन भगवदायत्ततया पराधीनस्फूर्तिकृत्वात् न स्वातन्त्र्येण सर्वज्ञत्वम् । भगवतस्तु नित्यनिर्दोषावबोधरूपस्यापरोक्षसर्वश्रुतिकस्यासंदिग्धाविपर्यस्ततात्पर्यविवेकस्य स्वत एव सार्वज्ञ्यमिति तत्प्रणीतस्यास्य शास्त्रस्यान्येभ्योऽतिशयितत्वं युक्तमेव । अतश्च तच्छास्त्रं ये द्विजाः त्रैवर्णिकाः, ⁴न शूद्राः, स्वयमन्यैर्वा धारयिष्यन्ति, तेषां स्वर्लोके यागादिजन्यस्वर्गात् परा अतिशयिना गतिः स्थितिः ⁵ भवति ॥ १ ॥

इदं पवित्रं मङ्गल्यं स्वर्ग्यमायुष्यमेव च ।

ज्ञानं चैव यशस्यं च ⁶धनसौभाग्यवर्धनम् ॥ २ ॥

फलान्तराख्याह । पवेः वज्रात् ⁷नरकरूपात् त्राधन इति पवित्रं पावनम् ; पापक्षयकरमिति यावत् । मङ्गलं कल्याणम् ; तद्धेतुः । स्वर्ग्यं स्वर्गजनकम् । आयुष्यम् आयुर्वर्धनम् । ज्ञानम् ; ज्ञायते पुरुषार्थ-⁸चतुष्टयमनेनेति । यशस्यं यशोजनकम् । धनसौभाग्ययोर्वर्धनम् अतिशयहेतुः । एषां फलानां साधनमिदमिति फलद्वारा स्तुतिरपि ॥ २ ॥

अध्येतव्यं धारणीयं ⁹श्राव्यं श्रोतव्यमेव च ।

श्राद्धेषु श्रावणीयं च भूतिकामैर्नरैः सदा ॥ ३ ॥

¹ धर्मं गतिर्धृवा—ज.

² एव omitted in घ.

³ मर्यादास्थितिः added in घ.

⁴ नरकादि—ख, ग, च.

A-55

⁵ चतुष्कम्—घ.

⁶ धर्म omitted in घ.

⁷ न शूद्राः omitted in घ.

⁸ बल for धन—ज.

⁹ श्राद्धं—ज.

किंचास्य अध्ययनधारणश्रावणश्रवणानि सर्वाधिकभूतिसाधनानीति पुरुषार्थत्वम्; श्राद्धे श्रावणीयत्वेन कृत्वर्थत्वं चेति । यद्वा अध्ययनादीनि फलाश्रवणात् नित्यानि । श्राद्धे श्रावणेन भूतिस्तु काम्यफलम्^१ ॥ ३ ॥

^२य इदं पठते नित्यं भूतिकामो नरः सदा ।

इदं रहस्यं परमं कथितं ^३च धरे तव ॥ ४ ॥

मया प्रसन्नेन जगद्धितार्थं

सौभाग्यमेतत् परमं यशस्यम्^४ ।

दुःस्वप्ननाशं बहुपुण्ययुक्तं

शिवालयं शाश्वतधर्मशास्त्रम् ॥ ५ ॥

इति ^५श्रीविष्णुस्मृतौ शततमोऽध्यायः

इदानीं तस्यैव नित्यकाम्यत्वमाह । यो नरः त्रैवर्णिकः पुमान्; न स्त्री, इदं शास्त्रं नित्यं पठति, स सदा भूतिभिः काम्यते । फलवाक्यानामपि शास्त्रान्तर्भावात् पुनः इदंशब्देन परामर्शः । इदं शाश्वतं कूटस्थतया प्रवाहेण वा नित्यं धर्मप्रतिपादकं शास्त्रं ^६परमम् अत्यन्तं रहस्यं गोपनीयं जगतां हिताय प्रसन्नेन मया, हे धरे, तव तुभ्यं कथितम् ॥ ४ ॥

शास्त्रान्तरेभ्योऽतिशयाय विशिनष्टि । परमं सौभाग्यं सौभाग्यहेतुः यशस्यं यशोजनकं दुःस्वप्ननाशनं बहुना पुण्येन धर्मेण प्रतिपाद्येन युक्तं, बहुपुण्यजनकं वा, शिवस्य कल्याणस्यालयं स्थानमिति ॥ ५ ॥

श्रीमत्केशवनायकक्षितिपतिप्रोत्साहितेनारचि

श्रीमद्रामसुतेन नन्दविदुषा धर्माधिकाराश्रयात् ।

श्रीविष्णुस्मृतिगूढभावविवृतिः श्रीवैजयन्ती मुदे

श्रीविष्णोर्हृदयंगमास्तु सततं विद्वद्भिरत्यादृता ॥ १ ॥

धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दुः

श्रीरामपण्डितसुतः स्मृतिवैजयन्तीम् ।

श्रीनन्दपण्डितकृती विवृतिं मनोज्ञां

विष्णुस्मृतेरकृत केशवकीर्तिकामः ॥ २ ॥

^१ गुणफलम्—स्व, ग.

^२ Verses 4 and 5 omitted in ज.

^३ वसुधे—घ.

^४ पवित्रम्—घ.

^५ श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रे परमरहस्ये शततमोऽध्यायः—घ, च; वैष्णवे धर्मशास्त्रे शततमं प्रकरणम्—ज,

^६ परं—घ.

स्मृतिगुणमनु विष्णोर्वैजयन्ती विचित्रै-

र्विविधवचनपुष्पैर्गुम्भिता साधु भक्त्या ।

बुधमधुकरसंघैः कृष्णभूषायितैषा

जनयतु मुदमन्तः श्रीहरेः श्रीरिवान्या ॥ ३ ॥

उच्चावचेषु विषयेषु परिभ्रमन्ती

गौश्चेदियं स्खलति कुत्रचिदप्यगाधे ।

सन्तः स्वधर्ममनुरुध्य निरुध्य चेर्ष्या-

मुद्धर्तुमेव तदिमां तरसा यतध्वम् ॥ ४ ॥

भो सन्तः सहसा मयाञ्जलिरयं बद्धोऽस्ति वः प्रार्थने

शीलं स्वं न जहाति दूषणकृते यस्मात् खलानां मनः ।

तत् तद्दूषणदूषणाय बहुधा मद्दूषणाय स्वकं

चेतो धावदलं भवद्विरमलं नावर्तनीयं मनाक् ॥ ५ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज-

श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविष्टौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां

शततमोऽध्यायः

^१ धर्माधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविष्टौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां शततमोऽध्यायः समाप्तः

पराशरस्मृतिटीका विद्वन्मनोहरा स्मृतिसिन्धुः ।

आद्यकल्पलता चैता नन्दपण्डितकृतटीकाः ॥

श्रीविष्णुस्मृत्युत्तरार्धः समाप्तोऽयम्—ख, ग.

¹उत्तरचरितम्

इयदवधि भवद्भिः पण्डिता जीवनोत्थं
कुतुकममृतधारासारभागन्वभावि ।
शिवशिवशिवभावे जायमाने यदासीत्
कलयत तदिदानीं कौतुकं केशवस्य ॥ १ ॥
श्रीमत्केशवनायकस्य कविभिर्भाग्यं कियद्वर्ण्यतां
यन्मोक्षावसरे सुरैः सुरतरुद्रूतैः प्रसूनैः शुभैः ।
आकीर्णा मणिकर्णिका सकलका तीरे सनीरे जनैः
प्रत्यक्षेण विभाविता वदति तत्कर्णे शिवे तारकम् ॥ २ ॥
नैवैतद्भामदेवे प्रविशति परमं ब्रह्म चित्रं शुके वा
जैगीषव्ये मुनौ वा जनकसनकयोर्वापि दृष्टं श्रुतं वा ।
वाराणस्यां यदासीत् सुरसरिति मणीकर्णिकायां गिरीशे
कर्णे ब्रह्मोपदेशं विदधति सहजानन्दिनः केशवस्य ॥ ३ ॥
विद्वांसः परिभावयन्तु मनसस्तोषाय पोषाय च
स्वेष्टानां अनुषार्जितस्य सकलस्याघस्य शोषाय च ।
कोशयाद्भुतहेमरत्ननिवहस्यामूलदारिद्र्यरु-
म्भोषाय क्षितिरत्नकेशवतनुत्यागोद्भवं कौतुकम् ॥ ४ ॥
द्राक्षातोऽपि सितारसादपि सुधासारादपि प्रायशो
वैलक्ष्ण्यमतीव केशवकथामाधुर्यं उन्नीयते ।
यज्जामित्वमिदं तनोति सततं संसेव्यमानं त्रयं
स्वादं स्वादमनारतं पुनरमुत्रैत्कण्ठमुज्जृम्भते ॥ ५ ॥
औदार्यं पश्यतेमाममरपरिवृढस्यौचितीं वापि लोके
त्रैलोक्यस्याधिपत्यं वहति मत्स्वमुखेष्वग्र्यतां पूज्यतां यः ।

¹ The MSS. ख and ग add the following portion (pp. 898 to 901) after the colophon of the 100th chapter of the *Vaijayanī*.

येनाशेषापि पृथ्वी जलनिधिपरित्वा पूरिता स्वर्णवृष्ट्या
 तम्मणस्यास्य मुक्तावुपदिशति हरे पुष्पवर्षं चकार ॥ ६ ॥
 विद्वांसः सुभगत्वमस्य जनुषो दृष्टं यदद्यावधि
 प्राप्तं यन्मणिकर्णिकापरिसरः श्रेयश्च विश्वेश्वरात् ।
 स्पर्थेते तदुभे परस्परमदोधन्यत्वनिर्णायकं
 न्याय्यं वापि वचोऽपि वा स्मृतिगतं सम्यक् समालोच्यताम् ॥ ७ ॥
 आत्मानं बहुमन्यतेऽस्य मरणाद्धर्मार्थकामार्जनै-
 राकल्पं क्षितिमण्डले च यशसो विस्तारणाजीवनम् ।
 कैवल्यप्रतिपादनेन मरणं संश्लाघते जीवनात्
 तम्मण्यस्य बुधा वधार्थं गुरुता निश्चीयतामेतयोः ॥ ८ ॥
 धर्मो येन जगत्सु षोडशमहादानादिकैः संचितो
 येनार्थस्य समर्थतापि गदिता तैरेव दानैः परा ।
 कामो वावरसाक्कणप्रभृतिभिः पुत्रैः शुभैः ख्यापितो
 मोक्षः श्रीमणिकर्णिकाभुवि तनुत्यागेन संपादितः ॥ ९ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकाल्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
 श्रीकेशवनायकप्रोत्साहित^१ श्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज-
 श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां^२ केशववैजयन्त्याम्
^३ एकशततमोऽध्यायः

प्रकीर्णकम्

विद्वांसः स्मृतिशास्त्रतत्त्वमखिलं ज्ञात्वा वचोभिः स्मृते-
व्याख्यां मे यदि दूषयेयुरमलां तद्दूषणं मत्कृतेः ।
युद्धे चेत् परवीरशस्त्रविहितान् गाढप्रहारांस्तनौ
प्राप्नोति क्षतशत्रुरुद्धटभटः शोभैव सा तत्तनोः ॥ १ ॥
द्वित्राश्चेदीर्ष्यया मत्कृतिममलपदामर्थसंदोहगुर्वी
नेक्षिष्यन्ते तदानीं मम वदत बुधाः का क्षतिस्तत्क्षतिः सा ।
नेक्षन्ते चेदुल्लकाः सकलजनतमःस्तोमविध्वंसदीपं
मार्तण्डं दीप्तिभाण्डं ननु भवति तदा का क्षतिः सप्तसप्तेः ॥ २ ॥
तीर्थं काशीसमानं त्रिभुवनविषये नापरं भूपतिर्वा
भूलोके केशवस्य श्रयति न तुलनां नापि विष्णुस्मृतेर्वा ।
शास्त्रं धर्माभिधायि त्रयमपि जयतादार्कमाचन्द्रतारं
श्रीमान् धर्माधिकारी तदनु विजयतां पण्डितो नन्दशर्मा ॥ ३ ॥

अथ ताराचन्द्रचक्रवर्तिनः—

पूर्वं तम्मणभावतो न विधिवद् दत्ता द्विजेभ्यो मया
भूतिर्भूतपतिर्विचिन्त्य किमिति प्रादुर्बभौ भूतले ।
लक्ष्मीं वेदविधानतः प्रतिदिनं विप्रेषु संपादयन्
श्रीमान् वाचरसाभिधो विजयते साक्षादयं शंकरः ॥ १ ॥
कलौ वाचरसादन्यो वदान्यो न महीतले ।
श्रीनन्दपण्डितादन्यो विद्वान् गण्यो न जातुचित् ॥ २ ॥
यथा विष्णोर्न तुलनामेति कोऽपि सुरोत्तमः ।
तथैतयोर्न तुलनामेति कोऽपि नरोत्तमः ॥ ३ ॥
दातृत्वं यदनन्तस्य पाण्डित्यं नन्दशर्मणः ।
एतयोर्नान्यगामित्वे दुर्निवारा जनश्रुतिः ॥ ४ ॥

तत् कृतं यन्न केनापि तद् दत्तं यन्न केनचित् ।
 काश्यां वावरसाख्येन दात्रा दीनार्तिहारिणा ॥ ५ ॥
 भारतस्य यथा कर्ता व्यासो दुष्टिश्च लेखकः ।
 तथैतस्याः स्मृतेः कर्ता लेखकश्च विभाव्यताम् ॥ ६ ॥

वर्षे विक्रमभास्करस्य गणिते नन्दाद्रिषड्भूमिभिः (१६७२.)
 पूर्णे कार्तिकमासि वृश्चिकगते भानौ वृषस्थे विधौ ।
 काश्यां केशवनायकस्य नृपतेराज्ञामवाप्य स्मृते-
 विष्णोर्व्याकृतिमाचकार विमलं श्रीनन्दशर्मा सुधीः ॥ ७ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
 श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिश्रीधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज-
 श्रीनन्दपण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतिः श्रीमती
 केशववैजयन्ती समाप्ता
 इति श्रीविष्णुस्मृतिव्याख्या वैजयन्ती

INDEX I

सूत्राणामनुक्रमणी

	पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः
अंशग्राहिमिस्ते	२६८	अङ्कितं च हिरण्य	८२०	अत्र च गाथा भवन्ति	८२३
अकारं चाप्युकारं च	६४९	अङ्कुल्यग्रे दैवम्	६८३	अत्र च पितृगीता गाथाः	८१५
अकुटिलाः सत्वचश्च	४२६	अङ्कुष्ठमूले ब्राह्मम्	६८३	अत्र च श्लोको भवति	७९४
अकृतान्नं शल्यकः	५०७	अचिन्त्य	८८२	अत्र पितरो मादयध्वम्	७६६
अकृतामपि वत्सराति	१६८	अच्छेद्योऽयमदाहः	३४४	अत्र पितृगीता गाथा ७९७, ८०७	
अकृतेऽस्थिसंचये	३७०	अच्युत	८८४	अत्रामौकरणम्	३४८
अकृत्वा देवपितृ	७०१	अच्युतार्चन	८८३	अत्रिगोत्रां वा नारीम्	५५२
अकृत्वा भैक्षचरणम्	४३९	अजानानः प्रकाशं यः	१३५	अत्रैव पशवो हिंस्याः	५८५
अकव्यादमृगवधे	५६१	अजाव्यपहारी	१०४	अथ कर्मभिरात्मकृतैः	५३६
अक्षतांश्चाभौ क्षिपेयुः	३२८	अजाश्वं मुखतो मेध्यम्	३८९	अथ कृपकर्तुंस्तत्प्रवृत्ते	८३५
अक्षता भूयः संस्कृताः	२५६	अजित	८८३	अथ कृच्छ्राणि भवन्ति	५१४
अक्षतान्द्रूपकभोगि	८६७	अशननश्चान्द्रायण	६०८	अथ कोशः	२४४
अक्षय्योदकं च नाम	७६७	अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते	४२६	अथ गृहाश्रमिणः	६६६
अक्षरं त्वक्षरं ज्ञेयम्	६५१	अतस्त्वभ्येति तानेव	३३९	अथ चान्द्रायणम्	५३१
अक्षार्धमेव सचतुः	७४	अतिक्रमं व्रतस्याहुः	४३८	अथ चेच्छूद्रवर्जम्	३१३
अगस्त्याश्रमे	८१३	अतिथिपूजने च	७२२	अथ त्याज्याः	६५७
अग्रये कव्यवाहनाय	३४७	अतिथिभ्योऽग्रे	७२६	अथ त्रिप्याश्रमेऽगु	८५९
अग्निं वक्त्रः	५०७	अतिथिर्यस्य भग्नः	७२३	अथ द्वादश पुत्राः	२५२
अग्निजिह्वो दर्भरोमा	१५	अतिपातकिनस्त्वेते	४६५	अथ द्विजातीनाम्	६८३
अग्निमुण्डैर्भक्ष्यमाणाः	५०२	अतिपातकिनाम्	५०५	अथ घटः	२२१
अग्निदेवब्राह्मण	७५२	अतिवादांस्तिक्षेत्	८६२	अथ न कंचन	७४५
अग्निना दह्यमानाश्च	५०२	अतीन्द्रिय सुदुष्पार	२७	अथ न नक्तम्	७८९
अग्निपितृमातृसुत	४८३	अतीपङ्काः	६५४	अथ नरकाः	५००
अग्निब्राह्मणगणिका	६८९	अतो न रोदितव्यं हि	३३८	अथ निराकारे	८७५
अग्निश्च सर्वदेवानाम्	८२७	अत्यन्तोपहतं सर्वम्	३८१	अथ पङ्क्तिपावनाः	८०६
अर्धं स केवलं भुङ्क्ते	७२७	अत्यन्तोपहतस्य	३८१	अथ पापात्मनां नरकेषु	५०५
अधर्मवर्णम्	६५४	अत्यन्तोपहतानां च	३९०	अथ पालाशं दन्त	६८०
अग्नेयमद्योर्वातिः	४९९	अत्र गाथा भवति	८२६	अथ पुत्रस्य पौत्रेण	२७१

	पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः
अथ पुरुषस्य काम	४६३	अथोदकम्	२३६	अनियुक्तः शपथ	११४
अथ पुष्करेण्वक्षयम्	८११	अदत्त्वा यस्तु	७२६	अनिर्दशाहानि तानि	५८०
अथ प्रसूयमाना गौः	८२५	अदन्तजाते बाले	३६०	अनिर्दिष्टश्च गुरुणा	४३४
अथ ब्रह्मचारिणाम्	४२८	अदुष्टां दुष्टमिति	९५	अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे	१९६
अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य	३१५	अदृष्टमद्भिर्निर्गन्तम्	३९१	अनिर्देश्यपरीमाणम्	२४
अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मण	३१४	अद्भिर्गात्राणि शुष्यन्ति	३७९	अनिवेदितविज्ञातस्य	५०
अथ ब्राह्मणस्य वर्णानु	३९८	अद्याच्चोदङ्मुखः	६८१	अनुक्तद्रव्याणाम्	१०८
अथ मत्तोन्मत्तव्यङ्गान्	६९०	अधः शय्या	४३१	अनुक्तनिष्कृतीनां तु	६४२
अथ महापातकिनः	७९	अधर्मेण च यः प्राह	४४२	अनुक्तमृगवधे	५६१
अथ योगक्षेमार्थम्	६८७	अधीतस्य च त्यागः	४८३	अनुक्तानां द्विशुणा	१७४
अथ रहस्यप्रायश्चित्तानि	६४४	अधोदृष्टिर्नैकृतिकः	८४९	अनुदकमूत्रपुरीष	६२१
अथ राजधर्माः	३८	अध्ययनादनेक	८६५	अनुपघ्नन् पितृद्रव्यम्	३२१
अथर्वशिरः	६५५	अध्येतव्यं धारणीयम्	८९५	अनुपातकिनश्च	५०१
अथ लेख्यं त्रिविधम्	१९०	अनग्न्युष्णामिः	६८४	अनुपातकिनस्त्वेतं	४८२
अथ विपम्	२४१	अनधीयानान्	८०३	अनुपातकिना पक्षि	५०५
अथ वृषोत्सर्गः	८१७	अननुज्ञातश्चान्यस्मात्	४५१	अनुमन्ता विशासिता	५८७
अथ वैशाख्याम्	८२२	अननुज्ञातां दुहन्	१२३	अनुत्पन्नप्रदानेन	८३६
अथ शुद्रापुत्राबुभौ	३२०	अनन्त	८८४	अनुलोमासु मातृ	२७३
अथ श्राद्धेषुः	७६०	अनन्तं वेदपरमो	८४८	अनृद्धानां स्ववित्त	२६६
अथ समयक्रिया	२०६	अनन्तगृह्युपात्तम्	६६६	अनृदापुत्रान्	८०३
अथ साक्षिणः	१९८	अनभ्यर्च्यं स्मृतम्	५८७	अनृदाश्च दुहितरः	३१६
अथ स्त्रीणां धर्माः	४११	अनभ्यर्च्यया च तथा	३७	अनृतवचनमुत्कर्षं	४८३
अथागम्यागमने	५९९	अनर्चितं वृथा मांसम्	५७३	अनेकपितृकाणां तु	३०९
अथाग्नये सोमाय	७१९	अनवाप्य च स्वकोशात्	५१	अनेन कर्मणा पुण्यते	८३०
अथामिं परिसमुह्य	७१८	अनस्त्रां चैव	५६३	अनेन कर्मणा रूप	८२९
अथामिः	२२९	अनातुरः सप्तरात्रम्	४३९	अनेन क्रमेणान्यत्रापि	३२०
अथाचान्तो नाभिम्	५३७	अनादिमध्यनिधन	८८१	अनौगसेषु पुत्रेषु	३६६
अथातः सर्ववेद	६५४	अनाहत्यास्तु यस्यैते	४५५	अन्तरस्थेन हरिणा	२३
अथातः सुस्नानः	७०७	अनाद्यन्तत्वात्	३३६	अन्तरिक्षं दर्विरक्षिता	७६६
अथाशौचव्यपगमे	३४५	अनादृते च	१२६	अन्तवृद्धौ प्रविष्टायामपि	१७१
अथाष्टौ विवाहाः	४०५	अनाशितमनियम्	७२२	अन्त्यागमने वध्यः	९३
अथासाक्षिणः	१९५	अनाहिताग्निता	४८९	अन्धकारेषु तिष्ठन्ति	५०३
अथैकपुत्रा ब्राह्मणस्य	३१६	अनिर्य हि स्थितः	७२४	अन्धतामिहम्	५००
अथैतेषां वृत्तयः	३६	अनिधायैव तद् द्रव्यम्	३९५	अन्नं च नो बहू	७६८
अथोत्तमर्णोऽधमर्णात्	१६७	अनिमित्ततः स्वानि	७५४	अन्नं चैव यथाशक्त्या	७२६

	पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः
अन्नदः स्वर्गम्	८४४	अप्सु प्रास्य विनष्टानि	४२७	अयाज्ययाजिनः	८०३
अन्नदधिघृतमधु	३४८	अफालकृष्टेन पञ्च	८५३	अयोग्यकर्मकारी	११४
अन्नप्रदानेन बलवान्	८३७	अन्मात्रेणामिपिकस्य	७०५	अरिष्टकैः कुतपानाम्	३८५
अन्नाद्यजानां सत्त्वानाम्	५६४	अब्राह्मणे दत्तं तत्	८४८	अर्चितभिक्षादानेन	६७१
अन्नापहारकस्त्वामयावी	५१०	अवृत्तिङ्गम्	६५५	अर्थं दुष्परिहायेंऽस्मिन्	३३८
अन्यत्र दधिमधु	७३४	अभक्ष्यस्याविक्रेयस्य	१४४	अर्थंऽविशेषिते	१८८
अन्यत्र दैवोपघातात्	१३१	अभक्ष्येण ब्राह्मणस्य	१११	अर्धं वैश्यवधे	५५३
अन्यत्र भृतकपोषात्	१३३	अभिचारबलकर्मसु	४८८	अर्धिकः कुलमित्रं च	६६४
अन्यत्र राजाशक्तेः	८५	अभिचारमहीनं च	६३५	अर्बुदः स्यालकैश्चैव	८६७
अन्यत्राकुलीनराज	४७	अभितः पूर्वणाग्निम्	७२०	अर्वाक् सपिण्डीकरणम्	३५१
अन्यत्रागामिकाल	२०९	अभिपूजितलामात्	८६१	अर्वाक् सपिण्डीकरणात्	३३९
अन्यत्रापि वध्यकर्मणि	८२	अभिपूज्यान्नम्	७३४	अलंकृतश्च तिष्ठत्	७५६
अन्यत्रोपहतः	३७३	अभिमन्त्र्यास्य करयोः	२३४	अलक्ष्मी कालकर्णी च	५३८
अन्यथावादिनो यस्य	२०४	अभियुक्तश्च दिव्यम्	२१२	अलक्ष्मीः कालकर्णी च	७०५
अन्यथा ह्यपिशुद्धः स्यात्	२३८	अभियुक्तोऽप्यनध्याये	४४९	अलाम्बे न व्यथेत	८६०
अन्वष्टकासु च	७६३	अभियोक्ता वर्तयेत्	२१२	अलिङ्गी लिङ्गिवेषण	८५०
अपः समुद्धरेत् सर्वाः	३९०	अभिहितगुणसंपन्नः	१९८	अलिङ्गपालकां शुभ्राम्	२०
अपत्यं रोहिणीषु	७८३	अभोज्यान्नाभक्ष्य	४८३	अल्पकालम्	१२६
अपत्यस्य चापत्य	८५२	अभोज्यान्नाभक्ष्याशी	५०६	अल्पानां च	३८४
अपयन्त्वसुरा इति	७६३	अभ्युदयश्च	७७९	अवगूर्यं चरत् कृच्छ्रम्	६३९
अपराधानुरूपं च	६९	अमरकण्टकपर्वते	८११	अवशर्धयिता	८७
अपराधेषु चान्येषु	१६४	अमांसाशनाश्च	३३०	अवश्यं याति तिर्यक्त्वम्	५०८
अपरिनिर्मित	८८२	अमावास्यां न चाश्रीयात्	६८२	अर्विक्रेयविक्रयः	४८३
अपविद्धस्त्वेकादशः	२६०	अमावास्यासूक्तम्	७६२	अविशतां गतिं याते	१९
अपात्रीकरणं कृत्वा	४९५	अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकाः	७७७	अविमर्कं च भूतेन	८७८
अपार	८८३	अमुक्तयोरस्तं गतयोः	७२९	अविमर्कैः कृतमृणम्	१८२
अपालायाः स्वामी	१२५	अमुक्तहस्ता	४११	अविशेषेण सर्वेषाम्	६६७
अपि जायेत सः	७८७, ८१५	अमुक्तहस्तासु	८९३	अवीचि	५००
अपि पितृगीते गाथे	७८७	अमेध्यभुजश्च	५८०	अवीरस्त्रीसुवर्ण	५७२
अपि स स्यात् कुले	८०७	अमेध्यानि दशैतानि	३७६	अव्यक्तनिधनान्येव	३४३
अपुत्रधनं पत्युभिगामि	२८७	अन्वा नामासीति	७२०	अव्यक्तादीनि भूतानि	३४३
अपुत्ररिक्तस्य या गतिः	३१६	अम्मस्यपि	७४९	अव्यक्तोऽयमचित्त्योऽयम्	३४४
अप्रतिप्राप्त्यभ्यक्ष	६६१	अयस्कारस्य दातव्यम्	८२१	अव्याप्तं चेदमेध्येन	३९०
अप्रियैर्वंसतिम्	८६५	अयाज्ययाजनं कृत्वा	६३५	अशक्तं सर्वभूतैश्च	८७७
अप्सु दण्डवन्मज्जनम्	४२९	अयाज्ययाजनम्	४८३	अशक्तो दशग्रामाध्यक्षाय	३९

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः		
अशीतिर्यस्य वर्षाणि	६४१	अहतेन वासोयुगेन	८२३	आदित्यसंक्रमणम्	७७९
अष्टतं श्रप्यमाणम्	५३६	अहमप्यनेनैव रूपेण	८८०	आदिदेव	८८१
अश्वीयुर्ब्राह्मणाश्च	७९९	अहिंसागुरुश्रूषा	३७	आदिदेवो महायोगी	१७
अदमकुट्टः	८५७	अहिंसामेव तां विद्यात्	५८६	आदिष्टी नोदकं कुर्यात्	३७८
अदमयानां चमसानाम्	३८२	अहोरात्रेक्षणो दिव्यः	१५	आद्यद्वाराणि नोच्छिन्द्यात्	४८
अश्वं व्याघ्रः	५०७			आद्यौ तु वितथे दाप्यौ	१८५
अश्वदः सूर्यसालोक्यम्	८४१	आकरशुल्कतरनाग	४०	आ द्वाविंशत् क्षत्रबन्धोः	४२६
अश्वमेधसहस्रं च	२०३	आकरेभ्यः सर्वमादद्यात्	४८	आधर्यं कार्यवशात्	१९९
अश्वमेधसहस्राद्धि	२०३	आकाशवायी प्रावृषि	८५६	आध्युपभोगे वृद्धयभावः	१६९
अश्वमेधेन शुध्यन्ति	४८२	आक्रम्य सर्वं तु यथा	८८९	आपः सुरामण्डस्थाः	५७४
अश्वमेधेन शुध्येयुः	४७५	आक्रम्य सर्वः कालेन	३३८	आपद्यन्तरा वृत्तिः	३६
अश्वसारथ्यं सूतानाम्	२७७	आक्रोशयिता च	८८	आपद्यपि च कष्टायाम्	३६९
अश्वसूक्तम्	६५५	आखुर्धान्यहारी	५०६	आपूर्यमाणमचल	७५९
अश्वस्त्रुष्टो गर्दभो वा	१२५	आगच्छतः प्रत्युद्गम्य	४३३	आपो हि द्वेति तिसृभिः	७०९
अश्वपहारकः पङ्क्तः	५१०	आगामिनमनर्थं हि	३४२	आप्यायन अपां स्थान	३९
अश्विनोः प्राणस्तौ	७०८	आग्रहायण्या ऊर्ध्वम्	७६२	आमभ्राद्वाशने त्रिरात्रम्	५८२
अष्टकासु वैवपूर्वम्	७६९	आचरेत् पञ्च पिण्डान्	६९४	आमभ्रादेषु काम्येषु	७६२
अष्टौ प्रासान् प्रतिदिवसम्	५३३	आचारसेविन्यथ	८९२	आयसीषु च वद्वन्ते	५०३
अष्टौ पापतेन	७९६	आचाराद्धनसक्षय्यम्	७५७	आयुः सा हरते मर्तुः	४१६
असंस्कृतप्रमीतानाम्	८००	आचाराद्धमते चायुः	७५७	आयुष्ये कर्मणि क्षीणे	३४१
असंस्कृतान् पश्यन् मन्त्रैः	५८४	आचार्यं स्ममुपाध्यायम्	३७७	आरण्यपशुघाती	९६
असंस्तुतापि परपत्नी	४५७	आचार्यपत्नीपुत्र	३६६	आरोग्यं वारुणे	७८४
असच्छास्त्राभिगमनम्	४८९	आचार्यस्त्वस्य यां जातिम्	४५३	आर्जवं लोभशून्यत्वम्	३७
असत्प्रतिग्रहश्च	४८३	आचार्यं मातामहे च	३६४	आर्द्रवासा हेमन्ते	८५६
असपिण्डे स्ववेदमनि	३६६	आज्यनासः सुवतुण्डः	१५	आर्द्रौषधिगन्धपुष्प	६३१
असमग्रदाने लेख्य	१७६	आततायिनमायान्तम्	१६१	आर्षांपुत्रश्च सप्त	४०७
असवर्णविदने	३९८	आत्मत्यागिनः पतिताश्च	३६९	आर्षेण वैष्णवम्	४०८
असिद्धस्यान्नस्य	३८७	आत्मत्यागिनां संस्कर्ता	३७०	आद्यासते कुटुम्बिन्यः	६७३
असिपत्रवनम्	५००	आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन्	६६४	आशौचव्यपगमे	४२२
अस्यकायानृजवे	४४३	आत्मन्यमीनारोप्य	८५९	आशौचापगमे	३५७
अस्यन्वतां तु सत्त्वानाम्	५६२	आत्मानं च पश्यैव	५८५	आशौचे होमदान	३५५
अस्थिसिराधमनी	८६६	आत्मार्ये क्रियारम्भः	४८९	आभ्रमाचारसंयुक्तान्	३२
अस्नां त्रिभिः शतैः	८६६	आथर्वणेन हन्तारम्	१६३	आश्वयुज्यामश्विनी	८३१
अस्पृश्यः कामकारेण	११२	आददीत यतो शनम्	४५१	आश्विनं सकलं मासम्	८३३
अत्याख्या यं मनसा	८८९	आदावेव दैवेन	७०१	आषाढ्यामाषाढा	८३१

	पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः
आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य	४२६	उग्रानुग्रेषु	४०	उन्मत्तोऽग्निदः	५१०
आसनप्रदानेन	८४५	उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य	२४४	उपधिकृतानि	१९२
आसनार्हस्यासनम्	१०९	उच्छिष्टं भागधेयं स्यात्	८००	उपधिदेविनाम्	१२१
आसीनस्य स्थितः कुर्यात्	४३३	उच्छिष्टसंनिधावेकम्	३४६	उपपातकयुक्ते	९०
आहृता लभते तत्र	१५८	उच्छिष्टसंनिधौ दक्षिणाग्रेषु	७६५	उपपातकिनश्चतुर्थ्युगम्	५०१
आहूताध्ययनम्	४२९	उच्छिष्टसंनिधौ पिण्ड	३४९	उपपातकिनस्त्वेते	४९१
आहूय गुणवते	४०५	उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टः	३९५	उपपातकिनां जलज	५०५
आहूयाभ्युद्यतां भिक्षाम्	६६३	उच्छेपणं भूमिगतम्	८०१	उपरि शरणे वैश्रवण	७२०
		उत्कोचशुल्कसंप्राप्त	६६७	उपवनेषु	८१५
इतरानपि सख्यादीन्	७२५	उत्कोचोपजीविनाम्	५५३	उपस्थितं गृहे विद्यात्	७२५
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानम्	८७९	उत्कोशन्तमनभि	१०२	उपस्पृशस्त्रिपवणम्	४३९
इति जातिभ्रंशकराणि	४१२	उत्क्षेपकानां च	१२१	उपांशुः स्याच्छतगुणः	६५२
इति दर्मान् वध्नाति	५३७	उत्तमर्णश्चेद्राजानम्	१७५	उपाकर्मैष्टिरुचिरः	१७
इति मलावहानि	४९६	उत्तरमानसे	८१४	उपान्तप्रदानेन	८४६
इतिहासपुराण	७६५	उत्पवनेन द्रवाणाम्	३८६	उभयनेत्रभेदिनम्	१०१
इत्यधमर्षणम्	५१४	उत्पादकब्रह्मदात्रोः	४५१	उभयपक्षद्विदशीषु	५४०
इत्युपपातकानि	४८९	उत्पादयति सावित्र्या	४५२	उभयोः सप्त दातव्याः	६७८
इत्येताभ्यामाशिपः	७६८	उत्सर्जनोपाकर्मणोः	४४४	उभौ तौ नरकं यातः	६२०
इत्येवमुक्ता वसुधाम्	८८९	उत्सृष्टवृषभसृत्तिका	१२६	उरः सप्तदश	८६८
इत्येवमुक्ता वसुमती	८८०	उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन्	८२१	उवाच तां वरारोहे	२२
इत्येवमुक्ता संपूज्य	२३	उदककलशमुपनिधाय	७२२	उवाच संमुखं देवो	८८५
इत्येवमुक्तो भगवान्	८८१	उदकपात्रं मधु	७६६	उष्ट्रेण खरेण वा	६३२
इदं पवित्रं मङ्गल्यम्	८९५	उदकसत्तूनां	५१७	उष्णीपालंकारमणि	६८९
इदं मया न कृतम्	२४४	उदकाञ्जर्लाश्च	७०२		
इदं रहस्यं परमम्	८९६	उदधाने वरुणाय	७२०	ऊनां चेत् षोडश	१५५
इदं शरीरं वसुधे	८७१	उद्गात्रान्त्रो होमलिङ्गः	१६	ऊरुस्थोत्तानचरणः	८७३
इदमापः प्रवहतेति	७०९	उद्दिष्टसाक्षिणि मृते	१९९	ऊर्जे बहन्तीरित्यनेन	७६६
इन्द्रनीलकण्ठाद्वयम्	२३	उद्देशतस्ते कथितः	१६४	ऊर्जस्यते	८८१
इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यः	७२०	उद्धृतात् भूमिष्ठम्	६९८	ऊर्ध्वं नामेयानि खानि	३९३
इन्धनप्रदानेन दीप्तिः	८४५	उद्धृता पृथिवी देवी	१८	ऊर्ध्वमाकाशाय	७२१
इमं च	८२०	उद्धृताहं त्वया देव	२५	ऊर्ध्वसयोः	८६७
इमं लोकं मातृमवत्या	४५५	उद्धृत्य निश्चले स्थाने	१८	ऊयैः कौशेयाविकयोः	३८५
इरावत्याम्	८१४	उद्धन्धनमृतस्य	३७०		
		उद्यतासिषिषाग्निं च	१६३	ऋक्षः स्त्रियम्	५०७
उग्रगन्धीन्यगन्धीनि	७९०	उन्निद्रकोकनद	८८७	ऋणमस्मिन् संनयति	२७१

	पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः
ऋणिकस्तं प्रतिभुवे	१८८	एत एव त्रयो वेदाः	४५४	एवं पुरुषध्यानम्	८७५
ऋतुत्रयमुपास्यैव	४०९	एतच्छौचं गृहस्थानाम्	६७९	एवं मृताहे प्रतिमासिकम्	३४८
ऋतुत्रये व्यतीते तु	४०९	एतत् कृत्वा यस्मिन्	८३२	एवं यज्ञवराहेण	१८
ऋतं शिलाफलक	४३४	एतत्त्रयविसंयुक्तः	६५०	एवं वराहो भगवान्	१९
ऋतं हिमाचलोद्भवात्	२४१	एतत् सातपथम्	५१९	एवंविधेनाहोरात्रेण	३३६
ऋषीसम्	५००	एतदक्षरमेतां च	६५०	एवंवृत्तस्य नृपतेः	७२
ऋषयः पितरो देवाः	६७३	एतद् गोमत्तं गोवधे	५५७	एवं वेदं वेदौ वेदान्	४३५
ऋषींश्च सप्त धर्मज्ञान्	१९	एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः	८७१	एवं सा निश्चयं कृत्वा	१९
		एतन्महाव्रतम्	५४४	एवं हि साक्षिणः पृच्छेत्	२०४
एकं बहूनां निम्नताम्	१०२	एतन्मांसस्य मांसत्वम्	५८८	एवमभ्यर्च्य तु जपेत्	७१०
एकं शूद्रः	३१४, ३१५	एत पितरः सर्वान्	७६३	एवमस्मिन्निरालम्बे	३३६
एकयानभोजन	४७२	एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते	४३९	एवमस्मिन् सतत	८६५
एकरात्रं हि निवसन्	७२४	एता एव क्रियाः स्त्रीणाम्	४२४	एवमाचारसेवी स्यात्	७५६
एकवन्मन्वानूहेत्	३४६	एतानि गीतानि पुनन्ति	६५५	एवमादिध्वथान्येषु	८१४
एकव्यूहं चतुर्बाहुम्	३१	एतानि मानस्थानानि	४५९	एवमुक्तस्तथा देव्या	२५
एकशफविक्रयी	५११	एतांस्तु श्राद्धकालान्	७७७, ७८०	एवमुक्तस्तु देवेशः	३२
एकशफोभयदन्त	५७७	एतान् विवर्जयेद्यज्ञात्	८०४	एवमुक्ता वसुमती	२६
एकशृङ्ग	८८३	एतावदेव कर्तव्यम्	३४०	एवमेव गयाशीर्षे	८११
एकश्चासाक्षी	१९६	एतेनैव तेषां द्विजत्वम्	४३६	एवमेव पञ्चदशीष्वपि	५४०
एकस्मिन् पाशे	८१९	एते शूद्रेषु भोज्यान्नाः	६६४	एष चान्द्रायणः	५३१
एकहायनमनड्वाहम्	५५९	एतेषां पूर्वः, पूर्वः	२६३	एष प्राजापत्यः	५१४
एकाक्षरं परं ब्रह्म	६५१	एतेषां प्रक्षालनेन	३८४	एष शौचस्य ते प्रोक्तः	३७९
एकादश तूपरेण	७९६	एतेषामेव जन्तूनाम्	५०८	एष्व्या बहवः पुत्राः	८१५
एकान्तरद्वन्तर	८५६	एतेष्वकृतप्रायश्चित्ताः	५००		
एकान्तरितवृत्त्युपात्तम्	६६६	एतेष्वपि च कार्येषु	६६३	ओंकारपूर्विकास्तिष्ठः	६५०
एकाणवजलभ्रष्टाम्	१७	एतेष्व्याद्याश्चत्वारो धर्म्याः	४०७	ओं नमस्ते	८८१
एका लिङ्गे गुदे तिष्ठः	६७८	एतैरेव शीतैः शीत	५१७	ओषध्यः पशवो वृक्षाः	५८५
एका शूद्रस्य	३९८	एधोदकमूलफल	६६२		
एकासनोपवेशी कट्याम्	८७	एनस्त्रिभिरनिर्णितैः	६४०	औषधप्रदानेन	८४३
एकाहं वैश्यः	६१९	एवं कर्मविशेषेण	५११	औसजे	८१४
एकैकमुभयत्र वेति	७६१	एवं चरति यो विप्रः	४३८		
एकोढानामप्येकस्याः	२६९	एवं ध्यायेत्	८७४	कण्टकशाल्मलिः	५००
एकोऽभीयाद्यदुत्पन्नम्	१५६	एवं निःसंशयं ज्ञानम्	२२६	कण्टकिजमपि शुक्लम्	७१३
एतं सुवानं पतिम्	८२०	एवं नित्यस्नायी स्यात्	७०४	कण्टेषु दत्तपादाश्च	५०४
एत एव त्रयो लोकाः	४५४	एवं पातकिनः पापम्	५०४	कण्डनी पेषणी चुल्ली	६७२

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
कण्वाश्रमे ८१३	कामान्माता पिता चैवम् ४५२	कुशीलवता ४८९	
कनकं विशाखासु ७८४	कारयेत् सर्वदिव्यानि २१९	कुष्ठयतिपातकी ५०९	
कनकरजतं द्वादश्याम् ७८५	कार्तिकं सकलं मासम् ७८७, ८२८	कूटलेख्यकारांश्च ८२	
कनखले ८१२	कार्तिकी कृत्तिकायुता ८३१	कूटशासनकर्तृश्च ८२	
कनीनिके अक्षिकूटे ८७०	कार्तिकवयामाश्रय्युज्यां वा ८१७	कूटसाक्षिणां सर्वस्व १५३	
कनीन्यग्रसमस्थौल्यम् ६८१	कार्पासकीटजोर्णादि ५९६	कूटसाक्षी ब्रह्महत्या ६२१	
कन्यां वरदां द्वितीयायाम् ७८५	कार्पासतान्तवं क्रीडः ५०७	कूटागारप्रमाणैश्च ५०४	
कपिल ८८४	कार्पासमुपवीतम् ७४७	कूपवत् कथिता शुद्धिः ३९१	
कपोतवृत्तिर्मासनिचयः ८५४	कार्पासशाणाविकानि ४२५	कूपारमतडागेषु ८३७	
कमण्डलुं च सोदकम् ७४७	कालद्वयमभिषेक ४२९	कूडमाण्ड्यः ६५४	
कम्बुकण्ठीं संहतोरुम् २०	कालशाकं महाशल्कम् ७९७	कृच्छ्राण्येतानि सर्वाणि ५२२	
करपाददन्तमङ्गे १००	कालसूत्रम् ५००	कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत ६३९	
करौ विमृदितग्रीहेः २३४	कालोदके ८१३	कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा ५१७	
कर्मकारनिपाद ५७३	कापायिप्रव्रजित ६९०	कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा ४९३, ४९६	
कर्मणोऽन्तं पयस्विनीम् ५१४, ६४४	काष्ठेन प्रथमसाहसम् १००	कृतचूडे त्वसंस्कृते ३६१	
कर्मपाशवशो जन्तुः ३३८	किञ्चिदेव तु विप्राय ५६३	कृतजातिभ्रंशकरणाः ५०१	
कर्मसिद्धिं रौद्रे ७८३	किण्वकार्पाससूत्र १७४	कृतजातिभ्रंशकरणाम् ५०५	
कर्पूत्रयमूले ७७०	कीटान्ने दिनमेकम् ५७७	कृतनिर्गंजनांश्चेतान् ६४०	
कर्पूत्रयसंनिकर्षे ३४९	कीटोपघाती च ९६	कृतपातकिनः पापाः ५०२	
कर्पूसमीपे चाभिप्रयम् ३४७	कुटुम्बाथं कृतां च १८४	कृतमलिनीकरण ५०५	
कलविद्धः प्रवचक्रवाक ५७६	कुड्मलम् ५००	कृतमलिनीकरणाश्च ५०१	
कथायं तित्तं कटुकं च ६८१	कुण्डली भगास्यः ५११	कृतसंस्कारीकरण ५०५	
काककङ्कबकादीनाम् ५०३	कुप्यद्रव्यमाजे ७८४	कृतसंस्कारीकरणाश्च ५०१	
काकोलम् ५००	कुब्जाध्वे ८१२	कृतसंध्योपासनश्च ४३१	
काणखड्गादीनाम् ८९	कुमारधारायाम् ८१२	कृतान्नं सेधा ५०७	
काणश्च दीपनिर्वापकः ५१०	कुर्यादन्यन्न वा कुर्यात् ६५२	कृतापात्रीकरण ५०५	
कानीनः पञ्चमः २५७	कुर्वाणां प्रमया देवीम् २१	कृतापात्रीकरणाश्च ५०१	
कान्तिः प्रभा कीर्तिः ८८८	कुर्वाणां वीक्षितैः २१	कृतोपकारादासं च ६६७	
कामं तु गुरुपत्नीनाम् ४५९	कुलजा वृत्तवित्त १९८	कृपिं मूले ७८४	
कामः क्रोधस्तथा लोभः ४६४	कुलान्येव नयन्त्याशु ४१९	कृपिं सप्तम्याम् ७८५	
कामक्रोधलोभमोह ८६६	कुलेऽस्माकं स जन्तुः ८१५	कृपिगोरक्षवाणिज्य ३६	
कामतः पदा स्पृष्टम् ५७३	कुशपलाशोदुम्बर ५२१	कृष्टजानामोपधीनाम् ५६४	
कामतो रेतसः सेकम् ४३८	कुशाम्रेणापि संस्पृष्टः ३४२	कृष्ण ८८५	
कामदेव ८८१	कुशामावे कुशस्थाने ७८९	कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा ८२४	
कामपाल ६८१	कुशावर्ते ८१२	केदारे ६१२	

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः		
केशान्तल्लघनासा	४२६	क्षत्रियापुत्रस्त्रीन्	३१२	गरदामिदमसह्य	८४
कोपं परिहरेत्	७९३	क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणः	३५७	गर्भदादशे विशः	४२५
कोशवर्जं चतुर्गुणे	२०९	क्षमा सत्यं दमः शौचम्	३७	गर्भस्य स्पष्टताशने	४२१
कोशस्थाने ब्राह्मणम्	२११	क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यः	६५१	गर्भाष्टमेऽन्दे ब्राह्मणस्य	४२५
कौटसाक्ष्यं सुहृद्बधः	४८०	क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्रांसः	३७८	गर्भेकादशे राशः	४२५
कौपीनाच्छादनमात्रम्	८६१	क्षीरे तथा सर्पिणि	८९१	गवां कण्डूयनं चैव	३९७
कौशिक्याम्	८१३	क्षीरोदे वसतिस्तस्य	२२	गवां ग्रासप्रदानेन	३९७
कौशेयं हृत्वा भवति	५०७	क्षुत्वा सुप्त्वा भुक्त्वा	३७३	गवां हि तीर्थे वसतीह	३९७
क्रकचैः पाठ्यमानाश्च	५०२	क्षुद्रधमनीनामेकोन	८६८	गाः पौष्णे	७८४
क्रमागतं प्रीतिदायम्	६६७	क्षुधया व्यथमानाश्च	५०२	गान्धर्वेण गन्धर्वलोकम्	४०८
क्रयेणासुरः	४०६	क्षेत्रक्षेत्रज्ञदेवेश	२७	गान्धर्वोऽपि राजन्यानाम्	४०७
क्रव्यादमृगपक्षि	५७६	क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानम्	८७१	गायत्रीजपनिरतः	८०६
क्रव्यादमृगवधे	५६१	क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि	८७१	गायत्रीदशसाहस्र	६४६
क्रव्यान्दिश्च हतस्यान्यैः	३९२	क्षेत्रापणग्रहासक्तम्	३४१	गावः पवित्रमङ्गल्यम्	३९५
क्रिमिकीटानां च	४९६	क्षौमं ददुरः	५०७	गावो वितन्वते यज्ञम्	३९७
क्रिमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च	५०३	खं च सत्येन	२०३	गुडादीनामिक्षुविकाराणाम्	३८६
क्रीतमक्रीणतो या हानिः	११९	खड्गकुतपकृष्णाजिन	७९१	गुणवत्सर्वकामीयम्	७८१
क्रीतलब्धाशानाश्च	३३०	खण्डपरशो	८८३	गुरुं वा बालवृद्धो वा	१६१
क्रीतश्च नवमः	२६०	खरोष्ट्रकाकमांसाशने	५७५	गुरुकुलवर्जं गुणवत्सु	४२९
क्रौञ्चं त्रिहायनम्	५६१	खान्यन्दिर्मूर्धानम्	६८५	गुरुतल्पगो दुश्कर्मा	५०९
कचिच्छीतेन बाध्यन्ते	५०३	ख्यातिर्विशाला च	८८८	गुरुदारेषु कुर्वीत	४५९
कचित् क्षिप्यन्ति वाणौघैः	५०३	गङ्गाद्वारे	८१२	गुरुदारेषु स्वर्णेषु	४३८
कचित् तैलेन काध्यन्ते	५०३	गङ्गायां विशेषतः	८१२	गुरुपत्नी तु युवतिः	४५८
कचिद्भूतेन ताड्यन्ते	५०३	गङ्गायाः सिकता धाराः	३३६	गुरुपत्नीनां गात्रोत्सादन	४५७
कचिद्धान्तमथाश्नन्ति	५०३	गङ्गासागरसंगमे	८१३	गुरुशुश्रूषया त्वेव	४५५
कचिद्विष्टां कचिन्मांसम्	५०३	गजं कूर्मः	५०७	गुरुषु त्वभ्यतीतेषु	६६४
क्षत्रविदृशद्रगोवधः	४८३	गजं हत्वा पञ्च नील	५५७	गुरुनाक्षिपन्	८९
क्षत्रियं दूषयितुः	१११	गजयणिकास्तेन	५७१	गुरून् भृत्यानुजिहीर्षुः	६६३
क्षत्रियवर्जं सप्तधा	३१३	गजाश्चोष्ट्रगोघाती	९६	गुरोः पूर्वोत्थानम्	४३१
क्षत्रियश्चतुर्थमंशम्	४९	गणद्रव्यापहर्ता	१३६	गुरोः प्रतिकूलोऽपस्मारी	५१०
क्षत्रियस्य क्षत्रिया	३१४	गणाक्षं गणिकाक्षं च	५३८	गुरोः प्रियहिताचरणम्	४२९
क्षत्रियस्य क्षितित्राणम्	३६	गतिचेष्टाभाषिताद्यम्	४३४	गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु	३७७
क्षत्रियस्य राजन्यवैश्यौ	३१६	गयाशीर्षे वटे श्राद्धम्	६१५	गुरोर्गुरौ सन्निहिते	४३४
क्षत्रियस्य विदृशद्रयोः	३५८			गुरोश्चालीकनिर्वन्धः	४८३
क्षत्रियस्य शस्त्रनित्यता	३५			गुर्वनुशातं मैत्र्याभ्यव	४२९

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
गुर्विणीं रजस्वलां वा ५५१	गोमूत्रं गोमयं सर्पिः ३९७	चण्डालाञ्चं भुक्त्वा ५८३	
गुल्मबल्लीलतानां च ५६३	गोभूत्रादिभिः प्रत्यहम् ५२०	चण्डालीगमने ६०८	
गृहं सुरूपाः स्त्रियः ७८५	गोमूत्रेण स्नायात् ५५६	चतसृषु दिक्षु चत्वारि ८२३	
गृहकार्युपस्करम् ५०७	गोरसैश्च वर्तत ५५६	चतुःकृष्णलोने २०८	
गृहभूकृज्याद्युपमेत्ता ११३	गोवालः फलसंभवानाम् ३८५	चतुःसुवर्णको निष्कः ७४	
गृहमाहिर्बुध्यते ७८४	गोव्रतं गोगमने च ६०६	चतुरन्ता भवेद्दत्ता ८२४	
गृहस्थ एव यजते ६७३	गोऽश्वेष्ट्रगजापहारी १०४	चतुरश्रैरभ्रेण ७९६	
गृहाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थः ६६६	गोसूक्तम् ६५५	चतुरोऽशान् ब्राह्मणः ३१४	
गृहाश्रमी वैवाहिकाग्नौ ६६९	गौडी मार्घ्यां च पैष्टी च ३७४	चतुर्गुणानि कृतयुगम् ३३५	
गृहीतधनप्रवेशार्थम् १७२	गौरसर्पैः क्षौमाणाम् ३८५	चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनम् ३२८	
गृहीतमूल्यं यः पण्यम् ११८	गौश्वेत् तदर्धम् १२५	चतुर्थे मास्यादित्यदर्शनम् ४२३	
गृही वलीपलित ८५२	ग्रन्थिभेदकानां च १२१	चतुर्दश विनश्यन्ति ३३७	
गृहे गुरावरण्ये वा ५८६	ग्रामदेशयोश्च ९१	चतुर्महाराजिक ८८२	
गृहे च गूढोत्पन्नः २५८	ग्रामदोषाणां ग्रामाध्यक्षः ३९	चतुर्युगसहस्रम् ३३५	
गृहे पाञ्चवर्गं द्रव्यम् ११३	ग्रामयाजिनः ८०३	चतुर्युगाणामेकसततिः ३३५	
गृह्णातीह यथा वस्त्रम् ३४३	ग्रामादाहृत्य वाश्रीयात् ८५५	चतुर्हस्तोच्छ्रितः २२१	
गृह्णात्येवं नवं देही ३४३	ग्रामान्निष्कम्याशौचान्ते ३३१	चतुष्टयं गुल्फेषु ८६७	
गोगमने च ९३	ग्राम्यपशुघाती ९६	चतुष्पञ्चाशद्गोमकोट्यः ८६८	
गोघ्नस्त्वन्धः ५१०	ग्राम्यपशुपोडाकराः १०२	चतुष्पथं प्रदक्षिणीकुर्यात् ६८८	
गोचर्ममात्राधिकाम् १५५	ग्राम्यारण्यानां पशूनाम् ४९३	चत्वारि कपालानि ८६८	
गोचर्ममात्रामपि ८३९	ग्रामानविकारानश्रीयात् ५३१	चत्वारि जङ्घयोः ८६७	
गोचर्ममात्रा सा क्षोणी १५६	ग्राम्यां प्रजापतिर्मेने ६६३	चत्वार्यरत्नयोः ८६७	
गोऽजामहिषीवर्जम् ५८०	ग्रीष्मे पञ्चतपाः स्यात् ८५६	चन्दनकुङ्कुमकर्पूर ७९१	
गोदावर्याम् ८१४		चन्दनमृगमद ७११	
गोधा गाम् ५०७	घाण्टिकः स्तेनः ५११	चन्द्रभागायाम् ८१४	
गोधोल्ककाक ५६०	घृतं तैलं वा दद्यात् ७९०	चन्द्रसाम ६५४	
गोनिहारमुक्तानाम् ५३८	घृतं नकुलः ५०६	चन्द्रानने सूर्य ८८७	
गोपशीण्डिकशैल्य १८४	घृतं यवा मधु यवाः ५३८	चन्द्रार्कसंनिकर्ष ६७०	
गोप्रदानेन स्वर्गलोकम् ८३९	घृतमधुतैलप्रदानेन ८४३	चन्द्रार्कोपरागे ७२९	
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यम् २०२	घृतादिदाने तैजसानि ७९४	चरुलुकुसुवाणाम् ३८२	
गोब्राह्मणनृपमित्र ४६	घृत्नार्चिः ८८३	चरेत् सातपनं कृच्छ्रम् ४९२	
गोमस्याम् ८१४		चर्मचौरवासाः ८५४	
गोमयेनोपल्लिसेषु ८१५	चण्डालम्लेच्छसंभाषणे ३७३	चर्मावनद्धम् ८६६	
गोमिथुनग्रहणेनार्थः ४०५	चण्डालवैदेहकसूताश्च २७५	चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानम् ८०९	
गोमूत्रं गोमयं क्षीरम् ५१९	चण्डालानां बहिर्ग्राम ३७७	चान्द्रायणैर्वा वर्तत ८५७	

चामरं व्यजनं मात्राम्	७१०	ज्येनैव तु संस्थितम्	६५२	ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः	८७८
चिकित्सकान्	८०३	जरया रूपविपर्ययम्	८६४		
चिताधूमसेवने	३७१	जलक्षीडारुचि शुभम्	१	तं च भूयश्चोपनयेत्	६३२
चित्रशिलण्डधर	८८३	जलप्रदः संदा तृप्तः	८३५	तं चापरः पुरुषः	२३७
चिरं संध्योपासनम्	७५४	जलद्वज्जलाभिप्लवः	५०६	तं चेदभ्युदियात् सूर्यः	४३९
चेष्टाभोजनवाग्राधे	१०१	जलाशयं तत् सकलम्	८२१	तं चेद्वयं नापहरन्ति	७५८
चैत्री चित्रायुता चेत्	८३०	जलाशयेष्वथालेषु	३९१	तं दृष्ट्वा तत्र मध्यस्थम्	२४
चैत्रे मार्गशीर्षे वा	४५	जातमृते मृतजाते	३६०	तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षम्	२५
चौरद्वतं धनमवाप्य	५१	जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः	३३८	तं प्राप्य मुक्तो भवति	८७७
चौरस्यान्नं नवश्राद्धम्	५३८	जातिभ्रंशकरं कर्म	४९२	तं मन्येत पितरम्	४५२
		जातिभ्रंशकरस्य	१४४	तं वेणुदलेन रज्ज्वा	७५५
छत्रप्रदानेन स्वर्गम्	८४६	जातिभ्रंशकरेषु	४६४	तक्षकान्नं चर्मकर्तुंश्च	५७२
छत्राकककाशने	५७८	जाते च दारके	४२२	तक्षणेन दारवाणाम्	३८५
छन्ननाचरितं यच्च	८५०	जात्यपहारिणा शतम्	१११	तच्च तेषां दद्यात्	१२०
छायया चाभ्यागतान्	८३६	जानन्तोऽपि हि ये साक्ष्ये	२०३	तच्च योजयेत्	११३
छायापक्षीसहायो वै	१७	जानुभ्यामवर्ति गत्वा	२५	तच्चापास्यात्	११३
छुछुन्दरिर्गन्धान्	५०७	जामाता	८०७	तडागकृन्नित्यतृप्तः	८३५
		जायावर्जं हि सर्वस्य	३४०	ततः कर्षूः कुर्यात्	७७०
जगज्जगाम लोकानाम्	१९	जालस्थार्कमरीचिगतम्	७४	ततः परं यथार्हम्	२०८
जगतोऽस्य समग्रस्य	२८	जिष्णो	८८४	ततः परं यथोक्तकालेन	३६१
जगत्यते	८८१	जीवजं सर्वं धूपार्थे	७९०	ततः परं क्लानेन	३६४
जगतपरायण	८८५	जीवद्वत्सायाः पयस्विन्याः	८१८	ततः प्राङ्मुखस्य	२३०
जगाम कश्यपं द्रष्टुम्	१९	जीवितं धर्मकामौ च	५९८	ततः प्राङ्मुखाग्रतः	७६७
जघनं च घनं मध्यम्	२१	जीवितं याम्ये	७८४	ततः प्रेतपिण्डं	३४९
जङ्घे विरोमे सुसमे	२१	जीवितं शनैश्चरे	७८३	ततः संबन्धिवान्धवानाम्	७०३
जटाश्मश्रुलोमनखांश्च	८५४	जुगुप्सितं शूद्रस्य	४२२	ततः सप्तमं मण्डलम्	२३२
जन्वेकम्	८६७	जैष्ठ्यम्	४९२	ततः सुहृदाम्	७०३
जननमरणान्तरे	२०३	ज्ञातिभ्रेष्ठयं हस्ते	७८३	ततस्तत्राग्निवर्णम्	२३०
जननाशौचमध्ये	३६२	ज्ञानं चैव यशस्यं च	८९५	ततस्तिलैः प्रच्छादयेत्	८९३
जन्मकर्मश्रुतोपेताः	५६	ज्ञानं भ्रूयं ज्ञानगम्यम्	८७८	ततस्तेषामभिहित	१०८
जन्मर्क्षम्	७७९	ज्ञानं तपोऽग्निराहारः	३७८	ततस्तेषामुत्सर्गम्	४४४
जन्मसमये योनिः	८६४	ज्ञानगम्य	८८२	ततस्त्वारोपयेच्छिक्ये	२२६
जपन् हविष्यभुग्नान्तः	८२८	ज्येष्ठसामगः	८०६	ततो गवां मध्ये	८१९
जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः	६३३	ज्येष्ठाय भ्रेष्ठमुदारम्	३१८	ततो गुरुकुल एव	४३८
जप्यहोमतपासि च	८११	ज्येष्ठौ ज्येष्ठायुता चेत्	८३१	ततो दक्षिणाग्रेषु	७२१

ततोऽन्नशेषेण बलिम्	७१९	तत्राप्यग्नीनुपचरेत्	८५२	तदर्धं शुद्रवधे	५५३
ततोऽप्यु निमग्नः	६९९	तत्राप्यसमर्थः स्वहृदय	८७५	तदर्धमजाविकम्	१२५
ततो ब्राह्मणानुशतः	७६२	तत्राप्यसमर्थो भगवन्तम्	८७६	तदश्रुपातकारी च	३७०
ततो वेदाङ्गानि	४३५	तत्राप्य माता सावित्री	४३६	तदष्टकं लिखा	७४
तत्कालं ब्राह्मणम्	७९९	तत्पट्टकं यवः	७४	तदादानमस्य ब्रह्मस्तेयम्	४५१
तत्कर्तव्यं निवर्तेत	१०४	तत्पौडशकं धरणम्	७६	तदित्यृचोऽस्याः	६४९
तत्तद् गुणवते देयम्	८४७	तत्संयोगश्च	४६८	तदूनमेकादशगुणम्	१०६
तत्त्रयं कृष्णलम्	७४	तत्संविदं यक्ष लङ्घयेत्	१३६	तदेनं संशयादस्मात्	२२५,
तत्त्रयं गौरसर्षपः	७४	तत्समकालं च	२३७	२३४, २३९, २४२	
तत्त्रयं राजसर्षपः	७४	तत्सेवाशक्तावलाभे वा	८६५	तदेवाग्नौत्ययज्ञेन	५८६
तत्त्रिंशता मासः	३३४	तथाधमर्षणं सूक्तम्	६४७	तददूषकांश्च हन्यात्	४४
तत्त्वात्मानमगम्यं च	८७७	तथा देहान्तरप्राप्तिः	३४३	तद्दोषेण यद्विनश्येत्	१३१
तत्पञ्चकं मापः	७४	तथा पूर्वकृतं कर्म	३४३	तद्द्वादशकमक्षार्धम्	७४
तदावनाय कूश्माण्डोभिः	२००	तथा विदितवेद्यानाम्	३०	तद्बलात्कारितमप्रमाणम्	१९२
तत्पुत्रः, पैतामहेऽपि	२६८	तथाविधमवाप्नोति	६६८	तद्भैक्ष्यभुञ्जपन्नित्यम्	६१४
तत्पुत्रान्	८०३	तथा सुवर्णं विमले	८९०	तद्याग्निः	८०३
तत्पूजया स्वर्गम्	७२३	तथास्ति वति ब्रूयुः	७६८	तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति	७५९
तत्प्रदानेनाग्नीप्सितम्	८३९	तथा स्थिता त्वं वरदे	८८९	तद्विष्णोः परमं पदम्	७००
तत्प्रसवमरणे चेत्	३६२	तथा हनुः	८६७	तन्निष्कृत्यर्थं च ब्रह्म	६७२
तत्र कृष्णलोने शुद्रम्	२०८	तथैव द्वादशी शुक्ला	५४२	तन्मध्ये यो न दृश्येत	२३८
तत्र च यदृचोऽधीते	४५०	तदकूटे कूटवादिनश्च	११६	तन्मनाः सुमना भूत्वा	७१६
तत्र च शीतोष्णदुःख	८६४	तदतिक्रमे निराहारः	४५७	तन्मूले च द्वे	८६७
तत्र चैकस्मिन् शिष्ये	२२२	तददस्तु ब्राह्मणेषु	७६४	तन्मूले प्रागुदगग्नि	७७०
तत्र धन्वन्तरीहवारि	३९	तदध्ययनेनायुषः	४४९	तपःपूतः	८०६
तत्र ब्राह्मणीपुत्रः	३१२	तदनन्तरं पित्र्येण	७०२	तपनम्	५००
तत्र विद्या न वक्तव्या	४४२	तदभावेऽग्निश्रुषुः	४३८	तपोमध्यं तपोऽन्तं च	८५७
तत्र वैश्यापुत्रः शुद्रेण	२७५	तदभावे दुहितृगामि	२९०	तपोमूलमिदं सर्वम्	८५७
तत्र शान्तिं कृत्वा	३३२	तदभावे पितृगामि	२९२	तमशुद्धं विजानीयात्	२४५
तत्र सारवृक्षोद्भवा	२२१	तदभावे बन्धुगामि	२९४	तमाचारं निषेवेत	७५६
तत्रस्थश्च स्वस्वग्रामाधिपान्	३९	तदभावे ब्राह्मणधन	२९५	तमादाय नातिष्ठतम्	२३२
तत्राचार्ये प्रेते गुरुवत्	४३८	तदभावे भ्रातृगामि	२९३	तयोरन्यतरः प्रैति	४४२
तत्रादावेव वृषभम्	८१७	तदभावे भ्रातृपुत्र	२९३	तयोरपि च कर्तव्यम्	७८१
तत्रादौ स्वर्गयानाम्	७०३	तदभावे मातृगामि	२९२	तरत्समन्दीयम्	६५४
तत्राधुना हि देवेश	२५	तदभावे सकुल्यगामि	२९४	तरिकः स्थलजं शुल्कम्	१२०
तत्रानामि ममस्य	२३६	तदभावे सहाध्यायिगामि	२९४	तर्जनीमूले पित्र्यम्	६८३

पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः	
तस्माच्छ्राद्धं सदा कार्यम्	३४०	तावती चास्य रात्रिः	३३५	तेनायमाकान्तः	४६३
तस्मात्तु कार्तिकं मासम्	८२७	तावत्येवास्य निशा	३३६	तेनैव चाप्यं जुहुयात्	७१०
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः	२७१	तावदभन्ति पितरः	८००	ते पतन्त्यन्धतामिक्षे	८५०
तस्मात् पुरुष इत्येवम्	८७७	तावन्मृदारि देयम्	३८८	तेऽपि कालेन नीयन्ते	३३७
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन	५११, ५९८	तासां शीतादित्राणम्	५५५	तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण	४३९
तस्मात् सर्वमेव क्षरम्	८७६	तासां समन्त्रको विवाहः	४२४	तेषां गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः	३२८
तस्मात् सुकृतमादाय	७२३	तासां सवर्णविदने	३९८	तेषां च तस्याद्रिः	८६१
तस्मादनध्यायवर्जम्	४४९	तास्वासीनास्वासीत	५५५	तेषां च धर्माः	३५
तस्मादभ्यागतानेतान्	६७२	तित्तिरिं तिलद्रोणम्	५६१	तेषां चौरसाः पुत्राः	२६७
तस्मादेवं विदित्वैवम्	३४४	तित्तिरिक्पिञ्जल	५७७	तेषां नित्यमेव शुश्रूषणा	४५४
तस्मिन्नेव मासि प्रत्यहम्	८३३	तिर्यधु प्रथमम्	१४५	तेषां निषेकाद्यः	३४
तस्मिन् प्रेते न वाच्योऽसौ	१५८	तिर्यग्योनौ प्रपद्यन्ते	५०४	तेषां प्रियहितमाचरेत्	४५४
तस्य च कन्यादानम्	४८७	तिलप्रदः प्रजामिष्टाम्	८४५	तेषां मुञ्जज्याबल्वज	४२५
तस्य च चक्षुर्विषये	४३३	तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः	८२४	तेषां विभागः	८६७
तस्य च ब्रह्महत्यायाम्	८१	तिलैः सर्षपैर्वा	७९९	तेषामाद्या द्विजातयः	३४
तस्य च भावनास्तिष्ठः	१७६	तिलैर्वीहियवैर्माषैः	७९६	ते सर्वे जपयज्ञस्य	६५२
तस्य च यवसतकम्	२४१	तिष्ठन्नासीनः शयानः	४३३	ते हि राज्ञो धर्मकराः	४२
तस्य च व्यत्यस्तकरः	४३२	तिष्ठः क्षत्रियस्य	३९८	तैजसानां पात्राणाम्	८४२
तस्यां दानोपवासाद्यम्	५४२	तीर्थपूतः	८०६	तैजसानि पात्राणि	७९१
तस्यान्ते महाकल्पः	३३६	तुरगं वासः	५५७	तैरेव शुक्लां चन्द्रे	२३
तस्याप्यन्नं सोदकुम्भम्	३५१	तुरङ्गमानाश्विने	७८४	तैलं तैलपाथिकः	५०६
तस्योत्सर्गेण शुष्यन्ति	६३६	तुलाधारं च	२२२	तैलगुडशुष्कगोमय	६९०
तस्योपहतमात्रम्	३८७	तुलाधारस्य ते लोकाः	२२५	त्यक्तप्रव्रज्यो राज्ञः	१२८
तां च बिभृयात्	९५	तुलामानकूटकर्तुश्च	११६	त्रपुचामरसीसक	५११
तां च सुवर्णकार	२२२	तुलितो यदि वर्धेत	२२६	त्रयः पुरुषस्यातिगुलः	४५४
तांश्चन्द्रकलामिवृद्धौ	५३१	तुषित	८८२	त्रयो वा कार्षापणाः	९२
तांश्चारयित्वा भीन्	६३७	तुष्टेषु तुष्टाः सततम्	३३३	त्रायन्ते मृत्युनोपेतम्	३४२
तादृग्विधेन लेखनेन	१९२	तृणकाष्ठद्वयशुष्क	५९५	त्रिः पठेदायतप्राणः	६४९
तादृशमेव वा कुर्यात्	१०१	तृणकाष्ठशुष्कपलाशानां च	३८४	त्रिः प्रतिस्नानमप्यु	५१४
तानि च करद्वय	२३०	तृणच्छेद्येकम्	९८	त्रिकृष्णलोने	२०८
तामलंकृतां ब्राह्मणाय	८२५	तृणशायी च स्यात्	५४४	त्रिगुणं तु वनस्थानाम्	६७९
तामिस्रम्	५००	तृतीयेऽन्वे चूडाकरणम्	४२३	त्रिगुणानि त्रेता	३३५
ताम्रकार्षिकः कार्षापणः	७६	ते कूटसाक्षिणां पापैः	२०३	त्रिगुणे राजन्यस्य	२०९
ताम्ररीतित्रपुसीस	३८५	तेजोऽसि शुक्रमिति	७०९	त्रिणाचिकेतः	८०६
तालवृन्तचामर	६८९, ८४६	तेन तेन विहीनः स्यात्	५९८	त्रिपदा चैव गायत्री	६५०

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
त्रिपुरुषं मातृतः ६५७	दक्षिणं दक्षिणेन ४३२	दान्तं धुरंधरं दत्त्वा ८४१	
त्रिभिरेव तु या भुक्ता १६०	दक्षिणपार्श्वे महारजन ८३२	दान्तस्यायं लोकः ७५८	
त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः ६४९	दक्षिणाभिमुखो रात्रौ ६७५	दारवं मृन्मयं च ३८१	
त्रिरात्रं मेघार्थी ५३७	दक्षिणामुखो वा ७३४	दासवर्गस्य तत्पित्र्ये ८०१	
त्रिरात्रोपोषितः ६४६	दक्षिणायनं रात्रिः ३३४	दाहेन च भुवः शुद्धिः ३९५	
त्रिवर्गसेवां सतताञ्च ६७४	दक्षिणाहृदयो योग १७	दिवपतं ८८१	
त्रिविधं नरकस्येदम् ४६४	दक्षिणे पञ्चनदे ८१४	दिनमेकं चोदके ५८१	
त्रिषवणं स्नायात् ५४३	दण्डं प्रकल्पयेद्राजा १६४	दिवस्पतं ८८१	
त्रिषवणस्नायी स्यात् ८५४	दण्ड्यं प्रमोचयन् १६५	दिवा पशूनां वृकादि १२३	
त्रिसुपर्णः ८०६	दत्तकश्चाष्टमः २५९	दिवा स्थितस्तिष्ठेत् ५१४	
त्रिसुपर्णम् ६५५	दत्तमक्षय्यतां याति ७९४	दिव्ये च शुद्धं पुरुषम् २४५	
त्रिहलिकाग्रामे ८१२	दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति ८२६	दीपनदी ५००	
त्रीणि देवाः पवित्राणि ३९१	दत्त्वेवापहृतं द्रव्यम् ५९७	दीपप्रदानेन चक्षुष्मान् ८३६	
त्रीण्यज्यदोहानि ६५५	ददाति यस्तु त्रिमास्य ८२४	दीपापहारकश्च ५१०	
त्रीन्दान् दक्षिणः ३१५	दद्यादपहरेच्चांशम् २९६	दीपे हुताशो विमले ८९०	
त्रीन् राजन्यः ३१४	दधिक्रावण इति मधु ७०९	दीयमानं प्रयुक्तमर्थम् १७२	
त्रीन् हरिणेन ७९६	दधि बलका ५०६	दुःखान्वितानां मृत ३३३	
त्रैवार्षिकाम्नधिकान्नः ६७०	दधिवर्जं केवलानि ५४०	दुःस्वप्ननाशं बहुपुण्य ८९६	
त्रैविद्यवृद्धानां क्षेपे ९१	दध्ना मांसेन पयसा ७७०	दुर्गन्धि च ८६६	
त्र्यहं नाश्रियात् ५१४	दन्तजाते त्वकृतचूडं ३६१	दुर्गासावित्री ६५४	
त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातः ५१४	दन्तोदूखलिको वा ८५७	दुष्टांश्च हन्यात् ४४	
त्र्यहमुष्णाः पिबेदपः ५१६	दमः पवित्रं परमम् ७५८	दूरस्थस्यान्तिकम् ४३३	
त्र्यहाम्यस्तैश्चातिसांतपनम् ५२१	दमयमेन तिष्ठेत् ७५८	दूषितं केदाकीटैश्च ३८८	
त्वं गतिः सर्वदेवानाम् ३९	दमश्चेन्द्रियाणाम् ७५८	दूषितकर्मदुष्टसाक्षि १९२	
त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि २६	दमेन सर्वमाप्नोति ७५८	दृश्यते सहितौ यस्याम् ५४२	
त्वममे भूतानाम् २३४	दर्पेण धर्मोपदेश ८८	दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ८६२	
त्वमग्मः सर्वभूतानाम् २३९	दर्शने प्रत्यये दाने १८५	दृष्ट्वा लोकमनाक्रन्दम् ३४०	
त्वमेव घट जानीषे २२५	दशधेनुप्रदो गोलोकान् ८३९	दृष्ट्वा भिर्य देवदेवस्य ८८७	
त्वमेव निद्रा जगतः ८८८	दशानञ्छदोपहतश्च ३७३	देवकृतम् ६५४	
त्वमेव विष जानीषे २४२	दश माहिषेण ७९६	देवग्रहमार्जनात् ८३७	
त्वमेवाम्ने विजानीषे २३४	दशां विसर्जयेत् ७८९	देवतातिथिभृत्यानाम् ६७२	
त्वमेवाम्भो विजानीषे २३९	दशाध्यक्षान् ३९	देवताभ्यो जुहुयात् ६६९	
त्वां धरे धारयिष्यन्ति २५	दशार्घ्ययुक्तेन ७५८	देवतार्चनं च ६८८	
	दहन्ते सर्वपापानि ६४८	देवत्वे यातनास्थाने ३३९	
	दातारो नोऽभिवर्धन्ताम् ७६७	देवदेव ८८१	
दंष्ट्राग्रेण सपुद्गल १७			

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः		
देवदेवं च तुष्टाव	८८१	द्वपदां सावित्रीम्	७००	द्वे ललाटाक्षिण्ण्डे	८६७
देवनिर्मल्यपनयनात्	८३७	द्वमगुल्मवल्ली	४८८	द्वे वैश्यस्य	३९८
देवब्राह्मणगुरु	६९१	द्वहिण	८८३	द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ श्रीश्च	७६१
देवब्राह्मणशास्त्र	७५५	द्रोणाभ्यधिकं सिद्धम्	३८७	द्वौ मासौ मत्स्यमासेन	७९६
देवब्राह्मणाक्रोशकः	५१०	द्रोहेण च नामजाति	८८	द्वौ शङ्खकौ	८६८
देवब्राह्मणान् सततम्	६५	द्वयोः सकामयोः	४०६	द्वयहं राजन्यः	६१९
देवर्षिपितृवृक्षगानाम्	४८९	द्वयोर्विवदमानयोः	१९९		
देवलक्रांश्च	८०२	द्वादशरात्रेण पूर्वं	५३७	धटं च समयेन	२२२
देवाः परोक्षदेवाः	३३२	द्वादश वर्षशतानि	३३५	धनं शौके	७८३
देवान् पितृन्मनुष्यांश्च	७२७	द्वादश वर्षसहस्राणि	३३५	धनग्राहिणि प्रेते	१७८
देवा ब्रह्मर्षयश्चैव	३३७	द्वादशाहं राजन्यस्य	३५३	धनमार्यमणे	७८३
देवायतनकारी	८३६	द्वारदेशगवाक्षेषु	४१३	धनोपेतं वैश्यस्य	४२२
देवे वर्षत्युदकेन	८३६	द्वावंशौ वैश्यः	३१४, ३१५	धमनीशते द्वे	८६८
देशाचारविरुद्धम्	१९२	द्वावंशौ वैश्यापुत्रः	३१२	धरिममेयानाम्	८४
देशाध्यक्षांश्च	३९	द्विः प्रमृज्यात्	६८५	धरे तव विशालाक्षि	२२
देशाध्यक्षोऽपि सर्वात्मना	३९	द्विकं त्रिकं चतुष्कम्	१६७	धर्म	८८४
देशे न चाशुचौ नार्द्रे	७४३	द्विकं शतं पशुहिरण्येभ्यः	४१	धर्म एकोऽनुयात्येनम्	३४१
देहिनेऽस्मिन् यथा देहे	३४३	द्विकृष्णलोने तिलकरम्	२०८	धर्मद	८८४
देहे कुमार्यांश्च तथा	८९१	द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे	८४८	धर्मध्वजी सदा लुब्धः	८४९
दैवपित्र्यातिथेयानि	४१९	द्विगुणानि द्वापरम्	३३५	धर्मपर्यायवचनैः	२२५
दैवराजोपघातात्	१६९	द्विगुणेऽर्थे यथाभिहिताः	२०९	धर्ममेकं सहायार्थम्	३४०
दैवीपुत्रश्चतुर्दश	४०७	द्विजः शूद्रप्रेतानुगमनम्	३७१	धर्मवसुप्रद	८८४
दैवे कर्मणि ब्राह्मणम्	८०२	द्विजप्रेतस्याष्टशतम्	३७१	धर्मविरुद्धौ चार्थकामौ	७५५
दैवेन स्वर्गम्	४०८	द्विजस्य मार्या शूद्रा तु	४१९	धर्मव्यपेक्षासु	८९४
दोषमनाख्याय	९५	द्विजातीनां शूद्रस्त्वैकः	३१६	धर्मशास्त्रमिदं श्रेष्ठम्	८९५
दौहित्रश्चेति पात्रम्	८०७	द्विजानां यजनाध्ययने	३५	धर्मशास्त्रस्याप्येकस्य	८०६
दौहित्रोऽपि ह्यपुत्रं तम्	२७१	द्वितीयमपराधं	७०	धर्मसत्यमयः श्रीमान्	१५
शूतं च वर्जयेत्	७५०	द्वितीयमर्थं कोशे	४८	धर्माङ्ग	८८४
शूतविजयं षष्ठ्याम्	७८५	द्वितीयमुपवसेत्	५१९	धर्माधर्मश्च धर्माङ्ग	२८
शूते कृताक्षदेविनाम्	१२१	द्वितीयेऽङ्कि शुक्लपक्षस्य	७६१	धर्माधर्मोद्वारे	७२०
शौर्दर्विरक्षितेति	७६६	द्विशफैकशफापहरणे	५९६	धर्मार्यौ यत्र न स्याताम्	४४२
द्रव्यवत् कृतशौचानाम्	३८६	द्वीपानामुदधीनां च	१८	धर्मिष्ठान् धर्मकार्येषु	४०
द्रव्याणां प्रतिरूप	११६	द्वे कृष्णले समधृते	७६	धान्यचौरोऽङ्गहीनः	५१०
द्रव्याणां वा विशाय	६६१	द्वे द्वे जानुकपोलयोः	८६७	धान्यघनापहारी च	५९३
द्रव्याणामल्पसाराणाम्	५९४	द्वे पाण्ड्योः	८६७	धान्यप्रदानेन तृप्तिम्	८४४

पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः	
धान्यप्रदानेन सौभाग्यम्	८४५	न गोमये	६७७	न चैवास्य परीवादम्	४५८
धान्यस्य त्रिशुणा	१७३	न गोब्रजे	६७७	न चोषरे	६७६
धान्याजिनरञ्जुतान्तव	३८४	नग्नान्	८०४	न छायायाम्	६७६
धान्यापहारी	१०४	न ग्रामकुक्कुटम्	७९९	न डन्तिकायाम्	८१२
धूरसि धूर्वेति	७०९	न ग्रामे द्वितीयां रात्रिम्	८६१	न तं भजेरन् दायादाः	३०९
ध्याननिरतस्य च	८७४	न घटासिक्तद्वमजे	७४२	न ततोऽग्री जुहुयात्	५३६
ध्यानयोगेन चार्वाङ्गि	२२	न घृततैलं विना	७१४	न तत् पुत्रैर्मजेत् सार्धम्	३२२
ध्यायेत पुरुषं विष्णुम्	८७७	न च कोविदारधामी	६८०	न तत् फलमवाप्नोति	५८८
ध्रुवाक्षर सुसूक्ष्मेश	२९	न च गुरुणा सह	४५८	न तद्भूतं प्रपश्यामि	३३६
		न च गुरुणां त्वमिति	४५७	न तादृशं भवत्येनः	५८५
न कंचन मेहमानम्	७८८	न च तान् जह्यात्	११३	न तिलान्	७५१
न कंचनावमन्येत	८६२	न चतुष्पथमधि	६८८	न तु पतितस्य	२६७
न कंचिन्मर्मणि स्पृशेत्	७५४	न चन्द्रार्कतारका	७३४	न तृणच्छेदी स्यात्	७५०
न कण्टकिजम्	७१३	न चपलमध्ये	७४३	न तृणम्	६८८
न कांश्यभाजने	७४९	न च पुरुषं विना	८७७	न तृणमपि छिन्यात्	७५६
न कारुणां कारुकर्मणि	३६८	न च प्राणिवधः स्वर्ग्यः	५८७	न तृतीयमथाश्नीत	७३६
न कार्पासास्थि	६८८	न च बन्धूकनिर्गुण्डी	६८०	न तैरननुज्ञातः किञ्चित्	४५४
न कालस्य प्रियः	३४१	न च भविष्याणाम्	३३६	न तैलवत् संस्पृशेत्	६९६
न कुशेषु परिमृज्यात्	७४९	न च विषमस्थो वृषादि	७४९	न तैलोदकयोः स्वाम्	७४८
न कुष्ठपैलिक	२१५	न च व्याधिताम्	४०४	न त्वरां कुर्यात्	७९३
न कुष्ठयसमर्थलोह	२१५	न च शयनगतः	७३१	न त्वेव द्विजः शूद्रया	४१९
न कूपमवलोकयेत्	६९२	न च हव्यं वहत्यग्निः	६६३	न दक्षिणापरामिमुखः	६८१
न कूलमधितिष्ठेत्	६९२	न च हीनाधिकाङ्गाः	७४५	न दग्धः सर्वथा यस्तु	२३३
न केदातुषकपाल	६८८	न चातुरः	६९४	न दत्त्वा	७३९
न कोविदारवटिप्यल	७३३	न चात्र बलिकर्म	५३६	न दद्याद्भोमतः पश्चात्	१८५
नक्तंचरेभ्य इति	७२१	न चादर्शजलमध्य	७४७	न दधिसक्तुन्	७३२
नक्ताशी स्यात्	८५६	न चानभिप्रेतम्	४५८	न दधिसुमनसी	७५१
न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखम्	७४८	न चान्योऽपि सत्कर्म	६६	न दन्तैर्नखलोमानि	७५०
नक्षत्रजीविनः	८०२	न चाप्नोति गृही लोकम्	७२८	न दानं यशसे दद्यात्	८५०
नखिनां शृङ्गिणां चैव	१६१	न चालानभ्रघ्नं कुक्षरम्	७४८	न विवा	७४०
न गच्छेन्मलेच्छविषयम्	८०९	न चास्य केवलं नाम	४३३	न दिवा धानाः	७३२
न गजमग्नकृते	७४२	न चास्य विषये ब्राह्मणः	६६	न दीक्षितः	७३९
न गर्ते	६७६	न चास्योपदिशेद्भर्मम्	७५१	न दीनैः	६८८
न गोब्राह्मणोपरागे	७३६	न चिरं पर्वते	७५३	नदीषु बहुतोयासु	८१५
न गोमिः	६८८	न चैनं क्लेदयन्त्यापः	३४३	न देवताभ्यः पितृभ्यः	६९२

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः		
न देवतायतनश्मशान	४४७	न पारिमद्विकाम्लिक	६८०	नमस्ते देवदेवेश	२६
न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः	३६९	न पालाशे शयने	७४२	न महारोगिणः	७९९
न देवायतनश्मशान	७४०	न पिच्छिः	६८१	न मूर्धानं स्पृशेत्	७३४
न देशविभ्रमे	३६९	न पिता पुत्रकृतम्	१८१	न मोनम इति	८८५
न देशे व्याधिस्मरक	२१५	न पिबन्तं वत्सकम्	७५३	न म्लेच्छविषये श्राद्धम्	८०९
न द्विजं पितरमपि	३०६	न पीठोपहितपादः	४४७	न म्लेच्छान्त्यजपतितैः	६९७
न द्विपद्भिः	६८७	न पीठोपहितपादाः	७९९	न म्लेच्छान्त्यजान्	७५२
न धर्मस्यापदेशेन	८५०	न पूतिगन्धि	६८१	न रकामिभूतदुःखानाम्	५०९
न धान्यगोगुरु	७४३	न प्रत्यक्षलवणम्	७९१	न रक्ते च सुमहत्	८६५
न धूपार्थे जीवजातम्	७१४	न प्रत्यनिलानल	६७७	न रक्तं विरागयेत्	७५२
न नक्तं गृहीतेन	७१२	न फालकृष्टायाम्	६७६	न रजस्वां पश्येत्	७९९
न नमः	६९४, ७३१, ७४२	न बकव्रतिके पापे	८४९	न रथायाम्	६७६
न नारीमध्ये	७४३	न बालकान्निर्भसंयेत्	७३२	न राजकुलमुच्छिन्नात्	४७
न नास्तिकेभ्यः कोशः	२१५	न बाहुभ्याम्	६९२	न राजश्रोत्रियगोब्राह्मण	४४८
न नास्तीत्यभिभाषेत	७४६	न ब्रह्म कीर्तयेत्	७३४	न राजश्रोत्रियप्रव्रजित	१९५
न निःशेषकृत् स्यात्	७३४	न ब्राह्मणस्य कोशम्	२०९	न राजाज्ञाकारिणाम्	३६९
न निर्गन्धोग्रगन्धि	७४६	न भक्षयति यो मांसम्	५८७	न राज्ञां राजकर्मणि	३६८
न निर्वपति पञ्चानाम्	६७२	न भक्ष्ये अप्यजा	७१५	न राज्ञो व्यसने	७३०
न निवारयितुं शक्तः	३४२	न भस्मनि	६७७	न रात्रौ	६९४
न नृत्यगीतशीलेभ्यः	८५०	न भावदुष्टमश्रीयात्	७३७	न रात्रौ तिलसंबन्धम्	७३२
न नृत्यगीते	७५३	न भिक्षुकं भिक्षेत	८६०	न रात्रौ वृक्षमूले	६८८
नन्दिनि सुमगे	७२०	न भिन्नभाजने	७३१	न रोगार्तः	७४०
नन्वसारे नृलोकेऽस्मिन्	३४१	न भिन्नया नावा	६९२	न रोगार्ताम्	७४०
न पञ्चदारुकृते	७४२	न भिन्नासनगतः	७३१	न र्वन्तरग्रहसूतके	४४५
न पञ्चनखान्तरा	४४८	न भिन्ने	७४२	न लङ्घयेत्	६९२
न पतिताः	७९९	न भुवमालिखेत्	७५०	न लोष्टमर्दी स्यात्	७५०
न पर्णी भोजनसमये	७४८	न भुवि	७३१	न व गावयेन	७९६
न पथि	६७६	न भूकम्पोल्कापात	४४६	न वत्सतन्त्रीं लङ्घयेत्	६९१
न पदा स्पृशेत्	७९९	न मणिषुवर्णयोः	७१३	न वल्मीके	६७६
न परक्षेत्रे चरन्तीम्	७५३	न मन्त्रम्	७४९	न व स्नायुशतानि	८६८
न पराशुचौ	६७७	न मधुरम्	६८१	न वाचायाम्	४०४
न पशूनां बन्धनागारम्	६८८	न मध्याह्ने	६८७, ७३१, ७४७	न वाति चण्डपवने	४४५
न पाणौ	७३१	न मल्लवत्यादशौ	७४८	न वादित्रशब्दे	४४७
न पादं पादेन	७४९	न मलिनः	७४०	न वान्तः	४४७
न पादौ प्रतापयेत्	७४९	न मलिनाम्	७४०	न वार्यपि प्रयच्छेत	८४९

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
न वाससा निरोहितम् ७४७	न सन्निपां सत्रं ३६८	नातिप्रगे नातिसायम् ७३६	
न वासो नीलीरक्तम् ७१२	न सर्पशस्त्रैः क्रीडेत् ७५४	नातिप्रत्यूषसि ६८७	
न विड्वराहम् ७९९	न ससत्त्वे ६७६	नातिसायम् ६८७	
न विद्युद्गन्धकृते ७४२	न सामध्वनौ ४४८	नात्मनः ऋजमपकर्षेत् ७५१	
न विरिक्तः ४४७	न साहसिकदण्डज्ञौ १६५	नात्मानमवजानीयात् ७५४	
न विषम् ७४९	न गुषिरम् ६८१	नादत्त्वा ७३३	
न वृक्षमूलेषु ७४०	न सोपानत्काः ७९९	नादद्यात् कुलटापण्ड ६६३	
न वृथाचेष्टां कुर्यात् ७५३	न स्त्रियं नम्राम् ७४८	नादान्तस्य क्रिया ७५८	
न वृथा नदीं तरेत् ६९२	न स्त्रीकृतं पतिपुत्री १८१	नादान्तेः ६८८	
न वृषलैः ६८७	न स्त्री पतिपुत्रकृतम् १८१	नादित्यमुद्यन् मीक्षेत ७६७	
न वेष्टितशिरसः ७१९	न स्थावरमाधिमृतं १७१	नाधार्मिकजनाकीर्णं ७५३	
न व्रतम् ७५१	न हस्त्यश्वोष्ट्रनौगोयानेषु ४४७	नाधार्मिकैः सार्धम् ६८७	
न व्रतिनां व्रतं ३६८	न हि प्रतीक्षते मृत्युः ३४१	नाधिकाङ्क्षीम् ४०४	
न व्रती ७३९	न हीनाङ्गा अधिकाङ्गाः ७९९	नाधीयीताहोरात्रम् ४४५	
न शस्त्रसंपाते ४४७	न हीनाङ्गां नाधिकाङ्क्षीम् ७४०	नाध्यापयेत् ४४२	
न शास्त्रले ६७६	न हीनाङ्गीम् ४०४	नानाच्छन्दोगतिपथः १७	
न शरीरे ब्राह्मणस्य ७९	न हीनाङ्गैः ६८८	नानाद्रकरमुखश्च ७३३	
न शूद्रं द्विजेन ३२६	न हीनान् संवेत ७५५	नानाद्रपदः ७३३	
न शूद्रपतितयोः ४४७	न ह्यन्या निष्कृतिः ४६५	नानाविधानां द्रव्याणाम् ३७९	
न शूद्रराज्ये निवसेत् ७५३	नाकल्याणं न कल्याणम् ८६३	नानुवंशम् ७४२	
न शूद्राः ७९९	नाकालवर्षविद्युत् ४४६	नानृतम् ७५३	
न शूद्राय मतिम् ७५१	नाकाशे ६७७, ७४२	नानृशवे ग्रामे ४४६	
न शून्यालयम् ६८८	नाकुलीनाम् ४०४	नाक्षमासनमारोपयेत् ७९९	
न श्मशानशून्यालय ७४३	नाकृत्वा प्राणिनां हिंसाम् ५८७	नापररात्रमधीत्य ४४९	
न श्मश्रूणि गतान्यास्यम् ३९४	नागन्धि ७१३	नापरीक्षितं याजयेत् ४४२	
न श्राद्धं भुक्त्वा ७३९	नाग्निं लङ्घयेत् ७४९	नापरीक्षितमुपयुञ्ज्यात् ६९	
न श्लेष्मव्याध्यादिदानाम् २१५	नाग्निपृष्ठं ७४२	नापात्रवर्षां स्यात् ४८	
न श्वसृगालगर्दभ ४४७	नाङ्गारे ६७७	नाप्रक्षालितं पूर्वधृतम् ६९६	
न श्वानम् ७९९	नाङ्गैर्म्यस्तोयम् ६९६	नाप्रच्छादितायां भूमौ ६७६	
न सध्ययोः ६८७, ६९४, ७३१, ७४१	नाजीर्णं ४४७	नाप्राप्तकालो म्रियते ३४२	
न संनिहितपानीयम् ६८७	नाजीर्णं ६९४	नाम्रियम् ७५३	
न संवसेद्वैद्यहीने ७५३	नातः परमन्निच्छुमिः १७८	नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं ७१५	
न संहताभ्यां पाणिभ्याम् ७५१	नाततायिवधे दोषः १६१	नाभिरोगो गुदम् ८६९	
न सगोत्रां न समान ३९९	नातिकपिलाम् ४०४	नाभेरधस्तात् ३७३	
न सततं बालव्याधित ६८८	नातिदूर्णम् ६८८	नाभ्यक्तः ७४०	

नाभ्यक्ताम्	७४०	निकुञ्जेषु	८१५	नीलपङ्कजपत्राक्षीम्	२०
नामैध्यमग्नौ प्रक्षिपेत्	७४९	निकेतयितुश्च	१०९	नीलपर्वते	८१२
नाम्लम्	६८१	निक्षेपस्तेयेषु	२०६	नीलम्	८१८
नारायण	८८५	निक्षेपपाहारी च	५९३	नीलाञ्जनेत्रे तपनीयवर्णे	८८७
नारायण जगन्नाथ	२६	निक्षेपपाहार्यर्थ	१३६	नृपतिवधे महाव्रतम्	५५३
नारायणीयम्	६५५	नित्यं त्रिषवणस्त्रायी	५२२	नृत्यश्रद्धातिथि	६७२
नारीषु नित्यं सुविभूषितासु	८९३	नित्यं शास्त्राद्यवेक्षी	७४६	नेत्रकन्धराबाहु	१०१
नार्थदूषणं कुर्यात्	४८	नित्यं शुद्धः कारुहस्तः	३९२	नेन्द्रप्रयाणे	४४५
नार्द्रपादः सुप्यात्	७४२	नित्यः सर्वगतः स्थाणुः	३४४	नैकग्रामीणमतिथिम्	७२५
नार्द्रवासाः	७३१	नित्यमतीन्द्रियमगुणम्	८७४	नैकवासाः	७३१
नार्थरात्रे	७३१	नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणाम्	३९२	नैकोऽध्वानं प्रपद्येत	६८७
नार्थे भर्तारम्	८३०	नित्यस्नानेन पूयन्ते	७०५	नैको मृष्टम्	७३२
नावधुतं कुर्यात्	७९९	नित्यान्धकारे गर्भे	८६४	नैताभ्यामधिकमस्ति	७०४
नावेदविहितां हिंसाम्	५८६	निधिं ब्राह्मणो लब्ध्वा	४९	नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि	३४३
नाशौचे कस्यचिदन्नम्	३५५	निधिं लब्ध्वा तदर्धं	४८	नैव श्लेष्मातकारिष्ट	६८०
नाश्रन्ति पितरस्तस्य	६६३	निन्दितेभ्यो धनादानम्	४९५	नैवानवगुण्ठितशिराः	६७७
नाश्रन्ति पितृदेवास्तु	४१९	निपुणानर्थकार्येषु	४०	नोग्रगन्ध	७१३
नाश्रियाञ्चाजीर्णे	७३१	निमन्त्रयित्वा भोजन	१०९	नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्याः	३९४
नाश्रियान्धार्यया सार्धम्	७३५	निमन्त्रितस्तथेत्युक्त्वा	१०९	नोच्छिष्टमश्रीयत्	४३४
नाश्रु पातयेत्	७९३	निमेषमात्रं च विना	८९४	नोच्छिष्टश्च घृतमादद्यात्	७३३
नाश्रुलं कीर्तयेत्	७५३	निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानात्	४३९	नोच्छिष्टहविषी	७५१
नाष्टमीचतुर्दशी	७३९	नियुक्तश्चाप्यदण्ड्यानाम्	१६५	नोच्छिष्टो न दिवा सुप्यात्	७४३
नासा धनास्थिका	८६७	नियुक्तायां सपिण्डेन	२५३	नोत्कृटकः	७३१
नासिकालोचनत्वक्	८७०	निराशीः स्यात्	८६२	नोत्तरापरशिराः	७४२
नासृक्	७४९	निराहारस्य द्वादशाहेन	५१८	नोत्सरे	७३१
नास्तं यान्तम्	७४७	निर्णोदः सर्वपापानाम्	५३८	नोत्सर्गं	४४८
नास्तिकता	४८९	निर्दोषां परित्यजन्	१३३	नोदकान्तः	४४७
नास्तिको नास्तिक	६२९	निर्वनस्य स्त्रीग्राही	१८१	नोदके	६७७, ७३१
नास्ति राज्ञां समरे	४६	निर्णमस्कारः	८६२	नोदक्यामभिभाषेत	७५२
नास्ति स्त्रीणां पृथक्	४१६	निर्मोकमिव रोषाहेः	२४	नोदतः	७४६
नास्फोटनम्	७५३	निर्हृत्य च बान्धवम्	३२६	नोदतान् प्रहर्षयेत्	७५३
नास्य पादौ प्रक्षालयेत्	४३४	निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्	३७७	नोदृतस्नेहम्	७३२
नास्यामिस्तस्कारः	३६०	निषण्णा भव वामोर	३२	नोद्याने	६७७
नास्यकासनो भवेत्	४३४	निष्ठीब्धौष्ठद्वयविहीनः	८७	नोद्यानोदकसमीप	६७७
नाहुत्वा	७३३	निष्ठयूतवान्तरश्चिर	६९१	नोन्मसम्	७४९

	पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः
नोपकुर्यान्नरः शोचन्	३४०	पक्षां च	१३३	परस्य दण्डं नोयच्छेत्	७५५
नोपनयेत्	४४२	पक्षीनां दासानाम्	३५७	परस्य पतनीयाक्षेपे	९०
नोऽनिमन्त्रितः भ्रात्रे	७३९	पत्न्य एतेषाम्	४५६	परस्य व्यसने वा	४५
नोपसृष्टे	७५३	पत्न्यौ जीवति यः स्त्रीभिः	३०९	परस्वागहरणम्	४८३
नोपाकर्मणि	४४८	पत्न्यौ जीवति या योषित्	४१६	परार्कं च तथा कुर्युः	४९१
नोपेयाद् गुर्विणीं नारीम्	७४०	पत्रशाकं बर्ही	५०७	पराङ्मुखस्याभिमुखः	४३३
नोर्ध्वशुष्कम्	६८१	पथि ग्रामे विवितान्ते	१३६	पराजपानं लिप्सन्तः	५०३
नौषधानि न मन्त्राश्च	३४२	पथ्युद्यानोदकसमीपे	११२	परायण	८८५
न्यङ्कतायुक्ते क्षेपे	९१	पदन्यासैर्वसुमतीम्	२१	परिमहप्रसङ्गात्	४६३
		पदस्तोमाः	६५४	परिनिर्मित	८८२
पक्षानानां च	१०६	पद्मधर	८८३	परिवर्तितवाससश्च	३२७
पक्षिगन्धौपधि	५९६	पद्मधाराधर	८८३	परिवर्तितवासाश्चेत्	७०१
पक्षिघाती मत्स्यघाती	९६	पद्मनाभ	८८३	परिवित्तिः परिवेत्ता	६२९
पक्षिजघं गवा	३८८	पद्मनाभ हृषीकेश	२६	परिवित्तितानुजेन	४८४
पक्षिणां जलचराणां	४९६	पद्माक्षैर्मृगलोमिकानाम्	३८५	परिवेदनम्	४८७
पक्षिवधे नक्ताशी	५६२	पद्माक्षैर्वा	५१८	परेणाभिमुक्तश्च	४५
पङ्कशैवालदुष्ट	२३६	पन्था देयो नृपस्त्वेषाम्	६९२	पर्णाशी वा	८५६
पञ्चकृष्णल्लेने	२०८	पन्थानश्च विशुध्यन्ति	३८९	पर्वकारान्	८०३
पञ्चगव्यं न्यसेत्	३९०	पयः काकः	५०६	पर्वणि च यदा कृतम्	७३०
पञ्चगव्यं पिबेत्	६२०	पयस्पते	८८१	पर्वतेषु	८१५
पञ्चदशास्त्रीनि	८६७	पर	८८३	पर्वसु च शान्तिहोमान्	७५६
पञ्चदशाहं वंश्यस्य	३५३	परगृहेष्वनभिगमनाम्	४१३	पर्वानारोप्यवर्जम्	६२०
पञ्चनखमत्स्य	७१५	परचक्रोपघातांश्च	५२	पल्वलेषु च पाल्वल्यः	१८
पञ्चनखविष्मूत्र	५८२	परदत्तां च भुवम्	६८	पवनक्षोभसंज्ञात	२३
पञ्च पेहीशतानि	८६८	परदारगमने च	६०४	पवित्राणां तथा जप्ये	७०५
पञ्च शाकुनेन	७९६	परदाराभिगमनम्	४८३	पवित्राणि जपेन्नित्यम्	५२९
पञ्चाग्निः	८०६	परदेशपण्याश्च	४३	पशुगमने कार्याण	९३
पणशतं च राजनि	१३३	परदेशवाती	४५	पशुपक्षिमृगाद्यंश्च	१९
पणानां द्वे शते	७७	परनिपानेषु न	६९४	पशुवेदयागमने च	६१०
पतनीये कर्मणि	२६७	परनिपानेष्वपः	८०९	पशुभाक्षेषु मध्यम	७६२
पतिं शुभ्रपते यजु	४१६	परनिहितं स्वनिहितम्	५१	पशुपु मैथुनाचरणम्	४९२
पतितह्नीवाचिकिस्त्र्य	२६६	परपीडाकरो दीर्घ	५११	पशुस्वामिने तन्मूल्यम्	९६
पतितसंसर्गान्	८०३	परपूर्वास्तु भार्यास्तु	३६६	पशून्चतुर्थीम्	७८५
पतितस्य दासी	३६९	परवृत्तिज्ञो दरिद्रः	५११	पशूनां पुंस्त्वोपघात	११५
पतिताः	६५७	परस्परमयाश्नन्ति	५०३	पशून् पृष्टः	५०७

	पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः
पञ्चवम्याम्	७८५	पितृव्यमातामह	४८०	पुरुषसूक्तं च	६५५, ७०४
पाद्रीनरोहितराजीव	५७४	पितृध्वसृमातृध्वसृ	४८०	पुरुषसूक्तं वा	७००
पाणिपादशलाकाश्च	८९६	पितृणामन्नपानम्	८२१	पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचम्	७०२
पाण्डुरं खगमागम्यम्	२३	पित्रा भुक्तं तु यद् द्रव्यम्	१५८	पुरुषुत	८८२
पातालसप्तर्षि चक्रे	१८	पित्रा मात्रा च परित्यक्तः	२६०	पुरुहूत	८८२
पादकेन्द्रांशुककर	१००	पित्रा विवदमानान्	८०४	पुरोडाशहर	८८३
पादेन विंशतिम्	१००	पित्रे पितामहाय	७६४	पुरोहितस्त्वात्मनः	८४९
पादोनं क्षत्रियवधे	५५३	पिपीलिकामध्यो वा	५३२	पुलिनेषु	८१४
पारजायी सवर्णा	९३	पिप्पलीमुकुन्दक	७९२	पुल्कसमागधां	२७५
पार्श्वकश्चूतचौर्यात्	६६७	पिबेन्नाञ्जलिना तोयम्	७३६	पुष्करे स्नानमात्रात्	८११
पालाशखादिरौदुम्बर	४२५	पिशाचोरगगन्धर्व	१९	पुष्टिं पुष्यं	७८३
पावमान्यः	६५४	पिशुनानृतवादि	५७२	पुष्यधूपानुलेपन	५४०
पाषाणेन मध्यमम्	१००	पीड्यमानस्तथा यन्त्रैः	५०४	पुष्यप्रदानेन श्रीमान्	८३६
पिण्डानां चानुलेपनम्	७२२	पीतवाससमक्षोभ्यम्	२४	पुष्पहरितगुल्मवल्ली	१०६
पिण्याकाचामतक	५२१	पुंश्चल्लीदाम्भिक	५७२	पुष्पावतीरिति पुष्यम्	७०९
पितरं मातरं च	३२६	पुंसि च	४९२	पुष्पाशी	८५६
पितरि जीवति यः	७७२	पुंस्ययोनावाकाशे	६०७	पुष्पेषु शुक्लेषु	८९२
पितरि पितामहे च	७७५	पुटेनैव पलाशेन	८५५	पुष्पोऽगमद्रुमच्छेदी	९८
पितरि पितामहे प्रविता	७७५	पुण्डरीकाक्ष	८८५	पूजयित्वा ततः पश्चात्	७२७
पिता गार्हपत्योऽग्निः	४५४	पुत्रः पितृवित्तालाभे	२६९	पूजयित्वा यथान्यायम्	७६८
पिता चेत् पुत्रान् विभजेत्	२८०	पुत्रान् ब्रह्मवर्चस्विनः	७८५	पूजार्हमपूज्यंश्च	१०९
पिता पितामहो भ्राता	४०८	पुत्रिकापुत्रस्तृतीयः	२५५	पूतिनासः पिशुनः	५१०
पितापुत्रविरोधे	११५	पुत्रिकाविधिं विनापि	२५५	पूतिमृत्तिकम्	५००
पिता पुत्रस्य जातस्य	२७१	पुत्रेण लोकान् जयति	२७१	पूतिवक्त्रः सूचकः	५१०
पितापुत्री विजानीयात्	४६०	पुत्रेषु भार्या निक्षिप्य	८५२	पूयशोणितगन्धेन	५०२
पिता वत्सानाभिति	८२०	पुनः पाकेन मृन्मयानाम्	३८६	पूरयित्वा जपेदेतत्	७३०
पितृगृहे असंस्कृतया	२५७	पुनः संस्कारकर्ता च	८३७	पूर्णविंशतिवर्षेण	४५८
पितृतर्पणं पित्र्यः	६७२	पुनस्तं हारयेद्ब्रह्मम्	२३३	पूर्णे चानस्यनस्त्रां तु	५६२
पितृपुत्राचार्ययाज्य	११३	पुनान्नो नरकाग्रस्तात्	२७१	पूर्णोदकुम्भेषु सचामरेषु	८९१
पितृमातृगुर्धमि	८०४	पुरमाक्रम्य सकलम्	८७७	पूर्वां संध्यां जपेत्तिष्ठन्	४२८
पितृमातृसुतभ्रातृ	३०२	पुराण	८८३	पूर्वाभावे प्रकृतिस्थः	४०८
पितृलोकगन्धानाम्	३३९	पुराणेऽहिःसव्याकरण	८०६	पृच्छामि कश्यपं गत्वा	१९
पितृलोकगतस्यास्य	३३९	पुरुष	८८४	पृथक्शायिनश्च	३३०
पितृविभक्ता विमाग	२८६	पुरुषकर्षुत्रयम्	७७०	पृथिवीपते	८८१
पितृवेश्मनि या कन्या	४०९	पुरुषव्रते सामनी	६५४	पृथिव्यसेजोवायु	८९६

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः		
पृथिव्यां सर्वतीर्थानाम्	४७५	प्रतिश्रयं तथा शय्याम्	७२८	प्राणिनामथ सर्वेषाम्	३९०
पृष्ठास्थि पञ्चचत्वारि	८६३	प्रतिश्रुतस्याप्रदायी	१४५	प्राणिभूपुण्यसोम	६३१
पैतामहे त्वयै पितृ	२८४	प्रतोदो वैश्यकन्यया	३९८	प्राणिहिंसापरो यस्तु	५९८
पैतृकं तु यदा द्रव्यम्	३२२	प्रत्यब्दं सोमेन	६७०	प्रातःस्नानशीलः	६९५
पैतृकमृणमविमक्तानाम्	१८२	प्रत्ययनं पशुना	६७०	प्रातःस्नायी भवेन्नित्यम्	८३३
पौत्रदौहित्रयोर्लोकं	२७१	प्रत्यहं च त्रिपवणम्	५१४	प्रातर्भूत्वा च यतवाक्	६८१
पौनर्मवश्चतुर्थः	२५६	प्रत्येकं विक्रीणतां च	११७	प्रातिवेद्यब्राह्मण	१०९
पौरुषेयाणामहोरात्र	३३६	प्रत्येकदानेनाप्नोति	७२८	प्राप्तवन्तः परं स्थानम्	५३५
पौर्णमासी तु महती	५४२	प्रददाति गृहस्थश्च	६७३	प्राप्तार्थश्चोत्तमर्गः	१७६
पौषी चेत् पुष्ययुक्ता	८२९	प्रपन्नास्मि जगन्नाथ	३०	प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति	६३८
पौष्यां समतीतायाम्	८३२	प्रभाते दिनत्रयेण	३६२	प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात्	५९७
प्रकाशं वाप्रकाशं वा	१६१	प्रभायुता नखास्ताम्राः	२१	प्रायश्चित्तं बुधः कुर्यात्	४९८
प्रकीर्णकेषु प्रकीर्णाः	५०६	प्रभासे	८१२	प्रायश्चित्तमहाघोणः	१५
प्रकीर्णपातकिनश्च	५०१	प्रयत्तश्च शुचिर्भूत्वा	७१६	प्रायश्चित्तार्थमर्हन्ति	६४१
प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा	४९८	प्रयत्नात् पित्र्ये परीक्षेत	८०२	प्राथित्यप्रदानेन	४०५
प्रकृताब्जं यथाशक्ति	७२५	प्रयत्नात् श्राद्धमजस्य	७९९	प्रावृद्धकालेऽसितं पक्षे	७८७
प्रकृष्टवर्त्मपहारी	५०३	प्रयत्नाद्धृतमपि	८६६	प्रावृषि च	२१५
प्रक्षाल्य भङ्गत्वा तज्जघ्नात्	६८२	प्रययौ केशवं द्रष्टुम्	२३	प्रादयाज्ञातं सूनास्थम्	५७५
प्रच्छन्नपापा जघ्नेन	३७८	प्रयागे च	८१२	प्रासादमालासु	८९०
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा	२७९	प्रयुक्तमर्थं यथाकथंचित्	१७५	प्रेतलोकगतस्यान्नम्	३३९
प्रजाधर	८८३	प्रवर्पति न धावेत्	६९२	प्रेतस्य श्राद्धकर्तुंश्च	३४०
प्रजापते	८८१	प्रवसिताग्निहोत्री	७३०	प्रेतस्योदकनिर्वपणम्	३२७
प्रजापरिपालनम्	३८	प्रसमीक्ष्य निवर्तते	५८७	प्रेतहारैः समं तत्र	३७७
प्रजाभ्यो बल्यर्थम्	४१	प्रसवे च शुचिर्वत्सः	३९२	प्रेत्येह चेदशो विप्रः	८५०
प्रजासुखे सुखी	७२	प्रसह्य तस्कराणाम्	८५	प्रेषितस्याप्रदाता च	११३
प्रजास्तत्र विवर्धन्ते	७१	प्रसवणेपु	८१५	प्रोक्षणेन संहतानाम्	३८६
प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्	६८८	प्राग्दृष्टदोषे स्वल्पे	२११	प्रौष्ठपद्यां प्रोष्ठपशुक्तायाम्	८३१
प्रणवश्च व्याहर्तव्यः	४५०	प्राग्रात्रापररात्रेषु	८७७		
प्रतर्दन	८८२	प्राग्वंशकायो द्युतिमान्	१६	फलं पुष्पं वा मर्कटः	५०७
प्रतिग्रहसमर्थश्च	६६२	प्राङ्मुखोऽश्नीयात्	७३४	फलदानां तु वृक्षाणाम्	५६३
प्रतिग्रहेण ब्राह्मणानाम्	६६१	प्राञ्जौज्जीबन्धनात्	४३६	फलपुष्पोद्भवानां च	५६४
प्रतिमानपुरुषौ	२२२	प्राजापत्यश्चतुरः	४०७	फलमूलाशनैर्दिव्यैः	५८८
प्रतिमासं रेवती	८३३	प्राजापत्येन देवलोकम्	४०८	फलावलीसमुद्भूत	२३
प्रतिलोमासु स्त्रीषु च	२६८	प्रणायामे द्विजः कुर्यात्	६४८	फलाशी	८५६
प्रतिलोमास्वार्थविगर्हिताः	२७५	प्रणायामधारणा	८६३	फलैश्चातिथीन्	८३६

	पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः
फलोपगमद्वयच्छेदी	९८	ब्रह्मचर्यं पालयेत्	८५३	ब्राह्मणानां प्रसादेन	३३३
फल्गुतीर्थे	८१२	ब्रह्मचर्याश्रमो भ्रातृ	५८१	ब्राह्मणान्तरितं भैक्ष्यम्	३९२
फाल्गुनी फल्गुनीयुता	८३०	ब्रह्मचारिणा मुण्डेन	४३७	ब्राह्मणापशदा ह्येते	८०४
बडवायाम्	८१४	ब्रह्मचारिवानप्रस्थ	१२०	ब्राह्मणाभिहितं वाक्यम्	३३३
बलवत् क्षत्रियस्य	४०२	ब्रह्मचारी यतिर्मिक्षुः	६७२	ब्राह्मणार्थे गवांश्च वा	२७९
बलिमौतः	६७२	ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य	४५१	ब्राह्मणार्थो ब्राह्मणानाम्	२९५
बहवश्चेत् प्रतिशुवः	१८८	ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यः	७२१	ब्राह्मणादौ च राजन्यः	३५७
बहिरन्तश्च भूतानाम्	८७८	ब्रह्मण्य	८८२	ब्राह्मणेभ्यः करादानम्	४२
बहुत्वं प्रतिगृह्णीयात्	२०४	ब्रह्मदेयानुसंतानः	८०६	ब्राह्मणेभ्यः सर्वदायान्	६८
बहुयाजिनः	८०३	ब्रह्मप्रिय	८८२	ब्राह्मणेभ्यश्च भुवम्	६६
बहूना च	३८३	ब्रह्मभूतममावास्याम्	५४१	ब्राह्मणैर्लोकं धार्यन्ते	३३२
बहूना प्रेक्षमाणानाम्	७३५	ब्रह्मरान्या व्यतीतायाम्	१	ब्राह्मणोच्छिष्टाशने	५८२
बहूनीन्द्रसहस्राणि	३३७	ब्रह्मरूप	८८१	ब्राह्मण्याच्च परित्यक्ताः	६३८
बान्धवानामशौचं तु	३३९	ब्रह्मवर्चस्यं सौम्यं	७८३	ब्राह्मादिषु चतुर्षु	३०६
बान्धवैस्तस्य किं कार्यम्	३३८	ब्रह्महत्या सुरापानम्	४६८	ब्राह्मीपुत्रः पुरुषान्	४०७
बार्हस्पत्यम्	६५५	ब्रह्महा यक्ष्मो	५०९	ब्राह्मेण तीर्थेन त्रिः	६८५
बालभ्रातृ कृतभ्रातृ	६४१	ब्रह्मा देवाना पदवीः	५३६	ब्राह्मेण विवादेन कन्याम्	४०८
बालधूर्तमधर्मं च	५३९	ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः	३३६	ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय	६७५
बालानपसेवां च	७५०	ब्राह्मणं दशवर्षं च	४६०	ब्राह्मे दैव आर्षः	४०५
बालानाथस्त्रीधनानि	५१	ब्राह्मणं हत्वा द्वादश	५४५	ब्रूहि मे भगवन् धर्मान्	३१
बाले समानवयसि	४३४	ब्राह्मणः क्षत्रियो वेद्यः	३४	ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्	२०२
बाल्ययौवनवार्धकेषु	४१४	ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने	५८२		
बाल्ये मोहं गुरुपरवश्यताम्	८६५	ब्राह्मणप्रिय	८८२	भक्षयित्वोपविष्टेषु	१२६
बाहुद्वयं जङ्घाद्वयम्	८६९	ब्राह्मणमनाथं ये	३२६	भक्षोपभक्षाभ्याम्	७२०
बिडालकाकनकुल	५८१	ब्राह्मणवर्जं षड्धाकृतम्	३१३	भक्ष्यभोज्यपानशय्या	५९४
बिन्दुके	८१२	ब्राह्मणस्य क्षत्रविट्	३५८	भक्ष्यवर्जं पञ्चनख	३७१
बिभृयाज्जलजं रक्तम्	७८६	ब्राह्मणस्य चतुषु वर्णेषु	३१२	भगं गुरुतल्पगमने	८१
बित्वाभ्यवहारेण	५१८	ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणम्	४८०	भगवन् त्वत्समीपे	८८०
बिसाभ्यवहारेण	५१८	ब्राह्मणस्य याजन	३६	भगास्थ्येकम्	८६७
बृहतां बृहणाशेय	२८	ब्राह्मणस्य रुजः करणम्	४९२	भगपृष्ठशिरोग्रीवाः	५०४
बैडालव्रतिकः	८४९	ब्राह्मणस्य सपिण्डानाम्	३५३	भयाद्वा पातयेद्यस्तु	२३३
बैडालव्रतिकान्	८०२	ब्राह्मणस्याभ्यापनम्	३५	भयेभ्यश्च रक्षेत्	५५५
ब्रह्मकायिक	८८२	ब्राह्मणां च स्वचान्तान्	३४९	भर्तारि प्रवसिते	४१३
ब्रह्मभां ये स्मृताः	३२५	ब्राह्मणादीनामशौचे	३५५	भर्तुः समानव्रतचारिकम्	४११
		ब्राह्मणानां परीवादम्	५३९	भवदाद्यं भव्यमध्यम्	४२६

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
मस्सना कांस्यलोहयोः ३८५	मग्नस्त्रिरघमर्षणम् ५१४	मलावहेषु प्रकीर्णकेषु च ४६४	
मारुण्डानि ६५४	मङ्गलाचारतत्परता ४१२	मल्लिनीकरणीयेषु ४९६	
मार्यातिक्रमिणं चैव १६३	मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य ४२२	महतोऽप्येनसो मासात् ६५०	
मास्वर ८८२	मणिमयमदमयम् ३८१	महत्पते ८८१	
मिक्षां च दद्यात् ७२२	मणिमुक्ताप्रवाल ५९५	महद्बुःखमवाप्नोति ५९८	
मिक्षां च मिश्रवे दद्यात् ६७१	मन्त्रकृत्वाप्याम् ८१४	महाकायिक ८८२	
मिक्षवभावे ग्रासमात्रम् ६७१	मन्त्रकुद्धातुराणां च ५७३	महागङ्गायाम् ८१२	
मिषद् मिथ्याचरन् १४५	मदीयां वहते चिन्ताम् १९	महातुषित ८८२	
भुक्तवति जने अतीते ८६०	मद्भक्त एतद्विशय ८७९	महानरकम् ५००	
भुक्तवत्सु च विप्रेषु ७२५, ७२६	मद्यपत्नीनिषेवणम् ४८९	महापातकिनां च ५०५	
भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु ३४७, ७६६	मद्यभाण्डस्याश्च ५७४	महापातकिनो मन्वन्तरम् ५०१	
भुक्तेऽप्यज्ञे विद्यमाने ६७१	मद्यानुगतभोजनम् ४९६	महापुरुष ८८४	
भुञ्जानो न स जानाति ७२६	मधुघृतसंयुक्तम् ७९०	महाप्रजापते ८८१	
भुञ्जीयातां ततः पश्चात् ७२६	मधु दंशः ५०६	महाभाग ८८२	
भुव पुनर्वसौ ७८३	मधुपर्के च यज्ञे च ५८५	महामास्वर ८८२	
भूतमव्यभवद्रूपम् ८७८	मधुमांसाशने प्राजापत्यम् ५८१	महायज्ञ ८८३	
भूमिदानेन च ८३९	मधूत्कटेन यः श्राद्धम् ७८७	महायन्त्रप्रवर्तनम् ४८८	
भूमिष्ठमुदकं पुण्यम् ३९०	मध्यमः पञ्च विज्ञेयः ७७	महायोगबलोपेतम् ३०	
भूयस्त्वसंस्कृतापि २५६	मध्यमेषु मध्यमम् १४५	महाराजिक ८८२	
भृगुतुङ्गे ८१२	मनःपूतमाचरेत् ८६२	महारौरवम् ५००	
भृग्वग्न्यनाशकाम्बु ३६७	मनुष्यस्त्रीकूपक्षेत्र ५९४	महालये ८१२	
भृङ्गारपात्रेषु मनोहरेषु ८९१	मनोर्षेषु ८१५	महावराह ८८३	
भृङ्गारोद्धृतोर्वरावद्ध ६८९	मनो बुद्धिरात्मा ८७०	महाव्रतं द्वादशाब्दानि ५९२	
भृतकक्षापूर्णं काले १३१	मन्त्रपूतः ८०६	महाव्रतम् ६५५	
भृतकाश्चाध्ययनादानम् ४८७	मन्त्र मन्त्रवहाचिन्त्य २८	महिषी चेत् सत्यनाशम् १२५	
भृतकाध्यापकान् ८०३	मन्त्रवर्जं हि शूद्राणाम् ३५०	महीं सागरपर्यन्ताम् १७	
भृतकाध्यापनम् ४८७	मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात् ५८४	महीपाल ८८१	
भृतकाध्यापितान् ८०३	मन्त्रोद्देह यथान्यायम् ७७५	मांसं शृङ्गः ५०६	
भोजनं बहुसंज्ञिकम् ८२१	मया प्रसन्नेन जगत् ८९६	मां स भक्षयितामुत्र ५८८	
भोजयेत् सह भृत्यैस्तौ ७२५	मरणं नाभिकामयेत ८६२	मांसमधुघृतौषधि ४१	
भौमिकैस्ते समा ज्ञेयाः ३९४	मरणाशौचमध्ये ३६४	मांसलवणलाक्षा ६३२	
भ्रातृणामेकजातानाम् २६९	मरुत्यते ८८१	मांसानि च न खादेद्यः ५८८	
भ्रूणघ्नः वेक्षितम् ५७३	मरुद्भय इति दृषदि ७२०	माषी मघायुता चेत् ८३०	
	मलानां मद्यानां च ५६८	माषे मास्यग्निं प्रत्यहम् ८३३	
	मल्लयवनम् ८६६	माष्यां समतीतायाम् ८३९	
मक्षिकाविपुषःशङ्काया ३९३			

पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः	
मातरः पुत्रभागानुसारेण	३१६	मृते भर्तारि ब्रह्मचर्यम्	४१४	यशार्थं पशवः मृष्टाः	५८५
माता पिता आचार्यश्च	४५४	मृते भर्तारि साध्वी	४१६	यशार्थं भिक्षितमवाप्तम्	६७१
मातापित्रोः शुश्रूषाम्	५३८	मृते स्वामिन्यात्मियम्	३५७	यशार्थं पशून् हिंसन्	५८५
मातामहानामप्येवम्	७७५	मृतोऽपि बान्धवः शक्तः	३४०	यशो हि भूयै सर्वस्य	५८५
मातुः प्रे विजननम्	४३६	मृत्योयैः कृतमलापकर्पः	६९८	यत् करोत्येकरात्रेण	६१४
मातृगमनं दुहितृ	४६५	मृत्योयैः शुष्यतं शोष्यम्	३७९	यत् कृष्णेन तत् तिर्यग्त्वम्	६६६
मातृतस्त्वा पञ्चमात्	३९९	मृद्वीकारसमाध्वीकै	३७६	यत्ते ब्रूयुस्तत् कुर्यात्	४५४
मातृयुक्ते तृत्तमम्	९१	मृन्मये दारुपात्रे	८६१	यत् पुराणेतिहास	४५०
मातृष्वमा पितृष्वसा	४५६	मृष्टाश्वेकाकी वातगुल्मी	५११	यत्र कचन नर्मदातीरे	८११
माधूकमैश्वरं टाङ्कम्	३७६	मेखलादण्डाजिन	४२९	यत्र कचन येन केनचित्	१९१
मानुष्ये च तथाप्नोति	३३९	मेखलामजिनं दण्डम्	४२७	यत्र कचन सरस्वत्याम्	४१२
मारुतेनैव शुष्यन्ति	३८९	मेघं तथा लम्बपयोधरे	८९०	यत्र कचनोऽपादितः	२६०
मार्गवैयाघ्रवास्तानि	४२५	मेघेन्द्रचापशम्पाद्यान्	१९	यत्रणीं धनिको वापि	१९३
मार्गशीर्षशुक्लपञ्चदश्याम्	८२९	मेपाजवधे च	५५९	यत्र द्रयामो लोहिताक्षः	७१
मार्गशीर्षशुक्लैकादश्याम्	५४०	मैथुने दुःस्वप्ने	३७१	यत्रास्य निन्दापविवादौ	४३४
मार्जनोपाङ्गनैर्वैश्वम्	३९५	म्रियते तत्र तल्लंख्यम्	१९३	यत् सामानि तेन पयसा	४५०
मासं गोष्ठे पयः पीत्वा	६३३	यः कन्यां पूर्वदत्ताम्	१३३	यथाकथंचित् पट्टयोनाम्	५३४
मासं पीत्वा सर्वपापानि	५३८	यः पापात्मा येन सह	६१६	यथा घेनुसहस्रेषु	३४३
मासं शूद्रस्य	३५३	य आशुणोत्यवितथेन	४५२	यथा वर्णानां ब्राह्मणः	७२३
मासः कार्तिकोऽभिदैवत्यः	८२७	य इदं पठते नित्यम्	८९६	यथाविधेन द्रव्येण	६६८
मासतुल्यैरहोरात्रैः	३५९	यच्च तस्मिन्नहनि	८३१	यथाश्वमेधः क्रतुगट्	६४७
मासमकं कृतवापनः	५५५	यच्छब्देन तन्मानुष्यम्	६६६	यथास्थानं विभज्यापः	१८
मासा द्वादश वर्षम्	३३४	यजेत वाश्वमेधेन	८५५	यथैवैका तथा सर्वा	३७४
मा हासहि प्रजया	८२०	यश्च	८८३	यदनुक्तं तत् प्रकीर्णकम्	४९८
मित्रं वा	५५२	यश्च	८८३	यदपि किञ्चित् दुःस्वभावं	८६५
मित्राणि मैत्रं	७८४	यश्चर्मणि यश्चात्राणाम्	३८२	यदा कृतं मन्येत	७३०
मिश्रचोरोऽतिरिक्ताङ्कः	५१०	यश्चाम्य	८८३	यदाथर्वणं तेन	४५०
मिश्रासु च कनिष्ठया	४१९	यश्चनिधन	८८३	यदि त्वतिथिधर्मेण	७२५
मुकुटेनार्कवर्णेन	२४	यश्चपूतः	८०६	यदि द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ	३२०
मूत्रपूरीषमध्ये च	८६४	यश्चभागहर	८८३	यदीच्छेऽपुलान् भोगान्	८३३
मूलक्रियास्वनभिरतिः	४१२	यश्चाजी च	६५	यदुत्तरायणं तदहः	३३४
मृगयाक्षस्त्रीपान	४८	यश्चयोग	८८३	यद्गर्हितेनाजयन्ति	६३९
मृगालकोमलौ बाहू	२१	यश्चशिष्टाशनं ह्येतत्	७२७	यद् दुश्चरं यद् दुरापम्	८५७
मृतं द्विज न शूद्रेण	३२६	यश्चस्थक्त्विजे देवः	४०५	यद् ध्यायति तदामोति	८७६
मृतपञ्चनखात् कपात्	३९०, ६१९	यशार्थं निधनं प्राप्ताः	५८५		

	पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः
यद् ध्यायति यत् कुरुते	५८६	यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु	२०४	ये अत्र पितरः प्रेताः	७६६
यद् ब्राह्मणास्तुष्टमाः	३३३	यस्य चोरः पुरे नास्ति	१६५	ये च धान्यं दशभ्यः	८४
यद्यजुषि तेन मधुना	४५०	यस्य तल्पजस्तस्यासौ	२५८	ये चाकुलीना राज्यम्	८५
यद्यत् परेभ्यस्त्वादद्यात्	५९८	यस्य पदयेद् द्विसप्ताहात्	२६५	ये तु त्वां धारयिष्यन्ति	३२
यद्यदिष्टतमं लोके	८४७	यस्य पिता पितामहश्च	७७५	ये देवा मनोजाताः	५३७
यद्यप्रकाशं हीनमूल्यम्	१३५	यस्य पिता प्रेतः स्यात्	७७५	ये द्विजा धारयिष्यन्ति	८९५
यद्यस्य विहितं चर्म	४२७	यस्य पितामहः प्रेतः	७७५	ये पाकयज्ञश्चत्वारः	६५९
यद्वा तद्वा परद्रव्यम्	५०८	यस्य पूर्णमासी सः	५३२	ये बकप्रतिनो लोके	८५०
यमर्थं प्रतिभूर्दद्यात्	१८८	यस्य भुक्तिः फलं तस्य	१५६	ये महापातकिनां लोकाः	२०३
यमस्य पुरुषैर्वोरेः	५०२	यस्य यत् पैतृकं विवथम्	३०९	ये मामकाः पितरः	७६३
यमाय यमपुरुषेभ्यः	७२१	यस्यामावस्या मध्ये	५३२	येषां च प्रतिपादयेत्	६६
यमायाङ्गिरसे स्वधा	३४७	यस्थोत्तुः साक्षिणः सत्याम्	२०४	येषां जप्यैश्च द्यौश्च	६५४
यमुनातीरे	८११	या गर्भिणी संस्क्रियन्ते	२५८	येषां देयः पन्थाः	१०९
यमेव विद्याः शुचिम्	४४३	यागस्थं शत्रियं वैश्यम्	५५१	येषां द्विजानां सावित्री	६३७
यथोनिष्ठित आधिस्तौ	१५६	यागस्थस्य क्षत्रियस्य	४७८	ये समर्गा जगत्स्मिन	३३७
यवगोधूमपयोविकारम्	५७९	याचितारश्च नः सन्तु	७६८	योगक्षेमं प्रचारय	३२२
यवसोदके वाहनानाम	६८८	याजनं च	४८७	योगभूतं परिचरन्	५४१
यवान्नं पक्षान्तयोर्वा	८५६	यादृशं भवति प्रत्य	५८५	यो गृहीत्वा ऋणं सर्वम्	१८५
यवोऽसि धान्यराजोऽसि	५३८	यानमुष्ट्रः	७०७	यो दण्डो यच्च वसनम्	४२७
यशोवित्तहरणन्यान्	१६३	यान्यधस्तान्यन्ध्यानि	३९३	योऽधीतेऽह्न्यह्न्येताम्	६५१
यश्च विद्यया यशः	४५१	याम्यं पन्थानमामाद्य	५०२	योऽन्ने शुचिः स हि शुचिः	३७८
यश्च विद्यामासाद्य	४५१	याम्यं हि यातनादुत्थम्	७०५	यो बन्धनबध्नेशान्	५८६
यश्च निक्षिप्तं निक्षिप्तम्	१३६	यावज्जीवं कृत्वा वि लोकम्	५४०	यो यस्य यज्ञकर्माणि	४४२
यश्चार्थहरः स पिण्डदायी	२६९	यावज्जीवं कृत्वा श्वेतद्रुपम्	५४०	यो हस्तयोः क्वचिद्गन्धः	९३३
यष्टिं च वैणवीम्	७४७	यावज्जीवं तथा कुर्यात्	३५१	योऽहिंसकानि भूतानि	५८६
यस्तयोश्चान्तरे स्यात्	११५	यावत्संन्यमस्थि	३२८	यौनस्त्रीवमुख्यैः	४७३
यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात्	८२४	यावदाशीचं तावत्	३२९	यौवने च विपयाप्राप्तौ	८९५
यस्तूत्तमवर्णान् दास्ये	१२८	यावदूष्मा भवत्यन्ने	८००		
यस्तूपनीय व्रतादेशम्	४४१	यावन्ति पशुरोमाणि	५८४		
यस्ते न हृद्यन्ते कनमच्च	४४३	यावन्नापैत्यमेध्याक्तात्	३८८		
यस्त्वनधीतवेदः	४३५	य वेदविहिता हिंसा	५८६		
यस्त्वस्याः पुत्रः	२५५	युज्यते मन इत्यनुवाकं वा	७००		
यस्त्वेनं मूल्येनाध्यापयेत्	४४१	युद्धहरणेन राक्षसः	४०६		
यस्मात्तस्माद्धारयन्तम्	२३	युवा सुवासा इति	७०९		
यस्मादनप्यायाकीतम्	४४९	यूयस्याच्छादकम्	८१९		
				रक्तमपि कुट्टुकम्	७१४
				रक्तवल्गरङ्गरत्न	६३१
				रक्तवासांसि जीवजीवकः	५०७
				रङ्गावतरणमयोगवानाम्	२७७
				रजसा स्त्री मनोदुष्टा	३७९
				रजस्वलम्	८६६
				रजस्वलां विप्रामिः	११२

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः		
रजस्वला चतुर्थेऽङ्कि	३७२	रिक्थग्रात्रिमिस्ते	२६६	वधात् त्यागाद्वा प्रयतः	५९२
रजस्वलासहोपपत्ति	५७३	रिपुमित्रार्थसं न्धि	१९६	वध्यघाति.त्वं चण्डालानाम्	२७७
रजस्वला हीनवर्गाम्	३७२	रुक्मस्तम्भनिमावृक्त	२१	वध्येष्वपि न भ्रुकुटीम्	६९
रजो भूर्वायुःमिश्र	३९३	रूपयौवनसंपन्नम्	२१	वनस्पते	८८१
रजापहार्युत्तमसाहसम्	१०८	रूपवतः सुतांस्वाष्ट्रं	७८४	वने च वत्से च शिशौ	८९२
रत्यर्थमत्र सा तस्य	४१९	रूप्यदानेन रूपम्	८४२	वने पर्णवृटीं कृत्वा	५४३
रथे अक्षेणु वृषमस्य	७०९	रूप्यमघं वा दद्यात्	५६२	वनेषु	८१५
रथ्याकर्मतोयानि	३८९	रोगान्वितः स्तयान्धाश्च	५११	वपनमेखलादण्ड	५७१
रसं श्वा	५०६	रोगोऽभिर्जातिमरणम्	२४५	वयोऽनुरूपं वेषम्	७४६
रसस्याष्टगुणा	१७३	रौक्मे च कुण्डले	७४७	वरदोषं विना	१३३
राजगामि पैशुन्यम्	४८३	रौरवम्	५००	वरप्रद	८८४
राजद्रोहसाहसेषु	२०६, २१५			वराहं हत्वा घृतकुम्भम्	५६१
राजनिषिद्धं विक्रीणतः	११९	लक्षत्रयं श्मश्रुकेशा	८६८	वराहपर्वते	८११
राजन्यः शूद्रोच्छिष्टादी	५८३	लक्ष्मीः करिषि प्रणतौ	३९७	वराह भीम गोविन्द	२७
राजन्यश्च वश्यश्च	३७६	लक्ष्मीपते	८८१	वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः	७२१
राजन्योच्छिष्टाशने	५८२	लवणं च यत्र दद्यात्	७३२	वरेण्यानघ जीमूत	२८
राजमापमसूर	७९३	लवणं चित्रिवाक्	५०६	वर्णसंकररक्षणार्थम्	४६
राजर्त्विक्श्रोत्रिय	४५६	लवणं वासवे	७८४	वर्णानामाश्रमाणां च	२६
राजर्ष्यश्च बहवः	३३७	लवणह्नीवासव	६९०	वर्णानुक्रमेण चतुः	३१३
राजसाक्षिकं ससाक्षिकम्	१९०	लवणदानेन च	८४४	वर्णाश्रमाचाररताः	२५
राजसेवकान्	८०४	लघुनपलाण्डुयुञ्जन	५७०	वर्णाश्रमाणां स्वे स्वे	३८
राजा च जाङ्गलम्	३८	लिखिताथै प्रविष्टे	१७६	वर्णिनां यत्र वधः	२००
राजा च प्रजाभ्यः	४२	लेख्य	८८३	वर्णंश्च तत्कृतैश्चिह्नैः	१९३
राजा च सर्वकार्येषु	६५	लेख्याभावेऽपि तां तत्र	१६०	वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन	५८८
राजाधिकरणे	१९१	लोकविद्विष्टं च धर्मम्	७५५	वह्नीशुल्मलताच्छेदी	९८
राजा परपुरावाप्तौ	४७	लोलजिह्वो गरदः	५१०	वशवर्तिन्	८८३
राजा च पणशतम्	११८	लोष्ठष्टकापरिमृष्ट	६७७	वसनदशान्तः शूद्र	३९८
राजा चौवःछास्यः	१३६	लोहचारकमिति	५००	वसां मद्गुः	५०६
राज्ञे च पणशतम्	१३१	लोहशङ्कुः	५००	वसां मेदं च दीपार्थे	७९०
राज्यं शाकं	७८४	लूहितं वा मुखपुच्छ	८१८	वसाम्यथाकै च	८९०
राज्याभिषेके च तथा	८९२	लौकिकं वैदिकं वापि	४५१	वसारुधिरमांस	८६६
रात्र.वासीनः	५१४			वसा वपा अवहननम्	८६९
रात्रिशेषे दिनद्वयेन	३६२	वक्त्रोपहतस्तु	३७३	वसा शुक्रमसृष्टाञ्जा	३७४
राहुदर्शनदत्तं हि	७८१	वटासना.खदिर	६८१	वसुधा चिन्तयामास	१९
राहुदर्शनवर्णम्	६९४	वटे	८११	वसुधापि लब्धकामा	८८१

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
बलं पत्रमलंकारः ३२२	वास्यैकं तक्षतो बाहुम् ८६३	विषमपन्थाः ५००
बलपूतं जलमादद्यात् ८६२	विंशतिर्निखाः ८६६	विषाणवर्ष्या ये स्वर्गाः ७९७
बलस्य चतुर्गुणा १७३	विकर्मजीवनम् ४८३	विषाण्यदेयानि सर्वाणि २४१
बलापहारकः श्वित्री ५१०	विकर्मस्थाश्च ८०२	विषुवद् द्वयम् ७७९
बल्लोपानहमाल्य ७५०	विचित्रं कृत्वा गन्धर्व ८३६	विष्णव इत्युल्लखले ७२०
बल्लिप्रज्वालनं कुर्यात् ३९०	वितस्तायाम् ८१४	विष्णुः सिसृक्षुर्भूतानि १
बल्लौ वा प्रक्षिपेत् ६७१	वित्तं बन्धुर्वयः कर्म ४५९	विष्णुपदे ८१४
बाक्पाकस्यदण्डपारुष्ये ४८	वित्ताभावे इष्टया वैश्वानर्या ६७०	विष्णो ८८४
बाक्प्रतिपन्नं नादेयम् १८४	विद्यातपोभ्यां भूतात्मा ३७९	विष्वक्मेन ८८४
बाक्यैस्तु यैर्भूमि तव ३३३	विद्यामभीष्टां जवे ७८३	विष्वक्सेनामृत व्योम २८
बागपहारको मूकः ५१०	विद्या ह वै ब्राह्मणम् ४६३	विरतीयते यशः ७२
बाचस्पते ८८१	विधियज्ञजपयज्ञः ६५२	वीचीहरतैः प्रचलितैः ३३
बाचा कृतं कर्मकृतम् ५३८	विधिवद्वन्दनं कुर्यात् ४५९	वीणाचन्दनायुध ६८९
बाजिनो दशम्याम् ७८५	विनष्टपशुमूल्यम् १२३	वीणाचन्दनाद्र्शशाक ६९१
बाजे बाजेति च ततः ७६८	विनष्टानीइ कालेन ३३७	वीणाः पितरो धत्त ७६६
बाणिज्यमष्टम्याम् ७८५	विपाशायाम् ८१४	वृक्कबोः णमासाद्य ३४१
बाणिज्यसिद्धिं स्वातौ ७८४	विप्रं श्राद्धे प्रयत्नेन ८०७	वृक्षप्रदो वृक्षप्रसूनैः ८३६
वानप्रस्थधनमाचार्यः २९५	विप्रक्षत्रियविद्भ्यः ६५०	वृक्षमूलनिकेतनः ८६१
वानप्रस्थस्तपसा ८५६	विप्राणां जनतो ज्यैष्ठ्यम् ४६०	वृक्षारोपितिवृक्षाः ८३६
वान्तविरिक्तमुण्ड ६९०	विप्रोष्य पादग्रहणम् ४९९	वृणोमि तमहं भक्त्या ८२०
वामना बधिरा मूकाः ५११	विभक्ताः सह जीवनः ३२१	वृथा पशुघ्नः प्राप्नोति ७८४
वामपार्श्वे तिलतेल ८३२	विभक्ताश्च दायानुरूपम् १८२	वृथालम्भेऽनुगच्छेद्दाम् ७६४
वायुः धर्मार्ककालौ च ३७८	विमंसविक्रयी च ९६	वृथालिङ्गिनः ८०२
वारानस्यां विशेषतः ८१३	विरेजतुः स्तनौ यस्याः २१	वृद्धभारिवृष्टात् ६९२
वाराहमास्थितो रूपम् १	विशुद्धं तमिति ज्ञात्वा २४२	वृद्धमन्वी भवेत् ६५
वार्धुषिककदर्य ५७२	विशेषतः कपिलाम् ८४१	वृषं वत्सदरीयुक्तम् ८२०
वार्धुषिको भ्रामरी ५११	विशेषतः सवित्रीम् ७०४	वृषे तथा दर्पसमन्विते ८९०
वारुणो गुडम् ५०७	विशेषतो राजानि ७९१	वृषो हि भगवान् धर्मः ८२०
वासुदेव ८८१	विशेषेण च योगिनः ८०७	वेत्रवत्याम् ८१४
वासुदेवं महात्मानम् ३१	विशेषेणायनद्वयम् ७७९	वेदत्रयान्निरदुहत् ६४९
वासुदेवाय संकर्षणाय ७१९	विश्वधर ८८३	वेदध्वनौ चाप्यथ ८९१
वासोदश्वन्द्रसलोक्यम् ८४२	विश्वेश्वर ८८३	वेदनिन्दा ४८३
वासोयुगं कर्त्रे दद्यात् ८३०	विषं वेगकृमापेतम् २६२	वेदपदो यूपदंष्ट्रः १५
वासोऽर्थे कार्पासोत्थम् ७८९	विषमगदमन्त्रधारी ६९	वेदपारगः ८०६
वास्तुप्रदानेन नग्नपृथिव्यम् ८४६	विषसाक्षिप्रमत्वाच्च २४२	वेदस्वीकरणावूर्ध्वम् ४३७

	पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः		पृष्ठाङ्कः
वेदान्त्युत्सादी त्रिषवण	६२५	ब्रह्मनामध्यप्रभवान्	५७९	शाकमूलफलपुष्पाणाम्	३८४
वेदाङ्गस्याप्येकस्य	८०६	ब्रात्यता	४८७	शाकमूलफलानां च	१०६
वेदिस्कन्धो हविर्गन्धः	१६	ब्रात्याः	६५७	शाकाक्षी	८५६
वेदेतिहासधर्मशास्त्र	५३	ब्रात्यान्	८०३	शान्तिस्वस्त्यनोपायैः	५२
वेदोदितानां नित्यानाम्	६३९	ब्रीहियवयोर्वा पाकं	६७०	शारीरमानसागन्तुक	८६४
वेद्यन्तरात्मा मन्त्रस्विकृ	१६			शारारैर्मर्लः सुगमिः	३८१
वैकुण्ठ	८८३	शं न आपो धन्वन्याः	७०९	शालकवृथाकृसर	५७९
वैशाखशुक्लतृतीयायाम्	८३१	शक्तिं चावेक्ष्य पापं च	६४२	शास्यं शासनार्थम्	७५५
वैशाखी विशाखायुता	८३०	शक्या गणयितुं लोके	३३६	शिक्यच्छेदाक्षमङ्गेषु	२२६
वैश्यं दूषयितुः	१११	शक्रेभकुम्भसंकाशौ	२१	शिष्टिपिन . कर्मजीविनश्च	४३
वैश्यः शुद्रोऽपि उष्ट्राक्षी	५८३	शठो मिथ्याविनीनश्च	८४९	शिष्येण ब्रह्मारम्भ	४५०
वैश्यवर्जमष्टधा कृतम्	३१३	शतद्रुतीरे	८१४	शिष्यो वा	२९५
वैश्यशूद्रप्रार्थं च	३८	शतधेनुप्रदः	८४०	शीतकृच्छ्रेण वा भूयः	४९५
वैश्यशूद्रावपि प्राप्ता	७२५	शतशद्वियम्	६५५	शुकं द्विहायनवत्सम्	५६१
वैश्यश्च ब्राह्मणाक्षौ च	३५७	शताध्यक्षान	३९	शुक्तवाक्याभिधाने	९२
वैश्यस्तु चतुर्थमंशम्	४९	शत्रुमित्रोदासीन	४५	शुक्लः शबलोऽसितश्च	६६६
वैश्यस्य पशुपालनम्	३५	शब्दस्पर्शरूपगन्ध	८७०	शुक्लानि सुगन्धानि	७९०
वैश्यस्य वैश्यः	३१६	गयनयानासनानां च	३८३	शुक्लेनायनं यदौर्ध्वदेहिकम्	६६६
वैश्यस्य शुद्रेषु	३५८	शयानः प्रौढपादश्च	७३७	शुचिश्रवः	८८३
वैश्यानां धान्यधनतः	४६०	शयानस्य प्रणम्य	४३३	शुचीनकुम्भानवहितान्	५३
वैश्याक्षौ च ब्राह्मणः	३५७	शय्याप्रदानेन भार्याम्	८४५	शुद्धवत्यः	६५४
वैश्याक्षौ च राजन्यश्च	३५७	शरणागतहन्तृश्च	६४१	शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च	६८६
वैद्योऽच्छिष्टाशने	५८२	शरद्व्रीष्मयोश्च	२१५	शुना मासाशने च	५७७
वैद्योऽच्छिष्टाक्षी त्रिरात्रम्	५८३	शरद्व्रीष्मयोश्चाग्रयणेन	६७०	शुल्कस्थानादपाकामन्	४३
व्यतीतेऽक्षौ च संवत्सरान्तः	३६४	शरीरं चेदं सप्तधातुकम्	८६६	शुश्रुवे वैष्णवान् धर्मान्	३२
व्यनीपातः	७७९	शरीरधारिभिः गलैः	२५	शूद्रं दूषयितुः	१११
व्यवहारदर्शने	५४	शरीरस्याशुचिभावम्	८६४	शूद्रः प्रेतानुगमनम्	३७१
व्यवहाराभिश्चस्तोऽयम् २२५,		शरीरंऽस्मिन् मत्त	८६८	शूद्रः शूद्रस्य	३१६
२३४, २३९, २४२		शरे च संग्रामविनिर्गतं	८९१	शूद्रः शूद्राक्षौ च क्वातः	३५७
व्याजेनोपार्जितं यच्च	६६७	शबस्पृशं च स्पृष्ट्वा	३७१	शूद्र एकाहिकं गोदशकस्य	२०१
व्याधता पुल्कसानाम्	२७७	शशकशल्यकगोधा	५७१	शूद्रप्रव्रजितानाम्	११४
व्रतमेतत् पुरा भूमि	५३५	शशाङ्कशतसंकाशम्	२४	शूद्रयाजिनः	८०३
व्रतमेतत् संवत्सरम्	५४०	शस्त्रहतानां श्राद्धकर्मणि	७८६	शूद्रश्च द्विजाक्षौ च	३५७
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य	८५०	शस्त्रेणोत्तमम्	१००	शूद्रश्चावार्तं ब्राह्मणा	४९
व्रतनाचमर्पणेन	६४५	शार्कमर्याम्	८१२	शूद्रस्य द्विज.सिद्धश्रूषा	३५

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
शूद्रस्य सर्वशिल्पानि ३६	श्रुतदेशजातिकर्मणाम् ८९	संकरे जातयस्त्वेताः २७९	
शूद्राक्षपुष्टान् ८०३	श्रुतस्याभिजनस्य ७४६	संग्रामे च सर्वजयम् ८४५	
शूद्रापुत्रस्त्वेकम् ३१२	श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म्यम् ७५६	संघातकम् ५००	
शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा ३५७	श्रुत्वा देशान्तरस्थः ३६४	संजीवनम् ५००	
शूद्रो नक्तम् ६१९	श्रैष्ठ्यमभिजिति ७८४	संततिः स्त्रीपशूनाम् १७४	
शून्यागारनिकेनः ८६१	श्रोत्रियस्त्विगुपाध्याय ४८०	संदिग्धं साधयल्लेख्यम् १९३	
शून्यालये वह्निरुहे ७३६	श्रीपश्यवकीर्णं ५११	संधिविग्रहयानासन ४५	
शूरान् संग्रामकर्मसु ४०	श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदः ३७४	संधिशते द्वे ८६८	
शृङ्गदन्तास्थिमयम् ३८१	श्लेष्मजलुमधूच्छिष्ट ६३१	संध्योर्वेदं द्विप्रः ६५०	
शृङ्गास्थिदन्तमयानाम् ३८५	श्वः कार्यमद्य कुर्वीत ३४१	संध्याद्वयोपासनम् ४२८	
शृङ्गेनोह्यस्ते भूमिम् ८२१	श्वकाकश्वपचानाम् ७२२	संध्यारात्र्योर्न कर्तव्यम् ७८१	
शृङ्गोदकं गवां पुण्यम् ३९७	श्वजीविशौण्डिक ५७३	संध्योपासनभक्षणम् ८०४	
शृणु देवि धरे धर्मान् ३२	श्वपदं स्तेये ८१	संप्रतापनम् ५००	
शृतं च तमश्नीयात् ५३७	श्वभिः सृगालैः कव्यादैः ५०२	संभूतिं तस्य तां विद्यात् ४५२	
शेषपथं तस्मिन् २४	श्वभिर्हतस्य यन्मांसम् ३९२	संभूय वणिजां पण्यम् ११७	
शेषादिफणरत्नांशु २४	श्वशुरपितृव्यमातुल ४५७	संमार्जनेनाञ्जनेन ३९५	
शेषेषु च पिता हरेत् ३०६	श्वश्रूश्चशुः गुरुदेवता ४११	संमृष्टवेदमासु ८९४	
शैलपतन्तुबायकृतम् ५७३	श्वसूकरावलीढं च ५३८	संवत्सरं गव्येन ७९६	
शोचन्तो नोपकुर्वन्ति ३३८	श्वसृगालविड्वराह ६२३	संवत्सरनिचयी ८५४	
शोणस्य ज्योतिषायाश्च ८१३	श्वानं हत्वा त्रिरात्रम् ५६०	संवत्सरान्ते प्रेताय ३४८	
शोणितेन विना दुःखम् १००	श्वोच्छिष्टाशने दिनमेकम् ५८२	संवत्सराभ्यन्तरे ३५०	
शमश्रुकर्मणि कृते च ३७१	षट् छागेन ७९६	संवत्सरेण पतति ४७२	
श्येनो यज्ञाणाम् ५३७	षट्त्वचम् ८६६	संवत्सरोऽहोरात्रः ३३४	
श्रद्धधानोऽनस्यश्च ७५७	षडङ्गमेतत् परमम् ३९७	संवाह्यमानार्द्धघ्नयुगम् २५	
श्रद्धा च नो मा व्यगमत् ७६७	षडात्रं पापकृत् ५३७	संवृते च श्राद्धं कुर्यात् ७९९	
श्रप्यमाणे रक्षां कुर्यात् ५३६	षण्ढं हत्वा पलाय ५६१	संसारसंसृतौ तिर्यक् ८६५	
श्राद्धकृतलवणशुक्त ४३०	षण्ढान् स्त्रीषु ४०	संसारस्यानित्यताम् ८६४	
श्राद्धमेतेषु यद्दत्तम् ७८०	षष्टिः कुलीनां पर्वाणि ८६७	संसृजतु त्वा पृथिवी ३४९	
श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणः ७७७	षष्ठेऽन्नप्राशनम् ४२३	संसृष्टिनस्तु संसृष्टी २९६	
श्राद्धेषु भावणीयम् ८९५	षष्ठेऽष्टमे वा मासि ४२२	संस्कर्ता चोपहर्ता ५८७	
भावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा ४४४	षोडशाङ्गुलं तावदन्तरम् २२९	संस्कृतासु स्त्रीषु न ३६१	
भावण्यां श्रवणयुक्तायाम् ८३१		संस्मरणे चाप्यथ ८८९	
भियं सार्पे ७८३	संकरसंकराश्च २७५	स एव दायहरः ९६३	
भ्रीपर्वते ८१३	संकरीकरणं कृत्वा ४९३	स कीर्तियुक्तो लोकेऽस्मिन् ७२	
भ्रीफलैरंशुपट्टानाम् ३८५		सकृच्छ्रेणानुकारेण ५०२	

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
सकृद् दुष्टा च स्त्री यत् ६११	सपुत्रस्य वाप्यपुत्रस्य १७८	सर्वकर्मस्वस्वतन्त्रता ४१४	
स गच्छत्युत्तमं लोकम् ४३८	सप्त ८८९	सर्वग ८८२	
स च पाणिग्राहस्य २५७, २५८	सप्तरात्रं पीत्वा ५३७	सर्वगन्धर्वाश्च ८२३	
स च पितामहस्याहः ३३५	सप्त रौरवेण ७९६	सर्वगमतिमुक्षमम् ८७४	
स च मातापितृभ्याम् २५९	सप्तशीर्षाध्वरगुरो २९	सर्वजलजमांसाशने ५७४	
स च यस्योपगतः २६०	सप्तागारं चरेद्भैक्षम् ४३९	सर्वतः पाणिपादम् ८७४	
स च येन क्रीतः २६०	सप्तागारिकं भैक्षम् ८५९	सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ६६३	
स च येन गृहीतः २६०	सप्तार्धे ८१४	सर्वतस्त्वात्मानम् ६८	
स चान्यान् बिभृयात् २६३	सप्तोत्तरं मर्मशतम् ८६८	सर्वत्र स्वामिने १२६	
सचैल्लक्षातमाहूय २१९	स ब्रह्म परमभ्येति ६५१	सर्वदानाधिकम् ८३९	
स जीवंश्च मृतश्चैव ५८६	समक्षदर्शनात् साक्षी २००	सर्वमहापातकैस्तु २०२	
सतः नैमिषारण्ये ८१३	समयमेत्ता खल्वाटः ५११	सर्वलक्षणहीनोऽपि ७५७	
सततमादित्येऽङ्घ्रि ७८३	समरविजयं कौजे ७८३	सर्वलक्षणोपेतम् ८१८	
सति विभवे न जीर्णं ७४६	समवर्णाक्रोशने ९१	सर्वलवणानां च ३८६	
स ते वक्ष्यत्यशेषेण २२	समस्तत्र विभागः स्यात् ३२१	सर्वलोकप्रधानाश्च ३३७	
सत्यं ब्रूहीति राजन्यम् २०२	समानवर्णाः पुत्राः ३१८	सर्वसत्यैभ्यश्च ४१	
सत्यपूतं वदेत् ८६२	समानवर्णाया अमावे ४१९	सर्वस्यैव प्रेतस्य ३७०	
सत्यपूतः ८०६	समानवर्णासु पुत्राः २७३	सर्वा चतुर्दशां नदीजले ८३३	
सत्येन देवाः २०३	समाप्ते तूदकं कृत्वा ३७८	सर्वाकरेष्वधीकारः ४८८	
सत्येन माति चन्द्रमाः २०३	समीपमागतां दृष्ट्वा २२	सर्वान् कामांस्तृतीयायाम् ७८५	
सत्येन भूर्धारायति २०३	समुत्कर्षान्त्रितं गुरोः ६२९	सर्वान् कामान् पञ्चदश्याम् ७८६	
सत्येन यज्ञाः २०३	समुत्पत्तिं च मांसस्य ५८७	सर्वान् कामान् पैत्र्यं ७८३	
सत्येन वाति पवनः २०३	समुत्सृजेद्भुक्तवताम् ८००	सर्वान् कामान् बीषे ७८३	
सत्येनाग्निः २०३	समुद्रं मेदकश्च ११४	सर्वान् कामान् वैश्वदेवे ७८४	
सत्येनादित्यस्तपति २०३	समुद्रयानसिन्धुमाप्यं ७८४	सर्वान् कामान् श्रवणे ७८४	
सत्येनापस्तिष्ठन्ति २०३	समेषु च गुणोत्कृष्टान् २०४	सर्वापलक्ष्यदेश १७६	
स ये स्थिते भूतहिते ८९३	सम्यग्दण्डप्रणयनम् ६९	सर्वे च तत्स्वामिनाम् ९८	
सत्सु विदितं सच्चरितम् २१२	स म्लेच्छदेशो दिज्ञेयः ८०९	सर्वे च पुरुषपीडाकराः १०२	
सदा सपुण्ये ससुगन्धिगात्रे ८९३	सरःसु पूर्णेषु तथा ८९२	सर्वे चान्ते व्रतस्य ६१९	
सदा स्थिताहं मधुसूदनस्य ८८९	सरयूतीरे ८१३	सर्वे तस्याहता धर्माः ४५५	
सद्यः कृते चाप्यथ ८९०	सरिद्रासु ८१४	सर्वे पुनीत मे पापम् ५३८	
सक्षां चोद्धरेत् ५५५	सर्वे हत्वाभ्रं कार्णायसीम् ५६१	सर्वे वर्णा वा स्वप्रति १६८	
सङ्गिहता च पुरुषे ३५३	सर्वे तत् तपसा साध्यम् ८५७	सर्वेषां च समानजातिभिः २७७	
सविण्डीकरणं मासिका ३५०	सर्व एव वा ४२६	सर्वेषामपराधानाम् १६४	
सविण्डीकरणं स्त्रीणाम् ३५१	सर्व एवामोज्याश्च ६६०	सर्वेषामेष शौचानाम् ३७८	

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः		
सर्वेषु शवशिरोध्वजी	५५५	साध्यमानधेद्रजानम्	१७५	सुगसुरगुहं देवम्	३१
सर्वेष्वपि स्वभावेषु	८१४	सामनी चन्द्रसूक्ते च	६५५	सुरूपात् सुतान् पञ्चम्याम्	७८५
सर्वेष्वेतेषु द्विजानाम्	५७१	सामानि व्याहृतयः	६५४	सुवर्णकृष्णलमुष्ट्रवधे	५५९
सर्वेष्वेतेषु स्नानेषु	३७१	सामुद्रयश्च समुद्रेषु	१८	सुवर्णदानेनाग्निसालोक्यम्	८४२
सर्वेष्वेव प्रसूतायाम्	३०७	सायं प्रातर्वंशदेवम्	६७१	सुवर्णनाभिं च कुर्यात्	८२३
सर्वेष्वेवार्थजातेषु	२०८	सायं प्रातश्चतुरः	५३३	सुवर्णरजतवस्त्राणाम्	१०६
स लिङ्गिनां हरत्येनः	८५०	सायं प्रातश्चाग्निद्वेष्टम्	६६९	सुवर्णशृङ्गां रौप्यखुराम्	८४०
सलिलपते	८८१	सायं प्रातस्त्वतिथये	७८८	सुवर्णस्तेयकृद्वाशे	५८९
स लोके प्रियतां याति	५८७	सायमतिथिं प्राप्तम्	७२२	सुवर्णस्तैन्यमवात्यम्	५३९
सवत्सारोमतुल्यानि	८२६	सार्ववर्णिकमन्त्रायम्	८००	सुवर्णहारी कुनखी	५०९
सवर्णस्याशौचे द्विजः	३५७	सावित्रीपतिता ब्राह्म्याः	४२६	सुवर्णाधौने क्रोशः	२०८
सवर्णमधिकवर्णां वा	३७२	सावित्रेणैव तत् सर्वम्	७१०	सुशुद्धदान्ते मलवर्जिते	८९२
सवर्णासु बहुभार्यासु	४१९	स विद्यास्तु परं नान्यत्	६५१	सुसंस्कृतोपस्करता	४११
सव्याहृतिं सप्रणवाम्	६४९	सिंहासने चामलके	८९०	सुसूक्ष्मशुक्लवसनाम्	२१
उसधुमुहा तेन	८२४	मिदं भुक्त्वा पगकः	५८३	सुहृत्स्वजिह्वाः क्षिण्वेषु	७१
स सर्वस्य हितप्रेम्षुः	५८६	सिन्धोस्तीरे	८१४	सूक्ष्मत्वात् तद्विज्ञेयम्	८७८
ससाक्षिकमाप्तम्	१७६	सीमाभेत्तारमुत्तम	१४०	सूक्ष्मैः सह चतुःपष्टिः	८६६
सस्यप्रदावेन च	८४४	सुकृतं दुष्कृतं चोभौ	३३८	सूचकान्	८०३
सस्यापहारी च	१०४	सुखशतरपि वृतम्	८६६	सूत्रकार्पासगोमय	१०६
सहजैश्च	८६४	सुखासीना निबोध त्वम्	३२	सूर्याभ्युदितनिर्मुक्तः	६२२
सह शोणितेन	१००	सुगन्धायाम्	८१२	सेतुकृत् स्वर्गमाप्नोति	८३६
सहस्रकृत्स्वस्त्वभ्यस्य	६५०	सुगुप्तभाण्डता	४११	सेतुमेदकांश्च	८५
सहस्रगुणं प्राधीते	८४८	सुतसजाम्बूनद	८८७	सोऽप्यशक्तः शताध्यक्षाय	३९
सहिष्णो	८८४	सुदर्शनश्च स्यात्	६८	सोऽप्यशक्तो देशाध्यक्षाय	३९
सहोदः सममः	२५८	सुधासितं कृत्वा यशसा	८३६	सोमपः सुरापस्य	५७४
सांख्याचार्य	८८४	सुप्तं न प्रदोषयेत्	७०२	सोमाय पितृमते	३४७
सा कन्या वृषली ज्ञेया	४०९	सुप्तप्रमत्ताभिगमनात्	४०६	सोमाय सोमपुरुषेभ्यः	७२१
साक्षिणश्च श्रावयेत्	२०३	सुप्रजापते	८८१	सौभाग्यं चान्द्रे	७८३
साक्षिणश्च सत्येन	२००	सुब्रह्मण्यमनाधृष्यम्	३०	सौभाग्यं त्रयोदश्याम्	७८५
साक्षिणश्चाहूय	२०२	सुभ्रूं सुसूक्ष्मदशनाम्	२०	सौभाग्यं माथ्ये	७८३
सागमेन तु भोगेन	१५८	सुमनाः खग्व्यनुलितश्च	७३४	सौवर्णराजताब्जमणि	३८२
सा च न वाति वायौ	२१५	सुरया वध्यः	१११	सौवर्णराजताभ्यां च	७९४
सा ददर्शामृतनिधिम्	२३	सुराध्वजं सुरापाने	८१	स्तुतिक्रिया मागधानाम्	२७७
साधारणापलापी च	११३	सुरापः श्यावदन्तकः	५०९	स्तुत्वा त्वेवं प्रसन्नेन	८८५
साधूनां पूजनं कुर्यात्	४४	सुरापः सर्वकर्मवर्जितः	५६५	स्तेनः दधेनः	५०६

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः		
स्तंभाः सर्वमपहतम्	१०८	स्यन्दिनं सन्धिनी	५८०	स्वाध्यायसेवां पितृ	६७४
स्तेयसाहसवाग्दण्ड	१९९	स्रवन्तीमासाद्य	६४४	स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण	७२८
स्त्रियमशक्तमर्तुकाम	८५	स्वं च नामास्याभि	४३२	स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः	६७२
स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन	५०८	स्वकर्म चाचक्षाणः	५४४	स्वाभी चेत् भृतकम्	१३३
स्त्रीकर्षत्रयं साक्षेन	७७०	स्वकार्यदक्षे परकार्य	८९३	स्वामी द्रव्यमाप्नुयात्	१३५
स्त्रीणां विवाहः संस्कारः	३६१	स्वक्षेत्रे संस्कृतायाम्	२५२	स्वाम्यमात्यदुर्गकोश	४८
स्त्रीबालास्व न्त्रमत्त	१९२	स्वदागुष्टं निरते	८९३		
स्त्रीबालाद्यवपत्तौ च	२७९	स्वदेशपण्याच्च	४३	हंसः कंस्यापहारी	५०६
स्त्रीब्राह्मणविकलासमर्थ	२१५	स्वदेशराजनि च	३६६	हंसवक्त्रबलाका	५६१
स्त्रीरक्षा तज्जीवनं च	२७७	स्वदेशाद्ब्राह्मणम्	८१	हत्वा जलचरमुपवसेत्	५६२
स्त्रीशूद्रपतितानां च	५२९	स्वधर्ममपालयन्	७०	हत्वा मूषकमार्जार	५६०
स्त्र्याजीवनम्	४८८	स्वधा तितिष्ठा	८८८	हविर्गुणान् न ब्राह्मणाः	८००
स्थण्डिलशायिनः	३३०	स्वनिहिताद्रात्रे	५०	हस्तेन च घृतव्यञ्जनादि	७९१
स्थण्डिले दिवाचरेभ्यः	७२१	स्वपितृवित्तानुहरणम्	२७७	हस्तेनोद्गुरयिता	१००
स्थानत्रये च प्राग्वत्	३४८	स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी	४३९	हस्तौ पादौ पायूपस्थम्	८७०
स्थानपालन् लोकपालान्	१९	स्वभावविकृतौ	२०१	हस्त्यश्चाना तथान्येषाम्	१६१
स्थितास्तु स्थिश्च स्यात्	५५५	स्वमासं परमासेन	५८७	हिमवच्छतसंकाशम्	२३
स्थूणाया ऽवायाम्	७२०	स्वयमं हितलब्धम्	३२१	हिरण्यकेश विश्वाश	२७
ज्ञातः शिरो नावधुनेत	६९६	स्वयमुपगतो दशमः	७६०	हिरण्यगर्भ इति	७०९
ज्ञात एव सोष्णीषे	६९६	स्वयमेव व्यवहारान	५४	हिरण्यस्य परा वृद्धिः	१७३
ज्ञातकव्रतलोपे च	६३९	स्वर	८८२	हिरण्यवर्णा इति	७०९
ज्ञातमलंकृतम्	८२०	स्वराष्ट्रपरगाष्ट्रयोः	४४	हीनजानि स्त्रियम	४१९
ज्ञातश्च पवित्राणि	७०४	स्वराष्ट्रं न्यायदण्डः	७१	हीनवर्णाक्रोशने	९१
ज्ञातश्चाद्र्वासाः	७००	स्वर्गं कृत्तिकासु	७८३	हीनवर्णागमने	९३
ज्ञाताः पीता भवत	५३७	स्वर्गं गच्छत्यपुत्राणि	४१६	हीनवर्णानां गुरुपत्नीनाम	४५७
ज्ञातोऽधिकारी	७०५	स्वर्गमार्गपदे	८१४	हीनवर्णानामधिक	३५८
ज्ञात्वाकर्मचर्यित्वा	४३९	स्ववासिनीं कुमारी च	७२६	हीनवर्णोऽधिकवर्णस्य	८७
ज्ञात्वाचम्य विधिवत्	७०२	स्ववृत्त्युपाजितम्	६६६	हीनधिकाज्ञान्	८०२
ज्ञात्वा मुक्तयोः	७२९	स्वसा दुहितृजामातरः	८४९	हृत्कण्ठतालुगामिश्च	६८६
ज्ञायात् प्रसवण	६९८	स्वसुः सख्याः सगोत्रायाः	४८०	हृषीकेश	८८३
स्पन्दनात् पुरा पुंसवनम्	४२१	स्वस्थाने स्थापितं	२५	हेमन्तशिशिरयोश्च	२१५
स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ	३९४	स्वहस्तलिखितम्	१९१	होतुर्वज्रयुगं दद्यात्	८२०
स्फयशूषकट	३८२	स्वाध्यायं च न जह्यात्	८५३	होमो देवः	६७२
स्मितपूर्वाभिभाषी	६९	स्वाध्यायविरोधि कमे	७४५		

INDEX II

¹सौत्रपदानामनुक्रमणी

	अ.	सू.		अ.	सू.		अ.	सू.
अंशग्राहिन्	१५.	३९	अग्नौकरण	२१.	१३	अदेय	१३.	२
अंशद्वय	३.	६१	अघमर्षण	२२.	१०; ४६. ५,	अधःस्वात	२१.	४
अंशप्रकल्पना	१७.	२३	९; ५१. २५; ५५. ४, ७;			अधःशय्या	२८.	१२
अंशुपट्ट	२३.	२१	५६. ३; ६४. १९			अधमर्ण	६. १, २०	
अफल्य	९१.	१८	अचिकित्स्यरोग	१५.	३२	अधर्मप्रतिषेधिन्	३२.	१
अकालवर्ष	३०.	८	अचिन्त्य	१.	५३	अधिकवर्ण	५.	१९
अकुटिला	२७.	२४	अच्युतार्चन	९८.	७१	अधिकाङ्गी	२४.	१३
अकूट	५.	१२३	अजगर	५०.	३१	अधोभुवनवर्ती	१.	३७
अकृतचूड.	२२.	२९	अजाविक	५. १४५		अध्यग्न्युपागत	१७.	१८
अकृता	६.	४	अजाव्यपहारिन्	५.	७८	अध्वरगुरु	१.	५६
अकन्याद	५०.	४१	अतिकृच्छ्र	३९. २; ५४. ३०		अनन्तरवृत्त्युपात्त	५८.	७
अक्ष	३. ५०; ९६. ६७		अतिगुरु	३१.	१	अनस्थिन्	५०. ४६, ४७	
अक्षता	१५.	८	अतिथिपूजन	२५. ३; ५९. २४		अनाक्रन्द	२०.	३८
अक्षमङ्ग	१०.	१३	अतिपातक	३३. ३; ३४. १		अनादिनिधन	६५.	१
अक्षय्योदक	२१. ४; ७३. २७		अतिपातकिन्	४३.	२३	अनादिमध्यनिधन	९८.	१३
अक्षार्ध	४. ८, ९		अतिप्रगे	६८.	४८	अनावृत्ति	५. १४९	
अक्षिकूट	९६.	९२	अतिप्रत्युपसि	६३.	६	अनाशक	२२.	४७
अगम्यागमन	५३.	१	अतिवाद	९६. १९		अनाशित	६७. ३०	
अगर	७९. ११		अतिसातपन	४६. २१		अनिर्णिक्त	५४. ३१	
अगस्त्याश्रम	८५. ३३		अतीन्द्रिय	१. ५१		अनिर्दशाह	५१. ३९	
अग्निजिह्व	१.	३	अतीषङ्ग	५६. १०		अनिर्मोच्य	५. १८२	
अग्निगुण्ड	४३. ३४		अत्यन्तोपहत	५४. २		अनुपातक	३३. ३	
अग्निद	५. ११		अग्निगोत्रा	३६. १; ५०. ९		अनुपातकिन्	३६. ८; ४३. २५	
अग्निहोत्र	५९. २; ६८. ६		अथर्वशिःसू	५६. २२		अनुलोमा	१६. २	
अग्निहोत्रिन्	६८. ६		अदन्तजात	२२. २७		अनुवंश	७०. ४	

¹ This Index contains only some selected words of the Sūtra-s.

अ.	स.	अ.	स.	अ.	स.
अनूदापुत्र	८२. १०	अभिपूजितलाम	९६. ९	अर्षिक	५७. १६
अनौरस	२२. ४३	अभिप्लव	४४. १६	अर्बुद	९६. ७६
अन्तवृद्धि	६. ७	अभिमन्त्रित	१२. ३	अलाबु	७९. १७
अन्तर्जालु	६२. ५	अभियुक्त	३. ४३; ९. २१;	अलाबुपात्र	९६. ७
अन्तर्वक्त्री	३६. १		३०. २८	अलिङ्गिन्	९३. १३
अन्त्यकर्मन्	५४. २५	अभिवादन	३२. १५	अलीकनिर्बन्ध	३७. ३; ५४. १४
अन्त्यागमन	५. ४३	अभिशास्त	८. २; १३. ७; ५१. ९	अवकीर्णित	२८. ५२
अन्धतामिष	४३. ३	अभिहितश्रोतृ	८. १२	अवक्षुत	२३. ३८; ५१. १८;
अन्नप्राशन	२७. ११	अमोज्य	५७. ५		८१. ३
अन्यथावादिन्	८. ३९	अभ्यागत	५९. २६; ९१. ७	अवगूर्य	५४. ३०
अन्वष्टका ७३. ९; ७४. १; ७६. १		अभ्युद्यत	५७. १०	अवटु	९६. ९२
अन्वाधेयक	१७. १८	अमरकण्टकपर्वत	८५. ६	अवलीढ	५१. १७
अन्वारोहण	२५. १४	अग्नि	५०. ३४	अवशर्धयितृ	५. २२
अपतितत्याग्निन्	५. ११३	अमांसाशन	१९. १५	अवसन्नियका	६८. ४९
अपयदायिन्	५. ९१	अमात्य	३. ३३	अवहनन	९६. ९१
अपरीक्षित	३. ८८	अमावास्या	६१. १७; ७३. ७;	अवीचि	४३. ९
अपविद्ध	१५. २४		७६. १	अवीरस्त्री	५१. ११
अपात्रवर्षिन्	३. ५४	अमुक्तहस्तता	२५. ५	अशक्तमर्तृका	५. १८
अपात्रीकरण	३३. ४; ४०. १;	अमृतनिधि	१. ३४	अशृत	४८. ४
	४३. २९	अमेध्यभुज	५१. ४१	अश्मकुट्ट	९५. १३
अपामार्ग	६१. १४	अम्बुजीविन्	९. २९	अश्वतरी	९२. २८
अपुत्रघन	१७. ४	अयनद्वय	७७. ३	अस्पृश्य	५. १०४
अपूप	७४. १	अयस्कार	८६. ९, १८	अहीन	५४. २५
अप्रच्छादित	६०. ३	अयाज्ययाजन	५४. २५	अहोरात्रेक्षण	१. ४
अप्रतिकर्म	२५. ९	अयाज्ययाजिन्	८२. १५		
अप्रतिग्राह्य	५७. ५, ६	अयोग्यकर्मकारिन्	५. ११६	आकर	३. १६, ५५; २३. ४८
अप्राप्तकाल	२०. ४४	अरति	९६. ६३	आकाशशायिन्	९५. ३
अफालकृष्ट	९४. ५	अरिमेद	६१. १४	आक्रोशयितृ	५. २३
अफेनिल	६२. ५	अरिष्ट	२३. २०; ६१. २	आग्रयण	५९. ६
अबूलिङ्ग	५६. १६	अर्चितभिक्षा	५९. १४	आग्रहायणी	७३. ८
अमक्ष्य	५. १७४, १७५	अर्थकार्य	३. १८	आचार्यपत्नी	२२. ४४
अमयप्रदान	९२. १	अर्थकुशल	३. ७०	आचार्यवत्	३२. १
अमाग्निन्	१५. ३७	अर्थवृषण	३. ५२	आच्छादक	८६. ८
अभिचार	३७. २६	अर्थप्रमाण	९. ३	आज	७८. ३१
अभिजित्	७८. २७	अर्थहर	१५. ४०	आज्यदोह	५६. २७

अ.	स.	अ.	स.	अ.	स.
आज्यनास	१. ४	आहिताग्नि	८७. ६	उद्गार	१८. ३७
आततायिन्	५. १८९-९१	आहिर्बुध्न्य	७८. ३२	उद्वन्धनमृत	२२. ५८
आदित्यदर्शन	२७. १०	इक्षुद	६१. ४	उपजिह्वा	९६. ९२
आदित्यसंक्रमण	७७. १	इन्द्रचाप	१. १७	उपताप	९६. २८
आदिदेव	१. ११	इन्द्रप्रयाण	३०. ६	उपधिदेविन्	५. १३५
आदिष्टिन्	२२. ८७	इरावती	८५. ५३	उपपातक	५. ३०; ३३. ३;
आद्यद्वार	३. ५३	इष्टका	६. १६; ६०. २४	उपपातकिन्	८. २५
आधर्य	८. ११	इष्टि	५९. १०; ९६. १	उपराग	६८. १
आधि	५. १८५; ६. ६, ८	इहामुत्र	३०. २९	उपस्कर	२५. ४; ५९. १८
आधिवेदनिक	१७. १८	उग्रगन्धि	६६. ५; ७१. ११;	उपांशु	५५. १९
आधीकृत	५. १८२		७९. ५	उपाकर्म	३०. ३, २४
आध्यात्मिक	३०. ४३	उच्छेपण	८१. २३	उपाकर्मोष्ठरुचिर	१. ८
आध्युपयोग	६. ५	उत्कुटक	६८. १७	उपाजन	२३. ५६
आनृशंस्य	६७. ३७	उत्कोच	५८. १०	उपोदकी	७९. १७
आप्यायन	१. ५६	उत्कोचोपजीविन्	५. १८१	उभयतःशिक्ष्य	१०. ३
आप्य	७८. २५	उत्क्षेपक	५. १३७	उभयतोमुखी	८८. ४
आप्लाव्य	८१. २२	उत्तमर्ण	६. १, ६, १०, २०,	उर्वरा	६३. ३२
आयतप्राण-	५५. ९		२१, २६	उद्रुक	५०. ३२
आरण्यपशुघातिन्	५. ५२	उत्तमवर्णाक्षेप	५. ३७	उद्रुखल	२३. ११
आर्द्रपाद	७०. १	उत्तमसाहस	४. १४; ५. ४०, ४७,	उत्कापात	३०. ९
आर्द्रवासस्	६८. १३; ९५. ४		५५, १२१, १५६, १७३, १७५	उष्णीष	६३. ३१, ३८
आर्यमण	७८. १७	उत्तरमानस	८५. ४०	ऊर्जस्पति	१८. १७
आर्यावर्त	८४. ४	उत्तरायण	२०. १	ऊर्ध्वशुष्क	६१. ८
आर्ष(विवाह)	२४. १८, २१	उत्थानव्यय	५. ७५	ऊष	२३. १९
आर्षपुत्र	२४. ३१	उत्पवन	२३. ३०	ऊषर	२९. ८; ६०. ६
आलानभ्रष्ट	७१. २८	उदककृच्छ्र	४६. १४	ऊषणिक	६. ४३
आविक	२३. १९; ७७. १	उदकक्रिया	२२. २८	ऊषीस	४३. १७
आशित	६८. ४८	उदकुम्भ	५९. १८	एककर	५. ७८
आश्वयुजो	८६. २; ९०. १५;	उदक्या	५१. १७	एककरपाद	५. ४८, ७७
	९४. १२	उदधान	६७. ११	एकदेशविमावित	६. २२
आश्विन	९०. २४	उदुम्बर	४६. २३; ५४. १९	एकशृङ्ग	१८. ७८
आषाढी	९०. १२	उद्गामान्न	१. ६		
आसन	३. ३९	उद्गमिद	५. ६०		
आसव	६३. ३७				
आङ्गुर(विवाह)	२४. १८, २४				

	अ.	सू.		अ.	सू.		अं.	सू.
एकाक्षर	५५.	१७	कांस्योपदोहा	९२.	८	कूटलेख्यकार	५.	१०
एकान्तरवृत्ति	५८.	८	काकोल	४३.	१३	कूटवादिन्	५.	१२३
एकार्णवगत	१.	१०	कामदेव	९८.	१०	कूटव्यवहारिन्	५४.	१५
एकाहिक	८.	१७	कामपाल	९८.	११	कूटशासनकर्तृ	५.	९
			कायस्थ	७.	३	कूटसाक्षिन्	५. १८०; ८. १८	
पेक्षव	२२.	८३	कार्पास	५. ८३; ६. १६;			२५, ३७, ४१; १०. ९;	
				२३. १४; २७. १९;			३६. २; ५४. ९	
ओंकार	५५.	१५		५२. ११; ७१. १५; ७९. ३		कूटाक्षदेविन्	५.	१३४
ओष्ठद्वयविहीन	५.	२१	कार्पासास्थि	६३.	२४	कूटागार	४३.	४४
			कार्पापण	४. १३; ५. २६-८,		कूदमाण्डी	८. १६; ५६. ७;	
औदुम्बर	२७. २१; ७९. २४			३३, ३८, ४४, ५०, ५२-४,			८६. १२	
औरस	१५. २, ३४			५७, ६०, ९१, १४०		कृच्छ्र	३९. २; ५४. २५,	
और्ध्वदेहिक	५८.	३	कार्पायस	५०.	३४		२६, ३०	
औसज	८५.	५६	कालकर्णी	६४.	४१	कृच्छ्रातिकृच्छ्र	४६. १३; ५४. ३०	
			कालशाक	८०.	१४	कृतयुग	२०.	९
ककुन्दर	९६.	९२	कालसूत्र	४३.	६	कृतल्लवण	२८. ११; ७९. १८	
ककुम	६१.	१४	कालोदक	८५.	३९	कृष्णाल	४. ६; ५. ८५	
कडार	१.	३८	काश	७९.	२	कृष्णलोह	५४.	१९
कण्टकशाकमलि	४३.	१९	काषायिन्	६३.	३५	कृष्णाजिन	७९. १६; ८७. १,	
कण्टकिज	६६. ७, ८; ७९. ५		किष्क	६.	१६		८, १०	
कण्डनी	५९.	१८	कीटज.	५२.	११	कृसर	५०. ३१; ५१. ३७	
कण्वाश्रम	८६.	३४	कुङ्कुम	६६. २; ७९. ११		केदार	८५.	१७
कनखल	८५.	१४	कुङ्गमल	४३.	१४	कोविदार	६१.	४
कपिञ्जल	५१.	३१	कुड्य	५. १०८		कोश(दिब्य)	९. १०, १४, १५,	
कपोतवृत्ति	९४.	११	कुण्डाशिन्	४५.	२४		१७, ३१; १४. १	
कम्बुकण्ठी	१.	२३	कुतप	२३. २०; ७९. १६		कौज	७८.	३
करञ्ज	६१.	१४	कुञ्जाम्र	८५.	१५	कौपीन	९६.	१३
करादान	३.	२६	कुमारधारा	८५.	२५	कौल	२२.	८३
कर्णपत्रक	९६.	९२	कुल्माप	९०.	२७	कौशिकी	८५.	३५
कर्णविद्र	२२.	८१	कुशावर्त	८५.	११	कौशेय	२३.	१९
कर्मकार	५१.	१४	कुशीलवता	३७.	३२	ककच	४३.	३५
कलविक्र.	५१.	२९	कुष्ठिन्	९. २५, २७		कतुदन्त	१.	३
कलियुग	२०.	६	कुसीदजीवन	४०.	१	कव्याद	२३. ५०; ५०. ४०;	
कवक	५१.	३४	कुसीदयोनि	२.	१३		५१. २८	
कक्ष्यप	१. २०, २१, ३०, ३३		कूटकर्तृ	५. १२२		क्षीतल्लवणधान	१९.	१४

अ.	स.	अ.	स.	अ.	स.
क्रौञ्च	५०. ३९	गोनिहार	४८. १६	छुछुन्दरि	४४. ३१
क्लोमा	९६. ९१	गोमती	८५. ४७	जननाशौच	२२. ३५
क्षुद्रधमनी	९६. ८४	गोरोचना	६३. ३०	जपयज्ञ	५५. १९, २०
क्षुद्रान्न	९६. ९१	गोविन्द	१. ५१	जलाभिद्रव	४४. १६
क्षेत्रज	१५. ३	गोव्रत	५०. २४; ५३. ३	जलौक	१२. २
क्षेत्रज्ञ	१. ५२; ९६. ९७, ९८	गोसव	३७. ३५	जाङ्गल	३. ४
		गोसूक्त	५६. १८	जातकर्मन्	२७. ४
खञ्जरीट	५१. २९	गौडी	२२. ८२	जातमृत	२२. २६
खड्गपात्र	५४. १९	गौरसर्प	४. ४; २३. २२	जातिभ्रंशकर	५. १७४; ३३. ४;
खण्डपरशु	९८. ७३	ग्रन्थिभेदक	५. १३६		३८. ६, ७; ४३. २८
खदिर	६१. १४	ग्रामयाजिन्	८२. १३	जातीफल	६६. २
खल्वाट	४५. २८	ग्राम्यपशुधातिन्	५. ५०	जीवदान	६५. २
खाण्डव •	५१. ३५			जीवितरक्षण	३. ४५
खार्जूर	२२. ८३	घाण्टिक	४५. २५	जैव	७८. ५
		घृतचिस्	९८. ७२	ज्येष्ठसामग	८३. ४
गङ्गाद्वार	८५. २८			ज्येष्ठी	९०. ११
गङ्गासागरसंगम	८५. ३०	चन्द्रभागा	८५. ५२		
गया	८५. ७१	चन्द्रसामन्	५६. १४	टाङ्क	२२. ८३
गयाशीर्ष	८५. ४, ७०	चन्द्रसूक्त	५६. २०		
गर्भद्वादश	२७. १७	चमस	२३. ८	तण्डुलीयक	७९. १७
गर्भाष्टम	२७. १५	चर्मावनद्ध	९६. ४५	तन्तुवाय	५१. १३
गर्भैकादश	२७. १६	चातुर्युग	४३. २६	तपन	४३. १०
गान्धर्व(विवाह)	२४. १८, २३, २८	चान्द्र	७८. २	तप्तकच्छ	४६. ११; ५१. २८;
गुग्गुलु	६१. ४; ७९. १०	चान्द्रायण	३७. ३५; ४७. १,		५४. १७
गुदकोष्ठ	९६. ९१		३; ५१. २, २६; ५२. ६;	तरिक	५. १३१
गुरुतल्पग	५५. ६		५३. ६; ५४. १६, १९, २१	तामिन्न	४३. २
गुल्फ	९६. ६२	चारचक्षुस्	३. ३५	ताम्रकार्षिक	४. १३
गूढोत्पन्न	१५. १३	चितीमुख	१. ३	ताम्रपट्ट	३. ८२
गृहकारिन्	४४. ३६	चिबुक	९६. ९२	तादृषक	९६. ६७
गृहीतधनप्रवेश	६. ९	चुली	५९. १८	तिचिरि	४४. २६; ५०. ३७;
गोधातिन्	५. ४८	चूडाकरण	२७. १२		५१. ३१
गोचर्ममात्रा	५. १८२, १८४	चैत्री	९०. ९	तिन्दुक	६१. ३
गोदावरी	८५. ४६			तिलकल्क	१९. १८
गोधा	४४. २९; ५०. ३२;	छत्राक	५१. ३४	तिस्व	६१. ३
	५१, ६	छायापत्नी	१. ९	तुलाधार	१०. ८, ९

अ.	स.	अ.	स.	अ.	स.
गुलापुष्प	४६. २२	देवतायतन	३०. १५	पञ्चतपसू	९५. २
गुलामानकूटकृतं	५. १२२	देवतार्चा	६३. २६	पञ्चनद	८५. ५५
गुधित	९८. ४७	देवप्रतिमा	५. १७५	पञ्चाग्नि	८३. ३
तूपर	८०. ११	देवलक	८२. ८	पण	४. १४; ५. ३५; ६५, ६६, १०६, १२८, १३१, १५५, १५९
तैलिक	५१. १५	देशाध्यक्ष	३. १०, १४, १५	पतितसंसर्ग	८२. २३
त्यक्तप्रमज्य	५. १५३	दैव (तीर्थ)	६२. ३	पदस्तोम	५६. ११
त्रसरेणु	४. १	दैव (विवाह)	२४. १८, २०	पयस्पति	९८. २२
त्रिणाचिकेत	८३. २	द्रुपदास.वित्री	६४. २१	परदेशपण्य	३. ३०
त्रिवर्गसेवा	५९. २९	द्वापर	२०. ७	परमाज	९०. २६
त्रिषवण	२८. ५०; ४६. ३; ५०. २; ५४. १३; ९४. १०	द्वैधीभाव	३. ३९	पराक	३७. ३५; ४६. १८; ५१, ५८
त्रिसुपर्ण	५६. २३; ८३. १६	धमनी	९६. ८४	परिविति	३७. १५; ५४. १६
त्रिहलिकाग्राम	८५. २४	धरण	४. १२	परिसमुक्ष	६७. १
त्रेता	२०. ८	धरिम	५. १३	परोक्षदेव	१९. २०, २३
त्वाष्ट्र	७८. १९	धव	६१. २	पर्णकुच्छू	४६. २३
दक्षिणायन	२०. २	नक्षत्रजीविन्	८२. ७	पर्वकार	८२. १८
दक्षिणाहृदय	१. ८	नडन्तिका	८५. १९	पलाण्डु	५१. ३
दण्डपारुष्य	३. ५१	नन्धावर्त	६३. २८	पाकयज्ञ	५५. २०; ५९. १
दक्षक	१५. १८	नर्मदातीर	८५. ८	पातालसप्तक	१. १५
दन्तजात	२२. २९	नागवन	३. १६	पारिभद्रक	६१. ५
दन्तवेष्ट	९६. ९२	नारायणीय	५६. २५	पालक्या	७९. १७
दन्तोत्खलिक	९५. १४	निक्षेपापहारिन्	५. १७०	पावमानी	५६. ८
दर्दुर	४४. २७	निमन्त्रणातिक्रमण	५. ९४	पिण्डालुक	७९. १७
दर्भरोमन्	१. ३	निर्गुण्डी	६१. ३	पिण्डका	९६. ९२
दर्शपूर्णमास	५९. ४	निष्क	४. १०	पितृमेघ	२२. ८५
दशग्रामाध्यक्ष	३ १२	नीलपर्वत	८५. १३	पिङ्ग (तीर्थ)	६२. ४
दात्यूह	५१. २९	नीलवृषभ	५०. २५	पिपीलिकामध्य	४७. ४
दायाद	१७. २२	नैमिषारण्य	८५. ३१	पीलु	६१. ४
दारुपात्र	९६. ७	न्यङ्गता	५. ३३	पुंस्त्वोपघातकारिन्	५. ११९
दिव्य	९. १८, २१; १४. ५	पक्कपाय	९६. १	पुत्रिकापुत्र	१५. ४
दीपनदी	४३. २०	पङ्क्तिदूषक	८२. ३०	पुनर्भू	१५. ८
दुर्गालावित्री	५६. ९	पङ्क्तिपावन	८३. १	पुरीषाधान	९६. ९१
दूर्वा	९. ५; ६३. ३०; ७९. २	पञ्चगव्य	२२. १८; ५१. ४७; ५२. ८; ५४. ६, ७	पुरुषव्रत	५६. १५
देवस्नात	६४. १६				

	अ.	स.
पुरुषसूक्त	५५. ६; ५६. २६; ६४. २८; ८६. १२	
पुरोडाशहर	९८. ६७	
पुल्कस	१६. ५	
पुष्कर	८१. १	
पुष्पोपगमद्वय	५. ५६	
पैशाच(विवाह)	२४. १८, २६	
पृथिवी	१. ५९	
पौनर्मव	१५. ७	
पौषी	९०. ३, १९	
पौष्ण	७८. ३३	
प्रकीर्णपातकिन्	४३. ३१	
प्रतर्दन	९८. ४९	
प्रतिभू	६. ४२, ४३	
प्रतिरूप	५. १२४; ५८. ११; ६६. ४	
प्रत्यक्षदेव	१९. २०	
प्रत्यक्षलवण	७९. १२	
प्रथमसाहस	४. १४; ५. ३२, ६२, १०३, १७९	
प्रमास	८५. २६	
प्रवर्ग्य	१. ८	
प्रारम्भ	१. ७	
प्राजापत्य(तीर्थ)	६२. १	
प्राजापत्य(विवाह)	२४. १८, २२	
प्रातिवेद्य	५. ९४	
प्रियङ्गु	८०. १	
प्रौष्ठपदी	७६. १; ९०. १४	
प्रीहा	९६. ९१	
फलोपगमद्वय	५. ५५	
फलपुतीर्थ	८५. २२	
वक्रवृत्तिक	९३. ७, १०	
वन्द्य	६१. ३	

	अ.	स.
बभ्रु	६३. ३९	
बल्यज	२७. १८	
वसि	९६. ९१, ९२	
वार्हस्पत्य	५६. १७	
विन्दुक	८५. १२	
वित्त्व	६१. १४	
वृंहण	१. ५५	
वौष	७८. ४	
ब्रह्मदेयानुस्तान	८३. १५	
ब्रह्मरात्रि	१. १	
ब्रह्मसुवर्चला	५१. ३२, ४६	
ब्रह्महत्या	५. ४; ३५. १	
ब्रह्मायुस्	२०. १५, १६	
ब्राह्म(तीर्थ)	६२. २	
ब्राह्म(विवाह)	२४. १८, १९	
ब्राह्मणश्रुव	९३. २	
ब्राह्मणापशद	८२. ३०	
ब्राह्मीपुवर्चला	४६. २३	
मारुण्ड	५६. १३	
मार्यातिक्रमिन्	५. १९३	
मास	५०. ३३	
मिषक् (मिथ्याचरण)	५. १७६	
भूस्तृण	७९. १७	
भृगुतुङ्ग	८५. १६	
भृङ्गार	६३. ३२	
भृतकाध्यापक	८२. २०	
भृतकाध्यापित	८२. २१	
भौत(यज्ञ)	५९. २३	
भूणम्न	५१. १७	
मजा	२२. ८१; ९६ ४४	
मणिभृङ्ग	१. ९	
मतङ्गवापी	८५. ४२	
मद्गु	५० ३३	

	अ.	स.
मध्यमसाहस	४. १४	
मन्वन्तर	२०, ११; ४३. २४	
मरकोपसृष्ट	९. ३२	
मलिनीकरण	४३. ३०	
महाकल्प	२०. १७	
महागङ्गा	८५. २३	
महानरक	४३. ७	
महापातक	५. १; ३५. १; ३६. ८	
महापातकिन्	८. २५; ४३. २४	
महारजन	९०. २१	
महारौरव	४३. ५; ५४, ७	
महालय	८५. १८	
महाव्रत	५०. ५, ११; ५२. ३; ५३. १; ५६. २४	
महाशल्क	८०. १४	
महासांतपन	४६. २०	
माधी	७६. १; ९०. २०	
मात्रा	६५. १४	
माधुक	२२. ८३	
माधी	२२. ८२	
माधीक	२२. ८३	
मार्जारलिङ्गिन्	९३. १०	
माष	४. ७; ५. १४१	
मासनिचय	९४. ११	
मिश्रचौर	४५. १०	
मुकुन्दक	७९. १७	
मुञ्ज	२७. १८	
मुसल	२३. ११; ४३. ३८	
मूलकृच्छ्र	४६. १५	
मूलक्रिया	२५. ७	
मृगमद	६६. २	
मृतजात	२२. २६	
मृद्धीकारस	२२. ८३	
मेद	७९. ७	

अ.	सू.	अ.	सू.	अ.	सू.
मेदस्	९६. ४४	वह्निपुण्ड	४३. ४०	शीतकृन्ध	४६. १२
मैत्र	७८. २२	वानप्रस्थ	५. १३२; ९५. १	शुचिभ्रवस्	९८. ७०
मैत्रेय	२२. ८३	वार्धुषिक	४५. २६; ५१. ९	शुद्धवती	५६. ५
म्लेच्छदेश	८४. १, २, ४	वार्ध्राणस	८०. १४	शुल्क	१७. १८
यशमूर्ति	१. ५२	वत्सुद	४४. ३०	शैलूष	५१. १३
यश्वराह	१. १२	वितस्ता	८५. ५०	शौक्र	७८. ६
यतिचान्द्रायण	४७. ७	विदल	५४. १८	शौण्डिक	५१. १५
यमुनातीर	८५. ९	विपाशा	८५. ४९	शौलिक	५. १३२
यवमध्य	४७. ३	विभीतक	६१. २	श्यामाक	८०. १
रङ्गावतरण	१६. ८	विवीत	५. १४८	श्रीपर्वत	८५. ३८
रङ्गावतारिन्	५१. १४	विश्वधर	९८. ६९	श्रीफलकृच्छ्र	४६. १६
रज्जुदाल	५१. २९	विश्वाक्ष	१. ५२	श्रीवृक्ष	६३. २८
रथतर	५६. २७	विषुवत्	७७. २	श्लेष्मातक	६१. २
रसविक्रयिन्	५१. १२	विष्णुपद	८५. ४४	संकीर्ण	३३. ४; ३९. १, २; ४३. २७; ४४. ७
रहस्यप्रायश्चित्त	५५. १	वृष्क	९६. ९१, ९२	संघातक	४३. १२
राजमाष	७९. १८	वेत्रवती	८५. ४८	संजीवन	४३. ८
राजसर्पप	४. ३	वैकुण्ठ	९८. ५९	संप्रतापन	४३. ११
राजसाक्षिक	७. २, ३	वैण	५१. १४	संयाव	५१. ३७
राम	७३. २६	वैदेहक	१६. ६	संवत्सरनिचय	९४. ११
रिपुत्रय	३३. १	वैशाखी	९०. १०	संवत्सरनिचयिन्	९४. १२
रूप्यमापक	४. ११	वैश्वानरी	५९. १०	संशुष्टिन्	१७. १७
रौरव	४३. ४; ८०. ७	व्यतीपात	७७. ४	सप्तशीर्ष	१. ५६
लशुन	५१. ३	शकुल	५१. २१	सप्तागारिक	९६. ३
लावक	५१. ३१	शङ्ख	९६. ७८, ८९, ९२	सप्तार्थ	८५. ४३
लिङ्गा	४. २	शतद्रु	८५. ५१	समयक्रिया	६. २३; ९. १, १२
लेख्य	७. १, १२, १३; ९८. ६३	शतरुद्रिय	५६. २१	समानार्थप्रवरा	२४. ९
लोकदाम्भिक	९३. ८	शताध्यक्ष	३. ९, १३	सरयूतीर	८५. ३६
लोहशङ्ख	४३. १६	शल्यक	४४. ३४; ५१. ६	सरस्वती	८५. २७
वह्निक्षण	९६. ९२	शर्करा	८५. २१	सर्ज	६१. १४; ७९. १७
वराहपर्वत	८५. ७	शार्ङ्ग(विष)	१३. ३	सर्ववेदस	९६. १
वसुषेग	१. ५९	शालूक	५१. ३७	सर्वपकल्क	१९. १८
		शाल्मली	६१. ५	सहोद	१५. १५
		शिमु	६१. ३; ७९. १७	सांख्याचार्य	९८. ८६
		शिश्नचान्द्रायण	४७. ८		

सौत्रपदानामनुक्रमणी

९४३

	अ.	सू.		अ.	सू.		अ.	सू.
सांतपन	३८.	७; ४६. १९;	सूचीकण्ठ	४३.	४४	स्वहस्त	७.	१३
	५१.	३४; ५२. ७	सेधा	४४.	३३	स्वाध्यायत्यागिन्	८२.	२९
सामान्यचान्द्रायण	४७.	९	सोमविक्रयिन्	५४.	१७	स्वास्तीर्ण	९०.	७
सार्ध	७८.	१४	सौम्य	७८.	१०			
सिंहतुण्ड	५१.	२१	स्त्रीधन	३.	६५	हरित	५.	८५
सुगन्धा	८५.	२०	स्थालक	९६.	७६	हविष्यभुक्	८९.	४
सुगुप्तमाण्डता	२५.	६	स्त्रायु	९६. ५२, ८१		हारिण	८०.	३
सुवर्ण	४.	९	स्त्रीव	३५.	५	हिमाचलोद्भव(विष)	१३.	३
सुवर्गकृष्णल	५०.	२९	स्वदेशपण्य	३.	२९	हिरण्यकेश	१.	५२
सुवर्णनाभ	९०.	१	स्वयमुपागत	१५.	२२	हीनाधिकार	८२.	३
सुवर्णनाभि	८७.	३	स्वर्गमार्गपद	८५.	४५	हृषीकेश	१.	५०
सुवर्णमाषक	५.	९६	स्वल्लिखित	६.	२६			

INDEX III

सूत्रोदाहृतमन्त्राणामनुक्रमणी

अ.	स.
अमये कव्यवाहनाय	२१. ७
अत्र पितरो मादयध्वम्	७३. २२
अःतरिक्षं दर्विरक्षिता	७३. १८
अन्नं च नो बहु भवेत्	७३. ३०
अपयन्त्वसुराः	७३. ११
अमृता वाक्	७३. १२
अम्बा नामासि	६७. ७
अयं यज्ञः	७३. १३
अश्विनोः प्राणस्तौ	६५. २
अहोरात्रैः	७३. १५
आदित्या रुद्रा वसवः	७३. १२
आपो हि ह्या	६४. १८; ६५. ३
आ मे यन्तु	७३. १२
इदमापः प्रवहत	६४. १८; ६५. ६
इह रतिः	८६. ९
ऊर्जे बहन्तीः	७३. २३
एतं युवानं पमि	८६. १६
एतत्ते तत	२१. १०
एतद्भवद्भयो भवतीभ्यः	७४. ८
एतद्भः पितरः	७३. १२, १३
एत पितरः	७३. १२
क्षुपुणीका नामासि	६७. ७
तद्विष्णोः परमं पदम्	६४. २०
ता अस्मभ्यमनमीवाः	४८. १०

अ.	स.
तेजोऽसि शुक्रम्	६५. ११
दधिकावृणः	६५. १२
दातारो नोऽभिवर्धन्ताम्	७३. २८
दुला नामासि	६७. ७
देवाश्च पितरश्च	७३. २६
द्यौर्दर्विरक्षिता	७३. १९
धूरसि धूर्व	६५. १०
नमो विश्वेभ्यो देवेभ्यः	७३. १३
नितन्ती नामासि	६७. ७
पिता वत्सानाम्	८६. १४
पुनर्ममैत्विन्द्रियम्	२८. ५१
पुष्पावतीः	६५. ९
पूषा गा अन्वेतु नः	८६. ९
पृथिवी दर्विरक्षिता	७३. १७
ब्रह्मा देवानां पदवीः	४८. ६
मा मे श्लेष्ठाः	७३. २५
मा हास्महि प्रजया	८६. १६
यद्भः कव्यात्	७३. १५
यन्मे प्रकामात्	७३. १५
यन्मे माता	७३. १२
यद्भ्यो रामः	७३. २६
यमायाङ्गिरसे	२१. ८
याचितारश्च नः सन्तु	७३. ३०

अ.	स.
यास्तिष्ठन्ति	७३. १२
युज्जते मनः	६४. २२; ६५. २
युवा सुवासाः	६५. ८
ये अत्र पितरः	७३. २०
ये देवा मनोजाताः	४८. ८
ये मामकाः पितरः	७३. १३
रथे अक्षेषु वृषमस्य	६५. ७
वाजे वाजे	७३. ३२
विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम्	७३. २७
वीरान्नः पितरो धत्त	७३. २१
शं न आपो धन्वत्याः	६५. ५
शं नो देवीः	८६. ११
इयेनो गृध्राणाम्	४८. ६
श्रद्धा च नो मा	७३. २८
संसृजतु त्वा पृथिवी	२१. १४
समानी वः	२१. १४
सर्वास्तानमे	७३. १२
सुप्रोक्षितम्	७३. २५
सोमाय पितृमते	२१. ६
ज्ञाताः पीता भवत	४८. १०
हिरण्यगर्भः	६५. १३
हिरण्यवर्णाः शुचयः	६४. १८, ६५. ४; ८६. ११

INDEX IV

व्याख्योदाहृतप्रमाणानां नामानुक्रमणी

अभिस्मृतिः, ३६३

अङ्गिराः, ९५, ३२७, ३२९, ३५३, ३५६, ३६१,
३६८, ४७६, ४८१, ४८२, ५१३, ५२२-७,
५४८-५१, ५५४, ५५५, ५६६, ५८२, ५८४,
५९२, ६००, ६०८, ६२३, ६२४, ६३६, ६८२,
७३५, ७५१

अग्निः, २५९, ४२८, ४२९, ५१३, ५२८, ५९२,
६११, ६२०, ६६६, ७६४, ७६५, ७८६, ८००,
८०२

अनुष्ठुबिधानम्, ७०८

अपरार्कः, ५०, २२८, ३०२, ४७०, ६५९, ७८७

अरुणः, ६३४

आग्नेयम्, ७०३

आदित्यपुराणम्, ७९४, ८१०, ८२२, ८४१

आदिपुराणम्, २९, ३०, ७७९, ८६५

आपस्तम्बः, ५३, ७६, ८२, ८८, २८०, २८२, २९५,
२९९, ३१७, ३३२, ३५५, ३६८, ३७२, ३७३,
३८४, ४२५, ४२९, ४३२, ४३४, ४३६, ४३७,
४४६-९, ४६८, ४७३, ५१४, ५१५, ५२९,
५४३-६, ५५१, ५५८, ५५९, ५६९, ५८३, ५८४,
५९२, ६०९, ६१०, ६१९, ६२०, ६५९, ६७०,
६८०, ६८४, ६९२, ७३१-४, ७३६, ७५०, ७६५,
७८२, ८०९, ८५२-४

आयुर्वेदः, ३७५, ६२२

आश्वलायनः, ३३१, ३४६, ३४८, ३६२, ४०६, ४२३,
४२५, ४२७, ४२९, ४३९, ४४१, ५७१, ६२८,
६५०, ६६९, ६७०, ६८३, ७२०, ७२१, ७३६,
७३९-४२, ७४८, ७६१, ७६२, ७६६, ७७७

उपमन्युः, ६०१

उशाना, ५३, ८२, १२६, २५४, ३२८, ३८३, ४९९,
५३६-९, ५६५, ५६६, ६०१, ६०६, ६०७, ६०९,
६१४, ६९६, ७३३, ७४२, ७९७

ऋष्यशृङ्गः, ४१२, ६१२-४

ऐतरेयब्राह्मणम्, ६४९

कण्वः, ६००, ६०२, ६११, ८६१

कर्मविपाकसंग्रहः, ६९१

कश्यपः, ४७६, ५५६, ५५७, ५६१-३, ६०८

काठकण्ठसूत्रम्, ३५०

कात्यायनः, ३५, ५५-८, ६०-२, ७१, ७५-८, ८२,
८३, ८५, ९७, ९८, १००, १०२, १०३, १०७,
११०, ११२, ११३, ११७, १२५, १२९, १३०,
१३६, १३८-४२, १४४, १४५, १४७, १५१-३,
१५५, १५७, १५९, १६०, १६२, १६४, १६८-७०,
१७३-७, १७९-८८, १९२-४, १९७, १९८,
२०७, २१२-४, २१६, २१९, २२८, २३४, २४६,
२४७, २६५, २६८, २८१-३, २८९, २९१, २९२,
३००-६, ३०८, ३१०, ३१८, ३२२, ३२३, ३४६,
३५०, ४१७, ४२५, ४२७, ४२९, ४३२, ४६५,
४६६, ४८६, ५०१, ५९३, ६०२, ६७५, ६९६,
७०३, ७३१, ७४८, ७६०, ७६४, ७७२, ७७३,
७७६, ७७७, ८४५, ८५४

कार्णाजिनिः, ३६२, ४०३, ६२७, ७०१, ७८८, ७९२

कालिकापुराणम्, २०७, २७०, ८२२

कुमारः, ५६९

कूर्मपुराणम्, ३३६, ३५६, ३६३, ४७४, ४७५, ६१७,
६४८, ६९९, ७८१, ८३९

कृत्यकल्पतरुः, २८४

केदारस्वण्डः, ४९६

कोद्याः, ३१, ८८४

क्रतुः, ६३९, ७७२

खादिरग्नसूत्रम्, ४३७

गरुडपुराणम्, ७१०, ८२३, ८४२

गर्गः, ४२४, ६८२, ८३५

गर्भोपनिषत्, ४८४

गार्ग्यः, ४८६, ५२९, ७४२, ७८०, ७८६

गाल्वः, ७६०

गोमिलः, ३५०, ४४६, ६९५, ७०३, ७४७, ८०५

गौतमः, ३५-७, ४१, ४४, ५०, ५३, ७०, ८९, ९९,

१०८, १३१, १४९, १५३, १६१, २००, २०३,

२१२, २५४, २५५, २६४, २६८, २७४-६, २८०,

२८९, २९१, २९४, २९५, ३०३, ३०६, ३०७,

३१९, ३२३, ३२९, ३३१, ३५१-४, ३६३,

३६७, ३७७, ३९४, ३९५, ४०६, ४११, ४१४,

४२१, ४२५, ४२६, ४२९-३१, ४३३, ४३७-४०,

४४५-८, ४५७, ४७२, ४७३, ४८५, ४८९,

५१५, ५१७, ५३१, ५३२, ५४४, ५४५, ५४८,

५५३, ५५५, ५६३, ५७१, ५८०, ५९०, ५९२,

६००, ६०७, ६१७, ६२७, ६३०, ६४०, ६४५,

६४६, ६५७, ६५९, ६६०, ६६४, ६७४, ६८४,

६८५, ७२५, ७३२, ७३४, ७३६, ७३९, ७४०,

७४५, ७५०, ७५२, ७५५, ८५२-४, ८६१, ८६२

चतुर्विंशतिमतम्, ३४९, ३६४, ४०१, ४६६, ५५२,

५८०, ५९६, ५९७, ६०४, ६०६, ६०७, ६१०,

६११, ६१३, ६३४, ६४२

क्यवनः, ४७१, ४७६, ७४२, ८२५, ८२६

छागलेयः, ६१७

जमदग्निः, ३९१, ७६५

जातृकर्णः, ४२१, ५६९, ६०१, ६०३, ६२६, ७७६

जाबालः, ५५८, ६१०, ६२६

जाबालश्रुतिः, ८५९

जाबालिः, २५५, २५९, ५२०, ५२१, ५२७, ५२८,

५५७, ६०२

जैमिनिः, ७७९

तत्त्वसागरः, ७१४

तैत्तिरीयश्रुतिः, ३७२

त्रिकाण्डमण्डनः, ४८७

दक्षः, ४९, १३०, १५१, ३९८, ५४३, ५४६, ६७८,

६७९, ६८५, ६८७, ६८९, ७२७

दीर्घतमाः, ६०२

देवलः, ३६, २५२, २६२, २६४-७, २८४, २८७,

२९१, २९२, २९४, ३०३, ३१६-८, ३२०, ३३२,

३६३-५, ३८३-५, ३८९-९१, ३९६, ४३७,

४५६, ४६९, ४७१-३, ४७६, ५४७, ५६१,

५६५, ५७०, ५८७, ६१६, ६१७, ६१९,

६३३, ६७८, ६८२, ६८५, ६९७, ६९८, ७३३,

७३५, ७६१, ७८६, ७९३, ७९९, ८०९, ८२५,

८४१, ८६१

देवस्वामी, ३६२, ७८७

देवीपुराणम्, ८३५, ८३६, ८४४

धनुर्वेदः, ३५

धन्वन्तरिः, ३७५, ५६७

नन्दिपुराणम्, ८४४

नरसिंहः, ७७९

नरसिंहपुराणम्, ७१३, ७२१

नामलिङ्गानुशासनम् (त्रिकाण्डी), ७५, ७६, २८३, ३९०,

४७०, ४७१, ५७०, ६२३

नारदः, ३६, ५१, ५५, ५८-६१, ६३, ६४, ७४,

७८, ७९, ८४, ८५, ८७, ८८, ९२, ९३, ९५,

९६, १०२, १०४, १०७, १०८, ११८-२०, १२१,

१२२, १२४-३२, १३४-६, १३८-४०, १४२,

१४६, १४८-५०, १५६, १५८, १५९, १६७,

१६९, १७०, १७६, १७८-८४, १८६, १९१-३,

१९५-८, २००, २०२, २०६, २११, २१४-२३,

२२५-९, २३१, २३३-९, २४१, २४३-५, २६६,

२८०-२, २८९-९१, २९८-३०२, ३०५, ३२३,

३२४, ४०५, ४०७, ४०९, ४२२, ४२४, ४४६,

४६७, ४८१, ४८९, ६००, ६०३, ६०४, ६११,

६६७, ६८९, ६९१, ७०८

नारदपुराणम्, ८२८

नारायणोपनिषत्, ६५५

निगमः, ७७४, ७९७

निषण्डः, ५२२

पद्मपुराणम्, ८२७

पराशरः, १९, ९७, १०४, २९१, ३२७, ३६९, ३७१,
३७३, ३७८, ३८३, ३८७, ३८८, ३९१, ३९४,
४३५, ४५०, ४६६, ४७२, ४७३, ४७५, ४९४,
५१५, ५२३-७, ५३१, ५४४, ५४७, ५५१,
५५४, ५५६, ५५८, ५७०, ५९७, ६०४, ६१०,
६१२, ६१७, ६२०, ६२४, ६३४, ६३६, ६६०,
६६४, ६७१, ६७३, ६७९, ६८४, ६९४, ६९५,
७२३, ७२४, ७३३, ७८७

परिशिष्टम्, ३२८, ३३०, ३४६, ३५२, ४०७, ४२१,
४२२, ६८५, ६८६, ८५९

पाणिनीयम् (अष्टाध्यायी), ४३२, ८०६

पारस्करः, ३२९, ३५६, ३६०, ४०४, ४२२, ४२६

पितामहः, १८९, २०६, २१०, २१२, २१४-२३,
२२६-९, २३१-३, २३६-९, २४१-३, २४५-५०

पुराणम्, १७

पुराणसमुच्चयः, ७१०

पुलस्त्यः, ३७४, ३७७, ५६९, ५९९, ६०१, ६२४,
८२२

पुष्पसारः, ७१३

पैठीनसिः, ३०६, ३५०, ३५३, ४०७, ४२५, ४५१,
४६३, ४६८, ४९३, ५६६, ५९४, ६३१, ६७८,
७३२, ७४३, ७४४

प्रचेताः, ३२७, ३२८, ३३०, ३७३, ४०७, ४१४,
४३१, ४४७, ४९०, ५५१, ५५२, ५५५, ५५७,
५६५, ५६६, ५७५-७, ६०६, ६१२, ६३८, ६८३,
६८५, ७२३, ७३०, ७३५, ७४८, ७६१, ७६५,
७८६

प्रज्जपतिः, २८९, ३०२, ३६६, ४२८, ६०२, ६०५

प्रभासखण्डः, ४७५

प्राञ्जः, १७६, ६६४, ७६२

षाण्डिल्यः, ८६२

बुधः, ४०२

बृहत्पराशरः, ७७, ३६७

बृहद्यमः, ४६७, ४८१

बृहद्याश्वत्थः, ५६८, ६९५

बृहन्नारदीयपुराणम्, ३७६, ४१६, ७१५, ७१८

बृहन्मनुः, ३१२, ३६०, ४०३, ४०४, ४८१

बृहत्सतिः, ४४, ५१, ५५-७, ५९, ६०, ७१, ७५-७,
८०, ८७, ८९, ९१-३, ९९, १०१, १०४-६, १०९,
१२२, १२५, १३५-४५, १४७, १५०, १५५,
१५६, १६०-३, १६८, १७०-४, १७७, १७९,
१८०, १८२, १८५-७, १९०, १९२, १९३, १९७,
१९८, २००, २०४, २०६-११, २१३, २२७,
२४६, २४९, २५०, २५२, २६१, २६५, २६९,
२८१-३, २८५, २८६, २८८-९२, २९५-८,
३००, ३०१, ३०४, ३०५, ३०८-१२, ३१८-२२,
३२४, ३४६, ३५८, ३६५, ३९२, ४१२, ४१३,
४१६, ४२४, ४३६, ४७३, ४७४, ४७८, ४९२,
५१८, ५५७, ५५९, ५७२, ६१२, ६२०, ६३८,
६४०, ७३४, ७८३, ८४८, ८४९

बैजवापः, ७९५

बोधायनः, ४३, ८०, ८१, २५३, २५७, २६७, २७३,
२७७, २८७, २९२, २९५, ३०६, ३४९, ३५४,
३६३, ३८१, ३८४, ३८७-९, ३९२, ३९९,
४०३-५, ४०९, ४१०, ४१६, ४३२, ४४४,
४४७, ५६६, ५६७, ६००, ६०४, ६०७, ६३६,
६४७, ६४८, ६५८, ६५९, ६६१, ६८३, ६८४,
६९४, ७२२, ७२५, ७३६, ७४७, ७५०, ८५९,
८६२

ब्रह्मगर्भः, ५५४, ५५५

ब्रह्मपुराणम्, २५५, २६४, ३२९, ३३१, ३५१, ३५५,
३५८-६२, ३६८, ३७०, ३७१, ३९०, ३९१,
४१०, ४३१, ४३५, ४४६, ४५०, ५१६-८, ५२०,
५३०, ५४६, ५५३, ५६९, ५७५, ५७९, ६५७,
७३१-३, ७३५, ७३६, ७३८, ७४८, ७४९,
७५१, ७६०, ७६९, ७७६, ७७७, ८०६, ८१३,
८१६, ८४०, ८४१

ब्रह्मवैवर्तपुराणम्, ५४२, ७२९, ८०७

ब्रह्माण्डपुराणम्, ३८२, ६९७, ६९८, ७२९, ७९३

भगवद्गीता, ३७८, ७५९, ८७३, ८७६-८, ८८३

भगवान्, ८८४

भगद्वाजः, ४१४-६, ४३२, ५८२, ६२६, ६७७, ६८४,

७१३, ७१५, ७९३, ८००

भषदेवः, १६२

भविष्यपुराणम्, ३२, ८४, १६२, ३४८, ४६६,

४६९-७१, ४७५, ४७७, ५४५-७, ५४९, ५५३,

५६५-९, ५८९, ५९०, ५९२-४, ५९७, ६००,

७३२, ७३७, ७७४

भविष्योत्तरपुराणम्, ८४१

भागवतम्, ७०८, ७१८

भृगुः, ४४८, ६९४, ७३०

भस्त्रपुराणम्, १११, १४०, १६४, ६३४, ७६१,

७६५, ८१७-९, ८२२, ८२३, ८२५, ८४६

मदनपारिजातम्, ४८२

मनुः, १५, २७, ३६, ३७-५५, ५७, ६५, ६६,

६८-७०, ७२, ७४-९०, ९३-९५, ९७, ९८,

१००, १०१, १०३-१०, ११२-४, ११७-२५,

१२७, १२८, १३०, १३२-४, १३७, १४०-२,

१४५, १५१, १५३, १५४, १६२, १६५-१७०,

१७३, १७५, १८५, १९८, २०१, २०३, २४७,

२५३, २५४, २५६-६४, २६६, २६७, २७०,

२७२, २७३, २७५-९, २८१, २८२, २८५,

२८६, २९२, २९३, २९५, २९७, ३०१, ३०६-८,

३१०, ३११, ३१३, ३१७, ३१९, ३२०, ३२४,

३२६, ३४५, ३५४, ३६०, ३६१, ३६५, ३६८,

३७५, ३७९, ३८४, ३९०, ४००, ४०५-८,

४११, ४१३, ४१४, ४१७, ४२१, ४२३, ४२५,

४२६, ४३०, ४३२-७, ४३९, ४४१, ४४२,

४४५-५०, ४५७-६०, ४६८, ४७०, ४७१, ४७९,

४८०, ४८४, ४८८-९१, ४९३, ४९५-७, ५१५,

५१६, ५२९, ५३३, ५४३, ५४५, ५४७, ५५१,

५५४, ५६५, ५७०, ५७२, ५७३, ५७५, ५७६,

५७८, ५८१, ५८९, ५९२-६, ५९९, ६००, ६०३,

६०४, ६०७, ६०८, ६१६, ६२१, ६२२-६,

६२८, ६३२, ६३३, ६३६, ६३७, ६४४-७, ६५९,

६६०, ६७२, ६७४, ६७६, ६७७, ६८४, ६८८,

६९२, ६९४, ६९६, ७२२-४, ७३९, ७४३,

७४५-५७, ७७४, ७७८, ७८०, ७८५, ७९६,

७९७, ८०३, ८१०, ८५२-७, ८५९-६१, ८६३,

८८६

मन्त्रकोशः ७१६

मरीचिः, १३५, ३४५, ३६६, ४००, ६२८, ६९४,

७८४

महामारतम्, ५३, ५४, २०१, २९६, ३१४, ३१५,

४५०, ४८४, ६८७, ६९७, ७३५, ७८०, ७८८,

८०६, ८११, ८४३, ८४६, ८८३

माधवः, १४७

मानवसूत्रम्, ४५५

मार्कण्डेयः, २७०, ४१७, ५१७, ५१८, ५३४, ६२३,

६६१, ६९६, ७२२, ७२९, ७४२, ७४३, ७६९,

७८०, ७८९

मिताक्षरा (विशानेश्वरः) ५०, १७०, १९९, ३९७, ४२२,

५१७, ५४३, ६५९, ७८८

मेघातिथिः, ३७८, ७२६

मैत्रायणीयपरिशिष्टम्, ३३२, ७७२

मोक्षधर्मः, २७

यज्ञपार्श्वः, ५५८, ७७४

यज्ञपार्श्वपरिशिष्टम्, ७७४

यमः, ८१, ८७, ३०२, ३५६, ३७५, ३८२, ३९०,

३९२, ३९४, ३९६, ४१६, ४२३, ४२६, ४२७,

४२९, ४३०, ४४८, ४४९, ४७५, ४८१, ४८४,

५१७, ५२०-२, ५३३, ५३४, ५४५, ५५१, ५५६,

५५८, ५६३, ५६६, ५७१, ५७२, ५७४, ५७७,

५७८, ५८१, ५८२, ६०७-११, ६२२, ६२३,

६३०, ६३२-५, ६४०, ६४५-८, ६६३, ६७६,

६७७, ६८२, ६८४, ६९८, ७०३, ७१२, ७२४,

७३३, ७४१, ७९१, ८०४, ८७५, ८७७

याज्ञवल्क्यः (योगी; योगीश्वरः), ३६, ३८, ४२, ४३,

४५, ४६, ५०, ५२, ५४-७, ६५, ६७, ६८, ७०,

७१, ७५ ७, ८०, ८३-६, ८८-९२, ९४-१०५,
१०८, ११०, ११२-७, ११९, १२०, १२२,
१२४-६, १३०, १३२-९, १४३, १४५, १४८,
१५४-६, १५९, १६५, १६६, १६८, १७०-३,
१७५, १७६, १७८, १८२-५, १८७, १८९, १९१,
१९२, १९८, १९९, २०१, २०२, २०५, २०६,
२१२, २१४, २१५, २१८, २२०, २२७, २३२,
२३४, २३५, २४०, २४१, २४३, २५३, २५४,
२५६-८, २६२, २६५-७, २७४, २७६, २७९,
२८२-४, २८६, २९२, २९३, २९५, २९६, ३००,
३०६, ३०७, ३१७, ३१८, ३२१, ३२८, ३३०,
३३८, ३४७, ३४८, ३५३, ३६८, ३७३, ३७९,
३८३, ३८९, ३९५, ४००, ४०४, ४१०, ४११,
४१३, ४२१, ४२९, ४३०, ४३२, ४३८, ४४०,
४४१, ४४३, ४४४, ४४६-८, ४५८, ४६०, ४६७,
४६९, ४७०, ४७९, ४८०, ४८३, ४८४, ४८७,
४८८, ४९०-२, ४९८, ५०७, ५१०, ५१३,
५१५, ५१७, ५२०-२, ५३१, ५३३, ५३५, ५४६,
५५२, ५५३, ५५५, ५५७, ५६०-३, ५६५, ५७०,
५७३-५, ५७७, ५७८, ५८०, ५८१, ५९२, ५९५,
५९९, ६००, ६०१, ६०३, ६०७, ६१८, ६२९,
६३६-८, ६४०, ६४१-५, ६४९, ६५१, ६५८-६०,
६६२-४, ६७०-२, ६७८, ६८५, ६९२, ६९६,
६९७, ७००, ७०१, ७०७, ७१६, ७१९, ७२२,
७२३, ७२६, ७३४, ७४४, ७४६-९, ७५२, ७५४,
७५५, ७५८, ७६५, ७६६, ७६८, ७८४, ७८५,
७९८, ८०७, ८२५, ८४०, ८४१, ८५३, ८५६,
८५७, ८६०, ८६१, ८६४, ८६७, ८६९-७४

यास्कः, ३९९

योगयाज्ञवल्क्यः, ५१८, ६८३, ७०७

योगशास्त्रम्, ८६३

योगसूत्रम् (पातञ्जल), २२

रत्नकोशः, ७१४

रत्नपरीक्षा, ३८१

रत्नावली ४१५

लघुविष्णुः, ५३०

लल्लः, ६८९

लिखितः, ५८०, ६०७, ७००

लिङ्गपुराणम्, ३९२-४, ७८१, ८४६

लौगाक्षिः, ३२३, ३६०, ५५४, ६०१, ६१०, ६८७, ७७२

वराहपुराणम्, ६८९, ८२५

वसिष्ठः, ३६, ४७, ४९, ५०, १६३, १६५, १९०,

२५३-७, २५९, २६०, २६३, २६५-८, २७१,

२७२, २८३, २८४, २८७, ३०७, ३३१, ३५१,

३५३, ३५४, ३६२, ३६८, ३७३, ३७९, ३९५,

४००, ४०७, ४१२, ४२५, ४२६, ४२९, ४३०,

४३२, ४३६, ४३९, ४४८, ४६६, ४७८, ४८५,

५१५, ५१७, ५२९, ५३०, ५३२, ५४७, ५४८,

५५१, ५५४, ५६०, ५७१, ५८०, ५८४, ५८९,

६००, ६०१, ६१३, ६१८, ६२४, ६२५, ६२७,

६२९, ६३०, ६३६-८, ६४१, ६५५, ६५७, ६६१,

६६२, ६६६, ६६९, ६८३, ६९१, ७१४, ७२६, ७३०

७३२, ७४०, ७५०, ७६२, ८५२, ८५४, ८६०

वाचस्पतिः (शब्दार्णवे) ३७७

वाजसनेयकम्, ३८

वामनपुराणम्, ७३४, ८१३

वायुपुराणम्, ७६९, ७७४ ८०३, ८०७, ८२८

वायुसंहिता (शिवपुराणे), ३६७

वासन्तम्, ६९०

स्वान्, ६७८

विश्वामित्रः, ४७०, ७६०

विषतन्त्रम्, २४२

विष्णुः, २९६, ३६५, ३६९, ४००, ४२२, ४६८,

५२४, ५२६, ५२८, ५५९, ५६०, ५८३, ५९७,

६९७, ७२४

विष्णुगुप्तः, ७६

विष्णुधर्मोत्तरम्, ५४६, ५५२, ७०९, ७१०, ७१२,

७२४, ७२८, ७७८, ८२४, ८३५, ८३७, ८३९,

८४४, ८४६

विष्णुपुराणम्, १८, २०, ३१, ३४, ३८, २९७, ३३५,

३६५, ४००, ४६९, ६२१, ६३९, ७२२, ७२३,

७३२, ७४३, ८०४, ८८१

वृत्तिकारः, ७८८

वृद्धकात्यायनः, ३०७

वृद्धगीतमः, ७२९

वृद्धपराधारः, ३५३

वृद्धप्रचेताः, ३२९, ५५८

वृद्धमनुः, १३२, १४३, २७०, २८७, ३५४, ४८६,
५९९, ७७९

वृद्धयाज्ञवल्क्यः, ३१०, ३७५

वृद्धवसिष्ठः, १६४, ३५९, ३६५, ६५९

वृद्धहारीतः, २९६, ३०२, ६३३

वैद्यकम्, ५६७

वैशम्पायनः, ५२९

व्याघ्रः(व्याघ्रपादः), ३५६, ३६०, ६०१, ६०३-५,
७०१, ७५१, ७६६

व्यासः, २६, २९, ३७, ५२, ५६, ६७, ७६, ९१,
९३, १०७, १२४, १३९, १४३, १४८, १४९,
१५१, १५८, १६०, १६७, १७०-२, १८६,
१८७, १९०, २८४, ३०३, ३१८, ३१९, ३२२,
४१२, ४२७, ४५१, ४७३, ४७६, ५४६, ५५५,
५५९, ५९२, ६१७, ६३३, ६७३, ६९५, ६९७,
६९८, ७००, ७२३, ७३६, ८८४, ८८५

शंकरगीता, ५४२

शङ्खः, ७१, १२६, १९६, २५४, २६९, २७४,
२८०-२, २९६, ३१८, ३२२, ३२८, ३२९,
३६२, ३६४, ३६७, ३८४, ३९०, ४१३, ४१७,
४२४, ४२५, ४४१, ४४८, ४७०, ४७८, ५१४,
५२०, ५२९-३१, ५३८, ५४४, ५४५, ५५०,
५६३, ५७०, ५७२, ५७४-९, ५८१-३, ५८९,
५९३, ५९५, ५९७, ५९९, ६००, ६०५-८,
६१०, ६१६, ६२१, ६२९, ६३०, ६३६, ६४९,
६६०, ६७२, ६८३, ६९३, ७०४, ७०७, ७३६,
७४९, ७६४, ७८७, ८६१

शङ्खलिखितौ, ५२, ५४, ९०, ९९, १०५, १०८,
११४, ११६, ११८, १२६, १२७, १४४, २३४,
२८३, २८४, ३०८, ३१३, ३६२, ३६९, ४११,
४१३, ५१५, ५२८, ५४५, ५४७, ५६१-३, ६०७

शाङ्खायनसूत्रम्, ६७५

शाण्डिल्यः, ४३८

शातातपः, ३४६, ३५५, ३६३, ३६८, ३८६, ४२७,
४३१, ४८५, ५०९, ५११, ५१२, ५२४, ५२५,
५२७, ५२९, ५४५, ५५६, ५५८, ५७७, ५८१,
५८२, ५९१, ५९२, ६२४, ६३२, ६७८, ६९४,
६९६, ६९९, ७१९, ७३२, ७९१, ७९२, ८४८, ८४९

शारीरकम्(वैद्य), ४२१

शार्ङ्गधरः, १७४

शाल्लकायनः, ८०५

शिक्षा, ४५०

शिवधर्मः, ५०५

शुनःपुच्छः, ३३०

शौनकः, ४०८, ४२१, ४२६, ४३०, ४४४, ६६९,
६८३, ६८५, ७०७, ७१६, ७१८-२१, ८१९

श्रीधरः, ३२०

श्रुतिः, १८, २६, २७, ३०, ३१, ५३, ६९, १६३,
२५६, २७१, ३८०, ३९९, ४००, ४५५, ४७५,
७२७, ७५१, ७५७, ८७२, ८७४, ८७८, ८८१,
८८३, ८८५

षट्त्रिंशन्मतम्, ३८५, ४६६, ४७०, ५३०, ५४७,
५६१, ५८२, ५९१, ५९२, ६००, ६०६, ६१३,
६४६, ६४७, ७७३

षडशीतिः, ३६१, ३६४, ३६६, ३६९

संग्रहः, ६२६, ६२७

संवर्तः, ९५, १६९, ३२९, ३५५, ३९६, ४४०, ४६५,
४६७, ४७२, ४७४, ४८१, ५४३, ५४४, ५५६,
५५७, ५५९, ५६२, ५७८, ५७९, ६०३, ६०४,
६०६, ६०९, ६११, ६१३, ६८४, ८४३, ८६०

सत्यमतः, ३४६

सांख्यकारिका, ८७३

सिद्धान्तः, ३३४

सुम्नः, १६२, ३६७, ४०४, ४६९, ४७४, ४७९,
४८१, ५१७, ५२६, ५४८, ५६२, ५७०, ५७२,
५७४, ५७६, ५७७, ५८४, ५९२, ६२३, ६३३,
६३५, ६३६, ७९३, ७९७

सूत्रम् (मानव?), ८५९

स्कान्दपुराणम्, ४११, ४१२, ४१४, ४१५, ५४०,

७०८, ७१७, ८०२, ८१३, ८२३, ८३५, ८४१,

८४२, ८४३, ८४५

स्मृतिचन्द्रिका, १८९, २२३, २२८, २३५, ३१८

स्मृतिसंग्रहः, ८०३

स्मृत्यन्तरम्, ६८, ७६, १२१, १४८, १५२, १६०,

२०९, २१३, २२३, २७०-२, ३५६, ३६०,

३७२, ३८८, ३९२, ४४५, ४४७, ४४८, ४६०,

५७७, ६०६, ६१३, ६१८, ६२१, ६२२, ६२६,

६३०, ६७८, ६९०, ६९७, ६९९, ७०१, ७०३,

७०९, ७१९, ७३०, ७३६, ७५९, ७९२, ७९६,

८६२, ८६९

स्वयंभूः, ४०२, ४०४

हरदत्तः, ४२, २५५, ३१७, ३६३, ४६०

हरिवंशः, १६

हारी : ४०, ६२, ६३, ८०, १५३, २६३, २६४,

२८२, २८४, २९६, ३५८, ३५९, ३७४, ३८७,

४१२-५, ४२२, ४३०, ४४५, ४६३, ४६५,

४६६, ४७४, ४८४, ४८७, ४९०, ५२५, ५२७,

५३२, ५३४, ५३६, ५५४, ५५५, ५६१, ५६९,

५७५, ५७७, ६००, ६०१, ६१८, ६१९, ६२६,

६२८, ६३०, ६३२, ६३४, ६३७, ६४१, ६४५,

६५९, ६७५, ६७६, ६८४, ७०१, ७०४, ७३४,

७३७, ७४२ ७६९, ७७५

INDEX V

व्याख्योदाहृतप्रमाणवाक्यानामनुक्रमणी

अंशं शुद्रासुतो हरेत्	२५३,	अकृत्वा वपनं तेषाम्	५२७	परा., 9. 54
२६३, ३९३	मनु., 9. 153	अवलृप्तलोमकेशनखः	४३७	देव.
अंशुमानभिनिर्मुक्ता	६२३	अक्रमोढासुतश्चैव	२६८	कात्या., 862
अकल्यबालस्थविर	५८	अक्रमोढासुतस्तृक्थी	२६८	कात्या., 863
अकल्यादोनपि शनैः	५८	अक्रूरहृदयः शान्तः	२३८	नार. पिता.
		अक्षता च क्षता चैव	२५७	याज्ञ., 1. 67
अकामकृते ब्रह्मवधे	५४५	अक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्	८२	मनु., ४. 124
		अक्षवप्रशलाकाद्यै.	१२१	नार., 214. 1
अकामतः सुग्रीवा	५६६	अक्षस्य परिमाणं स्यात्	२२२	नार. पिता.
अकामतः सुरापाने	५६५	अक्षाः सबोजाः कुरुकाः	१२१	
अकामतः स्त्रियं हत्वा	५५५	अक्षारलवणां रूक्षाम्	६३५	यम.
अकामतः स्त्रियो गत्वा	६०९	अक्षारलवणान्नाः स्युः	३३०	बृहस्प. आशी., 19
आकामतस्तु राज्ञ्यम्	५५३	अक्षाराः कथिता ह्यंत	३३०	
अकामतो यदा हन्यात्	५४७	अक्षिकर्णचतुष्कं च	८७०	याज्ञ., 3. 99
अकाममननुज्ञातम्	१७०, १७२	अक्षीणाश्चैव गोपानात्	३९०	देव.
अकामान्नक्तभोजी	६२०, ८०९	अक्षोभ्याणि तडागानि	३९१	देव.
अकामे पितरि रिक्थम्	२८०	अगुप्ते वैश्यराज्ये	९४	मनु., 8. 385
		अगुप्तावङ्गसर्वस्वैः	९४	मनु., 8. 374
अकारणे च विक्रोटा	१०३	अगृहीते समं दाप्यः	१३२	याज्ञ., 2. 292
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते	४३२	अमये पावकायेति	२३०	पिता.
अकार्यकारिणस्तेषाम्	४६८	अग्निं प्रजापतिं चेष्ट्वा	२५५	ज.वा.
अकार्यमन्यत् कुर्याद्वा	४६९	अग्निं प्रविश्य शुध्येयुः	४७५	यम.
अकीर्तितानामन्येषाम्	८४५	अग्निकार्यं च भिक्षायाः	४२९	यम.
अकुर्वाणस्तु तच्छ्राद्धम्	७८१	अग्निदं गरदं चैव	१६४	मत्स्य., 227. 118
अकूटं कूटकं ब्रूत	११६	अग्निदो गरदश्चैव	१६३	वसि., 3. 16
अकृतः षड्विधस्तेषाम्	१९८	अग्निपक्षाशनो वा स्यात्	८५७	मनु., 6. 17
		अग्निमुखा वै देवाः	८२७	आश्व. घ., 4. 8. 6
अकृता वा कृता वापि	२७२	अग्निदेवदेवः	६४७	ऋ. सं. खिल., 5. 5. 1

अग्निर्मूर्धा दिवः	६५६	ऋ. सं., 8. 44. 16	अङ्गुल्यग्रेषु मानुषम्	६८३	वसि., 3. 66
अग्निवर्णं ततश्चोरः	२५०	बृहस्प., 8. 80	अङ्गुल्यमृषीणाम्	६८३	वसि., 3. 65
अग्निवर्णं न्यसेत् पिण्डम्	२३२	याज्ञ., 2. 105	अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतः	६८३	वसि., cf. 3. 26
अग्निवर्णमयःपिण्डम्	२३१	नार., 119. 289	अङ्गुष्ठग्रं पित्र्यम्	६८३	बोधा., 1. 5. 13
अग्निवर्णमयःपिण्डम्	२३१	पिता.	अङ्गुष्ठाङ्गुलिभिश्चैव	७००	व्यास.
अग्निहोत्रं जुहोति	२९२	तै. सं., 1. 5. 9. 1	अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन	२४८	पिता.
अग्निहोत्रं विवाहं च ४८७, ६३०		त्रि. म., 1. 66	अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन	२४९	बृहस्प., 8. 72
अग्निहोत्र्यपविष्यामीन्	६२६	मनु., 11. 41	अच्छिद्रेष्वविलिप्तेषु	७९४	आदित्य.
अग्नीन् वाप्यात्मसात्कृत्वा	८५७	याज्ञ., 3. 54	अच्छिन्नान्मानुषान्	७८९	
अग्नीषोमीये संस्थिते	४००	cf. शाबर., 1. 3. 3	अच्छिन्नान् धारयन्तियम्	४२७	आश्व. स्मृ., 2. 63
अग्नेः पश्चिमदिग्भागे	२२४	पिता.	अजा गावो महिष्यश्च	३९०	देव.
अग्नेः शिशिरहेमन्तौ २१६, २१७		पिता.	अजातदन्तासु पित्रोः	३६२	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 115)
अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि	२२९	पिता.	अजातदन्तासु पित्रोः	३६२	कार्णा.
अग्न्यगारायुधागार	१०५	मनु.	अजातश्चास्मि तत्काले	६१	कात्या., 169
अग्न्यगारे गवां गोष्ठे	७५३	मनु., 4. 58	अजातौ जातिकरणे	११७	याज्ञ., 2. 246
अग्न्यादिलोकपालांश्च	२२४	पिता.	अजानन्मौपधं तन्त्रम्	१४५	बृहस्प.
अग्न्याघेयं पाकयज्ञान्	४४२	मनु., 2. 143	अजावयो गृहं च	२८४	वसि., 17. 44
अग्न्युत्सादिनिराकृति	६२७	गौत., 22. 36	अजाविके तु संरुद्धे	१२३	मनु., 8. 235
अग्नेदिक्षिपूषतिः	६३०	वसि., 20. 9	अजाविकेऽपहृते	१०५	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 111)
अघं स केवलं भुङ्क्ते	४८९	मनु., 3. 118	अजाविरेणुसंसर्ग	३९३	
अघमवर्णं त्रिरावृत्य	७००	आश्व. परि., p. 145	अजीवन्तः स्वधर्मेण	३६	वसि., 2. 22
अघमवर्णं देवकृतम्	५२९	वसि., 28. 11	अजैकपादहिर्बुध्न्यः	२२४	पिता.
अघानां यौगपद्ये	३६३	देव.	अजो हस्ती रणे छत्रम्	३९४	यम.
अघ्नन्नेनस्वी	५९२	गौत., 12. 42	अज्ञातं च सदा शुचिः	५७५	-
अङ्कितः शङ्खचक्राभ्याम्	७१६	स्कान्द.	अज्ञातांश्च मृगद्विजान्	५७५	याज्ञ., 1. 174
अङ्गच्छेदे तदर्धं तु	७८	कात्या., 964	अज्ञानात् पूजयेद्विष्णुम्	७१३	
अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णे	५५८	परा., 9. 16	अज्ञानादथवा मोहात्	४७४	कर्म., 660
अङ्गवङ्गकलिज्ञांश्च	८०९	देव.	अज्ञानादुपवासः स्यात्	६३६	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 115)
अङ्गहीनस्तु कर्तव्यः ९७, ११६		याज्ञ., 2. 297	अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णे	१५४	मनु., 8. 121
अङ्गारतुषकेशास्थि	३९६	देव.	अज्ञानाद् बालभावाच्च	१५४	मनु., 8. 118
अङ्गावपीडनायां च	१०४	मनु., 8. 287	अज्ञानाद्यस्तु भुङ्जीत	५८३	आप
अङ्गुलिकनिष्ठिकामूले	६८३	वसि., 3. 64	अज्ञानाद्धारणीं पीत्वा	३७५	यम.
अङ्गुलिर्षणि दैवम्	६८३	शङ्ख. (ABORI, vo 1.7, p. 113)	अज्ञानाद्धारणीं पीत्वा	५६७	भवि.
अङ्गुलिमूलं दैवम्	६८३	बोधा., cf. 1. 5. 13			
अङ्गुली ग्रन्थिमेवस्य	१२३	मनु., 9. 277			

अज्ञानान्मद्यपानं तु	५६८	मवि.	अतीते मातृकं विद्यात्	३५५	
अण्डमात्रं समुत्कृत्य	६००	जातृ.	अतैल्यकं मुनयः	८२८	पाप.
अण्डाभ्यां रहितं लिङ्गम्	६००	कष्व.	अतोऽन्तरा धनं दत्त्वा	१७२	व्यास. (IC, vol. 9, p. 85)
अण्डौ चैवाण्डजैर्वैल्लैः	८४२	आदित्य.			
अतः परं पुराणं स्यात्	३५२	आश्व. ग. परि., AL,	अतोऽन्यथा तु प्रहरन्	७५५	
		20. 2	अतोऽन्यथानंशभाजः २९७-३०१	नार., TSS, 153.23	
अतः परं प्रवक्ष्यामि	२४१	नार.	अतोऽन्यथा भवेद्दोषः	५२५	परा., 6. 56
अतः परं प्रवक्ष्यामि	२४४	नार., 124. 327	अतो न्यूनं न दातव्यम्	८२३	गरुड.
अतः स्वल्पीयसि द्वये	६७०	मनु., 11. 8	अतो न्यूनतरस्यास्य	६५८	
अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि	४४५	मनु., 4. 98	अतोऽन्येषु च कार्येषु	२१९	कात्या., 435
अत ऊर्ध्वं तेन संभाष्य	६६०	गौत., 20. 8	अतो बालतरस्यास्य	५५०	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 120)
अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते	६३८	याज्ञ., 1. 38			
अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्राः	१८३	नार., cf. 46. 2	अतो ब्राह्मणराजम्यौ	३७५	मनु., cf. 11. 93
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि	५२२	अङ्गि. उ., 2. 1	अतोऽस्मि लोके वेदे च	२८	गीता., 15. 18
अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यात्	२८५	मनु., 9. 187	अत्यन्तार्घापहारे तु	५९५	शङ्ख.
अतश्च कैश्चिद्दशमीष्वपि	३३४		अत्यन्तोपहतानां तु	३८२	यम.
अतस्तस्य हि संत्यागः	६६०		अत्यर्थं निर्गुणो विप्रः	५४९	सुम.
अतस्त्वं दर्शयात्मानम्	२३९	पिता.	अत्याज्या माता तथा	११४	शङ्खलि. (ABORI, vol. 7, p. 111)
अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता	६३०	यम.			
अतिकृच्छ्रं ततकृच्छ्रम्	६०२	जाबा.	अत्यारात् परकुञ्चस्य	१४४	बृहस्प., 19. 49
अतिक्रामन्ति ये पापाः	१४३	बृ. मनु.	अत्र पितरः	७६६	आश्व. श्रौ., 2. 7. 1
अतिथिं तं विजानीयात्	७२४	परा., 1. 41.	अत्रास्य माता सावित्री	३४	विष्णु(T)., 28. 38
अतिथिग्रहणार्थाय	७२२	वि. पु., 3. 11. 56	अत्राह गोरमन्वत	६५४	ऋ. सं., 1. 84. 15
अतिथिवे तु वर्णानाम्	७२५	याज्ञ., 1. 107	अत्राहममुकः साक्षी	१९१	याज्ञ., 2. 87
अतिदाहातिवाहाभ्याम्	५५९	आप. स्मृ., 1. 23	अत्रिगोत्रोद्भवां नारीम्	४७९	सुम.
अतिपक्वं च दुष्पक्वं	७१८	बृ. नार.	अत्रैवकारकरणात्	५८९	भवि.
अतिपातकयुक्तानाम्	४६६	मवि.	अत्रोत्सर्गेण मन्त्रान्ते	६३५	यम.
अतिपातकयुक्तोऽपि	२९	आदि. पु.	अथ ऋतुमत्याः प्राजापत्य	४२१	आश्व. परि., p. 152
अतिपातकिनस्त्वेते	४६६	कात्या.	अथ ऋत्विजि वृते यदि	११८	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 109)
अतिबालमतिकृशाम्	५५७	बृहस्प.			
अतिरिक्तं न दातव्यम्	५५९	व्यास.	अथ कश्चित् प्रमादेन	३६८	अङ्गि.
अतिरिक्तैर्षिपत्तिश्चेत्	५५९	व्यास.	अथ काम्यानि सप्तमे	४२५	आप. ध., 1. 1. 20
अतिवृद्धानभार्षीश्च	४८६	कात्या. स्मृ., 6. 5	अथ कूहमाण्डैर्जुहुयात्	६०७	बोधा., 3. 7. 1
अतिसातपनं नाम	५२१	यम.	अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति	६३	कात्या., 117
अतीतकालं जुहुयात्	६२६	जातृ.	अथ चेत् प्रतिषिद्धः प्रवासे	११४	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 109)
अतीतव्यवहारान्	२६७, ६५९	बोधा., 2. 2. 38			

अथ चेदन्तं ब्रूयुः	१४२	नार., 165. 7	अदग्धं तं विदुर्देवाः	२३४	कात्या., 441
अथ दायदबन्धूनाम्	२६३	वसि., 17. 26	अदग्धश्चेच्छुद्धिमियात्	२५०	बृहस्प., 8. 79
अथ देयमदेयं च	१४६	नार., 137. 2	अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च	१२८	मनु.
अथ दैवविसंवादः	२४६	कात्या., 456	अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा	५५	मनु., 8. 128
अथ पञ्चत्वमापन्नः	१९४	कात्या., 285	अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः	१२८	मनु.
अथ पतिताः समवसाय	६५८	बोधा., 2. 1. 49	अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च	१२६	उश.
अथ पशुकल्पः	४३९	आश्व. गृ., 1. 11. 1	अदण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वाः	१२८	मनु.
अथ प्रागेव दत्तं स्यात्	१५३	कात्या., 649	अदण्ड्यौ काणकुण्ठी च	१२८	मनु.
अथ भुक्तवते दद्यात्	७१०	गरुड.	अदण्ड्यौ मातापितरौ	७१	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 103)
अथ भ्रातृणां दायविभागः	२८७	वसि., 17. 40	अदत्तं तु मयक्रोध	१४६	नार., 138. 9
अथ यदि दशरात्रात्	३६३	बोधा., 1. 5. 104	अदत्ता चेत् समूढा तु	३०८	बृहस्प., 26. 31
अथ राजधर्माः	७२	विष्णु(T)., 3. 1	अदत्तादानात्	४८४	हारी.
अथर्वहन्ता तेजोमः	१६४	वृ. वसि.	अदत्त्वा तु मृते दाप्यः	१५३	कात्या., 566
अथवा मनसि ध्यात्वा	४१२	स्कान्द., 4. 4. 23	अदत्त्वा नैव भोक्तव्यम्	७२२	मार्क.
अथवा रागद्वेषात्	५२६	सुम.	अददद्धि समाप्नोति	५२	याज्ञ., 2. 36
अथवा शुद्धभावेपु	२३१	नार. पिता.	अदास इति चोक्त्वा त्रिः	१३१	नार., 150. 43
अथवा सर्ववर्णस्तु	८१९	मत्स्य.	अदुष्टश्चेद्भरो राजा	१३४	नार., 177. 32
अथ सपिण्डीकरणम्	३४८	आश्व. गृ. परि., AL, 22. 1	अदुष्टां परिगृह्यापि	१३४	नार.
अथ सप्ताश्वत्थपर्ण	२३४	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 104)	अदुष्टां लभते त्यक्तुम्	९६	देव.
अथ सायं प्रातः सिद्धस्य	७२१	आश्व. गृ., 1. 2. 1	अदुष्टे वाङ्मनःकार्यैः	७५९	शाता.
अथ सीमन्तोन्नयनम्	४२२	पार., 1. 15. 1	अदृष्टा धर्मशास्त्राणि	५२५	मनु. (शुक्र. 4.5.311)
अथ स्नातकः सान्तर्वासाः	७४७	बोधा., 1. 3. 1	अदेयं यश्च गृह्णाति	१५१, १५३	नार., 137. 5
अथ हास्य वेदमुपशृण्वतः	८९	गौत., 12. 4	अद्यान्याहुराचार्याः	१४६	व्यास. (IC, vol. 9, p. 94)
अथातः संप्रवक्ष्यामि	२४९	पिता.	अदेशकालभाषाभिः	९३	उश.
अथापकृष्य विष्मूत्रम्	६७७	भर.	अदेशकालेऽविधिना	४४२	गोमि.
अथापरं त्र्यहं न	५१५	गौत., 26. 4	अदैवं पार्वणश्चादम्	३५२	परा., 5. 6
अथापरं भ्रूणहत्यायाम्	५४७	वसि., 23. 38	अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तम्	३७८	शाता.
अथाविक्रयाणि	६३१	पैठी.	अद्भिः प्रक्षालनं शौचम्	६२४	संव.
अथास्मै तत्पात्रम्	६४०	गौत., 20. 11	अद्भिः प्रक्षाल्य ताः सर्वाः	८६०	याज्ञ., 1.20
अथास्य शातयः परिषत्	६६१	बोधा., 1. 35	अद्भिश्च प्रकृतित्याभिः	६८४	मनु., 5. 118
अथैतमपि चोद्दिश्य	३६७	शिवपु. वायुसं. उ., 29. 211	अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचम्	३८४	तै. उ., 1. 2. 1
अथो खल्वाहुरभ्यञ्जनं वा	३७२	तै. सं., 2. 5. 1. 6	अद्भ्यः पृथिवी	१८	बृहस्प. आशी., 1)
अथोपेतपूर्वस्य	५७१	आश्व. गृ., 1. 22. 22	अधःशय्यासना दीनाः	३३१	शङ्ख., 17. 1
			अधःशायी जटाधारी	५९९, ६१६	

अधनस्य ह्यपुत्रस्य	१८१	नार., 53. 22	अनन्तवीर्यामितविक्रमं	२९	गीता., 11. 40
अधमस्यापहरणे	५९३, ५९६	मनु.	अनपत्यस्य धर्मोऽयम्	२९७-९	बृहस्प., 26. 108
अधमोत्तममध्यानाम्	६९९	शाता.	अनपत्यस्य पुत्रस्य	२९३	मनु., 9. 217
अधमो भारवाही स्यात्	१२९	नार., 145. 23	अनभिख्यातदोषस्तु	६४४	याज्ञ., 3. 300
अधर्मादपि षड्भागः	४२	मनु., 8. 304	अनर्चितं वृथामांसम्	७१५	विष्णु(T)., 51. 20
अधर्मो नृपतेर्दृष्टः	१६५	मनु., 9. 249	अनर्थितैरनाहूतैः	५२४	अङ्गि. उ., 7. 5
अधस्तान्नोपदध्याच्च	७५०	मनु., 4. 54	अनर्हा एव पुत्राः	२८२	शङ्ख.
अधिकारी भवेन्मर्त्यः	७०७	शङ्ख.	अनश्रन् जलमध्यस्थः	५१८	जाबा.
अधिकृत्य प्रवृत्तो यः	३३	भवि.	अनस्त्रिमतां वधे पणः	५६३	सुम.
अधिक्रियत इत्याधिः	१६९	नार., 82. 124	अनाकारितमप्यूर्ध्वम्	१६९	नार., 77. 108
अधिविन्नस्त्रिये दद्यात्	३०३	कात्या.(याज्ञ., 2. 148)	अनाकालभृतस्तद्वत्	१२९	नार., 147. 26
अधीत्य वेदं विप्रेभ्यः	३५	धनुर्वेदः	अनाक्षारितपूर्वो यः	१६४	कात्या., 804
अधीत्य शास्त्रामात्मीयाम्	४३६	वसि.	अनाख्याय ददद्दोषम्	९६	याज्ञ., 1. 66
अधुना संप्रवक्ष्यामि	२५०	पिता.	अनागतां तु यः पूर्वम्	८४८	शाता. (AL MS., p. 28)
अधोभागे शरीरस्य	७५५		अनाच्छेद्यमनाहार्यम्	६७	व्यास. (IC, vol. 9, p. 72)
अधीतं तच्च विज्ञेयम्	६९६	कात्या. स्मृ., 13. 3	अनातुरः सति धने	६३९	
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः	३५, ६७२	मनु., 2. 208	अनातुरः स्वानि खानि	७५४	मनु., 4. 144
अध्यापयन् गुरुस्तुतः	४३५	याज्ञ., 1. 28	अनार्यं ब्राह्मणं प्रेतम्	३२७	परा., 3. 39
अध्याप्या धर्मेतः	४४३, ४८८	कात्या., 896	अनादिरेष भगवान्	३३६	कूर्म.
अध्यावहानिकं नाम	३०३	परा., 12. 33	अनादेयास्तु ते सर्वे	६०	बृहस्प., 2. 32
अध्येतव्योऽप्येकदेशः	४५०	व्यास. (अत्रिष., 165)	अनादेशो मवेद्वादः	६५, ११६	बृहस्प., 1. 135
अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च	६७३	पिता.	अनादेशे शतम्	६३६	बृहस्प., 22. 25
अध्वरेषु यथाध्वर्युः	२१९	वसि., 17. 52	अनाष्टृच्छन् हि दह्मानः	९९, १०५	नार., 171. 40
अनंशास्त्वाश्रमान्तर	२६६, ६६६	वसि.	अनावृतं च तन्नाशे	१२७	
अनमिकस्तु यो विप्रः	६६९	अङ्गि.	अनाश्रित्य पितृद्रव्यम्	२८१	
अनमिमत उत्क्रान्तेः	३२८	मनु., 6. 43	अनाहिताग्निश्चेदव्यम्	४१५	हारी. (NPP, vol. 63, p. 178)
अनमिरनिकेतः स्यात्	८६१	परा., 4. 6	अनाहिताग्नौ पित्रादौ	६२७	काष्णा.
अनहुत्सहितां गां च	६३६	मनु., 6. 37	अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणाम्	६५७	याज्ञ., 3. 219
अनधीत्य द्विजो वेदान्	७५५	नार.	अनिचयो भिक्षुः	८६१	गौत., 3. 11
अनध्यायं प्रकुर्वीत	४४५		अनिच्छातः प्रभुत्वेन	१३०	मनु., 8. 412
अनध्यायेष्वध्ययने	४४९		अन्त्यमागतो यस्मात्	७२४	
अननः विषुवे श्राद्धम्	७७९		अनिर्गते दशाहे तु	१७१	बृहस्प., 10. 49
अनन्तरः सपिण्डाद्यः	१८०,	मनु., 9. 187	अनिर्गते दशाहे तु	३६५	बृहस्प. आशी., 32
	२८०, २८५	गौत., 4. 16			
अनन्तरैकान्तर	२७६				

अनिर्णीते तु यद्यर्थे	१५५	कात्या., 70	अनृतं तु वदन् दण्ड्यः	५१	मनु., 8. 36
अनिर्दशाहां गां सूताम्	१२८	मनु., 8. 242	अनृतवाक् तस्करः	४९०	प्रचे.
अनिर्दिष्टं तु सौवर्णम्	७८	कात्या., 491	अनृतमतीं ब्राह्मणीं हत्वा	५५५	प्रचे.
अनिर्दिष्टाश्च निर्दिष्टम्	१५७	कात्या., 519	अनृतौ तु यदा गच्छेत्	६७९	परा.
अनिर्वर्त्य महायज्ञान्	६३९	बृहस्प., 7. 43	अनेकपदसंकीर्णः	६०	कात्या., 136
अनिवृत्ते सपिण्डत्वे	१६१	याज्ञ., 2. 35	अनेकानि सदस्त्राणि	४१७	मनु., 5. 159
अनिवेदितविशतः	५०	याज्ञ., 3. 258	अनेकार्थाभियुक्तेन	१७६	नार.
अनिवेद्य नृपे शुच्येत्	५९२	कात्या., 834	अनेकार्थाभियोगे तु	१७६	कात्या., 473
अनिषेद्धा क्षमो यश्च	१०३	मनु., 6. 37	अनेन विधिना कार्यः	२१६	नार., 121. 300
अनिष्टा चैव यज्ञैश्च	७५५	शङ्ख. (cf. ABORI, vol. 8, p. 118)	अनेन सर्वपालानाम्	१२५	नार., 153. 17
अनीक्षमाणो गच्छेत्	६००	बृहस्प., 26. 55	अनेनैव क्रमेणैषाम्	२६२	देव.
अनीशाः पूर्वजाः पित्र्ये	२८६	मनु., 9. 104	अन्तःशवमन्तश्चण्डालम्	४४७	आप. ध., 1. 9. 14, 15
अनीशास्ते हि जीवतोः	२८२	नार., 186. 95	अन्तरं च तयोर्हस्तौ	२२२	नार. पिता.
अनुकूलामदुष्टां च	१३४	वि. पु.	अन्तरप्रभवानां च	५५४, ५५५	ब्रह्मगर्भः
अनुकृत्वापि वनः किञ्चित्	२९७	याज्ञ., 3. 26	अन्तरागमने पुनः	६२७	गौत., 1. 63
अनुगम्याम्भसि ज्ञात्वा	६३७	वसि., 23. 43	अन्तरा प्रातराशं च	७३६	बोध., 2. 7. 26
अनुग्रहार्थं विप्राणाम्	५१५	गौत., 12. 49	अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा	७५१	अङ्गि. उ., 5. 12
अनुशानं वा वेदवित्	७०	मरी.	अन्तरूर्वोररन्नी कृत्वा	६८४	हारी. (NPP, vol. 63, p. 178)
अनुत्सृष्टेषु न ज्ञायात्	६९४	कात्या., 619	अन्तरे च तयोर्थः स्यात्	११५	याज्ञ., 2. 239
अनुपस्थापयन्मूलम्	१३६	विष्णु(T)., 36. 8	अन्तर्जलगतं सम्यक्	२३९	नार., 122. 311
अनुपातकिनस्त्वेते	५५३, ६४७	जातू.	अन्तर्जलगतं सम्यक्	२३९	पिता.
अनुपेतस्तु यो विप्रः ४६९, ५६९	५६९	आप. ध., 1. 10. 6	अन्तर्जले त्रिरावृत्य	७००	यो. याज्ञ., 7. 181
अनुमाविनां च	३३२	गौत., 10. 63	अन्तर्जले वाधमर्षणम्	६४५	गौत., 24. 14
अनुमतोऽस्य नमस्कारः	३५१	आश्व.श्रौ., 5. 13. 15	अन्तर्धनं तु यद् द्रव्यम्	३०२	प्रजा.
अनुमन्त्रयेत् प्राणि	६६२	बृहस्प., 7. 35	अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिः	८७५	
अनुमानं साध्य एव	१७७	बृहस्प., 7. 34	अन्तर्बहिश्च तत्सर्वम्	२६, ८८५	तै. आ., 10. 11. 5
अनुमानाद् गुरुः साक्षी	१७७	हारी.	अन्तर्मांसं बहिलोम	८२२	पुल.
अनुयोगप्रदानेन	४८८	विष्णुधर्मो., 3. 311. 14	अन्तर्वन्नी तु या नारी	६१२	परा.
अनुलेपनदानेन	८३७	गौत., 4. 16	अन्तर्वन्नी तु युवतिः	६१४	ऋष्य.
अनुलोमा अनन्तर	२७४	प्रचे.	अन्तर्वन्त्याः पतिः	४९८	
अनुष्णाफेनशीताभिः	६८५	विष्णु(T)., 18. 35	अन्तिमाद्यावदुच्छ्वासात्	५४६	
अनूदाश्च दुहितरः	२६६	आश्व. ग. परि., AL, 20. 5	अन्तिमा स्वैरिणीनां या	१८१	नार., 55. 24
अनूदकमधूपं च	३४६	मनु., 11. 55	अन्ते पुष्पाञ्जलिं दद्यात्	७०८	अनुष्टुप्विधानम्
अनृतं च समुत्कर्षे	४७९		अन्तेवासी ऋत्विग्वा हरेत्	२९५	शङ्ख.

अन्यजायां प्रसूतस्य	६०९	अन्येषां चैवमाशीनाम्	१०७	मनु., 8. 329
अन्यजेन तु संपर्के	६१४	उश.	अन्येष्वपि च कालेषु	४६ मनु., 7. 183
अन्यस्यार्यागमे वधः	९५	याज्ञ., 2. 294	अन्येष्वपरिपूतेषु	१०७ मनु., 8. 330
अन्यानामाश्रितानां च	३३१	ब्रह्म.	अन्योदर्यस्तु संसृष्टी ३००, ३०१	याज्ञ., 2. 139
अन्याभिगमने त्वङ्मयः	९५	याज्ञ., 2. 294	अन्वष्टकासु क्रमशः	७७० ब्रह्म., 220. 52
अन्यावसायिनामन्नम्	५८४	अङ्गि.	अन्वष्टकासु नवभिः	७६९
अन्यैरपि कृते कूपे	६९४	शाता.	अन्वष्टकासु मध्ये च	७७०
अन्धवधिरगर्भिणी	६९३	शङ्ख.	अन्वष्टवयं गयाप्राप्तौ	७७२
अन्नं पात्रे समुद्धृत्य	७६२	वसि., 11. 30	अन्वाधानं पूर्वदिने	६७०
अन्नं पितृमनुष्येभ्यः	७२२	याज्ञ., 1. 104	अन्वाधेयं तु यद् दत्तम्	३०७ मनु., 9. 195
अन्नं हि जीवितं लोके	८४४	विष्णुधर्मो., 3.315.4	अन्वाहितं च निक्षेपः	१५१ दक्ष., 3. 19
अन्नदः प्राणक्षे लोके	८४४	विष्णुधर्मो., 3.315.4	अन्वाहितं याचितकम्	१४६ नार., 137. 4
अन्नपानेन्धनादीनि	४०	मनु., 7. 118	अप उपस्पृशन्	५२९ मनु., cf. 11. 216
अन्नप्राशनचूडासु	७८०	गार्ग्य.	अप उपस्पृश्य ग्रामम्	६६० गौत., 20. 7
अन्नसत्रप्रवृत्तानाम्	३६८	ब्रह्म.	अपतिरपत्याल्पसुः	२५४ गौत., 18. 4
अन्नस्य जन्मकालुष्यम्	७३२	ब्रह्म.	अपत्यजनने पितुः	२९२ बोधा., cf. 1. 5. 107
अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थम्	२८९	बृहस्प., 26. 84	अपत्यलोभाद्या तु स्त्री	४१७ मनु., 5. 161
अन्यं संभ्रावयेत् तं तु	२००	बृहस्प., 5. 13	अपत्यस्यैव चापत्यम्	६७३ मनु., 6. 2,
अन्यग्रामात् समाच्छिद्य	१४३	व्यास.	अप नः शोशुचदधम्	६४६ ऋ. सं., 1. 97. 1
अन्यजीवभवानां तु	७१५	बृहस्प. सं., 518	अपपात्राश्च कर्तव्याः	२७८ मनु., 10. 51
अन्यत्र ब्राह्मणात् किंतु	२८९	व्यास.	अपपात्रितस्य रिक्थ	६६० शङ्ख. (cf. ABORI, vol. 8, p. 108)
अन्यत्र मलवद्वासः	४१२	नार., 52. 19	अपमृज्यान्न च स्नातः	६९६
अन्यत्र रजकव्याध	१८४	वसि., 13. 51	अपयन्तु	७६३ काठ. श्र., 63. 3
अन्यत्र स्त्रियाः	६५७, ६५८	नार., 194. 16	अपराह्णे न मध्याह्णे	७२९ मार्क.
अन्यथाशास्त्रकारी च	२८०	नार., 120. 312	अपश्यता कार्यवशात्	५५ याज्ञ., 2. 3
अन्यथा ह्यविशुद्धः स्यात्	२३९	पिता.	अपसव्येन कर्तव्यम्	७६५ जम.
अन्यथा ह्यविशुद्धः स्यात्	२३९	बृहस्प. आशी., 32	अपसव्ये वासोयज्ञोपवीते	३२९ शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 113)
अन्यदेशमृतं श्रुतिम्	३६५	मनु., 9. 64	अपहता असुरा रक्षांसि	७९९ आप. श्रौ., 1. 7. 13
अन्यस्मिन् हि नियुक्तानाः	२५४	वसि., 17. 73	अपहृत्य च निक्षेपम्	४७९ मनु., 11. 88
अन्यस्मै विधिवद्देया	४०७	बृहस्प., 22. 14	अपहृत्य च वर्णानाम्	६२९ शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 120)
अन्यायवादिनः सभ्याः	१५५	कात्या., 75	अपहृत्य सुवर्णं तु	४७१, ५९० मवि.
अन्यायेनापि तं यान्तम्	५७	नार., 29. 8	अपहृत्य सुवर्णस्य	५९१ व. त्रि.
अन्यार्थमर्थहीनं च	६०	प्रजा.		
अन्याभितेषु दारेषु	३६६	कात्या., 436		
अन्येन कारयेद् दिव्यम्	२१४	बृहस्प., 2. 32		
अन्ये वा ये पुरग्राम	६०			

अपां पिबेत्तु त्रितयम्	५१६	परा.	अप्रजायामतीतायाम्	३०६	याज्ञ., 2. 144
अपाणिपादो ज्वनः	८७४	श्वे. उ., 3. 19	अप्रजायामतीतायाम्	३०६	मनु., 9. 196
अपात्रीकरणं कृत्वा	४९५	मनु.	अप्रजायामतीतायाम्	३०७	वृ. कात्या., 919
अपात्रे पात्रमित्युक्ते	१४६	नार., 139. 11	अप्रज्ञायमानं वित्तम्	५०	वसि., 3. 13
अपामर्थं यतीनाम्	४०३	ऋ. सं., 1. 158. 6	अप्रणोद्योऽतिथिः सायम्	७२३	याज्ञ., 1. 107
अपामुपस्पर्शनमेके	४३७	गौत., 2. 14	अप्रतिग्राह्यमादाय	५३६	हारी.
अपिच्यं तद्धनं प्राप्तम्	२६८	कात्या., 865	अप्रत्तानां स्त्रीणाम्	३५४, ३६२	वसि., 4. 18
अपि प्रस्थानसमये	७३३	ब्रह्म.	अप्रत्तायास्तु दुहितुः	३०८	
अपि भ्राता सुतोऽर्धो वा	७१	याज्ञ., 1. 358	अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा	५५५	याज्ञ., 3. 269
अपि भूणहनं मासात्	६४४	मनु., 11. 248	अप्रपन्नापि सा दाप्या	१८२	कात्या., 547
अपि वाक्चक्षुःश्रोत्र	६४८	बोधा., 4. 1. 5	अप्रमत्तश्चरेद् भैक्षम्	८६०	याज्ञ., 3. 59
अपि वा क्षत्रियाद्वैश्यात्	६३३	व्यास.	अप्रयत्नः सुखार्थेषु	८५४	मनु., 6. 26
अपि वास्थिमतामेकैकस्मिन्	५६३	गौत.	अप्रसिद्धं निराबाधम्	६०	बृहस्प., 2. 8
अपीडिता यूपवक्त्राः	४२६	गौत., 1. 27	अप्राणिभिर्यत् क्रियते	१२१	मनु., 9. 223
अपुत्रधनं पत्न्यभिगाभि	३१७	विष्णु('I)., 17. 4	अप्राप्तव्यवहारं च	१६५	याज्ञ., 2. 243
अपुत्रधनं भ्रातृणाम्	३०२	अपरा.	अप्रियं चास्य वक्तारः	८५	कात्या., 955
अपुत्रपौत्रसंताने	२७२, २८७		अप्सु प्रवेशने यस्य	२३९	नार. पिता.
अपुत्रमृतस्य कुमारी	२९१	परा.	अप्सु प्राप्तासु हृदयम्	६८६	
अपुत्रस्य तु कन्या स्वा	२९१	देव.	अप्स्वप्नो हृदये चैव	७०७	नार.
अपुत्रस्य पितृव्यस्य	२७०	वृ. परा., 7. 45	अफालकृष्टेनार्ग्राश्च	८५३	याज्ञ., 3. 46
अपुत्रस्यापि कुलजा	२९२	कात्या., 927	अवन्ध्यं यश्च बध्नाति	१६५	याज्ञ., 2. 243
अपुत्रा पुत्रवत् पत्नी	४१५	रत्नावली	अवान्धवं शवं चैव	२७७	मनु., 10. 55
अपुत्रा योषितश्चैवाम्	२६७	याज्ञ., 2. 142	अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्यात्	५५८	वृ. प्रचे.
अपुत्रा शयनं भर्तुः	२७०, २८७	वृ. मनु.	अभद्रत्रयमकामानु	५९९	वृ. मनु.
अपुत्रा शयनं भर्तुः	३०४	कात्या., 921	अभ्दार्धमभ्दमेकं वा	४७२, ६१७	परा., 4. 10
अपुत्रेण परक्षेत्रे	२५४, २६२,		अभ्रमक्षस्तृतीयः	५१७	वसि.
	२६५	याज्ञ., 2. 127	अब्राह्मणास्तु पट् प्रोक्ताः	८४८	शाता., AL MS.,
अपुत्रेणैव कर्तव्यः	२५९, २६०	अत्रिस्त., 52			p. 28
अपूपा मण्डकाद्यास्तु	७१५	भर.	अब्राह्मणोऽप्याख्याता	५०	गौत., 10. 44
अपूर्वः सुव्रती विप्रः	७२४	परा., 1. 49	अभक्ष्यमथवापेयम्	११२	मनु.
अप्यकार्यशर्तं कृत्वा	५८५	मनु., 11. 11	अभक्ष्याणामपेयानाम्	५६९	आप., 9. 5
अप्यहममृन्मयानि स्युः	७९५	बैज.	अभक्ष्यास्ते द्विजातीनाम्	५७०	देव.
अप्यात्मनः प्रदानेन	७२३	व्यास.	अभक्ष्येण द्विजं दूष्य	१११	याज्ञ., 2. 296
अप्रगल्भमयार्तानाम्	१९३	बृहस्प., 6. 52	अभावे पूर्ववत्त्वं वा	६९६	उश.
अप्रजाता विशुष्यन्ति	६१३	वसि., 21. 12	अमार्वेऽशहरा ज्ञेयाः	३००, ३०१	कात्या., 932
अप्रजायां मृतायां तु	३०६	मनु., 9. 135	अमावे काञ्चनस्य स्यात्	५९७	विष्णु.

अमावे ज्ञातयस्तेषाम्	४१४	याज्ञ., 1. 85	अम्यासात् कामतः पीत्वा	५६८	यम.
अमावे तदपस्यानाम्	३०६	कात्या., 920	अम्यासे त्वसुरापाने	५६९	मवि.
अमावे त्वन्यगेहानाम्	४३०	मनु., 2. 184	अम्यासेऽपि सुरापः	५६६	वसि., cf. 20. 22
अमिगन्तासि मगिनीम्	९२	याज्ञ., 2. 205	अम्यासेऽहर्गुणा वृद्धिः	६१०	लौगा.
अमिषाते तथा छेदे	११३	याज्ञ., 2. 223	अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन	२५०	पिता.
अमिचारं च कुर्वाणम्	१६४	मत्स्य., 227. 118	अभ्युपेत्य तु शुश्रूषाम्	१२८	नार., 141. 1
अमिचारमहीनं च	४८९	मनु., 11. 197	अभ्रातृकां प्रदास्यामि	२५५, २५६	वसि., 17. 17
अभि त्वा शूर नोनुमः	६५६	ऋ. सं., 7. 32. 22	अभ्रातृका पुंसः पितृन्	२५६	वसि., 17. 16
अभिपूजितलामैस्तु	८६१	मनु., 6. 58	अभ्रातृको हरेत् सर्वम्	३१७	याज्ञ., 2. 134
अभि प्र वः सुराधसम्	६४७	ऋ. सं., 8. 49. 1	अभ्रातेव पुंस एति	२५६	ऋ. सं., 1. 124. 7
अभियुक्तं च नान्येन	६३	याज्ञ., 2. 9	अमत्या तु सुरापाने	५६७	बोधा., 2. 1. 18
अभियुक्तं तु यज्ञेन	२४६	कात्या., 456	अमत्या वारुणीं पीत्वा	५६७	बोधा., 2. 1. 20
अभियुक्तस्तयोश्चैवम्	२५१	पिता.	अमत्यैतानि षड्	५७०, ५७८	मनु., 5. 20
अभियुक्ताय दातव्यम्	२१४	कात्या., 244	अमन्त्रस्य तु शुद्धस्य	३५१	ब्रह्म.
अभियुक्ताय दातव्यम्	२१४	पिता.	अमात्यः प्राङ्निवाको वा	७०, ८३	मनु., 9. 234
अभियोक्ता शिरःस्थाने	२१४	पिता.	अमानुषीषु गोवर्जम्	६१०	गौत., 22. 38
अभियोगमनिस्तीर्य	६३	याज्ञ., 2. 9	अमावास्यां गते सोमे	७९२	
अभियोगापह्नवश्च	६१	कात्या.	अमावास्यामष्टमीं च	७३९	मनु., 4. 128
अभियोगेऽय सःक्ष्ये वा	२०२	याज्ञ., 2. 15	अमावास्यायां पौर्णमास्याम्	७५६	बोधा., 3. 7. 6
अभिरमन्तु	७६७	काठ. गृ., 63. 20	अमितं ब्रह्मचारिणः	४३०	वसि., 6. 20
अभिरम्यतामिति वदेत्	३४७	याज्ञ., 1. 252	अमृतापिधानमसि	७३५	एका., 2. 10
अभिलेख्यात्मनो बन्धयान्	६७	याज्ञ., 1. 319	अमृतोपस्तरणमसि	७३५	एका., 2. 10
अभिवाद्य द्विजो मोहात्	४५७	शाता.	अमेध्यं शोधयित्वा तु	११२	कात्या., 758
अभिवाद्यो नमस्कार्यः	४३२	शाता. AL MS., p. 28	अमेध्यलितमम्यद्वा	७४९	मनु., 4. 56
अभिषिक्तश्च जुहुयात्	८५४	आप. घ., 2. 22. 12	अमेध्यशवशुद्धान्त्य	४४७	याज्ञ., 1. 148
अभिषिक्तस्य प्रत्युद्धारः	६४१	वसि., 15. 21	अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः	३८९,	
अभिर्सेधिमाम्नात्	२५५	गौत., 28. 19	अमेध्याशी पुमान् क्लीबः	६७८	याज्ञ., 1. 191
अभोज्यं तद्भवेत् सर्वम्	५७०	देव.	अम्बष्ठः श्रद्धां निषादः	२७४	कर्मविपाकसंग्रहः
अभोज्यं तद्भवेदन्नम्	८००	अत्रि.	अम्यार्थनद्योर्ह्रस्वः	५३५	याज्ञ., 1. 91
अभोज्यभोजनं कृत्वा	५७९	संव.	अम्मस्य पारे	६५५	अष्टा., 7. 3. 107
अभोज्यभोजनाज्जातम्	५४१	स्कान्द.	अयं मया जितः पूर्वम्	६१	तै. आ., 10. 1. 1
अभोज्यान्नं विजानीयात्	७३७	मवि.	अयं यज्ञः	७६३	काठ. सं., 35. 3
अम्यस्य विप्रो वैद्यायाम्	६०१	हारी.	अयश्चैरनाद्रेण	६७६	यम.
अम्यस्याब्दं पावमानीः	६४५	मनु., 11. 257	अयनं तस्य ताः पूर्वम्	२७, ८८६	मनु., 1. 10
अम्यागतोऽतिथिश्चाभिः	७२७	दक्ष., 2. 36	अयनद्वितये चैव	८१७	मत्स्य.

अयने चक्षयं स्मृतम्	७७९	अर्धसीरिणः	६६४	याज्ञ., 1. 166
अयने विषुवे चैव	७८१	अर्धस्थाघे तु सलिलम्	२१२	पिता.
अयशो महदाप्नोति	५५	अर्धास्तमयवेलादिः	४२९	अग्नि.
अयसो दर्शनादेव	७९४	अर्धो वा एष आत्मनः	२९०	श. ब्रा. (मा), 5. 2. 1. 10
अयाचितं त्वेकमहः	५१५	अर्वाकु द्वादशात्	५५०, ६४२	
अयाज्ययाजनं कृत्वा	५३६	अर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिनिशम्	३६५	वि. पु.
अयाज्ययाजनाद्यच्च	५४१	अर्वाक् त्र्यब्दादरेत् स्वामी	५०	मनु., 8. 30
अयुक्तं शपथं कुर्वन्	११५	अर्वाक् प्रसूतेस्त्यजम्	४७८	बृहस्प. सं., 16
अयोनौ गच्छतो योषाम्	४९२	अशौनः सूरणः कन्दः	८२८	त्रिकाण्डी., 2. 4. 157
अरक्तानां नवानाम्	३८५	अर्हाविमोजयन् विप्रः	११०	मनु., 8. 392
अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति	४२	अलंकारो भार्यायाः	२८२	आप. घ., 2. 14. 9
अरण्ये निर्जले देशे	५०७	अलंकृतश्च संपश्येत्	६९	मनु., 7. 222
अरण्ये बृक्षमूले वा	३२९	अलंकृतां हरेत् कथाम्	१०८	याज्ञ., 2. 287
अरक्षिद्वयमुत्सृज्य	१४४	अलंकृत्योक्तविधिना	८२५	देव.
अरक्षिमात्रमुत्सृज्य	३४६, ७६५	अलक्ष्मीं कालकर्णीम्	५३९	उश.
अराजदेवकेनापि	१३८	अलक्ष्मीः कोविदारेषु	७३२	ब्रह्म.
अराजदेविकं नष्टम्	१३३	अलभ्येषु च योगेषु	७६०	गाल.
अरिर्मित्रमुदासीनः	४५	अलाबुं वर्तुलकारम्	७९३	देव.
अरेश्च विजिगीषोश्च	४५	अलाबुदारुपात्राणाम्	३८२	यम.
अरोगामपरिक्लिष्टाम्	८४०	अलामे धौतवस्त्रस्य	६९६	याज्ञ.
अरोगिणीं भ्रातृमतीम्	४८६	अलामे न विषादी स्यात्	८६०	मनु., 6. 57
अर्धं चेदवहीयेत	११९	अलग्ने सर्ववर्णानाम्	५१९	परा.
अर्धावरं च मूल्येन	४४	अल्लुषैर्दानशीलैश्च	२६	
अर्थाक्रोशातिक्रमकृत्	११४	अल्पं वा बहु वा यस्य	४२८	मनु., 2. 149
अर्चयेत् धटं पूर्वम्	२२५	अल्पस्वाद्धोमकालस्य	६९६	कात्या. स्मृ. स्मृ. संद., 12. 6
अर्जुनस्तिन्दुकः सारः	२२१	अल्पधान्यापहरणे	१०७	व्यास. (IC, vol. 9, p. 93)
अर्थानां छन्दतः सृष्टिः	८७५	अल्पपापः समो ज्ञेयः	२२७	पिता.
अर्थिना संनियुक्तो वा	५७	अल्पशीचा भवत्येते	३८४	देव.
अर्धं स्त्रीणां प्रदातव्यम्	६२१	अल्पाक्षरस्त्वसंदिग्धः	६०	बृहस्प., 2. 15
अर्धत्रयोदशपणः	१२४	अल्यानुबन्धे च तथा	५९४	भवि.
अर्धमाश्रयणाद्राजा	४९	अल्पेऽप्युपमोगे	१७०	मिता., 2. 59
अर्धमेव नृपादीनाम्	६०५	अवकीर्णीं तु काणेन	४३९	मनु., 11. 118
अर्धमेव भवेत्	५५०, ६४२			
अर्धमेव सकामायाम्	६०५			
अर्धरात्रे व्यतीते वा	७३१			
अर्धशाणीपक्षमधोनाम्नि	५४३			

अवगोरणिःशङ्क	८७	नार., 209. 5	अशुद्धघटहस्तां ताम्	३७०	ब्रह्म.
अवचनेऽन्यथावचने	२००	गौत., 13. 7	अशुभं कर्म विज्ञेयम्	१२८	नार., 142. 7
अवटं यो नरः कुर्यात्	८३५	स्कान्द.	अशुभं दासकर्मोक्तम्	१२८	नार., 141. 5
अवटोऽर्वाक् स पञ्चम्यः	८३५	गर्ग.	अशुभ्रषाम्युपेत्यैतत्	१२८	नार., 141. 1
अवनिष्ठीवतो दर्पात्	८८	मनु., 8. 282	अश्वत्सु जपेदथाह्वति	७६४	कात्या.
अवमूत्रयतो मेद्रम्	८८	मनु., 8. 282	अश्वन्त एव सिध्यन्ति	७३०	आप. ध., 2. 9. 13
अवलम्ब्यौ च कर्तव्यौ	२२२	नार. पिता.	अश्मनोऽस्थीनि गोवालान्	१४१	मनु., 8. 250
अवशोनापि यन्नास्ति	३०	वि. पु., 6. 8. 19	अश्मपीठोत्थिताश्चैव	७४२	वि. पु.
अवष्टब्धस्योत्तरेण	६१	नार.	अश्विहीनं समं तस्मिन्	२३०	पिता.
अविक्रियाणि विक्रीणन्	१४५	मनु. (नार., 65. 67)	अश्रोत्रियश्चेद् द्विगुणम्	६०५	व्याघ्र.
अविज्ञाताभयात् क्रीतम्	१३६	बृहस्प., 12. 10	अस्त्रीलं न्यङ्गसंयुतम्	९१	नार. 209. 3
अविज्ञाता हि गर्माः	४२४	वसि., 20. 24	अश्वतरगजवाजिनः	१२६	शङ्ख. (ABORI,
अविद्वक्कर्ण्यङ्कुतम्	८०५	शालं.			vol. 8, p. 109)
अविष्णुतब्रह्मचर्यः	४००, ८५२	याज्ञ., 1. 52	अश्वत्थमेकं पिचुमन्दमेकम्	८३६	बृ. परा., 10. 379
अविभक्तं स्थावरं यत्	३०२	यम.	अश्वमेधावभृत्यं गत्वा	५४५	शङ्ख. (ABORI,
अविभक्तविभक्तानाम्	२८४, २८७	देव.			vol. 8, p. 118)
अविभक्ता विभक्ता वा	१८३	नार., 46. 2	अश्वमेधेन शुध्यन्ति	६२१, ६४७	विष्णु('I'), 36. 8
अविभक्ते सुते प्रेते	२८३, ३१०	कात्या., 855	अश्वरत्नमनुष्यस्त्री	४८०	याज्ञ., 3. 230
अविभक्तैः कुटुम्बायै	१८३	याज्ञ., 2, 45	अश्विनोः प्राणस्तौ ते	७०८	काठ. सं., 1. 7
अविभक्तैस्तु	१४७, १४८	cf. बृहस्प., 26. 18	अष्टकासु च कर्तव्यः	८१७	मत्स्य.
अविभाज्ये च ते प्रोक्ते	३२४	लौगा.	अष्टकासु च संक्रान्तौ	७७२	क्रतु.
अविलीनं तथा सर्पिः	३८६	शाता.	अष्टगणं धर्महलम्	४०	हारी. (cf. अत्रिसं.,
अविशुद्धागमो भोगः	१५८	नार., 70. 85			222)
अविशेषेण कर्तव्यम्	७६४		अष्टधा तु भवेत् कार्यम्	३१४	महाभार. अनु.,
अवीक्ष्य बीजं कार्या स्यात्	१३१	नार.			82. 49
अध्याख्यागम्यमित्येतत्	६१	नार.	अष्ट पञ्च भवेत् प्रातः	६८७	
अध्यायच्छन्नविक्रोशान्	१२४	नार., 152. 13	अष्टमं फालमिस्तुक्तम्	२०७	बृहस्प., 8. 4
अध्याहतं लेख्यभोग्यम्	१७७	बृहस्प., 7. 35	अष्टमं मण्डलं गत्वा	२३२	याज्ञ. पिता.
अध्याहता त्रिपुरुषी	१७७	बृहस्प., 7. 34	अष्टमे च तथा प्राप्ते	६१८	परा., cf. 4. 13
अध्याहते त्रिपुरुषे	१७७	कात्या.	अष्टम्यां च चतुर्दश्याम्	६२१	बृ. हारी., 6. 302
अभ्रणानभिद्विप्ताः	४२६	मनु., 2. 47	अष्टम्यां च चतुर्दश्याम्	७३९	आश्व. स्मृ.,
अशक्तौ रज्जुवेणु	७५५	गौत., 2. 50			5. 271
अशब्दमस्पृशम्	२७	कठ. उ., 3. 15	अष्टम्योश्च चतुर्दश्योः	६८२	आश्व. स्मृ., 4. 37
अशीतिर्यस्य वर्षाणि	५५०	विष्णु('I'), 54. 33	अष्टवर्षं ब्राह्मणम्	४८६	
अशीतेस्तु विनाशे वै	२०८	कात्या., 418	अष्टाङ्गलं भवेद् दीर्घम्	२५०	बृहस्प., 8. 80
अशुचिशुक्रोत्पन्नानाम्	६८८	बोधा., 2. 1. 51	अष्टाभिर्मण्डलैश्चैवम्	२२९	पिता.

अष्टावरानष्ट परान्	४०८	शौन. (आश्व. गृ., 1. 6. 1)	असपिण्डा च या मातुः	४०१	च. वि.
अष्टावष्टौ समश्रीयात्	५३३	मनु., 11. 218	असपिण्डाम्	६४३	याज्ञ., 1. 52
अष्टावैण्यमासेन	७९६	मनु., 3. 269	असमानायां तु शुद्रात्	२७५	गौत., 4. 27
अष्टाशीतिगौरसर्पपाः	७६	अर्थशास्त्रम्, 2. 19. 37	असमानार्पणोत्रजाम्	३९९, ६४३	याज्ञ., 1. 53
अष्टाहेन तु शुद्रस्य	३५९	मरी.	असमाप्तव्रतस्यापि	४३१	ब्रह्म.
अष्टौ ग्रासान् समादाय	८६०	संव.	असमाहार्यमूलस्तु	१३६	कात्या., 618
अष्टौ ग्रासा मुनेर्मक्षः	५३३		असवर्णस्त्रिया सार्धम्	७३५	ब्रह्म.
अष्टौ ग्रासा मुनेर्मैक्षम्	८५९	आप. घ., 2. 9. 13	असवर्णस्त्रीजातानाम्	३१३	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 106)
असंकलितमन्त्रायम्	८००	अत्रि.	असवर्णास्तु संपूज्याः	४५७	मनु., 2. 210
असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यम्	३५१	वसि.	असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्	१९५	नार., 94. 159
असंख्यातमविज्ञातम्	१३८	नार.	असाक्षिणस्ते वचनात्	१९५	नार., 93. 158
असंयद्रकृतश्चैव	६४	याज्ञ., 2. 32	असाक्षिणो ये निर्दिष्टाः	१९७	नार., 101. 188
असंयद्रा भवेद्या तु	४०४	बृ. मनु.	असाक्षिमत् साक्षिमच्च	१९३	नार., 86. 135
अतंयत्पेन यः कश्चित्	४६९	मवि.	असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु	१९५	नार., 93. 157
असंभवे परेषुर्वा	७६१	देव.	असार्धं वा विरुद्धं वा	६०	बृहस्प., 2. 8
असंभूय सुतान् सर्वान् १ ४७, २८३		बृहस्प., 26. 38	असावहमिति ब्रुवन्	४३२	याज्ञ., 1. 26
असंविज्ञातोपसंगमनात्	४०६	गौत., 4. 13	असावहमिति ब्रूयात्	४५७	मनु., 2. 130
असंसृष्टिविभागः	२९४	गौत., 28. 28	असिं बोभयतस्तीक्ष्णम्	५८९	मनु., cf. 8. 315
असंसृष्टयपि चादद्यात्	३००	याज्ञ., 2. 139	असुतास्तु पितुः पत्न्यः	३१८	व्यास.
असंस्कृतप्रमीतानाम्	७०१	कार्णार्. (लिखि., 8)	असुगमन्याने तु	५६७	मवि.
असंस्कृतानां भूमौ	३३०	प्रचे.	असुरोऽहतं सर्वम्	७९९	देव. (उश. स्मृ. संद., 5. 18)
असंस्कृतामनतिमृष्टाम्	२५७	बोधा., 2. 2. 24	अशोमयाजित्वं च	४८७	
असंस्कृतास्तु संस्कार्याः	२६६,		अस्तेयमग्नये काष्ठम्	५९५	शङ्ख.
	३१८	याज्ञ., 2. 124	अस्थितेश्च शरीरस्य	३५०	गरुड. उ., 16. 13
असंस्कृतो निराहारः	५३०	लघुविष्णुः	अस्थिभेदेऽतिकृच्छ्रः स्यात्	६४०	बृहस्प. प्राय., 82
असगोत्रः सगोत्रो वा	३३०	आश्व. गृ. परि. AL, 20. 10	अस्थिरायां विकल्पः स्यात्	७०८	भाग., 11. 27. 14
असगोत्रमबन्धुं च	३२७	परा., 3. 43	अस्थिसंचयनं कार्यम्	३२९	संव.
असञ्छास्त्राधिगमनम्	४८९	याज्ञ., 3. 242	अस्नातस्तु पुमान्नाहः	७०४	शङ्ख., 8. 2
असतश्च सतश्चैव	२९	महामार उद्यो., 69. 11	अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते	७२९	
असत्सङ्गे विशेषेण	४१३	बृहस्प., 25. 9	अस्नत्वा नाचरेत् कर्म	७०४	दक्ष., cf. 2. 10
असत्स्वन्शेषु तद्गामौ २८७, ४०४		बोधा., 1. 5. 97	अस्पृश्यस्पर्शनाद्यच्च	५४१	स्कान्द.
असपिण्डं द्विजं प्रेतम्	६३६	मनु., 5. 101	अस्पृश्याधमदासानाम्	२१३	कात्या., 433
असपिण्डा च या मातुः	४००	मनु., 3. 5	अस्माकं चैव सर्वेषाम्	५२४	अङ्गि. उ., 3. 2
			अस्य च फलम्	१५६	मिता., 2. 60

अस्य वामस्य पलितस्य	६४६	ऋ. सं., 1. 164. 1	आकुष्ठस्ताडितो वापि	४६८	विष्णु.
अस्यां यो जायते	२५५, ३०६	वसि., 17. 17	आकुष्ठस्तु तमाक्रोशन्	९३	बृहस्प., 21. 10
अस्वतन्त्राः पितृमन्तः	२८१	शङ्ख. (cf. ABORI, vol. 8, p. 105)	आकुष्ठोऽभिहितो वापि	७५९	
अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टम्	७५५	याज्ञ., 1. 156	अक्रोशकस्तु विप्राणाम्	८९	बृहस्प., 20. 18
अस्वर्ग्यां ह्याहुतिः सा स्यात्	३२६	मनु., 5. 104	आक्षारयन् शतं दाप्यः ९०, १०९		मनु., 8. 275
अस्वामिविक्रयं दानम्	५१	बृहस्प. (कात्या., 612)	आक्षिप्तचतुरंशस्तु	५९	नार.
अस्वामिविक्रयं दानम्	१५१	व्यास.	अ. खुदष्टानि दग्धानि	७१२	भर.
अस्वाम्यं हि भवेदेषाम्	२८१	देव.	आगःसु ब्राह्मणस्यैषु	८२	मनु., 9. 241
अहं गर्भमदधाम्	२५२	ऋ. सं., 10. 183. 3	आगतः सोदपात्रस्तु	७०७	याज्ञ.
अहंपूर्विकया प्राप्तौ	५९	बृहस्प., 3. 25	आगतस्तु शरग्राही	२३९	नार., 122. 311
अहः पराकं तत्रैकम्	५१५	वसि., 23. 43	आगतस्तु शरग्राही	२३९	पिता.
अहः प्रातरहर्नक्तम्	५१५	वसि., 23. 43	आगमस्तु कृतो येन	१५९	याज्ञ., 2. 28
अहः संवत्सरादर्वाक्	३६५	वि. पु.	आगमेन विशुद्धेन	१५८	नार., 70. 85
अहतं तद्विजानीयात्	८२३		आगमेऽपि बलं नैव	१५६	याज्ञ., 2. 27
अहनि च तथा तमस्विन्याम्	७३१	कात्या. स्मृ. (स्मृ. संद.) 13. 9	आगामिभद्रनृपति	६७	याज्ञ., 1. 318
अहरहः संध्यामुपासीत	४२८		आग्नेयं मण्डलं त्वाद्यम्	२२९	पिता.
अहरहर्ब्राह्मणेभ्यः	७२२	बोधा., 2. 6. 5	आ चतुर्थाद् भवेत् सावः	३५९	मरी.
अहश्च रात्रिश्च उभे च	२२५	पिता.	आचम्य गोमयेनापि	६९९	
अहस्तु नवमादर्वाक्	३६५	वृ. वसि.	आचम्याभ्यादि सलिलम्	३२८	याज्ञ., 3. 13
अहिंसां सत्यमक्रोधम्	५२९	मनु.	आचम्यातः परं मौनी	५२८	विष्णु.
अहिंसा सत्यमस्तेयम्	२७९	याज्ञ., 1. 122	आचरेत् सदृशीं वृत्तिम्	७४६	याज्ञ., 1. 123
अहिंसास्तेयमाधुर्यं	७५८	याज्ञ., 3. 312	आचान्तः पुनराचामेत्	३७३,	याज्ञ., 1. 196
अहोरात्रं तु गायत्र्याः	५८३	आप., 5. 6	आचाममथ पिण्याकम्	५२१	यम.
अहोरात्रमनूचाने	४४८		आचामेत् द्रव्यमभ्युक्ष्य	३९५	
अहोरात्रमुपासीरन्	६५९	मनु., 11. 183	आचारादीप्तितां प्रजाम्	७५७	मनु., 4. 156
अहोरात्रोषितः क्वात्वा	५५४	परा., 6. 21	आचार्यं च प्रवक्तारम्	१६२	मनु., 4. 162
अहोरात्रोषितस्तिष्ठेत्	५६२	संव., 147	आचार्यः शिक्षयेदेनम्	१३१	नार., 144. 17
आकराः शुचयः सर्वे	३९२	बोधा., 1. 5. 50	आचार्यपत्नीं स्वधुताम्	४६७,	
आकलय्य ततः कालम्	७३०			४८१, ६०३	याज्ञ., 3. 233
आकारणे रक्षणे च	५७	व्यास.	आचार्यपुत्रशिष्यभार्याषु	४७१	वसि., 20. 15
आकालिकमनध्यायम्	४४६	मनु., 4. 103	आचार्यप्राचार्यसमवाये	४३४	आप. ध., 1. 8. 19
आकाशभूतमादध्यात्	१५७	कात्या., 520	आचार्यश्च ततो नित्यम्	४३४	ब्रह्म.
आकीर्णं मिथुकैरग्न्यैः	८६०	मनु., 6. 51	आचार्यस्तु पिता ज्येष्ठः	४७१	देव.
			आचार्यस्य च गोप्तुष्व	६०४	व्यास.
			आचार्यस्य वसेदन्ते	१३१	नार., 144. 16

आचार्याः सुहृदः इत्यादिः ७०४	आत्मशुद्धिपराणां च २१५	मिता.
आचार्यादेस्तु भार्यासु ६०३	आत्मसंस्तवनाद्यच्च ५४१	स्कान्द्र.
आचितो दशभाराः स्युः ७७	आत्मानं घातयेद्यस्तु ३६८	मनु. (अत्रिस्त., 218)
आ चोत्तमाद्रा निश्वासात् ५४५	आत्मानं चेकविंशकम् ४०८	शाता. (मनु., 3. 37)
आच्छाद्य चार्हयित्वा च ४०५	आत्मानं धर्मकृत्यं च ५७२	मनु.
आजन्मनस्तु चौलान्तम् ३६१	आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै २६०	मनु., 9. 177
आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यः १३८	आत्मीयेष्वपि न क्लायान् ६९४	मरी.
आजीवन्नानाभ्यञ्जन ४२९	आददानस्तु वै पश्चात् ६७८	दक्ष.
आशां चैव तथा पित्रोः ८१०	आददीत द्विजेभ्यस्तु ३५	धनुर्वेदः
आशाप्रशपनापत्रम् १९०	आददीताथ पद्मभागम् ४२	मनु., 8. 33
आशासंपादनीं दक्षाम् १३४	आदद्यात् पितृतीर्थेन ७८९	
आज्यं विना यथा तैलम् २६१	आ दन्तजननादूर्ध्वम् ६११	अत्रिस्त., 166
आज्यभागौ यजति ७१८	आदाय दापयेच्छ्राद्धम् २८८	बृहस्प., 26. 97
आज्येन हविषा चैव २२५	आदित्यचन्द्रावन्तिलः २२५	मिता.
आज्येनैव हि शालाग्री ५२८	आदित्यमवलोकयेत् ३७८	
अ दकं भर्तृदीनायाः २८९	आदित्यवर्णं तमसः ८७८	श्वे. उ., 3. 8
आततायिनमायान्तम् ४६९	आदित्यस्य तु यत् तोयम् २१०	
	आदित्याभिमुखं कृत्वा २४५	नार.
आततायिनमुःकृष्टम् १६१	आदित्याभिमुखं कृत्वा ८४२	मवि.
आततायिनि वोःकृष्टे १६२	आदौ च कर्मणोऽन्ते च ७१९	शीन.
आत्मकृच्छ्रं ततः कुर्यात् ५२६	आदौ तु कारणं दानम् १५९	नार.
आत्मज्ञानं तितिक्षा च ३३	आद्यन्तमागे जपदान ७७९	जैमि.
आत्मज्ञानं तितिक्षा च ३७	आद्यन्तयोस्तु शौचानाम् ६७८	देव.
आत्मज्ञे शतसाहस्रम् ८४९	अद्यमध्योत्तमान् दण्डान् ९१	व्यास. (IC, vol. 9, p. 91)
आत्मतुल्यं सुवर्णं वा ५९२	आद्यापूयैः सदा कार्या ७६९	वायु. उ , 19. 3
आत्मत्राणे वर्णसंसर्गो ४७	आद्येऽन्दे कुर्वते केचित् ४२४	
आत्मनः कामकारेण २४५	आद्यो राजभृतस्तेषाम् ८४८	शाता., AL MS., p. 28
आत्मन एवांशं तस्याः ३१७	आद्यौ तु वितथे दाप्यौ १८६	बृहस्प., 10. 78
आत्मनश्च परित्राणे ४७, ६४३	आधानं विक्रयं वापि ११५	याज्ञ., 2. 247
आत्मनस्त्यागिनां नास्ति ३७०	आधानं विक्रयो दानम् १५७	कात्या., 518
आत्मनाम गुरोर्नाम ४३३	आधाने सोमपाने च ३३२	मै. परि.
आत्मनो बान्धवाश्चैव ७०४	आधि राशो निवेद्याथ १७१	बृहस्प., cf. 10. 51
आत्मनो यदि बान्धवाम् ५५६	आधिः प्रणयेद् १७०, २८८	याज्ञ., 2. 58
आत्मन्यग्निं समारोप्य ८५९	आधिः साधारणं च यत् १४८	नार., 137. 4
आत्मपुत्रकलत्राणाम् ७७९		

आधिमेकं द्वयोर्यस्तु	१५५	कात्या., 517	आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा	५८२	मर.
आधिरन्योऽथ कर्तव्यः	१७०	नार., cf. 84. 130	आमश्राद्धे तदर्धं तु	५८१, ५८२	यम. प. त्रि.
आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तः	१५६	नार., 87. 139	आयतप्राणः सप्रणव	६४९	शङ्ख.
आधिस्तु भुज्यते तावत्	१७२	याज्ञ., 2. 90	आयसं द्वादशपल	२५०	बृहस्प., 8. 79
आधेः रवीकरणात् सिद्धिः	१५६	याज्ञ., 2. 60	आयुः प्रजां धनं विद्याम्	३४०	याज्ञ., 1. 270
आधौ प्रतिग्रहे क्रीते	६४, १५६,		आयुष्कामः शिरोलेपम्	६९९	
	१९९	याज्ञ., 2. 23	आयुष्कामो न कुर्वीत	७३३	
आनन्त्यात् कुलधर्माणाम्	३५०	गृह्य. उ., 16. 13	आयुष्कामो न गृह्णीयात्	४३३	
आनीयते बलाद्यस्तु	५९७	मवि.	आयुष्मान् भव सौम्येति	४३२	मनु., 2. 125
आनुलोम्येन कुर्वीत	६१३	प्रचे.	आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते	७३४	मनु., 2. 52
आनुलोम्येन संभूताः	२७३	मनु., 10. 5	आरब्धफलपापनाशे	५१२	मिता., 3. 216
आनृशंस्यमहिंसा च	३७	व्यास.	आरभ्य चार्तवदिनात्	४७८	बृहस्प. सं., 19
आपं चैव हलन्तानाम्	८८८	सि. कौ. अव्यय.	आरम्भकृत् सहायश्च	१०३	कात्या., 832
आपः सुराभाजनस्थाः	५७४	सुम.	आरम्भे प्रथमं दण्ड्यः	८२	कात्या., 960
आपत्काले कुटुम्भार्थे	१५२		आरम्भे सर्वकृच्छ्राणाम्	५२८	जाबा.
आपत्काले ब्राह्मणस्य	३५	गौत., 7. 1	आगमायतनग्राम	१४३	याज्ञ., 2. 154
आपत्स्वपि न देयानि	१५१	दक्ष., 3. 20	आरुह्य ब्राह्मणो मोहात्	६३२	हारी.
आपत्स्वपि हि कष्टास्तु	१४६	नार., 137. 5	आरुह्य ब्राह्मणो मोहात्	६३२	यम.
आपद्रवतः संप्रयत्नन्	६३८, ६६२	याज्ञ., 3. 41	आरूढपतितापस्यम्	२७३	
आपद्रवतस्तथा वृद्धः	११२	मनु., 9. 283	आरूढपादुको वापि	६८४	संव., 21
आपद्रवतो विना तोयम्	६२२	यम.	आर्तस्तु कुर्यात् स्वस्थः सन्	१३२	मनु., 8. 216
आपद्धर्मेषु यत् प्रोक्तम्	५२५	अङ्गि. उ., 3. 7	आर्तानां मार्गमाणानाम्	५२४	अङ्गि. उ., 7. 1
आपद्यपि च कष्टायाम्	३६९		आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी	३०	गीता., 7. 16
आपो नारा इति	२७, ८८६	मनु., 1. 10	आर्द्रवासा जले कुर्यात्	७०१	हारी.
आपो वै नरस्त्वनवः	२९	मनु., 1. 10	आर्द्रामलकमात्रास्तु	५३१	शङ्ख. (ABORI,
आपोऽशनक्रियापूर्वम्	४३०	याज्ञ.			vol. 8, p. 129)
आपोऽशनमकृत्वा तु	६२२		आर्यप्रायमनाविलम्	३८	मनु., 7. 69
आपो हि ह्य २०१, ६५५, ६९९,			आर्यवर्तमतिक्रम्य	८१०	आदित्य.
	७०९	ऋ. सं., 10. 9. 1	आर्यवर्तसमुत्पन्नः	८१०	आदित्य.
आपो हि श्रेति तिसृभिः	७०९	विष्णुधर्मो., 2. 90. 2	आर्षं कनिष्ठिकामूले	६८३, ७००	आश्व. स्मृ., 4. 51
आप्यायस्वेति च क्षीरम्	५१९	परा., 11. 32	आर्षोदाजः सुतर्क्षोऽस्त्रीन्	४०८	मनु., 3. 38
आभीरोऽम्बष्ठकन्यायाम्	२७६	मनु., 10. 15	आर्हतसौगतानां तु	१३७	कात्या., 681
आमन्त्रितस्तु यो विप्रः	१११	मत्स्य., 227. 8	आवसथ्यं तथाधानम्	४८४	गार्ग्य.
आमन्त्र्य पूजयेद् गन्धैः	२५०	पिता.	आवाहनं च देवानाम्	२२५	पिता.
आममांससुरासोम	६३२	शाता., AL MS.,	आवाहनं तु देवानाम्	२३०	पिता.
		p. 7	आवाहनं ऋचा दद्यात्	७०८	अनुष्टुप्विधानम्.

आवाहनाग्रीकरण	३४७	याज्ञ., 1. 251	आसामन्यतमां गच्छन्	४६७,
आवाहनादिकान् कृत्वा	७१८	शौन.		६०३ नार., 182. 75
आवाहनादिपूर्वं तु	२४७	पिता.	आसिद्धस्तं परासेधम्	५९ नार., 19. 49
आवाहयेत् ततो देवान्	२५०	पिता.	आसीत गुरुणा सार्धम्	४३४ मनु., 2. 204
आवाह्य तु घटे धर्मम्	२२४	पिता.	आसुरादिषु यल्लब्धम्	३०६ कात्या., 920
आविकं मार्गमौर्ध्वं च	७९३	ब्रह्माण्ड. उपो., 14. 27	आ सेतुदर्शनात् पूतः	४७६ च्यव.
आविशेत् सलिले नित्यम्	२३६	पिता.	आसेधकाल आसिद्धे	५९ नार., 20. 51
आवी वैश्यस्य	४२५	आश्व. गृ., 1. 9. 11	आसेधयेद् विवादाथी	५९ नार., 19. 47
आवृत्तानां गुरुकुलात्	६५	मनु., 7. 82	आस्वेव तु भुजिष्यासु	६११ नार., 183. 79
आवेदयति चेद्वाज्ञे	५७	याज्ञ., 2. 5	आहारं मैथुनं निद्राम्	६०८ शङ्ख.
आशितारः स्वयं कार्याः	११२	मनु.	आहार्यं वर्जयेन्नित्यम्	२३६ पिता.
आशौचं जायते नृणाम्	७२९	ब्रह्माण्ड.	आहिण्डको निपादेन	२७८ मनु., 10. 37
आशौचं शुद्धिमायाति	३६४	षड., 23	आहिताग्निरनङ्गंश्च	७३० आप. घ., 2. 9. 13
आशौचान्ते ततः सम्यक्	३४५	मरी.	आहिताग्निरुपस्थानम्	६२८ बृहस्प. प्रा., 48
आग्नीन्ते पुनः क्रिया	३४५	जाया. (कृत्य. क. शुद्धि., p. 22)	आहिताग्निर्द्विजो भुक्त्वा	५८० लिखि. (ABORI, vol. 8, p. 131)
आश्रमग्रहणे चैव	७८०	गार्ग्य.	आहिताग्निश्चेत् प्रमीयेत	४१५ हारी. (NPP, vol. 63, p. 163)
आश्रमत्वं समाश्रित्य	३२	भवि., 1. 181. 12	आहिताग्निर्द्विजाग्र्यस्य	५५१ अङ्गि.
आश्रमे वृक्षमूले वा	५४३	मनु., 11. 78	आहृतप्रपलायी च	५९ बृहस्प., 3. 10
आश्रयः शस्त्रदाता च	१०३	कात्या., 832	आहृतश्चाप्यधीयीत	४५१ याज्ञ., 1. 27
आश्रयः शस्त्रदाता च	४६८	पैठी.	आहू-स्त्ववमन्येत	५८ कात्या., 100
आश्रितस्यापि विदुषः	६०४	व्याघ्र.	आहूय श्रावयेदेकः	५२५ अङ्गि. उ., 3. 9
आश्वयुज्यां च कृष्णायाम्	७७७	ब्रह्म.	आहूयो दर्शयामीति	१८६ बृहस्प., 10. 74
आश्विनो दशमो गृह्यते	२९२	काठ. सं., 27. 5		
आपादो कार्तिकीफाल्गुनी	४४५		इको गुणवृद्धी	४७० अष्टा., 1. 1. 3
आपादो कार्तिकी माघी	७७७	ब्रह्म.	इङ्किताकारचेष्टाश्च	५४ मनु., 7. 63
आ षोडशादा द्वाविंशात्	६३८	याज्ञ., 1. 37	इच्छतः श्रद्धाधानस्य	२४४ नार.
आ संस्काराद्धरेद्भागम्	२९१	नार., 196. 27	इच्छन्ति पितरः पुत्रान्	१८०,
आसध्वमिति तान् ब्रूयात्	७६१			४८९ नार., 47. 5
आसनं यः प्रयच्छेत	८४५	स्कान्द.	इच्छया च ततो दद्यात्	६७३ परा., 1. 52
आसनाच्छयनावानात्	४७३	परा., 1७. 79	इच्छया विभजेत् सु तन्	२८२ याज्ञ., 2. 114
आसनेषु नियुञ्जीत	७६१	देव.	इच्छयैषाममेध्यानि	५८२ अङ्गि.
आ सप्तमात् रिक्यविच्छित्तिः	४०४	स्वयंभू.	इतरे कृतवन्तस्तु	८० मनु., 9. 242
आ समुद्रात्तु वै पूर्वात्	८१०	मनु., 2. 22	इतरेण निधौ लब्धे	५० याज्ञ., 2. 35
आ सहस्राब्धं त्रिगुणाम्	५९६	च. वि.	इतरेषां तु देवानाम्	२४४ नार.

इतरेषां तु वर्णानाम्	८२	उद्य.	ईशानस्तु भवेद्रक्तः	२२४	पिता.
इतरेषां पद्मनां च	६१०	जाबा.	ईशास्ते स्वधनस्य हि	१५०	नार., 201. 43
इतरेषु च क्षिप्रेषु	४०८	मनु., 3. 41	ईश्वरो नित्यकालात्मा	२८, ८८४	
इति वा इति मे मनः	६४६	ऋ. सं., 10. 119. 1	ईषद्वीतं नवं श्वेतम्	८२३	
इति संश्रुत्य गच्छेयुः	३२८	याज्ञ., 3. 12	ईषद्वीतं क्षिया धौतम्	६९६	
इत्येतद्भाषणं यत्तत्	४३२	मर.			
इत्येते द्वादशादित्याः	२२४	रिता.	उक्ता पञ्चगुणा शाके	१७४	बृहस्प., 10. 17
इदं जना उपश्रुत	६४७	ऋ. सं. खिल., 5. 8	उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये	४७९	मनु., 11. 88
इदं विष्णुर्विचक्रमे	८३०	ऋ. सं., 1. 22. 17	उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यम्	७९२	कार्णा. (अङ्गि. पू., 905)
इदं शरीरं वसुधे	८७९	विष्णु(T)., 96. 97			
इदमापः प्र बहत	७०९	ऋ. सं., 1. 23. 22	उच्छिष्टमग्नौः	५८४, ७५०	वसि., 14. 20
इदमापः प्रबहत	७०९	विष्णुधर्मो., 2. 90. 3	उच्छिष्टमन्नं दातव्यम्	७५१	व्याघ्र.
इन्दुक्षये न भुञ्जीत	५३२	वसि., 27. 21	उच्छिष्टमन्नं दासार्थम्	७५१	मनु., 10. 125
इन्दुक्षये मासि मामि	७७८	मनु., CSS, 3. 123	उच्छिष्टमितरस्त्रीणाम्	७३५	अग्नि.
इन्द्रं पूर्वे तु संस्थाप्य	२२४	पिता.	उच्छिष्टसंनिधानं तत्	७६५	अग्नि.
इन्द्रः पीतो यमः इयामः	२२४	पिता.	उच्छिष्टसंनिधौ पिण्डान्	७६६	याज्ञ., 1. 242
इन्द्रनीलनिमः शृङ्गे	८१८	मत्स्य.	उच्छीर्षिके घृतभृतम्	८३०	गरुड. उ., 24. 53
इन्द्रलोके वसेच्छ्रीमान्	७१३	नर., p. 126	उत्कृत्य वृषणी वापि	६००	अग्नि.
इन्द्रस्थानेऽभिशस्तानाम्	२१९	कात्या., 434	उत्कृष्टं चापकृष्टं च	३६	नार., 63. 58
इन्द्रस्य दक्षिणे भागे	२२४	पिता.	उत्कृष्टजातीयापहारे	५९४	
इन्द्रियाणां विचरताम्	७५९	गीता., 2. 67	उत्क्रोचजीविनो द्रव्य	१५५	याज्ञ., 1. 339
इन्द्रियाणि पराण्याहुः	८८३	गीता., 3. 42	उत्क्रम्य तु वृत्तिं यः स्यात्	१२७	नार., 169. 28
इन्द्रेणोमसूक्तानि	७६५	मत्स्य., 17. 38	उत्क्रान्तिवैतरण्यादि	३६९	घड., 79
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च	२२४	पिता.	उत्क्षेपकग्रन्थिमेदौ	१२३	याज्ञ., 2. 274
इन्धनार्थमगुष्ठाणाम्	४८८	मनु., 11. 64	उत्तमं चेति शास्त्रेषु	७९	नार., 204. 3
इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नम्	२२५	पिता.	उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः	२९, ८७७	गीता., 15. 17
इमानप्यनुयुञ्जीत	१४२	मनु., 8. 259	उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः	१८०, ४८९	नार., 47. 5
इरावती इदं विष्णुः	५१९	परा., 11. 35	उत्तमर्णानि देवर्णि	४८९	कृत्यक. व्यवहार., p. 314
इषस्य शुक्लैकादश्याम्	७२७		उत्तमश्चास्थिमेदे तु	१०१	बृहस्प., 21. 11
इष्टुं न प्रक्षिपेद् विद्वान्	२३८	नार. पिता.	उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र	१२९	नार., 145. 23
इषे कृष्णचतुर्दश्याम्	४४६	ब्रह्म.	उत्तमस्याधिकः प्रोक्तः	९२	बृहस्प., 20. 8
इष्टकाभस्मपाषाण	२२३	नार.	उत्तमेषु च सर्वेषु	२०७	कात्या., 230
इष्टिं वैश्वानरीं नित्यम्	६२८	मनु., 11. 27	उत्तमे साहसे दण्डः	८०	नार., 205. 8
इष्टिश्चाद्धे क्रतुर्वैधः	७६४	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 98)	उत्तमो वाधमो वापि	८४	याज्ञ., 2. 277
इह रतिः	८१९	वाज. सं., 8. 51	उत्तरं तत्र तज्ज्येयम्	६२	हारी. (व्यास., 1८, vol. 9, p. 70)

उत्तरायणं द्वादशी वा	८२२	मत्स्य.	उद्गर्णे हस्तपादे तु	१००	याज्ञ., 2. 216
उत्तरे नव गव्युतिः	८११	पुराण.	उद्दिश्य कुपितो हत्वा	४६९	विष्णु.
उत्तरी तु विसंवादे	१८६	बृहस्प., 10. 78	उद्धृतस्नेहविलयन	७३२	गीत., 9. 58
उत्तानं किञ्चिदुन्नम्य	८७३	याज्ञ., 3. 198	उद्धृताश्चापि शुष्यन्ति	३९०	देव.
उत्तानवक्षा न शयेत्	७४२	आश्व.	उद्धृत्य चतुरः पिण्डान्	६९४	परा. मनु. बोधा.
उत्थाय मातापितरौ	४३४	ब्रह्म.	उद्धृत्य चापि त्रीन् पिण्डान्	६९४	परा. मनु.
उत्पत्तिं प्रलयं चैव	२०	वि. पु., 6. 5. 78	उद्धृत्य चापि त्रीन् पिण्डान्	६९४	बोधा., 2. 3. 7
उत्पत्तिं प्रलयं चैव	८४९	शाता.	उद्धृत्य वै कुम्भघातम्	३९१	परा., 7. 4
उत्पत्यैवाथै स्वामित्वात्	२८०	गौत.	उद्यतानां तु पापानाम्	१६२	कात्या., 800
उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे	२६५	कात्या., 857	उद्यतासिः प्रियाधर्मी	१६४	वृ. वसि.
उत्पादकब्रह्मदात्रोः	४३५	मनु., 2. 146	उद्यत्सकन्धं सककुदम्	८१८	मत्स्य., 207. 13
उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा	२५७	मनु., 9. 175	उद्बहेत् द्विजो भार्याम्	४००	मनु., 3. 4
उत्पाद्यते गृहे यस्तु	२५८	मनु., 9. 170	उद्बहेत् द्विजो भार्याम्	४००	वि. पु., 3. 10. 24
उत्सर्जनं पौषमासे	४४५		उद्बहेत् सप्तमादूर्ध्वम्	४०१	च. वि.
उत्सादनं च गात्राणाम्	४३५	मनु., 2. 209	उद्वासावाहने न स्तः	७०८	भाग., 11. 27. 13
उत्सृज्यामि प्रवसन्	६२८	हारी.	उद्वाहे पुत्रजनने	७७२	मै. परि., p. 236
उदकं च प्रदातव्यम्	२२३	नार. पिता.	उद्बेजनकरैर्दण्डैः	४७	मनु., 8. 352
उदकं चैव दासश्च	३२३	कात्या., 882	उन्मत्तः पतितः क्लीबः	१३४	नार., 177. 37
उदकेनादुराणां तु	६८४	यम.	उन्मत्तजडबालानाम्	१९३	बृहस्प., 6. 52
उदके फल्मूलेषु	५९५	जावा.	उपगच्छेद्भूमेवम्	४२१	शौन.
उदक्यां सूतिकां शुद्राम्	४५७	शाता.	उपचारक्रिया केलिः	९३	मनु., 8. 357
उदक्यास्पृष्टसंघुष्टम्	५७३	याज्ञ., 1. 168	उपचारा भगवते	७१०	पुराणसमुच्चयः.
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा	२४२	नार.	उपच्छन्नानि चान्यानि	१४१	मनु., 8. 249
उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने	६७६	यम.	उपजिह्वातालुयाती	२४८	पिता.
उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा	२०२	नार. (कात्या., 344)	उपजीव्यद्विमाणां च	९८	याज्ञ., 2. 227
उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यात्	४७३	आप. घ., 1. 31. 1	उपतिष्ठतामक्षय्य	३४७	याज्ञ., 1. 252
उदयात् प्राक्तनी	६८७, ७३६		उपघामिश्च यः कश्चित्	१३९	मनु., 8. 193
उदयास्तमययोः	६०८	काश्य.	उपनीत्या सहैवेति	४२४	
उदरस्थे रसे तस्मिन्	४२१	शौन.	उपनीय गुरुः शिष्यम्	६५१	याज्ञ., 1. 15
उदस्तवासा उत्तिष्ठेत्	६७७	मर.	उपनीय तु यः शिष्यम्	४४१	मनु., 2. 140
उदानः कण्ठदेशस्थः	८६९	त्रिकाण्डी., 1. 1. 63	उपनीय ददद्देदम्	४४१	याज्ञ., 1. 34
उदितं ग्रहनक्षत्रम्	६२४	परा., 5. 7	उपनीय वेदमध्यापयेत्	६७५	cf. मनु., 2. 140
उदित्युच्चा वा वारुण्या	२०१	मनु., 8. 106	उपपत्तिमवस्थां च	३८८	बोधा., 1. 5. 47
उदुत्तमं वरुण पाशम्	२०१	क्र. सं., 1. 24. 15	उपपातकजातानाम्	४९८, ६४९	याज्ञ., 3. 305
उद्गर्णे तु हस्तस्य	१००	कात्या., 785	उपपातकमभ्यस्तम्	४७५	
उद्गर्णे प्रथमो दण्डः	१००	याज्ञ., 2. 215	उपपातकयुक्तोऽपि	९१	याज्ञ., 2. 210

उपपातकशुद्धिः स्यात्	४९१,	उपेयान्मध्यरात्रान्ते	७४१	आश्व. स्मृ., 5. 268
	६४२	याज्ञ., 3. 265	उपोषितं ततः क्वातम्	२४९ पिता.
उपपातकशुद्ध्यर्थम्	६४७	ष. त्रि. (संव., 212)	उपोष्य च तथा भुक्त्वा	७३९ आश्व स्मृ., 5. 172
उपपातकसंशं च	५४०	स्कान्द.	उपोष्य द्वादशाहं वा	५७१,
उपपाते दुरीर्यं स्यात्	५०१	कात्या.		५७७, ५८२ यम. (कूर्म., p. 684)
उपपापेषु पञ्चाशत्	५२३	अङ्गि. उ., 7. 7	उभयत्र दशाहानि	३५६ यम.
उपपापोद्भवं पञ्च	५०९	शाता.	उभयशिरस्कं दद्यात्	८२५ द्यूव.
उपप्लवनिमित्तं च	१८५	कात्या., 542	उभयाभ्यर्थितेनैतत्	१९१ याज्ञ., 2. 88
उपमूलं सकृल्द्वयम्	७९२		उभयोः पार्श्वयोर्दत्त्वा	८४१ ब्रह्म.
उपरुध्यादिमासीत	४६, ७२	मनु., 7. 195	उभयोः प्रतिभूमाह्वः	६३ याज्ञ., 2. 10
उपरिष्ठे शुचौ देशे	२५०	पिता.	उभयोः सप्त दातव्याः	७०७
उपवासेन चैकेन	५१५	याज्ञ., 3. 318	उभयोरप्यसौ रिक्थी २५४, २६२,	२६५ याज्ञ., 2. 127
उपवासो व्रतं होमः	४९४	परा., 6. 54		९४ मनु., 8. 377
उपविश्य तु विष्णून्त्रम्	६७९	परा.	उभावपि हि तत्रैव	९४
उपविष्टा तु वामेन	३७०	ब्रह्म.	उभे मूत्रपुरीषे तु	६७८ दक्ष.
उपवीतं देवानाम्	७०२, ७६४	तै. सं., 2. 5. 11. 1	उभे संध्ये तु कर्तव्यं	४२८ अत्रि.
उपवीतमलंकारम्	७५०	मनु., 4. 66	उभौ चार्थानुसारेण	१५८ वसि.
उपसंग्रहणं कुर्यात्	४५९		उभौ मध्वासवक्षीवौ ३७५, ५६८	महामार. उद्यो., 47. 21.
उपसर्गमृतौ चैव	३६९	परा. (बृ. परा., 8.19)		
उपसर्जनं प्रधानस्य	२९२	मनु., 9. 121	उभौ यदि व्यतीते तु	७७४ याज्ञ.
नपरकरैश्च संपूर्णम्	८४७	मत्स्य.	उभौ वा श्रोत्रियौ शतौ	१९७ बृहस्प., 5. 1
उपस्थमुदरं जिह्वा	७९	मनु., 8. 125	उरसा शिरसा दृष्ट्वा	८८०
उपस्थानं ततः कुर्यात्	४४०	याज्ञ., 3. 282	उदखले मुसले यच्च शूर्पे	४५५ तै. ब्रा., 3. 7. 6. 75
उपस्थाय ततः शीघ्रम्	५२३	अङ्गि. उ., 2. 8	उल्काविद्युत्संनिपाते	४४६
उपस्थितस्य मोक्तव्यः	१७३	याज्ञ., 2. 62	उशीरं च गुडं चैव	७१४ रत्नकोशः
उपस्थितो हि न्यायेन	५२२	अङ्गि. उ., 2. 1	उपस्युपसि यत्स्नानम्	६९५
उपसृष्टयाद्युचिस्पृष्टम्	६१७	देव.	उद्धृत्यानं समारुह्य	६३२ मनु., 11. 201
उपहन्येत वा पण्यम्	१२०	नार., 158. 6	उष्णतोया महावेगा	५११
उपाकर्मणि चोत्सर्गे	४४८	याज्ञ., 1. 144	उष्णे वर्पति शीते वा	५५६ परा., 8. 32
उपाकर्म न कुर्वन्ति	४४४			
उपाकृतित्तु पञ्चम्याम्	४४४		ऊदया कन्यया वापि	३०३ कात्या., 901
उपायनादिमारभ्य	४२८	प्रजा.	ऊदा या च सगोत्रा स्यात्	६१४
उपायैर्विधिरेषाम्	१०४	नार. TSS, 162. 16	ऊनैकादशवर्षस्य	५५० शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 126)
उपेक्षकः शक्तिमांश्च	४६८	पैट्टी.		
उपेक्षकः शक्तिमांश्चेत्	१०३		ऊरुस्थोत्तानचरणः	८७९
उपेक्षाकार्ययुक्तस्य	१०३	कात्या., 833	ऊर्जे बहन्तीः	७६६ बोधा., 2. 5. 30

ऊर्णायां पट्टवस्त्रे च	७१२		ऊर्णं देयमदेयं च	१६७	नार., 46. 1
ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नामेः	६२४	पुल.	ऊर्णं पुत्रकृतं पित्रा	१८२	बृहस्प., 10. 124
ऊर्ध्वं नामेर्यानि खानि	३७९	मनु., 5. 132	ऊर्णं पुत्रकृतं पित्रा	१८४	कात्या., 544
ऊर्ध्वं पञ्चभ्यो मासेभ्यः	८५२	वसि. cf. 9. 10	ऊर्णं पैतामहं पौत्रः	१८७	व्यास. (IC, vol. 9, p. 86)
ऊर्ध्वं पितुः पुत्राः	२८०	गौत., 28. 1	ऊर्णं वोढुः स भजते	१८१	नार., TSS, 26. 19
ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं शैयम्	४७०,		ऊर्णं सलामं संशोध्य	१७०	व्यास., (IC, vol. 9, p. 85)
५८९, ५९१	प. त्रि.		ऊर्णमात्मीयवत् पित्र्यम्	१८०	बृहस्प., 10. 114
ऊर्ध्वं प्राणा व्युत्क्रामन्ति	१०९,		ऊर्णमेवंविधं पुत्रान्	१७९	कात्या., 549
४३३	मनु., 2. 120		ऊर्णानां चानपक्रिया	४८९	याज्ञ., 3. 234
ऊर्ध्वं मासत्रयात् तस्य	१६८	कात्या., 503	ऊर्णिकः सधनो यस्तु	१७६	नार., 85. 132
ऊर्ध्वं यस्य त्रिसप्ताहात्	२४७	नार., 125. 331	ऊर्णिष्वप्रतिकुर्वत्सु	१८६	नार., 80. 119
ऊर्ध्वं वार्षिकाम्याम्	८६१	शङ्ख. (ABORI, vol. 7, p. 128)	ऊर्णी च न लभेद् बन्धम्	१७२	बृहस्प., 10. 65
ऊर्ध्वं विभागजातस्तु	२८६,		ऊर्णं च सत्यं च	६४७, ६५४,	कृ. सं., 10. 190. 1
	२९७	मनु., 9. 216		७००	
ऊर्ध्वं संवत्सरात् कुर्यात्	७७३		ऊर्णवुपेयात्	४०६, ७३९	गौत., 5. 1
ऊर्ध्वं संवत्सरात् तस्य	१६८	कात्या., 502	ऊर्णवृक्षातां तु यो भार्याम्	४०६,	
ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृ	३५४	गौत., 4. 3		६२१, ७४०	परा., 4. 15
ऊर्ध्वमाग्रहायण्याः	७७७	कात्या.	ऊर्णवृक्षाता तु या नारी	६२०	परा., 4. 14
ऊर्ध्वरेताः क्षपाशयः	८५४	वसि., 9. 5, 6	ऊर्णते ग्रीष्मादसौ युक्तः	२१६	नार., 121. 300
ऊर्ध्वरेताः क्षपाशयः	८५४		ऊर्णते महापातकिनः	५२७	
ऊर्ध्वरेताः क्षपाशयः	८५४		ऊर्णतौ तु मैथुने स्नायात्	६७९	परा.
ऊर्ध्वरेताः क्षपाशयः	८५४		ऊर्णतौ न गच्छेद्यो भार्याम्	६२०,	
ऊर्ध्वरेताः क्षपाशयः	८५४			६२८	बृहस्प. मा., 25
ऊर्ध्वरेताः क्षपाशयः	८५४		ऊर्णत्विकूपुरोहिताचार्यान्	२२४	पिता.
ऊर्ध्वरेताः क्षपाशयः	८५४		ऊर्णत्विग्यदि वृत्तो यज्ञे	११८	मनु., 8. 206
ऊर्ध्वरेताः क्षपाशयः	८५४		ऊर्णत्विर्जं यस्त्यजेद्याज्यः	११४	मनु., 8. 388
ऊर्ध्वरेताः क्षपाशयः	८५४		ऊर्णत्विजः समवेतास्तु	११७	मनु.
ऊर्ध्वरेताः क्षपाशयः	८५४		ऊर्णत्विजां दीक्षितानां च	३६८	याज्ञ., 3. 28
ऊर्ध्वरेताः क्षपाशयः	८५४		ऊर्णमैकसहस्रा गाः	५५३	मनु., 11. 127
ऊर्ध्वरेताः क्षपाशयः	८५४		ऊर्णमोऽधिको ज्येष्ठाय	३१९	गौत., 28. 14
ऊर्ध्वरेताः क्षपाशयः	८५४		ऊर्णयश्चक्रिरे धर्मम्	४६१	मनु., 2. 154
ऊर्ध्वरेताः क्षपाशयः	८५४		ऊर्णयो दीर्घसंध्यत्वात्	७५४	मनु., 4. 94
ऊर्ध्वरेताः क्षपाशयः	८५४		ऊर्णविर्दशनात्	३९९	निरुक्तम्, 2. 11
ऊर्ध्वरेताः क्षपाशयः	८५४		एकं गोमिथुनं द्वे वा	४०५	मनु., 3. 29

एक एव प्रमाणं सः	१९८	कात्या., 354	एकराशिगतौ स्याताम्	५४२	शं. गी. (विष्णुधर्मौ., 1. 60. 21)
एक एव प्रमाणं स्यात्	१९८	बृहस्प., 5. 2			
एक एव सर्वर्णः स्यात्	३१७	देव.	एकवर्णो द्विवर्णो वा	८१९	मत्स्य.
एक एव सर्वर्णस्य	२८४	देव.	एकवर्णे हते वत्से	५५८	वृ. प्रचे.
एक एवौरसः पित्र्ये	२६५	बृहस्प., 26. 70	एकवासा आर्द्रवासाः	५२९	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 128)
एक एवौरसः पित्र्ये	२६५	देव.			
एककालं चरेद् मिश्राम्	८६०	मनु., 6. 55	एकवासा न भुञ्जीत	६९७	देव.
एककालं चरेद् मैश्वरम्	५४४	यम.	एकवासाश्चरेद्भैक्षम्	५२९	गार्ग्य.
एककालं तु भुञ्जानः	६१६	शङ्ख., 17. 2	एकविंशतिरात्रं तु	५१७	ब्रह्म.
एककालं समभन्व वै	५९९	शङ्ख., 17. 2	एकविंशतिरात्रं पीत्वा	५३८	उश.
एकक्रियानिवेशेन	१५७	कात्या., 518	एकविंशतिरात्रस्तु	५२१	यम.
एकच्छायाप्रविष्टानाम्	१८७, १८८	कात्या., 538	एकविंशतिरायाच्यम्	५१६	परा.
एकजातिर्द्विजातीस्तु	८८	मनु., 8. 270	एकशफांस्तथा	७८५	याज्ञ., 1. 262
एकत्र कूलपातं तु	१४३	व्यास. (बृहस्प., 19. 23)	एकशय्यासनं पङ्क्तिः	४७३	बृहस्प. प्रा., 24
एकत्रासनशय्याभिः	४७४	बृहस्प. प्रा., 26	एकशाटी स्यात्	८६१	
एकदण्डं गृहीत्वा च	८६२		एकस्मिन् द्वयोर्वा	८८७	शङ्ख.
एकदण्डी त्रिदण्डी वा	८६२	बोधा., 2. 10. 40	एकस्मिन्नपि जीवति	७७४	निगमः
एकदेशं तु वेदस्य	४४१	मनु., 2. 141	एकस्मिन्नेव वा दक्षिणम्	२८४	हारी.
एकदेशमुपाध्यायः	४४१	याज्ञ., 1. 35	एकस्मिन् वाप्यशक्तश्चेत्	७१९	व्यास.
एकपर्यङ्कशयनी	३७५	cf. महामार. उद्यो., 47. 28	एकस्य बहुभिः सार्धम्	६५	बृहस्प., 1. 135
एकपादं चरेद्द्रोणे	५५८	आप.	एकस्यापि सुते जाते	२६९	बृहस्प., 26. 79
एकपिण्डस्वधानाम्	४०३	स्वयंभूः	एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म	१५०	बृहस्प., 26. 2
एकमक्तादीनां च	५१५	शङ्खलि.	एका चेत् पुत्रिणी तासाम्	२६९	बृहस्प., 26. 80
एकमक्तेन नक्तेन	५१५	याज्ञ., 3. 318	एका चेद्बहुभिः काचित्	५५९	आप.
एकमातृप्रसूतानाम्	४८६	गार्ग्य. (शाता., AL MS., p. 9)	एकादशरात्रं पीत्वा	५३८	उश.
एकमेव समुद्दिष्टम्	८६२		एकादशविधः साक्षी	१९८	नार., 91. 149
एकया बापि केतकया	७१४	तत्त्वसागरः	एकादशाहं प्रेतस्य	८१७	गरुड. उ., 3. 7
एकरात्रं वसेद् ग्रामे	८६१	कण्व.	एकादशी समासाद्य	७३१	
एकरात्रं हि निवसन्	६७२	विष्णु(T)., 67. 34	एकादशी महापुण्या	५४१	स्कान्द.
एकरात्रोपवासः	५७६, ५७७	सुम.	एकादशेऽपि वा मासि	३४८	मवि.
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः	५२१	याज्ञ., 3. 321	एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धम्	३४५	
एकरात्रोपवासश्च तप्त	५१७	याज्ञ., 3. 317	एका माध्वी च पैष्टी च	३७५	यम.
एकरात्रोपवासापः	३९०	देव.	एकारामः परिव्रज्य	८६१	याज्ञ., 3. 58
			एका लित्रे करे सव्ये	६७९	शाता.
			एकाहं क्षपणं कृत्वा	६२२	यम.
			एकाहमेकमकाशी	५१५	परा., 8. 37

एकाहस्तु सपिण्डानाम्	३६६	मरी.	एतदेव ग्रन्थस्य	५२०	शङ्ख. (ABORI,
एकाहारः सदा कार्यः	४१५	प्रचे.			vol. 8, p. 128)
एके गोदानादि	४२९	गौत., 2. 15	एतदेव व्रतं कार्यम्	६०३	शङ्ख. मनु.
एकेनैव तु कार्याणि	३२८	उश.	एतदेव व्रतं कुर्यात्	६२१	शङ्ख. (ABORI,
एके मुख्यान्त्यकेष्वलः	२८३	त्रिकाण्डो., 3. 3. 16			vol. 8, p. 119)
एकैकं कारयेत् कर्म	४४	मनु., 7. 138	एतेदेव व्रतं कुर्युः	४९१	मनु., 11. 117
एकैकं प्रासमश्रीयात्	५१७	यम.	एतदेव व्रतं स्तेनः	५९२	व्यास.
एकैकं वर्षयेत् पिण्डम्	५३२	वसि., 27. 21	एतदेव शान्त्युदकम्	६४०	गौत., 20. 16
एकैकमुपवेशयेत्	३४५	आश्व. गृ., cf. 4 7. 2	एतदः पितरः	७६३	
एकैकमेकैकस्य	७६१	आश्व. गृ., 4. 7. 2	एतद्व्रतं चरेत् सार्धम्	६०५	व्यास.
एकैव हि भवेद्भार्या	३१५	महामार. अनु., 82. 52	एतन्मैथुनमष्टाङ्गम्	४६६	ब्रह्म. वै., 2. 19. 27
एकोदरे जीवति तु	३०२	बृ. मनु.	एतया निषादस्यपतिम्	६६१	मै. सं., 2. 2. 4
एको देवः सर्वभूता	३१	cf. श्वे. उ., 6. 11	एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ	८७५	यम.
एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धम्	३४६	शाता.	एता गत्वा स्त्रियो मोहात्	४६७	संव. स्मृ. संद., 159
एकोद्दिष्टं देवहीनम्	३४७	याज्ञ., 1. 251	एतानाकलितान् विद्यात्	४४६	मनु., 4. 105
एकोद्दिष्टविधानेन	३२७	प्रचे.	एतानार्यस्य विवाहान्	२७३	बोध.
एकोद्दिष्टविधानेन	३४६	बृह. श्रा., 135	एतानि पञ्च रत्नानि	८२३	
एकोद्दिष्टविधानेन	७८७	परा.	एतानि वै दश यज्ञायुधानि	३८३	तै. सं., 1. 6. 8. 3
एकोद्दिष्टे सपिण्डे च	३४७		एतान्येव तथा पेयानि	५२१	यम.
एकोऽपि स्थावरे कुर्यात्	१५२		एतान्येव समस्तानि	५२२	यम.
एको वा	८५२	आप. ध., 2. 22. 9	एतामिथैव होतव्यम्	५१९	परा., 11. 37
एको ह्यनीशः सर्वत्र	१४९	व्यास. (IC, vol. 9, p. 97)	एतावदेव साध्वीनाम्	२८९	बृहस्प., 26. 85
एको ह्यनीशः सर्वत्र	१४९	बृहस्प., 14. 8	एतासां देवतानां तु	२२५	पिता.
एतच्चान्द्रायणं नाम	५३२	वसि., cf. 23. 47	एतासु गमनं कृत्वा	६१०	आप.
एतच्छौचं गृहस्थानाम्	५५०	मनु., 5. 137	एतासु ब्राह्मणो गत्वा	६०९	संव., cf. 152
एतज्ज्ञात्वा विमुच्यन्ते	८७५	यम.	एतास्तु मोहितो गत्वा	४६५	परा., 10. 5
एतकष्टतरं विद्यात्	४८	मनु., 7. 50	एते कर्मकरा ज्ञेयाः	१२८	नार., 141. 13
एतत्ते तत ये च	३४७, ३४८	आश्व. धौ., 2. 6. 15	एते च शपथाः प्रोक्ताः	२०७	बृहस्प., 8. 34
एतत् पिपीलिकामध्यम्	५३२	वसि.	एते तु शपथाः प्रोक्ताः	२०९	बृहस्प., 8. 34
एतत् पूर्वापरकाल	१५७	मिता., 2. 27	एतेनात्मोपजीविनः	४४	गौत., 10. 31
एतत् शादकौशिकम्	४००, ५८७	गर्भो. निषत्	एतेनैव प्रकारेण	८०	नार., 204. 5
एतत् सर्वं पितापुत्रैः	३२२	कात्या., 866	एते महापातकिनः	४६९	याज्ञ., 3. 227
एतत् सर्वं प्रदातव्यम्	१८५	कात्या., 543	एते शूद्रेषु भोज्यान्नाः	६६४	परा., 11. 22
एतत् सोमायनं नाम	५३४	मार्क.	एतेषां च स्त्रियो गत्वा	६३३	यम.
एतदेव चण्डालपुत्रित	५८४	वसि., 20. 17	एतेषां दर्शने जाते	६९१	नार.
			एतेषां दर्शनं भेदम्	६९०	

एतेषां मक्षणं कृत्वा	५७८	यम.	एवं प्रयत्नं कुर्वीत	६८	मनु., 7. 220
एतेषामप्यलामे तु	४२६	यम.	एवं विचारयन् राजा	२०८	कात्या., 421
एतेषामाचाराणाम्	६३९	ऋतु.	एवंविध राजकृतम्	६८	व्यास.
एतेषामुदकं पीत्वा	५६९	आप., 9. 6	एवंविधानि काष्ठानि	२२१	नार., 115. 265
एतेषामेव सर्वेषाम्	६३५	यम.	एवंविधानि काष्ठानि	२२१	पिता.
एतेषु ख्यापयन्नेनः	५४४	परा., 12. 69	एवं विधायोपलिप्य	२५०	पिता.
एतेष्वन्यतमोपायम्	३६७	शिवपु. वायुसं. उ., 29. 208	एवंविधो वृषो मोक्ष्यः	८१९	मत्स्य.
एतेष्वेवाभिधोगेषु	२१२	कात्या., 429	एवंवृत्तस्य नृपतेः	७२	विष्णु(T)., 3. 97
एते साधारणा मासाः	२१६	पिता.	एवं व्याधितपतित	११८	शङ्ख. (ABORI, vol 8, p. 109)
एते हि कथिता लोके	१६४	मत्स्य., 227. 119	एवं समासतः प्रोक्तम्	२५१	पिता.
एतैरुद्धृत्य होतव्यम्	५१९	परा., 11. 36	एवं सुतेजसं चाश्वम्	८४२	गरुड.
एतैरेव द्रव्यैः समस्तैः	५१७	मिता., 3. 317	एवं सोमायनम्	५३४	हारी.
एतैरेव वियुक्तानाम्	२१२	कात्या., 430	एवमशुचि शुक्लं यत्	६५८	बोध, 2. 1. 50
एतेर्लिङ्गैर्नयेत् सीमाम्	१४१	मनु., 8. 252	एवमाह्वानितं गन्ध	३४६	कात्या.
एतो न्विन्द्रं स्तवाम	६४६, ६५४, ६५५	ऋ. सं., 8. 95. 7	एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गम्	२४१	याज्ञ., 2. 111
एधोदकं मूलफलम्	६६२	मनु., 4. 247	एवमुद्गाहयेत् कन्याम्	४०१	च. वि.
एधोदकयवसक्तु	६६२	वसि., 14. 12	एवमेनः शम याति	६५९	याज्ञ., 1. 13
एनः संश्रावयित्वा तु	२४५	नार.	एवमेव करिष्यावः	२७०	कालि., 92. 16
एनस्विभिरनिर्णिकैः	६१६	मनु., 11. 189	एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणि	१२२	याज्ञ., 2. 203
एभिः संसर्गमायाति ४७२, ४७४		संव., 126	एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षा	१४३	याज्ञ., 2. 154
एभिश्च व्यवहर्ता यः ८३, ११६		याज्ञ., 2. 240	एष एव विधिर्दृष्टः	१३९	नार., 132. 14
एलावज्जकर्पूर	६८४	आप. AL, 2. 66	एष चान्द्रायणो मासः	५३२	गौत., 27. 16
एवं कदमलभूयिष्ठा	३९६	देव.	एष दोषश्च शुद्धिश्च	६०२	कात्या.
एवं कारयिता राजा	२२८	पिता.	एष मेत्रकृतः कृच्छ्रः	५२२	यम.
एवं क्रोशः प्रदातव्यः	२१०	पिता.	एष वोऽभिहितो धर्मः	८५९	मनु., 6. 97
एवं चतुर्विधा ज्ञेयाः ३७४, ३७६		हारी. सं., 1. 19. 1	एषां तु ब्राह्मणो भुवत्वा	५७२	यम.
एवं ते गर्भं दधामि	२५२	बृ. उ., 6. 4. 22	एषां त्रिरात्रमन्यासात्	५२१	याज्ञ., 3. 322
एवं तैः समनुशातः	५२४	अङ्गि. उ., 3. 5	एषां मूत्रपुरीषाणि	५८२	अङ्गि.
एवं दण्डादिकैर्युक्तम्	४३६	बृहस्प. ऋ., 222	एषामन्यतमं प्रेतम्	६३६	परा.
एवं दोषश्च शुद्धिश्च	४६६	कात्या.	एषामन्यतमामावे	१७७, २०६	याज्ञ., 2. 22
एवं नारीकुमारीणाम्	५२७	परा., 9. 55	एषामपतिताभ्योन्य	११४	याज्ञ., 2. 237
एवं निष्कप्रमाणं तु	७६	व्यास.	एषामलामे कार्पास	७१३	भर.
एवं परंपराशने	१४२	बृहस्प., 19. 22	एषामसंभवे कुर्यात् ४०१, ६७०		याज्ञ., 1. 126
एवं पृष्ठे स यद् ब्रूयात्	५८	कात्या., 87	एषा संख्या निकृष्टानाम्	२१०,	
				२११	बृहस्प., 8. 48

एषु भाष्यं न कुर्वीत	७८६	गार्ग्य.	और्णिकौशेयकृतपाः	३८४	देव.
एष्टव्या बहवः पुत्राः	८१५	ब्रह्म., 220. 32	औषधं लवणं चैव	५५९	व्यास.
एष्टोहि भगवन् धर्मं २२४, २४९		पिता.	औष्टं गव्यं तथा भुक्त्वा	५७०, ५७७	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 124)
ऐन्दवं च पराकस्य	६१३	च. वि.	औष्टमेकशफं ह्यैणम् ७१४, ५८०		याज्ञ., 1. 170
ऐन्दवेन मृगारेष्टया	६३४	च. वि.			
ऐन्द्र्यां तु प्रथमायां तु	७६९	ब्रह्म.	कंधराबाहुसवध्रां च	१०२	याज्ञ., 2. 220
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य	२०	वि. पु., 6. 5. 74	कक्षच्छेदे तुलामङ्गे	२२८	नार., 118. 284
			कच्छिद्वाही न	६३७	
ओं कल्पयत	७५६		कञ्चुकं न परीदध्यात्	४१५	स्कान्द., 4. 4. 103
ओंकारं च पुनः कृत्वा	४५०	यम.	कटकानि च देयानि	२२२	नार. पिता.
ओंकारं प्रथमं कृत्वा	४५०	यम.	कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः	३९०	त्रिकाण्डी., 2. 3. 5
ओंपूर्वा व्याहृतयः	६५०	आश्व. ग., 3. 5. 12	कटाक्षावेक्षणं हास्यम्	९३	व्यास. (JC, vol. 9, p. 94)
ओजः शरीरे संख्यातम्	८६९				
ओमापो ज्योती रसः	६४९	तै. आ., 10. 27. 1	कटोदकक्रियां कृत्वा	६३६	परा.
ओमिति ब्रह्म	८८१	तै. उ., 1. 8	कट्यां कृताश्चो निर्वास्यः	८८	मनु., 8. 281
ओपधीमेन्द्रयोगांश्च	२४३	पिता.	कणान् वा भक्षयेदब्दम्	५६८	भवि.
			कणान् वा भक्षयेदब्दम्	५६५	मनु., 11, 92
औदुम्बरः क्षत्रियस्य	४२६	शौन. (आश्व. ग., 1. 19. 13)	कण्टकारिकया शोकम्	७१३	पुष्पसारः
औपनायनिकः कालः	४२६	व्यास.	कण्ठोऽक्षमालामासज्ज्य	१२२	नार., 214. 6
औपासने तु होतव्यम्	६६९	वसि.	कथंचिद् ब्राह्मणीं गच्छेत्	६०६	सेव., 167
औपासनेनाहिताग्निम्	४१५	भर. (आप. पितृ., 4. 2. 9)	कथं नु खलु पुत्रिका	३५४	बोधा.
			कदम्बं बिल्वपत्रं च	७९०	
औपासनो दशपूर्णमासौ	७५०	बोधा., 1. 3. 6	कदली लवली धात्री	८२८	पद्म.
औरघ्निको माहिषिकः	८०४	मनु., 3. 166	कदाचिदपि नाध्येयम्	४४७	
औरसः क्षेत्रजः पुत्रिका	२६३	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 108)	कनकं कुलिशं नीलम्	८२३	
			कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूलम्	६८१	आश्व. स्मृ., 4. 28
औरसः पुत्रिकाबीजं	२६२	देव.	कन्दः सैन्धवसामुद्रे	८२७	पद्म.
औरसाः क्षेत्रजास्तेषाम्	२६७, ६५९	याज्ञ., 2. 141	कन्यकानां त्वदत्तानाम्	३१८	काल्या., 858
			कन्यां समुद्रहेदेयाम् ६१८, ६५९		याज्ञ., 3. 261
औरसा अपि नैतैऽश्वम्	२६६	नार., 195. 21	कान्यादूषी सोमविक्रयी	४९०	हारी. (NPP, vol. 63, p. 180)
औरसे पुनरुत्पन्ने	२६४	देव.	कन्यादोषाश्च ये पूर्वे	१३४	नार., 177. 37
औरसो धर्मपत्नीजः	२५३, २५४	याज्ञ., 2. 128	कन्याप्रदानमभ्यर्च्य	४०६	मनु., 3. 30
			कन्यायाश्च पितृद्रव्यम्	३१८	देव.
औरसो विमज्जन् दूष्यम्	२६४	मनु., 9. 164	कन्यायाश्च पितृद्रव्यात्	२९१	देव.

कन्यायास्तद्वनं सर्वम् १४८, ३०३	व्यास., (IC, vol. 9, p. 98)	कर्तव्यो मध्यमो दण्डः १०१	बृहस्प., 21. 12
कन्यावैवाहिकं चैव १८५	कात्या., 543	कर्ता ममेदं कर्मेति १४६	नार., 138. 10
कन्यासंवृषणं चैव ४९०	याज्ञ., 3. 238	कर्तुः शरीरसंस्थाश्च २४३	पिता.
कन्याहरणमस्तेयम् ५९५	शङ्ख.	कर्तुः समपदं कार्यम् २२९	पिता.
कपाटबीजसंयुक्ताम् २२८	पिता.	कर्पूरं चन्दनं दर्पम् ८२३	गरुड.
कपालं दक्षिणे पाणौ ५४५		कर्मेजा हि नृणां रोगाः ५१२	शाता.
कपित्थं लाज्जली ७१३		कर्मण्यभिप्रवृत्ते च २०१	महामार.
कपित्थविल्वामलक ८३६	वृ. परा., 10. 30	कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः ८०७	याज्ञ., 1. 221
कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च ८८४	भगवान्	कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य १३२	नार., 151. 5
कपिला चेत् तारयति ८४१	याज्ञ., 1. 205	कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तम् ७६०	विश्व. (cf. भवि. 1. 183. 6)
कपिलायां तु दुग्धायाम् ५२२	यम.	कर्माण्यारभते सोम ८५३	आप. घ., 2. 22. 7
कपिला सर्वपापघ्नी ८४०	ब्रह्म.	कर्मारम्भं तु यः कृत्वा १३२	नार. (कात्या., 657)
कपोतवङ्गा चाथार्क ५२२	निघण्टु.	कर्षणकरणार्थं चोप ४८८	वसि., 19. 12
कया नश्चित्र आ भुवत् ६५६	ऋ. सं., 4. 31. 1	कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा ७७६	कात्या. स्मृ., 24. 14
करञ्जं चापि चिञ्चं च ७१५		कलयति जगदेषः ३३६	
करणवदशन्दम् ६५२	cf. हरदत्त on आप. परि. सू., 8	कलहापहृतं देयम् १०४	याज्ञ., 2. 221
करतालत्रये दत्ते २३८	नार. पिता.	कलहे साहसे चैव ६४	नार., cf. 210. 8
करवीरकपुष्पेण ७१४		कलायकङ्कुनीवाराः ८२७	पञ्च.
कराग्रं यो न धुनुयात् २४८	पिता.	कलौ यच्छन्ति ये विष्णोः ७१२	विष्णुधर्मो.
करिभ्रमकृते चैव ७४२	वि. पु.	कल्याणमेव कुर्वीत ३६७	शिवपु. वायुसं. उ., 29. 211
करीन्द्रजोमृतवराह ३८१	रत्नपरीक्षा, p. 30	कश्चित् क्षिपति रश्मिः ३२९	ब्रह्म.
करीमिष्टकाङ्गार १४१	मनु., 8. 250	कश्मलाशुचिसंशयं ३९१	देव.
करे कर्पटके चैव ७३२, ७९१	शाता.	कांस्यजं दोहनं पृष्ठ ८४०	देव.
कर्तु विमृदितबीहेः २३४	याज्ञ., 2. 103	कांस्यपात्रप्रदानेन . ८४३	स्कान्द.
कर्कं गतेऽर्के हि सुगः ३३४	सिद्धान्तः	कांस्यायस्ताम्ररैरशानि ३८२	ब्रह्माण्ड.
कर्णनासाकरच्छेदे १०१	बृहस्प., 21. 12	कांस्यायस्ताम्रसीसान्.म् ५९४,	
कर्णनासादिभिर्हीनाः ६९१	नार.	५९६	जाबा.
कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ ४४६	मनु., 4. 102	कांस्योपदोहां राजेन्द्र ८२५	मत्स्य., 205. 2
कर्णौ तत्र पिघातव्यौ ४३४	मनु., 2. 200	काकं च सायुधं शुद्रम् ६४९	
कर्णौष्ठप्राणपादाक्षि १०२	कात्या., 781	काकं वा चक्रवाकं वा ५७६	शङ्ख., cf. 17. 24
कर्तव्यं स्वमशृङ्गं तत् ८२२	मत्स्य., 206. 6	काकश्चाद्यवलीढं तु ३८८	परा., 6. 71
कर्तव्यः पावनः सम्यक् ५२९	वसि.	काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः ७४	नार., 229. 54
कर्तव्यमानुपूर्व्येण ७३५	ब्रह्म.	काकिन्यो वर्धकाश्चैव १२१	
कर्तव्या सर्वतोत्तरा ८३५	देवी.	काकोच्छिष्टं गवाघ्रातम् ५८१	शङ्ख., 17. 46

काको भूत्वा चिरं देवि	३७६	उमामहेश्वरसंवादः	कायमग्राहलीषु च	६८३	आश्व. स्मृ., 4. 51
काकोरूककुक्कुट	४४८	गौत.	कायाविरोधिनी शश्वत्	१६७	नार., 76. 104
काणं वाप्ययथा खञ्जम्	९०	मनु., 8. 274	कायिका कर्मसंयुक्ता	१६८	बृहस्प., 10. 10
काणखोरकूटपण्डाः	३१९	गौत., 28. 6	कायिका कालिका चैव	१६७	नार., 75. 102
काणाः कुञ्जाश्च षण्ढाश्च	८०४	यम.	कायिका कालिका चैव	१६८	बृहस्प., 10. 9
कानीनः कन्यकाजातः	२५७	याज्ञ., 2. 129	कारणं भुक्तिरेवैका	१५९	नार.
कानीनश्च सहोदश्च	२५३	मनु., 9. 160	कारयेत् स्वजनैस्तानि	२१३	भृगु. (कात्या., 432)
कानीनश्च सहोदश्च	२६५	बृहस्प., 26. 73	कारयेदायसं पात्रम्	२४८	पिता.
कानीनश्च सहोदश्च	२६५	देव.	कारयेद्दासकर्माणि	१२९	कात्या., 718
कान्तरागास्तु दशकम्	१६८	याज्ञ., 2. 38	कारयेन्मण्डलान्यष्टौ	२२९	पिता.
कापालिकान्नभोक्तृणाम्	६०९	उश. (लघुयम., 29)	कारावरो निपादात्तु	२७८	मनु., 10. 36
कापिलादिघृतं चैव	७१५		कारिता च शिखावृद्धिः	१६८	बृहस्प., 10. 9
कामं भर्तुरनुज्ञया	४१७	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 112)	कारुकान् शिल्पिनश्चैव	४४	मनु., 7. 138
कामं वा तदनुज्ञातः	७७४	मनु., 3. 222	कार्तिकीफाल्गुन्यापादौ	४४५	गौत., 16. 37
कामक्रोधारवतन्त्रार्तं १५१, १५२		कात्या., 647	कार्तिकयामाश्वयुज्यां वा	८१७	मत्स्य.
कामतश्च यदा हन्यात्	५४७	भवि.	कार्पासं चोपवीतम्	४२५	पेठी.
कामतस्तु कृतं यत् स्यात्	५९१	शाता. ALMS. p. 2	कार्पासं ब्राह्मणस्य	४२५	वसि.
कामतो द्विगुणं प्रोक्तम्	४७६,		कार्पासं वा सर्वेषाम्	४२५	गौत., 1. 20
	५६६	व्यास.	कार्यं तु साधयेद्यो वै	८३	कात्या., 954
कामतोऽपि च धीरत्वम्	५४७	भवि.	कार्यः कृतानुरूपस्तु	१०१	बृहस्प., 21. 9
कामतोऽपि चरेद्द्वार	१६२	भवि.	कार्यः परीक्षकैर्नित्यम्	२२२	नार. पिता.
कामतो मद्यपानं तु	५६८	भवि.	कार्यगौरवमासाद्य	१९७	नार., 101. 188
काममनाद्ये	७६२	आश्व. गृ., 4. 7. 3	कार्यातिपातव्यसनि	५८	कात्या., 96
काममपतितमश्रोत्रियम्	११४	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 109)	कार्येष्वधिकृतो यः स्यात्	१९८	नार., TSS, 57. 129
कामयेत् तत्र सा दण्ड्या	८७	बृहस्प., 24. 16	कार्यौ द्वितीयापराधे	१२३	याज्ञ., 2. 274
कामाच्चेदपतितं याज्यम्	११४	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 109)	कार्पापणं भवेद् दण्ड्यः	७८	मनु., 8. 336
कामादपि हि राजन्यः ३७४, ३७५,			कार्पापणस्तु विज्ञेयः	७७	मनु., 8. 136
	५६८	बृ. याज्ञ.	कार्पापणानां सा दिव्ये ७५, २११		बृहस्प., 8. 28
कामाद्दशगुणं पूर्वम्	१५४	मनु., 1. 121	कार्पापणोऽण्डिका ज्ञेया ७५, ७७		कात्या., 494
कामावकीर्णं इत्याभ्याम्	४४०	याज्ञ., 3. 281	कार्पापणो दक्षिणस्याम्	७७	कात्या. (नार., 229. 57)
काम्यानि चैव श्राद्धानि	७८१	कूर्म., 593	कार्णायसमलंकारः	२७८	मनु., 10. 52
काम्ये नित्ये विशेषेण	७०१	व्याघ्र.	कालः प्रमाणं दानं च	१५९	कात्या., 320
कायत्रैदशिकाभ्यां वा	६८४	भर.	कालकूटमल्लं च	२४१	नार., 123. 321
			कालजं तु राजसंज्ञम्	४७९	बृहस्प. स., 20
			कालतः पूजितौ मासौ	७८६	देव.

कालदुष्टं तु विशेष्यम्	७३७	मवि., 1. 186. 23	कुतर्प योगपट्टं वा	६९६	याज्ञ.
कालदेशविरोधे तु	२१४	कात्या., 436	कुनस्त्री दयावदन्तकः	५१३	याज्ञ., 1. 222
कालाङ्कैः स्वयं शीर्णैः	८५७	मनु., 6. 21	कुन्तापं वालखिल्यांश्च	६४७	यम.
कालशाकं महाशाकम्	७९६	वायु.	कुबेरस्तु सुवर्णामः	२२४	पिता.
कालायसं विशेषण	७९४	आदित्य.	कुञ्जान्धवन्ध्याग्रधिरैः	६९०	
काले कार्यार्थिनं पृच्छेत्	५८	कात्या., 86	कुमारीगमने विप्रः	६०४	परा.
काले कालकृतोनश्येत् १७०, २८८		याज्ञ., 2. 58	कुमारी पाण्डुराम्बरा	६९०	
काले तु विधिना वेयम्	१७९	कात्या., 552	कुम्भो द्रोणद्वयं शयः	८४	
काले त्वाधाय कर्माणि	६२७	काष्णा.	कुरुने दानहरणे	१४३	व्यास.
कालेऽन्यस्मिन् सुशीतले	२१६	नार , 121. 300	कुरुविस्तस्तु तत्पले	७५	त्रिकाण्डी., 2. 9. 86
कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म	१३२	नार., TSS, 102. 7	कुर्याच्चेत् प्रतिभूर्वादम्	१८९	पिता.
काले प्रतीते प्रतिभूः	१८६	कात्या , 533	कुर्याच्छुश्रूषोः पाद	४११	याज्ञ., 1. 83
काले वाप्यथवाकाले	७२४	मनु., ३. 105	कुर्यातामिनरे कुर्युः	७७६	जात .
काव्यादीना कवीनां च	४२३	स्कान्द.	कुर्यात् पञ्चकरादूर्ध्वम्	८३५	गर्ग.
काषायवस्त्रः साक्षाच्च	६९५	गोभि.	कुर्यात् प्रत्यभियोग च	६४	याज्ञ., 2. 10
कापायी मुण्डस्त्रिदण्डी	८६२	देव.	कुर्यान् प्रत्यान्दिनात्	३५२	गीत.
काष्ठलोष्टाश्मभिर्गावः	५५८	यम., 48	कुर्यादध्ययने योगम्	४३०	मनु , 2. 191
काष्ठादिना ताडयित्वा	६४०	बृहस्प. प्रा., 82	कुर्यादनशनं विप्रः ४७५, ६१७		कर्म , 678
काष्ठे सातपनं कुर्यात्	५५८	यम., 49	कुर्यादागधनं विष्णोः	७१६	शौन.
किं कार्यं का च ते पीडा	५८	कात्या., 86	कुर्यादिष्टिं पावमानीम्	६२८	मरी.
किञ्चिदभ्युदिते रवी	६९५		कुर्याद् द्वादश गण्डूपान्	६८०	आश्व. स्मृ., 4 43
किञ्चिदूनं प्रदप्यः स्यात्	१३९	व्यास. (IC, vol. 9, p. 87)	कुर्युः सातपनं कृच्छ्रम्	५८२	अङ्गि.
किं ते कार्यं वदास्माभिः	५२४	अङ्गि. उ , 2. 10	कुर्युरर्थं यथापण्यम्	४३	मनु , 8. 398
किमेतयोर्भलीयः स्यात्	१५७	वसि.	कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा	१४२	कात्या., 750
कीर्तयेः पतितां संशाम्	३७०	ब्रह्म.	कुर्युर्यथाहृतः कर्म	११७	मनु.
कीर्तिते यदि भेदः स्यात्	१४३	कात्या., 741	कुर्युर्यथैष्टं तत् सर्वम्	१४९,	
कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा	५३१	परा., 10. 3	कुर्वीत कर्णमात्रं तु	३२५	नार., 201. 43
कुक्कुटाण्डप्रमाणस्तु	५१६	आप.	कुर्वीत जीवनं येन	३३६	नार.
कुटिलोन्मत्तचौराश्च	४८६	कात्या. स्मृ., 6 6	कुर्वीत सह पिण्डताम्	३४८	कात्या., 855
कुटुम्बं विभ्रयाद् भ्रातुः	३२३	नार., 191. 10	कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने	४१४	
कुटुम्बमरणाद् द्रव्यम्	१४६	नार., 137. 6	कुलान्यकुलतां यान्ति	४०४	व्यास., 4. 36
कुटुम्बार्थमशक्तेन	१८५	कात्या., 542	कुलायनं विरोधश्च	१३८	बृहस्प., 17. 12
कुटुम्बार्थं कृतं च	१८४	विष्णु(T)., 6. 39	कुलयाक्षणकाः भादे	७९३	
कुटुम्बिनोऽयं कायस्थान्	६७	व्यास. (IC, vol. 9, p. 72)	कुल्याः कुलविवादेशु	१९८	नार., 92. 152
			कुशमूलविपकेन	५७४	यम.

कुशाः शाकं पयो मस्याः	६६२	याज्ञ., 1. 214	कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत	५१७	यम.
कुशाग्रैस्तपयेद् देवान्	७०२		कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वादी	५६८	मवि.
कुशामावे तु काशाः स्युः	७८९		कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा वे	५६६	मवि.
कुशास्तीर्णं समास्तीर्य	८२२	मत्स्य.	कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ विहितौ	५६६	मवि.
कुशोदकं सप्तमे च	५२०	ब्रह्म.	कृच्छ्राब्दमाचरेज्जानात्	६०९	यम., 29
कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं	२१६	पिता.	कृच्छ्रे द्वयोः परिवेद्य	६३०	यम.
कुसीदष्टदिदिगुणम्	१७३	मनु., 8. 151	कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव	६३५	
कुसुम्भं राजसर्षपम्	७९३		कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते	६४०	यज्ञा., 3. 292
कुसुम्भकुङ्कुमानां च	३८४	शङ्ख., 16. 11	कृच्छ्रो मासद्वयं चत्	६२६	संग्रहकारः.
कुसुम्भकुङ्कुमै रक्तम्	३८४	शङ्ख.	कृच्छ्रो वारुण उच्यते	५१८	ब्रह्म.
कुसुम्भनालिकाशाकम्	७३३	उश.	कृष्णप्राजः	७६२	काठ. सं., 16. 15
कुहकः प्रत्यवसितः	१९६	नार., 100. 185	कृतं यत्रैकदिवसे	१५७	वसि.
कुहकादिभयाद्राजा	२४३	पिता.	कृतं वा यदृणं कृच्छ्रे	१८२	नार., 50. 11
कूटलेख्यं तु तत् प्राहुः	१९२	बृहस्प., 6. 31	कृतः पञ्चविधस्तेषाम्	१९८	नार., 91. 149
कूटशासनकर्तृश्च	८३	मनु., 9. 232	कृतकाकृतयोर्मध्ये	१८	वि. पु., 2. 7. 20
कूटतः श्वं तु कुर्वाणान्	८३, १५४	मनु., 8. 123	कृतकालोपनेयश्च	१६९	नार., 83. 124
कूटस्वर्णव्यवहारी	९७, ११६	याज्ञ., 2. 297	कृतशार्द्रोहिमेधा वि	४४३	याज्ञ., 1. 28
कूटाक्षदेविनः पापान्	१२२	नार., 214. 6	कृतदारो गृहे ज्येष्ठः	६२७	काष्ठा.
कूपं वृत्तायतं प्राज्ञः	८३५	गर्ग.	कृतभूमौ तु भुङ्जीत	७३२	आप.
कूपः पादविहीनश्च	८३५	देवीपु.	कृतमस्वामिना यच्च	१९३	कात्या., 270
कूपः प्रवृत्तपानीयः	८३५	विष्णुधर्मो., 3.296.7	कृतवापो वा निवसेत्	५४३	मनु., 11. 78
कूपकृत् स्वर्गमासाद्य	८३५	विष्णुधर्मो., 3.296.7	कृतशौचो द्विराचम्य	६८३	शौन.
कूपवत् कथिता शुद्धिः	६१९	वि. पु.	कृते तु केवलं स्नानम्	३७१	ब्रह्म.
कूर्पासकं च ताम्बूलम्	४१२	स्कान्द., 4. 4. 24	कृते निःसंशये पापे ४५८, ५१३,		
कूलच्छायास्तु च तथा	७४३	मार्क.		५२२	अङ्गि. उ., 2. 2
कूरमाण्डं जीरकं चैव	८४४	देवीपु.	कृते संभाषणादेव	४७३	परा., 1. 26
कूरमाण्डैर्जुहुयाद् घृतम्	५२९	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 128)	कृतोद्धारमदत्त्वा यः	१६८	कात्या., 503
कूरमाण्डैर्वापि जुहुयात्	२०१	मनु., 8. 106	कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु	७८५	मरी.
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव	६२६	मनु., 11. 177	कृत्रिमः पञ्चभागां तु	२६४	ब्रह्म.
कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च	६०१	व्याघ्र.	कृत्वा कुर्याः प्रयत्नेन	५२६	अङ्गि. उ., 3. 11
कृच्छ्रं सातपथं कुर्यात्	५९१	ष. त्रि.	कृत्वा तस्यापि संसर्गम् ४७५, ६१६		कर्म., 678
कृच्छ्रं सातपथं वा स्यात्	६०६	संव.	कृत्वानुशतस्य वा स्नानम्	४३७	गौत., 2. 56
कृच्छ्रचान्द्रायणे कुर्यात्	६०५	व्याघ्र.	कृत्वा पापं न गूहेत	५२३	अङ्गि. उ., 2. 4
कृच्छ्रचान्द्रायणे स्याताम्	६१२	प्रचे.	कृत्वा यशोपवीतं वा	६७५	कात्या.
कृच्छ्रप्रादोऽसपिण्डस्य	६३६	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 115)	कृत्वा शवशिरोध्वजम्	५४५	मनु., 11. 72
			कृत्वा सचैलः कात्वा च	६२१	वृ. हारि., 6. 303

कृत्वा सद्यः पतन्येते	४७२	देव.	केशसंधारणं प्रोक्तम्	५२७	
कृत्वा सद्यः पतेज्जानन्	४७४	कूर्म., 659	केशसंस्कारकवरी	४१२	स्कान्द., 4. 4. 425
कृत्वा स प्राकृतं कृच्छ्रम्	६०४	परा.	केशाकेशिग्रहश्च	९३	व्यास. (IC, vol. 9, p. 94)
कृत्वा सांतपनं कृच्छ्रम्	६१२	परा., 10. 24			
कृत्वैवमभियुक्तस्य	२३१	नार. पिता.	केशानां नास्ति नारीणाम्	५२६	परा.
कृत्वोपवीतं सव्यंऽसे	६५८	शौन.	केशानां रक्षणार्थाय	५२७	परा., 9. 52
कृत्वा विवर्णां नोपेयात्	७४०	आश्व. स्मृ., 5. 270	केशानां वपनं कृत्वा	५२७	हारी.
कृषामि पृथिवीं पार्थ	८८५		केशान् यज्ञोपवीतं च	८६२	वाष्कलः
कृषिर्भवाचकः शब्दः	८८५	महाभार. उद्यो., 69.5	केशस्थिशवविष्मूत्र	३९०	ब्रह्म.
कृषीवलोल्लापानानि	६३८	बृहस्प. आप., 5	केशेषु गृह्णतो हस्तौ	१०१	मनु., 8. 283
कृषेः पष्ठं च विप्रेभ्यः	६३४	परा.	केशरेषु तथैवाश्वम्	८२३	
कृष्णग्रीवो रक्तशिराः	७९७	निगमः.	कैवर्तमेदमिल्लाश्च	४८१	अङ्गि. (यम., 33)
कृष्णचतुर्थीमारभ्य	५३४	हारी.	कैवर्तमेदमिल्लाश्च	९५	संव. (यम., 33)
कृष्णधान्यानि सर्वाणि	७९३		कैवर्तमेदमिल्लाश्च	६०९	आप. (यम., 33)
कृष्णपक्षे श्राद्धरुचौ	७८०		कैवर्तमेदमिल्लाश्च	५७२, ६३३	यम., 33
कृष्णलैश्वोक्त एवं स्यात्	१०७	कात्या., 492	कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यः	२१८,	
कृष्णवर्णा वै रामाः	२५३	वसि., 18. 18		२१९	पिता.
कृष्णसारैर्यवैर्दमैः	८१०	आदित्य.	कोशः शङ्खासु पञ्चमः	२१८	पिता.
कृष्णा स्वर्णप्रदा ज्ञेया	८४०	ब्रह्म.	कोश एकोऽशिराः स्मृतः	२१३	पिता.
कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात्	८८५		कोशमल्पेऽपि दापयेत्	२१८	नार.
कल्मषकेशानखदमश्चुः	७५०	मनु., 6. 52	कोशस्तु सर्वदा देयः	२१७, २१८	नार.
कल्मसानां पशुसोमानाम्	६२८	मनु., 11. 27	कोशातक्यकंधनूर	७१३	
केचिदूचुर्हरिद्वारम्	८१३	स्कान्द.	कोष्ठागारायुधागार	८६	मनु., 9. 280
केन कस्मिन् कदा कस्मात्	५८	कात्या., 87	कौटसाक्ष्यं तथा कृत्वा	६२१	शङ्ख., 17. 5
केवलघो भवति	७२७	श्र. सं., 10. 117. 6	कौटिल्यम्	४९०	याज्ञ., 3. 238
केवलानि च शुक्तानि	५७९	शङ्ख., 17. 32	कौन्सं जप्त्वाप इत्येतत्	६४५	मनु., 11. 249
केवलान्स्तु क्षये कार्याः	७७०		कौपीनं कटिसूत्रं च	४३०	यम.
केशाकीटनखं प्राश्य	५७७		कौशेयं क्षौमकार्पासम्	७९०	
केशाकीटपिपीलिका	३८७	हारी.	कौशेयनीललवण	१४४	याज्ञ., 3. 38
केशाकीटावधूतं च	५३९	उश.	क्रमागते गृहक्षेत्रे	१४८, २८४	व्यास. (IC, vol. 9, p. 96)
केशाकीटावपन्नं च	५७७	प्रचे. (कूर्म., 570)			
केशाकीटावपन्नं च	५७७	शाता.	क्रमादव्याहतं प्राप्तम्	१८०	नार., 46. 4
केशाकीटावपन्नं च	५७८	संव.	क्रमायातो ददः शुद्रः	५६	व्यास. (IC, vol. 9, p. 68)
केशग्रहान् प्रहारांश्च	७५१	मनु., 4. 83			
केशमस्मत्पुष्पाङ्गार	७४४	याज्ञ., 1. 139	क्रमेण पादशो हीनम्	६०६	व्यास.
केशमश्चुनखादीनाम्	५४९	मुम.	क्रमेणाचार्यसच्छिष्य	२९६	याज्ञ., 2. 137

कयः प्रोषितनिक्षितम्	१३९	कात्या., 592	क तददत्तु साक्षित्वम्	१९५	नार., 94. 162
कयविक्रयधर्मेषु	११८	नार., 157. 2	काययित्वा विवेदद्भिः	४२२	
कयविक्रयानुशयः	५४, १२०	मनु., 8. 5	क्षत्तुर्जातस्तथोप्रायाम्	२७६	मनु., 10. 19
कव्यादं कुक्कुटम्	५७०, ५७८	शङ्ख., 17. 21	क्षत्रुप्रपुल्कसानां च	२७७	मनु., 10. 49
किमिकीटपतङ्गेषु	५०५	शिवधर्मः	क्षत्रगर्भवधे चैव	५५२	च. वि.
किमिकीटपिपीलिका	५७७	हारी. (NPP, vol. 63, p. 181)	क्षत्रविट्छूद्रवर्णास्तु	१२९	कात्या., 718
किमिकीटवयोहत्या	४९६	मनु., 11. 70	क्षत्रविट्छूद्रजातीनाम्	३५५	आप.
किमिदृष्टानि शीर्णानि	७१२	भर.	क्षत्रविट्छूद्रजातीनाम्	३५५	ब्रह्म.
किमिरूपघटे यस्य	६२४	मनु. (परा., 6. 48)	क्षत्रविट्छूद्रजातीनाम्	६८२	गर्ग.
क्रियते पतितानां तु	३७०	ब्रह्म.	क्षत्रादयस्त्रयो वर्णाः ५९०, ५९१		मवि.
क्रियमाणोपकारे तु	४६९	याज्ञ., 3. 284	क्षत्रादीनां गुणवताम्	५९४	मवि.
क्रियां तु कुरुते यस्तु	३३२	देव.	क्षत्रिययोषितां ब्राह्मण	६१३	प. त्रि.
क्रिया न दैविकी प्रोक्ता	१७७	कात्या., 223	क्षत्रियवद् ब्राह्मणीषु	५५५	हरी. (NPP, vol. 63, p. 181)
क्रियापरा अपि हि ते	४००	मरी.	क्षत्रियश्चेदन्यस्तमुपजीवेत्	३६	गौत., 10. 18
क्रियान्युपगमात्	२५४, २६२	मनु., 9. 53	क्षत्रियस्य तदर्धं स्यात्	४२८	अत्रि.
क्रियामुद्दिश्य याचकः	६७१		क्षत्रियस्याथ वैश्यस्तु	३५९	ब्रह्म.
क्रियासमूहकर्तृत्वे	२१०	पिता.	क्षत्रियस्यापि भार्ये द्वे	३१४	महामार. अनु., 82. 48
क्रीडां शरीरसंस्कारम्	४१३	याज्ञ., 1. 84	क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायाम्	६६४	परा., 11. 23
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थम्	२६०	मनु., 9. 174	क्षत्रियादीनां ब्राह्मण	८०	बोध., 1. 10. 19
क्रीतराजको भोज्यान्नः ४०१, ४०४		(cf. शाबर., 1. 3. 3)	क्षत्रियाद्यास्तिस्रो वर्णानु	३५८	
क्रीतानुशय इत्येतत्	११९	नार., 160. 1	क्षत्रिया मागधं वैश्यात्	२७६	याज्ञ., 1. 94
क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यम्	११९	नार., 160. 1	अत्रियायामगुप्तायाम्	९४	मनु., 8. 384
क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित्	११९	मनु., 8. 222	क्षत्रियाया हरेत् पुत्रः	३१४	महामार. अनु., 82. 50
कूरं धनुः सप्तशतम्	२३८	नार., 121. 307	क्षत्रिया शूद्रसंपर्के	६१२	प्रचे.
कूरं धनुः सप्तशतम्	२३८	पिता.	क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः	८४८	बृहस्प., 14. 10
केता मूल्यमवाप्नोति	१३५	याज्ञ., 2. 170	क्षत्रियो वापि वैश्यो वा	५२३	अङ्गि. उ., 2. 7
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्	४८	मनु., 7. 51	क्षयाहं समतिक्रम्य	४३१	प्रचे.
क्रोधाद्वै म्रियते यस्तु	५४९	सुम.	क्षयित्वादिलक्षणकथनम्	५१२	मिता., 3. 216
क्रौञ्चशुभ्रभासमयूर	५६१	शङ्खलि.	क्षरः सर्वाणि भूतानि	८७६	गीता., 15. 16
क्लिन्नं भिन्नं शवं चैव	६१९	देव.	क्षत्रेण कर्मणा जीवेत्	६३८	याज्ञ., 3. 35
क्लिन्ने भिन्ने शवे तोयम्	६१९	हारी	क्षिण्यन्तमपि गोविप्रम्	१६२	मवि.
क्लीबातुरान् सत्त्वहीनान्	२१५,		क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ताः	५१९	परा.
	२१७	नार.	क्षुत्स्वामां नातिशुक्तां वा	७४०	आश्व.
क्लीबान् स्त्रीषु नियुञ्जीत	४१	शुभभूषणम्, 2. 43			
क्लीबोऽथ पतितस्तन्नः	६५९	याज्ञ., 2. 140			

क्षुद्रकाणां पशूनां तु	९७	मनु., 8. 297	गगनः स्पर्शानो वायुः	२२४	पिता.
क्षुधार्तस्मृषितश्चैव	७२४	विष्णु.	गङ्गा गोदावरी रेवा	८११	पुराण.
क्षुग नौरासनं चेति	३८३	देव.	गङ्गाद्वारं च केऽप्याहुः	८१३	स्कान्द.
क्षुवर्ती जृ-भमाणां च	७४८	मनु., 4. 43	गङ्गायमुनयोर्मध्ये	८११	ब्रह्म.
क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वम्	४३७	मनु., 2. 246	गङ्गायां भास्करक्षेत्रे	३३२	मै. परि.
क्षेत्रक्षेत्रविज्ञानम्	८७९	विष्णु('I'), 96. 98	गच्छन्ताः स्त्रियो मोहात्	६०४	संव. cf. 157
क्षेत्रजादीन् सुतानेनान्	२६२	मनु., 9. 180	गच्छेत् तोरणमूलं तु	२३८	नार. पिता.
क्षेत्रजाद्याः सुताश्चान्ये	२६४	बृहस्प., 26. 71	गच्छेत् तोरणमूलान्तु	२३८	नार. पिता.
क्षेत्रजो गर्हितः सद्भिः	२६५	बृहस्प., 26. 73	गच्छेद्वापि विशुद्धयर्थम्	५४८	रुम.
क्षेत्रजो गर्हितः सद्भिः	२६५	देव.	गजप्रासादयज्ञानाम्	४२३	स्कान्द.
क्षेत्रदारहरश्चैव	१६३	वसि., 3. 16	गणद्रव्यं हरेद्यस्तु	१३७	याज्ञ., 2. 187
क्षेत्रमेकं द्वयोर्बन्धे	१५६	बृहस्प., 10. 44	गणाः पापण्डूपाङ्गाश्च	१३७	कात्या., 682
क्षेत्रवेदमवनग्राम	८४	याज्ञ., 2. 282	गणिमं तुलिमं मेयम्	११८	नार., 157. 3
क्षेत्रस्थमुद्रुतं वापि	६९८	यम. देव.	गनेऽग्नौ विधिवद् दद्यात्	६२६	जातू.
क्षेत्रस्य हरणे दण्डाः	१४३	याज्ञ., 2. 155	गत्वा तु तजलस्थानम्	२३६	नार.
क्षेत्रादिकं यदा भुक्तम्	१७३	बृहस्प., 10. 67	गत्वा तु प्रविशेदग्निम्	४६६	च. वि.
क्षेपं करोति चेद् दण्ड्यः	९०	याज्ञ., 2. 204	गत्वैतदेव कुर्वीत	४७६, ५६६	व्यास.
क्षेता च क्षत्रियः प्रोक्तः	२३८	नार. पिता.	गद्याणदशकादूर्ध्वम्	५९६	च वि.
क्षेम पूर्तं योगमिष्टम् ३२४, ६८७		लौगा.	गन्तुश्चापि न कर्तुश्च	२३८	नार. पिता.
क्षीरं च तीर्थयात्रा च ६४२, ७४०		यम.	गन्त्री वसुमती नाशम्	८६४	याज्ञ., 3. 10
खट्वाङ्गकपालधाणिः	५४५	गौत., 22. 3	गन्धद्रव्यस्य संयोगः	४१५	अचं.
खट्वाङ्गी गार्दमाजिनी	५४४	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 111)	गन्धमाल्यैः सुरभिभिः	२३७	नार.
खट्वाङ्गी चीरवासा वा	५९९	मनु., 11. 105	गन्धादिकां निवेद्यान्ताम्	२२५	पिता.
खट्वादिना घातयित्वा	५५७	बृहस्प. प्रा., 41	गन्धेभ्यश्चन्दनं पुण्यम्	७१२	यम.
खट्वागमिषं महाशल्कम्	७९८	याज्ञ., 1. 260	गन्धौषधिरसानां च	४२	मनु., 7. 131
खण्डग्रहे तु यामांस्त्रीन्	७२९	ब्र. वै.	गमने गुरुभार्यायाः	५९९	वृ. मनु.
खननात् पूरणाद् दाहात्	३९६	यम.	गमने तु व्रतं यत् स्यात्	६०६	उश.
खरवराहोष्ट्रचण्डाल	४४८	शङ्ख.	गम्यं त्वभावे दातृणाम्	४१०	याज्ञ., 1. 64
खराभोष्ट्रमृगेभानाम् १२६, ४९३		मनु., 11. 68	गम्याः स्युरानुलोभ्येन	६११	नार., 183. 78
खरीं च सूकीं गत्वा	६१०	परा., 10. 14	गम्यास्वपि हि नोपेयात्	६११	नार., 183. 79
खरोष्ट्रं महिषीसमम्	१२६	याज्ञ., 2. 160	गयायां पिण्डदानाच्च	२७१	वृ. परा., 6. 196
खरोष्ट्रमहिषारूढाः	६९१	नार.	गर्तसदम्	४४७	ऋ. सं., 2. 33. 11
खादको वित्तहीनः स्यात्	१८८	कात्या.	गर्दमाज्जविकानां च	९७	कात्या. (cf. मनु., 8. 298)
खादिरौदुम्बराप्यर्थं	७९५	वैज.	गर्दमेनावकीर्णी निर्ऋतिम्	४३९	गौत., 23. 17
			गर्भपाते विनिर्दिष्टम्	५५२	च. वि.

गर्मस्यैः सहस्रो ज्ञेयः	१७९	नार., 58. 35	गायत्रं रैवतं तथा	६५५	वसि., 28. 12
गर्मस्यैव तु संस्कारः	४२२	विष्णु. (लघुवि., 1.10)	गायत्रीं वा सहस्रकृत्वः	६४६	गौत., 24. 13
गर्मस्त्रावे धातुदोषैः	६१३	च. वि.	गायत्र्यष्टसहस्रं च	५९१	ष. त्रि.
गर्मस्त्रावे मासतुल्याः	३५९	वृ. वसि.	गायत्र्यष्टसहस्रं च	५७४	यम.
गर्मस्त्रावे यथामासम्	३५९	मरी.	गायत्र्यष्टसहस्रं तु	४४०	संव.
गर्महा च यथावर्णम्	५५१	याज्ञ., 3. 251	गायत्र्या जपसाहस्रम्	५२९	
गर्माधानस्याकरणात्	४२१	आश्व. स्मृ., 11. 50	गायत्र्या दशलक्षाणि	६३४	अरुणस्मृतिः, 1. 133
गर्माधानादिभिर्युक्तः	८४८	शाता.	गायत्र्यादाय गोमूत्रम्	५१९	परा., 11. 32
गर्माधाने पुंसवने	७८०	गार्ग्य.	गायत्र्या ब्राह्मणम्	४२७	कात्या. (पार. गृ., 2. 3. 7)
गर्माष्टमेऽष्टमे वाब्दे	४२५		गायत्र्युपासिता येन	७०५	
गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीम्	५५७,		गार्हस्थ्याङ्गे च	४८८	वसि., 19. 13
	५५९	बृहस्प. प्रा., 40	गावः प्रणिष्ठा भूतानाम्	५५६	यम.
गर्भिणीगर्महनन	४१६		गावः मुरभयो नित्यम्	५५६	यम. (महाभार. अनु., 113. 6)
गर्भिणी तु द्विमासादिः	१२१	मनु., 8. 407	गावो मेघ्या मुखाहते	३९२	
गर्भिणी त्वथवा या स्यात्	४७९,		गीतवादित्ररुदित	४४६	गोमि. गृ., 3. 3. 28
	५५१	यम.	गुग्गुलुं चागरं चैव	७१४	रत्नकोशः
गर्भिणी बालवत्सा च	५३०	ब्रह्म.	गुडकार्पासधान्यानि	५९६	जावा. (शङ्ख. ABORI, vol. 8, p. 120)
गर्भिणीविधवोन्मत्ताः	६९१		गुडे मधुनि चंबोक्ता	१७४	बृहस्प., 10. 18
गर्मे यदि विपत्तिः स्यात्	३६०	पार.	गुणलोपे च मुख्यस्य	३०७	मी. सू., 10. 2. 63
गर्हितानाद्ययोजग्विधः	४८०	मनु., 11. 56	गुणद्वि स्वसंज्ञया	४७०	काशिका., 1. 1. 3
गवां च यानं पृष्ठेन	६३२, ६८८	मनु., 4. 72	गुणहीनस्य पारुष्ये	९२	बृहस्प., 20. 13
गवां प्रशस्तं त्रितयम्	७१५	मनु.	गुणाढ्यब्राह्मणवधे	५४५	भवि.
गवां मूत्रपुरीषेण	६२५	नार., 152. 10	गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य	५९१	भवि.
गवां शताद् वत्सतरी	१२४	परा., 8. 35	गुणान्विताय दातव्यम्	११०	कात्या. स्मृ., 15. 8
गवाथे ब्राह्मणाथे वा	५५६		गुणापेक्षं भवेद् दानम्	१५२,	
गवि च गुरुतल्पसमम्	६०७			४०७	नार., 176. 29
गव्यं घृतमुपादाय	२४९	पिता.	गुणापेक्षं भवेद् दानम्	४०७	मनु.
गव्यं बस्ताजिनं वा	४२६	वसि.	गुणिद्वेषे तु वचनम्	२०५	याज्ञ., 2. 78
गां च दत्त्वा वृषं चैव	६२४	अङ्गि.	गुप्तान्तं वैश्यजातेस्तु	४२३	मनु.
गाङ्गेथं हरते पापम्	६९८	यम. देव.	गुरुं चैवाप्युपासीत	४२८	याज्ञ., 1. 26
गात्रं तु कम्पते यस्य	२४८	पिता.	गुरुं वा बालवृद्धौ वा	४६९	वि. पु. (मनु., 8. 350)
गात्रैश्च शिरसा चैव	५२४	अङ्गि. ३., 2. 8			
गान्धर्वशक्तौ राज्ञः	४०७				
गान्धर्वासुरपैशाचाः	४०६	आश्व. गृ. प., AL, 6. 3			
गामश्वं कुङ्करोद्गौ च	५७०, ५७८	शङ्ख., 17. 21			

गुरुं हत्वा भोजियं च	५४६	मवि.	गृहक्षेत्रापहतारम्	१६४	मत्स्य., 227. 117
गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्य ४५८, ६२९,			गृहजातस्तथा क्रीतः	१२९	नार., 147. 26
६४०	याज्ञ., 3. 291		गृहद्वाराद्युचिस्थान	१२८	नार., 142. 6
गुरुणा याति संयोगम्	५४२	गार्ग्य.	गृहप्रवेशे चाधाने	७८०	गार्ग्य.
गुरुणा लघु शुध्येत	३६३	देव.	गृहमागत्य या नारी	८७	बृहस्प., 24. 16
गुरुतल्पगो दक्षिणाप्रतीच्योः ६००		बोधा.	गृहनेधिषु बान्येषु	८५५	मनु., 6. 27
गुरुतल्पगो मृन्मयीम्	६००	हारी. (NPP, vol. 63, p. 182)	गृहस्थः कामतः कुर्यात्	६०७	यम.
			गृहस्थ इमान् धर्मान्	७४५	गौत.
गुरुतल्पव्रतं कुर्यात् ४८१, ६०४	संव., 159		गृहस्थश्चेत् द्विरात्रं तु	६२३	अङ्गि. उ., 9. 11
गुरुतल्पव्रतं कुर्यात्	६०४	मनु., 11. 170	गृहस्थस्तु यदा पश्येत्	६७३	मनु., 6. 2
गुरुतल्पव्रतं केचित्	६११	यम., 39	गृहस्थानां सहस्रेण	८०७	वायु.
गुरुतल्पाभिगामी	६०१	उद्वा.	गृहस्थाय तु दातव्यम्	७५१	व्याघ्र.
गुरुतल्पी शिलां तप्ताम्	६००	अङ्गि.	गृहस्थोक्तानि पापानि	५५०	अङ्गि.
गुरुतल्पी स विज्ञेयः	४००	विष्णु.	गृहस्थोऽतिथिदैवत्यः	७२३	
गुरुनल्यमिभाष्यैनः	६००	मनु., 11. 103	गृहात् तोषः शदं क्षेत्रात्	१६८	बृहस्प., 10. 14
गुरुदर्शने कण्ठप्रावृत् ४३३, ७५२	गौत., 2. 20		गृहान् द्विजातयः सर्वे	३१२	बृ. मनु.
गुरुपुत्रे तथाचार्ये	४३५	मनु., 2. 207	गृहान् ब्रजित्वा अधप्रस्तरे	३३१	वसि., 4. 14
गुरुणामध्यधिक्षेपः	४७९	याज्ञ., 3. 228	गृहान् हित्वा सदारः	८५२	आप. ध., 2. 22. 8
गुरुन् पुरोहितामात्यान्	७१	बृहस्प., 9. 17	गृहीतबन्धोपस्थाने	१८६	व्यास. (IC, vol. 9, p. 86)
गुरोः कर्मशेषेण	४३८	गौत., 3. 6	गृहीतवेतनः कर्म	१३२	याज्ञ., 2. 193
गुरोः कुले न भिक्षेत	४३०	मनु., 2. 184	गृहीतस्य सुवर्णादेः	४८९	मिता., 3. 234
गुरोः क्षत्रमुतां भार्याम्	६००	जातृ.	गृहीत्वा गां सुवर्णं च	३३२	ब्रह्म.
गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे ६५, ११६			गृहीत्वापहृतो यश्च	१३९	बृहस्प., 11. 14
गुरोः शूद्रां सकृद्भत्वा	६०२	जावा.	गृहीत्वा बन्धकं यत्र	१८७	कात्या., 534
गुरोः शूद्रां सकृद्भत्वा	६०२	दीर्घतमाः	गृहीत्वा मुसलं राजा	५९०	मवि.
गुरोरर्थप्रदानाय	६६६	अत्रि.	गृहीत्वा मुसलं राजा ७०, ५८९		मनु., 11. 100
गुरोर्दुर्हन्त्रं गत्वा	६०४	संव., 158	गृहे गोष्ठे तथा तीर्थे	८१९	
गुरोर्मार्थी तु यो वैश्याम्	६०१	लौगा.	गृहे मृतासु दत्तासु	३६३	कूर्म., 620
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः	४७९	मनु., 11. 55	गृहेषु स्वैरमापद्येरन्	६६१	वसि., 15. 14
गुर्वीसर्षी गुरुसखीम्	६६१	बोधा., 2. 1. 44	गृहोपस्करवाह्यानाम्	३०३	कात्या., 898
गुल्मगुच्छक्षुपलता	९९	याज्ञ., ६. 229	गृहीयात् ते ततः शुद्धम्	५१	नार., 156. 8
गूढश्चोत्तरसाक्षी च	१९८	नार., 91. 150	गृहीयादूर्तकितवान्	१२२	याज्ञ., 2. 199
गृहं दीपप्रभोद्द्योत	८४७	मत्स्य.	गोकुलेषु च सर्वेषु	५४४	पग., 12. 68
गृहं मार्जनलेपनात्	८१५	याज्ञ., 1. 188	गोक्षीरं गोघृतं चैव	३३०	
गृहं यवीयसोऽन्यत्र	२८४	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 105)	गोक्षीरं सप्तरात्रं तु	५३४	मार्क.

गोऽन्यर्थं तृणमेधान्	९९	गीत., 12. 25	गोमूत्रयावकाहारः ५७९, ६०६	संव., 168
गोमः पञ्चगव्याहारः	५५७	प्रचे. (शङ्ख. ABORI, vol. 8, p. 120)	गोमूत्रयावकाहारः ५९१	ष. त्रि.
गोमस्येच्छन्ति केचिच्च	६११	यम., 39	गोमूत्रवद् घृतस्योक्ताः ५१९	परा.
गोघ्रातेऽन्ने तथा ५७७, ५८९		याज्ञ., 1. 189	गोमूत्रे मापकास्त्वष्टौ ५१९	परा.
गोचोरस्य प्रदातव्यः २११		बृहस्प., 8. 31	गोयुक्तं रथमुपसेयम्य ६३२	
गोजग्धं गोमिना देयम् १२७		नार., 171. 39	गोरक्षकान् वाणिजकान् ५०,	२०३ मनु., 8. 102
गोत्रसंबन्धनामानि ७६४		अत्रि.	गोरसेक्षुर्विकाराणाम् १०८	नार., 225. 23
गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युः ३६६		प्रजा.	गोवधादिषु सर्वेषु ५२६	परा.
गोपः क्षीरभृतो यस्तु १२४		मनु., 8. 231	गोवालचीरवासाः ५६६	उद्य.
गोपनापितकुम्भकार ६६५			गोवालैः फलसंभुवाम् ८६१	याज्ञ., 1. 185
गोपशौण्डिकशैलूष १८४		याज्ञ., 2. 48	गोविन्द इति तेनाहम् २७	महाभार. शान्ति., 352. 5
गोपस्ताड्यस्तु गोभी १२५, १२६		याज्ञ., 2. 161	गोत्रिप्रमृतौ त्रिरात्रम् ४४८	
गोपुरीषाद्यवाजं च ५३८		शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 129)	गोशकृद्रसमेव वा ५६५	मनु., 11. 91
गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः १७०		याज्ञ., 2. 59	गोऽश्वध्रुयानप्रासाद ४३४	मनु., 2. 204
गोब्राह्मणमृतावेकाहः ४४८		शङ्ख. यम.	गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यम् ६०६	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 122)
गोब्राह्मणवधात् स्नातः १६२		सुम.	गोस्वाम्यमुमतं भृत्यः १२४	मनु., 8. 231
गोब्राह्मणहतानां तु ७७३		ष. त्रि.	गोक्षितो गोऽनुगामी स्यात् ५५७	जात्रा.
गोब्राह्मणहिताय च २७			गौडी माध्वी च ३७६, ५६६	बृ. ना., 28. 25
गोभिराक्रमणात् कालात् ३९६		यम.	गौडी माध्वी तथा ३७४, ३७६	हारी. सं., 1. 19. 1
गोभिरेव यतो वेद्यः २७			गौडीमाध्व्योस्तथाभ्यासे ५६६	भवि.
गोभिर्विप्रैश्च वेदैश्च २६			गौरश्चो विप्रपद-छाया ३९४	यम.
गोभिर्ःतं तथोद्धृष्टम् ६३६		परा., 4. 4	गौरसर्षपकल्केन ३३१	ब्रह्म.
गोभिस्तु भक्षितं सस्यम् १२७		नार., 171. 38	गौरसर्षपमात्रे तु ५९१	प. त्रि.
गोभ्यो यवाढकं दद्यात् ६०८		यम.	गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते ६४४	याज्ञ., 3. 304
गौमतीं च जपेद् विद्याम् ५५६		शाता., AL MS., p. 5	ग्रस्तावेवास्तमानं तु ७३०	श्रुगु.
गोमयेन कृतानि स्युः २२९		पिता.	ग्रस्तोदये बिभोः पूर्वम् ७३०	वसि.
गोमयेन मृदा वापि २५०		पिता.	ग्रहकाले च नाभीयात् ७२९	व्यास.
गोमयेनोपलिप्ते तु ८२२		मत्स्य., 206. 4	ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि ५२६	विष्णु.
गोमहिष्यजानाम् ५८०, ७१४		वसि., 14. 35	ग्रहणोद्वाहसंक्रान्ति ६९५	वृ. याज्ञ.
गोमांसमक्षणे प्राजापत्यम् ५७०		सुम.	ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु ४४४	
गोमूत्रं गोमघं क्षीरम् ५१९		परा., 11. 28	ग्रहाधीना नरेन्द्राणाम् ६५	याज्ञ., 1. 308
गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः ५१९		परा., cf. 11. 29	ग्रहीता प्रतिदाप्यः स्यात् १३९	व्यास. (IC, vol. 9, p. 87)
गोमूत्रयावकाहारः ५६६		भवि.		

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्	१८५	मनु., 8. 166	घुष्टं चन्दनरालं च	७९१	
ग्रहीतुः समभाण्डेन	१३८	कात्या., 598	घृतं च कृष्णवर्णायाः	५१९	परा., cf. 11. 30
ग्रहीतृदोषाज्जघ्नेत्	१७०	व्यास. (IC, vol. 9, p. 85)	घृतं न केवलं दद्यात्	७९१	
ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः	४०	मनु., 7. 119	घृतस्य तत्परिमाणम्	५३१	मिता., 3. 323
ग्रामं च न प्रविशेत्	८५२	गौत., 3. 33	घृताद्वा तिलतैलाद्वा	७९०	
ग्रामक्षेत्रगृहादीनाम्	१४०	बृहस्प., 19. 1	घृतेन दीपो दातव्यः	७९०	शङ्ख., 14. 17
ग्रामयोरुभयोर्यत्र	१४३	व्यास.	घृतेन योजितं श्लक्ष्णम्	२४२	नार.
ग्रामश्च प्राङ्निवाकश्च	१९६,		क्षिति ह्रस्वश्च	१५	अष्टा., 1. 4. 6
	१९८	नार., 92. 151	चक्रपाणिश्चतुर्भुजः	३१	त्रिकाण्डी., 1. 1. 20
ग्रामश्रेणिगणानां च	१३७	बृहस्प., 17. 5	चक्रवाकप्रयुक्तेस्त्रैः	८४३	संव.
ग्रामसीमासु च तथा	१४०	कात्या., 735	चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु	१६७	नार., 75. 102
ग्रामस्याधिपतिं कुर्यात्	३९	मनु., 7. 115	चक्षुर्दद्यान्मनो दद्यात्	७२३	व्यास.
ग्रामात् प्राचीं बोदीचीम्	६४७	बोधा., 3. 5. 2	चक्षुर्नासा च कर्णौ च	७९	मनु., 8. 125
ग्रामादाहृत्य वा ग्रासान्	६७३	याज्ञ., 3. 55	चण्डालं पुल्कसं म्लेच्छं	६१३	संव., 170
ग्रामाद्बहिस्ततो गत्वा	३३१	ब्रह्म.	चण्डालः श्वपचः क्षत्ता ९५, ३९३,		
ग्रामेष्वपि च ये केचित्	८६	मनु., 9. 271	४८२, ५८४, ६०८	अङ्गि.	
ग्रामोपान्तेषु यत् क्षेत्रम्	१२७	नार., 171. 40	चण्डालकूपमाण्डस्थम्	६१९	आप., 4. 1
ग्रामारण्याश्चतुर्दश	४९३	पैठी.	चण्डालपतितौ दृष्ट्वा	६९८	व्यास.
ग्राम्येण बापि तैलेन	७१५		चण्डालपुल्कसानां तु	६०९	यम., 28
ग्रामपरिमाणमास्याविकारेण	५३१	गौत., 27. 11	चण्डालमेदश्चपच	६०९	आप.
ग्राममात्रा भवेद्विक्षा ६७१, ८५९		स्कान्द. काशी., 4. 35. 205	चण्ड.लश्चोत्तमान् स्पृशन्	११२	याज्ञ., 2. 234
ग्राममात्रा भवेद्विक्षा	७१८	शाता.	चण्डालश्चपचादीनाम्	१३७	कात्या.
ग्रामाच्छादनमत्यन्तम्	२६७	मनु., 9. 202	चण्डालश्चपचानाम्	२७७, २७८	मनु., 10. 51
ग्रामाच्छादनमत्यन्तम्	२६८	कात्या., 864	चण्डालाग्निः श्मशानाग्निः	३९४	
ग्रामापचयभोजी सन्	५३२	वसि., 23. 45	चण्डालात् पाण्डुसोपाकः	२७८	मनु., 10. 37
ग्रामे त्वदण्डः	१२७	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 109)	चण्डालादिस्पर्शे	३८४	बोधा.
ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु	२४९	पिता.	चण्डालाद्यस्तु संस्पृष्टम्	३८५	परा.
ग्राह्यं स्याद् द्विगुणं द्रव्यम्	१७३	कात्या., 509	चण्डालाध्युषितं यत्र	३९६	देव.
ग्रामे पञ्चाग्निमध्यस्थः	८५६	याज्ञ., 3. 52	चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा	४८१	अङ्गि.
ग्लहे शक्तिकवृद्धेस्तु	१२२	याज्ञ., 2. 199	चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा	५८४	सुम.
घटेऽपवर्जिते शक्ति	६४१	याज्ञ., 3. 299	चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा	६०८,	
घातयेद् विविचैर्दण्डैः	८५	मनु., 9. 275		६३३	मनु., 11. 175
			चण्डालाजं यदा भुक्तम्	५८४	आप. (अत्रिस्त., 176)
			चण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीम्	४६७	बृहस्प.
			चण्डाली बन्धकी वेद्या	६१४	

चण्डालेन तु सोपाकः	२७८	मनु., 10. 38	चतुर्भिः पितृभिर्युक्तम्	३४९	च. वि.
चण्डाल्यां गर्भमारोप्य	६०९	उश.	चतुर्विंशकमित्येतत्	८७५	यम.
चतसस्तु परित्याज्याः	६४१	वसि.	चतुर्विंशतिको दण्डः	४९२	याश., 2. 293
चतुःशान्मियोगे च	२११	बृहस्प., 8. 30	चतुर्विंशतिपात्रं तु	५१७	यम.
चतुःशालस्यन्दनिकाः	१४३	बृहस्प., 19. 46	चतुर्विंशतिरायाच्याः	५१६	आप.
चतुःसुवर्णाः पणिष्काः	१३८	बृहस्प., 17. 14	चतुर्विंशद्गुलं योनि	८६५	आदि.
चतुरः प्रातरभूयात्	५३३	यम.	चतुर्विंशावरः पूर्वः	७८	नार., 226. 30
चतुरः प्रातरभूयात्	५३३	मनु., 11. 219	चतुर्विधः कर्मकरः	१२८	नार., 141. 2
चतुरङ्गुलतोर्ध्वं वा	२४८	पिता.	चतुर्विधा भजन्ते माम्	३०	गीता., 7. 16
चतुरभं त्रिकोणं च	७३५	ब्रह्म.	चतुर्षु गोमयं क्षीरम्	५२०	ब्रह्म.
चतुरश्रा त्रिभिः स्थानैः	२२१	नार., 114. 263	चतुर्हं चैकमक्ताशी	५१६	परा., 8. 40
चतुरश्रा त्रिभिः स्थानैः	२२१	पिता.	चतुर्हस्ता तुल्य कार्या	२२२	नार., 114. 262
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये	५३३	मनु., 11. 219	चतुर्हस्ता तुल्य कार्या	२२२	पिता.
चतुर्गवं नृशंसानाम्	४०	हारी. (अत्रिसं., 222)	चतुष्पथसंक्रमोद्यानेषु	४४७	प्रचे.
चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि	६२४	पुल.	चतुष्पकारः प्रतिभूः	१८६	बृहस्प., 10. 73
चतुर्गुणैरुत्तमानां च २१०, २११		बृहस्प., 8. 48	चतुस्त्रिद्वयंकमेवं च	२४७	कात्या., 461
चतुर्णामपि चैतेषाम्	८०	मनु., 9. 236	चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः	४०७	
चतुर्णामपि वर्णानाम्	३४५		चत्वारो वा त्रयो वापि	७०	परा., 8. 11
चतुर्थं पिण्डमुत्सृज्य	३५०	काठ. गृ., 66. 7	चत्वार्येतानि कर्माणि	६०८	निबन्धः
चतुर्थं वर्षमारभ्य	३६१	षड., 42	चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन्	७२९	वृ. गीत.,
चतुर्थः संप्रदातेषाम्	२८५,		चन्द्रसूर्यग्रहे पाते	७७२	क्रतु. लौगा.
	२९४, ३५४	मनु., 9. 186	चन्द्रार्कसमकालीनम्	६७	व्यास. (IC, vol. 9,
चतुर्थकालिको वा स्यात्	८५६	मनु., 6. 19			p. 72)
चतुर्थकाले भुञ्जानः ५९०, ५९३		मवि.	चन्द्रार्कसर्वग्रासे तु	७२९	ब्रह्मवै.
चतुर्थपुरुषे छेदम्	४०३	कार्णा.	चरन् कृच्छ्रः तिष्ठन् कृच्छ्रं तु	५१७	ब्रह्म.
चतुर्थमायुषो भागम्	७४५	मनु., 4. 1	चरन्नभ्यवहारेषु	३९५	वसि., 3. 43
चतुर्थस्तु ब्रह्मसन्ने	३६	मनु., 4. 9	चरितव्रत आयाते	६४१	याश., 3. 295
चतुर्थे दशरात्रं स्यात्	६१८	परा., 4. 12	चरित्रबन्धककृतम्	१७१	याश., 2. 61
चतुर्थे मासि कर्तव्यम्	४२४	यम.	चरुमैक्ष्यसक्तुयावक	५३१	गीत., 27. 12
चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता	६०६		चरुसुक्सुवसस्नेह	३८३	याश., 1. 183
चतुर्थेऽग्नि कुर्वीत	३७२		चरेत् सांतपनं कृच्छ्रम्	५६२,	
चतुर्दश्यष्टमी चैव	६२०	वि. पु., 3. 11. 115		६०७	मनु., 11. 124
चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धम्	७८७	परा.	चरेत् सांतपनं कृच्छ्रम्	६१८	परा. cf. 4. 11
चतुर्दश्यामुपोष्याथ	५२०	जावा.	चरेत् सांतपनं विप्रः	६१९	आप., 4. 2
चतुर्दक्षु तथा होमः	२२५	पिता.	चरेदने तथा घरे	५४७	मवि.
चतुर्दिनमयाची स्यात्	५१६	परा., 8. 40	चरेद् द्वादश वर्षाणि	५४६	मवि.

चरेन्मासत्रयं विप्रः	६०१	व्याघ्र.	चौरः श्वपाकश्चण्डालः	५५४	परा., 6. 21
चर्वणे त्वाचमेन्नित्यम्	३९४		चौर्ये तु तण्डुला देयाः	२४७	पिता.
चातुर्वर्ण्ये रपेया सा	३७६	बृ. नार.	चौलं न क्रियते यस्य	३६१	ष. त्रि.
चातुर्वर्ण्यं चरेद् मैक्ष्यम्	४३०,				
	५४४	संव., 113	छत्राकं ग्रामकुक्कुटम्	५७८	याज्ञ., 1. 176
चातुर्वर्ण्यं परीक्षेत	८१८	मत्स्य.	छत्राकं विड्वराहं च ५७०, ५७८		मनु., 5. 19
चातुर्वर्ण्यस्य या सृतिः	१३७	कात्या.	छलं निरस्य भूतेन	५९	याज्ञ., 2. 19
चान्द्रायणं चरेत् सर्वान्	५५२	याज्ञ., 3. 262	छायायामन्धकारे वा	६७६	मनु., 4. 51
चान्द्रायणं चरेद् वर्षम्	६२७	काष्णार्ति.	छित्त्वा तु यशियं वृक्षम्	२२१	नार. पिता.
चान्द्रायणं चरेद् विप्रः	५८४	आप. (अत्रिस्त., 176)	छित्त्वा लिङ्गं वधस्तस्य ८०, ४६७,		
चान्द्रायणं चरेन्मासम्	६२६	मनु., 11. 41		६०३	याज्ञ., 3. 233
चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रम्	६०२	कण्व.	छिन्ननासोष्ठकर्णां तु	८७	बृहस्प., 24. 17
चान्द्रायणं वा कुर्वीत	५४७	ष. त्रि.	छेत्तव्यं तत्तदेवास्य	८७	मनु., 8. 279
चान्द्रायणं वा त्रीन् मासान्	६०१	याज्ञ., 3. 260	छेदनं तस्य दाहो वा	३८२	यम.
चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु	६१२	प्रचे.	छेदने चोत्तमो दण्डः	१०२	कात्या., 781
चान्द्रायणं समभ्यस्येत्	५६७	मवि.			
चान्द्रायणत्रयं कुर्यात्	४६५	परा., 10. 6	जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च	५७६	मनु., 11. 152
चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रांश्च	६१२	प्रचे.	जघन्यमध्यमोत्कुष्टान्	११२	मनु.
चान्द्रायणैर्नयेत् कालम्	८५७	याज्ञ., 3. 50	जङ्गमं स्थावरं हेम	२८८	बृहस्प., 26. 97
चामरव्यजनादर्शान्	७१०	विष्णुधर्मो., 2. 90. 7	जङ्गमः स्थावरश्चैव	१६९	नार.
चामीकरमये शृङ्गे	८४०	देव.	जठरस्थो हि भूतानाम्	२३१	नार. पिता.
चार्ये द्वन्द्वः	३०८	अष्टा., 2. 2, 29	जडमूकान्धबधिर	४८६	कात्या. स्मृ., 6. 5
चार्येण कर्मणां सिद्धिम्	८४६	विष्णुधर्मो.	जननमरणयोः संनिपाते	४०४	बोधो., 1. 5. 103
चाषांश्च रक्तपादांश्च	५७६	याज्ञ. 1. 175	जननाद् दशरात्रे	४२२	परि. (cf. आश्व. गृ.
चिकित्सकस्य मृगयोः	६६३	यम. (शङ्ख. ABORI,			५., AL, 5. 1
		vol. 8, p. 126)	जननीं चाप्यविज्ञाय ४६६, ६००		ष. त्रि.
चिरंतनमविज्ञातम्	१६०	कात्या., 325	जननेऽप्येवमेव स्यात्	३६२	वसि., 4. 20
चीर्णव्रतानपि सतः	५५३	याज्ञ., 3. 298	जनन्यां च भगिन्यां च	४६५	कात्या.
चेष्टामोजनवाग्रोधे	१०२	याज्ञ., 2. 220	जनन्यां संस्थितायां तु	३०७	मनु., 9. 192
चैत्यश्मशानसीमासु	९९, ५६३	याज्ञ., 2. 228	जनस्तपस्तथा सत्यम्	१८	वि. पु., 2. 7. 19
चैत्रो मार्गशिरश्चैव	२१६	पिता.	जन्मज्येष्ठेन चाह्वानम्	३२०	मनु., 9. 126
चैलं समुपहन्येत	३८२	यम.	जन्मतो मासि षष्ठे स्यात्	४२४	नार.
चोदितो गुरुणा नित्यम्	४३०	मनु., 2. 191.	जन्मनामपरिज्ञाने	२८५	बृहस्प., 26. 66
चोरप्रसक्तं नृपप्रसक्तम्	८३९	विष्णुधर्मो.,	जन्मनो दशमे मासि	४२२	नार.
		3. 302. 27	जन्मप्रभृति पापानाम्	३६९	षड., 79
चोरदण्डेन तं पापम्	१५९	नार., 70. 87	जन्मप्रभृति संस्कारैः	५५१	यम.

जन्मर्क्षग्रहपीडासु	७८१	मार्क., 31. 22	जायैव लोहकारो यः	२३०	पिता.
जन्मर्क्षे ग्रहपीडायाम्	७८०	मनु.	जानन्निर्धर्मपन्थानम्	५२५	अङ्गि. उ., 7. 2
जपस्त्रिषवणस्त्रायी	६१९		जानन्तो न प्रयच्छन्ति	५२४	अङ्गि. उ., 7. 1
जपस्त्रायीत सावित्रीम्	४२९	याज्ञ., 1. 24	जानन्नपि हि मेधावी	४४२	मनु., 2. 110
जपपूजनवेलयाम्	७१६	शौन.	जानुदन्नं शुचि ज्ञेयम्	६२०, ८०९	आप.
जपहोमरतः कुर्यात्	५१८	बृहद्. प्रा., 90	जानुयुग्मस्य शिरसः	८८०	
जपहोमादि यत् किञ्चित्	५३०	घ. त्रि.	जायते म्रियते बन्धुः	३५९	ब्रह्म.
जपेद्वा नियताहारः	५४७	भवि.	जायन्ते दुर्विवाहेषु	४०८	मनु., 3. 41
जपेद्वाप्यस्यवामीयम्	६४७	यम.	जायमानो वै ब्राह्मणः	४८९	तै. सं., 6. 3. 10. 55
जपैः सुरचितैर्होमैः	५१२	शाता.	जायात्मजेषु यदुत्तमम्	५४६	व्यास., 4. 30
जप्त्वा च पौरुषं सूक्तम्	६४६	मनु., 11. 251	जायापत्योर्न विभागः	३१७	आप. घ., 2. 14. 16
जलं पर्युषितं त्याज्यम्	७१२		जायाया दक्षिणे नासा	४२१	शौन.
जलक्रीडावृत्तिस्तत्र	१६	हरि., 3. 34. 29	जारगर्भे विशेषः स्यात्	५५२	च. वि.
जलक्षयनिमित्तं वै	६९७	महाभार.	जालान्तरगते मानौ	७४	मनु., 8. 132
जलमध्यगतो वापि	३६७	बृ. परा.	जहके सूकरे चोरे	६९१	
जलस्था नौकास्थो वा	७३१	आप.	जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदम्	८८	मनु., 8. 270
जलाशयेष्वयात्पेषु	६१९	विष्णु.	जिह्वोल्लेखः सदैव हि	६८२	व्यास.
जलेन तिलकं कुर्यात्	६९७	ब्रह्माण्ड.	जीर्णानि चैव वासांसि	८५४	मनु., 6. 15
जलौषपक्वले मग्नाः	५५९	व्यास.	जीवतोर्वाक्यकरणात्	२७१	बृ. परा., 6. 146
जाङ्गलं चाग्निमान्द्यके	८४५		जीवत्पिता नैव कुर्यात्	७७२	क्रतु. लौगा.
जातकर्माननालोक	७८०	गार्ग्य.	जीवत्यर्धशरीरे तु	२९०	बृहस्प., 26. 93
जातवृमाणं द्विगुणः	९९, ५६३	याज्ञ., 2. 228	जीवदानादिभिर्मन्त्रैः	२५०	पिता.
जातवेदसे सुनवाम सोमम्	६५४	ऋ. सं., 1. 99. 1	जीवद्विभागे तु पिता	२८१	कात्या., 843
जातिः संज्ञाधिवासश्च	६०	कात्या., 127	जीवद्विभागे तु पिता	२८३	बृहस्प., 26. 16
जातिदुष्टं क्रियादुष्टम्	७३७	भवि., 1. 186. 21	जीवन् जातो यदि मृतः	३६०	
जातिभ्रंशकरं कर्म	६०७	मनु., 11. 124	जीवन्तीनां तु तासां ये	५२	मनु., 8. 29
जातिमात्रं तु यो हन्यात्	५४६	भवि.	जीवन् पुत्रेभ्यो दायम्	२८२	आप. घ., 2. 14. 1
जातिमात्रं यदा हन्यात्	५४६	भवि.	जीवमानेन देयं स्यात्	७७४	भवि.
जातिमात्रे हते विप्रे	५४६	भवि.	जीवितस्यातिकाले तु	५६६	यम.
जातिशुद्धाः कर्मशुद्धाः	६६५	बृहस्प., cf. 26. 72	जीवो विनयिता साक्षी	७०८	महाभार. अनु., 254. 70
जाते गर्भे व्रतं कुर्यात्	६१२	परा.	जुगुप्सेरन्न चाप्येनम्	६४१	याज्ञ., 3. 295
जातो निषादाच्छूद्रायाम्	२७६	मनु., 10. 18	जुषी प्रीतिसेवनयोः	४०३	धातु. तुदादिः
जातोऽपि दास्यां शूद्रेण	३१७	याज्ञ., 2. 133	जुहुयात् पुरुषसक्तेन	७१८	शौन.
जात्यन्वपतितोऽन्त	१७९	बृहस्प., 10. 110	जेता लभेत सांप्राप्तिकम्	१४९	गौत., 10. 19
जात्युक्तं प्रारदार्यं च	६०३	व्यास.	ज्ञातव्यः सर्वदैवार्थः	४३५	परा.
जात्युक्तो जुगेऽर्थः	१७४	याज्ञ., 1. 96			

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन	३२४	नार., 200. 36	तं सबाष्पमथादाय	३२९	बृ. प्रचे.
ज्ञातिमित्रकलत्रार्थम्	४६८	विष्णु.	तक्षको नागवर्धकयोः	५७२	त्रिकाण्डी., 3. 3. 4
ज्ञात्वा करोति संसर्गम्	६१७	छाग.	तच्च षाट्पौरुषं ज्ञेयम्	७२१	
ज्ञात्वा नियोगं येऽपि स्युः	५८	कात्या. (शुक्र., 4. 5. 107)	तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम्	२८२	आप. ध., 2. 14. 10
ज्ञात्वापराधं देशं च	७०, १६५	याज्ञ., 1. 368	तच्छ्राद्धं दैवहीनं चेत्	७८७	
ज्ञात्वा बलाबलं कार्ये	५२५	हारी.	तज्जानीयादुपनिधिम्	१३८	नार.
ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानाम्	२०८	कात्या., 418	तज्जाया स्थावरं भुक्त्वा	२८८	बृहस्प., 26. 99
ज्ञानं च शाश्वतं येन	५४१	स्कान्द.	तडागभेदकं हन्यात्	८६	मनु., 9. 279
ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोः	४५७	हारी.	तडागान्युदपानानि	१४१	मनु., 8. 248
ज्ञानवराग्ययोश्चैव	२०	वि. पु., 6. 5. 74	तडागारामविक्रयः	४९०	याज्ञ., 3. 237
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि	३७८	गीता., 4. 37	तडागोद्यानतीर्थानि	११२	कात्या., 758
ज्ञानाज्ञानकृतं यच्च	५४१	स्कान्द.	तण्डुलांस्तु परित्यजेत्	३८७	
ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टम्	६०९	उश. (cf. यम., 29)	तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि	२४७	पिता.
ज्ञानादेव तु कैवल्यम्	६५२		तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान्	२४७	पिता.
ज्ञानिनः शुचयोऽद्भुताः	२२७	पिता.	तण्डुलान् भक्षयित्वा तु	२४८	पिता.
ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन	२८१	नार., 190. 4	तण्डुलीयकदानं च	७९३	भर.
ज्येष्ठस्त्री च पितृव्यस्त्री	४५६		ततः कदाचिदुर्वश्याम्	२७०	कालिका., 92. 19
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः	३१९	मनु., 9. 112	ततः पपात देवेशः	८१३	वामन., 6. 30
ज्येष्ठाय दद्युर्देवताः	२८४	हारी.	ततः परं प्रवृद्धायाम्	३६१	ब्रह्म.
ज्येष्ठायां यद्यनूदायाम्	६३०		ततः पितृमखं कुर्यात्	७२१	नर.
ज्येष्ठेऽनिषिष्टे	४८७, ६३०	हारी. (NPP, vol. 63, p. 184)	ततः पौगण्डबालानाम्	१४२	बृहस्प., 19. 21
ज्येष्ठेष्वपि च तिष्ठत्सु	४८५	शाता.	ततः प्रभृति कालिन्ध्याम्	८१४	वामन., 6. 31
ज्येष्ठो दायाद इत्येकै	२८२	आप. ध., 2. 14. 6	ततः प्राङ्मुख आसीनः	६८४	आश्व. स्मृ., 4. 18
ज्योतिर्विद्वाद्भागः कश्चित्	२२७	पिता.	ततः श्राद्धं प्रदातव्यम्	३४५	मरी.
ज्योत्स्नायां सावित्र्यमिमुखः	५३२	हारी.	ततः संवत्सरगुणाः	६१०	लौगा.
ज्वरातिसारविस्फोटाः	२४६	कात्या., 458	ततः स वासुदेवेति	३१, ८८१	वि. पु., 1. 2. 12
ज्वलन्तं वा विशेत्	४७५, ६१७	कूर्म., 678	तत आवाहयेद्देवान्	२२३	पिता.
डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्	४२३,		ततश्चतुर्थे वर्षे तु	४०९	बोध., 4. 1. 15
	४३३	अष्टा., 4. 1. 13	ततश्चानेन मन्त्रेण	२४९	पिता.
णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य	८१	महामार्घ्यम्, 6. 4. 155	ततस्तं समुपादाय	२३२	नार. पिता.
			ततस्तान् पर्वणि च्छित्त्वा	७५६	
तं कानीनं वदेन्नाम्ना	२५७	मनु., 9. 172	ततस्तृतीये कर्तव्यम्	४२४	यम.
तं ततोऽकारितां वृद्धिम्	१६९	कात्या., 504	ततस्ते प्रणिपातेन	५२४	अङ्गि. उ., 2. 9
तं तमेवैति कौन्तेय	८७६	गीता., 8. 6	ततस्त्वष्टा तले विष्णुः	२२४	पिता.
			ततस्त्वावाहयेत्	२३७, २४२	नार.
			ततो गोदोहमात्रं वा	७२२	वि. पु., 3. 11. 56

ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ	८६४	याज्ञ., 3. 201	तत्र पूजां हुताशस्य	२३०	पिता.
ततोऽप्येवं प्रकल्पं स्यात्	६१०	च. वि.	तत्र प्रत्ययैकतानता	२२	योगक्षेत्रम्, 3. 2
ततो ब्रह्मा देवानाम्	५३७	उश.	तत्र ब्राह्मणानामेकपिण्ड	४०२	स्वयंभूः
ततोऽमिषिञ्चेन्मन्त्रैश्च	७००		तत्र भेदमुपेक्षां वा	१३८	बृहस्प., 17. 14
ततो मध्याह्नसमये	६६९	कूर्मे., 581	तत्र राजा भवेद् दण्ड्यः	७८	मनु., 8. 336
ततो मासगुणा वृद्धिः	६१०	लौगा.	तत्र वक्तव्यममृतम्	६२१	मनु., 8. 104
ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः	६३	याज्ञ., 2. 7	तत्र वस्त्रविशुद्धिं च	३३१	ब्रह्म.
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्	३१९	मनु., 9. 112	तत्र सत्ये स्थितो धर्मः	२०६	नार.
ततोऽर्धार्धविनाशे तु	२०८	कात्या., 420	तत्र सामान्यतो हत्वा	५४५	भवि.
ततोऽर्धार्धविनाशे तु	२०८	कात्या., 421	तत्र क्त्वा च पीत्वा च	६९४	शाता.
ततो बल्लाणि विप्राय	३४६	कात्या.	तत्र स्नानं न कुर्वीत	६९५	व्यास.
ततो वाग्दानपर्यन्तम्	३६१	ब्रह्म.	तत्र स्यात् सदृशम् १४८, २८४	याज्ञ., 2. 121	
ततोऽस्य संस्कारो मद्य	५६८	गौत., 23. 3	तत्रात्मभूतैः कालज्ञैः	६९	मनु., 7. 217
तत् करोति तदाचष्टे	६६१	सि. कौ. (चुरादिः)	तत्रात्मा जायते स्वयम्	४२०	याज्ञ., 1. 56
तत्कालकृतमूल्यो वा	१७३	याज्ञ., 2. 63	तत्रादौ परिधानार्थम्	४२६	शौन.
तत् कुर्वन् मदर्पणम्	८८३	गीता., 9. 27	तत्रापरिवृतं धान्यम्	१२७	मनु., 8. 238
तत्तत्स्त्रीणां तथा तथा	४२३	आश्व. स्मृ., 11. 103	तत्रापि नाशुभं किञ्चित्	१२९	नार.
तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता	२६५	बृहस्प., 26. 70	तत्रायाश्चेति वङ्क्तिः	६२७	संग्रहः
तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता	२६५	देव.	तत्रैनं विधिवद्वाजा	२९६	महामार. आध., 20. 11
तत् ते यत्नेन कर्तव्यम्	५२६	अग्नि. उ., 3. 10	तत्रैव लोकपालादीन्	२२८	पिता.
तत् तोयं यः पिबेत् ६२०, ८०९	५२४	आप.	तत्रोपशमनं कार्यम्	१३७	बृहस्प., 17. 6
तत्त्वतो ब्रूहि तत्सर्वम्	५२४	अङ्गि. उ., 2. 10	तत्सन्निकर्षः कर्तव्यः	४०४	बृ. मनु.
तत्त्वैर्व्यतीतं चिन्तयेत्	८७९	विष्णु(T)., 97. 1	तत्संभूय समुत्थानम्	११७	नार., 133. 1
तत् पापं शतधा भूवा	५२५	शाला.	तत्संसक्तैश्च कर्तव्यः	१४१	कात्या., 739
तत्तत्तत्तत्तत् निर्वाप्यः	२०१	याज्ञ., 2. 83	तत् सत्यं वद कल्याणि	२२७	याज्ञ., 2. 101
तत् पुत्राः पितृदायांशम्	२६७	देव.	तत्सपिण्डा बान्धवा ये	२८८	बृहस्प., 26. 105
तत्पुत्रा विपमसमाः	३०९	बृहस्प., 26. 13	तत्समस्तु पुनस्तोत्र्यः	२२७	बृहस्प., 8. 49
तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयम्	७९	नार., 204. 3	तत्समुत्थो हि लोकस्य	४७	मनु., 8. 353
तत् प्रमणं स्मृतं सर्वम्	१९१	याज्ञ., 2. 89	तत् सर्वं विलयं याति	५४१	स्कान्द.
तत्प्रमाणे तैः संध्या	३३५	वि. पु., 1. 3. 12	तत् सवितुर्वरेण्यम् ६४९, ६५५,	८०६	ऋ. सं., 3. 62. 10
तत् प्रवर्तितमन्यैस्तु	१२२	बृहस्प., 27. 1	तत् सवितुर्वरेण्यमिति	४२७	शाता.
तत् प्रसिद्धानि दिव्यानि	२१३	कात्या., 433	तत् सवितुर्वृणीमहे	६४९	ऋ. सं., 5. 82. 1
तत्र कर्म च यत् कुर्यात्	१३१	नार., 144. 19	तत् साहसमिति प्रोक्तम्	७९	नार., 204. 1
तत्र गावा शुची देशे	५२०	शाता.	तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति	६३	याज्ञ., 2. 8
तत्र त्याज्यानि वासांसि	३३२	देव.			
तत्र त्वष्टावदेयानि	१४६	नार., 137. ३			

तत्सुतां च स्नुषां गत्वा	६०५	च. वि.	तथोत्कोचपरीहास	१४६	नार., 138. 9
तत्सुतो वा धनं तासाम्	३०८	बृहस्प., 26. 33	तथ्येनापि शुभन् दाप्यः	९०	मनु., 8. 274
तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यात्	२८९	बृहस्प. सं., 518	तदकुर्वन्निरात्रेण	६२७	काष्ठा.
तत्स्त्रीणामुपभोका तु	१८१	कात्या., 567	तदङ्गच्छेद इत्युक्तः	८०, ८४	नार., 205. 8
तत्स्थानाच्छनकैर्नीत्वा	३२९	ब्रह्म.	तदद्भि प्रक्षाल्य	८६१	
तत् स्वयं नृपतिः कुर्यात् ७०, ८३		मनु., 9. 234	तदधीनकुटुम्बिन्यः	५८	कात्या., 98
तत् स्वहस्तकृतैरन्यैः	१९४	कात्या., 286	तदध्यग्निकृतं सद्भिः	३०३	कात्या., 895
तत् स्वहस्तादिभिस्तेषाम्	१९४	कात्या., 285	तदनुशां विना वापि	४८६	शृ. मनु.
तथाजि. र्वत्सानाम्	१२६	नार., 170. 31	तदन्तरा धनं दत्वा	१७१	व्यास.
तथा तथा दमः कार्यः	९८	मनु., 8. 285	तदन्नं द्विगुणं दाप्यः	११०	मनु., 8. 393
तथा तुष्टिकरं देयम्	१०३	कात्या., 787	तदन्वयस्यागतस्य	२८५	बृहस्प., 26. 67
तथात्रेयीनिषूदकः	४७९	याज्ञ., 3. 251	तदपि त्रिविधं ज्ञेयम्	१०४	नार., 206. 13
तथा धरिमयेयानाम् ८५, १०६		मनु., 8. 321	तदप्यकृतमेव स्यात्	४०९	नार., 59. 40
तथाधिकृतान् विभान्	९०	शङ्कलि. (ABORI, vol. 8, p. 110)	तदप्यदैवं कर्तव्यम्	३४६	शाता.
तथानाथदरिद्राणाम्	१३८	बृहस्प., 17. 11	तदप्रमाणं लिखितम्	१९२	नार., 87. 37
तथा पाठीनराजीव	७१६	याज्ञ., 1. 178	तदभावे तु दुहिता	२९१	कात्या., 926
तथा पितृव्यभार्याणाम्	४५९		तदभावे पिता माता	२९२	कात्या., 927
तथापि दाहयित्वैनम्	३६१	अङ्गि.	तदभावे भवेन्मातुः	३०६	बोध.
तथापि मरणं शस्तम्	३६७	शिवपु.	तदभावेऽर्कपत्रैर्वा	२३१	नार.
तथाप्रस्थं सर्वं पुनत	५३९	उश.	तदभावे वृद्धे सन्नञ्चारिणि	४३८	गौत., 3. 8
तथामिपिक्तस्य प्रत्युद्धारः	५७१	वसि., 15. 21	तदभावेऽष्टमे मासि	४२४	नार.
तथा शूद्रं समासाय	७५१	अङ्गि. उ., 5. 13	तदर्धं तु चरेद् वैश्यः	६१९	आप., 4. 2
तथा शूद्रं समासाय	५२८	अत्रि.	तदर्धं मध्यमः प्रोक्तः	७८	याज्ञ., 1. 366
तथासुरो वैश्ये शूद्रे च	४०७	नार.	तदर्धमातुरे प्रोक्तम्	६७९	दक्ष., 5. 13
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते	६४८	कर्म.	तदर्धाधं तु तण्डुलाः	२४७	कात्या., 420
तथैकादश पुत्रास्तु	२६१	बृहस्प., 26. 78	तदलामे क्षत्रवृत्तिः	३७	गौत., 7. 6
तथैव तत्सुतोऽपीष्ट	२९१	बृहस्प., 26. 133	तदलामे नियुक्तायाम्	२५४	वसि., 17. 14
तथैव तेः पालनी गः	२८१	बृहस्प., 26. 15	तदशौचं पुनश्चोर्त्वा	४३१	ब्रह्म.
तथैव दत्ते मायुरे	८४६	विष्णुधर्मो.	तदस्मिन् वृद्धयाय	४१, १६७	अष्टा., 5. 1. 47
तथैव निर्ऋतिः श्यामः	२२४	मिना.	तदस्य हरति प्रणाम्	७५९	गीता., 2. 67
तथैव परिपाल्योऽतौ	४६	याज्ञ., 1. 343	तदाश्या त्रिषवणम्	४२९	आश्व. स्मृ., 2. 54
तथैव मासिकं श्राद्धम्	३५१	वसि.	तदात्मानं दहेदग्नौ	५४७	भवि.
तथैव वामहस्तेन	६७८	देव.	तदा दण्डं नियुज्जीत	७१	कात्या., 958
तथैव शुक्लपक्षादौ	५३२	वसि., 23. 45	तदा भवति संशुद्धः	२४३	नार.
तथैवानाभमे वासः	४९०	याज्ञ., 3. 241	तदा भवेद् द्विधा गर्भः	३२०	श्रीधर on माग., 3. 17. 18

तंदा माससमैस्तासाम्	३६०	ब्रह्म.	तपस्विनो दानशीलाः	१९८	याज्ञ., 2. 68
तदा यायाद् विष्ट्यैव	४६	मनु., 7. 183	तपोवनेषु तीर्थेषु	५४४	परा., 12. 69
तदारब्धफलनाशार्थः	५१२	मिता., 3. 216	तपो वेदाश्च जातिश्च	८८२	
तदाशीचे निवृत्ते तु	३५६	कूर्म., 623	तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रः	५१६	मनु., 11. 214
तदासौ राजिमेघेन	५४९	भवि.	तप्तकृच्छ्रं तु पापाणे	५५८	यम., 49
तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रम्	३८	श. ब्रा. (मा)., 14.	तप्तकृच्छ्रं पराकं च	६०२	ब.ध्व.
		4. 2. 26	तप्तकृच्छ्रं प्रकुर्वीत	६०४	च. वि.
तदेतद्वार्षिकमित्याचक्षते	४४४	शौन. (आश्व. ग.),	तप्तकृच्छ्रं समातिष्ठेत्	५६८	भवि.
		3. 5. 19)	तप्तकृच्छ्रं न्वितेनेह	५६७	भवि.
तदेव क्षत्रियेणापि	६०५	प्रजा.	तप्तकृच्छ्रेण शुध्यन्ति ३७१, ६३६		परा. 4. 6
तदेवाष्टगुणं पुंसाम्	७२३	वि. पु., 3. 11. 105	तप्तक्षी.घृताम्बूनाम्	५१७	याज्ञ., 3. 317
तदोमिति लिखेत् सर्वम्	५८	नार., 30. 18	तप्तमापकदिव्ये च	२४७	कात्या., 460
तदगृहं चैव यो भिन्द्यात्	१४५	कात्या., 808	तप्तमापस्य वक्ष्यामि	२४८	पिता.
तदातव्यं विवक्षितम्	१५०	बृहस्प., 14. 4	तप्तमासेचयेत् तैलम्	८९	मनु., 8. 272
तद्देयमुपहत्यान्यत्	१४६	नार., 137. 6	तप्तायसेन ललाटे	८१	बोधा., 1. 10. 18
तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन	३६२	ब्रह्म.	तप्तेऽयःशयने सार्धम्	६००	याज्ञ., 3. 259
तद्वन्धुबुद्धदो भृत्याः	१९७	कात्या., 361	तप्ते लोहशयने	६००	गौत., 23. 9
तद्भृत्यो न्यस्तकार्यः स्यात्	१३२	वृ. मनु.	तप्तपीह गुहं विद्यात्	४२८	मनु., 2. 149
तद्भैक्ष्यं मेरुणा तुल्यम्	६७१	पग., 1. 53	तप्ताहूयाभिदास्तं तु	२४५	नार.
तद्भैक्ष्यभुग्जपेक्षितम्	४१०	मनु., 11. 178	तमेतं विविदिषन्ति	३०	cf. वृ. उ., 4. 4. 22
तद्भोजिनोऽर्धकृच्छ्रेण	६१७	व्यास.	तमेन वैश्वदेवहृतशेषेण	७१९	
तद्रागजमिति प्रोक्तम्	४७८	बृहस्प. सं., 16	तमेव चक्रे तनयम्	२७०	कालिका.
तद्वदुद्धृत्य सा नारी	३४१		तमेव विदित्वातिमृत्युम्	८७२	श्वे. उ., 3. 8
तद्वर्ज्यं सलिलं सर्वम्	७८९	मार्क.	तमौरसं विजानीयात्	२५३	मनु., 9. 166
तद्वापि प्रतिसंस्क्रुयात्	८६	मनु., 9. 279	तया लब्धं धनं यत्तु	३२३	कात्या., 867
तद्विष्णोः	७००	ऋ. सं., 1. 22. 20	तयोः पूर्वकृतं ब्राह्मम्	१५५	कात्या., 517
तद्विष्टुष्टः स पुरुषः	१५	मनु., 1. 11	तयोः पैतामहं पूर्वम्	१८०	बृहस्प., 10. 113
तद्वृत्तिजीविनो ये च	१९७	कात्या., 361	तयोरेवान्तरं गिर्याः	८१०	मनु., 2. 22
तद्वत् एव वा ब्रह्महत्या	६४५	गौत., 24. 12	तयोर्यः पूर्वो भ्रियेत	४१५	भर.
तन्नित्यमुदितं सद्भिः	७६०	कात्या.	तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात्	३१०	मनु., 9. 191
तन्मात्रमुद्धृतं शुष्येत्	३८६	शाता.	तयोश्च संगमं कृत्वा	७०८	स्कान्द.
तन्मात्रस्यापहाराद्वा	३८७	बोध.	तरति सर्वं पाप्मानम्	६४७	
तपः कर्तुमशक्येत्	५९८	भवि.	तरत्स मन्दी धावति	६५४	ऋ. सं., 9. 58. 1
तप एवेत्यनेनैव	५८९	भवि.	तरिकः स्थलजं शुल्कम्	११०	याज्ञ., 2. 263
तपसा चेज्या चैव	६३३	वृ. हारी.	तर्दं हिंसायाम्	८८३	धातु. (श्वदिः)
तपसा ब्रह्म विविज्ञासस्व	३८०	तै. उ. 3. 3	तर्पणं प्रत्यहं कार्यम्	४१५	प्रचे.

तर्पणे च गयाश्राद्धे	७०४	तस्य तन्नापहर्तव्यम्	२८७	व्यास. (IC, vol. 9, p. 97)	
तर्पयित्वा द्विजान् कामैः	६३३	वृ. हारी.			
तर्पयेत्तु यथाकामम्	६९६	विष्णु.	तस्य तस्य वधे प्रोक्तम्	६२९	शाङ्ख., 17. 13
तलाघातं तडागं तु	८३५	देवीपु.	तस्य तुष्यन्ति पितरः	८०२	स्कान्द.
तव योनिःस्मि	४५५	श्रुतिः	तस्य त्रिरात्रमाशौचम्	३६८	मनु. शाता. (अत्रिसं., 219)
तवाहमिष्युपगतः	१२९	नार., 148. 34			
तस्मा अन्नं यथाशक्ति	६७२	मनु., 3. 108	तस्य दण्डः क्रियापेक्षः	८०	नार., 204. 7
तस्माच्चलनादावभिप्रायम्	४२१	शारीरकम् (वैद्य)	तस्य पापविशुद्धयर्थम्	४७४,	
तस्माच्छ्रद्धया समाश्रय	८४५	गरुड. उ., 24. 51		६११	संव., 165
तस्माच्छ्रद्धं समासाद्य	६२०	अत्रि.	तस्य पापानि नश्यन्ति	५४१	स्कान्द.
तस्माज्जीवत्पिता कुर्यात्	७७४	भवि.	तस्य मासा सर्वमिदम्	८७८,	
तस्मात् तद्वद यत् सत्यम्	५२४	अङ्गि. उ., 3. 4		८८१	कठ. उ., 5. 15
तस्मात् तीर्थं न गृह्णीयात्	६३४	मत्स्य.	तस्य विद्यागुरुन् योनि	६५९	गीत., 20. 2
तस्मात् नृपतेरर्घम्	४२	याज्ञ., 1. 337	तस्य व्रतम्	७४५	श्रुतिः
तस्मात् पुंसवसंस्कारः	४२१	शौन.	तस्य शृङ्गस्य यत्नात्रम्	७९२	शाता.
तस्मादर्थान् स ह्रियेत	१७५	कात्या., 589	तस्य श्रपणकाले रक्षाम्	५३७	
तस्मादार्तं समासाद्य	५२५	अङ्गि. उ., 7. 2	तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते	१५	मनु., 1. 74
तस्मादौदुम्बरं शस्त्रम्	५९०	भवि.	तस्य स्याद्यस्य तल्पजः	२६१	मनु., 9. 170
तस्माद्वाजा यक्ष्यमाणः	५३	ऐ. ब्रा., 8. 24	तस्य स्वेच्छा स्वयमुपार्जिते	३२३	विष्णु(T)., 17. 1
तस्माद्वा एतस्मादात्मनः	३०	तै. उ., 1. 2. 1	तस्यां संस्थापयेद्द्वैमम्	८३०, ८४५	गरुड. उ., 24. 53
तस्मान्मलवद्राससा	३७२	तै. सं., 2. 5. 1. 5	तस्यां स जनयामास	२७०	कालिका.
तस्मान्मां संशयारूढम्	२३२	नार. पिता.	तस्या गोर्यद्भवेत् क्षीरम्	७९२	
तस्मिन्नेत् प्रतिगृहीते	२६५	बसि., 15. 9	तस्याग्निहोत्रेण	६७०	आश्व. श्र., 1. 9. 4
तस्मिन्स्तुत्सारिते पापे	५२५	अङ्गि. उ., 3. 6	तस्याददीत पङ्कभागम्	५०	मनु., 8. 35
तस्मिन् गते द्वितीयेऽपि	२३८	नार. पिता.	तस्या दुहितरं चैव	६०४	संव., 158
तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे	१५३	कात्या., 648	तस्यानुरूपं मूल्यं वा	९७, ५९७	परा., 9. 26
तस्मिन् निवेदिते कार्ये	५२५	अङ्गि. उ., 3. 5	तस्यापि तत् क्षुधा राष्ट्रम्	६६	मनु., 7. 134
तस्मिन्नेवाहमवसम्	४८४	महामार.	तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यम्	८७	नार., 209. 5
तस्मिन् मृते न दोषोऽस्ति	४६९	विष्णु.	तस्याप्यर्घं शतं वापि	८२५	बराह.
तस्मिन् हते न दोषोऽस्ति	२०१	महामार.	तस्यामप्रकृतिस्थायाम्	४०९	नार., 175. 21
तस्मै सर्वं विधिं राजे	२९६	महामार.	तस्यामुपोषितो यस्तु	५४१	स्कान्द.
तस्मै हितम्	८८३	अष्टा., 5. 1. 5	तस्यावलोकनात् सूर्यः	६३९	वि. पु., 3. 18. 39
तस्य कर्मानुरूपेण	११८	मनु.	तस्याशौचं विधातव्यम्	३६८	अङ्गि.
तस्य कुर्यान्नुपो दण्डम्	९६	नार., 177. 33	तस्यास्तु साधनं लेख्यम्	१७७	कात्या., 225
तस्य कुर्यान्नुपो दण्डम्	५८	कात्या., 100	तस्यैयुक्तवतो लोहम्	२३२	याज्ञ., 2. 105
तस्य कृच्छ्रत्रयम्	४६९, ५६९	जात.	तस्येह मागिनौ दृष्टौ	२५४, २६२	मनु., 9. 53

तस्यैकस्य न सर्वस्य	२४६	पिता.	ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव ४१४, ४३०	प्रचे.
तस्यैवं मुक्तपिण्डस्य	२३३	नार.	ताम्रं यो भाजनं दद्यात्	८४३ स्कान्द.
तस्यैव तद्भवेत् पापम्	४६९	मवि.	ताम्रकर्षकृता मुद्रा	७५-७ बृहस्प., 8. 8
तस्यैव तादृशेनैव	५४७	मवि.	ताम्रदः पुरुषो लोके	८४३ महाभार.
तस्यैव वा विधानस्य	५१	मनु., 8. 36	ताम्ररजतसुवर्णानाम्	७३२ पैटी.
तस्यैव शोधनं प्रोक्तम्	३८६	शाता.	ताम्रायसानां भाण्डानाम्	८४३ स्कान्द.
तस्यैवोन्मुखतां प्राप्ते	७०८	अनुष्टुप्विधानम्	तालश्चाप्रयासेन	७५४ याज्ञ., 3. 115
तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति	६३४	विष्णु.(T), 54. 28	तावत् कर्तुं न शक्नोति	५४१
तस्योपनयनं कृत्वा	६३५	यम.	तावत् कुल्याः सपिण्डाः	२८४ देव.
तस्योरु प्रतिसंगृह्य	२३७	नार., 122. 308	तावत् तस्य न शुद्धिः स्यात्	५४८ अङ्गि.
तस्योरु प्रतिसंगृह्य	२३७	पिता.	तावद्गौः पृथिवीतुल्या	८२५ याज्ञ., 1. 207
तां कन्यां ज्ञेष्ट्युपपाद्य	६३०	हारी.	तावद्युगसहस्राणि	८१७
तां करोति तु यो मोहात्	६७५	आप. AL, 2. 3	तावन्यहन्त्यशीचं स्यात्	३५६ अङ्गि.
तां ब्रूयाद् भवतीत्येवम्	४५८	मनु., 2. 129	तावन्न पीड्येद्रस्त्रम्	७०१ याज्ञ.
तां श्रमिः खादयेद्राजा	८६	मनु., 8. 371	तावन्नोपस्पृशेद्विप्रः	६८४ यम.
तां श्रमिः खादयेद्राजा	८७	यम.	तावन्मात्रं समुद्धृत्य	३८६
ताञ्छिष्यान्नोरदण्डेन	५२	मनु., 8. 29	तावानेव स विधेयः	१४० मनु., 8. 194
तानप्याह्वानयेद्राजा	५८	कात्या. (शुक्र., 4. 5. 107)	तावुभावप्यभोज्यान्नौ	३९२ बृ. परा., 8. 185
तानि पातकसंज्ञानि	४६३		तावुभौ चौरवच्छास्यौ	१४० मनु., 8. 191
तानि संधिषु सीमायाम्	१४१	मनु., 8. 251	तावुभौ चौरवच्छास्यौ	१५१, १५३ मनु. (शुक्र., 4. 5. 311)
तानीह हरतो लोभात्	४३	मनु., 8. 399	तावुभौ तुल्यदोषी हि	५२८ cf. विष्णु(T), 54. 7
तानेकधा समभरत्	६४९	ऐ. ब्रा., 5. 32	तावुभौ पुण्यकर्माणौ	१५१ पाद्म., 6. 33. 33
तान्येव चायनं तस्य	२६, ८८५	महाभार. अनु., 186. 7	तासां चेदनिरुद्धानाम्	१२३ मनु., 8. 236
तान्येवामेध्ययुक्तानि	३८५	देव.	तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे	७२४ यम.
तान् सर्वान् घातयेद्राजा	१२२	मनु., 9. 224	तिथिवारक्षेयुक्तोऽयम्	७८६ अत्रि.
तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान्	५४७	मनु., 10. 20	तिथिद्वयश्च चरेत् ५३१, ५३३	याज्ञ., 3. 323
तान् हव्यकव्ययोर्विप्रान्	८०३	मनु., 3. 150	तिथ्यादिषु च यच्छ्राद्धम्	७६० गाल्वः
तापसेष्वेव विप्रेषु	८५५	मनु., 6. 27	तिन्निणी जीरकं चैव	८२७ पद्म.
तापिते तु ततः पश्चात्	२३०	पिता.	तिरस्कृतो यदा विप्रः	५४८ सुम.
तापे तृतीये संतप्तम्	२३१	नार. पिता.	तिरस्कृत्योच्चरेत् काष्ठम्	६७६ यम.
तामनेन विधानेन	२५४	मनु., 9. 69	तिर्यग्यबोदराण्यष्टौ	२२९
ताम्बूलं चर्वयेद्यसु	३३१		तिर्यग्योनिषु गोवर्जम्	६१० शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 122)
ताम्बूलकुङ्कुमक्षौद	८३०	गरुड. उ., 24. 54	तिलद्रोणान्वितं च तत्	८२२ कालिका.
ताम्बूलानासनवर्षमानाः	६९०	वासन्तम्		

तिलधान्यान्न	५९३, ५९६	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 120)	तुषकेवाकरीषमसाखि	७४९	शङ्ख. (ABORI, vol. 7, p. 116)
तिलधेनुर्गजो बाजी	६३४	यम.	तुषाङ्गारकपालानि	६७७	यम.
तिलमिश्रं तु दमैषु	३३०	शुनःपुच्छः	तूष्णीमेवोदकं कुर्यात् ३६०, ३६१		लौगा.
तिलव्रणक्लिणस्थाने	२३१	नार. पिता.	तृणं वा यदि वा काष्ठम् ९९, १०५		बृहस्प., 22. 25
तिलानवकिरेत् तत्र	७९९	देव. (उश. स्मृ. संद., 5 18)	तृणकाष्ठकामूत्र	१७४	बृहस्प., 10. 23
तिलैरात्मसमं कृत्वा	८२२	मत्स्य., 206. 7	तृणगुल्मलतावल्ली	२३८	नार. पिता.
तिलोदकैः पितृन् वापि	७९६		तृणशैवालरहिते	२३६	पिता.
तिलोऽसि सोमदेवस्यः	३४६	cf. आश्व. ग., 4.7.8	तृणादि वा गवे दद्यात्	७९६	
तिलीदनरसक्षारान्	१४४	याज्ञ., 3. 36	तृणेषु काष्ठतक्राणाम्	५९५	मनु. (शङ्ख., 17. 17)
तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः	१७४	कारया., 510	तृणैः शुष्कैस्तु संपूर्णं	२३२	याज्ञ. पिता.
तिष्ठन्नाचामेत् प्रहो वा	६८४	आप. घ., 1. 16. 1	तृतीयं च ततो ब्रूयात्	७७३	देव.
तीर्थमभिमृश्यावगाह्य	६९९	आश्व. परि., p. 145	तृतीयं यज्ञदीक्षायाम्	४३६	मनु., 2. 169
तीर्थयात्रां विना गच्छन्	८०९	देव.	तृतीयं रुद्रदैवस्यम्	८११	महामार.
तीर्थव.सी कुशाच्छादी	४७६	काश्य.	तृतीयं वायुदैवस्यम्	२२९	पि I.
तीर्थानि वा भ्रमन् विद्वान्	५९१	अत्रि.	तृतीयः पञ्चमश्चैव	२८५	बृहस्प., 26. 66
तीर्थाभिषेकपूतात्मा	७१६	शौन.	तृतीयः पुत्रिका	२५५, २५६,	
तीर्थे पुण्यनमे	४७६, ६१६	देव.		४८५	वसि., 17. 15
तीर्थे ब्राह्मण आयाते	७७२	मैत्रा. परि., p. 237	तृतीयां वा चतुर्थी वा	४०१	च. वि.
तुरगान्देलिकाः शुभाः	६८९	नार.	तृतीयां वामपादे च	७०९	
तुरायणं च क्रमशः	८५३	मनु., 6. 10	तृतीया वा मवेच्छूद्रा	३१४	महामार. अनु., 82. 48
तुरीयं ब्रह्महत्यायाः	७५६		तृतीये च तथा भागे	६८७	दक्ष, 2. 32
तुरीयो ब्रह्महत्यायाः	५५४	मनु., 11. 126	तृतीये तदकं कृत्वा	३६८	मनु. शाता. (अत्रिसं., 219)
तुरुष्कं गुग्गुलुं चैव	७९१		तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तम्	५४८	मनु. देव. (वृ. हारी., 6. 242)
तुलसी शतपत्रं च	७९०		तृतीयेऽब्दे शिशोर्गर्भात्	४२४	बृहस्प. सं., 115
तुलस्यगस्त्यबिल्वानि	७१२		तृतीये संगच्छावहै	४०२	श. ब्रा. (मा.), 1. 8. 3. 6
तुलान्यापो विषम्	२१४, २१८	याज्ञ., 2. 95	तृतीयो बहुयाज्यः स्यात्	८४८	शाता. AL MS., p. 28
तुलापुरुष इत्येषः	५२१	याज्ञ., 3. 322	ते गृह्णन्तु मया दत्तम्	७०२	
तुलामकरमेघेषु	८२८		तेजश्वासि रिभावसौ	३०	गीता., 7. 9
तुलाशासनमानानाम्	८३. ११६	याज्ञ., 2. 240	तेजस्तेजस्विनामहम्	३०	गीता., 7. 10
तुला स्त्रियां पलशतम्	७७	त्रिकाष्ठी., 2. 9. 87	तेजोऽसि शुक्रम्	७१०	काठ. सं., 1. 10
तुला स्त्रीबालबृहदान्ध	२१५	याज्ञ., 2. 98			
तुलितो यदि वर्षेत्	२२७	नार., 118. 283			
तुल्यं वयसि सर्वेषाम्	३६०	व्याघ्र.			
तुल्या दुहितो वापि	२५२	देव.			

तेजोऽपि शुक्रमित्याज्यम्	५१९	परा., 11. 33	ते सर्वे तृप्तिमायान्तु	८०१	
ते तथा तत्र जल्पेयुः	५२५	अग्नि. उ., 3. 6	ते सर्वेऽन्वालेमेन्	६६०	गौत., 20. 5
ते द्वादश सुवर्णस्तु	७५	कात्या., 494	ते सुवर्णस्तु षोडश	४७०	मनु., 8. 134
ते द्वादश सुवर्णस्तु	७५	बृहस्प., 8. 10	तैजसानां कुणपमद्यैः	३८१	बोधो.
तेन निर्गमने दुःखम्	८६५	आदि.	तैलं तिलं द्रव्यं चैव	७१५	
ते नन्वाध्वं तेऽवत	४०२	ऋ. सं., 8. 30. 3	तैलमुद्धर्तनं विघ्ने	७६१	प्रचे.
तेनायुर्दधौ राशः	४२	मनु., 7. 136	तैलस्त्रीमांससंभोगी	६२१	वि. पु., 3. 11. 116
तेनार्धवृद्धिर्मांसकथा	१७०	मनु., 8. 150	तैलानां चैव सर्वेषाम्	१७४	कात्या., 511
तेनैव संनिवेशेन	२२७		तैलभ्यक्तस्तथा क्वातः	६२२	आप.
तेऽपि तद्गुणिनस्तस्मात्	५७	कात्या., 75	तैले जले स्वे मूत्रे वा	७४८	वैद्यकम्
तैभ्यो माता गरीयसी	४५४		तैश्चतुर्भिः पलं प्रोक्तम्	७७	बृ. परा., 10. 307
तैभ्यो द्वितीयाद् ब्रह्मण्यः	८८२		तोयकुच्छ्रो जलेन तु	५१७	मार्क.
तेषां च प्रेषितानां च	२३८	नार. पिता.	तोय त्वं प्राणिनां प्राणः	२३९	पिता.
तेषां तु पिशुक्लूढम्	७७६	पुल.	तोयपूर्णं घटं चेमम्	३७०	ब्रह्म.
तेषां तु पैशुकाशीचम्	३५५	आप.	तोयप्रवर्तनात् स्वेयः	८५	नार., 167. 18
तेषां धनहरो राजा	२९५	बृहस्प., 26. 119	तोयमग्निं विपं चैव	२१६	पिता.
तेषां न तण्डुला देयाः	२४८	पि. ग.	तोयेऽवघृष्ट्य गात्राणि	६९९	
तेषां प्रत्यादिदं श्राद्धम्	७८७		तोरणे च तथा कार्ये	२२२	नार. पिता.
तेषां प्रायश्चित्तं मासम्	६३७	हारी.	तोलयित्वा नरं पूर्वम्	२२३	पिता.
तेषां याम्यैर्नरेरक्षिणि	६२३	मार्क.	तौ च तत्र नियोक्तव्यौ	२३८	नार. पिता.
तेषां वचनतो गम्यः	२२७	पिता.	तौ युतावञ्जलिः पुमान्	७००	त्रिकाण्डी., 2. 6. 85
तेषां वै समवेतानाम्	८१५	ब्रह्म.	तौर्यत्रिकं वृथाट्या च	४८	मनु., 7. 47
तेषां षड् बन्धुदायादाः	२६४	देव.	त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशम्	१३४	याज्ञ., 1. 76
तेषां स एव धर्म्यः स्यात्	२८१	नार., 193. 1	त्यजन्नपतितानेतान्	११४	मनु., 8. 389
तेषां सवर्णा ये पुत्राः	२६५	बृहस्प., 26. 44	त्यजन् भार्यामवस्थाप्यः	१३४	नार., 186. 95
तेषां सवर्णा ये पुत्राः	२६५	देव.	त्यजेत् पितरं राजघातकम्	६५७,	
तेषां हि तत्परा वृत्तिः	१८४	नार., 52. 19		६६१	गौत., 20. 1
तेषामपि तथा गङ्गा	३७०		त्रपुसीसकयोर्दानात्	८४३	महामार.
तेषामपि न क्षालः स्यात्	१९७	नार., 101. 190	त्रयः पाकयज्ञाः	६६९	आश्व. सू., 1. 1. 2
तेषामभावं सामन्त	१४१	कात्या., 737	त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे	५२३	परा., 8. 27
तेषामाद्यमृणादानम्	५४	मनु., 8. 4	त्रयाणां तथात्वे	७८७	अपरार्कः
तेषामेकोऽयथावादी	१९५	नार. (कात्या., 359)	त्रयाणां वर्णानाम्	८५९	सूत्र.
तेषु पिप्पलत्रेषु	२३१	नार. पिता.	त्रयाणामानुजेभ्यं स्यात्	३९८	दक्ष.
तेषु सर्वेषु यथोपदेशम्	८५२	आप. घ., 2. 21. 2	त्रयाणामिति संदेहे	१५७	वसि.
ते षोडश स्यादरणम्	७६	मनु., 8. 136	त्रयाणामुदकं कार्यम्	२८५, २९४,	
ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री	७५, ७७	त्रिकाण्डी., 2. 9. 86		३५४	मनु., 9. 186

त्रयोदशमभागं तु	२६४	ब्रह्म.	त्रिपत्रमेवोपवसेत्	६२४	परा.
त्रयोऽपि तद्धनं धर्म्यम्	१५८	वसि.	त्रिपत्रात् सप्तपत्राद्वा	२४६	पिता.
त्रातारमिन्द्रम्	८३०	ऋ. सं., 6. 47. 11	त्रिपत्रोपोषितः षण्दः	५६१	हारी,
त्रायस्वास्मादभोशापात्	२४३	याज्ञ., 2. 110	त्रिपत्रोपोषितः स्नात्वा	६४०	यम.
त्रायस्वेनं नरं पापात्	२४३	पिता.	त्रिपत्रोपोषिताय स्युः	२१९	पिता.
त्रिशत्समा या भुक्ता तु	१६०	बृहस्प., 7. 36	त्रिपत्रोपोषितो भूत्वा	५८३	आप.
त्रिः पिबेदम्यु वीक्षितम्	६८५	दक्ष., 2. 22	त्रिपत्रोपोषितो हुत्वा	६४५	याज्ञ., 3. 303
त्रिकादवर्षात् तु पुष्पं स्यात्	२०९		त्रिविधं तत् समाख्यातम्	९३	व्यास. (IC, vol. 9, p. 94)
त्रिगुणं तु वनस्थानाम्	५५०	मनु., 5. 137			
त्रिणाचिकेतदौहित्र	८०७	याज्ञ., 1. 220	त्रिविधः साहसेष्वेवम्	७८	नार., 226. 21
त्रिदण्डग्रहणं कृत्वा	८६२		त्रिशते तण्डुला देयाः २११, २४६		बृहस्प., 8. 30
त्रिदिनं चैकमक्ताशी	५१५	परा., 8. 39	त्रिश्चतुर्वा	६८५	गौत., 1. 38
त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु	६९९	शाता.	त्रिष्वपि शस्त्रहतेषु	७८७	देवस्वामी
त्रिपक्षात् परतः सोऽर्थम्	१८८	कात्या., 539	त्रिसंध्यं पूजयेच्चैतान्	२२८	पिता.
त्रिपदा चैव	६४९	विष्णु(T)., 650	त्रिस्कन्धज्योतिषाभिश्च	५६	व्यास. (IC, vol. 9, p. 68)
त्रिपादूर्ध्वं उदेत् पुरुषः	६५४,				
	८८२	ऋ. सं., 10. 90. 4	त्रिहायने त्रिपादः स्यात्	५५८	वृ. प्रचे.
त्रिपादे तु शिखावर्जम्	५२६	परा., 9. 14	त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्नीयात्	५३४	यम.
त्रिपादोने च सलिलम्	२११	बृहस्प., 8. 29	त्रीणि पुष्कराणि	८११	
त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणम्	७९७	निगमः	त्रीणि वर्षाण्यृतुमती	४०९	बोधा., 4. 1. 15
त्रिपुरुषी या स्वतन्त्रा	१६०	कात्या., 317	त्रीणि श्रोत्रियभार्यायाम्	६०५	गौत., 22. 32
त्रिपौरुषी च त्रिगुणा	१६०	बृहस्प., 7. 37	त्रीण्येव साहसान्याहुः	८७	नार., 210. 6
त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा	१६०	व्यास. (IC, vol. 9, p. 77)	त्रीन् कृच्छ्रनाचरेद्ब्रह्म	६३६	याज्ञ., 3. 288
			त्रीन् वा पिण्डान् समारोप्य	७७४	यज्ञपार्श्वः
त्रिभागं क्षेत्रज्ञो भुङ्क्ते	२६४	ब्रह्म.	त्रैवार्पिकं व्रतं कुर्यात्	५४८	सुम.
त्रिभिर्भिभिः स्मृतैकैकैः	८६३	योगशास्त्रम्	त्रैवार्पिकाधिकान्नो यः	६७०	याज्ञ., 1. 124
त्रिरहर्निर्निशायां च	५२९	मनु., 11. 223	त्रैविद्यनृपदेवानाम्	८९, ९१	याज्ञ., 2. 211
त्रिरहोऽभ्युपेयादपः	४२९	वसि., 7. 17	त्रैविद्यवृद्धान् विदुषः	६५	मनु., 7. 37
त्रिरात्रं क्षपणं कृत्वा	६०८	यम.	त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की	५२३	परा., cf. 8. 27
त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्यात्	५६३	शङ्ख (ABORI, vol. 8, p. 123)	त्र्यङ्गः स्त्रीणां नमस्कारः	८८०	
			त्र्यहं चोपवसेदन्ते	५२१	जाबा.
त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी	६२५	मनु.	त्र्यहं तूपवसेद्युक्तः	६४५, ६४८	यम.
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा	२४३	पिता.	त्र्यहं तूपवसेद्युक्तः	५१४	शङ्ख.
त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे	६१८	परा., 4. 11	त्र्यहं त्र्यहं प्रयुज्जानः	५२१	यम.
त्रिरात्रमपि वैद्यस्य	३५९	ब्रह्म.	त्र्यहं दधि त्र्यहं क्षीरम्	५२०	यम.
त्रिरात्रमुपवासोऽस्य	५८१	यम.	त्र्यहं न कीर्तयेद् ब्रह्म	४४६	मनु., 4. 110

अयहं परं च नाभीयात्	५१५	मनु., 11. 211	दण्डः स्यात् पञ्चकृणालः	१०८	मनु., 8. 330
अयहं पिबेत्तु गोमूत्रम्	५२०	यम.	दण्डदानस्य चाशक्तौ	५९८	भवि.
अयहं प्रातस्त्र्यहं सायम्	५१५	मनु., 11. 211	दण्डनीत्यां च कुशलम्	५३	याज्ञ., 1. 313
अयहमनक्तादयदिवशी	५१४	आप. घ., 1. 27. 7	दण्डस्य पातनं चैव	४८	मनु., 7. 51
अयुतुः संवत्सरः	८५६	श्रुतिः (cf. निरुक्तम्, 4. 27)	दण्डाजिनोपवीतानि	३३, ७४७	याज्ञ., 1. 29
त्वं तुले सत्यधामासि	२२७	याज्ञ., 2. 101	दण्डेनैव विशुध्यति	६००	भवि.
त्वं देव तानि जानासि	२३२	नार. पिता.	दण्डो दमनादित्याहुः	७०	गीत., 11. 30
त्वं धृष्ट ब्रह्मणा सृष्टः	२२६	पिता.	दण्डो वा कीर्तितस्तज्ज्ञैः	५९०	भवि.
त्वं मुखं सर्वदेवानाम्	२३१	नार. पिता.	दण्डोत्सर्गं राजैकरात्रम्	१६५,	वसि., 19. 40
त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः	२४३	याज्ञ., 2. 110	दत्तं मयामुकायाय	६७	व्यास. (JC, vol. 9, p. 72)
त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टम्	२४३	पिता.	दत्तं सप्तविधं विद्यात्	१४६	नार., 137. 3
त्वं वेत्सि सर्वभूतानाम्	२२६	पिता.	दत्तः क्रीतः स्वयं दत्तः	२६२	देव.
त्वक्पुष्टं कवकं चेति	१०८	पिता.	दत्तः क्रीतकोऽपविद्धः	२६३	हारी.
त्वगसृष्ट्यांसमेदोऽस्थि	२४२	पिता.	दत्तक्रीतादिपुत्राणाम्	४०३	वृ. मनु.
त्वग्मेदे प्रथमो दण्डः	१०१	बृहस्प., 21. 11	दत्तस्यापह्नवो यत्र	२०७	कात्या., 416
त्वमग्ने वेदाश्चत्वारः	२३१	नार. पिता.	दत्ता कन्या पितुर्गोहे	३६२	ब्रह्म.
त्वमग्ने सर्वभूतानाम्	२३२	याज्ञ., 2. 104	दत्तादत्ते च भृत्यानाम्	१७७	कात्या., 227
त्वमग्ने सर्वभूतानाम्	२३२	नार. पिता.	दत्तानुयोगानध्येतुः	४८८	
त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च	२७७	मनु., 10. 48	दत्ताप्रदानिकं नाम	१४६	नार., 137. 1
त्वामिद्वि हवामहे	६५६	ऋ. सं., 6. 46. 1	दत्तामपि हरेत् पूर्वम्	१३४	याज्ञ., 1. 65
दंपती धनस्येशाते	२९९	आप. घ., 2. २० ३	दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितम्	३१८	याज्ञ., 2. 148
दंपत्योर्भुक्तशिष्टं च	६७१		दत्तोऽपविद्धः क्रीतश्च	२६५	बृहस्प., 26. 72
दंपत्योर्भुक्तशेषं तु	७२६		दत्तोऽपविद्धः क्रीतश्च	२६५	देव.
दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा	६८४	गीत., 1. 38	दत्त्वा पाटयेत्लेख्यम्	१७८	याज्ञ., 2. 94
दक्षिणाग्नेररणी पाणौ	४५५	मानवसूत्रम्	दत्त्वा कार्पासिकं वस्त्रम्	८४२	
दक्षिणाप्रवर्णं देशम्	७९९		दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुः	८६	याज्ञ., 2. 276
दक्षिणासु नीयमानासु	४०५	बोधा., 1. 11. 5	दत्त्वा द्रव्यमसम्पद्यः	१४६	नार., 137. 1
दक्षिणेन तथा रिष्टम्	६८१	आश्व.	दत्त्वा न्यायेन यः कन्याम्	१३४	नार., 177. 32
दग्धकर्णैश्च यङ्मुक्तम्	८०५	शालङ्कायनः	दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा	६७	याज्ञ., 1. 318
दण्डं कमण्डलुं वेदम्	४३०	म.	दत्त्वा सरोमं तत्रापि	८४२	
दण्डं च स्वर्णं चैव	६४, २१३	याज्ञ., 2. 18	दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति	८४४	देवीपु.
दण्डं चैकादशगुणम्	१५३	कात्या., 649	दद्याच्च भिक्षाव्रितयम्	६७१,	
दण्डं दद्यात् सवर्णासु	१०८	याज्ञ., 2. 287		६७३, ७२३	परा., 1. 52
दण्डः क्षुद्रपक्ष्मिणां तु	९७	याज्ञ., 2. 225	दद्यात् कृष्णाजिनं पुच्छे	८२३	

दद्यात् त्रिरात्रं चोपोष्य	५५७	याज्ञ., 3. 264	दश मासांस्तु तृप्यन्ति	७९७	मनु., 3. 270
दद्यात् पापेषु षष्ठांशम्	५१२	शाता.	दशमेऽहनि संप्राप्ते	३३२	देव.
दद्यादपुत्रा विधवा	१८१	नार., 52. 17	दशमेऽङ्कि पतेद्यस्य	३६३	देव.
दद्यादहरहः श्राद्धम्	७२७	मनु., 3. 82	दशम्यामतीतायाम्	३४६	सत्यव्रतः
दद्यादृते कुटुम्बार्थात्	१८२,		दशयोजनविस्तारम्	१६	हरि., 3. 34. 30
	१८५	याज्ञ., 2. 46	दशरात्रेण शुध्यन्ति	३९०	देव.
दद्याद् देवपितृमनुष्येभ्यः	६६९	वसि., 9. 12	दश वामकरे तथा	६७८	
दद्यादन्नं च पर्याप्तम्	३०४	बृहस्प., 26. 28	दश सौवर्णिके शृङ्गे ८२२, ८४०		मत्स्य.
दद्यादि सोपवासाय	२४२	नार.	दश स्थानानि दण्डस्य	७९	मनु., 8. 124
दद्यादन्नं तु नेत्राभ्याम्	८४१	आदित्य.	दशहस्तेन दण्डः स्यात्	८३९	
दद्युः पैतामहं पौत्राः	१८०	नार., 47. 4	दशामूर्णास्तुकां वा	७९०	आश्व. श्रौ., 2. 7. 5
दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं	१६८	याज्ञ., 2. 38	दशावरान् दश परान्	४०८	शौन. (आश्व. गृ., 1. 6. 1)
दद्युस्तद्विथिनः प्रेते	१८३	याज्ञ., 2. 45	दशाहं शावमाशौचम्	३६२	वसि., 4. 16
दधिक्राव्णो अकारिषम्	७१०	ऋ. सं., 4. 39. 6	दशाहं सपिण्डेषु	३६२	आश्व. गृ., 4. 4. 18
दधि भक्ष्यं तु शुक्तेषु	५८१	मनु., 5. 10	दशाहाच्छुद्धिरथवा	३५३	अङ्कि.
दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य	१०७	मनु., 8. 326	दशाहाभ्यन्तरे बाले	३६०	बृ. मनु.
दन्तधावनपूर्वेण	५२७	अङ्कि.	दशाहे दशमे शावे	३६३	अग्निस्मृतिः
दन्तपत्रचित्तां रम्याम्	८४५	गरुड. उ., 24. 51	दशी कुलं तु भुञ्जीत	४०	मनु., 7. 119
दन्तलभं तु दन्तवत्	३९४	गौत., cf. 1. 44	दशैकपञ्चसप्ताह	११९	याज्ञ., 2. 177
दन्तानां शोधनायालम्	६८२	गर्ग.	दहनं खननं भूमेः	३९६	देव.
दन्तेषु मुक्तिकास्तस्य	८४१	आदित्य.	दह पावक पापं त्वम्	२४९	पिता.
दन्त्यश्वरासमवधे	५५८	शाता.	दहन्ते ध्यायमानानाम्	६४८	कूर्मे.
दरिद्रो व्याधितो मूर्खः	२४५	नार.	दह्यमानाय विप्राय	८४६	लिङ्ग.
दर्व्यादीन्यपि कार्याणि	७९४	आदित्य.	दातव्यं बान्धवैस्तस्मात्	१८५	मनु., 8. 166
दर्शनप्रतिभूर्यत्र	१८७	याज्ञ., 2. 54	दातव्यं सर्ववर्णेभ्यः	५२	मनु., 8. 40
दर्शने प्रत्यये दाने	१८६	बृहस्प., 10. 73	दातव्यमुदकं तावत्	६७८	दक्ष.
दर्शपूर्णमासाभ्याम्	४७३	आप. श्रौ., 2. 5. 11	दातव्या द्विपला मध्या	८२५	देव.
दर्शमस्कन्दयन् पर्व	८५३	मनु., 6. 9	दातव्या पुच्छदेशे तु	८४१	देव.
दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धम्	७७२	ऋतु. लौगा. (व्याघ्र., 325)	दाताहमेतद् ब्रविणम्	१८६	बृहस्प., 10. 74
दर्शोऽङ्कि पूर्णमासेष्टिम्	४८७	त्रिकाण्डमण्डनः, 1.66	दातुः पालयितुः स्वर्गम्	६८	व्यास. (JC, vol. 9, p. 72)
दशगुर्वक्षरः प्राणः	२२७		दानं दमो दया क्षान्तिः	२७९	याज्ञ., 1. 122
दश तान्येव गोचर्म	८३९		दानं नैमित्तिकं विना	३५५	
दश द्रोणा मवेत् खारी	५९३	कात्या.	दानग्रहणधर्माभ्याम्	१६७	नार., 46. 1
दशवेनुप्रदानाच्च	८४१	मविध्यो.	दानग्रहणपञ्चज	३२४	नार., 200. 38
दशभिः पुरुषैः ख्यातात्	४०१	च. वि.			

दानवादिप्रतिभुवी	१८७	व्यास.	दिवसोपोषितः स्नात्वा	६४०	यम.
दानाच्छ्रेयोऽनुपालनम्	६७	मधि., 4. 164. 38	दिवा गृहीतं यत्कृत्वा	१३५	मरी.
दानाधमनविक्रये	१४८	बृहस्प., 14. 8	दिवा च मैथुनं गत्वा	६०८	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 127)
दाने फलविशेषः स्यात्	५४६	दक्ष., 3. 27			
दाप्यः सर्वे नृपेणार्थम्	६४	याज्ञ., 2. 20	दिवा चरेयुः कार्यार्थम्	२७८	मनु., 10. 55
दायादाः स्थावरे समाः	१४८	बृहस्प., 14. 8	दिवातिथौ तु विमुखे	७२३	वि. पु., 3. 11. 105
दाराभिहोत्रधर्मेण	४८५	यम.	दिवा धानासु वसति	७३२	ब्रह्म.
दाराभिहोत्रसंयोगम्	४८४	मनु., 3. 171	दिवा वक्तव्यता पाले	१२३	मनु., 8. 230
दाराभिहोत्रसंयोगे	४८५	गौत. शाता.	दिवि ज्योतिरजम्	३४१	तै. ब्रा., 3. 7. 5. 11
दारैस्तु परिवेद्यः स्यात्	४८६	कात्या.	दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव	२१२	कात्या., 429
दासः कर्मकरो वा	६६०	गौत., 20. 4	दिव्यान्येतानि सर्वाणि	२०७	बृहस्प., 8. 4
दासत्वात् स विमुच्येत	१३०	नार., 147. 30	दिव्येषु सर्वकार्याणि	२१९	पिता.
दासनापितगोगाल	६६४	परा., 11. 21	दिव्यैः कार्यं परीक्षेत	२०८	बृहस्प., 4. 16
दासस्त्रीमातृशिष्यैर्वा	१८५	कात्या., 545	दीक्षादिषु च सर्वेषु	७८०	गार्ग्य.
दासान्तेवासिभृतकाः	३५८	बृहस्प. आशौ., 35	दीक्षाप्रकृतिर्संयुतः	१७	
दासी च हरतो मध्यः	१०८	नार., 226. 33	दीक्षितो गुरुणानुज्ञातः	२९६	वृ. हारी.
दासीकुम्भं बहिर्ग्रामात्	६६०	याज्ञ., 3. 294	दीनारेऽपि च निष्क्रोऽस्त्री	७५	त्रिकाण्डी., 3. 3. 14
दासी घटमपां पूर्णम्	६५९	मनु., 11. 183	दीनारो रूपकैरष्टाविंशत्या	७६	
दास्यं तु कारयेन्नोमात्	१३०	मनु., 8. 412	दीपं दत्त्वा महाविष्णोः	७१५	
दास्यामि तेभ्यो विकिरम्	८०१		दीपकोपानहच्छत्र	८३०	गरुड. ३., 24. 54
दाहच्छेदशिरोमेद	५५७	संव.	दीपमञ्जकयोश्च्छाया	३९३	
दाहादिस्नानपर्यन्तम्	६३६	वसि.	दीयमानं न गृह्णाति	१२०	नार., 159. 9
दिग्लामं वा दिगागतः	११९	नार., 158. 5	दीयमानं न गृह्णाति	१७३	याज्ञ., 2. 44
दिनं सुराणामयनम्	३३४	सि. शि. गोल.	दीर्घकुत्सितरोगार्ता	९६	नार., 177. 36
		विप्रभ., 11	दीर्घतमा मामतेयः	४०३	ऋ. सं., 1. 158. 6
दिनच्छिद्रेऽर्कसंक्रान्तौ	८१७	मत्स्य.	दीर्घमूलकमेव च	८२८	वायु.
दिनत्रयमायाची स्यात्	५१५	परा., 8. 38	दीर्घतक्रमपेयं च	५७९	ब्रह्म.
दिनद्वयं च नाभीयात्	५१५	आप.	दुःखभागी च सततम्	७५७	मनु., 4. 157
दिनद्वयं चैकमक्तः	५१५	परा., 8. 38	दुःखे च शोणितोत्पादे	९७	याज्ञ., 2. 225
दिनानि पञ्चुरोमभिः	५८४		दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यम्	११३	याज्ञ., 2. 224
दिनान्ते नखरोमाणि	५२६	विष्णु.	दुराचारो हि पुरुषः	७५७	मनु., 4. 157
दिनैकगम्यदेशस्था	४१६	व्यास.	दुर्गन्धि फेनिलं क्षारम्	७८९	मार्क.
दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव	३३४	सि. शि. गोल.	दुर्गमध्ये गृहं कुर्यात्	५७	बृहस्प., 1. 45
		विप्रभ., 11	दुर्गायाः पायथेऽधौरान्	२४४	नार.
दिवं गतानि विप्राणाम्	४१७	मनु., 5. 159	दुर्गायाः आपथेऽच्छूलम्	२४४	नार.
दिवसस्यैव पूर्वाह्णे	२२०	पिता.	दुर्दृष्टः पुनर्दृष्टा	१६६	याज्ञ., 2. 305

दुर्देशप्रपदश्चैव	६८५		देवखातेषु यत् तोयम्	२३६	पिता.
दुर्बलेऽनुग्रहः कार्यः	५२५	परा., 6. 55	देवतानां गुरो राक्षः	७४९	मनु., 4. 130
दुर्माण्डस्यमसद्यस्कम्	७१८	बृ. नार.	देवतानां भित्तूणां च	७०१	कार्ष्णी. (लिखि., 8)
दुर्मिक्षे राष्ट्रसंपाते	३६९	परा. (बृ. परा., 8. 19)	देवताभ्यस्तु यद् दत्त्वा	८५३	मनु., 6. 12
दुर्वृत्तब्रह्मविदूक्षत्र	५५५	याज्ञ., 3. 268	देवतायतने कृत्वा	७६२	वसि., 11. 31
दुष्कर्मसु प्रयुक्तानि	७१३	भर.	देवद्विजगृहे तीर्थे	५११	शाता.
दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि	३९६	देव.	देवपितृमनुष्यभूत	८५३	गौत., 3. 29
दुहिताचार्यभार्या च ४६७, ६०३		नार., 182. 74	देवब्राह्मणपादाश्च	२०९	बृहस्प., 8. 33
दुहिता श्वशुरश्चैव	७०४		देवब्राह्मणराशां च १०५, ५९७		नार., 206. 16
दुहितृणां प्रसूता चेत्	३०७	याज्ञ., 2. 145	देवभूतपितृयज्ञः	७३०	प्रचे.
दुहितृणामभावे तु	३०८	कात्या., 918	देववत्यामन्यजातम्	२५४	गौत., 28. 24
दुहित्रं स्वभ्रमृगस्य	७९२	शाता.	देवत्विक्कृत्तातकाचार्य	६९२	याज्ञ., 1. 152
दूतं चैव प्रकुर्वीत	५४	मनु., 7. 63	देवर्षिपितृमनुष्याणाम्	६७१	
दूतकः खटिकाग्राही	१९८	बृहस्प., 5. 20	देवाः पिबन्ति शिरसः	६९७	
दूरार्धोऽगतं भ्रान्तम्	७२४	परा., 1. 41	देवानभ्यर्च्य गन्धेन	६९७	ब्रह्माण्ड.
दूर्वाप्रवालमग्निम्	३२८	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 113)	देवानां प्रतिमा यत्र	८३०	
दूर्वायाः सप्त पत्राणि	२३१	नार. पिता.	देवानामृजो दर्माः	७६४	
दूषणे तु करच्छेदः	१०९	याज्ञ., 2. 288	देवा यज्ञमन्वत	८८३	ऋ. सं., 10. 90. 6
दूषयंस्तु मृषा शतम्	९६	याज्ञ., 1. 66	देवारामतडागादि	७८०	गार्ग्य.
दूषयेच्चास्य सततम् ४६, ७२		मनु., 7. 195	देवार्चनपरा विप्राः	८०३	
दूषितो गर्हितः साक्षी	१९२	बृहस्प., 6. 31	देवालयं विप्रग्रहम्	८३८	
दृति धनुर्वस्तमविम्	५५५	याज्ञ., 3. 268	देवालयगजाश्वानाम्	४२३	स्कान्द.
दृश्यमानकारणकशिव्यच्छेद २२८		स्मृ. च. व्यव., p. 111	देवाश्च	७६७	
दृश्यादा तद्विभागः स्यात् २८६		याज्ञ., 2. 122	देवासुरमनुष्याणाम्	२२६	नार., 117. 279
दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र	२३०	पिता.	देवीविरहसंतप्तः	८१३	वामन., 6. 29
दृष्टश्रुनानुभूतार्थात्	२००	नार., 91. 147	देवेभ्यश्च हुतादन्नात् ६७२, ७१९		याज्ञ., 1. 103
दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान्	६८	याज्ञ., 1. 333	देवेशोशनयोर्मध्ये	२२४	पिता.
दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत	६२३	२. म.	देव्या लक्षजपेनैव	६३४	च. वि.
देयं चीरहृतं द्रव्यम्	५२	गण., 2. 36	देशं कालं च विज्ञाय	५८	कात्या. (शुक्र., 4. 5. 106)
देयं तदनिर्के द्रव्यम्	१८३	कात्या., 559	देशं कालं तथात्मानम्	३८८	बोधा., 1. 5. 47
देयं प्रतिश्रुतं यत् स्यात्	१८४	कात्या., 544	देशं कालं धनं संख्याम्	२०४	बृहस्प. (कात्या., 399)
देयं मार्याकृतमृणम्	१८२	कात्या., 578	देशं कालं वयः शक्तिम्	६४३	याज्ञ., 3. 293
देयस्तु दशमः पिण्डः	३३०		देशजातिकुलादोनाम्	८८	नार., 209. 1
देवकृतस्यैव	६४५, ६५४	तै. सं., 3. 2. 5. 7	देशधर्मप्रमाणत्वात् ३५९, ३७०		ब्रह्म.

देशविशेषे सुवर्णम्	२८२	आप. ध., 2. 14. 7	द्रोणैः घोडशभिः खारी	८४	भवि.
देशश्च तथा स्थानम्	६०	बृहस्प., 2. 37	द्राक्षिणदङ्गुलान्याहुः	२२९	पिता.
देशाचारविषयं यत्	१९३	कात्या., 270	द्रादशं तु सुरा मध्यम्	३७४	पुल.
देशाचारेण चान्यास्तु	१७५	कात्या., 477	द्रादश द्वादशाद्येभ्यः	११७	कात्या.श्रौ., 10. 2 24
देशादिकं क्षिपन् दाप्यः	९१	बृहस्प., 20. 17	द्रादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः	५६९	हारी.
देशादेशान्तरं याति	२०२	याज्ञ., 2. 13	द्रादशरात्रं निपाहारः	५१७	सुम.
देशानुरूपतः पक्षम्	१८७	बृहस्प., 10. 76	द्रादशरात्रं पतितोत्पन्नश्च	६५९	वृ. वसि.
देशान्तरमृतं श्रुत्वा	३६५		द्रादशरात्रमुदकेन	५१७	गौत.
देशान्तरस्थस्त्रीवैक	४८५	कात्या. स्मृ., 6. 4	द्रादशसंवत्सरान्	५४४	गौत., 22. 3
देशे काले च पात्रे च	७६०	ब्रह्म.	द्रादशाङ्गुलकं विप्रे	६८२	गर्ग.
देहाभिमाने यत् पापम्	३८०		द्रादशाब्दं व्रतं कुर्यात्	४७९	सुम.
देहेन्द्रियविनाशे तु	१०३	कात्या., 787	द्रादशावरान् द्वादश	४०८	शौन. (आश्व. गृ., 1. 6. 1)
दैवतं देवतानां च	८८१	महामार. अनु., 254.			
		10	द्रादशाहं तु पयसा	५७५	हारी.
दैवयुक्तं तु तच्छ्राद्धम्	७८७		द्रादशाहेन मज्जाकामम्	६३७	
दैवसाध्ये पौरुषेयीम्	२०६	नार.	द्रादशे वापि कुर्वन्ति	४२४	नार.
दैविकानां युगानां च	१५	मनु., 1. 72	द्रादशेऽहनि पष्ठं वा	३४८	भवि.
दैवे कर्मणि पित्र्ये च	३७२	आप.	द्रादश्यां माद्रशुक्लस्य	४४६	ब्रह्म.
दोषः स्यात् सर्ववर्णेषु	४८६	गार्ग्य. (शाता., AL MS, p. 9)	द्रापरे त्वन्नमादाय	४७३	परा., 1. 26
			द्राभ्यां सहाय तत्पुत्राः	४०३	काष्णार्.
दोषस्त्वा पञ्चमाद्रर्पात्	५६९	कुमारः	द्रारकाजातचक्राङ्गा	७०८	स्कान्द.
दोषैः प्रयाति जीवोऽयम्	५०५	याज्ञ., 3. 131	द्राराणां चैव भेत्तारम्	११३	मनु., 9. 289
दोषोऽन्यत्र	१६२	सुम.	द्राविंशतिः परोऽन्यस्य	४२६	व्यास.
दौहित्रीं पुत्रतनयाम्	६०५	च. वि.	द्राविमौ पुरुषौ लोके	८७६	गीता., 15. 16
दौहित्रो विदूषतिश्चैव	५५२	विष्णुधर्मो., 3.300.9	द्विगुणं प्रतिदातव्यम्	१८९	याज्ञ., 2. 56
द्युतं निषिद्धं मनुना	१२२	बृहस्प., 27. 1	द्विगुणं सवनस्थे तु	५४६	याज्ञ., 3. 252
द्युतं समाहृत्य चैव	१२२	मनु., 9. 221	द्विगुणास्तूत्तरा ज्ञेयाः	१४२	कात्या., 746
द्युते समाहृत्य चैव	१७७	कात्या., 228	द्विगुणीकृत्य मूलग्नैः	७०२	
द्रवं हविः सुवेगैव	७१९		द्विगुणे व्रत आचीर्णे	५२७	परा., 9. 53
द्रविणार्हश्च धुर्यश्च	१८०	कात्या., 557	द्विजस्त्रैणैःपुष्पाणि ९९, ४९६,		
द्रव्यजं रज इत्युक्तम्	४७८	बृहस्प. सं., 18		५९५	याज्ञ., 2. 166
द्रव्यहस्त उच्छिष्टः	३९५	गौत., 1. 30	द्विजातयः सवर्णासु	५४७	मनु., 10. 20
द्रव्ये पितामहोपात्ते	२८२, २८६	बृहस्प., 26. 13	द्विजातिकर्मभ्यो हानिः	४७२,	
द्राक्षोमुटङ्गुलार्ज	५६९	पुल.		५४३	गौत., 21. 4
द्रुपदादिबेन्मुमुक्षानः	७००	काठ. सं., 38. 5	द्विजातिभिर्न पातव्या	३७५	यम.
द्रुपदा नाम गायत्री	७००	यो. याज्ञ., 7. 181	द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत्	६३३	व्यास.

द्विजातीनां च वर्णानाम्	४७	मनु., 8. 348	धटमामन्त्रयेच्चैव	२२६	पिता.
द्विजातीनां शुद्रस्त्वेकः	२८९	विष्णु (T)., 18. 32	धटस्योत्तरभागे तु	२२५	पिता.
द्विजानां संनिधाने च	२४२	नार.	धटादीनि विधान्तानि	२१४	पिता.
द्विजार्थं गोहितार्थं च	५५७	संव.	धटादुश्चतरे तन्तौ	२२२	नार. पिता.
द्विजैस्त्रिभिस्तु न ग्राह्यम्	३७५,		धटेऽभियुक्तस्तुलितः	२२७	बृहस्प., 8. 49
	५६७	धन्वन्तरिः	धटोऽभिरुदकं चैव	२०७	बृहस्प., 8. 3
द्विजोच्छिष्टं तु भोजनम्	५८३,		धनं तत्पुत्रिकामर्ता	३०६	मनु., 9. 135
	७५१		धनं नागहृदे तोये	६३५	यम.
द्विजोत्तमानामेवोक्तः	४७०	भवि.	धनं पत्रनिविष्टं तु	३२३	कात्या., 882
द्वितीयं तु पितुस्तस्याः	७७८	मनु., 9. 140	धनं वा जीवनायालम्	५४६	भवि.
द्वितीयापि भवेच्छूद्रा	३१५	महाभार. अनु., 82. 52	धनं व्यपोह्य तच्छिष्टम्	२८९	बृहस्प., 26. 86
			धनवृद्धिप्रसक्तंश्च	४८६	कात्या. स्मृ., 6. 6
द्वितीये वा मासि	४२१	जातृ.	धनस्त्रीहारिपुत्राणाम्	१७९	नार., 54. 23
द्वितीयेऽहनि शुच्येयुः	५७५	ब्रह्म.	धनान्यार्जयितुं युक्तः	६२८	
द्वितीये हस्तचरणौ	१२३	मनु., 9. 277	धनापहरणे चैव	५९३, ५९६	मनु. (शङ्ख., ABORI, vol. 8, p. 120)
द्विनागनाड्यः पलसप्त	७७९	जैमि.	धनिकः श्रोत्रियो राजा	७५३	
द्विनेत्रमेदिनो राज	१०२	याज्ञ., 2. 304	धनिकस्य धनं दाप्यः	१८९	पिता.
द्विपणे दिशतो दण्डः	११५	याज्ञ., 2. 248	धनिकस्यापि वा दोषात्	१९२	कात्या., 273
द्विराचम्यात्मानम्	६८५	आश्व. परि., p. 141	धनिकस्येव वर्धेत	१७८	नार., cf. 79. 115
द्विसहस्रपणो दायः	३०४	व्यास. (IC, vol. 9, p. 98)	धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तम्	४४४	
द्वे परदारौ	६०५	गौत., १2. 31	धनी चोपगतं दद्यात्	१७८, १९४	याज्ञ., 2. 93
द्वेषं दग्धं च मानं च	७५५	मनु., 4. 163	धनुःशराणां कर्ता च	४८८, ८०३	मनु., 3. 160
द्वौ तु यौ विवन्देयाताम्	३१०	मनु., 9. 191	धनेन चाविभक्तेन	३२८	उश.
द्वौ दर्भौ प्राङ्मुखौ दैवे	७६१	देव.	धनैरिज्यादिकार्याणि	६२८	
द्वौ द्वौ पिण्डौ प्रदानव्यौ	३२९		धन्यः कपोतवर्णाम्	८१९	मत्स्य.
द्वौ पिण्डौ ब्राह्मणे दद्यात्	७७४	यज्ञपार्श्वः	धन्यो मार्जारपादस्तु	८१९	मत्स्य., 207. 20
द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा	३१६	देव.	धरणानि दद्यात् श्रेयः	७६	मनु., 8. 137
द्वयं शहरोऽर्धहरो वा	२८३	कात्या., 851	धरण्या च दूर्वाङ्कुर	८८९	
द्वयङ्गुली व्यङ्गुली शस्तौ	८०५	गोमिलः	धर्ता दिवः पवते	६५४	ऋ. सं., 9. 76. 1
द्वयहाच्छुद्धिर्भवेत् तस्य	३६३	अग्निस्मृतिः	धर्मं चाप्यसुखोदकम्	७५६	मनु., 4. 176
			धर्मः साधारणश्चैव	३२	भवि.
धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वम्	२२६	पिता.	धर्मकृत्येषु धर्मज्ञान्	४१	बुधभूषणम्, 2. 43
धटं तु कारयेज्जित्यम्	२२३	पिता.	धर्मशस्य कृतशस्य	६३३	देव.
धटः सर्वतुङ्कः प्रोक्तः	२१५	पिता.	धर्मध्वजी सदा लुब्धः	८०२	मनु., 4. 195
धटकोशादिभिः	२१६, २१९	नार.	धर्मपर्यायशब्देन	२२६	नार., 117. 277

धर्मविद्वशिणं हस्तम्	६७८	देव.	धृष्टान्यगतभावा च	९६	नार., 177. 36
धर्मशास्त्रविचारेण	५७	कात्या., 52	धेनुं दद्याद् द्विजेभ्योऽथ	५२४	शाता.
धर्मशास्त्रानुसारेण	५५	याज्ञ., 2. 1	धेनोः सुतं निरीक्षेत	८१८	मत्स्य., 207. 13
धर्मशास्त्रार्थकुशलैः	५६	कात्या., 57	ध्यायन्नभ्यर्च्य दारुणि	७१८	भाग., 11. 27. 40
धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यः	६६	मनु., 7. 79	ध्यायेन्नारायणं देवम्	२८	दक्ष. (AL MS., p. 5)
धर्मार्थं यश्चरेदेतत्	५३५	याज्ञ., 3. 326	ध्रुवो धरस्तथा सोमः	२२४	पिता.
धर्मार्थी यत्र न स्याताम्	३६	विष्णु(T).. 29. 8	ध्वजगणिकाश्चासजनाश्च	६८९	वराह.
धर्मावाहनपूर्वं तु	२५०	पिता.	ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव	१४१	नार.
धर्मासनमधिष्ठाय	५७	मनु., 8. 23			
धर्मे गृहीते शुद्धः स्यात्	२५१	पिता.			
धर्मे चार्थे च कामे च	४०६		न कथंचन कुर्वन्ति	३७	नार., 63 57
धर्मेण व्यवहारेण	१७५	मनु., 8. 49	न कथंचन दुर्योनिः	२७९	मनु., 10. 59
धर्मोपदेशं दर्पेण	८९	मनु., 8. 272	न कदाचन कुर्वीत	६७७	मनु., 4. 48
धर्मोपदेशकर्ता च	८९	बृहस्प., 20. 18	न कदाचित् पचेदन्नम्	७९४	आदित्य.
धातार्थमा च मित्रश्च	२२४	पिता.	न कदाचिदुदङ्मुखः	७३४	हारी.
धातोर्थावन्तरप्राप्तिः	२४२	पिता.	न कर्म निष्फलं कुर्यात्	७५०	मनु., 4. 70
धात्रीं पुत्रीं च पौत्रीं च	६०४	व्याघ्र.	न कर्मविन्न चाधीते	८४८	शाता.
धाना दधि च सक्तुंश्च	७३३		न कश्चिदभियोक्तारम्	२१४	कात्या., 214
धान्यं द्रुशभ्यः कुम्भेभ्यः	८४,		न कश्चिद्दकर्ता च	१९	परा., 1. 21
	१०५, ५९३	मनु., 8. 320	न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे	४८७, ६३०	त्रिकाण्डमण्डनः, 1. 67
धान्यं वासांसि शाकं वा	४३७	मनु., 2. 246	न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य	४३५	मनु., 2. 209
धान्यगोविप्रदेवानाम्	७४३	मार्क.	न कुर्वीतात्मनस्त्राणम्	५५६	परा., 8. 32
धान्यमानेषु बोद्धव्याः	३८८		न कृपमवरोहयेत्	६९२	आश्व. ग., 3. 9. 7
धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः	५१०	याज्ञ., 3. 211	नक्तं चाज्ञं समश्रीयात्	८५६	मनु., 6. 19
धान्यरत्नोपरिस्थं तु	८४२	गरुड.	नक्तं गते चापररात्रमेवाम्	३३४	सिद्धान्तः
धान्यहारी दशगुणम्	१०६	बृहस्प., 22. 24	नक्षत्रराश्यो रविसंक्रमे	७७९	जैमि.
धान्यानामष्टमो भागः	४१	मनु., 7. 130	नक्षत्रे च न कुर्वन्ति	७८०	महाभार.
धान्यान्नधनचौर्याणि	५९३	मनु., 11. 162	नक्षत्रेषु च सर्वेषु	७८१	कर्म., 594
धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता	१७४	बृहस्प., 10. 17	नखाग्रकेशनिर्धूत	३९३	लिङ्ग.
धारयेत् तत्र चात्मानम्	८६४	याज्ञ., 3. 201	नखिदंष्ट्रिविपन्नानाम्	७८६	प्रचे.
धारयेदक्षमालां वा	७१६	शौन.	न गर्भदोषस्तत्रास्ति	६१२	परा.
धारयेदुत्तरे पार्श्वे	२२३	सिता.	न गोब्राह्मणयोः कपिलयोः	७५०	
धूपोपहारमन्त्रैश्च	२४२	नार.	नमः स्नात्वा च	४९८, ६३२	याज्ञ., 3. 290
धूरसि धूर्वं धूर्वन्तम्	७१०	तै. सं., 1. 1. 4. 1	नमः स्यान्मल्लवद्वासाः	६९५	गोमिलः
धूर्तं बन्दिनि मत्ते च	४९	दक्ष., 3. 18	नमश्च बहुवल्गः स्यात्	६९५	गोमिलः
धृतो मावकुलो यस्मात्	२२६	पिता.	नमश्च स्यूतवल्गः स्यात्	६९५	गोमिलः

नमां परस्मिन् दृष्ट्वा	६०८	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 127)	न जीवन्तमतिक्रम्य	७७२	कात्या. स्मृ., 16. 12
नमो द्विगुणवत्तः स्यात्	६९५	गोमिलः	न जुगुप्सेत कर्हिचित्	६६०	मनु., 11. 189
न च क्षुधास्य संसीदेत्	६६	मनु., 7. 133	नटे चारणम्लेषु	४९	दक्ष., 3. 18
न च दन्तमयीं शय्याम्	७४२		न तं याज्यं विदुर्विनाः	४४२	उश.
न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीत	७८१	आप. घ., 2. 17. 23	न तच्छक्यमपाकर्तुम्	३०५	बृहस्प., 26. 104
न च नृत्येन गायेच्च	७५४	मनु., 4. 64	न तच्छक्यमपाहर्तुम्	१५९	नार., 71. 91
न च प्राप्तितमन्येन	५७	मनु., 3. 43	न तत्र गोमिनां दण्डः	१२५	नार., 170. 35
न च भार्याकृतं पतिः	१८४	नार., 52. 18	न तत्र दोषः पालस्य	१२४	नार., 171. 37
न च मूत्रपुरीषं च	७४९	याज्ञ., 1. 135	न तत्र प्रणयेद्दण्डम्	१२७	मनु., 8. 238
न च रक्तो विरावयेत्	७५२	मनु., 4. 64	न तत्र विषमं भागम्	२८२	मनु., 9. 215
न चर्मोपरिसंस्थश्च	७३१	ब्रह्म.	न तत्सुतस्तत्सुतो वा	१५९	याज्ञ., 2. 28
न च श्राद्धं कनिष्ठस्य	४८६	कात्या.	न तत्सुता ऋणं दद्युः	१८७	याज्ञ., 2. 54
न च संसृष्टमैथुनाम्	७४८	याज्ञ., 1. 135	न तमहो न दुरितम्	६४६	ऋ. सं., 10. 126. 1
न च सीसमयानीह	७९१	शाता.	न तस्य दोषं मन्यन्ते	७३५	अङ्गि.
न चाग्न्युदकशेषेण	६८४	आप., AI., 2. 68	न तस्य निष्कृतिः शक्या	४६५	संव.
न चाशतकुले दद्यात्	८०२	अत्रि.	न तस्य निष्कृतिर्दृष्ट्वा ४७६, ५४८		अङ्गि.
न चान्यगोत्रान् न वदुम्	४८६	ज्योतिःशास्त्रम्	न तस्य मानसो दाहः	८४६	लिङ्ग.
न चान्यत् कारयेत् कर्म	१३१	नार., 144. 17	न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा	८६०	मनु., 6. 51
न चापि हारयेदग्निम्	२१६	नार., 122. 315	न तानद्युर्महाराज	७७८	विष्णुधर्मो., 1., 142.
न चार्चयेद् द्विजान्नामौ	६९७	देव.		27	
न चार्तिमुच्छति क्षिप्रम्	२४७	मनु., 8. 115	न तिर्यगुदकप्रत्यक्षशिराः	७४२	हारी.
न चार्थसिद्धिरुभयोः	६२	कात्या., 190	न तिष्ठन्न प्रणतः	६८४	बोधा., 1. 5. 15
न चावधूनयेत् केशान्	६९६	शाता.	न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्	२५९	वसि., 15. 5
न चासन्दीस्थिते पात्रे	७३२	त्रि. पु., 3. 11. 30	न तृप्तास्तस्य ये यस्य	७८८	कार्णा.
न चेत् तज्जिह्वाकारितम्	१३९	नार., 131. 9	न तैलाभ्यक्तशिराः	७४२	उश.
न चेदुत्पद्यते चाक्षम्	७२५	बोधा.	न त्वङ्गमेदं विप्रस्य	८०	हारी.
न चैकस्मिन् विवादे तु	६२	कात्या., 190	न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्	२५९	वसि., 15. 3
न चैनं पादतः कुर्यात्	७५०	मनु., 4. 54	न त्वेवैकं सर्वेषाम्	७६२	आश्व. श्र., 4. 7. 2
न चेवाग्रतहस्तेन	६८४	परा.	न त्वेवैनमग्निहवन	४३७	गौत., 2. 8
न चोत्पातनिमित्ताभ्याम्	८६३	मनु., 6. 50	न दण्डप्रतिषेधोक्तिः	५८९	मवि.
न च्छिन्नाक्षलोमानि	७५०	मनु., 4. 69	न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै	३०३	कात्या. (याज्ञ., 2. 148)
न जन्ममासे दिवसे	४८६	ज्योतिःशास्त्रम्	न दत्तं स्त्रीधनं यासाम्	३१७	याज्ञ., 2. 115
न जातु ब्राह्मणम्	८२, ५८९	मनु., 8. ३८०	न दद्याद्दण्डवदप्यः	१५२	कात्या., 642
न जीर्णदेवायतने	६७६	मनु., 4. 46	न दहेत् स्वामिनं तस्याः	४१६	व्यास.
न जीवत्पितृकः कुर्यात्	७७२	ऋतु. लौगा. (व्याघ्र., 325)	न दीक्षितस्याक्षमभाति	४००	

नदी तीरे प्रकुर्वते	१४३	व्यास.	न मर्तारं तद्वन्धून् वा	४१२	
नदीतीरेषु गोष्ठेषु	५२०	शाता.	नभस्ये फाल्गुने मासि	५४२	
नदीपर्वतसरोधे	५५९	आप., 1. 24	न भार्यादर्शनेऽभीयात्	७४८	याज्ञ., 1. 131
नदी वेगेन	३९३	विष्णु(T)., 22. 91	न भिन्नकार्पापगमस्ति	१२१	वसि., 19. 37
नदी वैतरणी नाम	५०१		न भिन्नावकीर्णे	७३७	हारी.
नदीषु तनुवेगासु	२३६	नार., 121. 305	न भुञ्जीतघृतं नित्यम्	७३३	देव.
नदीसंतारकान्तर	५९	नार., 19. 49	न भुञ्जीतानुत्स्थितः	४६६	अङ्गि. उ., 2. 2
न देवेर्न मनुष्यैः	३९९	आप. श्रौ., 24. 5. 3	न भैक्ष्यलब्धे न धृतादशेषे	१२१	वसि., 19. 37
नद्या राजशयवा देवात्	१४३	व्यास.	नभोभूम्यन्तरं पश्यन्	६७५	काल्या.
न द्वितीयश्च साध्वीनाम्	१८१	मनु., 5. 162	न भ्रातरो न पितरः	२९८	मनु., 9. 185
न नम्रां स्त्रियमाक्षेत	७४८	आश्व. गृ., 3. 9. 6	नम इदुग्रं नम आ विवासे	६४५	ऋ. सं., 6. 51. 8
न नावं न खरं नोष्ट्रम्	४४८	मनु., 4. 120	न मज्जनोयं स्त्रीबालम्	२१६,	
न नावि भुञ्जीत	७३६	आप. घ., 1. 17. 6		२१७	नार., 122. 313
न निर्वपति यः श्राद्धम्	७७८	मनु., GSS, 3. 124	न मण्डलमतिक्रामेत्	२३२	याज्ञ. पिता.
न निषेधोऽल्पबाधस्तु	१४३	याज्ञ., 2. 156	न मत्तोन्मत्तमूक	४२४	शङ्ख. (ABORI,
नन्दायां भार्गवदिने	७८६	गार्ग्य.			vol. 7, p. 110)
न परीक्षाधिवासश्च	२२०		न मलिनवाससा सह	७४०	वसि., 12. 5
न पातन्या द्विजोत्तमैः	३७६	मनु., 11. 94	नमस्ते रुद्र मन्यवे	६४७, ६५५,	
न पादौ न शिरो बस्तिम्	७३४	बृहस्प. आचा., 90		८२०	तै. सं., 4. 5. 1
न पापण्डवनाक्रान्ते	७५३	मनु., 4. 61	न माता न पिता न स्त्री	११४	मनु. 8. 389
न पिण्डस्तस्य नाशौचम्	३६७	शङ्ख., 15. 21	न मःतापितरावतिक्रमेत्	११४	शङ्ख. (ABORI,
न प्रचारं गृहे कुर्यात्	६१४	ऋष्य.			vol. 8, p. 111)
न प्रतिग्रहभूदेया	३१२	बृहस्प., 26. 121	न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति	३२०	मनु., 9. 125
न प्रसरितपादोऽपि	७३८	ब्रह्म., 26. 122	नमो नारायणयेति	८६३	
न प्रातर्मध्यन्देन	६७४	गौत., 9. 48	न यक्षनागायतने	७४३	मार्क.
न प्रातर्मृत्तिकास्नानम्	६९९		न यज्ञियानां वृक्षाणाम्	६७६	हारी.
न प्रातृषि विषं दद्यात्	२१८	नार., 113. 259	नयतीति नरः प्रोक्तः	२६, ८८५	व्यास.
न प्रोषितेऽलंकुर्यात्	४१३	हारी. (NPP, vol. 63, p. 186)	न यन्त्रके न देहव्याम्	४१४	स्कान्द., 4. 4. 28
न फालकृष्टे न जले	६७६	मनु., 4. 46	न योषित् पतिपुत्राभ्याम्	१८२,	
न बान्धवो न चारारिः	१९७	नार., 101. 190		१८५	याज्ञ., 2. 46
न ब्रह्म भिन्वाहारयेत्	४३७	गौत., 2. 9	नरकाकलराश्वानाम्	५८२	अङ्गि.
न ब्राह्मणानां विरम्	२१०	विष्णु(T)., 9. 27	न रजस्वलयया	७४०	वसि., 12. 6
न ब्राह्मणान्मे दधितम्	८८२		नरस्याज्ञाशने युग्मम्	४२४	गार्ग.
न भक्षयेत् किं गदुष्टम्	७३७	मवि., 1. 186. 23	नरहर्ता हस्तपादौ	१०५	बृहस्प.
न भक्ष्यानुत्सङ्गे भक्षयेत्	७३२	गौत., 9. 56	नराज्जातानि तत्त्वानि	२६, ८८५	महाभार. अनु., 186. 7

न राक्षः प्रतिपङ्कीयात्	६३३	वृ. हारी. (कूर्म., 553)	न व्याधिवद्बुले भृशम्	७५३	मनु., 4. 60
नराणां च नराधिपः	८८१	cf. गीता., 10. 27	न व्रतेनोऽवसेन	४१७	मनु. मार्क.
न रात्रौ	६९५	विष्णु(T)., 64. 6	न शङ्कासु शिरः क्रोशे	२१४	कात्या., 414
न रात्रौ मृत्तिकास्नानम्	६९९		न शयीत समं भर्त्रा	६१४	ऋष्य.
नराश्वमेधौ मयं च	५६९	ब्रह्म.	न शरीरो दण्डः	१०८	गौत., 12. 43
नराश्वोद्वराहैश्च	६२३	मनु., 11. 199	न श.रूपा तत्र दोषेण	४६९	भवि.
नरो गोगमनं कृत्वा	६०७	च. वि.	न शीते तोयशुद्धिः स्यात्	२१८	नार., 113. 259
नर्मदा सिन्धुपारं च	८१०	आदित्य.	न शीर्णखट्वायाम्	७४३	पैठी.
न लङ्घयेत् पशुनश्वः	१२७	नार., 172. 41	नश्यन्ति पापसंघाताः	६३४	अरुणस्मृतिः, 1. 138
न लभेयन्न गौस्त्वृत्तिम्	७८९	मार्क.	न श्रेयसः क्रुद्धस्य	७४८	प्रचे.
न लिप्येतैनसा विमः	६३८, ६६२	याज्ञ., 3. 41	न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थः	१९६	नार. (मनु., 8. 65)
न क्षुप्यते तस्य भागः	२९८	बृहस्प., 26. 107	न श्वः श्वमुपासीत	३४१	श. ब्रा. (मां), 2.1.3.9
न लोहशिलिन्नामग्निम्	२१६	कात्या., 424	नष्टं कूलं भिन्नतडाग	८३८	
नव च्छिद्राणि तान्येव	८७०	याज्ञ., 3. 99	नष्टस्यान्वेषणार्थं तु	१८७	कात्या., 532
नवधा संकरः प्रोक्तः	४७३	बृहस्प. प्रा., 25	नष्टस्यान्वेषणे कालम्	१८७	बृहस्प., 10. 76
नवभागं सहोदश्च	२६४	ब्रह्म.	नष्टां वै धरणीं पूर्वम्	२७	महामार. शान्ति., 352. 5
नवमं सर्वदैवत्यम्	२२९	पिता.	नष्टे मृते प्रव्रजिते	६३०	नार., 186. 97
नवमैकादशे चैव	३२७	अङ्गि.	नष्टे देयो विनष्टश्च	१७०	याज्ञ., 2. 59 .
न वर्जयेत् तिलांश्चैव	७९३		न संहताभ्यां पाणिभ्याम्	७५१	मनु., 4. 82
नवश्राद्धं दशाहानि	३५२	आश्व. ग. परि., AL, 20. 1	न संहताभ्यां पाणिभ्याम्	७५१	ब्रह्म.
नवश्राद्धं सपिण्डत्वम्	३२८	उश.	न सगोत्रे हविर्दद्यात्	८०२	अत्रि.
नवश्राद्धं सह दद्युः	३२८		न सत्यात् परमो धर्मः	६५१	मनु. CSS, 8. 82
नवश्राद्धममन्त्रं च	३४६	आश्व. ग. परि., AL, 20. 6	न समावृत्ता मुण्डेरन्	७५०	आप. ध., 1. 10. 7
नव सप्त पञ्च वा स्युः	१९७	बृहस्प., 5. 1	न सोपानरगदुको वा	६७७	
नवानां वाससां प्रोक्षणम्	३८४	आप.	न स्त्री पतिपुत्रकृतम्	१८४	विष्णु(T)., 6. 31
न वारयेद्दन्तीं गाम्	७५३	मनु., 4. 59	न स्पृशन्तीह पापानि	३७९	याज्ञ., 3. 310
न विप्रं स्वेयु तिष्ठत्तु	३२६	मनु., 5. 104	न स्पृशेद्गामहस्तेन	७३४	बृहस्प. आचा., 90
न विवादे न कलहे	४४७	मनु., 4. 121	न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यम्	४१४	मनु., 5. 147
न विश्वेदेवि व्रतम्	६८७	कामन्दकनीतिसार., 5. 89	न हार्यनर्न पलितैः	४६१	मनु., 2. 154
न वृक्षस्यो न तीर्थस्थः	४४७	आप.	न हार्यं राशः देवब्राह्मण	५२	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 108)
न वृद्धिः प्रतिदत्तानाम्	१६९	नार., 77. 108	न हिंस्यात् सर्वभूतानि	४३१	
न वृद्धिः स्त्रीधने लामे	१६९	संव.	न हिंसाद् ब्राह्मण. न् गाश्च	१६२	मनु., 4. 162
न व्याघ्रं न गणै नाश्वम्	७४९	ब्रह्म.	न हीनपक्षा युद्धतिम्	५८	कात्या., 97
			न कस्यां नारीभूमिगच्छेत्	७४०	गौत., 9. 29

नाक्रामेत् कामतश्छायाम्	७४९	मनु., 4 130	नान्तर्वासो विना जातु	६९७	व्यास.
नाक्रामेद्रक्तविष्णून्	६९२	याज्ञ., 1. 152	नान्दीमुखं विवाहादौ	३६९	विष्णु. (रघुवांश्च., 15. 74)
नागन्धां खजं धारयेत्	७४७	गोभिल्ल., 3. 5. 15	नान्यस्मिन् विधवा नारी	२५४	मनु., 9. 64
नाग्नयः परिविन्दन्ति	४८६	कात्या.	नापि संव्यवहारार्थम्	५१३	मिता., 3. 216
नाग्निं मुखेनो गधमेत्	७५०	मनु., 4. 53	नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात्	४४२	मनु., 2. 110
नाङ्कथा राज्ञा ललाटे स्युः	८१	मनु., 9. 240	नापुत्रस्य लोकोऽस्ति २७१, ४१७		ऐ. ब्रा., 7. 13
नाङ्गभ्यस् रोगमुदरेत्	६९७		नाप्राप्तव्यवहारेण	१७९	कात्या., 552
नाचामेत्	६८४	आप. AL, 2. 66	नाप्सु श्लाघमानः स्नायात्	४२९	आप. ध., 1. 2. 30
नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे	७४८	मनु., 4. 44	नाभिकण्ठान्तरोद्भूते	६२५	मनु., (भवि. 1. 184. 57)
नाञ्जयन्तीः सपलाः	७७९	जैमिनिः	नाभिदण्डोदकस्थस्य	२४०	याज्ञ., 2. 108
नाततायिवधे दोषः १६२, ४६९		सुम., (JOR, vol. 8, p. 84)	नाभिमात्रे जले स्थप्यः	२३७	नार., 122. 308
नाततायिवधे हन्ता	१६३	बृहस्प., 23. 17	नाभिमात्रे जले स्थाप्यः	२३७	पिता.
नातिविपमेणावतारयेत्	५५६	कदय.	नाभियोज्यः स विदुषा	२४७	नार., 125. 31
नातिसंवन्सरं भुङ्गीत	८५४	गौत., 3. 35	नाभिरोजो गुदं शुक्रम्	७५४	विष्णु(T)., 96. 89
नात्मनोऽग्रहरेत् खजम्	७५२	मनु., 4. 55	नाभुक्तं क्षीयते कर्म	३४३	ब्रह्म. वै. प्रकृ., 26. 70
नात्युच्छ्रितं नातिनीचम्	८७३	गीता., 6. 11	नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य	६२४	अङ्गि. उ., 9. 12
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति	७१	याज्ञ., 1. 358	नामजातिग्रहं त्वेषाम्	८९	मनु., 8. 271
नादीक्षितः कृष्णवर्मणि	७४४	पैठी.	नामृतः शुद्धिमाप्नुयात्	५६६	अङ्गि.
नाधार्मिके वनेद्गमे	७५३	मनु., 4. 60	नामेध्यं प्रक्षिपेद्गौ	७५०	मनु., 4. 53
नाधिकं दशमाद् दद्यात्	३१६	मनु., 9. 154	नाम्नोऽस्य यावती शक्तिः	५४१	विष्ण्वनुस्मृति., 99
नाधिरोहेदनङ्वाहम्	४१५	स्कन्द., 4. 4. 103	नायसान्यपि कुर्वीत	७९१	शाता.
नाधीयीत इमशानान्ते	४४७	मनु., 4. 116	नारं शौनं तथा मांसम्	५७८	शङ्ख., 17. 20
नाधीयीताश्वमारुढः	४४८	मनु., 4. 120	नारिकेलप्रमाणं तु	३४७	
नानाजातिषु पारक्यम्	३५५		नारी खल्वननुशता	४१७	मनु. मार्क.
नानापीरसमूहस्तु	१३६	कात्या., 678	नारी स्वर्गमवाप्नोति	४१७	मनु. मार्क.
नानामक्ताभरसविन्यासैः	३४७	सत्यव्रतः	नार्द्रवासा न चाशुचिः	७४२	मार्क.
नानायुधधरा ब्राताः	१३६	कात्या., 678	नार्द्रवासा नार्द्रशिराः	७३१	ब्रह्म.
नानुक्ता गृहार्निर्गच्छेत्	४१३	शङ्ख. (ABORI, vol. 7, p. 115)	नार्वाक संवत्सराद् विशान्	१७९	नार., 51. 14
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये	४४९	मनु., 2. 105	नारवं च सांशयिकीम्	६९२	आप. ध., 1. 32. 27
नानुशासनवादाभ्याम्	८६३	मनु., 6. 50	नावसन्निश्चयस्थाश्च	७३१	ब्रह्म.
नादृतं वदेत्	८६२	विष्णु(T)., 71. 73	नाविद्यानां तु वैद्येन	३२३	कात्या., 875
नादृतवचने दोषः	२००	गौत., 13. 24	नाविप्रोध्य स्त्रीणाम्	४५९	गौत., 6. 7
नान्तरा यजेत	११८	शङ्खलि., (ABORI, vol. 8, p. 109)	नाशुचिर्देवपितृनामानि	७३४	गौत.
			नाशुची राहुतारकाः ६२३, ७३४		याज्ञ., 1. 135

नाशुद्धिः प्रसवाशीचे	३६५	देव.	नित्यभाष्टेऽपि गन्धार्थैः	७२१	
नाभीयाद् भार्यया सार्धम्	७४८	मनु., 4. 43	नित्यानि निवर्तेरन्	३४५, ३५६	परा., 3. 10. 32
नाभ्यपीठोपधाने	७४४	पैठी.	नित्यानुवादमविधिम्	२८२	आप. ध., 2. 14. 13
नासहसादरेत् फालम्	२१२	याज्ञ., 2. 99	नित्ये नैमित्तिके कार्ये	४५०	
नासार्धभौमोऽश्वमेधेन	४७५		निधोनां हि पुराणानाम्	४९	मनु., 8. 39
नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादश	६२९	वसि., 21. 29	निनीयादमनि पूर्वं तु	३२७	प्रचे.
नास्तिके दृष्टदोषे च २११, २१८		नार., 125. 332	निन्दितार्थोऽजीवनम्	४९०	याज्ञ., 3. 236
नास्तिको नास्तिकवृत्तिः	६२९	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 121)	निन्दितेभ्यो धनादानम्	४९२	बृहस्प. प्रा., 81
नास्तिक्यं वेदनिन्दां च	७५५	मनु., 4. 163	निन्दितेऽह्नि सायाह्ने	६६०	मनु., 11. 182
नास्तिक्ये तत्प्रमादे	६२६	संग्रहः	निबद्धशिल्पकच्छस्तु	६८५	
नास्फोटयेन्न च क्ष्वेडेत्	७५४	मनु., 4. 64	निबद्धासु च मृत्पिण्डान्	६९४	परा. मनु. बोधा.
नास्यानभन् गृहे वसेत्	७२३	मनु., 3. 105	निमग्रे शंकरे त्वापः	८१४	वामन., 6. 30
नास्यास्मिन् लोकं प्रत्या	५४६	आप. ध., 1. 24. 25	निमज्ज्य प्लवते यस्तु	२३९	नार. पिता.
नाहारमुपभुङ्क्षीत	७३६		निमन्त्रयीत पूर्वेषुः	७३९	याज्ञ., 1. 225
निःशङ्केनापि चेद्राशः	५९२	मवि.	निमित्तमेकमाश्रित्य	३३	मवि., 1. 181. 14
निःसरन्ति यथा लोह	८७२	याज्ञ., 3. 67	निमित्तेषु च सर्वेषु	६३४	मत्स्य.
निक्षिप्तं वा परद्रव्यम्	१३५	नार., 155. 1	निमीलिताक्षो जठरे	५९०	मवि.
निक्षेपं वृद्धिशेषं च	१३८	कात्या., 506	नियतास्मा हविष्याशी	५३३	मनु., 11. 218
निक्षेपः पुत्रदाराश्च	१४६	नार., 137. 4	नियुक्तां सर्वाङ्गानुभ्यक्ताम्	२५४	उद्य.
निक्षेपस्य च सर्वं हि	४८०	याज्ञ., 3. 230	निरन्वये सपिण्डे तु	४३१	ब्रह्म.
निक्षेपस्यापहरणम्	४८०, ५९६	मनु., 11. 57	निरस्यं शेषमेतेषाम्	७३५	महामार. अनु., 161. 104
निक्षेपस्यापहर्तारम्	१४०	मनु., 8. 190	निराधाने द्विकशतम्	१६७	व्यास. (IC, vol. 2, p. 84)
निक्षेपो यः कृतो येन	१४०	मनु., 8. 194	निराशाः पितरो यान्ति	७०२	
निखेयोऽयोमयः शङ्कुः	८९	मनु., 8. 271	निराशास्तस्य गच्छन्ति	६८२	यम.
निजं शरीरमुत्सृज्य	८७५	याज्ञ., 3. 202	निरुत्साहान् व्याधिक्षिप्तान्	२१६	नार., 122. 314
नित्यं दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात्	६६६		निर्ऋतेरुत्तरे भागे	२२४	पिता.
नित्यं दिव्यानि देयानि	२१९	पिता.	निर्गुणं ब्रह्मणं हत्वा	५४९	मवि.
नित्यं नैमित्तिकं काम्यम्	७६०	विश्वा. (मवि., 1. 183. 6)	निर्गुणः सहसा क्रोधात्	५४८	सुम.
नित्यं मद्यं ब्राह्मणः ३७७, ४६९		गौत., 2. 26	निर्गुणस्तु यदा विप्रः	५९०	मवि.
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत	७४६	मनु., 4. 19	निर्वातं भूमिचलने	४४६	मनु., 4. 105
नित्यं स व्यवहार्यः स्यात्	४०१	च. वि.	निर्णिज्याशक्तौ	७५०	गौत., 3. 19
नित्यं ज्ञानकृतां वेणीम्	४१२	ऋष्य.	निर्दशं शक्तिमरणम्	३५३, ३६५	मनु., 5. 77
नित्यमतीन्द्रियम्	८७९	विष्णु(I), 97. 2	निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु	५१९	परा., 11. 28
नित्यभाष्टं तु यजाम	७२१		निर्धनेरनपत्यस्तु	१८१	कात्या., 567

निर्वाणेष्वितरानियात्	२९८	नार., 196. 24	निष्कुल्य बाध पतिताः	५८	कात्या., 98
निर्माणयेन्न चैवैकम्	२८१	कात्या., 843	निष्के तु सत्यवचनम्	२०९	
निर्मलं सलिलं शुद्धम्	६८४		निष्ठीवितहसित	४३३	गीत., 2. 21
निर्वासानां गुडानां च	३८४	शङ्ख., 16. 11	निष्ठुराश्रीयतीव्रत्वात्	८८	नार., 209. 2
निर्यास्या कथिता परा	५६७, ५६९	हारी. सं., 1. 19. 1	निष्पन्नसर्वगात्रस्तु	५५८	परा., 9. 16
निर्यास्या सा तु विज्ञेया	३७४, ३७६	हारी. सं., 1. 19. 4	निष्पीड्यति यो वल्लम्	७०२	
निलेपानि विशुध्यन्ति	३८२	ब्रह्माण्ड.	निष्पीड्यान्तः प्रतिस्रोतः	७००	व्यास.
निर्वासन बधो वापि	२१३	बृहस्प., 9. 13	निष्फलं तु भवेत् तस्याः	४१७	मनु. मार्क.
निर्वास्य व्यभिचारिण्यः	२६७	याज्ञ., 2. 142	निस्तीर्थं तामथामानम्	६३८	याज्ञ., 3. 35
निर्वेकास्तु दिनस्यान्ते	२३३	पिता.	निहन्युर्युगपद्दीर	५४७	मवि.
निर्विशङ्कन ब्रीहीणाम्	२३३	पिता.	निह्वये भावितो दद्यात्	६३, १७६	याज्ञ., 2. 11
निर्वर्तता चतुर्दशात्	३५४	वृ. मनु.	निह्वते निखिलं नक्तम्	६४	याज्ञ., 2. 20
निवृत्तश्च प्रतिग्रहात्	८५३	याज्ञ., 3. 48	नीचाभिगमनं गर्भपातनम्	६४१	याज्ञ., 3. 297
निवृत्तानां यथारम्भात्	१६२	कात्या., 800	नीचैः शुद्धः प्राञ्जलिः	४३२	आप., 1. 5. 16
निवृत्ते वापि रमणे	२८०	नार., 189. 3	नीलं बभ्रुं कपिलम्	८१९	शङ्ख.
निवेद्य गुरुवेऽनुज्ञानः	४३०	गीत., 2. 46	नृत्यगीतवादित्र	४४७	बोधा., 1. 2. 25
निवेद्य दद्याद् विप्रेभ्यः	१६५	याज्ञ., 2. 307	नृपद्रोहप्रवृत्तानाम्	२१९	कात्या., 434
निवेश कालादारभ्य	१४३	बृ. हर., 19. 45	नृपब्राह्मणसंनिधौ	२२०	याज्ञ., 2. 97
निशाद्वयं दिवा रात्रौ	४४५	नार.	नृपाणामक्षयो ह्येषः	६५	मनु., 7. 82
निशातुर्पौशरोषे तु	८२७		नृपेणाधिकृताः पूगाः	६४	याज्ञ., 2. 30
निशीो घटिकादयम्	७३१		नृपे पश्यति तत्कार्यम्	१९६	नार.
निश्चितं लोकसिद्धं च	५९	बृहस्प., 2. 14	नृशंसराजरजकृतम	५७३	याज्ञ., 1. 164
निशाद एकपुत्रस्तु	३१६	देव.	नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्	६२३, ६३९	मनु., 4. 37
नियदस्त्री च चण्डालात्	२७८	मनु., 10. 39	नेक्षेन्मुखं जले कूपे	६९२	
निषिद्धमक्षण जैह्वम्	४८०	याज्ञ., 3. 229	नेच्छन्ति साधवो यत्र	२१२	वात्या., 430
निषेकादिः श्मशानान्तः	४२१	मनु., 2. 16	नेत्रहृग्लरोगाश्च	२४६	कात्या., 458
निषेकादीनि कर्माणि	४७१	मनु., 2. 142	नेदमनधीयन् स्नातकः	४४१	आश्व. (ऐ. आ., 5. 3. 3)
निषेकाद्याः श्मशानान्ताः	४२१	याज्ञ., 1. 10	नेहाब्राह्मणस्य	७५१	तै. ब्रा., 3. 7. 5. 10
निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः	७५, ७६	याज्ञ., 1. 365	नैकः कुर्यात् कथं दानम्	१४९	व्यास. (IC, vol. 9, p. 97)
निष्कमात्रापहारे तु	४७०	घ. त्रि.	नैकगामीगमतिथिम्	७२४	विष्णुधर्मो., 2.92.27
निष्कारणं न गच्छेत्	१११	मत्स्य., 227. 8	नैकवल्लो द्रष्टृमध्ये	७३६	ब्रह्म.
निष्कालकाशिविधिना	५९१	मवि.	नैके युवतीनां व्यवहार	४५९	गीत., 2. 41
निष्कालको घृताभ्यक्तः	४६६,		नैतस्यां रात्रावन्नं पचयेत्	३३१	आश्व. घ., 4. 4. 14
	५४८	वसि., 20. 42	नैताभिः सह भोक्तव्यम्	७३६	व्यास.
निष्कालको घृताभ्यक्तः	६००	वसि. 20. 14			
निष्कालको घृताभ्यक्तः	५९०	मवि.			

नैतैः समयमन्विच्छेत्	२७८	मनु., 10. 53	पक्काजस्थापनार्थं तु	७९४	आदित्य.
नैमित्तिकं तु कर्तव्यम्	७८१	कर्म., 593	पक्काजानां कृताजानाम्	१०७	नार., 225. 24
नैमित्तिकः स विज्ञेयः	३३	मवि., 1. 181. 14	पक्काजानां च सर्वेषाम्	१०७	मनु., 8. 329
नैमित्तिके कालकामौ	७६४	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 98)	पक्केष्टकामयं कृत्वा	८४६	मत्स्य.
नैर्ऋतं वा चरुं निःपेत्	४३९	वसि., 23. 2	पक्षशेरुमयोः पक्षः	७८६	देव.
नैर्ऋत्यां चोत्सृजेत् तनुम्	६००	याज्ञ., 3. 259	पक्षस्य व्यापकं सारम्	६१	नार.
नैव शुद्धिमवाप्नोति	५२५	शाता.	पक्षान्तयोर्वाप्यभूयात्	८५७	मनु., 6. 20
नैवाङ्गोद्वर्णनं कार्यम्	४१५	स्कान्द., 4. 4. 79	पक्षिश्चापदजग्वस्य	५८१	विष्णु.
नैवाशौचं प्रसज्येत	३६७	शिवपु. वायुसं. उ., 29. 209	पक्षे गतेऽथवाभूयात्	८५६	याज्ञ., 3. 50
नैवेद्यं देवदेवाय	७१५	बृ. ना.	पक्षैरुदेश्यप्यन्यत्	६१	कात्या., 188
नैवेद्यार्थं पृथग्माण्डे	७१९	व्यास.	पक्षरुदेशो यत् सयम्	६२	कात्या., 189
नैवेशिकानि च तथा	६८	याज्ञ., 1. 333	पक्षेदन्तानि सुजातः	७९४	आदित्य.
नैसर्गिकं कौनल्यादि	५१२	मिता., 3. 216	पञ्चक्रोशं गवाक्षेत्रम्	८११	अग्निपु., 115. 42
नोऽच्छिष्टाशनस्नापन	४५७	गौत., 2. 39	पञ्चगव्यं न्यसेत् तस्मिन्	३९१	ब्रह्म.
नोत्तरीयमधः कुर्यात्	६९७	व्यास.	पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रः	५२८	विष्णु('1'), 54. 7
नोत्पादयेत् स्वयं कार्यम्	५७	मनु., 8. 43	पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातः	५२०	जावा.
नोदङ्मुखो न चाधि	७३४	हारी. (NPP, vol. 63, p. 187)	पञ्चगव्यमृचा पूतम्	५१९	परा., 11. 33
नोदन्वतोऽम्भसि स्नायात्	४९८		पञ्चगव्येन गोघ्राती	५५६	शाता.
नोदाहरेदस्य नाम	४३३	मनु., 2. 199	पञ्चगव्येन संप्रोक्ष्य	३९६	संव.
नोदरक्तं न वारिस्थम् ६२३, ७४८		मनु., 4. 37	पञ्चगव्येन संयुतम्	५२८	विष्णु.
नोदसंग्रहणं भ्रातृ	४६०	गौत., 6. 8	पञ्चगव्यो भवेन्माषः	७७	बृ. परा., 10. 307
नोपासीत द्विजः संध्याम्	८४८	शाता., AL MS, p. 28	पञ्चतालशतं कालम्	२४३	नार.
नोपेयादात्मनो भार्याम्	७४०	आश्व. स्मृ., 5. 269	पञ्च दारुणि चोक्तानि	७४२	वि. पु.
नोपूखले न मुसले	४१४	स्कान्द., 4. 4. 28	पञ्चधा तु भवेत् कार्यम्	३१६	महामार. अनु., 82. 54
नोष्णकालेऽग्नि	२१६, २१८	नार., 113. 259	पञ्चधातुं स्वयं पृष्ठः ४०३, ८७१	४०३, ८७१	याज्ञ., 3. 72
न्यस्तमार्त्विज्यमकार्यम्	६३७	आश्व. गृ., 1. 23. 13	पञ्चधा वा चतुर्धा वा	३९६	देव.
न्यूनं संपूर्णतां याति	२८, ८८४	लघ्याश्व., 23. 108	पञ्चनिष्क्रमणं तु ४७१, ५८९,	५९०	मवि.
न्यूनाधिकविभक्तानाम्	२८२	याज्ञ., 2. 116	पञ्च पञ्च उपः कालः	६८७	
न्यूनाधिके तु दोषः स्यात्	२३८	नार. पिता.	पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यम्	२२९	पिता.
पक्कांसमृजीषं च	५७५	ब्रह्म.	पञ्चमस्तु भवेद्भागः	३१६	महामा. अनु., 82. 55
पक्काजमौषधं तैलम्	५९५	जावा.	पञ्चमस्तु भृतस्तेषाम्	८४८	शाता., AL MS., p. 28
			पञ्चमात् सप्तमादर्वीक ४००, ४०१		विष्णु.
			पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वम्	३९९,	
				४००	याज्ञ., 1. 53

पञ्चमीं तदभावे तु	४०१	च. वि.	पणाञ्छूद्रो भवेदण्ड्यः	११२	मनु.
पञ्चमीं सप्तमीं चैव	४००	वसि.	पणान् दाप्यः पञ्चदश	११३	याज्ञ., 2. 223
पञ्चमी चित्तशुद्धिः स्यात्	७१६	मन्त्रकोशः	पणैर्निबद्धः पूर्वस्याम्	७७	कात्या. (नार., 229. 57)
पञ्चमी सप्तमी तद्वत्	४०३	वृ. मनु.			
पञ्चमे सममे चैव	४००	मरी.	पणोऽशीतिकपदकः	७७	
पञ्चम्यां हस्तेन वा	४४४	शौन. (आश्व. गृ., 3. 5. 3)	पण्डिता श. निनो मूर्खाः	४३१	प्रचे.
			पण्यं वणिग्भिर्मर्षापचयेन	४४	गौत., 10. 34
पञ्चयज्ञविधानं च	३५६	संव., 43	पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासः	१६९	नार., 36. 36
पञ्चयज्ञविधानं तु	६७२	शङ्ख., 5. 2	पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्टया	१४६	नार., 138. 8
पञ्च यत्र न विद्यन्ते	७५३		पण्यभ्यो विंशकं दत्त्वा	६३८	बृहस्प. आप., 6
पञ्चाग्नं तु नाश्रीयत्	६०२	प्रजा.	पतत्यज्ञानतो विप्रः	५८४	सुम.
पञ्चाग्नं निराहारा	६२४	पुल.	पतत्यज्ञानतो विप्रः	४८१	अङ्गि.
पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा	५७४	सुम.	पतत्यज्ञानतो विप्रः	६०८	मनु., 11. 175
पञ्च वा दश वा कार्याः	७१०	पुराणसमुच्चयः	पतत्यज्ञानतो विप्रः	६३३	यम.
पञ्च वा सप्त वा पिण्डान्	६९४	परा. मनु. बोधा.	पतत्यर्थं शरीरस्य	४९०	परा., 10. 25
पञ्चविंशकमव्यक्तम्	८७५	यम.	पतत्रिणः	५६२	याज्ञ., 3. 270
पञ्चविधं सामोपासीत	६५६	छा. उ., 2. 5	पतनीयकृते क्षेपे	९१	याज्ञ., 2. 210
पञ्चविधमशुभम्	४६३	हारी.	पतनीयैरुपक्रोशः	८८	नार., 209. 3
पञ्चस्वाप्तपु नारीणाम्	६३०	नार., 186. 97	पतिम्री च विशेषेण	६४१	वसि., 21. 10
पञ्चाधिकस्य वा नारो	२०८	कात्या., 420	पतितः पातयेद्दंड्यान्	६६०	
पञ्चाननस्थौ गुरुभूमिपुत्रौ	७७९	नरसिंहः	पतित्रचण्डालशवसूतक	६२७	वसि., 23. 34
पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु	४६०	मनु., 2. 137	पतितचण्डालमुत्तिका	६१७	गौत., 14. 29
पञ्चानां महतामेषः	७२५	बोधा.	पतितचण्डालमुत्तिका	६१७	देव.
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके	१०६	मनु., 8. 322	पतिततज्जातवर्जम्	६५९	बोधा., 2. 2. 41
पञ्चाशतां धावकानाम्	२३८	नार. पिता.	पतितदुष्टकृत्यभ्यः	६३४	हारी. (NPP, vol. 63, p. 187)
पञ्चाशत्तु भवेद् दण्डः	९८	मनु., 8. 297			
पञ्चाशत्पणको दण्डः ११४, ११५		याज्ञ., 2. 233	पतितसाक्षित्रीकः	६३८	वसि., 11. 76
पञ्चाशत्पलिकं ताम्रम्	८४०		पतितस्य कन्याम्	६५९	हारी. (NPP, vol. 63, p. 187)
पञ्चाहं वा दशाहं वा	६१७	परा., 4. 9			
पञ्चाहे तु चरेत् कच्छम्	६१८		पतितस्य कुमारीम्	६१८	हारी.
पञ्चैतेऽतिप्रशस्ताः स्युः	७१८		पतितस्य तु कारण्यात्	३७०	ब्रह्म.
पटे ताम्रगृहे वा	८३	दि. षु(I)., 3. 82	पतितस्य बहिः कुर्युः	६६१	याज्ञ., 3. 294
पटे वा ताम्रगृहे वा	६७	याज्ञ., 1. 319	पतितस्योदकं कार्यम्	६५९	मनु., 11. 182
पणं याने तरे दाप्यः	१२०	मनु., 8. 404	पतितां च परित्यक्ताम्	७४०	आश्व.
पणक्रीडा वयोभिश्च	१२१	नार., 214. 1	पतितां पङ्कलमां वा	५५६	परा., 8. 34
पणपादादिः कृत्तिका	१६८	नार., TSS, 45. 88	पतिताः पतितापत्यम्	२६६	देव.

पतिताग्निरमेध्याग्निः	३९४	परं च लाघवं मन्ये	५३६	हारी.
पतितानां गृहं गत्वा	६३५	परं पवित्रममृतम्	२४९	पिता.
पतितानां चरितव्रतानाम्	६६१	परगात्रेष्वभिद्रोहः	८७	नार., 209. 4
पतितानां च संभाषे	६६०	परगृहरध्यावीथी	४१३	हारी.
पतितानामेव एव	६४१	परतो व्यवहारज्ञः	१७९	नार., 58. 36
पतितानि प्रतिकुर्यात्	४१२	परदाराभिमर्शेषु	४७	मनु., 8. 352
पतितापविद्वचण्डाल	६६१	परदाराभिधापे च	२०७	कालिका.
पतितार्धशरीरस्य	४९०	परपत्नी च या स्त्री स्यात्	४५८	मनु., 2. 129
पतिनेन सहोषित्वा	४७२	परभक्तोपयोगेन	३२३	कात्या., 867
पतितोत्पन्नः पतितः	२६७, २६८,	परभूमिं हरन् कूपः	१४३	याज्ञ., 2. 156
६१८, ६५७, ६५८	वसि., 13. 51	परमात्ममतिभ्रेष्ठम्	७१५	भर.
पतिव्रतासु च स्त्रीषु	५२	परशयनवस्त्राभरणानि	४१२	हारी. (NPP, vol. 63, p. 188)
पत्नी दुहितरश्चैव	२७०, २९८	परस्परं तु सर्वेषाम्	१००	याज्ञ., 2. 216
पत्नी पत्युर्धनहरी	२९१	परस्परं मनुष्याणाम्	५४	
पत्नी भ्राता भ्रातृजश्च	२७०	परस्परमनीशास्ते	२८६	बृहस्प., 26. 57
पत्नीमप्यनृतौ नेयात्	७४१	परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्	७५५	मनु., 4. 164
पत्नीमृतुमीं स्नाताम्	७४१	परस्य योषितं हत्वा	५०७	याज्ञ., 3. 212
पत्न्येव दद्यात् तत्पिण्डम्	२७०,	पराक एष विख्यातः	५१८	बृहस्प. प्रा., 90.
	२८७	पराकत्रयसंयुक्तम्	४३८	शाण्डिल्यः
पत्यौ जीवति वृत्तायाः	३०७	पराकस्त्वर्धमांसं स्यात्	६१८	अङ्गि.
पत्रशाकतृणानां च	४२	पराक्रेण त्रिशुद्धिः स्यात्	५५४	शाता., 3. 9
पत्रैः क्षालिमापूर्य	२३१	परार्थवादी दण्ड्यः स्यात्	५७	नार., 32. 23
पथि शूद्रवदाचरेत्	६८७	पराशरमतं तस्य	४७७	मवि.
पथोऽप्रक्रामेत्	५४४	परिकरोऽस्या सुवर्णम्	८२६	च्यव.
पदसंक्रमणाञ्जयेयः	६३	परिगृह्य ततो भूयः	५०५	शिवधर्मः
पदान्यष्टादशैतानि	५५	परिपूतेषु धान्येषु	१०८	मनु., 8. 331
पदे पदे यज्ञफलम्	३२७	परिपूर्णाङ्गमुदितम्	८४१	आहित्य.
पङ्कथां कराभ्यां कर्णाभ्याम्	८८०	परिभाषणमर्हन्ति	११२	मनु., 9. 283
पद्मं गन्धोदःखं चान्यत्	७१४	परिभाष्य यदा क्षेत्रम्	१७३	बृहस्प., 10. 68
पद्मोदुम्बरधिल्वानाम्	५६९	परिमोक्ता कृमिमवति	४५८	मनु., 2. 201
पयः काञ्चनवर्णायाः	५१९	परिविद्धिः परिवेत्ता	४८७	शङ्ख., 17. 45
पयः पिबेत् त्रिरात्रोऽत्र	६१९	परिविद्धिः परिवेत्ता च	६३०	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 121)
पयसा वापि मासेन	४९१	परिविद्धिः परिवेत्ता च	६३०	गौत., 15. 17
पयो दधि घृतं चैव	७९७			
पयोऽनुदृतसारं च	८२७			
पयोव्रतो वा दशरात्रम्	६४५			

परिविविदानः कृच्छ्राति	६२९	वसि., 20. 8	पशुषु स्वामिनां चैव	१२३	मनु., 8. 229
परिवेत्ता स विज्ञेयः	४८४	मनु., 3. 171	पशुस्त्रीभूम्युणादाने	६३	नार., 32. 25
परिवाडपि मैत्रेय	३८	वि. पु., 3. 18. 36	पशुस्वामिने तन्मूल्यम्	१०४	विष्णु(T)., 5. 51
परिशुष्यस्त्वलद्वाक्यः	२०२	याज्ञ., 2. 14	पशुनामिव तस्मेह	३६७	शिवपु. वायुसं. उ., 29. 209
परीक्षका नियोक्तव्याः	२२२	नार. पिता.			
परीक्षेताद्रूपत्रेण	२४९	पिता.	पशून् गच्छच्छतं दाय्यः	९५	याज्ञ., 2. 289
परीणाहश्च गर्भस्य	८६५	आदि.	पश्चात् कार्यानुसारेण	५२५	परा.
परीवादात् खरो भवति	४५८	मनु., 2. 201	पश्चाद् द्वादशगणद्वयैः	६८३	शौन.
परेद्युदये दृष्ट्वा	७३०	भृगु.	पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी	६४, ९२,	
परोरजसे सावदोम्	६५१	त्रिपुरातापिन्युपनिषत्,		१६४	नार., 210. 9
		1. 2	पश्चिमे तोलयैत् कर्तुम्	२२३	नार.
पर्जन्यवर्षणं चेति	३९६	देव.	पश्चिमे मण्डले तिष्ठेत्	२३१	नार. पिता.
पर्णोदुम्बराजीव	५२२	याज्ञ., 3. 316	पश्य मे योगमैश्वरम्	३०	गीता., 11. 8
पर्यङ्कशायिनी नारी	४१५	प्रचे.	पाकयज्ञविधानेन	४३९	मनु., 11. 118
पर्यहनोक्षणे स्याताम्	४२९	यम.	पाठमात्रमधीते यः	४३५	परा.
पर्वोप्येतानि राजन्द्र	६२०	वि. पु., 3. 11. 115	पाणिं प्रक्षाल्य सव्य	६८५	आश्व. परि., p. 141
पर्पत् संचिन्त्य तत् सर्वम्	५२५	अङ्गि. उ., 3. 8	पाणिं प्रक्षाल्य स्पृष्ट्वाभ्मसा	६८५	आश्व. परि., p. 141
पर्पदः संपदश्चैव	५२५	अङ्गि. उ., 3. 7	पाणिग्रहणाद्धि सहत्वम्	२८०	आप. घ., 2. 14. 17
पर्पद्या ब्राह्मणानां तु	५२३, ५४९	अङ्गि. उ., 5. 7	पाणिमध्ये आग्नेयम्	६८३	वसि., 3. 67
पर्पद्वच्च व्रतं ज्ञेयम्	५४९	अङ्गि.	पाणिमुग्रम्य वा दण्डम्	१००	मनु., 8. 280
पलं घृतस्य तप्तस्य	५१७	ब्रह्म.	पाण्डुलेखेन फलके	६१	कात्या., 131
पलं च कुट्टवः प्रस्थः	३८८		पातकसंयोजकाश्च	४७२	गौत., 21. 2
पलं सुवर्णाश्चत्वारः	७५, ७६	मनु., 8. 135	पातके तु शतं पर्पत्	५२३	
पलं सुवर्णाश्चत्वारः	७७	याज्ञ., 1. 364	पातकेषु सहस्रं स्यात्	५०१	कात्या.
पलमेकं पिबेत् सर्पिः	५१६	परा., 4. 8	पातयेदितरं जानुम्	७०३	कात्या. स्मृ., 2. 5
पलाण्डुं गृह्णन् चैव	५७०	मनु., 5. 19	पातयेद्दक्षिणं जानुम्	७०३	कात्या. स्मृ., 2. 5
पलाण्डुलशुनगृह्णन्	५७०	शङ्ख.	पाते मातुर्यथा मासम्	३५९	मरी.
पलाण्डुसदृशं यत् स्यात्	५७०	देव.	पात्रं चास्य विपर्यस्येयुः	६५९	गौत., 20. 3
पलानि तस्यै देयानि	८३०		पात्रशुद्धिस्तृतीया च	७१६	मन्त्रकोशः
पलान्यष्टौ सुवर्णस्तु	७६	व्यास.	पात्रान्तरे समादाय	२४५	नार.
पवित्रं दक्षिणे कर्णे	६७५	हारी.	पात्रे सपुत्रतामेति	८४६	विष्णुधर्मो.
पवित्रपाणिः पूताः मा	७१६	शौन.	पादं पशुश्च योपिच	१२०	मनु., 8. 404
पवित्रपाणिर्दण्डी च	४७६	कश्य.	पादं पादं तु हत्यायाम्	५५९	आप., 1. 31
पवित्रेष्टया विशुध्यन्ति	६३४	च. वि.	पादकेषांशुककर	१०१	याज्ञ., 2. 217
पशुः शृङ्गाग्रनयन	८१८	मत्स्य., 107. 36	पादत्रयमथाप्यर्धम्	५२५	हारी.
पशुवेदयाक्षिणमने	६१०	परा., 10. 14	पादयोर्दादिकायां वा	१०१	मनु., 8. 283

पादबन्दनिकं यत्तु	३०३	कात्या., 897	पार्णराजतताम्राणि	७९२	
पादव्रते बलदानम्	५२४	विष्णु.	पार्वणं कुरुते यस्तु	७७६	ब्रह्म.
पादहान्यान्यवर्णासु	६०६	प्रचे.	पार्वणं चेति विज्ञेयम्	७६०	विश्वा. (मवि., 1. 183. 6)
पादहीनं चरेत् सोऽपि	६१७	व्यास.			
पादहीनं सपिण्डस्य	६३६	वसि.	पार्वणं तेन कार्यं स्यात्	२७०	बृ. परा., 7. 46
पादहीने तु गामेकाम्	५२४	विष्णु.	पार्पतेनेह सप्त वै	७९६	मनु., 3. 269
पादावुपस्थ इति ते	८७५	यम.	पार्णिश्रूतचौर्याति	६६७	नार., cf. 61. 47
पादुके चोत्तरीयं च	७४७		पालः शास्यो भवेत् तत्र	१२७	नार., 169. 28
पादेऽङ्करोमवपनम्	५२६	परा., 9. 14	पालप्रहे ग्रामघाते	१२४	व्यास. (IC, vol. 9, p. 88)
पादेन प्रहरन् कोपात्	१००	मनु., 8. 280			
पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा	६४०	यम.	पालदोषविनाशे तु	१२४	याज्ञ., 2. 165
पादोनं क्षत्रियः कुर्यात्	६४२	च. वि.	पालाशमासनं पादुके	६८०	आप. ध., 1. 32. 9
पादोनं व्रतमुद्दिष्टम्	५५८	परा., 9. 13	पावमानीः स्वस्त्ययनीः	६५४	तै. ब्रा., 1. 4. 8. 49
पादो बालेषु दातव्यः ५५०, ६४२			पाशाभिधानां करभेण	७७९	नरसिंहः
पाद्यं तृतीयया चैव	७०९		पाशुपाल्यं विशः स्मृतम्	३६	याज्ञ., 1. 119
पानमक्षाः स्त्रियश्चैव	४८	मनु., 7. 50	पापण्डनैगमादीनाम्	१३६	नार., 163. 2
पानसं द्राक्षमाधूकम्	३७७	पुल.	पापाणे तु पुनर्धर्मः	३८३	परा., 7. 27
पानाटनदिवास्वप्न	४१२	बृहस्प., 25. 11	पापाणैरिष्टकाभिर्वा	३९१	जम.
पानीयं पायसं सर्पिः	७३५	महाभार. अनु., 161. 104	पिटकां पूरयेत् तस्मिन्	२२३	पिता.
			पिण्डं चोदकदानं च	३३०	
पापं च विविधं प्रोक्तम्	५४०	स्कान्द.	पिण्डं तु तापयेदग्नौ.	२३०	पिता.
पापं ध्यात्वा पुण्यकृतः	३८०	श्रुतिः -	पिण्डगोत्रपिसंबद्धाः	२८९	गौत., 28. 21
पापं पुनासि वै यस्मात्	२३१	नार. पिता.	पिण्डदानं मृदा स्नानम्	७७७	गार्ग्य.
पापं प्रख्यापयेत् पापी	५२४	परा.	पिण्डदानोचितोऽन्योऽपि	३३२	व्यास.
पापमेवाश्रयेदस्मान् १६१, १६२		गीता., 1. 36	पिण्डदोऽशहरश्चेति २६२, २६४		देव.
पापानां दर्शयात्मानम्	२४३	पिता.	पिण्डदोऽशहरश्चैषाम्	२६९	याज्ञ., 2. 132
पापिष्ठं दुर्भगं मद्यम्	७४८	कात्या. स्मृ., 19. 10	पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे	३५४	गौत., 14. 12
पापेन योजयन् दर्शात्	९१	बृहस्प., 20. 17	पिण्डयज्ञावृत्ता देयम्	३३०	याज्ञ., 3. 16
पापेषु दर्शयात्मानम्	२३१	नार. पिता.	पिण्डश्चेदकदानं च	३६२	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 115)
पापोपपापवक्तारौ	९१	व्यास. (IC, vol. 9, p. 91)			
पायसेन पयसा गन्धेन	७९७	उश.	पिण्डस्थे पादमेकं तु	५५८	परा., 9. 13
पार तीर कर्मसमाप्तौ	८१२	धातु. (चुरादिः)	पिण्डानेतद्धि बालानाम्	५३३	यम.
पारिणेत्यं स्त्रियो विभजेरन्	३०७	वसि., 17. 46	पिण्डेष्वङ्गनाभ्यङ्गने	७६६	आश्व. औ., 2. 7
पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु	१३०	दक्ष., 7. 33	पिण्डौ निवृणुयात् पूर्वौ	७७४	यज्ञपार्श्वः
पारुष्ये साहसे चैव	९३	नार., 210. 8	पिण्याकं वा कणान् वापि	५६५	याज्ञ., 3. 254
			पिण्याकाचामतक्राशु	५७१	याज्ञ., 3. 321

पितरं भोजयित्वा तु	७७४	यज्ञार्थं गिरिशिष्टम्	पितृद्विद् पतितः पण्डः	२६६	नार., 195. 21
पितरं भोजयित्वा वा	७७४	यज्ञार्थः	पितृपुत्रस्वभ्रातृ	११४	याज्ञ., 2. 237
पितरं विष्णुमुच्चार्य	७७३	देव.	पितृपूर्वं विसर्जनम्	७६८	याज्ञ., 1. 247
पितरि जीवति पुत्राणाम्	२८२	हारी. (NPP, vol. 63, p. 183)	पितृपैतामहं चैव	६०	बृहृ., 2. 38
पितरो दक्षिणाग्रेषु	७०३	अग्निपु.	पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते	२८३	दक्ष.
पितरो यत्र पूज्यन्ते	७६४, ७७५		पितृभार्या तु विज्ञाय ४६६, ६००		प. त्रि.
पितरौ भ्रातरस्तथा	२९२, २९३	याज्ञ., 2. 135	पितृभ्यां चैव यदत्तम्	३०७	वृ. कात्या. (कात्या., 919)
पितर्युपरते पुत्राः	२८१	देव.	पितृभ्यां यस्य यदत्तम्	२८६	याज्ञ., 2. 123
पिता दद्यात् स्वयं कन्याम्	४०९	नार., 175. 20	पितृमातृपतिभ्रातृ	३०४	कात्या., 902
पिता पितामहो यस्य	१६०	बृहृ., 7. 36	पितृमातृपराश्चैव	८०७	याज्ञ., 1. 221
पितापुत्रयोर्विरोधे	११६	शङ्खलि.	पितृमातृमातामहाः	७०३	
पितापुत्रविरोधे तु	११५	याज्ञ., 2. 239	पितृयज्ञस्तु तर्पणम्	६७२	कात्या. स्मृ., 13. 3
पिता प्रधानं जनने	२९२	मनु., 9. 121	पितृलोकमवाप्नोति	७०४	शङ्ख. (ABORI, vol. 7, p. 124)
पितामहेन यदत्तम्	२८७	व्यास. (IC, vol. 9, p. 97)	पितृवेदमनि कन्या तु	२५७	मनु., 9. 172
पितामहोऽपि जीवेद्वै	७७५	हारी.	पितृव्यगुरुदौहित्रान्	२८८	बृहृ., 26. 98
पितामहो भयत्राता	४५६		पितृव्यतनयस्यैव	६०५	च. वि.
पितामहश्च ताः सर्वाः	३१८	व्यास. (IC, vol. 9, p. 96)	पितृव्यदारगमने	४८१, ६०४	संव., 159
पिता माता	२९२	कात्या., 927	पितृव्यपुत्रसापन्न	४८५	शाता.
पिता वत्सानाम्	८२०	काठ. सं., 13. 9	पितृव्यपुत्रान् सापन्नान्	४८५	यम.
पितुः शेषेण शुद्धिः स्यात्	३६४	गङ्ग. (ABORI, vol. 8, p. 1. 4)	पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्री	१८५	बृहृ., 10. 121
पितुः सर्वां तथा गत्वा	६०४	व्याघ्र.	पितृव्यसन्निशिष्यस्त्री	४६७, ४८१, ६०३	नार., 182. 73
पितुः स जठरे स्थित्वा	४८४	महामार.	पितृव्येणाथवा प्रीत्या	२९६	बृहृ., 26. 113
पितुः स्वसारं मातुश्च	८०, ४६७, ६०३	याज्ञ., 3. 232	पितृव्येणाविभक्तेन	१८३	नार., 46. 3
पितुरुर्ध्वं विमज्जताम्	२८१, ३१७	याज्ञ., 2. 123	पितृशब्दः स्वसंबन्धः	३४८	
पितुरेव नियोगाद्वा	१८२	नार., 50. 11	पितृशब्दे क्षिपेत् प्रेतम्	३४९	
पितुर्भगिन्यां मातुश्च	४५६	देव.	पितृष्वसा मातुलश्च	७०३	
पितुर्वरस्य च ततः	३६१	ब्रह्म.	पितृस्थाने तु तं कृत्वा	२७०	वृ. परा., 7. 46
पितृकामादुदीर्येति	७६४	अत्रि.	पितृस्तारयते पश्चात्	८३५	स्कान्द.
पितृतोऽशकल्पना	१८४	विष्णु(T)., 17. 23	पितृस्तु तर्पयेत् कृष्णोः	७०३	गोभि.
पितृतो भागकल्पना	२८३, ३०८	विष्णु(T)., 17. 23	पितृस्तु दक्षिणाग्रे वा	७२१	परिभाषा
पितृव्याविरोधेन	३२१	याज्ञ., 2. 118.	पितृच्छादेऽतिथीनञ्चैः	७२७	मनु., 3. 81
			पितृणां तस्य वृत्तिः स्यात्	७५५	याज्ञ., 3. 331
			पितृणामन्नमादाय	८००	अ.

पितृणामसनस्थानात्	७६५	अत्रि.	पुत्रभागानुसारेण	२९१	विष्णु(T)., 18. 34
पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यः	७६०	ब्रह्म.	पुत्रश्च दुहिता चोभौ	२९०	नार., 202. 50
पितृनुद्दिश्यैकं ब्राह्मणम्	७२२	बोध.	पुत्रस्तु नैव लभते	३०८	
पितैव वा स्वयं पुत्रान्	२८१	नार., 190. 4	पुत्राख्या दश पञ्च च	२५२	देव.
पितृनुज्जेत् पुत्रिकाम्	२५५	गौत., 28. 18	पुत्राणां च त्रयो भागाः	३१८	कात्या., 858
पितृश्लेष्मवतां नित्यम्	२१६	पिता.	पुत्रामावे तु दुहिता २८९, २९०,		
पित्तादिदोषवैपम्यात्	४७८	बृहस्प. सं., 17		२९४	नार., 202. 50
पित्रभावे तु दातव्यम्	१८४	कात्या., 560	पुत्रभावे प्रत्यासन्नः	२९५	आप. ध., 2. 14. 2
पित्रर्णे विद्यमाने तु	१८३	कात्या., 559	पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ताः	२५२	बृहस्प., 26. 77
पित्रादयस्त्रयो यस्य	७८७	परा.	पुत्रिकायां कृतायां तु	२६४	मनु., 9. 134
पित्रादयो न यच्छन्ति	४१०	ब्रह्म.	पुत्रिकायाः प्रदाने तु	२५५	जावा.
पित्रादीन् मात्रादीन्	७०४	हारी.	पुत्रैः सह विभक्तेन	२८६	बृहस्प., 26. 56
पित्रा भ्रात्राथवा पत्या	३०५	कात्या., 903	पुनः पक्वमृजीषपक्वा	७३२	वसि.
पित्रा भ्रात्रा कुतर्न स्त्री	४१३	बृहस्प. सं., 481	पुनः पाते दशाहात् प्राक्	३६३	देव.
पित्रा विवदमानः	१९६	शङ्ख.	पुनः पुनराचारं लभस्व	६६१	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 130)
पित्रैव तु विभक्ता ये	२८१	नार., 193. 15	पुनः प्रदायेक्षमाणेभ्यः	७३६	हारी.
पित्र्यं वापि स्वयं प्राप्तम्	१४७	बृहस्प., 14. 4	पुनः शूद्रां द्विजो गृह्णा	६०१	उपमन्युः
पित्र्यं वा भजते शीलम्	२७९	मनु., 10. 59	पुनः संस्कारमर्हन्ति	३७५	यम. (कूर्म., 687)
पित्र्यमेवाग्रतो देयम्	१८०	बृहस्प., 10. 113	पुनः संस्कृत्य चात्मानम्	५८०	च. वि.
पिप्पली मरिचं चैव	७९२	वायु.	पुनरज्ञानतो जग्ध्वा	५७८	यम.
पिबतो मेहतश्चैव	६२२		पुनगचमनं दद्यात्	७१०	गरुड.
पिबन्तीषु पिबेत्तोयम्	५५६	परा., 8. 34	पुनर्नवाशालिपिष्ठैः	५६७	वैद्यकम्
पीडयेद्यो धनो कश्चित्	१७५	कात्या., 589	पुनर्भोजनमध्वानम्	७३१	लिखित., 60
पीडाकर्षांशुकावेष्ट	१०१	याज्ञ., 2. 217	पुनर्मांसेत्विन्द्रियम्	४४०	तै. आ., 1. 30. 1
पीतवर्णो भवेद् वैश्यः	८१८	मत्स्य.	पुनर्विभागः कर्तव्यः ३११, ३२४		मनु.
पीत्वा सकृत् सकृत्तप्तम्	६१०	यम., 38	पुनर्विभागकरणे	२९८	बृहस्प., 26. 106
पुण्यात् षड्भागमादत्ते	४२	याज्ञ., 1. 335	पुनस्तं हारयेदग्निम्	२३३	नार., 120. 298
पुण्यास्तथेन्दोस्त्रिधरापलैः	७७९	जैमिनिः	पुनस्तत्र निमज्जेत् सः	२३९	नार. सिता.
पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्	२५९	वसि., 15. 6	पुमान् विमुच्यते सद्यः	३०	वि. पु., 6. 8. 19
पुत्रः पत्नी च वपनम्	३३२	व्यास.	पुर अग्रगमने	८८४	धातु. (तुदादिः)
पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च	२७०	मार्क.	पुरस्तात्तवमं यत्तु	२२९	पिता.
पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या	४६९	मवि.	पुरुषशिरः प्रतिपादनार्थम्	५४५	आप. ध., 1. 28. 21
पुत्रजन्मनि यज्ञे च	७८२		पुरुषाणां कुलीनानाम्	१०८,	
पुत्रपौत्रैर्कर्णं देयम्	१८३	याज्ञ., 2. 50		१३३, ५९४	मनु., 8 323
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः	२६२	मनु., 9. 180	पुरुषावाद्रवौ चैव	७६४	शङ्ख. (लिखित., 52)
पुत्रप्रदा कृष्णसारा	८४०	ब्रह्म.			

पुरोजिति वो अन्वसः	६५४	ऋ. सं., 9. 101. 1	पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु	६४, ९२, १६४	नार., 210. 9
पुरोडशांश्चैव	८५३	मनु., 6. 11	पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिनम्	५५१	आप. घ., 1. 24. 6
पुरोदयाच्च कल्याणः	३६३	अग्निस्मृतिः	पूर्ववच्चाधरोत्तम्	२७६	याज्ञ., 1. 96
पुरोदयाद्रवेस्त्वद्यात्	६८२	आश्व. स्मृ., 4. 38	पूर्वस्मृतादर्धदण्डः	९९	याज्ञ., 2. 229
पुरोधाः शुद्रवर्गस्य	६३५	यम.	पूर्वाभावे परः परः	२६५	विष्णु('I'), 24. 39
पुरोहितं च कुर्वति	५३	याज्ञ., 1. 313	पूर्वाशौचन या शुद्धिः	३६४	षड., 22
पुरोहिते च यदुत्तम्	८४९		पूर्वाह्नेऽग्निपरीक्षा स्यात्	२२०	पिता.
पुल्कस्यां जायते पापः	२७८	मनु., 10. 38	पूर्वाह्ने शीतले देशे	२४२	नार.
पुष्पं तु इयामलं प्रोक्तम्	५२२		पूर्वाह्ने सर्वदिव्यानाम्	२२०	नार., 115. 268
पुष्पं धूपं सुगन्धादि	७९२		पूर्वाह्ने सोमवासस्य	२४४	नार., 125. 328
पुष्पमालावृतापट्ट	८४२	देव.	पूर्वण वापरेणापि	३६४	षड., 23
पुष्पमूलफलैर्वापि	८५७	मनु., 6. 21	पूर्वेषुः पित्र्यो दद्यात्	७७७	आश्व. गृ., 2. 4. 3
पुष्पाण्येतानि राजेन्द्र	७१४	तत्त्वसागरः	पूर्वेषां च स्वधाकारे	२७२	
पुष्पावतीः प्रसूवतीः	७१०	तै. सं., 4. 2. 6. 1	पूपा गा अन्वेतु नः	८१९	ऋ. सं., 6. 54. 5
पुष्पेषु हरितं धान्ये	१०७	मनु., 8. 330	पृथक्कर्मगुणोपेताः	१४९, ३२४	नार., 201. 42
पूगश्रेणिगणार्दीनाम्	१७७	काल्या., 225	पृथक् चित्तिं समारुह्य	४१६	
पूजयेत् कव्यपूर्ताभ्याम्	२८८	बृहस्प., 26. 98	पृथक् पृथग् दण्डनीयाः	८३, १५४	याज्ञ., 2. 81
पूजार्थमुत्तमं स्थानम्	७०८	स्कान्द.	पृथक् सांतपनद्रव्यैः	५२०	याज्ञ., 3. 315
पूजितो द्वादशान्दं तु	७१४	तत्त्वसागरः	पृथिवी दर्विरक्षिता	७६५	काठ. गृ., 63. 14
पूज्यैः कृतः पवित्रोऽहम्	५२३	अङ्गि.	पृथिव्यां नैमिषं तीर्थम्	४७५	प्रभासखण्डः (महाभार.
पूयत्येव न संदेहः	५९२	भवि.			वन., 81. 202)
पूरयेद् घृततैलाभ्याम्	२४८	पिता.	पृष्ठमांसं गर्भशय्या	५७५	ब्रह्म.
पूर्णमेव व्रतं देवम्	६०६	प्रचं.	पेयं नाज्जलिना पिबेत्	७३६	शङ्ख.
पूर्णोऽवधौ शान्तिलामे	१७१	बृहस्प., 10. 49	पैतामहं समं देयम्	१८०	बृहस्प., 10. 114
पूर्वं कृतोपभोगेषु	७९४	आदित्य.	पैतामहं हृतं पित्रा	२८१, ३२२	बृहस्प., 26. 58
पूर्वं कृत्वा नवं प्रतम्	३४९	च. वि.	पैतृके न विमार्गार्हाः	२८४	व्यास. (IC, vol. 9,
पूर्वं पदं परित्यज्य	६३	नार., 32. 24			p. 96)
पूर्वं परिग्रहस्तेषाम्	४०६	आश्व. गृ. परि.,	पैशाचः शुद्रस्य	४०७	पैठी.
		AL, 6. 4	पैशाचश्चासुरश्चैव	४०७	मनु., 3. 25
पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयम्	६४	याज्ञ., 2. 30	पैशाचोऽसंस्कृतप्रसूतानाम्	४०७	प्रचं.
पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु	२३३	नार.	पैशुन्यं साहसं द्रोहः	४८	मनु., 7. 48
पूर्वदृष्टां तु यो भूमिम्	३२२	शङ्ख. (ABORI,	पैष्टी अरिष्टं जातं च	३७४	हारी. सं., 19. 3
		vol. 8, p. 105)	पैष्टीगाने तु ऋषिभिः	५६७	भवि.
पूर्वन्यायविधिश्चैवम्	६१	काल्या., 165	पैष्टीपानेन चैतासाम्	५६५, ५६७	भवि.
पूर्वपक्षं स्वमाशोक्तम्	६१	काल्या., 131	पैष्ट्याः पाने कामकृते	५६५	भवि.
पूर्वपक्षोऽप्रीभूते	१९९	याज्ञ., 2. 17	पौत्री मातामहस्तेन	२७२	मनु., 9. 136

पौनर्भवश्च कानीनः	२६२	देव.	प्रतिजन्म भवेत् तेषाम्	५१२	
पौनर्भवस्त्वेकदशम्	२६४	ब्रह्म.	प्रतिज्ञादोपनिर्मुक्तम्	५९	बृहस्प., 2. 14
पौनर्भवेन भर्त्रा सा	२५६	मनु., 9. 176	प्रतिज्यहं विवेकुष्णान्	५१६	मनु., 11. 214
पौरुषं सूक्तमावर्त्य	६४६	यम.	प्रतिपत्सु चतुर्दश्याम्	४४५	हारी.
पौर्णमासी तु या माघे	८२२	मत्स्य.	प्रतिपक्षं स्त्रिया देयम्	१८२, १८४	याज्ञ., 2. 49
पौषे तु छन्दसां कुर्यात्	४४५	मनु., 4. 96	प्रतिभूर्दापितो यत्तु	१८९	याज्ञ., 2. 56
प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात्	१३५	कात्या., 615	प्रतिभूस्तु ऋणं दद्यात्	१८६	नार., 80. 119
प्रकीर्णकं चान्यदपि	५४१	स्कान्द.	प्रतिमातृ वा स्वर्गो	३२०	गौत., 28. 17
प्रकृतिं स्वाभिष्टाय	८७८	गीता., 4. 6	प्रतिमारामकूपसंक्रम	५६३	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 111)
प्रकृतिः पुरुषं श्रिता	८७८				
प्रकृतिविशिष्टं चातुर्वर्ण्यम्	२७४	वसि., 4. 1	प्रतिमासं हवन्ती च	१६७	नार., 75. 103
प्रकृतिस्थितिरेषा हि	६७८	देव.	प्रतिलोमप्रसूतानाम्	५५४, ५५५	ब्रह्मगर्भः
प्रकलृप्ते कामकार्यं च	४५०		प्रतिलोमप्रसूता या	२६८	कात्या., 864
प्रक्रान्तसाहसे वाचि	१७७	कात्या., 229	प्रतिलोमाः सूतमागध	२७६	गौत., 4. 17
प्रक्रान्तं सतमं भागम्	१३३	याज्ञ., 2. 198	प्रतिलोमात्तु धर्महीनाः	२७५	गौत., 4. 25
प्रक्षालनेन त्वल्पानाम्	३८४	मनु., 5. 118	प्रतिलोमास्वार्यविगर्हिताः	२७९	विष्णु(T)., 16. 3
प्रक्षालनेन शुध्येत	३८५		प्रतिलोमासु स्त्रीषु	२७८	विष्णु(T)., 15. 37
प्रक्षाल्य भक्षयेत् पूर्वम्	६८२	अङ्कि.	प्रतिश्रवणसंभाषे	४३३	मनु., 2. 195
प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि	१४१	बृहस्प., 19. 21	प्रतिश्रुतं तथान्यस्य	१५०	बृहस्प., 14. 2.
प्रख्यापनार्थं पापस्य	८१	यम.	प्रतिश्रुतार्थदानेन	१५३	हारी.
प्रचरज्जपात्रेषु	३९५		प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः	१३२	वृ. मनु.
प्रच्छन्नानि मनुष्याणाम्	२३२	नार. पिता.	प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय	१५३	गौत., 5. 24
प्रच्छादनपटीयुक्तम्	८४५	गरुड. उ., 24. 52	प्रतिपिद्धमन्त्रसंयोगे	६२७	गौत., 22. 35
प्रजापतिरकामयत	६४९	ऐ. ब्रा., 5. 32	प्रतिपिद्धवर्जम्	८५४	गौत., 3. 30
प्रजभिः अमृतत्वमश्न्याम्	२७२	वसि. 17. 4	प्रतिषेधः सुगपाने	४७०	मवि.
प्रणम्य लोकपालेभ्यः	५७	मनु., 8. 23	प्रतिषेधस्तु चाधर्मात्	४३४	मनु., 2. 206
प्रणवं वा दिनं चैकम्	८०३	स्मृतिप्रहः	प्रतिसंवत्सरं गोपे	१२४	नार., 152. 10
प्रणवेन समालोढ्य	५७९	परा., cf. 11. 37	प्रति स्तोमेभिरुपसम्	६४६	ऋ. सं., 7. 80. 1
प्रणवेन समुद्धृत्य	५७९	परा., cf. 11. 38	प्रक्षानामितरे कुर्युः	३६२	वसि., 4. 19
प्रतिकुर्याच्च तत् सर्वम्	१४५	मनु., 9. 285	प्रक्षाप्रक्षासु योषित्सु	३६२	काष्णी.
प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा	४५८,		प्रत्यक्षिराः प्रवासे तु	७४२	गर्ग.
	६२९	याज्ञ., 3. 283	प्रत्यक्षलवणं च यत्	७३२	मवि., 1. 184. 25
प्रतिशृणु तु यः कन्याम्	१३४	नार., 177. 35	प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्ने	६७६	यम.
प्रतिग्रहचतुर्थीशम्	६३४	परा.	प्रत्यब्दं पार्वणेनैव	७७६	जातृ.
प्रतिग्रहपरीमाणम्	६७	याज्ञ., 1. 320	प्रत्यभिवादेऽश्वे	४३२	अष्टा., 8. 2. 83
प्रतिग्रहेषु सर्वेषु	६३४	च. वि.	प्रत्यर्थिनोऽप्रतो लेख्यम्	५९	याज्ञ., 2. 6

प्रत्यर्थितेनिधानश्च	१५८	व्यास. (IC, vol. 9, p. 77)	प्रदाय व्यजनं बांशम्	८४६	विष्णुधर्मो.
प्रत्यवस्कन्दनं पक्षे	६१	कात्या.	प्रदीपं शमयित्वा तु	५११	शाता.
प्रत्याहं गृह्यते या तु	१६८	बृहस्प., 10. 11	प्रदोषपश्चिमौ यामौ	४४९	मनु. (दक्ष., 2. 71)
प्रत्यात्मिकं भवेद्यस्य	२४७		प्रदोषपश्चिमौ यामौ	६९५	परा., 12. 27
प्रत्यादित्यं न मेहेत	६२३	यम.	प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यम्	५०	मनु., 8. 30
प्रत्याब्धिकं च शेषेषु	७७६	कात्या. स्मृ., 24. 14	प्रनष्टागमलेख्येन	१५९	कात्या., 320
प्रत्याहृतुमशक्तस्तु	५२	व्यास. (महाभार. शान्ति., 75. 10)	प्रपन्नं साधयन्नर्थम्	१७५	याज्ञ., 2. 40
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्याम्	१०९,		प्रपास्वरण्ये कटके	३९०	यम.
	४३३	मनु., 2. 120	प्रपितामहः पितामहः	२९५, ४०३	बोधा., 1. 5. 95
प्रत्यूपश्च प्रभासश्च	२२४	पिता.	प्रभाते कारिणे देयाः	२४८	पिता.
प्रत्येकं तु जघन्यास्ते	१४२	नार.	प्रभाते तिमृभिः	३६३	गौत., 14. 8
प्रत्येकं प्रत्याहं प्रीतैः	५२२	याज्ञ., 3. 316	प्रभाते तु त्रिरात्रेण	३६३	देव.
प्रत्येकनियतं कालम्	५२८	शङ्खलि. (IBORI, vol. 8, p. 128)	प्रभाते त्रीणि दुग्धस्य	५१६	ब्रह्म.
प्रथमं गोभिः सन्कृतस्य	३९७	याज्ञ., 3. 299	प्रभास्मि शशिसूर्ययोः	३०	गीता., 7. 8
प्रथमं तत्प्रमाणानाम्	७४	मनु., 8. 132	प्रमाणं लिखितं भुक्तिः	२०६	याज्ञ., 2. 22
प्रथमं देहशुद्धिः स्यात्	७१६	मन्त्रकोशः	प्रमाणहीने वादे तु	२०६	बृहस्प., 8. 1
प्रथमं ब्रह्मदैवत्यम्	८११	महाभार.	प्रमाणेन तु कृतेन	८३	कात्या., 954
प्रथमः शस्त्रसंपाते	१०१	बृहस्प., 21. 9	प्रमाणोत्तरमिष्टं हि	१९०	व्यास.
प्रथमतृतीयपञ्चम	३२९	गौत., 14. 38	प्रमादमृतनष्टांश्च	१२४	याज्ञ., 2. 164
प्रथमां विन्यसेद्दामे	७०९		प्रमादश्च न कर्तव्यः	५२३	अङ्गि. उ., 2. 3
प्रथमेऽहनि नाश्रियात्	५२०	ब्रह्म.	प्रमादाद्धनने कार्यः	५६०	विष्णु.
प्रथमेऽहनि यद् द्रव्यम्	३३०	शुनःपुच्छः	प्रमादाद्भक्षितैरेतैः	५७९	ब्रह्म.
प्रथमेऽहनि यो दद्यात्	३३०	आश्व. ए. परि., AL, 20. 11	प्रमादाद्भक्षितैरेभिः	५७५	ब्रह्म.
प्रथमेऽह्नि तृतीये च	३२७	अङ्गि.	प्रमाणे प्राणभृताम्	९७, १०४,	
प्रथमेऽह्नि तृतीये वा	३२९	संव., 38	प्रयच्छन्ति तथा रात्र्यम्	५९७	परा., 9. 26
प्रथमो ग्रामदेशयोः	९१	याज्ञ., 2. 211	प्रयज्जेन हि संपूज्यः	३४०	याज्ञ., 1. 270
प्रदक्षिणं तु देवानाम्	७६४	कात्या.	प्रयाति ब्रह्मसदनम्	७२४	विष्णु.
प्रदद्यात् प्रथमं गोभिः	६४१	याज्ञ., 3. 299	प्रयुक्तं साधयेदर्थम्	८४४	नन्दिपुराणम्
प्रदानं यत्तु कन्यायाः	४०५	नार.	प्रयुज्य तं विवाहेषु	१७५	मनु., 8. 49
प्रदानं स्वेच्छया कुर्यात्	२८१	बृहस्प., 26. 59	प्रयोजकेऽसति घनम्	४०७	मनु.
प्रदाने विक्रये चैवम्	१५६	बृहस्प., 10. 45	प्रयोजयितानुमन्ता च	१७३	याज्ञ., 2. 62
प्रदाप्यप्रदत्तं दण्ड्याः	१०९	बृहस्प., 22. 5	प्ररोहशाखिनां शाखा	४६८	आप. ध., 2. 29. 1
			प्रलोभनं चान्नपानैः	९८	याज्ञ., 2. 227
			प्रवाते न तुलां तथा	९३	व्यास. (IC, vol. 9, p. 94)
					नार., 113. 259

प्रवासं गच्छतो यस्य	७२५	बोधा.	प्राङ्मुखोपोषितं स्नातम्	२४८	पिता.
प्रवासयेद् दण्डयित्वा	८३, १५४	मनु., 8. 123	प्राजापत्यं चरित्वा च	६६०	
प्रवासे वृत्ते चैतान्	७२५	बोधा.	प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रम्	५८१	यम.
प्रविशेत् संपदीतेऽग्नौ	६१४	उश.	प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रम्	५५९	व्यास.
प्रविशेयुः समालभ्य	३२८	याज्ञ., 3. 13	प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रम्	५९९	याज्ञ., 3. 260
प्रविश्य शोणितासक्तः	४८४	महाभार.	प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रम्	५९९	मनु., 11. 105
प्रविष्टे सोदये द्रव्ये	१७३	बृहस्प., 10. 68	प्राजापत्यं चरेन्मासम्	५५७	जाबा.
प्रव्रज्यावसितश्चैव	२६८	कात्या., 862	प्राजापत्यं प्रकुर्वीत	६०५	च. वि.
प्रव्रज्यावसिता ये तु	१३०	कात्या., 721	प्राजापत्यं सातपथम्	६०२	दीर्घतमाः
प्रव्रज्यावसिता ये तु	१३७	कात्या., 679	प्राजापत्यां द्वितीयायाम्	७६९	ब्रह्म.
प्रव्रज्यावसितो राज्ञः	१३०	याज्ञ., 2. 183	प्राजापत्यार्धमेवेह	५५९	विष्णु.
प्रव्रज्या वा स्त्रीणां चैके	४१६	बोधा.	प्राजापत्यं च पौष्णे च	७८६	गार्ग्य.
प्रशस्तानां स्वकर्मशुद्धानाम्	६६४	गौत., 17. 1	प्राजापत्येन कृच्छ्रेण	४९९	उश.
प्रसवन्तीं च नेक्षेत	७४८	मनु., 4. 44	प्राजापत्येन तत्तुल्यम्	६९५	दक्ष., 2. 11
प्रसह्य घातिनश्चैव	१०५	याज्ञ., 2. 273	प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात्	६१३	संव.
प्रसादः क्रियतां मह्यम्	५२३	अङ्गि.	प्राजापत्येन शुध्येत	५७२	यम.
प्रसूतिवातैः स बलात्	८६५	आदि.	प्राजापत्येन शुध्येत	६१२	परा., 10. 25
प्रसूतो यस्तु वेदयायाम्	६११	कण्व.	प्राजापत्ये सह धर्मः	४०६	गौत., 4. 7
प्रस्वलन्नभियुक्तश्चेत्	२३४	कात्या., 441	प्राङ्मिवाकोऽनुयुञ्जीत	२०२	नार. (कात्या., 342)
प्रस्था ह्यष्टौ तिलस्य वै	८२३	आदित्य.	प्राङ्मिवाकोऽपि दण्ड्यः	१५५	कात्या., 70
प्रहृत्य परिधीन् हारिशोजनम्	२३३	तै. ब्रा., 1. 6. 3. 10	प्राणः प्राणेश्वरो जीवः	२२५	पिता.
प्राकारं भेदयेद्यस्तु	११३	कात्या., 809	प्राणद्रव्यापहारे च	१६४	कात्या., 804
प्राकारस्य च भेत्तारम्	११३	मनु., 9. 289	प्राणभृत उपदधाति	६६९	तै. सं., 5. 2. 10. 3
प्राकृताति च गूढानि	२३१	नार. पिता.	प्राणभृत्सु महत्स्वधर्मम्	९७	मनु., 8. 296
प्रागग्नेषु सुरास्तर्प्याः	७०३	अग्निपु.	प्राणसंशयमापन्नः	१५३	कात्या., 646
प्राग्दक्षिणशिराः सुप्यात्	७४२	गर्ग.	प्राणात्यये तथा श्राद्धे	५८५	याज्ञ., 1. 179
प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य	५७	बृहस्प., 1. 46	प्राणात्यये विवाहे च	२०१	महाभार.
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन	६८५	याज्ञ., 1. 18	प्राणानप्सु त्रिरायम्य	५७५	मनु., 11. 149
प्राग्वोदङ्मुख आसीनः	६८१	आश्व. स्मृ., 4. 26	प्राणान्तिकं महाबाहो	५४५	भवि.
प्राङ्गणे मण्डले कुर्यात्	७६१	मत्स्य.	प्राणान्तिको भवेत् पुत्र	५५०	भवि.
प्राङ्गनायकारणोक्तौ तु	६३	हारी.	प्राणायामत्रिकं पट्टकम्	६२२	
प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा	२४५	पिता.	प्राणायामशतं कार्यम्	४९८,	
प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा	२२३	पिता.		६४३, ६४९	याज्ञ., 3. 305
प्राङ्मुखान् कल्पयेद् दर्मान्	२२२	नार. पिता.	प्राणायामशतं कृत्वा	६२४	वसि., 23. 31
प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः	२२२	नार. पिता.	प्राणायामो जले स्नात्वा	४९८, ६३२	याज्ञ., 3. 290
प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत	७३३	यम.	प्राणिभिः क्रियमाणस्तु	१२१	मनु., 9. 223

प्राणोपरोधि यथान्यत्	८०, ८४	नार., 204. 6	प्रायश्चित्तं प्रदातव्यम्	५२६	परा., cf. 8. 30
प्रातःज्ञानं तदर्थं तु	७०४	शाङ्ग., 8. 2	प्रायश्चित्तं प्रदातव्यम्	५२८, ६२०	अत्रि. (अङ्गि. उ., 5. 13)
प्रातःज्ञानं मन्त्रवर्जम्	६९६	मार्क.			च. वि.
प्रातरुत्थाय यः पश्येत्	७४८	कात्या. स्मृ., 19. 10	प्रायश्चित्तं यदाज्ञातम्	६४२	शाङ्ग., 17. 14
प्रातर्न तनुयात् ज्ञानम्	६९६	कात्या. स्मृ., 12. 6	प्रायश्चित्तं वधे प्रोक्तम्	६२९	अङ्गि. उ., 5. 9
प्रातर्मध्यंदिने सायम्	७०६	शौन.	प्रायश्चित्तं समादिश्य	५२६	प्रचे.
प्रातर्मध्यंदिने ज्ञानम्	८५४	कात्या.	प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः	६१२	भवि.
प्रातिभाष्यं तु यो दद्यात्	१८८	कात्या., 539	प्रायश्चित्तत्रयं ह्येतत्	५४९	भवि.
प्रातिलोम्यप्रसृतानाम्	२१३,		प्रायश्चित्तत्रयं ह्येवम्	४७६	भवि.
	२१९	कात्या., 433	प्रायश्चित्तद्वयं कुर्यात्	५४६, ५५३	मवि.
प्रातिलोम्यापवादेषु	९४, ६४२	याज्ञ., 2. 207	प्रायश्चित्तप्रवृत्तानाम्	३६८	ब्रह्म.
प्रातिलोम्ये वधः पुंसः ९४, ६०१,			प्रायश्चित्तमकामानाम्	६१७	छागलेयः
	६०६	याज्ञ., 2. 286	प्रायश्चित्तमहोरात्रम्	६२२	
प्रातिवेद्यानुवेद्यौ च	११०	मनु., 8. 392	प्रायश्चित्तमिदं कुर्यात्	५९०	मवि.
प्रादेशिनीं च तस्याथ	२४९	पिता.	प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति	४५०	विष्णु(T)., 54. 33
प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्विज्ञम्	३०५	कात्या., 904	प्रायश्चित्तीयते नरः	५९०	मवि.
प्राप्नुयात् साहसं पूर्वम्	१३१	नार. (कात्या., 713)	प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः	७३५	अङ्गि.
प्राप्नोति तस्य दातव्यः	३२१	बृहस्प., 26. 112	प्रायश्चित्ते कृते याति	५१२	यम. स्मृ. सं., 12
प्राप्नोति शुद्धिं जीवन् वै	५४५	भवि.	प्रायश्चित्ते व्यवसिते	५४५	अङ्गि. उ., 2. 6
प्रायः पापं विजानीयात्	५१३	अङ्गि. उ., 4. 1	प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने	५२३	विष्णु. (लघ्वाश्व., 15. 74)
प्रायश्चित्तं कथं तत्र	५५८	यम., 48	प्रारम्भो वरणं यज्ञे	३६९	विष्णु(T)., 78. 52
प्रायश्चित्तं कथं तत्र	६१९	आप., 4. 1			वसि., 11. 31
प्रायश्चित्तं गते गर्भे	६१४	ऋष्य.	प्रावृत्कालेऽसिते पक्षे	७७७	भवि.
प्रायश्चित्तं चरेद् भ्राता	५५०	शाङ्ग. (ABORJ. vol. 8, p. 120)	प्रास्येदभी तदन्नं तु	७६२	बृहस्प., 1. 69
			प्रास्येदात्मानमग्नौ वा ४७६, ५४९		नार., 77. 109
प्रायश्चित्तं चरेद्भ्रातरं ४७६, ५४९		मवि.	प्रियपूर्वं प्राग्वदति	५५	कात्या., 897
प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात्	५४६	भवि.	प्रीतिदत्तं तु यत् किञ्चित्	१६९	शाङ्गलि. (ABORI, vol. 8, p. 113)
प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात्	६८५	मवि.	प्रीत्या दत्तं तु यत् किञ्चित्	३०३	गह्व. उ., 3. 7
प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यम्	५४५	भवि.	प्रेङ्गाताण्डवविहार	४१३	मनु., 3. 166
प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः	८१	मनु., 9. 240			
प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तम् ५९७, ६००		मवि.	प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य	८१७	
प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं वै	६१२	ऋष्य.	प्रेतनिर्यातकश्चैव	८०४	
प्रायश्चित्तं न दातव्यम्	५२४	अङ्गि. उ., 7. 5	प्रेतपक्षे चतुर्दश्याम्	७८७	
प्रायश्चित्तं न सा कुर्यात्	६१२	ऋष्य.	प्रेतमावाह्य विमांश्च	३४९	
प्रायश्चित्तं न सा कुर्यात्	६१४	परा.	प्रेतश्राद्धं सविण्डानाम्	७६०	गालवः
प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्यात्	६४३	याज्ञ., 3. 293	प्रेतस्यार्थिनामर्षवन्धिनाम्	६३६	सुमः

प्रेतानां योजनं कुर्युः	४०३	कार्णा.	बन्दिग्राहांस्तथा बाजि	१०५	याज्ञ., 2. 273
प्रेतान्नमसपिण्डस्य	३५६	अङ्गि.	बन्दिग्राहेण भुक्ता वा	६१२	परा., 10. 24
प्रेतायां पुत्रिकायाम्	३०६	पैठी.	बन्धकस्य धनी स्वामी	१७१	व्यास. (IC, vol. 9, p. 85)
प्रेते भूमिपतावपि	४४८	गोभिलः			
प्रेतेशरक्षोमध्ये तु	२२४	पिता.	बन्धनात् प्रतिमुक्तं न	७४९	ब्रह्म.
प्रेषणं गन्धमात्यानाम्	९३	व्यास. (IC, vol. 9, p. 94)	बन्धुदत्तं तु बन्धूनाम्	३०६	कात्या., 918
			बन्धूनामप्यलामे तु	२६८	कात्या., 865
प्रेष्यान् वार्षुषिकांश्चैव	५०, २०३	मनु., 8. 102	दर्वरीकृष्णपुष्पाणि	७९०	
प्रेतु होतुश्चमसः	२३०	आप.श्री., 12.23.13	बलवानिन्द्रियग्रामः	४५९, ७४३	मनु., 2. 215
प्रोक्तः पुरोगतः कालः	३६३	अग्निस्मृतिः	बलात् कारयितव्यः स्यात्	१३२	नार. (कात्या., 657)
प्रोक्षणं संहतानां च	३८३	याज्ञ., 1. 184	बलात् कोर्षा हि यो दत्त्वा	२४५	नार.
प्रोक्षणेनैव शुष्ये	३८४	शङ्ख.	बलात् प्रमथ्य भुक्ता चेत्	६१३	संव.
प्रोत्साहकः सहायश्च	४६८	पैठी.	बलादपहृता कन्या	४०७	वसि., 17. 73
प्रोषितस्य मतेनापि	१८५	कात्या., 545	बलाद् दासीकृतयौरैः	१३०	याज्ञ., 2. 182
प्रोषिते तत्सुतः सर्वम्	१८७, १८८	कार्या., 538	बलाद्वासयितव्यः स्यात्	१३१	नार., 144. 18
प्रोषिते त्वविधायैव	४१३	मनु., 9. 75	बलेन कामिता नारी	६१२	ऋष्य.
प्रोष्य प्रत्यागतश्च किञ्चित्	११८	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 109)	बलोद्भूनेषु कार्येषु	१७७	कात्या., 229
			बलोपाधिरुताहते	१९२	याज्ञ., 2. 89
फलपुष्पाक्षतान् गन्धान्	६८९		बलोपाधिविनिर्मुक्तान्	६४	याज्ञ., 2. 31
फलपुष्पोपगान् पादपान्	४८८	वसि., 19. 11	बवादिकरणेऽप्येतत्	७८३	बृहस्प. आ., 40
फलमेवेत्यं पूर्णकालम्	१७२	व्यास. (IC, vol. 9, p. 86)	बहवः सुखमेधन्ते	२०१	महाभार.
			बहिर्वर्णेषु चारित्र्यात्	३२०	देव.
फलमेवेत्यो न नश्यति	१७१	याज्ञ., 2. 58	बहु अप्रतिग्राह्यस्य	६३६	बोधा., 2. 3. 8
फलमूलव्यञ्जनानि	७१५	बृ. नार.	बहुमूल्यं यत्र नष्टम्	१७०	बृहस्प., 10. 43
फलमूलैश्च पयसा	३३०	शुनःपुच्छः	बहु वा स्वल्पकं वापि	५२३	अङ्गि. उ., 2. 4
फलमूलोदकादीनाम्	७९	नार., 204. 4	बहुश्रुतस्य च्छायाम्	६९१	
फलानां चैव शाकानाम्	७९४	आदित्य.	बहूनां कुसुम्भकार्पास	३८४	बोधा.
फलैश्चकुसुमस्तेयम्	९९, ४९६	मनु., 11. 70	बहूनां तु गृहीतानाम्	१४२	कात्या., 750
फलोपलक्षौमसोम	१४४	याज्ञ., 3. 36	बहूनामेककार्याणाम्	१०३, ४६८	मनु. (लिखित., 72)
फाल्गुनं वापि चैत्रं वा	४५	मनु., 7. 182	बहूनामेकपत्नीनाम्	२६९	बृहस्प., 26. 80
फाल्गुन्यां वापि चैत्र्यां वा	८१७	मत्स्य.	बह्वयः समांशतो देयाः	१५०	बृहस्प., 26. 2
फेनप्रस्थः कथं नाशम्	८६४	याज्ञ., 3. 10	बाणमेरीमृदङ्ग	४४७	गीत., 16. 7
			बाधाकाले तु सा कार्या	१३७	बृहस्प., 17. 5
बद्धा वा वाससा क्षिप्रम्	४५८,		बान्धवत्याग एव च	४८३	याज्ञ., 3. 239
	६२९, ६४०	याज्ञ., 3. 291	बान्धवानां च मरणे	७८१	कूर्म., 593
बभ्रीयादग्मलो मार्गम्	११३	क. द. रा., 809	बान्धवेषु चरन्त्यत्र	३५८	ब्रह्म,

बान्धवेषु च विप्रस्य	३५९	ब्रह्म.	ब्रह्मगर्भवधे कृच्छ्रम्	५५२	च. वि.
बालं वृद्धं स्त्रियं चैव २१५, २१७		नार.	ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च	८०४	यम.
बालः समानजन्मा वा	४३५	मनु., 2. 208	ब्रह्मचर्यं चरन् विप्रः	५४९	सुम.
बाल आ षोडशावर्षात्	१७९	नार., 58. 35	ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिः	७५८	याज्ञ., 3. 312
बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च	५५३	विष्णु(1)., 54. 32	ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य	८५९	जावा. उ., 4. 1
बालदायादिकं रिक्थम्	५१	मनु., 8. 27	ब्रह्मचर्यं विनश्येत्	५२९	शाता.
बालमूढास्वतन्त्रार्त	१४६	नार., 138. 10	ब्रह्मचर्यमदुष्टात्मा	६०१	उपम. ३५:
बालया वा युवत्या वा	४१४	मनु., 5. 147	ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणः	३६८	वसि., 23. 7
बालवधे च भ्रूणहा	५५२	प्रचे.	ब्रह्मचारिणः सर्वे	३३१	गौत., 14. 35
बालवृद्धातुरेण्वेवम्	५१५	वसि., 23. 43	ब्रह्मचारिसहस्रेण	८०७	वायु.
बालसंवर्धनं मुक्त्वा	४१६	बृहस्प. प्रा., 28	ब्रह्मचारी चैत् स्त्रियमुपेयात्	४३९	वसि., 23. 1
बालस्यानुपनीतस्य	६७९	परा.	ब्रह्मचारी भवेन्नित्यम्	७३९	मनु., 4. 128
बालस्ववासिनीवृद्ध	७२६	याज्ञ., 1. 105	ब्रह्मचारी यतिश्चैव	६७३	व्यास. (अत्रि. १६५)
बालातपः प्रेतधूमः	७५०	मनु., 4. 69	ब्रह्मचारी शुना दष्टः	६२३	अङ्गि. उ., 9. 11
बालापत्याश्च गर्भिण्यः	४१६	बृ. नार.	ब्रह्मचार्यसि	३७८	आश्व. गृ., 1. 22. 2
बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री	१९७	नार., 101. 191	ब्रह्मचार्याहरेद् भैक्षम्	४३०	मनु., 2. 183
बालोऽपि नावमन्तव्यः	४५७	मनु., 7. 8	ब्रह्मदायं गतां भूमिम्	३१२	बृ. मनु.
बिन्दवोऽशुचयोऽश्रीकाः	३९३	लिङ्ग.	ब्रह्ममेतु माम्	६५५	तै. आ., 10. 48. 1
बिल्वामलकमृद्वीक	७९६	वायु.	ब्रह्मयज्ञेन नृप्यन्ति	४५०	पैठी.
बिल्वैरामलकैर्वापि	५१८	ब्रह्म. (शङ्ख. ABORI, vol. 8, p. 129)	ब्रह्मलोकमवाप्नोति	४३८	याज्ञ., 1. 50
विसान्युदकसिद्धानि	५१८	ब्रह्म. (शङ्ख. ABORI, vol. 8, p. 129)	ब्रह्मवर्चसकामस्य	४२५	मनु., 2. 37
बीजगर्भवमुद्भवम्	४२१, ६५९	याज्ञ., 1. 13	ब्रह्म वीर्यं श्रियं तेजः	४४९	मनु.
बीजाद्योनिर्बलीयसी	२५८	मनु., 9. 52	ब्रह्महत्यां सुरापानम्	४७५, ६१६	कूर्म., 678
बीजानामुत्तिविच्च स्यात्	३६	मनु., 9. 330	ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात्	४८२, ५५१	अत्रि.
बीजायोवाह्यरज्ज्वी	११९	याज्ञ., 2. 177	ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयम्	४७९	याज्ञ., 3. 228
बुद्धिबुद्धिकराण्याशु	७४६	मनु., 4. 19	ब्रह्महत्या सुरापानम्	४७१	च्यव.
बृहस्पतिसवेनेष्ट्वा	५६९	मवि.	ब्रह्महसुरापगुह्यतल्पग	४७२	गौत., 21. 1
बृहस्पते अति यदर्यः	८३०	ऋ. सं., 2. 23. 15	ब्रह्महा द्वादशान्दानि	५४३	संव.
बृहस्पते प्रथमं वाचः	६५५	ऋ. सं., 10. 71. 1	ब्रह्महा मद्यपः स्तेनः	४६९	याज्ञ., 3. 227
बैजिकादभिर्बन्धात्	३६०	मनु., 5. 63	ब्रह्मादयो ये देवाः	७०१	मुण्ड. उ., 1. 1. 1
बैजालप्रतिको ज्ञेयः	८०२	मनु., 4. 195	ब्रह्मा देवानां प्रथमः	६५५	बृह. उ., 4. 4. 6
ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु	५२०	परा., cf. 11. 38	ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति	६५१	वसि., 20. 12
ब्रह्मक्षत्रविशां कालः	६३८	याज्ञ., 1. 37	ब्रह्मोज्ञः कृच्छ्रं द्वादश	६२५	मनु., 11. 56
ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्त्वा	३५६	अङ्गि.	ब्रह्मोज्ञता वेदनिन्दा	४८०, ६२५	गौत., 11. 12
			ब्राह्मणं पुरो दधोत	५३	मवि.
			ब्राह्मणं ब्राह्मणौ वापि	५४७	

ब्राह्मणं मोचयित्वा वा	५४५	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 118)	ब्राह्मणादुग्रकन्यायाम्	२७६	मनु., 10. 15
ब्राह्मणः काममश्रीयात्	४३१,		ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णाः	३४, ८०४	वि. पु., 3. 18. 46
	५८१	याज्ञ., 1. 32	ब्राह्मणानां समूहस्तु	१३७	कात्या., 680
ब्राह्मणः क्षत्रियाच्चैस्तु	४३२	शाता.	ब्राह्मणानामा दशमात्	४०४	स्वयम्.
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः	२३७	नार. पिता.	ब्राह्मणार्जं ददच्छूद्रः	३९२	वृ. परा., 8. 185
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः	५६७	बोधा., 2. 1. 20	ब्राह्मणान् पर्युपासीत	६५	मनु., 7. 37
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः	७३१		ब्राह्मणाय सुशीलाय	८४६	
ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्	३७६	मै. सं., 2. 4. 2	ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव	१२१	मनु., 8. 407
ब्राह्मणकुले यज्ञमेत	८६०	वसि., 10. 24	ब्राह्मणावसथांश्चैव	५४४	यम. (उश. स्मृ. संद., 8. 6)
ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्	२५३,		ब्राह्मणो बन्धकीं गत्वा	६०६	ष. त्रि.
३१३, ३१७	मनु., 9. 155		ब्राह्मणीं यद्यमुनां तु	९४	मनु., 8. 376
ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्	६१३	वसि., 21. 12	ब्राह्मणी तु शुना दद्या	६२४	परा., cf. 5. 7
ब्राह्मणप्रातिवेद्यानाम्	११०	याज्ञ., 2. 263	ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोऽशान्	१८३	विष्णु(T)., 18. 2
ब्राह्मणभेदधिगच्छेत्	४९	वसि., 3. 14	ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायाम्	६०१	पुल.
ब्राह्मणसुवर्णहरणम्	४७०	विष्णु(T)., 35. 1	ब्राह्मणीपुत्रस्य वैश्यायाम्	५९९	पुल.
ब्राह्मणस्तु शुना दद्या	६२४	वसि., 23. 31	ब्राह्मणे दश पिण्डाः स्युः	३२९	पार. (अग्निपु., 158. 55)
ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते	६८३	प्रचे.	ब्राह्मणेन क्षत्रियायाम्	२७४	शङ्ख. (ABORI, vol. 7, p. 114)
ब्राह्मणस्य धटो देयः	२१८	नार., 126. 334	ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः	४३६	महाभाष्यम्, 1. 1. 1
ब्राह्मणस्य यदोच्छिष्टम्	५८३	आप., 5. 5	ब्राह्मणेनानुगन्तव्यः	६३७	याज्ञ., 3. 26
ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा	४९२	बृहस्प. प्रा., 81	ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षम्	३३, ४३०	याज्ञ., 1. 29
ब्राह्मणस्य विषं विना २१०, २१६	कात्या.,		ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यम्	५४४	परा.
ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे	६२४	मनु. (परा., 6. 48)	ब्राह्मणेषु यथा मद्यम्	७६६	व्याघ्र., 144
ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचन	३५	गौत., 10. 2	ब्राह्मणैः पि जातानाम्	३५५	ब्राह्म.
ब्राह्मणस्यानतिथिः	७२५	गौत., 5. 43	ब्राह्मणोच्छिष्टाशने	५८३	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 120)
ब्राह्मणस्यानुद्यूष्येण	३१३	मनु., 9. 149	ब्राह्मणोऽत्यन्तगुणवान्	५४६	मवि.
ब्राह्मणस्यापत्काले	६३८	प्रचे.	ब्राह्मणो ब्राह्मणं हत्वा	५४४	शाता.
ब्राह्मणस्यापराधेषु	८१	यम.	ब्राह्मणो ब्राह्मणं हत्वा	५४६	मवि.
ब्राह्मणस्यापराधेषु	८२	उश.	ब्राह्मणो ब्राह्मणस्य	९९	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 111)
ब्राह्मणस्वर्णहारी तु	४७०	याज्ञ., 3. 257	ब्राह्मणो ब्राह्मणानां तु	५२५	अग्नि. उ., 5. 8
ब्राह्मणांस्तु तथा चान्यान्	६७	व्यास. (IC, vol. 9, p. 72)	ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेत्	६०५	व्याघ्र.
ब्राह्मणात् क्षत्रियायाम् ३४, ४७८	शङ्ख. (ABORI, vol. 7, p. 114)		ब्राह्मणो यज्ञं न स्यात्	५५	कात्या., 67
ब्राह्मणादिहते ताते	७७३	कात्या. स्मृ., 16. 20			
ब्राह्मणादीनां संवत्सरम्	६०४	बोधा., 2. 2. 52			

ब्राह्मणो एजन्त्यं हत्वा	५५४	वसि.	मगिनीगमने चैव	५०९	शाता., 5. 15
ब्राह्मणो हि यदा हन्ता	५४५	भवि.	मगिनीमगिनेयी	४८१	सुम.
ब्राह्मण्यं नश्यति क्षिप्तम्	१४४		मगिनीशुल्कं सोदर्याणाम्	३०६	गौत., 28. 26
ब्राह्मण्यकामतो गत्वा	६१३		मगिन्श्च निजादंशात्	३१८	याज्ञ., 2. 124
ब्राह्मण्यजीजनत् पुत्रान्	२७६	गौत., 4. 18	मगिन्धो बान्धवैः सार्धम्	३०८	कात्या., 917
ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतः	२७६	याज्ञ., 1. 93	भङ्गाक्षेपोर्मदाद्यैः	७९	नार., 204. 4
ब्राह्मण्या भार्यया सार्धम्	७३५	ब्रह्म.	भजेरन् मातृकं विवथम्	३०७	मनु., 9. 192
ब्राह्मण्या वा सहाश्रीयात्	७३५	अङ्गि.	भयाद् द्वौ मध्यमौ दण्डौ	१५४	मनु., 8. 120
ब्राह्मण्येनान् यदा गच्छेत्	६१४		भरणं चापि कुर्वीरन्	२८९	नार., 196. 26
ब्राह्मदैवार्थगान्धर्व	३०६	मनु., 9. 196	भरणो कृत्तिकां चैव	८७६	गार्ग्य.
ब्राह्मणैकमहर्षेयम्	१५	मनु., 1. 72	भरद्वाजमयूराणाम्	६९०	
ब्राह्मादिषु विवाहेषु	१५२, ४०७	नार., 176. 29	भर्जनाच्च्यावनान्मन्त्रात्	२४३	पिता.
ब्राह्मादिषु विवाहेषु	४०७	मनु., 3. 39	भर्तारं लङ्घयेद्या तु	८६	मनु., 8. 371
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव	२२४	रिता.	भर्तुः पित्रोः सकाशाद्वा	३०३	कात्या., 900
ब्राह्मणे विप्रस्तोत्रेण	६८४	भर.	भर्तुः स्वाम्यं सदा तत्र	३०५	कात्या., 904
ब्राह्मे मुहूर्ते या निद्रा	६७५	आप., AL, 2. 2	भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती	४१२	स्कान्द., 4. 4. 25
ब्राह्मेयैर्नैश्च संयन्धैः	८०४	मनु., 3. 157	भर्तुरिच्छया भार्यायाः	३१७	मिता, 2. 115
ब्राह्मो नामस्वतश्चैव	६७५		भर्तुर्धनहरी पत्नी	२९०	बृहस्प., 26. 126
ब्रूयान्मिथ्येति तथ्यं वा	१९७	कात्या., 404	भर्तुर्दायं मृते पत्न्यौ	३०४	कात्या., 907
ब्रूयुर्नारायणेत्येव	८६३		भर्त्रा प्रीतेन यदत्तम्	३०५	नार., 56. 28
			भवेत् समांशः क्षत्रेण	३२०	बृहस्प., 26. 120
भक्तं तेभ्यो दद्यात्	४४	गौत., 10. 33	भवो जातिसहस्रेषु	८६४	याज्ञ., 3. 64
भक्तदासस्तु विज्ञेयः	१२९	नार., 147. 28	भव्यपारेवत, क्षोट	७९६	वायु.
भक्तार्थेन कृतं यत् स्यात्	१८२	कात्या., 578	भस्मगोमयमृदारि	५२७	अङ्गि.
भक्तावकाशान्युदक	८६	याज्ञ., 2. 276	भस्मादिभिश्चोपघातः	८७	नार., 209. 4
भक्तो यो यस्य देवस्य	२४४	नार.	भागं विद्याधनात् तस्य	३२३	नार., 191. 10
भक्षयन्ती न कथयेत्	५५६	परा., 8. 33	भागदानक्रयैर्गधि	१९०	बृहस्प., 6. 5
भक्षिते सोदयं दाप्यः	१३९	व्यास. (IC, vol. 9, p. 87)	भागिनेयीं द्विजो गत्वा	६०५	च. वि.
			भागे पुनरवस्थाप्यः	१४५	मनु.
भक्षोपमक्षाभ्याम्	७१८	विष्णु(TI), 67. 5	भागः पृथक् पृथक् कुर्यात्	६९९	कर्म.
भक्षयद्रव्यस्य वैभ्यात्	४७८	बृहस्प. सं., 18	भाजनं यः प्रयच्छेत्	८४३	स्कान्द.
भक्षयभोज्यस्यान्नस्य	५९५	पैठी.	माण्डपूणानि यानानि	१२०	मनु., 8. 405
भक्षयभोज्यावसाने तु	६८०	आश्व. स्मृ., cf. 4.44	माण्डावकाशदाश्चैव	८६	मनु., 9. 271
भक्ष्याः पञ्चनखाः	५७१, ७१६	याज्ञ., 1. 177	भानौ भौमे त्रयोदश्याम्	७८६	गार्ग्य.
भक्ष्यापूपकन्दमूल	७३५	प्रचे.	भार्या वैद्यां सकृद्भत्वा	६०२	कण्व.
भगिनीं मातुरातां च	४६७	संव., 160	भार्या पुत्रवती धर्म्या	२४६	बृहस्प.

मार्या पुत्राश्च पौत्राश्च	७०३	भूतं तत्त्वार्ययुक्तं यत्	५९	नार., 13. 29
मार्या मर्तुर्मतेनैव	४१७	भूतच्छलानुसारित्वात्	५९	नार., 13. 29
मार्या यत्राग्नयोऽपि वा	७३०	भूतृणं शिष्टं चैव	५७८	यम.
मार्याया विक्रयश्चैवाम्	४९०	भूमिजा सह भुक्त्वाजं	५८३	यम.
मार्यापुत्रविहीनस्य	२९२	भूमिं गृहं च संसृष्टाः	३०२	प्रजा.
भावामावौ च जगतः	६५	भूमिं यः प्रतिगृह्णाति	१५१	पद्म., 6. 33. 33
माणोत्तरक्रियासाध्य	५९	भूमिं सृष्ट्वागतं तोयम्	३९५	परा., 7. 32
मास्करस्य तु यत् तोयम्	२४४	भूमिजानि च सर्वाणि	२४१	पिता.
मिक्षाचर्यामिकार्यं च	५४४	भूमिरभिजो वायुः	३९४	यम.
		भूमिर्भूम्ना	४१५	तै. सं., 1. 5. 3. 1
मिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्	५४४	भूमिवज्रमणीनां च	४८०, ५९६	मनु., 11. 57
मिक्षायै प्रविशेद् ग्रामम्	५४४	भूमेरन्तर्गतं कृत्वा	५७५	ब्रह्म.
मिमे पणे तु पञ्चाशत्	११५	भूमौ निधाय तद् द्रव्यम्	३९५	वसि, 3. 43
मिन्नोदरे दत्तके च	४८५	भूयस्तपस्वी भवति	२९	
मिषङ्मिथ्याचरन् दाप्यः	१४५	भूयिष्ठार्थवन्तो गुरवः	४५७	हारी.
मिषङ्मिथ्यापचारे च	५५९	भूयो दायविभागः	२८४, २८७	देव.
भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया	१६०	भूर्जस्वैव तु नान्यस्य	२४८	पिता.
भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता	१६०	भूर्भुवःस्वस्त्रयो लोकाः	५२४	अङ्गि. उ., 3. 2
भुक्तिस्त्रैपुरुषी सिध्येत्	१६१	भूर्या पितामहोपात्ता	१४८, २८४	याज्ञ., 2. 121
भुक्तोच्छिष्टं तथा स्नेहम्	३९५	भूषणाद्यैर्गलंकृत्य	७१६	शौन.
भुक्त्वा चोभयतोदन्तान्	५७७	भूस्तृणं शिष्टं चैव	८५४	मनु., 6. 14
		भृगुपातेषु निपतेत्	५६६	उश.
भुक्त्वा मासं व्रतम् ५७६, ५७८	शङ्ख.	भृग्विजलसंपात	३६७	सुम. (Jor, vol. 8, p. 78)
भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन	५८३	भृग्वन्यनाशकाभ्योभिः	३६७	शङ्ख., 15. 21
भुक्ते भुक्ते पतौ या तु	७२६	भृग्वरिसो मित्राविवाहम्	३९९	बोधो. प्रवरखण्डः, 1
		भृङ्गारकरकाद्यं च	८३०	गरुड. उ., 24. 56
भुक्ते मन्वन्तरं भोगान्	८४१	भृतकाध्ययनं कृत्वा	४८८	हारी.
भुक्ते स याति नरकान्	७०७	भृतकाध्यापको यन्तु	४४१	शङ्ख., 3. 2
भुज्जानस्तु तथा ब्रूयात्	६२२	भृतिमर्षपथे सर्वाम्	१३३	याज्ञ., 2. 198
भुज्जानो वर्षयेत् पापम्	५२२	भृतोऽनातो न कुर्याद्यः	१३२	मनु., 8. 215
भुज्जीत नैवेह च	७३४	भृत्याश्च तर्पयेच्छ्रमभ्यु	८५३	याज्ञ., 3. 46
भुज्जीत संगवे चेत् स्यात्	७२९	भृत्यानां वेतनस्योक्तः	१३१	नार., 151. 1
भुज्जीता मरणात् क्षान्ता	३०४	भृष्टं च वारिजं चैव	२४१	नार., 123. 321
भुवं तु शिथिलीकृत्य	७८९	मेदं चैवा नृपो रक्षेत्	३८	याज्ञ., 2. 192
भुवनाधीश्वरश्चैव	२२४	मेदाद्विप्रतिपत्तिः स्यात्	१९५	नार., TSS, 58. 135
भूकम्पोत्कानिपातने	४४६			

मेदेन द्वादश प्रोक्ताः	३७४	हारी. सं., 19. 2	मण्डलस्य प्रमाणं तु	२२९	नार., 121. 299
मेदेनोपेक्षया न्यासम्	१३८	बृहस्प., 11. 12	मण्डलेभ्यो दक्षिणतः	२३०	पिता.
मैक्षचर्यामिकार्यं च	५३०	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 128)	मण्डले मण्डले देयाः	२३०	पिता.
मैक्षप्रसक्तो हि यतिः	८६०	मनु., 6. 55	मण्डकमत्स्यशिशुमार	५६२	कश्यप.
मैक्षमवेक्षितमवोक्षितम्	४३०	हारी.	मत्तं मेऽमुकपुत्रस्य	६७, १९१	याज्ञ., 2. 86
मैक्षाभिकार्यं त्यक्त्वा तु	४४०	याज्ञ., 3. 281	मतिपूर्वं सुरापाने	५६७	मन्त्रि.
मैक्षानमुपयुञ्जानः	६३५	यम.	मत्त एवेति तान् विद्धि	८७८	गीता., 7. 12
मोक्ता कर्मफलं दाप्यः १७०, १७२		कात्या., 525	मत्तवारणशोभाढ्यम्	८४७	मत्स्य.
मोक्षमाप्नोऽध्येयमाणश्च	३७३	आप. ध., 1. 16. 9	मत्ताभियुक्तीबाल	१९२	नार., 87. 137
मोगं केवलतो यस्तु	१५८	नार., 70. 86	मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त	५८	कात्या., 97
मोगच्छलापदेशेन	१५८	नार., 70. 86	मत्तोन्मत्तार्तव्यसनि	६४	याज्ञ., 2. 32
मोगसौख्यप्रदा श्वेता	८४०	ब्रह्म.	मत्या गत्वा पुनर्मर्याम्	६००	कष्व.
मोजनं तिलसंनद्धम्	७३३	मार्क.	मत्या सुरापाने कृच्छ्राब्द	५६६	बोधा.
मोजनं हन्तकारं वा	७२२	यम.	मत्या हंसं बलाकां च	५६१	संघ.
मोजने हैमरौप्याणि	७९१	याज्ञ., 1. 108	मत्स्यमांससुराधौत	६९१	नार.
मोजयेच्चागतान् काले	७२६	पिता.	मत्स्यमांसादि न मक्षयेयुः	३३१	गौत., 14. 37
भ्रमद्वीचितरङ्गाद्यैः	२४९	मनु., 9. 212	मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा	५७४,	याज्ञ., 1. 175
भ्रातरो ये च संसृष्टाः २९३, ३०१		cf. आश्व. गृ., 1. 7. 8	मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान्	५७४,	शङ्ख., 17. 23
भ्राता लाजानावपति	२७३	कात्या., 928		५७६	मनु., 8. 328
भ्राता वा जननी वापि	२९३	कात्या., 901	मत्स्यानां पक्षिणां चैव	१०७	मनु., 4. 250
भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा	३०३	अष्टा., 1. 2. 68	मत्स्यान् धानाः पयो मांसम्	६६२	धन्वन्तरिः
भ्रातृपुत्रौ स्वसृष्टुहितृभ्याम्	२९३	मनु., 9. 125	मद्यं तावत् त्रिविधम्	३७५	परा.
भ्रातृणामविभक्तानाम्	२८२	नार., 200. 37	मद्यगोमांसमक्षणे	५७०	पिता.
भ्रातृणामविभक्तानाम्	३२५	मनु., 9. 182	मद्यपक्षीव्यसनिनाम्	२१८, २१९	धन्वन्तरिः
भ्रातृणामेकजातानाम्	२७०	याज्ञ., 2. 66	मद्यप्रयोगं कुर्वन्ति	३७५, ५६७	हारी.
भ्रंषश्चेन्मार्गितेऽदत्ते	१३९		मद्यमाण्डस्थितं तोयम्	५७५	शङ्ख. (ABORI,
मक्षिकात्वक्शेलोम	३८८	बोधा.	मद्यमाण्डस्थितं तोयम्	५७४	vol. 8, p. 124)
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्	७५६	मनु., 4. 145	मद्यमूत्रपुरीषाणाम्	५६९	कुमारः
मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनम्	४०७	मनु., 5. 152	मद्यमेवासुरां पीत्वा	३७४, ३७५,	वृ. याज्ञ.
मङ्गलैर्धूपपुष्पैश्च	२३७	पिता.		३७७, ५६८	ब्रह्म.
मणिमुक्ताप्रवालानाम्	१४७, २८५	शुक्र., 4. 5. 289	मधुपर्कप्रदानं तु	७३३	त्रिकाण्डी., 3. 3. 102
मणिमुक्ताप्रवालानाम्	१७४	कात्या., 510	मधु मद्ये पुष्करसे	३७५	यम.
मणीन् दधि	७५२	मनु., 4. 250	मधु मांसं तु योऽभीयात्	५८१	तै. आ., 10. 10. 2
मण्डलं शृङ्गसंकाशम्	२३३	नार.	मधु वाता ऋतायते	६५५	

मधुर्लथ सौरमारिष्टम्	३७७	पुल.	मम देहस्य संशुद्धिम्	५२३	अङ्गि.
मध्यमं क्षत्रियं वैश्यम्	१११	याज्ञ., 2. 296	ममायमिति यो ब्रूयात्	५०	मनु., 8. 35
मध्यमस्तु शरो ब्राह्मः	२३८	नार. पिता.	मया कृतं महाघोरम्	५२३	अङ्गि.
मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैः	८०	नार., 204. 7	मरणं तस्य निर्दिष्टम्	५६८	यम.
मध्यमानं तु रौप्यं स्यात्	७८	कात्या.	मत्तुवं मल्लिका चैव	७९०	
मध्यमे कर्मणि कृत्वा	३६	नार., 64. 58	मर्तुका मेन या भर्त्रा	१८२	कात्या., 547
मध्यमेन च चापेन	२३८	नार. पिता.	मर्यादायाः प्रभेदे तु	१४३	याज्ञ., 2. 155
मध्यमेन पलाशस्य	५१९	परा.	मल्लज्ञानं ततः कृत्वा	३३१	ब्रह्म.
मध्यमो जातिपूर्गानाम्	९१	याज्ञ., 2. 211	मल्लपकर्षणं कार्यम्	५२७	अङ्गि.
मध्यमोत्तमगोर्दण्डः	२१३	बृहस्प. cf. 9. 13	मलिनीकरणीयेषु	४९७	मनु., 11. 125
मध्यमो द्विगुणः श्रेष्ठः	८६३	योगशास्त्रम्	महती कीर्तिमाप्नोति	२२८	पिता.
मध्यस्थस्यापितं तत् स्यात्	१७३	याज्ञ., 2. 44	महद्भयं रुद्रमुद्यतम्	२७	cf. कठ. उ., 6. 2
मध्याह्नः खण्डपात्रं च	७९२	मत्स्य., 22. 86	महातटकटिस्कन्धम्	८१८	मत्स्य., 207. 14
मध्याह्ने तु जलं देयम्	२२०	पिता.	महादानेषु सर्वेषु	७८०	गार्ग्य.
मध्याह्ने त्वय संप्राप्ते	६७१		महादेवगृहे वापि	७४३	मार्क.
मध्याह्ने खानवेलायाम्	६८२	यम.	महानसंज्ञि शस्तानि	७९४	आदि.
मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितम्	६८३	यो. याज्ञ.	महानिशा च विज्ञेया	७३१	व्यास.
मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे	१०२	याज्ञ., 2. 219	महानिशा च विज्ञेया	६९५	परा., 12. 27
मनः	४२३, ४३३	अष्टा., 4. 1. 11	महापराधे निर्धेमे	२११, २१८	नार., 125. 332
मनःपूर्तं समाचरेत्	३७८	मनु., 6. 46	महापश्चानामेषु	९७, ११५	याज्ञ., 2. 226
मनःसंतापनं तीव्रम्	५२८	विष्णु.	महापातकजं चिह्नम्	५०९	शाता., 1. 3
मनश्चैवोभयात्मकम्	८७१	याज्ञ., 3. 92	महापातकतुल्यानि	४६३	
मनसस्तु परा बुद्धिः	८८३	गीता., 3. 42	महापातकयुक्तांश्च	८२	उश.
मनसा मर्तुरतिचारे	३७९	वसि., 21. 6	महापातकयुक्तानाम्	२१२	कात्या., 427
मनुः पुत्रेभ्यो दायम्	२८२	आप. ध., 2. 14. 11	महापातकयुक्तोऽपि	८०	बृहस्प., 9. 10
मनुनोक्तं महाबाहो	५६५	मवि.	महापातकशस्तेषु	२०७	कालिका.
मनुष्यमारणे क्षिप्रम्	९७	मनु., 8. 296	महापातकसंयुक्तः	६४५, ६४६	मनु., 11. 257
मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य	६५८	cf. ब्रह्मसूत्रम्, 1.3.25	महापातकसंयुक्तम्	५३९	उश.
मनो बुद्धिरहंकारः	८७५	यम.	महापातकसंयुक्ताः	५९२	अङ्गि.
मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यः	२२१	नार. पिता.	महापातकसंयोगे	६४६	ष. त्रि.
मन्त्रिणः सप्त बाह्यौ वा	५४	मनु., 7. 54	महापातकातिपातक	६४५	हारी. (NPP, vol. 63, p. 190)
मन्त्रेणानेन सहितम्	२२५	पिता.	महापातकिनस्त्वेते	४७५	यम.
मन्त्रैः शाकलहोमीयैः	६४५	मनु., 11. 256	महापातकिनां क्रिमियोनयः	५०६	
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यम्	२८	गीता., 9. 16	महापातकिनो द्वादशभिः	५७०	हारी.
मन्दं पञ्चशतं श्रेयम्	२३८	नार., 121. 307	महापापाभिषापेषु	२०८	बृहस्प., 4, 16
मन्दं पञ्चशतं श्रेयम्	२३८	पिता.			

महापापेषु सर्वे स्यात्	५१२	शाता., 1. 12	मातापितृषु यद्वत्तम्	५४६	व्यास., 4. 30
महाप्रसाद इत्युक्त्वा	७२७	मनु.	मातापितृसंबन्धः	४०४	सुम.
महाप्रस्थानमाप्तिष्ठत्	५६६	उश.	मातापित्रोः क्षयश्राद्धे	३३१	
महाभियोगेष्वेतानि २१४, २१८		याज्ञ., 2. 95	मातापित्रोः क्षयाहे च ७८०, ८१७		मत्स्य.
महालये तु यच्छ्राद्धम्	७७४	वायु.	मातापित्रोरारम्भश्च	६७	व्यास. (JC, vol. 9, p. 72)
महाव्याहृतिभिर्होमः	५२९	वसि.	मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यात्	३६२	कार्ष्णा.
महाव्याहृतिभिर्होमः ६४६, ६४७		प. त्रि. (संवर्त., AL MS, p. 39)	मातामहं न कुरुते	७७६	ब्रह्म.
महासांतपनं ह्येतत्	५२०	यम.	मातामहानामन्येवम्	७६४	विष्णु(T)., 75. 7
महित्रीणामवोऽस्तु	६४६	ऋ. सं., 10. 185. 1	मातामही भागिनेयी	५५२	विष्णुधर्मो., 3. 300.9
महिमानं सरस्वत्याः	८१३	महाभार.	मातामहे च तत्पत्न्याम्	३६६	पट., 56
महिषीणां घृतं प्राहुः	७९३	सुम.	मातामहो मातुलश्च	४०९	नार., 175. 20
मही द्यौरिति मन्त्रेण	६९९		मातामह्या धनात् किञ्चित्	३०८	मनु., 9. 193
मांसं शय्यासनं धानाः ६६२, ७५२		याज्ञ., 1. 214	माता मातामही चैव	४५६	नार., 182. 73
मांसमूत्रपुरीषाणि	५८२	यम.	माता मातृष्वसा श्वश्रूः	६०३	देव., 59
मांसस्य मधुनश्चैव	१०७	मनु., 8. 328	माता म्लेच्छत्वमापन्ना	७७३	बृहस्प., 26. 135
माक्षिकं फणितं शाकम्	७३४	परा.	माता रिक्थहरी ज्ञेया २९२, २९३		व्यास.
मागधानां वणिक्पथः	२७७	मनु., 10. 47	माता वा भगिनी वापि	७३६	पुल.
मागधयोगवौ चैव ९५, ३९३,			मातुः पितरमारभ्य	७७६	मनु., 9. 140
४८२, ५८४, ६०८		अत्रि.	मातुः प्रथमतः पिण्डम्	७७६	
मा ग.मनागामदितिम्	७५६	ऋ. सं., 8. 101. 15	मातुः सपत्नीं भगिनीम्	४६७,	
मापशुक्लस्य वा प्राप्ते	४४५	मनु., 4. 96		४८१, ६०३	याज्ञ., 3. 232
मातरं पितरं जायाम् ९०, १०९		मनु., 8. 275	मातुर्ग्रेऽधिजननम्	३४	विष्णु(T)., 28. 37
मातरं पितरं हत्वा	५४६	भवि.	मातुर्ग्रेऽधिजननम्	४३६	मनु., 2. 169
मातरं यदि गच्छेत्तु	४६५	परा., 10. 9	मातुरासां भ्रातृजां च	६०४	नार.
मातरं यदि गच्छेत्तु	४६५	संव., 163	मातुर्दुहितरः शेषम्	२८६	याज्ञ., 2. 117
मातरं सुतपत्नीं च	४६६	च. वि.	मातुर्दुहितरोऽभावे	३०५	नार., 189. 2
मातर्यग्रे प्रभृतायाम्	३६४	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 113)	मातुर्निवृत्ते रजसि	२८०	नार., 189. 3
		मनु., 9. 217	मातुलः श्वशुरस्त्राता	४७१	देव.
मातर्यपि च वृत्तायाम्	२९३	नार., 175. 21	मातुलस्य सुतां गत्वा	६०५	च. वि.
माता त्वभावे सर्वेषाम्	४०९	इक्ष., 2. 33	मातुलस्येव शोषा	७५६	ऋ.सं. खिल., 7. 55.6
माता पिता गुरुर्मर्या	७२७	मनु., 9. 168	मातुलांश्च पितृव्यांश्च	४५७	मनु., 2. 130
माता पिता वा दद्याताम्	२५९	कात्या., 427	मातुश्च स्वस्त्रियां गत्वा	६०४	च. वि.
मातापितृद्विजगुरु	२१२	मनु., 9. 171	मातुश्च स्वस्त्रियां चैव	६०५	च. वि.
मातापितृभ्यामुत्तुष्टम्	२६१	मनु., 9. 177	मातुस्तु यौतकं यत् स्यात्	३०७	मनु., 9. 131
मातापितृभिर्हीनो यः	२६०		मातृगमनं दुहितृगमनम्	४६५	हारी.

मातृगामी भवेद्यस्तु	५०९	शाता., 5. 1	मासमेकं व्रतं कुर्यात्	५९७	शङ्ख., 17. 17
मातृमातृश्च गमने	४८१	वृ. मनु.	मासमेतद्व्रतं कुर्यात्	५९५	मनु. (शङ्ख., 17. 17)
मातृभ्रातृ ततः कुर्यात्	७७२		माससंखे यथा ऋक्षे	५४२	गार्ग्य.
मातृभ्रातृ सदैवं तु	७६९	हारी.	मासस्य कृष्णपक्षादौ	५३२	वसि., 23. 45
मातृष्वसा मातुलानी ३०८, ४५६		बृहस्प., 26. 32	मासात्तु सप्तमादूर्ध्वम् ६४२, ७४०		यम.
मातृष्वसा स्वसा चैव	५५२	विष्णुधर्मो., 3. 300.8	मासात् पञ्चगुणं प्रोक्तम्	६१०	च. वि.
मातृहान्धः प्रजायते	५११	शाता., 2. 20	मासार्धं तु व्रतं कुर्यात्	५९५	मनु. (शङ्ख., 17. 18)
मात्राभिः पञ्चदशभिः	८६३	योगशास्त्रम्	मासार्धं मासमेकं वा	६१७	परा., 4. 10
मात्रा वा यत् कुटुम्बार्थे	१८३	नार., 46. 3	मासार्धोर्ध्वं रजो यत् स्यात्	४७८	बृहस्प. सं., 19
मात्रा स्वसा दुहित्रा वा	७४३	मनु., 2. 215	मासिकादिषु योऽभीयात्	५८१	यम.
मार्ध्वं पीत्वा प्रमादेन	५६६	भवि.	मासिकानि स्वकीये तु	३५०	पैटी.
माध्वीकं मधुकं माध्वम्	३७४	हारी. सं., 19. 3	मासेन लोके श्रीकृच्छः	५१८	ब्रह्म. (शङ्ख. ABORI, vol. 8, p. 129)
मा नः पथः पित्र्यात्	४०२	ऋ. सं., 8. 30. 3	मासेनैवोपभुञ्जीत	५३४	याज्ञ., 3. 324
मानुषास्थि शवं विष्टा ३८९, ५८७		देव.	मासोपवासं कुर्वीत	६३३	मनु.
मानुषे मध्यमं राज	१४५	याज्ञ., 2. 242	माहित्रं शुद्रवत्यश्च	६४५	मनु., 11. 249
मा मे	७६७	तै. सं., 1. 6. 3. 3	माहिषं चामरं चाजम्	७९३	ब्रह्माण्ड. उपो., 14. 27
मार्गशीर्षे शुभे मासि	४५	मनु., 7. 182	मिथ्याकारणयोर्वापि	६२	हारी.
मार्जारगोधानकुल	५६०	याज्ञ., 3. 270	मिथ्या क्रिया पूर्ववादे	६२	कात्या., 189
मार्जारनकुलव्याघ्राणाम्	४४८	वसि., 23. 29	मिथ्या चैवैकदेशे च	६२	याज्ञ., 2. 11
मार्जारमण्डूकदहर	५६०	वसि., 21. 24	मिथ्याभियोगी द्विगुणम्	७४	मनु., 8. 400
मार्जारसर्पनकुल	५६०	विष्णु.	मिथ्यावादी च संख्याने	४३	कात्या., 169
मार्तण्डपादमूले च	३७०	ब्रह्म.	मिथ्येतन्नाभिजानामि	६१	हारी.
मार्षं गां दापयेद्दण्डम्	१२६	नार., 170. 31	मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु	६३	देव.
मापः पादौ द्विपादो वा	७८	कात्या., 491	मिश्रितस्तेन सोऽब्दान्ते	४७२	नर., p. 126
मापकस्तु भवेद्दण्डः	९७	कात्या. (मनु., 8. 298)	मुकुटैः कनकाद्यैश्च	७१३	ऋष्य.
मापराशिमत्यापि वा	२२३		मुक्तकच्छा तु या नारी	४१२	नार.
माषाः श्राद्धेषु वै ग्राह्याः	७६६	व्याघ्र., 144	मुक्तकेशातिकृष्णाङ्गाः	६९१	रत्नपरीक्षा.,
माषो विंशतिमो भागः ७७, १२५		नार., 229. 58	मुक्ताफलानि प्रथितानि	३८१	(मौक्तिक) 1
मासं चान्देऽथ चान्द्रम्	६२६	संग्रहः	मुक्तो विरोधिकरणैः	६०	बृहस्प., 2. 15
मासं तु यावत् कुर्यात्	५७६	शङ्ख., cf. 17. 24	मुक्त्वामि मृदितम्रीहिः २३३, २३४		याज्ञ., 2. 107
मासं पञ्चगव्येन	५५७	कश्य.	मुखं मृदा समालिप्य	२५०	बृहस्प.
मासं प्राणायामैस्तान्तः	६४६	गीत., 24. 12	मुखजा विप्रुषो मेध्याः	३९५	याज्ञ., 1. 195
मासत्रये तु कुर्वीत	६१८		मुख्यानां चैव रत्नानाम्	१०८,	
मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्	३६५	वृ. वसि.		१३३, ५९४, ५९६	मनु., 8. 323
मासमेकं कृतपापनः	६०६	विष्णु(I)., 50. 16			

मुचुकुन्दस्य चैकेन	७१४		मृच्चर्ममणिस्त्रायः	११७	याज्ञ., 2. 246
मुच्यते पातकैः सर्वैः	५१४	शङ्ख.	मृतकल्पः प्रहारार्तः	५९२	याज्ञ., 3. 248
मुच्यते पातकैः सर्वैः ६४५, ६४८		यम.	मृतजातकयोर्योगे	३६४	च. वि.
मुच्यते ब्रह्महा गोम्रः	८३९	कर्म.	मृतदन्तमये विबुद्गधे	७४२	च्यव.
मुण्डजटिलशिखाजटाश्च	४३७	गौत., 1. 29	मृतसूतेषु दासानाम्	३५८	हारी.
मुण्डान् जटिलकाषायान्	८०७	ब्रह्मवै.	मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते	१९५	नार., TSS, 59. 136
मुद्रा निष्पावका माषाः	७१८		मृतायां सर्वमादद्यात्	३०६	यो. याज्ञ., 2. 146
मुद्रां वा निक्षिपेत् तस्मिन्	५८	कात्या., 88	मृताहनि तु कर्तव्यम्	३४८	याज्ञ., 1. 256
मुमूर्षुश्चाविताहते	१९६	नार. TSS, 59. 136	मृताहोऽहरहर्दशै	७६०	कात्या.
मुरा मंसी वचा कुष्ठम्	८२९		मृते जीवति वा पर्यायौ १४८, ३०४		
मुष्टिभ्यां प्राङ्मुखस्तिष्ठेत्	२३७	नार. पिता.	मृते न पितरि क्लीब	२६६	मनु. देव.
मूत्रपुरीषोऽसर्ग	३७३	प्रचे.	मृतेन शुध्यते जातम्	३६४	च. वि.
मूत्रशौचं समाख्यातम्	६७९	शाता.	मृते पितरि कुर्युस्तम्	३१७	याज्ञ., 2. 134
मूत्रादिसर्पकं तन्मात्रापहारः	३८७	बोधा.	मृते पितरि या दत्ता	२५५	ब्रह्म.
मूत्रेण मौण्ड्यमन्विच्छेत्	९४	मनु., 8. 384	मृते भर्तारि भर्त्रेशम् २८८, ३०५		कात्या., 924
मूत्रोच्चारं यदा कुर्यात्	६२२	आप.	मृतेषु च विशुद्धः स्यात्	१२५	नार., 153. 17
मूत्रोच्चारं कृते शौचम्	६७८	पैटी.	मृतेषु बाध जातेषु	३५९	ब्रह्म.
मूत्रोत्सर्गं तु चतुरः	६८०	आश्व.	मृते स्नानेन शुध्यन्ति	३६५	
मूर्धानं दिवो भरतिम्	६५६	ऋ. सं., 6. 7. 1	मृतोऽनपत्योऽभार्यश्च	२९८	बृहस्प., 26. 111
मूर्धा सक्कण्डद्वयम्	७५४	विष्णु(T), 96 89	मृत्यानीयामिधंयुक्तान्	२२८	पिता.
मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलम्	६२२	आयुर्वेदः	मृत्पिण्डमभिशस्तं च	२२३	नार.
मूलं तस्य भवेद्देयम्	१८८	कात्या.	मृत्युमूर्ते विष त्वं हि	२४३	पिता.
मूलकर्म च	४८९	गनु., 11. 63	मृदङ्गतालगाणवान्	६९०	
मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैः	५१८	मार्क.	मृदुराजवसंपन्नः	५२३	अग्नि. उ., 2. 6
मूलपत्रकरीराग्र	१०८		मृद्गाण्डकेऽनुपहते	२५०	पिता.
मूलप्रकृतिरविकृतिः	८७३	सांख्यकारिका, 3	मृद्गाण्डमथ मांसेषु	५९५	जावा.
मूलानयनकालश्च	१३५	कात्या., 615	मृद्गाण्डासनखट्वास्थि	१०४	नार., 206. 14
मूलानां कुसुमस्य च	५९५	शङ्ख.	मृद्दीकारसर्पभृता ३७४, ३७६		हारी. सं., 19. 4
मूलेन सह वादस्तु	१३५	बृहस्प., 12. 6	मृन्मयं वापि भवनम्	८४६	
मूले समाहते क्रेता	१३५	बृहस्प., 12. 6	मृन्मयानां च पात्राणाम्	३८७	बोधा., 1. 6. 33
मूलोदयं प्रविष्टं चेत्	१७३	बृहस्प., 10. 67	मृन्मयानां च हरणे	१०७	मनु., 8. 327
मूल्यं लब्धं तु यत् किञ्चित्	३०३	कात्या., 898	मृन्मयानां तु भाण्डानाम्	४२	मनु., 7. 132
मृगदर्पप्रदानेन	८३७	विष्णुधर्मो., 3. 311. 21	मृन्मयेन कपालेन	५४४	यम.
मृगमहिषवराह	५६१	कश्यप.	मृन्मये भाजने कृत्वा	२४७	पिता.
मृगयाक्षो दिवा स्वप्नः	४८	मनु., 7. 47	मृन्मयौ सूत्रसंबद्धौ	२२२	नार. पिता.
मृगधर्मपुण्यकृतप	१४४	याज्ञ., 3. 37	मेखलाभ्रमनिष्काश	१४४	कात्या., 752

मेखलामाबध्य दण्डम्	४४१	आश्व. पृ., 1. 22. 1	यः प्रयच्छति विप्राय	८४३	स्कान्द.
मेघमालादिदोषेण	७३०		यः साक्षी नैव निर्दिष्टः	१९७	कात्या., 404
मेदचाण्डालपर्यन्तान्	६७	व्यास. (IC, vol. 9, p. 72)	यः स्वामिनाननुज्ञातम्	१७०	मनु., 8. 150
मेदान्ध्रचञ्चुमङ्गनाम्	२७७	मनु., 10. 48	य आत्मघातिनः कुर्यात्	६३७	वसि., 23. 16
मेध्यमेव धनं प्राहुः	६३३	देव.	य एतेऽभिहिताः पुत्राः	२६१	मनु., 9. 181
मैत्रमौद्रादिकं चैव	३२१	याज्ञ., 2. 118	य एवाहिताग्नेः पुरोडाशः	८५९	परि.
मैथुनं कुरुते तत्र	६०८	यम.	यच्च किञ्चिज्जागृत्यस्मिन्	२६, ८८५	तै. आ., 10. 11. 5
मैथुनं तु समासेव्य	६०७	मनु.	यच्चाप्नोति यदादत्ते	३१	लिङ्ग., 70. 96
मोक्षितो महत्त्वर्णात्	१२९	नार., 147. 27	यच्चास्य संततो भावः	३१	लिङ्ग., 70. 96
मोच्यः शुद्धस्तु सत्कृत्य	२३३	नार., 121. 303	यच्छ्रद्धया करोति तत्	७५७	छा. उ., 1. 1
मौक्तिकानि प्रवालानि	७१६	शौन.	यज्जनं योनिसंबन्धम्	४७२	देव., 34
मौञ्जी दण्डकमण्डलू	५४४	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 128)	यजमानकुले जाताः	८०१	
मौलवृद्धादयस्त्वन्धे	१४२	नार., cf. 166. 8	यजेत राजा क्रतुभिः	६६	मनु., 7. 79
मौलाञ्छास्त्रविदः शृगान्	५४	मनु., 7. 54	यजेत वाश्वमेधेन	४७५	परा., 12. 72
म्रियतेऽन्यतरो वापि	३०१	मनु., 9, 211	यजेत वाश्वमेधेन	४७६, ५४९	मवि.
म्रियमाणोऽप्याददीत	४२	मनु., 7. 133	यज्जाग्रतो दूमुदेति	६४६	वाज. सं., 34. 1
म्लेच्छादीनां जलम्	६२०, ८०९	आप.	यज्ञवृक्षोद्भवामृज्वीम्	२३७	नार. पिता.
म्लेच्छी नदी चर्मकारी	६१०	आप.	यज्ञसंस्थौ च पितरौ	५४६, ५५३	ब्रह्म.
यं चार्थमभियुक्तः स्यात्	२२५	पिता.	यज्ञार्थं लब्धमददत्	६७१	याज्ञ., 1. 127
यं परंपरया मौलाः	२८५	बृहस्प., 26. 67	यज्ञे संभृतसंभारे	३६९	
यं पुत्रं परिगृह्णीयात्	२६१	मनु., 9. 171	यज्ञोपवीती उष्णीषम्	७४७	बोधा., 1. 3. 5
यं पूर्वतरमाधाय	१५७	वसि.	यज्ञोपवीते द्वे धार्ये	८६२	भर.
यं ब्राह्मणस्तु शुद्रायाम्	२६३	मनु., 9. 178	यज्ञो वै विष्णुः	२८, ८८३	तै. सं., 6. 1. 7. 3
यं यं गर्भं प्रसूयन्ते	४२२	हारी.	यतः सर्वाणि भूतानि	३०	महामार. अनु., 254.
यं यं वापि स्मरन् भावम्	८७६	गीता., 8. 6			11
यः करोति वृत्तो यस्य	४४२	मनु., 2. 143	यतिपात्राणि मृद्वेणु	८६१	याज्ञ., 3. 60
यः कर्मकाले संप्राप्ते	१३२	वृ. मनु.	यतिर्ब्रह्ममिहीनो च	७२४	परा.
यः कश्चिदर्थो विशालः	१९१	याज्ञ., 2. 84	यतिश्च ब्रह्मचारी च	४१४, ४३०	प्रचे.
यः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतम्	६३६	अङ्गि.	यतिश्च ब्रह्मचारी च	६६९	परा., 1. 51
यः कामतो महापापम्	४७६, ५४८	अङ्गि. (वृ. हारी, 6. 218)	यतिहस्ते जलं दद्यात्	६७१	परा., 1. 53
यः पतितेन सह यौन	४७४	सुम.	यतीनां तु चतुर्गुणम्	८६२	शङ्ख., 16. 24
यः पश्चाद्भूतः स किञ्चित्	११८	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 109)	यतो वा इमानि भूतानि	२८, ३०	तै. उ., 1. 3. 1
			यतो वाचो निवर्तन्ते	२७, ८७४	तै. उ., 1. 2. 4
			यत्करोत्येकरात्रेण	४१०	मनु., 11. 178
			यत्किञ्चिदपि वर्षस्य	४२	मनु., 7. 137
			यत्तत्कारणमव्यक्तम्	१५	मनु., 1. 11

यत्तु सोपाधिकं दत्तम्	३०५	कात्या., 903	यथादेशं यथाकालम्	५२५	अङ्गि.
यत्ते कृष्णः शकुनः	६५४	ऋ. सं., 10. 16. 6	यथा धने तथर्णेऽपि	२८६	बृहस्प., 26. 57
यत्त्वगस्थिगतं पापम्	५२०	परा., 11. 37	यथा न कृष्णशयनम्	८४५	मत्स्य., 54. 26
यत् पुंसः परदारेषु	६१२	बृहस्प. प्रा., 56	यथा पितृघने स्वाम्यम्	२९१	बृहस्प., 26. 133
यत् पुंसः परदारेषु	९५, ६०३	मनु., 11. 176	यथामागं लभन्तेऽन्ये	३२२	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 105)
यत् पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम्	३१	तै. आ., 10. 10. 23			
यत् पुनर्लभते नारी	३०३	कात्या., 896	यथाभियोगं धर्मिणे	१३६	कात्या., 619
यत् प्रनष्टं हृतं वापि	१२४	व्यास. (IC, vol. 9, p. 88)	यथा मूर्धाभिक्रितस्य	३३	भवि., 1. 181. 13
यत् प्रभूतार्थविषयम्	६२	हारी. (व्यास., IC, vol. 9, p. 70)	यथापितान् पद्मन् गोपः	१२४	याज्ञ., 2. 164
यत्र कचोत्पादितश्च	२६२	देव.	यथावर्णं समुत्सृज्य	८१८	मत्स्य.
यत्र प्रसूयते नारी	३९६	देव.	यथाविधि समभ्यर्च्य	२४४	नार.
यत्र यत्र रुचिर्भर्तुः	४११	स्कान्द., 3. 2. 7. 32	यथाशक्ति प्रकुर्वीत	५३०	लघुविष्णुः
यत्र योगेश्वरः कृष्णः	३०	गीता., 18. 78	यथाशवरयनुरूपं च	१०३	कात्या., 834
यत्र साक्षात्तु पितरः	७७७		यथाशक्त्या द्विसाहस्रान्	३०४	कात्या., 902
यत्र साक्षी दिशं गच्छेत्	२००	बृहस्प., 5. 13	यथामुखमुखः कुर्यात्	६७६	मनु., 4. 51
यत्रस्थो नोऽहन्येत	२२८	पिता.	यथाहनि तथा प्रातः	७०४	कात्या. स्मृ., 1. 137
यत्र स्युः स्यात् स मानार्हः	४६०	मनु., 2. 137	यथेष्टं लोकमाप्नोति	८४५	
यत्राधिक्रियते स्थाने	५७	कात्या., 52	यथैवैका तथा सर्वा	३७५	मनु., 11. 94
यत्राशुचि स्थलं वा स्यात्	६९६	विष्णु.	यथोक्तमजिनं वापि	४२६	शौन.
यत्रैको दीयते पिण्डः	३३०	परिशिष्टम्	यथोक्तविधिना यस्तु	८१७	
यत्रैवं लिखितं पत्रे	१३८	बृहस्प., 17. 12	यथोक्तेन नयन्तस्ते	१४२	मनु., 8. 257
यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव	६००	वसि., 20. 13	यदन्यत् कुरुते कर्म	५४३	दक्ष., 2. 27
यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तम्	४९९	उश.	यदपक्वौषधाम्बुध्याम्	३७५	आशुवेदः
यत्रोक्तो माषकैर्दण्डः	७८, १०७, १११, १२५	कात्या., 492	यदपि कौनख्यादौ	५१३	मिता., 3. 216
यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः	५६	बृहस्प., 1. 59	यदम्भसा न शुद्धेत्तु	३८२	यम.
यत्रोपस्पृशतां वापि	३४६, ७६५	अत्रि. प्रचे.	यदस्यापहृतं द्रव्यम्	५९७	भवि.
यत् स्वाध्यायमधीते	६७२	आश्व. गृ., 3. 1. 3	यदा कश्चित् प्रमीयेत	२९८	बृहस्प., 26. 107
यथर्तु वेणुयवैरिति	६७०	आप. श्रौ., 6. 31. 14	यदा च निगुणः स्वामी	५९३	भवि.
यथर्षि मन्त्रकृतो वृणीते	३९९	आप. श्रौ., 24. 5. 6	यदा तु गुणिनं विप्रम्	५४९	भवि.
यथा कथंचित् पिण्डानाम्	५३४	याज्ञ., 3. 324	यदा तु गुरुमात्मानम्	५३६	हारी.
यथा कथंचिद्वत्त्वा गाम्	८४०	याज्ञ., 1. 208	यदा तु न विभाग्येते	२३३	नार.
यथाजाति यथावर्णम्	१९८	याज्ञ., 2. 69	यदा त्वया भवेच्छीर्णम्	५२६	अङ्गि. उ., 3. 11
यथा लघ्वाध्यापयंस्तु	७४६	मनु., 4. 17	यदा वेशे द्विधाभूतम्	३२०	श्रीधर on माग., 3. 17. 18
			यदासामीरसो न स्यात्	३०८	बृहस्प., 26. 33
			यदि कश्चित् ततः क्षायात्	६१९	हारी.

यदि कुर्यात् समानांशान्	३१७	याज्ञ., 2. 115	यद्यप्येषां पिता दद्यात्	३१२	बृहस्प., 26. 121
यदि गोभिः समायुक्तम्	६०८	यम.	यद्यमा रविवारेण	७७९	वृ. मनु.
यदि चेद्वक्ष्यसे सत्यम्	५२४	अङ्गि., उ., 3. 3	यद्यसौ दर्शयेत् तत्र	१८७	कात्या., 532
यदि देशे च काले च	१२४	मनु., 8. 233	यद्यस्मि पापकृन्मातः	२२७	याज्ञ., 2. 102
यदिन्द्राहं यथा त्वम्	६५५	ऋ. सं., 8. 14. 1	यद्यस्य पैतृकं रिक्तम्	२६६	मनु., 9. 162
यदि पापविमुक्तोऽहम्	२५०	पिता.	यद्यागतोऽस्यसत्येन	५२४	अङ्गि. उ., 5. 3
यदि प्रकर्षितं तत् स्यात्	१७२	बृहस्प., 10. 72	यद्युच्छिष्टस्त्वनाचान्तः	६२२	
यदि मूत्रपुरीषाभ्याम्	३८२	यम.	यद्युपदस्येत् पुनः	२८३	शाङ्गलि.
यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात्	६५८		यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे	७६२	वसि., 11. 30
यदि रागैर्भवेद् दुष्टः	५६६	मवि.	यद्येकजाता बहवः १४९, ३२४	नार., 201. 42	
यदि वा नोपरि लिखेत्	१७८	नार., cf. 79. 115	यद्येकजाता बहवः	२६९	बृहस्प., 26. 79
यदि संशय एव स्यात्	१४१	मनु., 8. 253	यद्येकजाता बहवः	३१९	बृहस्प., 26. 24
यदि हस्ती संवत्सरः	४४८	आप.	यद्येकदिवसे तौ तु	१५७	वसि.
यदि हि द्विपिता स्यात्	७६५	आप.	यद्येकरिक्विथनौ स्याताम्	२६६	मनु., 9. 162
यद्वचं हौत्रं क्रियते	१५	गोपथब्राह्मणम्, 3. 2	यद्येकरिक्विथनौ स्याताम्	३१०	बृहस्प. (मनु., 9. 162)
यदेतद्वचनं वीर	५८९	मवि.	यद्येकबल्लो यशोपवीतम्	६७५	शाङ्खायनश्रुत्यम्, 4. 12. 22
यदेन्दुः पितृदेवत्यै	७७७		यद्येको घातयेत् तत्र १०३, ४६८	मनु. (लिखि., 71)	
यदेवास्य पिता दद्यात् ३१३, ३१७		मनु., 9. 155	यद्रागरोग्रद्रव्योत्थम्	४७९	बृहस्प. सं., 15
यद्वत्त्वा न निवर्तन्ते ३१, ८७७		गीता., 15. 6	यद्रचः प्रतिकूलार्थम्	८८	नार. 209., 1
यद्वर्हितेनार्जयन्ति	६३४	विष्णु(T)., 54. 28	यद्रास्मिन् विषये वीर	५६८	मवि.
यद् गृहीतं कुटुम्बायै	१८५	बृहस्प.; 10. 121	यदिनागममत्यन्तम्	१५९	नार., cf. 71. 91
यद्वत्तं दुहितुः पत्ये १४८, ३०४			यदिना धर्मशास्त्रेण	५२५	शाता.
यद्वत्तं स्यादविशानात्	१४६	नार., 139. 11	यदिमक्तं धनं किञ्चित्	२८८	बृहस्प., 26. 99
यद्वदाति गयास्थश्च	७९८	याज्ञ., 1. 261	यद् व्यस्तपदमव्यापि	७२	कात्या., 175
यद्वदाति तमुल्लङ्घ्य	११०	कात्या. स्मृ., 2. 67	यन्मात्यमसीत् ततश्चात्	३७६	मैत्रा. सं., 2. 4. 2
यद्विवा विहितं शौचम्	६७९	दक्ष., 5. 12	यन्मेऽद्य रेत इत्याभ्याम्	६०७	याज्ञ., 3. 278
यदेवा देवदेडनम् २०१, ६५४,			यन्मे प्रकामात्	७६४	काठ. गृ., 63. 13
	८२०	तै. आ., 2. 3. 1	यन्मे रामः	७६७, ७६९	काठ. गृ., 63. 19
यद् द्रव्यं तत् स्वकम्	१४७	कात्या., 640	यमयोश्चैव गर्भेषु	३२०	मनु., 9. 126
यद्वृक्ते वेष्टितशिराः	७३४	कूर्म., 591	यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणान्	४६८	विष्णु. (लिखि., 70)
यद्यत्तदास्य विद्येत	१५७	कात्या., 520	यवगोधूमधान्यानि	८२९	
यद्यपि पतितग्रहणेनैव	६५९	अपरार्क on याज्ञ., 2. 140	यवमात्रे सुवर्णस्य	५९१	घ. त्रि.
यद्यपि स्यात् सत्पुत्रः	३१६	मनु., 9. 154	यवसन्धोपहर्तव्यः	१०४	परा., 9. 20
यद्यप्यकृतचूडो वै	३६१	अङ्गि.	यवास्तिलान् वृषीः कांस्य	७९२	

यथाः सप्त प्रदातव्याः	२४१	नार.	यस्मिन्नेवोदरे तातस्य	४८४	महाभार.
यवागूं पंचति	२९२		यस्मिन् यात्रां यायात्	४५	
यवोऽसि	५३७	विष्णु(T)., 48. 37	यस्य जातस्य यमयोः	३२०	देव.
यश्च पापात्मा येन	४७२	विष्णु(T)., 54 1	यस्य तु प्राणान्तिकम्	३६७, ६५९	गीत., 20. 14
यश्चार्थहरः स पिण्डदायी	२७१	विष्णु(T)., 15. 40	यस्य ते बीजतो जाताः	२६१	मनु., 9. 181
यश्चिदापो महिना	७१०	तै. सं., 4. 1. 8. 6	यस्य त्वेकगृहे मूर्खः	११०	कात्या. स्मृ., 2. 67
यश्चैषां स्वामिन् कश्चित्	१३०	नार., 147. 30	यस्य दृश्येत सताहात्	१५४	मनु., 8. 108
यस्ततो जायते सोऽभिषिक्तः	३७२	तै. सं., 2. 5. 1. 6	यस्य नोपरता भार्या	२९०	बृहस्प., 26. 93
यस्तां विवाहयेत् कन्याम्	४१०	बृहस्प. सं., 375	यस्य नोपहता बुद्धिः	१९६	नार., 96. 171
यस्तापनार्थं काष्ठानि	८४५	कात्या.	यस्य पिता पितामहः	४३६, ४८७	आप. घ., 1. 1. 32
यस्तु कार्यस्य सिद्धयर्थम्	१५३	कात्या., 648	यस्य पिता प्रेतः स्यात्	७७४	विष्णु(T)., 75. 4
यस्तु चण्डालमाण्डस्यम्	६१९	देव.	यस्य मातुलानी सः	३०९	
यस्तु देशानुसारेण	४०१	च. वि.	यस्य यत् पैतृकं रिक्थम्	२६६,	
यस्तु दोषवर्ती कन्याम्	९६	नार., 177. 33		३१०	बृहस्प.(मनु., 9. 162)
यस्तु न ग्राहयेच्छिल्पम्	१३१	नार. (कात्या., 713)	यस्य यस्य तु वर्णस्य	३३१	ब्रह्म.
यस्तु पाणितले भुङ्क्ते	७३२	ब्रह्म.	यस्य यस्य तु वर्णस्य	६२९	शङ्ख, 17. 13
यस्तु पुनर्ब्राह्मणः	६०७	उश.	यस्य यो विहितो दण्डः	८२	कात्या., 960
यस्तु प्रायश्चित्तेन	६४०	गीत., 20. 10	यस्य राजस्तु विषये	६६	मनु., 7. 134
यस्तु फून्कारसंयुक्तम्	७३२	ब्रह्म.	यस्य विस्फोटका न स्युः	२४९	पि I.
यस्तु मकत्या द्विजऽयाय	८४६	महाभार.	यस्य वेदश्च वेदी च	६२६	जावा. (कण्व., AL
यस्तु भ्रातृ प्रकुर्वीत	७८६	गार्ग्य.			MS, p. 70)
यस्तु श्वेतेन वर्णेन	८१८	मत्स्य.	यस्य स्मृत्या च	२८, ८८४	लघ्वाश्व., 23. 108
यस्तु संत्यज्य गार्हस्थ्यम्	३८	वि. पु., 3. 1६ 36	यस्याग्नौ न क्रियते	७३३	आप., 2. 15. 13
यस्तुपेय्य यथार्थं तपस्यन्	६२८	हारी.	यस्या धर्मः सदा रक्ष्यः	१३७	कात्या.
यस्तेषामन्नमभ्राति	३५६	कूर्मे., 623	यस्या म्रियेत कन्याया	२५४	मनु., 9. 69
यस्त्यजेत् कामादपतितान्	११४	शङ्खलि. (ABORI, vol. 7, p. 111)	यस्यार्थे येन यदुत्तम्	१८८	कात्या, 540
यस्त्वन्तरा पातयति	२३३	नार., 120. 298	यस्याशेषः प्रतिशार्थः	२०४	बृहस्प., 5. 44
यस्त्वन्त्यजः प्रमीतस्य	२५४	मनु.	यस्यैते चत्वारिंशत् संस्काराः	४२१	गीत., 8. 22
यस्मात् क्षरमतीतोऽहम्	२८	गीता., 15. 18	यां प्रसह्य वृको हन्यात्	१२३	मनु., 8. 235
यस्मात् तदानृशंस्यार्थम्	३०४	कात्या., ९05	यां वै कांचिद् ब्राह्मणवतीम्	२९३	श. ब्रा. (मा), 9. 4. 2. 27
यस्मिन् प्रलयं यान्ति	३०	महाभार. अनु., 254. 11	या गर्भिणी संस्क्रियते	२५९	मनु. 9. 173
यस्मिन् देशे तु यत्तोऽयम्	६८४	मनु.	याचनानन्तरं नाशे	१३९	व्यास. (IC, vol. 9, p. 87)
यस्मिन् देशे य आचारः	४६	याज्ञ., 1. 343	याच्यमानं न चेद्दद्यात्	१३८	कात्या., 608
यस्मिन् ऋग्वेदे तोयम्	२२३	नार. पिता.	याच्यमानमदत्तं चेत्	१६९	नार., 77. 109

याच्यमानो न दद्याद्वा	१३८	बृहस्प., 11. 12	यावानवध्यस्य वधे	१६५	मनु., 9. 249
याजनं योनिसंबन्धम्	४७४	कूर्म., 659	या साम्रेदिषिषूँया	६३०	
याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः	३६	गौत., 7. 4	या सा तद्विषयमादशात्	१८१	नार., 52. 17
याजनाध्यापनाद्यौनात्	४७४	हारी. (मनु., 11.180)	यास्तासां स्युर्दुहितरः	३०८	मनु., 9. 193
याजनाध्यापने योनिः	४७३	बृहस्प. प्रा., 24	युगाख्यः स तु विधेयः	३३५	वि. पु.
यातश्चेदन्य आधेयः	१७०	याज्ञ., 2. 60	युग्मानि त्वेव पुंसाम्	४२३	आश्व. गृ., 1. 15. 8
या तस्य भगिनी सा तु	२९८	बृहस्प., 26. 108	युग्मैकश्रोत्रियाचार	१९७	नार., 98. 179
या तु सप्रधनैव स्त्री	१८१	नार., 53. 21	युञ्जते मन उत	७००, ७०८	काठ. सं., 2. 10
याते त्वित्रितये वा	६२८	संग्रहः	युद्वावहारिकं यच्च	३१४	महामा. अनु., 82.50
यात्रामात्राहते नित्यम्	६६६	अत्रि.	युद्धोपदेशकश्चैव	१०३	कात्या., 833
यात्रास्वेकादशं प्रोक्तम्	७६०	विश्वा.	युवा सुवासाः	७०९	ऋ. सं., 3. 8. 4
यानं वा गोप्रयुक्तम्	६८९	दक्ष.	युवा सुवासा इति च	७०९	विष्णुधर्मो., 2. 90. 4
यानशय्यासनैर्नित्यम्	४७३		ये अत्र पितरः	७६६	काठ. गृ., 63. 15
या नष्टा पालदोषेण	१२५	नार., 170. 35	ये केचास्मत्कुले जाताः	७०२	काठ. गृ., 63. 15
यानि च दैवोत्पातचिन्तकाः	५३	गौत., 11. 17	ये चाकुलीना राज्यम्	४७	विष्णु(T)., 5. 14
यानि चैवंप्रकाराणि	१४१	मनु., 1. 44	ये चान्येऽप्यनुगच्छन्ति	६३६	परा., cf. 4. 5
यानि चैवाभिषूयन्ते	५८१	मनु., 5. 10	ये चैव सात्त्विका मावाः	८७८	गीता., 7. 12
यानि पापान्यनेकानि	८४३		ये जाता येऽप्यजाताश्च	१४७	व्यास. (IC, vol. 9, p. 96)
यानि राजप्रदेयानि	४०	मनु., 7. 118	ये तदन्नाग्निं विप्राः	६१७	व्यास.
यान्ति ते नम्रसंज्ञा हि ३४,	८०४	वि. पु., 3. 18. 46	ये तु क्षीरं प्रयच्छन्ति	८४३	संव.
या पत्या वा परित्यक्ता	२५७	मनु., 9. 175	ये द्विजा धारयिष्यन्ति	३४	विष्णु(T)., 100. 1
यामद्वयं शयानस्तु	४४९	मनु., (दक्ष., 2. 71)	येन केनचिदङ्गेन	८७	मनु., 8. 279
यामुत्प्लुत्य वृको हन्यात्	१२३	मनु., 8. 236	येन चैषां स्वयमुपाजितम्	२८३,	
याम्यप्रत्यङ्मुखत्वेन	६८५			३१०	वसि., 17. 51
याम्या तिथिर्भवेत् सा हि	७७७		येन भुक्तं भवेत् सर्वम्	१५६	बृहस्प., 10. 44
यावज्जीवं प्रेतपत्नी	४१४	भर.	येन मूलहरोऽधर्मः	४७	मनु., 8. 353
यावज्जीवं न हि स्वाभ्यम्	३०५	कात्या., 924	येन यावद्यथा भुक्तम्	१४३	बृहस्प., 19. 45
यावज्जीवं हि तत्स्वाभ्यम्	२८८		येऽपुत्राः क्षत्रविट्शूद्राः	२९५	बृहस्प., 26. 119
यावतोऽश्वात् प्रति ह्नीयात्	१५	तै. सं., 2. 3. 12. 1	येभ्य एव पिता दद्यात्	७७३	कात्या.,
यावत् तद्रोमसंख्यानम्	८१७		ये मामकाः	७६३	काठ. गृ., 63. 10
यावत् स्यात् स समावृत्तः	५१	मनु., 8. 27	येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा	३०१	मनु., 9. 211
यावदर्थं भाषेत	५२९	आप. ध., 1. 3. 16	येषाममर्थं मांसं च	३९१	ब्रह्म.
यावदेवानृषीश्चैव	७०१	याज्ञ.	येषामेताः क्रिया लोके	३२४	नार., 200. 40
यावद्वत्सस्य पादौ द्वौ	८२५	याज्ञ., 1. 207	शेषु पापेषु दिव्यानि	२१३	भृगु. (कात्या., 432)
यावन्तः पितृवर्गाः स्युः	४०३	कार्ष्णा.	ये स्तेनाः पतिताः क्लीबाः	८०३	मनु., 3. 150
या वा ह्नीवं पतितम्	२५७	वसि., 17. 20			

योग योगेश्वरात् कृष्णात् ३०	गीता., 18. 75	यो वै भागिनं भागान्नुदते २८२	ऐ. ब्रा., 2. 7
योगः कर्मसु कौशलम् ८८३	गीता., 2. 50	योषा जारमिव प्रियम् ७५६	ऋ. सं., 9. 32. 5
योगक्षेमवतो लाभः ३२४	बृहस्प., 26. 52	यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे ७५१	मनु., 4. 81
योगक्षेमेऽन्यथा चेत् स्यात् १२३	मनु., 8. 230		
यो गुणेन प्रवर्तेत ३३	मवि., 1. 184. 13	रक्तचन्दनधूपाम् २३०	पिता.
योऽभि त्यजति नास्तिकयात् ६२५	व्याघ्र.	रक्तशालिदः सूर्यलोकम् ८४४	विष्णुधर्मो., 3. 314.2
यो ग्रामदेशसंघानाम् १३७	मनु., 8. 219	रक्ता रुद्रप्रदा ज्ञेया ८४०	ब्रह्म.
योजने पादहीनं स्यात् ५५८	आप., 1. 16	रक्तास्ते तण्डुला यस्य २४८	पिता.
यो जीवति पितृणां तम् ७७४	निगमः	रक्तैर्गन्धैश्च मास्यैश्च २२५	पिता.
यो ददाति बलीवर्दम् ८४१	स्कान्द. (संव., 76)	रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेत् २८९	नार., 196. 26
यो ददाति स मूढात्मा १५१	दक्ष., 3. 19	रक्षसां भागोऽसि ७२०	तै. सं., 1. 1. 5. 2
यो धनार्थं परान् वेदम् ४५१	व्यास.	रक्षेत् कन्यां पिता विनाम् ४१४	याज्ञ., 1. 85
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थम् ४४१	मनु., 2. 141	रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् १७०	याज्ञ., 2. 60
योऽनधीत्य द्विजो वेदम् ६२६	मनु., 2. 168	रजकव्याधशैल्यम् ६०९	संव., cf. 152
यो न भ्राता न च पिता ५७	नार., 32. 23	रजकव्याधशैल्यम् ६१४	
यो न हन्याद् बुधः प्राप्तम् १६१	बृहस्प. प्रा., 65	रजकश्चर्मकारश्च ९५	संव. (यम., 33)
यो निक्षेपं ऋणयति १४०	मनु., 8. 191	रजकश्चर्मकारश्च ४८१	अङ्गि. (यम., 33)
योऽन्यः स्वरः स प्लवते ४३२	वसि., 13. 46	रजकश्चर्मकारश्च ५७२, ६३३	यम., 33
योऽपि कश्चित् तृपार्ताय ८३६	विष्णुधर्मो.	रजकश्चर्मकारश्च ६०९	आप. (यम., 33)
यो बुद्धेः परतस्तु सः ८७८	गीता., 3. 42	रजतं ताम्रम् ५९३	
यो ब्राह्मण्यमगुप्तायाम् ९४	मनु., 8. 382	रजस्वलां तु यो गच्छेत् ४७४, ६११	संव., 165
यो मोहादथवालस्यात् ७०७	यो. याज्ञ.	रजस्वलां द्विजो गत्वा ६११	च. वि.
यो यक्ष इत्युक्त्वा ६२८	हारी.	रजस्वला तु या कन्या ४१०	ब्रह्म.
यो यस्य प्रतिभूर्भुत्वा १८९	पिता.	रजस्वला न स्नायात् ६९४	
यो यस्य हिंस्यात् ९८, ५९७	मनु., 8. 288	रजस्वला मुग्धास्वादः ३९२, ४८०	
यो यस्याददीन स तस्मै २६९	शङ्ख.	रजस्वला मृतुस्नाताम् ४७८,	
यो यस्यार्थे विवदते ५७	कात्या., 91	४७९, ५५१	वसि., 20. 35
यो याचितकमादाय १४०	मत्स्य.	रजस्वला यदा दद्या ६२४	पुल.
यो याचितकमादाय १६८	कात्या., 502	रजस्वला राजमुते ४१६	बृ. नार.
यो येन पतितेनैषाम् ६१६, ६४७	मनु., 11. 181	रजस्वला सूतिका च ४१६	बृहस्प. प्रा., 28
यो येन सपिवेद्वर्षम् ४७३	व्यास.	रज्जुच्छेदेऽक्षमङ्गे च २२८	नार., 118. 284
यो येन संवसत्येषाम् ८१, ५१०	शङ्ख., 3. 210	रज्जुवालं च दातव्यम् ५७६	शङ्ख.
यो येन संवसेद्वर्षम् ६१७	व्यास.	रज्जुगर्ममशेषैस्तु ८३१	
योऽर्थः भ्रावयितव्यः स्यात् १९५	नार., 94. 162	रत्नानां चैव सर्वेषाम् ८५	नार., 226. 27
योऽवमन्येत ते तस्मै ६२५	मनु., 2. 11	रत्नानां हरणे विप्रः ५९६	च. वि.
यो वेगः प्रक्षमोऽखी २४३	विषतन्त्रम्	रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा ६७८	विवस्वान्

रथः पितुः परिमाण्डम्	२८२	आप. घ., 2. 14. 8	राजलिङ्गानि सर्वाणि	६९०	
रथे अक्षेषु च तथा	७०९	विष्णुधर्मो., 2. 90. 4	राजलेख्यं स्थानकृतम्	१९०	बृहस्प., 6. 4
रथे अक्षेषु वृषमस्य	७०९	काठ. सं., 36. 15	राजशासननीता च	१४१	नार.
रविप्रस्तोदये पूर्वम्	७३०	वसि.	राजसर्पपमात्रे च	५९१	ष. त्रि.
रहितं बृहदैः फेनैः	६८४		राजहंसनिभं प्राप्य	६९७	महामार.
रहिते मिथुकैर्ग्रामे	८६०	याज्ञ., 3. 59	राजा तदुपयुञ्जानः	५२	मनु., 8. 40
रहो दत्ते निधौ यत्र	१४०	बृहस्प., 11. 15	राजा तु स्वामिने विप्रम्	१७५	कात्या., 477
राक्षस्यां संत्यजेत् काष्ठम्	६८२	आश्व. स्मृ., 4. 40	राजान्तेवासियाज्येभ्यः	४८७	याज्ञ., 1. 130
रागजं रोगजं चैव	४७८	बृहस्प. सं., 15	राजा यज्ञेन संरक्षेत्	२४३	पिता.
रागादिना यदैकेन	५८	नार., 30. 18	राजा राजसूयेन	३४	आप. घौ., 18. 8. 1
रागाहोमाद्रयाद्वापि	१५५	याज्ञ., 2. 4	राजा वा राजपुत्रो वा	५२७	परा., 9. 53
राजकीयं स्मृतं लेख्यम्	१९१	नार. (कात्या., 258)	राजा वा राजपुत्रो वा	५२७	हारी.(शङ्ख., ABORI,
राजक्रीडासु ये सक्ताः	८५	कात्या., 955			vol. 8, p. 120)
राजतं कारयेद्धर्मम्	२५०	पिता.	राज्ञः कोशपहर्तृश्च	८५	मनु., 9. 275
राजतं यः प्रयच्छेत्	८४३	स्कान्द.	राज्ञः पुरोहितोऽमात्यः	३६९	शङ्खलि. (ABORI,
राजदण्डो न तस्यास्ति	५५०	शङ्ख. (ABORI,			vol. 8, p. 114)
		vol. 8, p. 120)	राज्ञः प्रख्यातमाण्डानि	४३	मनु., 8. 399
राजद्रोहसाहसेषु	२१३	विष्णु(T)., 9. 22	राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तम्	१९१	नार. (कात्या., 258)
राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि	७२	मनु., 7. 1	राज्ञश्चानुमते स्थित्वा	५२३	परा., 8. 28
राजनि प्रहरेद्यस्तु	१०२	नार., 213. 31	राज्ञस्तु विशेषान् वक्ष्यामः	५३	आप. घ., 2. 25. 1
राजन्त्यवधे षड्वार्षिकम्	५५३	गौत., 22. 13	राज्ञां प्रतिग्रहं कृत्वा	६३३	वृ. हारी.
राजन्त्यवधेययोश्चैव	७६१	मनु., 2. 190	राज्ञा च वर्जितो यश्च	६०	बृहस्प., 2. 43
राजन्त्यवधेयशूद्राणाम्	१२९	नार.	राज्ञा दापयितव्यः स्यात्	१७६	नार. (बृहस्प., 16.11)
राजन्यां तु धनुर्दद्यात्	६०६	ष. त्रि.	राज्ञान्यायेन यो दण्डः	१६५	याज्ञ., 2. 307
राजन्या विप्रदैवत्याः	७२३		राज्ञामेकादशे सैके	४२५	याज्ञ., 1. 14
राजन्ये तु चतुरात्रम्	३५९	मरी.	राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः	१२२	याज्ञ., 2. 202
राजपत्न्यभिगामी च	८४	याज्ञ., 2. 282	राज्ञा समासदः कार्याः	५६	याज्ञ., 2. 2
राजपुत्रं चतुर्मेदम्	१९०		राज्ञो प्रव्रजिता घात्री ४८२, ६०३		नार., 182. 74
राजपुत्रहरणे सहस्रम्	१०८	शङ्खलि. (ABORI,	राज्ञो बलार्थिनः पष्ठे	४२५	मनु., 2. 37
		vol. 8, p. 111)	राज्ञो बलिदानम्	४१	गौत., 10. 23
राजब्राह्मणयोरेव	७४५		रात्रिशेषे द्रव्यहाच्छुद्धिः	३६३	शाता.
राजभिः शङ्कितानां च	२१५	पिता.	रात्रेस्तु पश्चिमो यामः	६७५	पिता.
राजमार्गमशानानि	६७७	यम.	रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च	१२६	शङ्खलि. (ABORI,
राजमार्गे रथस्य	१४४	शङ्खलि. (ABORI,			vol. 8, p. 109)
		vol. 8, p. 110)	रात्रौ तु पश्चिमे यामे	२२०	पिता.
राजयानासनाशोढः	८५	याज्ञ., 2. 303	रात्रौ दिवा वा संध्यायाम्	६९८	ब्रह्माण्ड,

रात्रौ न विचरेयुश्च	२७८	मनु., 10. 54	रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणम्	२४७	पिता.
रात्रौ वीरासनं वसेत्	५४४	मनु., 11. 110	रोमाणि च रहस्यानि	७५४	मनु., 4. 144
राष्ट्रस्य च समस्तस्य	६०	बृहस्प., 2. 43	रोम्णां बोध्यस्तु पञ्चाशत्	८६९	याज्ञ., 3. 103
राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्	८२	मनु., 8. 380	रौप्यं दर्भास्तिला गावः	७९२	मत्स्य., 22. 86
रासभं महिषं मेयम्	६३२	यम. हारी.	रौप्यैस्तु करकैः शुद्धैः	८४२	गण्ड.
राहुस्पृशे तयोः स्नात्वा	७२९	ब्रह्माण्ड.	रौरवेण नवैव तु	७९६	मनु., 3. 269
राहोश्च दर्शने श्राद्धम्	७८२				
रिक्तमाण्डानि यत् किञ्चित्	१२०	मनु., 8. 405	लक्षयेत् तस्य चिह्नानि	२३१	नार. पिता.
रिक्तं मृतायाः कन्यायाः	३०६	बोधा.	लक्ष्यं शास्त्रभृतां वा	४७६, ५४९	भवि.
रिक्तकयसंविभाग	३०३	गौत., 10. 38	लघ्वीयसां दशाहे तु	३३२	देव.
रिक्त्रियनं सुद्धदं वापि	१७५	कात्या., 478	लब्धं चारुमै निवेदयेत्	४५५	याज्ञ., 1. 27
रिपुविडसितधान्य	६९०		लभेत तत्सुतो वापि	३१०	कात्या., 856
रुक्मस्तैयसमं स्मृतम्	४७०	मनु., 11. 57	लभेतांशं स पित्र्यं तु	३१०	कात्या., 856
रुक्मस्तैयो सुरापश्च	४७०, ५९९,		ललाटं स्विद्यते यस्य	२०२	याज्ञ., 2. 13
	६१६	शङ्ख., 17. 3	ललाटे चाङ्गकरणम्	८१	यम.
रुग्मस्तैयोऽथ विप्रहा	४७०		ललाटे तिलकोपेतः	८१९	मत्स्य.
रुग्म्या वान्यतरः कुर्यात्	२१२,		ललाटे बाभिश्चाङ्गः	७९	नार., 205. 10
	२१४	याज्ञ., 2. 96	लवणं च घृतं तैलम्	८४४	देवीपु.
रुचिरोक्षितं च मांसम्	६८९	लल्लः	लवणस्नेहमग्रेषु	१७४	बृहस्प., 10. 18
रूपगन्धरसान्विताः	३९०	मनु., 5. 128	लवणानां गुडानां च	५९५	मनु. (शङ्ख., 17. 18)
रूपद्रवि गहीनांश्च	७४५	मनु., 4. 141	लशुनं कवकं चैव	५७८	यम.
रुक्मान् सुभगः श्रीमान्	८४३	स्कान्द.	लशुनं गुञ्जनं चैव	४९६	केदारखण्डः
रूप्यं हत्वा द्विजो मोहात्	५९६	च. वि.	लशुनं गुञ्जनं चैव	७३७	भवि., 1. 186. 22
रूप्यताम्रत्रपुसीत	५६५	देव.	लशुनं गुञ्जनारिष्ठ	५७०	त्रिकाण्डी., 2. 4. 148
रेनः सिकत्वा कुमारीषु	६०३,		लशुनपलाण्डुगुञ्जन	५७०	सुम. (Jor., vol. 8, p. 78)
	६०९	यम.			
रेतोमूत्रपुरीषाणि	६०७	शङ्खलि.	लशुनादिषु ये तुल्याः	५७०	देव.
रेतोमूत्रपुरीषाणाम्	५६९	आप., 9. 5	लामालामौ यथा द्रव्यम्	११७	याज्ञ., 2. 259
रेवतीर्नः सधमादः	६५५	ऋ. सं., 1. 30. 13	लिक्षामात्रेऽपि च तथा	५९१	प. त्रि.
रोगजं तत् समुद्दिष्टम्	४७८	बृहस्प. सं., 17	लिखितं ह्यमुक्तेनेति	१९१	याज्ञ., 2. 88
रोमिणो ये च वृद्धाः	२१६, २१७	नार., 122. 313	लिखितः स्मारितश्चैव	१९८	नार., 91. 150
रोमिण्योऽर्थमुपादत्ते	१४५	गृहस्प., 22. 10	लिखितौ द्वौ तथा गूढौ	१९८	बृहस्प., 5. 19
रोगी वृद्धश्च पौगण्डः	५३०	ब्रह्म.	लिखेद् भूर्जे पटे वापि	२५०	पिता. (बृहस्प., 8. 86)
रोगी क्षीनातिरिक्ताङ्गः	५१३	याज्ञ., 1. 222			
रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणम्	१५४	मनु., 8. 108	लिङ्गं वा सवृषणमुत्कृत्य	६००	वसि., 20. 13
रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणम्	२४६	पिता.	लिङ्गस्य च्छेदने मृत्यौ	९७	याज्ञ., 2. 226

लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तु	६०१	लौगा.	वध्यवासांसि गृह्णीयुः	२७७	मनु., 10. 56
लिङ्गिनां प्रसवानां च	२१२	कात्या., 428	वध्यांश्च हन्युः सततम्	२७७	मनु., 10. 56
लेख्यं तु त्रिविधं प्रोक्तम्	१९०	बृहस्प., 6. 4	वनस्पतीनां सर्वेषाम्	९८	मनु., 8. 285
लेख्यं तु द्विविधं श्रेयम्	१९३	नार., 86. 135	वने पर्णकुटीं कृत्वा	५९२	विष्णु(T)., 50. 1
लेख्यं तु साक्षिमतु कार्यम्	१९१	याज्ञ., 2. 84	वनेषु तु विद्वत्येषाम्	८५२	मनु., 6. 33
लेख्यं हीनाधिकं भ्रष्टम्	६०	नार., 29. 8	वयः कर्म च वित्तं च ७०, १६५	याज्ञ., 1. 368	
लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत्	१७८	याज्ञ., 2. 93	वयोबुद्धयर्थवाग्धेष	७४६	याज्ञ., 1. 123
लेख्ये कृते वा दिव्ये वा	१८६	व्यास. (IC, vol. 9, p. 86)	वगैकशफानां च	५७७	यम.
लेख्ये च सति वादेशु	१७७	कात्या., 223	वरुणं पक्षिमे भागे	२२४	पिता. (बृहस्प., 8.27)
लोकवेदशधर्मेणः	५६	बृहस्प., 1. 59	वरुणस्योत्तरे भागे	२२४	पिता.
लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यम्	११८	नार., 157. 2	वरुणाय प्रकुर्वीत	२३७	नार.
लोमात् सहस्रं दण्ड्यस्तु	१५४	मनु., 8. 120	वर्चःस्थानं वह्निचयम्	१४४	बृहस्प., 19. 49
लोमाद्यः पितरौ भृत्यान्	५७२	मनु.	वर्जयित्वा विशेषाज्ञम्	७२०	शौन.
लोमान्मोहान्द्रयान्मैत्र्यात्	१५४	मनु., 8. 118	वर्जयेत् सूतके कर्म	३५६	
लोहामिषं कालशाकम्	७९८	याज्ञ., 1. 260	वर्जयेद्भक्तकन्दं तु	८२८	नार.
लोहारकृतयोर्दानात्	८४३	महाभार.	वर्जयेद् वृक्षमूलानि	६७६	यम.
लोहितान् वृक्षनिर्यासान्	५७९	शङ्ख., 17. 31	वर्जयेन्मधुमांसगन्ध ४१४, ४३१	गौत., 2. 19	
लोहितो यस्तु वर्णेन	५५८	यज्ञपार्श्वः (आश्व. घृ. प., AL, 26. 3)	वर्जयेन्मधुमांसानि	८५४	मनु., 6. 14
			वर्णक्रमादन्तरजहत्या	५५४	लौगा.
			वर्णज्येष्ठो यतिश्चैव	४५६	
			वर्णत्वमाश्रमत्वं च	३३	भवि., 1. 181. 12
			वर्णत्वमेकमाश्रित्य	३२	भवि., 1. 181. 11
			वर्णधर्मः स उक्तस्तु	३२	भवि., 1. 181. 11
			वर्णधर्मः स्मृतस्त्वैकः	३२	भवि., 1. 181. 10
			वर्णश्रेष्ठः पितृव्यश्च	४७१	देव.
			वर्णसंकरजातानाम्	२१२	कात्या., 428
			वर्णाश्चैवाश्रमाश्चैव	३३	भवि.
			वर्णानां प्रातिलोभ्येन	१३०	नार., 149. 39
			वर्णानां हि वधो यत्र	२०१	याज्ञ., 2. 83
			वर्णानामानुलोभ्येन	१२९	नार.
			वर्णानामानुलोभ्येन १३०, ३५८,		
				७४६	याज्ञ., 2. 183
				६४२	याज्ञ., 2. 207
				२७५	गौत., 4. 22
				५४६	विष्णुधर्मो.
				२७९	मनु., 10. 57
वक्तव्येऽर्थे ह्यतिष्ठन्तम्	५९	नार., 19. 46			
वचः पूर्वमुदाहार्यम्	५२५	परा.			
वचनादोषतो मेदात्	१९५	नार., 93. 157			
वज्रनेत्रं खुरैस्ताम्रैः	८४२	गरुड.			
वट वेष्टने	५०३	धातु. भ्वादिः			
वटार्काश्रयपत्रेषु	७३२, ७९१	शाता.			
वणिक् कुसीदी दद्यात्	६३८	बृहस्प. आप., 5			
वणिक् कुसीद्यदोषः स्यात्	६३८	बृहस्प. आप., 6			
वणिक्प्रभृतयो यत्र	११७	नार., 133. 1			
वणिग्धीपीपरिगतम्	१३५	मरी. (बृहस्प., 12.13)			
वणिजो हेमकाराश्च	२२२	नार. पिता.			
वत्सरत्रितयं कुर्यात्	५४९	सुम.			
वधः सर्वस्वहरणम्	८०, ८४	नार., 205. 8			
वधस्तत्र तु नैव स्यात्	१६२	कात्या., 801			
वधेन शुभ्यति स्तेनः	५८९	मनु., 11. 100			

वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु	३२	मवि., 1. 181. 10	वाग्देव सुब्रह्मण्यः	३०	ताण्ड्यब्राह्मणम्,
वर्णाश्रमाणां स्वे स्वे	३४	विष्णु(T)., 3. 3			25. 18. 4
वर्तमानः प्रतिग्रहे	१११	मत्स्य., 227. 8	वाचं नियम्य यत्नेन	६७५	कात्या.
वर्षविद्युस्तनक्तिनुसन्निपाते	४४६	गौत., 16. 41	वाचि पथि शय्यायाम्	८८	आप. ध., 2. 27. 15
वर्षाणि पञ्चत्रिंशत्	१६०		वाचैव यत् प्रतिशतम्	१५३	हारी.
वर्षाणि विंशतिं भुक्ता	१६०	व्यास. (IC, vol. 9, p. 76)	वाजे वाजे	७६८	तै. सं., 1. 7. 8
		कण्व.	वाटचौरमथे वाधाः	१३७	बृहस्प., 17. 6
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु	८६१	लिङ्ग.	वातायनाः प्रणाल्यश्च	१४३	बृहस्प., 19. 46
वर्षासु छत्रदानेन	८४६	आप. श्रौ., 6. 31. 14	वातो घ्राण्योर्मुखस्य च	३९२	
वर्षासु इयामाकैः	६७०	नार., 124. 324	वादित्रतूर्यघोषैश्च	२२३	पिता.
वर्षासु षड्यवा मात्रा	२१७		वादेन ब्राह्मणं जित्वा	६४०	यम.
वल्गुः स्यात् कृष्णलक्ष्यम्	७६	मनु., 8. 28	वादो वर्णानुपूर्व्येण	५९	बृहस्प., 1. 172
वशापुत्रासु चैवं स्यात्	५२		वाद्यमानानिमान् दृष्ट्वा	६९०	
वसतां द्विगुणः प्रोक्तः	१२६	देव.	वानप्रस्थयतिब्रह्म	२९६	याज्ञ., 2. 137
वसतिश्चापि सोपानम्	३८३	बृहस्प., 26. 84	वानप्रस्थो जटिलः	६६९	वसि., 9. 1
वसनं त्रिपणक्रीतम्	२८९	बृहस्प., 26. 86	वानप्रस्थो यतिश्चैव	४३८	शण्डिल्यः
वसनस्याशनस्यैव	२८९	आप. ध., 1. 1. 19	वानरं दधेनमासौ च	५६१	संव.
वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत	३३	आप. श्रौ., 10. 2. 5	वापयेच्छिखावर्जम्	४३७	खादिरगृह्यसूत्रम्,
वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा	६७०				3. 1. 21
वसवोऽपि च गन्धर्वाः	६९७	मनु., 2. 41	वापीकूपजलानां च	५९४	मनु. (उश. स्मृ. सं.,
वसीरजानुपूर्व्येण	४२५	याज्ञ., 2. 57			9. 17)
वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तम्	१८९	आप. ध., cf. 2. 27. 17	वापीकूपतडागाराम	५६३	कश्य. स्मृ. सं.,
वस्त्रान्यादिराशीनाम्	३८६	अङ्गि.			p. 2485
वस्त्रनिरोधो ब्राह्मणस्य	८२	यम.	वापीकूपतडागेषु	३९१	परा., 7. 3
वस्त्राधेतानि सर्वाणि	३८६	परा., 3. 43	वापी दण्डत्रयादूर्ध्वम्	८३५	देवीपु.
वस्वादिरूपं निर्दिश्य	७०३	याज्ञ., 2. 14	वाप्य केदानखान् पूर्वम्	५२८	शङ्कलि. (ABORI,
वह्निवा च दह्निवा च	३२७	कात्या., 239			vol. 8, p. 128)
वाक्चक्षुः पूजयति नो	२०२	ब्रह्म.	वायवीर्यविगण्यन्ते	८६९	याज्ञ., 3. 104
वाक्पारुष्ये च भूमौ च	१७७	मनु., 11. 33	वायसानां किमीणां च	६७४, ७२२	मनु., 3. 92
वाक्प्रदाने कृते तत्र	३६१	वसि., 28. 13	वायुमक्षः प्रागुदीचीम्	८५७	याज्ञ., 3. 55
वाक्यान्त्यायादथवस्थानम्	५४	मनु., 7. 48	वायुमक्षस्यैह चात्र	५१७	ब्रह्म. (नोषा., 4.
वाक् शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य	६३७	कात्या., 788			5. 8)
वाक्चक्षुः मण्डुचस्तथा	६५५	आप. ध., 2. 19. 1	वायुमक्षो दिवा	३७८, ५१८	यो. याज्ञ. (याज्ञ.,
वाग्दण्डजं च पारुष्यम्	४८				3. 311)
वाग्दण्डस्ताडनं चैव	१०३		वाय्वग्निविप्रानादित्यम्	६७७	मनु., 4. 48
वाग्यतोऽपि शिष्यामुखः	७३४		वाराणसीमृतो जन्तुः	३६७	वृ. परा.

वाराही चैव माहेन्द्री	२२४	पिता. (बृहस्प., 8.26)	विकेतुरेव सोऽनर्थः	१२०	नार., 158. 6
वारिजानि च जीर्णानि	२४१	पिता.	विकेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः	१३५	याज्ञ., 2. 170
वारुणेनैव संशुद्धः	७०७	शङ्ख.	विख्यातशेषः कुर्वीत	६४४	याज्ञ., 3. 300
वाधो वा दण्ड इति	४२६	पार. (आप. ध., 1. 2. 38)	विख्याप्य पापं वक्तुंभ्यः	५२४	
वार्धके च शिशूनां ते	१४२	बृहस्प., 19. 22	विचिकित्सा तु हृदये	७३७	भवि., 1. 186. 26
वार्धुष्यं लवणक्रिया	४९०	याज्ञ., 3. 235	विज्ञाप्य तु हृतं चोरैः	१२४	मनु., 8. 233
वार्धोणिसमिति प्राहुः	७९७	निगमः	विज्ञायते हि त्रिभिर्ऋणैः	२७१	वसि., 11. 48
वाल्गप्रमात्रेऽपहृते	५९१	प. त्रि.	विट्शूद्राणां विशेषण	५५०	भवि.
वाशन्दग्रहणाद्वीर	५९०	भवि.	विष्मूत्रं तु गृही कुर्यात्	६७५	कात्या. (व्याघ्र., 339)
वासः कौशेयवर्जं च	१०४	नार., 206. 15	विष्मूत्रभोजनं नाम	६२१	वि. पु., 3. 11. 116
वासःपञ्चजनपानानाम्	८०	नार., 204. 5	विष्मूत्रे च सर्वस्य	३७४	
वासन्तशारदेर्मैत्र्यैः	८९३	मनु., 6. 11	वितथेन ब्रुवन् दर्पात्	९०	मनु., 8. 273
व.सांसि मृतचैलानि	२७८	मनु., 10. 52	वित्तवन्धुकर्मजाति	४६०	गौत., 6. 20
वासुदेवः सर्वमिति	७०८	गीता., 7. 19	विददय निम्नपत्राणि	३२८	याज्ञ., 3. 12
वासो गृहान्तिके देयम्	६४१	याज्ञ., 3. 296	विद्यमानेऽप्यसोदयं	२९३	
वासोयुगं नवं शुक्लम्	३३२	ब्रह्म.	विद्यमानेषु संरक्षेत्	३०४	कात्या., 907
वासोहिरण्यदास्युपानत्	३४७	सत्यव्रतः	विद्याकर्मवयोश्चन्धु	४६०	याज्ञ., 1. 116
वाहनानि च सर्वाणि	६९	मनु., 7. 222	विद्यागुरवो योनिर्बन्धाश्च	६६०	गौत., 20. 6
विंशतिभागो ज्येष्ठस्य	३१९	गौत., 28. 5	विद्यागुरुष्वेवमेव	४३४	मनु., 2. 206
विंशतीशं शतेशं च	३९	मनु., 7. 115	विद्यान्ते गुरुर्येन	४३७	गौत., 2. 55
विंशदशविनाशे तु	२०८, २४६	कात्या., 419	विद्याप्राप्तं शौर्यधनम्	३२२	व्यास. (IG, vol. 9, p. 97)
विकच्छेऽनुत्तरीयश्च	६९५	भृगु.	विद्याशौर्यादिना	२८१, ३२२	बृहस्प., 26. 58
विकर्णकरनासौष्ठीम्	८४	याज्ञ., 2. 279	विद्युस्तनयित्नुवृष्टिषु	४४६	आप. ध., 1. 11. 27
विकल्पास्विच्छया कार्यः	६६९	वसि.	विद्युस्तनितवर्षेषु	४४६	मनु., 4. 103
विकृतं छीवनं यस्य	२४८	पिता.	विद्वदिप्रवृत्तपत्नीनाम्	५२७	
विक्रयादानसंबन्धे	१७७	कात्या., 227	विधवाकश्चरीबन्धः	४१५	स्काद., 4. 4. 74
विक्रये चैव दाने च	३०४	कात्या., 471	विधवागमने कुच्छ्रम्	६०५	च. वि.
विक्रये सर्वपण्यानाम्	६३२	शाता. AL MS, p. 7	विधायकैस्त्रिचतुरैः	५५	नार.
विक्रीणतां वा विहितः	११७	याज्ञ., 2. 250	विधाय प्रोषिते वृत्तिम्	४१३	मनु., 9. 75
विक्रीयतेऽसमक्षं यत्	१३५	नार., 155. 1	विधाय वैष्णवं श्राद्धम्	५२७	शाता., 1. 26
विक्रीय पण्यं मूल्येन	११८	नार., 157. 1	विधिरेष सवर्णानाम्	२८४	देव.
विक्रीय पण्यं मूल्येन	११९	नार., 157. 4	विधिवत् परिगृह्यापि	१३४	मनु., 9. 72
विक्रियासंप्रदानं तत्	११८	नार., 157. 1	विधूमे सन्नमुसले	८६०	मनु., 6. 56
विकृष्टे नामिधावकः	१०३	याज्ञ., 2. 234	विधेः प्राथमिकादस्मात्	५४८	मनु. देव. (वृ. हारी., 6. 242)
विक्रेता चात्मन्ः शास्त्रे	१२९	नार., 147. 28			

विनयोऽभिहितः शास्त्रे	९२	बृहस्प., 20. 5	विप्रेण क्षत्रियाजातः	३२०	बृहस्प., 26. 120
विनष्टे मूलनाशः स्यात्	१७०	नार., 84. 126	विप्रेणैव विनष्टाश्च	६०६	व्याघ्र.
विनागमं तु यो भुङ्क्ते	१५९	नार., 70. 87	विप्रे तु सकलं देयम्	५५४	विष्णु.
विनाङ्गः पञ्च विद्येयाः	२२७	पिता.	विप्रेषु च हरेः सम्पक् ७०७, ८०२		नार.
विनाद्भिरप्सु वाप्यार्तः	६२२	मनु., 11. 202	विप्रेः संपादितं यस्य	४९४	परा., 6. 64
विना पित्रा धनात् तस्मात्	१८७	कात्या., 534	विप्रो जीवेदनापदि	७२, ७४५	मनु., 4. 2
विनापि साक्षिभिल्लेख्यम्	१९१	याज्ञ., 2. 89	विप्रो दशाहमासीत्	३५५	संव., 36
विना यशोपवीतेन	६२२		विप्रो नृस्य भार्यायाम्	६०५	प्रजा.
विनाशार्थिनमायान्तम्	१६३	बृहस्प., 23. 17	विप्रोऽप्य पादोपसंग्रहणम्	४५९	गौत., 2. 40
विनिद्रिते विनिद्राति	७२६	मनु. (स्कान्द., 3. 2. 7. 16)	विप्लुतौ शूद्रवदङ्घ्रौ	९४	मनु., 8. 377
विनेयः स त्वकामोऽपि	१३४	नार., 177. 35	विब्रूयुर्बान्धवाः स्नेहात्	१९७	नार., 101. 191
विनेयाः प्रथमेनैव	१४२	नार., 166. 8	विभक्तं स्थावरं ग्राह्यम्	३०२	यम.
विन्ध्यादुत्तरतो यस्य	४७७	भवि.	विभक्तजस्य तत् सर्वम्	२८६	बृहस्प., 26. 56
विषणो द्वादशाणः	९८	कात्या., 790	विभक्ताः सह जीवन्तः २९७, ३०१		मनु., 9. 210
विपरीतं नयन्तस्तु	१४१	मनु., 8. 257	विभक्तानवगच्छेयुः	३२४	नार., 200. 40
विपरीतं ब्रह्मचर्यम्	४६६	ब्रह्मर्षे., 2. 19. 27	विभक्तानां पृथग्ज्ञेयाः	३२४	नार., 200. 38
विशालं बन्धयेत् पशुम्	१२८	मनु.	विभक्ता भ्रातरः कुर्युः	३२४	नार., 200. 39
विम्रं निर्जित्य वादतः	४५८	याज्ञ., 3. 291	विभक्ता भ्रातरो ये च	२९८	बृहस्प., 26. 106
विम्रः शुध्यत्यपः सृष्ट्वा	३४५	मनु., 5. 99	विभक्ता वाविभक्ता वा	१४९	बृहस्प., 14. 8
विम्रगर्भे पराकः स्यात्	६१३	च. वि.	विभक्ता वाविभक्ता वा	१४९	व्यास. (IC, vol. 9, p. 97)
विप्रत्यये लेख्यदिव्य	१८७	व्यास. (IC, vol. 9, p. 86)	विभक्ते संस्थिते द्रव्यम्	२९३	कात्या., 928
विम्रत्वेन च शूद्रस्य	१०२	याज्ञ., 2. 304	विभक्तो यः पुनः २९६, ३००		बृहस्प., 26. 113
विम्रदुष्टां स्त्रियं चैव	८६	याज्ञ., 2. 278	विमज्जिष्यमाण एकविंशम्	२६४	हारी. (NPP, vol. 63, p. 192)
विम्रपीडाकरं छेद्यम्	८८	याज्ञ., 2. 215	विमजेरन् पुनर्यदि	२९७	मनु., 9. 210
विम्रस्य गुणवान् विम्रः	५९०	भवि.	विमजेरन् सुताः पित्रोः	२८३	याज्ञ., 2. 117
विम्राश्चतुष्पथं गाश्च	६८९		विमज्यमाने दायाद्ये	३१८	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 106)
विम्राणां क्षालयेत् पादान्	७६१	म. त. ल.	विमज्याधिं समं तेन	१५७	वसि.
विम्राणां नामकर्म स्यात्	४२२	नार.	विभागं चेत् पिता कुर्यात्	२८२	याज्ञ., 2. 114
विम्रादीनां त्रयाणां तु	४२९	अत्रि.	विभागकाले तत्तस्य	३२२	व्यास. (IC, vol. 9, p. 97)
विम्रान् मूर्धावसिक्तो हि	२७४	याज्ञ., 1. 91	विम. गधर्मसंदेहे	३१०	वृ. याज्ञ.
विम्रान् सुवेचनमि	६८९		विभागधर्मसंदेहे	३२४	नार., 200. 36
विम्रा शूद्रेण संगृह्णा	६१२	प्रचे.	विभागभावना कार्या	३१०	वृ. याज्ञ.
विम्र. द्विष्यत्रियात्मानः	७५४	याज्ञ., 1. 153			
विप्रुषः यथा न स्युः	६७८	देव.			

विभागे यत्र संवेहः ३११, ३२४	मनु.	विश्वस्तवश्चकाश्चैव	१५५	बृहस्प., 22. 14
विभागे सति धर्मोऽपि ३२५	नार., 200. 37	विश्वासहेतुं द्वावत्र	१८६	नार., 79. 117
विभावकं तत्र दिव्यम् १४०	बृहस्प., 11. 15	विश्वासाद्यर्थोऽप्यथ	१६९	नार.
विभावितैकदेशेन १७६	नार.	विषं सहस्रोऽपहृते	२११	बृहस्प., 8. 29
विभाव्य दापयेन्न्यासम् १३९	बृहस्प., 11. 14	विषम्लानि च रत्नानि	६९	मनु., 7. 218
विभाषा संनासुराच्छाया ७८८	अष्टा., 2. 4. 25	विषम्लैरगदैश्चास्य	६९	मनु., 7. 218
विभिन्नमतुकास्तेषाम् ३१९	व्यास. (JC, vol. 9, p. 96)	विषमारोहणावरोहण	६९२	आप. घ., 1. 32. 25
विमुक्तकेशकापायि ६९०		विषमे भूमदेशे च	२३८	नार. पिता.
विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेत् ५८	कात्या., 88	विषामिदां पतिगुरु	८४	याज्ञ., 2. 279
विरोधे तु मिथस्तेषाम् ६५		विषुवे रविसंक्रान्ती	७८०	मार्क., 31. 21
विवादं संप्रवक्ष्यामि १२३	मनु., 8. 229	विषे तोये हुताशे च	२४७	कात्या., 460
विवादयैत् सद्य एव ६३	याज्ञ., 2. 12	विष्कम्मादिषु रोगेषु	७८५	मरी.
विवादाद् द्विगुणं दण्डम् ८३, १५४	याज्ञ., 2. 81	विष्णुः स्वपित कर्कटे	३३४	
विवादितो नरांश्चान्यान् ७१	बृहस्प., 9. 14	विष्णुप्रीतिकरं मर्त्याः	७१२	विष्णुधर्मो.
विवादे पृच्छति प्रश्नम् ५५	बृहस्प., 1. 69	विष्णुर्योनिं जपेत् सूक्तम्	४२१	शौन.
विवासं कारयेद्विप्रम् १३०	कात्या., 721	विष्णुस्तद्भावयोगाच्च	८८५	महाभार. उद्यो., 69. 5
विवास्यो वा भवेद्वाष्ट्रात् ८२	मनु., 9. 241	विसंवदेद्यत्र साक्षी	२०४	बृहस्प.
विवाहकाले यत्किञ्चित् १४८, ३०३	व्यास. (JC, vol. 9, p. 98)	विसंवदेन्नरो लोभात्	१३७	मनु., 8. 219
विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यः ३०३	कात्या., 895	विसंवदेन्नरो लोभात्	२४५	नार.
विवाहयेन्मनुः प्राह ४०१	च. वि.	विस्तृतं याममार्गं तु	६९७	
विवाहात् परतो यत्तु ३०३	कात्या., 899	विस्मये सर्वशङ्कासु	२१०	पिता.
विवाहादित्रिभिः स्त्रीणाम् ९५	नार., 173. 1	विहितं तस्य नाशौचम्	३६८	आप.
विवाहे देवयात्रायाम् ३६९		विहितं यदकामानाम् ५५१, ५५३	६५७	अङ्गि. उ., 10. 18
विवाहेऽनधिकारी स्यात् ४८६	वृ. मनु.	विहितस्थाननुष्ठानात्	६५७	याज्ञ., 3. 21७
विवाहे भार्यया सार्धम् १४८	व्यास.	विहिताकरणाद्यच्च	५४१	स्कान्द.
विविध. न नरकान् याति १५३		वीणावादनतत्त्वज्ञः	७५४	याज्ञ., 3. 115
विशालासुःखितां शुभ्राम् २२८	पिता.	वीरभद्रश्च शंभुश्च	२२४	पिता. (बृहस्प., 8.22)
विशिष्टब्राह्मणप्राप्ती ७८०	मार्क., 31. 21	वीराज्ञः	७६६	आश्व. श्रौ., 2. 7. 12
विशुध्यति त्रिरात्रेण ६३६	मनु., 5. 101	वृक्षगुल्मलतातृण	५६४	यम.
विशेषपतनीयानि ६४१	याज्ञ., 3. 297	वृक्षगुल्मलतादिच्छेदने	५६३	यम.
विशेषलिखितं ज्यायः १५७	कात्या., 519	वृक्षारोहणलोद्ययैः	७८६	प्रचे. (गौत. ALMS, p. 36)
विशेषश्चापि पुत्राणाम् २६५	बृहस्प. देव.	वृत्तिं तत्र प्रकुर्वीत	१२७	नार., 172. 41
विशेषश्चेन्न लभ्येत ६४, ९३	नार., 210. 8	वृत्तिं सममिकाङ्गान्ति	१४७	व्यास. (JC, vol. 9, p. 96)
विश्वतश्चक्षुः २८	ऋ. सं., 10. 81. 3	वृत्तिरामरणं युक्तम्	३०३	देव.

वृत्ते शरावसंपाते	८६०	मनु., 6. 56	वेदाङ्गानि तु सर्वाणि	४४५	मनु., 4. 98
वृथा कुरसंयाव	५८०	लिखि. (शङ्ख., 17.47)	वेदानधीत्य वेदौ वा	४३६	मनु., 3. 2
वृथादानाक्षिकमणाः	१६९	नार., 36. 36	वेदान्तविद्वेदविदेव चाहम्	२७	गीता., 15. 15
वृथा मुण्डांश्च जटिलान्	८०३	वायुपु.	वेदाभ्यासरतं क्षान्तम्	३७९	याज्ञ., 3. 310
वृद्धः शौचस्मृतेर्लुपः	३६८	मनु. शाता. (अत्रिसं., 218)	वेदाभ्यासरतो नित्यम्	७२४	परा., 1. 49
वृद्धसेवी च सततम्	६६	मनु., 7. 38	वेदाभ्यासविहीनो वै	५४६	मवि.
वृद्धांश्च नित्यं सेवेत	६६	मनु., 7. 38	वेदोपकरणे चैव	४४९	मनु., 2. 105
वृद्धाः पृच्छन्ति किं कार्यम्	५२४	अङ्गि. उ., 2. 9	वेदो वा प्रायदर्शनात्	२६६	मी. सू., 3. 3. 2
वृद्धिः सा कारिता नाम	१६८	नार., 76. 103	वेद्यं नाम परं पदम्	३०	
वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता	१६८	बृहस्प., 10. 8	वेद्यद्वारेषु तिष्ठामि	५४४	परा., 12. 65
वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिः	१६८	नार., 76. 104	वेद्याख्या पञ्चमी जातिः	६१०	परा.
वृद्धौ तीर्थे च संन्यासे	७७३	कात्या.	वेद्यागमनजं पापम्	६१०	यम., 38
वृन्ताकं श्वेतवृन्ताकम्	७९३	देव.	वेद्याभिपक्तपतित	४८५	कात्या. स्मृ., 6. 4
वृन्ताकनलिकालावु	७३७	भवि., cf. 1. 186. 22	वेद्या स्त्री मद्यमाण्डम्	६९१	वलि.
वृषधुद्रपशूनां च	११५	याज्ञ., 2. 236	वेपवाग्मुद्रिसारूप्यम्	७४६	मनु., 4. 18
वृषभैकादशा दत्त्वा	८४०	ब्रह्म.	वेष्टयीत सितैर्हस्तौ	२३१	नार. पिता.
वृषयुग्मं वृषं वापि	८४१	देव.	वैकृतं यस्य दृश्येत	२४६	पिता.
वृषलं सेवेत या तु	८७	यम.	वैतानिकं च जुहुयात्	८५३	मनु., 6. 9
वृषलः कर्म वा ब्राह्मम्	३७	नार., 63. 57	वैतानोपासनाः कार्याः	३५५	
वृषलस्य कृतेऽप्यंशे	३१८	बृहस्प., cf. 26. 100	वैदेहकादन्वमेदौ	२७८	मनु., 10. 36
वृषल्यामभिजातस्तु	६०६, ६५९	च. वि.	वैदेहकेन त्वम्वष्टयाम्	२७६	मनु., 10. 19
वृष्टिपातं प्रणालं च	६४४	बृहस्प., 19. 48	वैधृती वा व्यतीपाते	८१७	मत्स्य.
वेगो रोमाञ्चमाद्यो जनयति	२४२	विपतन्त्रम्	वैवाहिके क्रमायाते	१४८	बृहस्प., 14. 5
वेणुकाण्डमयांश्चैव	२३८	नार. पिता	वैवाहिको विधिः स्त्रीणाम्	३६१,	
वेणुवैदलमाण्डानाम्	१०७	मनु., 8. 327	वैशःखे कार्तिके माघे	४११	मनु., cf. 2. 67
वेतनस्थानपाकर्म	१३१	नार., 9. 17	वैशिकेन किञ्चित्	४१५	प्रचे.
वेतनस्यैव चादानम्	५४	मनु., 8. 5	वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्	५५५	गीत., 22. 29
वेत्ति विद्यामविद्यां च	२०	वि. पु., 6. 5. 78	वैश्यं वा क्षत्रियं वापि	९४	मनु., 8. 376
वेत्ति विद्यामविद्यां च	८४८	शाता.	वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञम्	८७	यम.
वेदं स्मृत्वा चतुर्मुखः	१९		वैश्यं शुद्रं क्रियासक्तम्	५५	कात्या., 67
वेद एव द्विजातीनाम्	३०	याज्ञ., 1. 40	वैश्यं प्रतोदं रश्मीन् वा	५४७	परा., 6. 18
वेदमध्यापयेत् पश्चात्	४३६	बृहस्प. सं., 222	वैश्यं कन्यासमुत्पन्नः	३४५	मनु., 5. 99
वेदमध्यापयेदेनम्	६५१	याज्ञ., 1. 15	वैश्यवृत्त्यर्पितश्चैव	६६४	परा., 11. 24
वेदयज्ञैरहीनानाम्	४३०	मनु., 2. 183	वैश्यवृत्त्यापि जीवन्तो	१३९	कात्या., 592
वेदव्रते स्मृत्तौ	७८०	गार्ग्य.	वैश्यवृत्त्यापि जीवन्तो	१४४	याज्ञ., 3. 39
			वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुताम्	९४	मनु., 8. 382

वैश्यस्य चैन्दवं प्रोक्तम्	५५२	च. वि.	व्यतीपाते च संक्रान्त्याम्	६८२	आश्व. स्मृ., 5. 271
वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तम्	२१८	नार., 126. 335	व्यत्यये कर्मणां साम्यम्	२७४	याज्ञ., 1. 96
वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा	६०२	प्रजा.	व्यत्यस्तपाणिना	४५९	मनु., 2. 72
वैश्याच्छूद्रस्य कन्यायाम्	६६४	परा.	व्यत्यासात् परिहासाच्च	१५१, १५२	कात्या., 647
वैश्याजोऽध्यर्धमेवांशम्	३१३	मनु., 9. 151	व्यभिचाराच्च मर्तुः स्त्री	६१२	बृहस्प. प्रा., 56
वैश्यास्तु करणः शूद्रायाम्	२७४	याज्ञ., 1. 92	व्यये चामुक्तहस्तया	४११	मनु., 5. 150
वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता	५२३,		व्यवहारान् नृपः पश्येत्	५५	याज्ञ., 2. 1
	५४९	अङ्गि. उ., 5. 7	व्यवहाराभिशस्तोऽहम्	२३२	नार., 117. 278
वैश्यानां पञ्चदशमे	३३०		व्यवहाराभिशस्तोऽहम्	२३२	पिता.
वैश्यानां याजकश्चैव	५२५	अङ्गि. उ., 5. 8	व्यवहारेण जीवन्तम्	४२	मनु., 7. 137
वैश्यापुत्रस्तु गङ्गीयात्	३१६	महामार. अनु., 82. 55	व्यवहारेषु विज्ञेयः	१४६	नार., 137. 2
वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रीन्	३१४	महामार. अनु., 82. 51	व्यवहारो मियस्तेषाम्	२७८	मनु., 10. 53
वैश्यायामवकीर्णः	६०५	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 121)	व्यसनान्यात्मविक्रयः	४९०	याज्ञ., 3. 240
वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यात्	२७४	याज्ञ., 1. 92	व्याख्यागम्यमसारं च	६२	कात्या., 174
वैश्येन सह भुक्त्वाजम्	५८३	यम.	व्याघ्रसिंहसुगालांश्च	५६२	सुम.
वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः	३२९	पार. (अग्निपु., 158. 56)	व्याघ्रादिभिर्हतो वापि	१२४	नार., 171. 37
			व्याजेनोपाजितं यच्च	६६७	नार., 61. 47
वैश्येऽर्धं पादशेषस्तु	५५४		व्याघ्राञ्छकुनिकान् गोपान्	१४२	बृहस्प., 19. 13
वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्ये	५५४	मनु., 11. 126	व्याधितं नीरुजीकृत्य	८४४	नन्दिपुराणम्
वैश्योऽध्यर्धशतं द्वे वा	८९	नार., 211. 15	व्याधितः कुपितश्चैव	२८०, २८३	नार., 194. 16
वैश्वदेवं ततः कुर्यात्	७२१	नर., p. 260	व्याधितां विप्रदुष्टां वा	१३४	मनु., 9. 72
वैश्वदेवं ततः शिष्टात्	७१९	व्यास.	व्याधितां स्त्रीप्रजां वन्ध्याम्	९६	देव.
वैश्वदेवविहीनं तु	७६९	मार्क., 30. 6	व्याधितैर्न च संविशेत्	५१३	याज्ञ., 1. 138
वैश्वदेवस्य सिद्धस्य	७२७	मनु., 3. 84	व्याधितोन्मत्तवृत्तानाम्	१७९	कात्या., 549
वैश्वदेवारम्भणे च	७८०	गार्ग्य.	व्याधिव्यसनिनि श्रान्ते	४९४	परा., 6. 53
वैश्वदेवार्थमन्यस्मिन्	७१९	व्यास.	व्यापन्नानां बहूनां तु	५५९	संव., 134
वैश्वदेवे गृहस्थस्य	७२१	शौन.	व्यापादयेदिहास्मानम्	३६८	आप. (उश. स्मृ. सं., 7. 2)
वैश्वदेवे तु निर्हृते	६७२	मनु., 3. 108	व्यापादो विषशस्त्राद्यैः	८०, ८४	नार., 204. 6
वैश्वदेव्यां तृतीयायाम्	७६९	ब्रह्म.	व्यालप्रस्तं तथा विप्राः	८३९	विष्णुधर्मो., 3. 302.
वैष्णवः त्रय पुष्पाणि	७१४	तत्त्वसागरः		27	
बोदारोऽग्निप्रदातारः	३७१	परा., 4. 3	व्यालम्राही यथा व्यालम्	३४१	दक्ष., 4. 19
बोदुः कन्यासमुद्भवम्	२६१	मनु., ५. 172	व्यालम्राहानुच्छृणीन्	१४२	मनु., 8. 260
बोदुः स गर्भो भवति	२५९, २६१	मनु., 9. 173	व्यासिद्धं राजयोग्यं च	१२०	याज्ञ., 2. 261
बोदुर्महीति गोपस्ताम्	१२४	नार., 152. 13	व्युत्क्रमाच्च मृते देयम्	७७३	कात्या. स्मृ., 16. 20
व्यतीपाते च संक्रान्त्याम्	७३९	आश्व. स्मृ., 4. 37	जणमङ्गे च कर्तव्यः	१०४	परा., 9. 20

व्रतं तु यावकं कुर्यात्	५३८	शङ्ख., 18. 11	शतायुर्वै पुरुषः	३३६	cf. तै. ब्रा. 1. 3. 7. 8
व्रतं निशामुखे ग्राह्यम्	५२८	विष्णु.	शतार्धं दापयेच्छुद्धम्	२४७	कात्या., 459
व्रतलोपश्च सुतानां चैव	४९०	याज्ञ., 3. 236	शते हृतेऽपहृते च	२११	बृहस्प., 8. 31
व्रताहते नार्द्रवासाः	६९७	याज्ञ.	शपथेनैके सत्यकर्म	२०३	गीत., 13. 13
व्रतानीमानि धारयेत्	७४५	मनु., 4. 13	शपन्तं दापयेद्वाजा	९२	याज्ञ., 2. 205
व्रतान्तरेषु चैवम्	४३९	वसि., 23. 4	शफैः प्रवालसदृश	८१८	मत्स्य., 207. 36
व्रतान्ते च गोहिरण्यादि	५२८		शब्दरूपरसस्पर्श	८७५	यम.
व्रतिना स्नातकेनापि	६६६	अत्रि.	शमी धान्यं कृताञ्जं च	१०४	नार., 206. 14 -
व्रती यतिर्वैकरात्रम्	७२४	यम.	शयनस्यस्य भवति	८३०	गरुड. उ., 24. 55
व्रतेनैतेन शुध्यन्ति	५९९, ६१६	शङ्ख., 17. 3	शयनासनयानानि	३८६	अङ्गि.
व्रात्यानां याजनं कृत्वा	४८९	मनु., 11. 197	शय्यां गृहान् कुशान्	६६२	मनु., 4. 250
व्रीहयः प्रोक्षणादद्भिः	३८७	बोधा.	शय्या ममाप्यशय्यास्तु	८४५	मत्स्य., 54. 26
व्रीहिपाके च कर्तव्यम्	७७८	विष्णुधर्मो., 1. 142.	शय्यामेवंविधां कृत्वा	८३०	गरुड. उ., 24. 56
		26	शय्या वास उपानहौ	५९६	जाबा.
व्रीहीन् प्रगृह्य यत्नेन	२३४	नार., 121. 302	शरणागतबालस्त्री	५५३	याज्ञ., 3. 298
			शरद्वीप्पमवसन्तेषु	२१७	नार., 123. 320
शं न आपो धन्वन्याः	७०९	काठ. सं., 2. 1	शरद्वीप्पे च सलिलम्	२१७	
शं नो देवीरभिष्टये	८२०	अथर्वसं., 1. 6. 1	शरद्वीप्पेषु सलिलम्	२१७	नार. पिता.
शंसन्ति साक्षिणः सर्वे	२२७	पिता.	शरवदे तु संप्रोक्ष्य	३९१	जम.
शक्तं कर्मण्यदुष्टं च	११४	मनु., 8. 388	शरस्य पतनं ग्राह्यम्	२३८	नार. पिता.
शक्तस्यानीहमानस्य	२८३	याज्ञ., 2. 116	शरांश्चानायसाप्रांस्तु	२३८	नार. पिता.
शक्रपाते तथोच्छ्रये	४४६	याज्ञ., 1. 147	शरान् संपूजयेत्तत्र	२३७	पिता.
शङ्काविश्वाससंधाने	२१०	पिता.	शरीरं चेदम्	८७९	विष्णु(T)., 96. 43
शङ्कपुष्पीविपक्वं तु	५७४	बोधा., 2. 1. 1	शरीरं न दहेद्यावत्	५४८	अङ्गि.
शठी चम्पकमुस्ता च	८२९		शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तम्	४२३	मनु. (शङ्ख., 2. 4)
शतं ब्राह्मणमाकुड्य	८९	नार., 211. 15	शवानुगमनपरिचरणेषु	४४७	
शतं सहस्रमभ्यस्य	६११	कण्व.	शशकूर्मेयोस्तु मांसेन	७९७	मनु., 3. 270
शतदण्डमाक् १०३, ११२, ११३		याज्ञ., 2. 237	शशश्च मत्स्येष्वपि हि	७१६	याज्ञ., 1. 177
शतनिष्कसमोपेतम्	८२३	गरुड.	शशे दिगम्बरे सर्पे	६९१	
शतमानं च दशभिः	७६	याज्ञ., 1. 365	शस्ताय चासगोत्राय	४०५	नार.
शतमानं भवति येन	७६	आप. श्रौ., 5. 21. 8	शस्त्रं दिजातिभिर्ग्राह्यम्	४७	मनु., 8. 348
शतयूपाभमे तस्मिन्	२९६	महाभार. आश्रम.,	शस्त्रावपाते गर्भस्य	८४	याज्ञ., 2. 277
		20. 12	शस्त्रासवमधूर्च्छिष्ट	१४४	याज्ञ., 3. 37
शतानि पञ्च चतुरः	७८	नार., TSS, 188.89	शस्त्रे मध्यमसाहसः	१००	याज्ञ., 2. 216
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्	९४	मनु., 8. 378	शाकानामल्पमूत्रानाम्	१०८	नार., 225. 23
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्	९४	मनु., 8. 385	शाकाद्वीषविषिण्याक	१४४	याज्ञ., 3. 38

शाकेनाप्यपरपक्षम्	७७८	कात्या. श्रौ., 1. 21	शिरसो मुण्डनं दण्डः	७९	नार., 205. 10
शाकेः कार्या तृतीया स्यात्	७६९	वायुपु. उ., 19. 4	शिरसो मुण्डनं दण्डम्	८१	यम.
शाखान्तरध्वनौ साम्नाम्	४४९	आप. ध., 1. 10. 20	शिरसो वपनं तस्याः	४१५	स्कान्द., 4. 4. 74
शाणतान्तवी	४२५	मनु., 2. 42	शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वाम्	१४२	मनु., 8. 256
शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ	२३०	पिता.	शिरोमात्रं तु दृश्येत	२३९	नार. पिता.
शारीरं धनसंयुक्तम्	८०	मनु., 9. 236	शिरोरुभुजमङ्गश्च	२४६	कात्या., 458
शारीरश्चार्थदण्डश्च	७४	नार., 21. 53	शिरोवर्ती यदा न स्यात्	२१४	नार., 113. 257
शारीरस्ताडनादिस्तु	७४	नार., 229. 54	शिल्पिषूपनिधौ न्यासे	१३९	नार., 132. 14
शारीरो दशधा प्रोक्तः	७९	नार., 229. 53	शिल्पोपजीविनो ये तु	१३७	कात्या., 680
शालिना सक्तुभिर्वापि	३३०	शुनःपुच्छः	शिवलोकमवाप्नोति	८४०	ब्रह्म.
शाल्मलीकुसुमारोपे	७१३	पुष्पसारः	शिभस्त्योत्कर्तनात्तत्र ४६७, ६००,		
शाल्मलीसालतालांश्च	१४१	मनु., 8. 246	६०३	नार., 182. 75	
शाल्योदनं दिव्यमाज्य	७१५	बृ. नार.	शिष्टः पुनरकामात्मा	२१२	वसि.
शावाशौचं न कर्तव्यम्	३६०	बृ. मनु.	शिष्यभार्यौ गुरोर्भार्याम्	४६७	बृ. यम. (अग्निपु., 173. 54)
शाश्वतं शिवमच्युतम्	३१	तै. आ., 10. 11. 3	शिष्यशिष्टिरवधेन १३१, ७५५	गौत., 2. 49	
शासनं प्रथमं ज्ञेयम्	१९०	वसि.	शिष्यसब्रह्मचारिणः	२९५	याज्ञ., 2. 135
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा	५९२	मनु., 8. 316	शिष्याणां दशसाहस्रम्	४२८	
शाल्लफलं प्रयोक्तारि ४२, ३४३		मी. सू., 3. 7. 18	शिष्यान्तेवासिभृतकाः	१२८	नार., 141. 3
शाल्लविद्भिर्यथा प्रोक्तम्	२४४	नार., 124. 327	शीर्ष्णः सज्जमिवोन्मुच्य	७५२	एकामिकाण्डः, 1. 4
शाल्लविस्मम्भीरेण	३६७	शिवपुराणम्	शीलाध्ययनसंपन्ने	१२९	नार.
शिक्यच्छेदे तुलामङ्गे	२२८	कात्या., 440	शुक्रसारिकातिस्तिरि	५६२	कश्य., p. 2486
शिक्यद्वयं समासज्ज्य	२२२	नार., 116. 271	शुक्तं पर्थुषितोच्छिष्टम्	५७९	याज्ञ., 1. 167
शिक्यद्वयं समासज्ज्य	२२२	पिता.	शुक्तवाक्याभिधाने	९०	शङ्कलि. (ABORI, vol. 8, p. 110)
शिक्षयन्तमदुष्टं च	१३१	नार., 144. 18	शुक्ता वाचः	४३१	गौत., 2, 25
शिक्षितोऽपि कृतं कालम्	१३१	नार., 144. 19	शुक्रशोणितसंभवः	२५९	वसि., 15. 1
शिल्पाजटो वा वापयेदितरान् ४३७		आप. ध., 1. 2. 32	शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्	७०३	गोमिलः
शिल्पिभ्यो धातुरक्तेभ्यः	८०७	ब्रह्मवै.	शुचिः पीठमधिष्ठितः	७३५	देव.
शिल्पी यज्ञोपवीती च	८६२		शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य	८७३	गीता., 6. 11
शिमुपत्रसमं पत्रम्	५२२		शुद्धभेदं गमयोर्वं माम्	२२७	याज्ञ., 2. 102
शिवातः शूर्पवातश्च	३९४	लिङ्ग.	शुद्धभ्रवणसंयुक्ता	५४२	ब्रह्मवै.
शिरःकपाली	५४४, ५५५	याज्ञ., 3. 243	शुद्धस्तदहरेवासौ	५४५	यम. स्मृ. संद., 12
शिरः प्रावृत्य कुर्वीत	६७५	कात्या.	शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानम्	८८४	व्यास.
शिरः प्रावृत्य वाससा	६७७	स्कान्द., 4. 35. 55	शुद्धा मर्तुश्चतुर्थेऽङ्कि	३७२	आप.
शिरःस्थायिविहीनानि	२१४	पिता.	शुद्धिः प्रावो द्रवस्य तु	३८६	याज्ञ., 1. 190
शिरःक्लातस्तु तैलेन	६९६	मनु., 4. 83			
शिरसो मुण्डनं तस्याः	८७	यम.			

शुद्धिः संचयनं दाहात्	३२८	अङ्गि.	शुद्धस्य चेदश पापम्	३७६	
शुद्धे कारणं प्रोक्तम्	२३९	पिता.	शुद्धस्य ब्राह्मणीं मोहात्	६०६	प्रचे.
शुद्धेस्तु संशये चैव	२२८	कात्या., 440	शुद्धां गत्वा तु वै विप्रः	६०६	प. त्रि.
शुद्धो भवति धर्मेण	२४८	पिता.	शुद्धाजातस्तु चण्डालः	२७६	याज्ञ., 1. 93
शुद्धये चान्द्रायणं कार्यम्	५७०	परा.	शुद्धाजातो निपाद्यां तु	२७६	मनु., 10. 18
शुद्धये चान्द्रायणं कुर्यात्	६१९	हारी.	शुद्धाणां चोपवासेन	६२४	अङ्गि.
शुद्धे विप्रो दशाहेन	३५९	हारी.	शुद्धाणां तु सधर्माणः	२०१,	
शुद्धेयुर्मरणाद्वीर	५९१	भवि.		२७५, ६६५	मनु., 10. 41
शुनां च पतितानां च	६७४, ७२२	मनु., 3. 92	शुद्धाणां दशमः पिण्डः	३३०	
शुना घातावलीढस्य	३७८	परा., 5. 6	शुद्धाणामपि चैवं स्यात्	४२२	नार.
शुना घातावलीढस्य	६२४	हारी.	शुद्धादायोगवं वेदया	२७६	याज्ञ., 1. 94
शुनामुच्छिष्टकं भुक्त्वा	५८२	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 125)	शुद्धाद्यैः प्रेक्षितश्चेक्षन्	७३६	आश्व.
शुर्नी चैव द्विजो गत्वा	६१०	च. वि.	शुद्धाध्यापकयाजकौ	४८४	यम.
शुनो मांसं शुष्कमांसम्	५७८	शङ्ख.	शुद्धापुत्रवत् प्रतिलोमासु	२६८	गीत., 28. 46
शुन्धन्तां पितरः	३४६	आश्व. श्रौ., 2. 6	शुद्धापुत्रोऽप्यनपत्यस्य	२६८	गीत., 28. 40
शुभप्रवेशनिष्कामम्	८४७	मत्स्य.	शुद्धायां क्षत्रियविशोः	९४	मनु., 8. 383
शुभे रौक्मे च कुण्डले	७४७	मनु., 4. 36	शुद्धायामविकं वेदयाम्	५५५	अङ्गि.
शुभ्रेण पट्टेनैव	८४२	गरुड.	शुद्धालये श्मशाने च	७४३	मार्क.
शुल्कं दद्युस्ततो मासे	४४	बृहस्प.	शुद्धा वेदयाः क्षत्रियाश्च	३५८	ब्रह्म.
शुल्कस्थानं परिहरन्	४३	मनु., 8. 400	शुद्धेण सह भुक्त्वाजम्	५८३	यम.
शुल्कस्थानेषु कुशलाः	४३	मनु., 8. 398	शुद्धे समगुणं दानम्	८४८	बृहस्प., 14. 10
शुश्रूषकः पञ्चविधः	१२८	नार., 141. 2	शुद्धो गुप्तमगुप्तं वा	९४	मनु., 8. 374
शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्	७०१	हारी.	शुद्धोच्छिष्टभोजने	५८२	आप. ध., 1. 21. 17
शुष्केणान्तर्जलेनैव	७००	लिखि.	शुद्धोऽपि दशर्मां गतः	४६०	मनु., 2. 137
शुद्रं गत्वा चरेद्देव्या	६१३	प्रचे.	शुद्धोऽप्येवंविधः कार्यः	३५	यम.
शुद्रः समाचरेत् पादम्	६४२	च. वि.	शुद्धां द्विजातिभिर्जातः	३१२	बृहस्प., 26. 122
शुद्रकन्यासमुत्पन्नः	६६४	परा., 11. 22	शुन्यो भवति कल्पान्ते	१८	वि. पुः, 2. 7. 20
शुद्रगर्भे भवेत् त्यागः	६१३	च. वि.	शुं व्यूहविधानंशम्	५४	महाभार.
शुद्रधर्मलिङ्गवर्णशुश्रूषा	३६	देव.	शुल्यं तमग्नौ विपचेत्	१०२	नार., 213. 31
शुद्रमेष्ट्यं हीनसख्यम्	४९०	याज्ञ., 3. 241	शृङ्गं प्राधान्यसान्त्वोश्च	८८४	त्रिकाण्डी, 3. 3. 26
शुद्रयाजकः सर्वद्रव्य	६३५	सुम. JOR, vol. 8, p. 86)	शृङ्गिणो वत्सनामस्य	२४१	पिता.
शुद्रवदेवाव्रते	५४७	शङ्खलि.	शृणु भोस्त्वमिदं विप्र	५२५	नार.
शुद्रविद्वत्प्रविप्राणाम्	६२१	मनु., 8. 104	शृतेऽवरोप्य देवस्य त्वा	५३७	अङ्गि. उ., 3. 10
शुद्रस्तु ब्राह्मणीं गच्छेत्	६०६	संव., 168	शेषमात्मनि युञ्जीत	८५३	उश.
			शेषाभेदद्वतं ब्रूयुः	१४२	मनु., 6. 12
					नार.

शेषेषूपवसेदहः	६२१	श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः	५१८	मार्क.
शेषेष्वेकादशगुणम्	८४, १०५	भुतं तु सर्वेभ्यो गरीयः	४६०	गौत., 6. 22
शेषेष्वेकादशगुणम्	१०६	भुतं देशं च आर्तिं च	९०	मनु., 8. 273
शैशवी तदलाभे तु	२२१	भुतविस्ते विदित्वात्य	६६	मनु., 7. 135
शोणितं दृश्यते यस्य	२४८	भुताध्ययनसंपन्नम्	५६	व्यास. (IC, vol. 9, p. 68)
शोधयेत् पूर्ववादं तु	६१	भुताध्ययनसंपन्नाः	५६	याज्ञ., 2. 2
शोधयस्य जननी तातः	२४६	भुतार्थस्योत्तरं लेख्यम्	६१	याज्ञ., 2. 7
शोभाढ्या दीर्घिका प्रोक्ता	८३५	भुतीरथर्वाङ्गिरसीः	६३७	मनु., 11. 33
शोषयित्वाकृतापेन	३७८	भ्रेणिनेगमिपाषण्डि	३८	याज्ञ., 2. 192
शोषयेदथवा त्रिंशत्	३९१	भ्रेयसः भ्रेयसोऽलाभे	२६४	मनु., 9. 184
शौचवच्छोधनं कुर्युः	५५०	भ्रेयःसु गुरुवद्वतिम्	४३५	मनु., 2. 207
शौचादृते वामपादम्	६७८	भ्रेयांसं न प्रबोधयेत्	७५२	मनु., 4. 57
श्मशानगोचरं सूते	२७८	भ्रेष्ठविप्रसुवर्णं तु	५९०	भवि.
श्मशानपतितान्तिके	६२७	भ्रेष्ठानि पट्टवस्त्राणि	७१३	भर.
श्मश्रुलोमनखानां च	३३१	भ्रोतारो वणिजस्तत्र	५७	व्यास.
श्यामाकं चीनकं चैव	८२९	भ्रोत्राक्षिरसनाघ्राण	८७५	यम.
श्रवणाश्विनिष्ठार्द्रा	७७९	भ्रोत्रियः भ्रोत्रियं साधुम्	११०	मनु., 8. 393
श्राद्धं करिष्यन् कृत्वा वा	७३९	भ्रोत्रियाद्या वचनतः	१९५	नार., TSS, 58. 135
श्राद्धं कार्यं व्रतान्ते च	५२७	भ्रोत्रिया ब्राह्मणस्य	२९५	गौत., 28. 42
श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नेन	७७७	भ्रोत्रिया भोजनीयास्तु	३४६	बृहस्प. आ., 137
श्राद्धं तिलोदकं कुर्यात्	४१५	भ्रोत्रियायैव देयानि	८०२	मनु., 3. 128
श्राद्धं न चैकवर्णस्य	७८८	भ्रोत्रियास्तापसा वृद्धाः	१९५	नार., 93. 158
श्राद्धं वा पितृयज्ञः	३५, ६७२	भ्रोत्रिये चैव साहसम्	७४८	बृहस्प., 14. 11
श्राद्धकर्म तपश्चैव	३३	भ्रोत्रे संस्पृश्य मनः	४३२	बोधा., 1. 2. 27
श्राद्धकर्मातिथेयं च	३७	भ्रौतं वैतानिकाग्निषु	६७०	याज्ञ., 1. 97
श्राद्धादि मातापितृभिः	४३१	भ्रौतं स्मार्तं तथा कर्म	६९५	भृगु.
श्राद्धानि षोडशादत्त्वा	३५०	भ्रौतं स्मार्तं फलस्नेहेः	८५३	याज्ञ., 3. 49
श्राद्धार्हद्रव्यसंप्राप्तौ	७८१	भ्रौतस्मार्तक्रियाहेतोः	५४	याज्ञ., 1. 314
श्राद्धे दर्शदिने चैव	६८२	भ्रौतस्मार्ताधिकारी स्यात्	४३७	भृगु.
श्राद्धेष्वेतानि देयानि	७९०	भ्रौते कर्मणि तत्कालम्	३५६	व्यास.
श्राद्धे सप्त पवित्राणि	७९२	श्लेष्मनिष्ठयूतवान्तानि	६९२	मनु., 4. 132
श्रावणं कर्म कुर्वन्ति	४४४	श्लेष्मातकस्य च्छायायाम्	४४७	यम., (उश. स्मृ. स., 3. 73)
श्रावण्यां पौर्णमास्याम्	४४४	श्लेष्माशु बान्धवैर्मुक्तम्	३३८	याज्ञ., 3. 11
श्रियं प्रत्यक्षमुल्लो भुञ्जे	७३४			
श्रीकामः पादशौचं तु	६९९			

श्लोकत्रयमपि ह्यस्मात्	७३५	याज्ञ., 3. 331	षड्भ्रं तु तथा प्रोक्तम्	६२५	मनु.
श्वः श्वः पचनमाण्डानाम्	४११	शङ्खलि. (ABORI, vol 8, p. 112)	षड् वर्षाणि राजन्ये	५५५	हारी. (NPP, vol. 63, p. 193)
श्वकाकयप्रोपघाते	३९२		षड्विंशः पुरुषोत्तमः	८७७	यम.
श्वकाकायबलीढ	५८१	शाता.	षड्विंशस्तस्य तु बुधैः	११८	नार., 157. 3
श्वकाकोष्ठखरोदक	३९३		षड्विंशान्यैः समाख्याता	१६८	बृहस्प., 10. 8
श्वगर्दमनादाः सालावृक	४४७	आप. ध., 1. 10. 19	षड्वहस्तं तु तयोः प्रोक्तम्	२२२	नार., 114. 261
श्वगोमायुकपीनां च ५७१, ५८२		यम.	षड्वहस्तं तु तयोः प्रोक्तम्	२२२	पिता.
श्वनकुलसर्पमण्डूक	४४८	गौत., 1. 64	षण्डं तु ब्राह्मणं हत्वा ५४७, ५६१		प. त्रि.
श्वपतत्रिणः	५६०	याज्ञ., 3. 270	षण्डके त्रपुसीसकम्	५६१	याज्ञ., 3. 273
श्वपदेनाङ्गयित्वा तम्	१३०	दक्ष., 7. 33	षण्डको लिङ्गहीनः स्यात्	५६१	देव.
श्वभ्रं वा पतिताकस्मात्	५५९	व्यास.	षण्डसूनकयोश्चैव	६६३	यम.
श्वभ्रूः पूर्वजपत्नी च	३०८	बृहस्प., 26. 32	षण्ढायामवकीर्णः	६०७	शङ्ख.
श्वसूकरखरोष्ट्राद्यैः	३९६	देव.	षण्णां प्रत्येकमेतेषाम्	५२१	जाबा.
श्वसृगालकाककुक्कुट	५७५	प्रचे.	षण्मासनिचयो वा स्यात्	८५४	मनु., 6. 18
श्वसृगालखरैर्दष्टः	६२३	मनु., 11. 199	षण्मासात् पक्षिणी भवेत्	३६५	
श्वसृगालमहिषाजा	६२३	सुम.	षण्मासानन्दमेकं वा ४७२, ४७४		संव.
श्वेतं चैव तथा रक्तम्	७१४	तत्त्वसागरः	षण्मासान् कामयेन्मर्त्यः	६११	अत्रि.
श्वेतः खुरविषाणाभ्याम्	५५८	यज्ञपार्थः	पष्टिका कालशाकं च	८२७	पद्म.
श्वेतः खुरविषाणाभ्याम्	८१९	शौन. (आश्व. ग. प., AL, 26. 4)	पष्टिवर्षसहस्राणि	६८	व्यास. (IC, vol. 9, p. 72)
श्वेतमश्वं शुभं ज्ञातम्	८४२	गरुड.	पष्टिवर्षसहस्राणि	६८	बृहस्प. आप., 40
श्वेतवर्णो भवेद्विप्रः	८१८	मत्स्य.	पष्टेरुर्ध्वं तु कृच्छ्रः	६२६	संग्र.
श्वोऽनध्यायेऽथ शर्वर्याम्	४४५	हारी.	षष्ट्या नाशो जलं देयम्	२०८	कात्या., 419
षट्पञ्चाशत्समधिकम्	२२९		षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशम्	२६४	मनु., 9. 164
षट् पलानि तु तस्य	५१६	ब्रह्म.	षष्ठं तु तण्डुलाः प्रोक्ताः	२०७	बृहस्प. स., 525
षट् षट् कायोदजः सुतः	४०८	मनु., 3. 38	षष्ठे काले पयोमक्षः	६३३	वृ. हारी.
षडङ्गं ब्रह्मचर्यं च	६०१		षष्ठे काले पयोमक्षः	५५७	कश्य.
षडध्वशुद्धिं विधिवत्	३६७	शिवपु. वायुसं. उ., 29. 208	षष्ठे चान्द्रायणं कुर्यात्	६१८	परा., cf. 4. 12
षडब्दं च चरेत् कृच्छ्रम्	५९१	अत्रि.	षष्ट्या ज्ञानं प्रकुर्वीत	७०९	शौन., ऋषिश्चानम्, 3. 168
षडातुपूर्व्यादिप्रस्य	४०८	मनु., 3. 23	षाण्मासिके तु संसर्गे	४७४	बृहस्प. प्रा., 26
षड्भिः परिहार्यो राजा २१२, ५९०		गौत., 8. 12	षाण्मासिके तु संसर्गे	६१८	
षड्भिस्त्रिभिर्मयैकेन	३५९	हारी. (आप., 9. 13)	षोडशकस्तु विकारः	८७३	सांख्यकारिका, 3
षड्भूतैः ततो नियमातिक्रम	५३८	उद्वा.	षोडशाद्वादशाष्टाभिः	६९७	
			षोडशाद्यः पणान् दण्ड्यः	११३	याज्ञ., 2. 224

श्रीवनासुक्शाकृन्मूत्र	७४९	याज्ञ., 1. 137	संवन्धेन विना देव	५४९	मवि.
संकरीकरणं श्रेयम्	४९३	मनु., 11. 68	संभावयति चाज्ञाद्यैः	४२८	
संकल्पोऽध्यवसायश्च	४६६	ब्रह्मवै., 2. 19. 26	संभावयति चाज्ञेन	४७१	मनु., 2. 142
संक्रमध्वजयष्टीनाम्	१४५	मनु., 9. 285	संभूय च समुत्थानम्	५४	मनु., 8. 4
संक्रान्त्यामक्षयं श्राद्धम्	७८१	कूर्म., 593	संभूय वणिजां पण्यम्	११७	याज्ञ., 2. 250
संक्रामन्तीह पापानि	४७३	गीत.	संभोज्यातिथिभृत्यांश्च	७२६	याज्ञ., 1. 105
संख्या रश्मिरजोमूला ७५, २११		बृहस्प., 8. 28	संभ्राम्य छोटिकां दद्यात्	८६३	योगशास्त्रम्
संगवे वा मृदान्निश्च	३७२		संरक्षेत् सर्वतश्चैतान्	६६	मनु., 7. 135
संगवे स्नानमाचरेत्	३६४	देव.	संलापस्पर्शनिश्वास	४७३	देव., 33
संचरेत् तानि शनकैः	५४४	यम.	संवत्सरं क्रियाहानिः	६३९	वि. पु., 3. 18. 39
संततिः स्त्रीपशुष्वेव	१८९	याज्ञ., 2. 57	संवत्सरं च गायत्रीम्	८०३	स्मृतिसंग्रहः
संतर्प्य स्वान् पितॄन् पूर्वम्	७०३	याज्ञ.	संवत्सरं व्रतं कुर्यात्	५६३	शङ्ख., 17. 53
सं ते बायुर्वातेन	३१३	मै. सं., 1. 2. 15	संवत्सरकृतं पापम्	५१८	जावा.
संत्यज्य ग्राम्यमाहारम्	८५३	मनु., 6. 3	संवत्सरत्रयं कुर्यात्	८०३	स्मृतिसंग्रहः
संदंशेन नियुक्तो वा	२३२	नार. पिता.	संवत्सरात् पञ्चदश	६१०	च. वि.
संदिग्धमन्यत्पक्रतात्	६१	कात्या., 188	संवत्सरार्धं कुर्वीत	५९३	शङ्ख., 17. 16
संदिग्धे प्रातिमाव्ये च	१६९	संव.	संवत्सरेण पतति	४७४	कूर्म., 660
संदिग्धेषु च कार्येषु	२००	नार., 91. 147	संवत्सरेण पतति	४७४	हारी.(मनु., 11. 180)
संहृष्टं चाप्युदबयया	५७३	मनु., 4. 208	संवत्सरे वा संपूर्णे	४२४	नार.
संदेहे चोत्पन्ने दूरे	२५९	वसि., 15. 7	संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे	६२६	हारी. (NPP, vol. 63, p. 193)
संधिविग्रहकारी तु	६८	व्यास. (IC, vol. 9, p. 73)	संवत्सरोदकुम्भं च	७६०	गालवः
संध्यां प्राक् प्रातरेव हि	४२९	याज्ञ., 1. 25	संवसेयुश्च सर्वशः	६६०	याज्ञ., 3. 295
संध्यांशकश्च तत्तुल्यः	३३५	वि. पु., 1. 3. 12	संविदा तूमयोः	४८५	गीत.
संध्याकालः प्रागुदयात्	४२८	अत्रि.	संशये तु न भोक्तव्यम्	५२२	अङ्गिः उ., 2. 3
संध्यासंध्यांशयोरन्तः	३३५	वि. पु., 1. 3. 13	संसक्तसक्तदोषे तु	१४१	कात्या., 740
संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यम्	३७८,		संसर्गचिह्नरूपैश्च	१०९	बृहस्प., 22. 5
	५४४	दक्ष., 2. 27	संसर्गतश्च यद् दुष्टम्	७३०	मवि., 1. 186 21
संनिहृष्टमधीयानम्	११०	कात्या. स्मृ., 15. 7	संसर्गदुष्टमेतद्धि	७३७	मवि., 1. 186. 25
संन्यस्याचार्यमुपतिष्ठेत्	२९६	शङ्ख.	संसर्गमाचरन् विप्रः ४७२, ६१७		परा., 4. 9
संन्यासिनोऽप्याब्दिकादि	७७४	वायुपु.	संसर्गे त्वाब्दिके कुर्यात्	६१८	
संपरीक्ष्य तु यो दद्यात्	८०२	स्कान्द.	संसृजतु त्वा पृथिवी	३४९	
संपृक्ता स्यादथान्त्यैर्वा	६१३	ऋष्य.	संसृष्टं धनमुभयम्	२९६	ऋ. सं., 10. 84. 7
संवन्धनामगोत्रेण	७०३	यम.	संसृष्टानां तु यः कश्चित्	३२१	बृहस्प., 26. 112
संवन्धिनः स्त्रियो गत्वा	६०५	च. वि.	संसृष्टानां तु संसृष्टाः	३००	कात्या., 932
			संसृष्टास्तेन देयाः स्युः	२९९	

संसृष्टास्तेन वा ये स्युः	२८६,	सकृद्भुक्ता तु या नारी	६१२	परा., 10. 25
	२९७	सकृन् वा सोदकान् मासे	५१७	ब्रह्म.
संसृष्टिनां तु यो भागः	२९७-३००	स क्रीतकः सुतस्तस्य	२६०	मनु., 9. 174
संसृष्टी गृह्णाति स्थावरवर्जम्	३०२	जग्धिभार्याः समारुह्य	६०५	च. वि. (संव., 162)
संस्काररहितस्यापि	५८१	सखिभार्याकुमारीषु	४६७	याज्ञ., 3. 231
संस्कारास्तु भवेद्दासः	६६४	सग्री मातृष्वसा सुता	४८१	यम.
संस्कृतं चान्नमाज्याद्यैः	७१५	मख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु	६०४	मनु., 11. 58
संस्कृतं येन यत्पण्यम्	१९८	स गन्धर्वपुत्रं प्राप्य	८४३	स्कान्द.
संस्पृशन्ति च ये विप्राः	६३६	सगुडं मरिचाक्तं च	५७९	ब्रह्म.
संहतानां तु पात्राणाम्	३८६	सगुणं तु हतं कामात्	५५०	भवि.
स एव तस्य कुर्वीत	२७०	स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा	४७१	याज्ञ., 1. 34
स एव ताम्रिका प्रोक्ता	७५, ७७	स गृहे गृहमुत्पन्नः	२५८	मनु., 9. 170
स एव दण्डः स्तंभेऽपि	१०५	सगोत्रासु सुतस्त्रीषु	४६७	याज्ञ., 3. 231
स एव द्विगुणः प्रोक्तः	१००	सगोत्रोदासुतश्चैव	२७३	
स एष बहुश्रुतो भवति	१६१,	स गोपाल इति ख्यातः	६६४	परा., 11. 23
	२१२	सघृतं यावकं भुक्त्वा	६२४	परा.
स एवांशस्तु सर्वेषाम्	३१०	सचिह्नमपि पापं तु	७१	कात्या., 958
स एवादुष्टस्तस्य	५४	स चैन्न कुर्यात् तत् कर्म	१३२	वृ. मनु. (बृहस्प., 16. 7)
स एवास्य भवेद्दोषः	१२०	सचैलं वाग्यतः स्नात्वा	५२३	अङ्गि. उ., 2. 7
सकृर्ध्वं च ताम्बूलम्	७१०	सचैलं स्नानमन्येषाम्	३७१	ब्रह्म.
सकल्पं सगृह्यं च	४४१	सचैलो वहिगण्डुय	६२२	मनु., 11. 202
सकामास्वनुलोमासु	१०९, ४१०	स जयी स्यादन्यथा तु	२०४	बृहस्प., 5. 44
सकाशादात्मनस्तद्वत्	८७२	सजातिजनन्तरजाः	२७५	मनु., 10. 41
स किलाश्रमधर्मस्तु	३३	सजातीयगृहादेव	५९३	मनु., 11. 162
स कुर्यादर्धशीचं तु	६७९	सजातीयेषु वर्णेषु	३५५	शाता.
सकृज्जप्त्वास्यावामीयम्	६४६	सजातीयध्वजं प्रोक्तः	२५८	याज्ञ., 2. 133
सकृत् कृते तु यत्रोक्तम्	६१०	स जवन्नेव शूद्रत्वम्	६२६	मनु., 2. 168
सकृत् ब्रह्मचारिणः	४२९	स जतं सूतकं तस्य	४१०	बृहस्प. स., 375
सकृत् पीत्वा तथा गौडीम्	५६६	स तन्निमित्तकं श्राद्धे	७८६	अत्रि.
सकृत् संस्कृतसंस्काराः	४२२	स तमकृच्छ्ररहितम्	६३७	वसि., 23. 16
सकृत् स्नायी समाहितः	५२९	स तमर्थं प्रदान्यः स्यात्	१८६	कात्या., 533
सकृदंशो निपतति	३११, ३२४	स तमादाय सप्तैव	२३२	याज्ञ., 2. 106
सकृदाह ददानीति	३११, ३२४	स तमादाय सप्तैव	२३२	पिता.
सकृद्वत्ता गुरोर्भार्याम्	६०२	स तस्यैव व्रतं कुर्यात्	८१, ४७५,	
सकृदन्यत्र तं स्वयम्	५८९		६१६, ६४७	मनु., 11. 181

स तस्योत्पादयेत् तुष्टिम् १८, ५९७	मनु., 8. 288
स तु चान्द्रायणं कुर्यात् ५८४	अङ्गि.
स तु ग्रहेण शुध्येत ६१९	देव.
स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः ५६	कात्या.
सत्यं त्वर्तेन परिपिञ्चाभि ७३५	तै. ब्रा., 2. 1. 11. 1
सत्यं मिथ्योत्तरं चैव ६१	कात्या., 165
सत्यवाहनशस्त्राणि २०९	बृहस्प., 8. 33
सत्यसंघोऽसि भगवन् २२६	नार.
सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैः ९०	याज्ञ., 2. 204
सत्येन द्योतते राजा ५२४	अङ्गि. उ., 3. 1
सत्येन द्योतते वह्निः ५२४	अङ्गि. उ., 3. 1
सत्येन माभिरक्ष त्वम् २४०	याज्ञ., 2. 108
सत्येन शुध्यते वाक्यम् २००	
सत्येनैव हि शुध्यन्ति ५२४	अङ्गि. उ., 3. 4
स दण्डं प्राप्नुयान्माघम् ८५	मनु., 8. 319
स दण्ड्यः कृष्णलानष्टौ १३२, १३३	मनु., 8. 215
स दीक्षां तत्र समाप्य २९६	महाभार. आश्रम., 20. 12
स दीर्घस्यापि कालस्य १३२	मनु., 8. 216
सदृशस्त्रीषु जातानाम् ३२०	मनु., 9. 125
सदृशी सदृशेनोदा २८९, २९०	बृहस्प., 26. 132
सदैतेऽतिथयः प्रोक्ताः ७२४	परा.
सदोभवासी भवति ७३६	बोध., 2. 7. 26
सद्भावं दिव्यदृष्टेन २०७	कात्या., 231
सद्यः कृते चाप्यथ ८९०	विष्णु(I)., 99. 11
सद्यः प्रक्षालको वा स्यात् ८५४	मनु., 6. 18
सद्यः शौचं भवेत् तत्र ३६१	ब्रह्म. (उश. स्मृ. सं., 6. 24)
सद्यः ज्ञानं प्रकुर्वीत ६२२	
सद्य एव विमुच्येत ३६७	शिवपु. वायुसं. उ., 29. 205
सद्योऽभिप्रवेशादतिपातकिनः ४६६	हारी.
सद्यो जातं तु तं पीत्वा ५६९	पुल.
सद्यो भ्रष्टयत्कुटुम्बार्थे ३५५, ३६९	षड., 77
स द्वादशाहं क्षीरेण ५७४	यम.
स द्वौ कार्ष्णीपणौ दद्यात् ११२	मनु., 9. 282

स धर्म इति विज्ञेयः ७०	परा., 8. 7
स धर्ममत्यसृजत २९	cf. बृ. उ., 1. 4. 14
सधवानां तु नारीणाम् ५२७	परा.
सधवा सशिरःस्नानम् ४१२	व्यास.
स नाणकपरीक्षी तु ११६	याज्ञ., 2. 241
सनाभिर्नी मातुलानीम् ६०४	संव., cf. 157
स निगृह्य तथा दाप्यः १४०	मत्स्य.
स नित्यतृप्तो भवति ८३६	विष्णुधर्मो.
स नृपः समवाप्नोति ८४६	महाभार.
सपणश्वेद्विवादः स्यात् ६४, २१३	याज्ञ., 2. 18
स पापिष्ठो विवाहानाम् ४०६	मनु., 3. 34
स पारयज्ञेव शवः २६३	मनु., 9. 178
सपालान् वा विपालान् वा १२८	मनु., 8. 242
सपिण्डता च साप्तपुरुषी ३५४	वसि., 4. 17
सपिण्डता तु पुरुषे ३५४	मनु., 5. 60
सपिण्डता तु पुरुषे ३५५	शाता.
सपिण्डता तु विज्ञेया ३६२	शङ्कलि. (ABORI, vol. 8, p. 115)
सपिण्डता निवर्तत ४००	
सपिण्डसंततिर्वपि २७०	मार्क. (वि. पु., 3. 13. 30)
सपिण्डापत्यदारेषु ४८१	बृ. यम.
सपिण्डापत्यदारेषु ६०३, ६०९	यम.
सपिण्डा स्याद् द्विजातीनाम् ४०४	बृ. मनु.
सपिण्डीकरणं चान्दे ३४९	च. वि.
सपिण्डेष्वद्वादशाहम् ४०४	बोध., 1. 5. 91
सपिण्डेष्वद्वादशाहम् ४०४	बोध., 1. 5. 91
सपितुः पितृकृत्येषु ७७२	कात्या. स्मृ., 16. 12
स पीतसोमगूर्वाऽपि ६७०	मनु., 11. 8
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः १६९	नार., 83. 125
सप्तधा लौकिकं लेख्यम् १९०	बृहस्प., 6. 5
सप्तपर्णास्तु ये दर्माः ५१९	परा., 11. 34
सप्तमं सोमदैवत्यम् २२९	पिता. (बृहस्प., 8.55)
सप्तमाहशमाद्रापि ४०४	याज्ञ., 3. 3
सप्तमी च तथा षष्ठीम् ४०१	च. वि.
सप्तमी पितृपक्षाच्च ४००	वि. पु., 3. 10. 23

संतरात्रं पीत्वा भूगहत्याम् ५३८	उश. (बोधा., 3.6.18)	सममिच्छन्ति पिण्डानाम् २८४	देव.
सतषष्टिस्तथा लक्षाः ८६९	याज्ञ., 3. 103	समयस्यानपाकर्म १३६	नार., 163. 1
सतांशं चापविद्धस्तु २६४	ब्रह्म.	समयैः परिगृह्याथ २२५	नार., 117. 276
सतागाराण्यपूर्वाणि ५४४	यम.	समर्घे ण्यमादाय ५७२	यम. (बृहस्प. प्रा., 10)
सतागाराण्यसंकलितानि ८६०	वसि., 10. 7	समर्चयेद्वरिं नित्यम् ७१६	स्कान्द.
सतारामाद् गृहक्षेत्रात् १४७, १४८	बृहस्प., 14. 4	समवर्णोऽपि विप्रं तु १२९	नार.
सतावरान् सत परान् ४०८	शौन. (आश्व. ग., 1. 6. 1)	समवायेन वणिजाम् ११७	याज्ञ., 2. 259
सताश्वरयस्य पत्राणि २३४	याज्ञ., 2. 103	समविद्याधिकानां तु ३२३	कात्या., 875
सताहेन तु कृच्छ्रोऽयम् ५२०	याज्ञ., 3. 315	समवेतैस्तु यत् प्राप्तम् ३०९	बृहस्प., 26. 18
सप्राकारप्रतोलीकम् ८४६	मत्स्य.	समस्तत्र त्रिभागः स्यात् २६४	मनु., 9. 134
सबन्धे भाग आशीतः १६७	व्यास. (IC, vol. 9, p. 84)	समस्तत्र विभागः स्यात् ३०१	मनु., 9. 210
सब्रह्मचारिकात्मीय १९१	याज्ञ., 2. 85	समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ६७५	अष्टा. 3. 4. 21
स भवेद्यक्षराजस्य ८४३	स्कान्द.	समानजातिसंख्या ये ३१९	व्यास. (IC, vol. 9, p. 96)
समान्तः साक्षिणः सर्वान् २०२	नार. (कात्या., 342)	समानयोः समो दण्डः ९२	बृहस्प., 20. 8
समाप्रपादेवगृह १३८	बृहस्प., 17. 11	समानानि विजानीयात् ३७७	पुल.
सभाराजकुलद्वार २१९	नार., 115. 265	समानी व आकृतिः ३४९	ऋ. सं., 10. 191. 4
स भूते पार्वणं कुर्यात् ७८७	परा.	समानोदकभावस्तु ३५४	मनु., 5. 60
सभ्याः पृथक् पृथग्दण्ड्याः १५५	याज्ञ., 2. 4	समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम १९१	याज्ञ., 2. 86
सभ्याः सजयिनो दण्ड्याः १६६	याज्ञ., 2. 305	समप्य दशमं पिण्डम् ३३१	ब्रह्म.
सभ्याधीनः सत्यवादी ५७	व्यास.	सभामासतदर्धादः ५९, १९१	याज्ञ., 2. 85
सम्यैः सह नियोक्तव्यः ५५	याज्ञ., 2. 3	समुत्थानव्ययं दाप्यः १०४	बृहस्प., 21. 15
सम्यैर्निर्णीतमर्थं तु ५५	नार.	समुत्थानव्ययं दाप्यः १०४	मनु., 8. 287
समं दद्यात् तत्पुत्रौ तु १८७	व्यास. (IC, vol. 9, p. 86)	समुत्पृजेद्राजमार्गे ११२	मनु., 9. 282
समं सर्वे सहोदराः ३०८	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 108)	समुद्धरेत् तैलघृतात् २४९	बृहस्प., 8. 72
समं स्यादभ्युतत्वात् १८८, २८३	मी. सू., 10. 3. 53	समुद्रगृहभेदकृत् ११५	याज्ञ., 2. 232
समक्षदर्शनात् साक्ष्यम् २००	मनु., 8. 74	समुद्रपरिवर्तं च ११५	याज्ञ., 2. 247
समग्रघनभोका स्यात् २६४	ब्रह्म.	समूहस्थाश्च ये चान्ये १३७	कात्या., 349
समजतिगुणानां तु ९२	बृहस्प., 20. 5	समूहो वणिगादीनाम् १३७	कात्या., 679
समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेत् ५६९	भवि.	समृद्धो धर्मदेशः स्यात् ८१०	आदित्य.
समन्यूनाधिका भागाः २८१	बृहस्प., 26. 15	समो वा हीयमानो वा २२७	नार., 118. 283
सममावे तु देवानाम् २४४	नार.	सम्यगारोग्यशालायाम् ८४४	नन्दिपुराणम्
सममंस्त्रिंशद्व्यातम् २८२, २८६	बृहस्प., 26. 14	स यजेताश्वमेधेन ५४९	भवि.
		स यद्येकपुत्रः स्यात् २८३	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 105)
		स रक्षितो दिनस्यान्ते ६३	कात्या., 117

स रक्षयमाणो राज्ञा यम्	४२	मनु., 7. 136	सर्वस्वं गृहवर्जं तु	१४७	कात्या., 640
स राज्ञा स्वांशके	३११, ३२४	बृहस्प., 26. 140	सर्वस्वं ते प्रदास्यामि	१५३	कात्या., 646
स राज्यस्थानमाप्नोति	८४५	स्कान्द.	सर्वस्वं हरतो नारीम्	१०८	नार., 226. 28
सर्पन् सर्पन् शरो यायात्	२३८	नार. पिता.	सर्वस्वहरणं कृत्वा	१३७	याज्ञ., 2. 187
सर्पमार्जारनकुल	९८	कात्या., 790	सर्वस्वहारमर्हन्ति	८०	मनु., 9. 242
सर्वे त्रिपादमर्धं च	५५४	लौगा.	सर्वस्वेनापि कर्तव्यम्	७८१	लिङ्ग.
सर्वे पुनत मे यवाः	५३९	उश.	सर्वोस्तांस्तेन पुत्रेण	२७०	मनु., 9. 182
सर्वे भूम्यनृते हन्ति	१५४	नार., 104. 209	सर्वाकरेष्वधीकारः	४८८	मनु., 11. 63
सर्वे व्याहृतिभिः कार्यम्	५३०	प त्रि.	सर्वाङ्गलोहितो यन्तु	८१९	मत्स्य.
सर्वे सशेषमश्नीयात्	७३५	लौगा. AL MS., p. 443	सर्वाण्येतानि शुद्धानि	३९४	यम.
सर्वे एव विकर्मस्थाः	२६६	मनु., 9. 214	सर्वाण्येतानि सर्वेषाम् २१०, २१९		पिता.
सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात्	३३६	कर्म.	सर्वान् केशान् समुद्रस्य	५२७	परा., 9. 54
सर्वगन्धमिति प्रोक्तम्	८२३	गरुड.	सर्वान्यजानां गमने	५५४	अङ्गि. (अत्रिसं., 173)
सर्वगात्राणि गोपिताम्	३९२	बृहस्प.	सर्वान् परित्यजेदर्थान्	७४६	मनु., 4. 17
सर्वतः प्रतिशृङ्गीयात्	६६२	मनु., 10. 102	सर्वान् पितृगणान् सम्भक्	७२१	याज्ञवल्क्यसंहिता
सर्वतः प्रतिशृङ्गीयात्	६६३	याज्ञ., 1. 216	सर्वापणानां पृष्ठयानाम्	४२३	स्कान्द.
सर्वत एवात्मनं गोपायेत्	६९,		सर्वाभावे ब्राह्मणजातिमात्रात् २५४		शङ्ख.
८६, १६३, ६५८		गौत., 9. 35	सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः	२७०	मार्क., 30. 22
सर्वत्र प्रत्युरथायामिषादनम्	४३२	आप. धं., 1. 14. 17	सर्वार्थास्तस्य सिध्यन्ति	८४५	कात्या.
सर्वत्रासौ समस्तं च	३१, ८८१	वि. पु., 1. 2. 12	सर्वालंकारशोभाढ्यम्	८४१	आदित्य.
सर्वथा तु वृत्तिरशक्तौ	३७	गौत., 7. 22	सर्वोश्च ग्रामवासिनः	५७०	याज्ञ., 1. 172
सर्वथा सोऽविभाज्यः	३०९		सर्वासामेव जातीनाम्	५६२	संव., 143
सर्वदानं न विद्यते	१५०	बृहस्प., 14. 5	सर्वाह्लादयुतास्ते स्युः	८४६	लिङ्ग.
सर्वद्रव्यप्रमाणं तु	२०८	कात्या., 417	सर्वे ज्ञातयोऽभ्यवयन्ति	४०४	पार., 3. 10. 16
सर्वनाशो भवेत् तस्य	२४५	नार.	सर्वे ते नगरं यान्ति	४८७	मनु., 3. 172
सर्वपापविनिर्मुक्तः	७१३	नर., p. 126	सर्वे ते पापकर्माणः	६३६	परा.
सर्वपापेषु सर्वेषाम्	५२६	विष्णु.	सर्वे धर्मविवेक्तारः	५२३	अङ्गि.
सर्वभूतेषु चात्मानम्	३१	गीता., 6. 29	सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्याः	१४२	नार., 165. 7
सर्वमन्नमुपादाय	७६६	याज्ञ., 1. 242	सर्वे वा सर्वेषाम्	४२६	शौन. (आश्व. ग., 1. 20. 1)
सर्ववर्णेषु तुल्यासु	२७३	मनु., 10. 5	सर्वेषां कृतचूडानाम्	३६०	लौगा.
सर्ववर्णोत्समां कन्याम्	५८	कात्या., 97	सर्वेषां तु विदिवैषाम्	४७	मनु., 7. 202
सर्वस्मात् सकृत् सकृत्	३४९	बोधा. ग., 3. 12. 7	सर्वेषां वा गव्यम्	४२६	पार., 2. 5. 20
सर्वस्य चाहं हृदि	८७९	गीता., 15. 15	सर्वेषां वा मौञ्जी	४२५	शङ्ख.
सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात्	२९	व्यास. (महामार. उद्यो., 69. 11)	सर्वेषामपि तु न्याय्यम्	२६७	मनु., 9. 202

सर्वेषामप्यभावे तु	२९५	मनु., 9. 188	सविशेषानुबन्धं च	५९०	भवि.
सर्वेषामल्पमूल्यानाम्	१०७	नार., 225. 24	सद्वृद्धिकं गृहीत्वा तु	१७१	बृहस्प.
सर्वेषामेव वत्सानाम्	१२६	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 109)	स वेदविक्री नाम	४५१	व्यास.
सर्वेषामेव वर्णानाम्	३५०	कात्या. (नार., 63.55)	स वै दुर्ब्राह्मणो नाम	६२६	जाबा. (कण्व., AI. MS., p. 70)
सर्वेषामेव वर्णानाम्	३५३	अङ्गि.	स वै देवलको नाम	८०३	
सर्वेष्वर्थविवादेषु	६३	नार., 32. 25	स वै वार्धुषिको नाम	५७२	यम. (बृहस्प. प्रा., 10)
सर्वेष्वर्थविवादेषु	६४	याज्ञ., 2. 23	सव्याहृतिप्रणवकाः	६४४	मनु., 11. 248
सर्वेष्वेवाजन्ता अग्रयः स्युः	५३	आप. ध., 2. 25. 6	सर्गिणं वपनं कृत्वा	५५६	परा., 8. 31
सर्वे संचारिणो नेत्र	५१३	अत्रि.	सशिखं वपनं कृत्वा	४२७	यम.
सर्वे सपिण्डास्तद्दयम्	२९८	बृहस्प., 26. 111	सशिखं वपनं कृत्वा	८६२	
सर्वैरनुमतं कृत्वा	३२८	उश.	स शुद्धो लभते धनम्	१३५	मरी.
सर्वैरुपायैरन्विच्छेत्	१४०	मनु., 8. 190	सशकस्याव्यसनिनः	२४४	नार., 125. 328
सर्वोपकरणैर्युक्तम्	८४१	आदित्य.	स सम्यक् पालितो दद्यात्	१२२	याज्ञ., 2. 200
सर्पपाः पट्टं यवो मध्यः	७५	मनु., 8. 134	स सम्यग् भावितः कार्यः	८३	कात्या., 311
सलिलं भस्म मृदापि ३८९, ५७७		याज्ञ., 1. 189	समहायः स हन्तव्यः	१३९	मनु., 8. 193
सलिलं श्वासकासानाम्	२१७	पिता.	स साधुभिर्बहिष्कार्यः	६२५	मनु., 2. 11
सलिलेन सक्तद्वीताम्	२४९	पिता. (नार., 127. 345)	सस्यान्निवारयेद्वास्तु	१२५	बृहस्प., 16. 17
सलिलैः शुद्धिरेतेषाम्	८६१	याज्ञ., 3. 60	सह स्वयंवासनं चैव	९३	मनु., 8. 357
सवनगतौ च राजन्यवैश्यौ	५५१	वसि.	सह तेनैव शोभते	३४१	
सवनस्थमकामतः	५५३	भवि.	सहसा क्रियते कर्म	७९	नार., 204. 1
सवनस्यां स्त्रियं हत्वा	५५१	परा., 12. 74	सहस्रं तु जपेद् देव्याः	६०७	यम., cf. परा. 12.65
सवर्णा भार्यामुद्रहेत्	४०२	बुध. AI. MS., p. 1	सहस्रं त्वन्यजां स्त्रियम्	९५	मनु., 8. 385
सवर्णा असवर्णास्तु	२६५	कात्या., 857	सहस्रं ब्राह्मणो दण्डम्	९४	मनु., 8. 383
सवर्णा भिन्नसंख्या ये	३१९	व्यास. (बृहस्प., 26. 25)	सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यः	९४	मनु., 8. 378
सवर्णा भ्रातरो माता	२९४	देव.	सहस्रं पटुशतं चैव	२४७	कात्या., 461
सवर्णायां संस्कृतायाम्	२५३	बोधा., 2. 2. 14	सहस्रगुणमाचार्ये	८४८	दक्ष., 3. 28
सवर्णायाः पुत्रः पीत्रः १४८, २८७		बोधा., 1. 5. 95	सहस्रशीर्षा पुरुषः ६४६, ६५४, ६५५, ७००, ७०२, ७०५,	८२०	श्र. सै., 10, 90. 1
स वर्णाश्रमधर्मस्तु	३३	भवि., 1. 181. 12	सहस्राष्टाधिकां जप्त्वा	५१८	यो. याज्ञ., 3. 311
सवासा जलमाप्नुय ३६५, ६३२		मनु., 5. 77	सहस्रे तु घटं दद्यात्	२१२	पिता.
स बाहनेन द्विधेन	८४६		सहासनं विविक्षे तु	९३	व्यास. (JC, vol. 9, p. 94)
स विधिपूर्वं ज्ञात्वा	७४५	गौत., 9. 1	सहासनमभिप्रेषुः	८८	मनु., 8. 281
स विधुयाद्यु पापानि	८४३	स्कान्द.	सहितैस्तालखर्बूर	५६७	वैद्यकम्
स विज्ञेयस्यथा कुर्वन्	५९	नार., 20. 51			

सहितो लोकपालश्च	२२४	पिता.	साध्यस्य प्रतिगतिस्तु	६१	का११.
स हि दासीं समाहूय	३७०	ब्रह्म.	साध्यायांशेऽपि गदिते	१७६, २०४	बृह१., 5. 53
स हि ब्राह्मेन पशुना	६२७	काष्णी.	सापत्तास्तैर्विमक्तव्यम्	३१९	बृहस्प., 26. 24
सहलेखं तु विज्ञेयम्	७३७	भवि., 1. 186. 27	सामिष्यं सतमादूर्ध्वम्	३५३	
सहोमौ चरतां धर्मम्	४०६	मनु., 3. 30	सा पौर्णमासी महती	५४२	शं. गी. (विष्णुधर्मो., 1. 60. 21)
सांतपनं द्वितीयेऽह्नि	६११	च. वि.			
सान्निध्येऽपि पितुः पुत्रैः	१७९	बृहस्प., 10. 110	सा प्रशस्ता द्विजातीनाम्	४०१	च. वि.
सांवत्सरिकाणाम्	६२८	हारी.	सामन्तकुलिकादीनाम्	११५	याज्ञ., 2. 233
साक्षताभिः सपुण्याभिः	१३१	नार., 150. 43	सामन्तानुमते देयम्	१२७	नार., 171. 38
साक्षिणः साधनं प्रोक्तम्	१७७	कात्या., 228	सामवेदः स्मृतः पित्र्यः	४४८	मनु., 4. 124
साक्षिणश्च स्वहस्तेन	१९१	याज्ञ., 2. 87	सामशब्दे नाथर्वयजुषी	४४९	यम.
साक्षिणां लिखितानां च	१९५	नार. (कात्या., 359)	सामान्यं पुत्रकन्यानाम्	३०८	देव.
साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः	२२७	पिता. (बृहस्प., 8. 50)	सामान्यं पुत्रदारादि	१५०	बृहस्प., 14. 2
साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च	३२४	नार., 200. 39	सामान्यं याचितम्	१४६, १५१	दक्ष., 3. 19
साक्षिदोषान्द्रवेद् दुष्टम्	१९२	कात्या., 273	सामान्यमस्वतन्त्रत्वम्	१२८	नार., 141. 4
साक्षिमृत्यय एव स्यात्	१४१	मनु., 8. 253	सामुद्रः शुल्को वरम्	४३	बोधा., 1. 10. 13
साक्षिमिर्भावितेनैव	१८८	कात्या., 540	सा मृता नरकं याति	६२०	परा., 4. 14
साक्षिभिर्लिखितेनापि	२०६	पिता. (कात्या., 240)	सायं तु द्वादश प्रासाः	५१६	परा. (अत्रिसे., 120)
साक्षिभिस्तावदेवासौ	१७६	कात्या., 473	सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः	५१६	आप.
साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यः	२३२	याज्ञ., 2. 104	सायं प्रातः समिधमादध्यात्	४४१	आश्व. गृ., 1. 22. 6
साक्षिभूमयतः सत्सु	१९९	याज्ञ., 2. 17	सायं प्रातर्दिनार्धं स्यात्	५१५	आप., 1. 14
साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयम्	८८	नार., 209. 2	सायं प्रातर्भिक्षेत	४३०	शौन. (आश्व. गृ., 1. 22. 5)
साक्ष्यभावे तु चत्वारः	१४१	मनु., 8. 258	सायं प्रातर्भुञ्जीत	४३०	गौत., 8. 59
सागमो दीर्घकालश्च	१५८	व्यास. (IC, vol. 9, p. 77)	सायं प्रातस्तथैकैकम्	५१५	आप., 9. 43
सा चेदक्षतयोनिः स्यात्	२५६	मनु., 9. 176	सायं प्रातस्त्वन्नम्	७३६	गौत., 9. 59
सा ज्ञेया पौरुषी भुक्तिः	१६०	व्यास. (IC, vol. 9, p. 77)	सायं संध्या त्रिघटिका	६८७, ७३६	
साधयेद्भस्त्रसंदेहे	१९४	कात्या., 286	सायं समागतो योऽसौ	७२३	प्रचे.
साधारणः समस्तानाम्	२१०,		सायं ज्ञायात् प्रगे तथा	८५४	मनु., 6. 6
	२१८	पिता. (बृहस्प., 8. 13)	सा यथाकाममश्नीयात्	३०५	नार., 56. 28
साधारणस्त्रियो नास्ति	६०३	व्याघ्र.	सायमेवाग्निपूजेत्येके	४२९	आप. घ., 1. 4. 17
साधारणस्यापलापी	११३	याज्ञ., 2. 236	सायाह्ने ग्रहणं चेत् स्यात्	७२९	मार्क.
साध्यपालस्तु कर्तव्यः	५६	व्यास. (IC, vol. 9, p. 68)	सायाह्नेऽप्यथवा कुर्युः	७८१	
साध्यमानो नृपं गच्छन्	१७५	याज्ञ., 2. 40	सार्धः प्रवसतो मित्रम्	६८७	महामार., वन. 314.
					66
			सार्धाश्चतसः पलस्तयुक्ताः	७७९	जैमिनिः

सर्वधौमे त्रिरात्रं स्यात्	४४८	भृगु.	सुताधैवां प्रभर्तव्याः	२६७	याज्ञ., 2. 141
सार्ववर्णं चरेन्नैक्षम्	४३०		सुदीर्घेणापि कालेन	१९६	नार., 96. 171
सालग्रामशिलायां तु	७०८	स्कान्द.	सुधावलिप्तं चतुरम्	८४६	मत्स्य.
सावित्रान् शान्तिहोमांश्च	७५६	मनु., 4. 150	मुनिर्निर्णके मृदं दद्यात्	६७८	देव.
सावित्रीं च जपेन्नित्यम्	५२९	मनु., 11. 225	सुपरीक्षितमन्त्रायम्	६९	मनु., 7. 217
सावित्री पतिता यस्य	४२७	यम.	सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः	१०४.	नार., 206. 17
सावित्रीपतिता ब्राह्म्याः	६३८	याज्ञ., 1. 38	सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा	४०६	मनु., 3. 34
सावित्र्याः प्रापणमुपनयनम्	४२५	काल्या.	सुप्तानां प्रमत्तानां वा	४०६	आश्व. गृ., 1. 6. 1
सावित्र्या प्रणवेनाथ	२२५	पिता.	सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति	६२३	त्रिकाण्डी., 2. 7. 55
सःशीतिपणसाहस्रः	७८	याज्ञ., 1. 366	सुप्रक्षालितचरणः	७४२	हारी. (NPP, vol. 63, p. 194)
साष्टे शते सुवर्णानाम्	७५	त्रिकाण्डी., 3. 3. 13	मुप्रक्षालितपाणिपादः	७३३	देव.
सःस्मिन् पौर्णमासीति	४५	अष्टा., 4. 2. 21	सुरभिः सवत्सा	६८९	
साहसस्तेयपारुष्य	६३	याज्ञ., 2. 12	सुरभिः सूयमाना च	६३४	यम.
साहसेऽप्यागतानेतान्	२१७	नार., 122. 315	सुरया सह जातानि	४९६	फेदारखण्डः
साहसेषु य एवोक्तः	१०५	नार., 207. 21	सुरां पीत्वा द्विजोऽमोहात्	५६७	मनु., 11. 90
साहसंश्चभिशापे च	२०७	बृहस्प., 8. 34	सुराधानेषु यो भाण्डेषु	५७४	बोधा., 2. 1. 21
साहसस्तूतमो ज्ञेयः	७८	नार., 226. 31	सुराप आर्द्रवासाः	५६६	पैटी.
सा हि परगामिनी	६५८	वसि., 13. 52	सुरापगुरुत्वरूपगौ	५६५	प्रचे.
स्त्रितोक्षवस्त्रसुमनोविप्राश्च	६९०		सुरापानं सकृत् कृत्वा	५६६	अङ्गि. (परा., 12.76)
सिद्धस्य हविष्यस्य	७२०	आश्व. गृ., 1. 2. 1	सुरापानापनुत्त्यर्थम्	५६८	मवि.
सिद्धहविषां महतां च	३८८	बोधा., 1. 6. 45	सुरापानापनुत्त्यर्थम्	५६६	उश.
सिद्धिरस्योभयस्यापि	१५६	नार., 87. 139	सुरापानापनुत्त्यर्थम्	५६५	मनु., 11. 92
सिद्धे योगे त्यजन् देहम्	८७१	याज्ञ., 3. 200	सुरापोऽमिषर्णो मुराम्	५६६	प्रचे.
सिन्धुसौवर्णसौराष्ट्रान्	८०९	देव., 16	सुराप्यधिवेत्तव्या	४९०	याज्ञ., 1. 73
सीधुर्गौडी च मत्स्यण्डी	३७४	हारी. सं., 19. 2	सुराबीजं तु किण्वकम्	१७४	शाङ्गधरसंहिता, मध्य., 10. 6
सीमन्तोन्नयनं कर्म	४२२	विष्णु. (लघुवि., 1. 10)	सुराभाण्डस्थितं तोयम्	५७४	यम.
सीमाशाने नृणां वीक्ष्य	१४१	मनु., 8. 249	सुराम्बुधृतगोमूत्र	५६५	याज्ञ., 3. 253
सीमाविनिर्णयं कुर्युः	१४१	मनु., 8. 258	सुरालशुनपलाण्डु	१४४	शङ्कलि. (ABORI, vol. 8, p. 112)
सीमाविवादधर्मश्च	५५	मनु., 8. 6	सुरालशुनसंयुष्टम्	७३७	मवि., 1. 186. 25
सीमावृक्षास्तु कुर्वीत	१४१	मनु., 8. 246	सुरा वै मलमन्त्रानाम्	३७५	मनु., 11. 93
सीमासंधिषु कार्याणि	१४१	मनु., 8. 248	सुवर्णकृष्णलं ह्येवम्	५९१	व. त्रि.
सुकृतानि हरन्त्येते	३९२, ३९४		सुवर्णनाभि नेत्रे च	८२३	स्कान्द.
सुकृतैः शपिताः स्वैः स्वैः	१४२	मनु., 8. 256	सुवर्णविस्ती हेमोऽक्षे	७५, ४७०	त्रिकाण्डी., 2. 9. 86
सुगुर्व्यपहन्त्येनः	६४५	मनु., 11. 256			
सुनक्षेत्रं वा दद्यात्	१८२	बृहस्प., 10. 124			

सुवर्णमपहृत्यापि	६४६	मनु., 11. 250	सेनान्य चाभिषिञ्चेत	५४	महाभार.
सुवर्णमायकं तस्मिन्	२४८	पिता.	सर्वकेषु च यद्वत्तम्	७४९	
सुवर्णरजतादीनाम्	८५, १०६	मनु., 8. 321	संवेत भर्तुं रुच्छिष्टम्	७२७	मनु.
सुवर्णरजतादीनाम्	८५	नार., 226. 27	सेह निन्दामवाप्नोति	४१७	मनु., 5. 161
सुवर्णशतमेकं तु	७८	कात्या., 964	सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्	६८४	मनु.
सुवर्णसप्ततितमः	७६		सोऽतिथिः सर्वभूतानाम्	७२४	यम.
सुवर्णस्तेनः प्रकीर्णकेशः	५८९	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 118)	सोत्तराच्छादनश्चैव	७३१	आप.
सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः	४७०, ५८९	मनु., 11. 99	सोदकं च कमण्डलुम्	७४७	मनु., 4. 36
सुवर्णस्तेयी द्वादशरात्रम्	५९२	सुम. (JOR, vol. 8, p. 82)	सोदरस्य विधीयते	३००	बृहस्प., 26. 107
सुवर्णस्य सहस्रेण	८२५	वराह.	सोदर्यं भ्रातरं तथा	५५२	भवि.
सुवर्णस्यापहरणे	४७०, ५९१	प. त्रि.	सोदर्याः सन्त्यसोदर्याः	२९३	
सुवर्णाभरणैर्द्विभ्यः	७१३	नर., p. 126	सोदर्या विभजेयुस्तम्	३०१	मनु., 9. 212
सुवर्णाधाने कोशो देयः	२४६	विष्णु(T)., 9. 10	सोदर्यं तिष्ठति ज्येष्ठ	४८४	गार्ग्यः
सुविमक्तं सुकेशान्तम्	८४१	आदित्य.	सोऽप्यधिकं इति ज्ञेयः	६६४	परा., 11. 24
सुशृङ्गं सुखुरं चैव	७१८	मत्स्य.	सोऽन्तर्दशाहात् तद् द्रव्यम्	११९	मनु., 8. 222
सुस्नाता भर्तृवदनम्	४१२	स्कान्द., 4. 4. 23	सोपकारेऽप्यहापितः	१७०	बृहस्प.
सूक्तस्तोत्रजपं मुक्त्वा	७६५	जमदग्निः	सोपवासः प्राद्विवाकः	२४५	नार.
सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु	१९५	नार., 94. 161	सोपवासः सूर्यग्रहे	२४८	पिता.
सूतकं सकलं मातुः	३६०	यम.	सोपसर्गस्तदा दण्ड्यः	१८९	पिता.
सूतके तु कुलस्याजम्	३५६	मरी.	सोऽपि दत्तं हरेत् पित्रा	३१४	महाभार. अनु., 82.51
सूतके मृतके चैव	३६६	अग्नि.	सोऽपि दत्तं हरेत् पित्रा	३१६	महाभार. अनु., 82.56
सूतके शाव आशौचे	३५६	पङ्., 22	सोऽप्यरः शतसंकीर्णं	८४३	स्कान्द.
सूतिकामभिदं हित्वा	३६४	मनु., 8. 326	सोमं राजानम्	६५५	ऋ. सं., 10. 101. 3
सूत्रकार्पासकिष्णानाम्	१०७	विष्णु(T)., 5. 83	सोमं राजानं वरुणम्	६५५	सामसंहिता, 1. 91
सूत्रकार्पासगोमय	१२५	शङ्ख.	सोऽविशुद्धस्तु विज्ञेयः	२३३	नार.
सूनामांसं शुष्कमांसम्	५७६	वृ. मनु.	सोऽपैरुदकगोमूत्रैः	३८५	याज्ञ., 1. 186
सूर्यग्रहे तु नाभूयात्	७२९	बृहस्प. भ्रा., 40	सोऽसंवृतं नाम तमः	७५१	मनु., 4. 81
सूर्यादिवासरे यद्यत्	७८३	गौत., 23. 21	सोऽस्या दद्यादणं भर्तुः	१८१	नार., 53. 21
सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी	४४०	मार्क.	सौकरिकव्याधनिपाद	६३३	सुम.
सूर्येन्दुतारका दृष्टाः	६२३	गौत., 22. 10	सौम्यो मेखलाः	४२५	गौत., 1. 17
सृष्ट्वेत् ब्राह्मणवधे	४८९, ५४८	शङ्ख., 16. 12	सौदायिकं क्रमायातम्	१४८	बृहस्प., 14. 6
सेकानु कथिता	३८४, ३८७	याज्ञ., 2. 278	सौदायिकं धनं प्राप्य	३०४	कात्या., 905
सेतुमेदकरीं चाप्यु	८६	नार., 167. 18	सौदायिके सदा स्त्रीणाम्	३०४	कात्या., 906
सेकुस्तु द्विविधो ज्ञेयः	८५		सौवर्णी राजर्ता ताम्रीम्	२४९	पिता. (नार., 127. 345)

सौवर्णे राजते ताम्रे	२४९	मिता. (नार., 127. 344)	स्त्रीणामर्थं प्रदातव्यम्	६०३	
स्कन्धादादाय तस्यासौ	१३०	नार., 150. 42	स्त्रीधनं तदपत्यानाम्	३०८	बृहस्प., 26. 31
स्कन्धेनादाय मुसलम्	५८९	मनु., 8. 315	स्त्रीधनं दुहितृणाम्	२९१, ३०७	गौत., 28. 25
स्तनत्रयात् सतरात्रम्	५३४	मार्क.	स्त्रीधनस्येति धर्मोऽयम्	३०८	कात्या., 917
स्तनान्तरे भ्रुवोर्मध्ये	६०७	याज्ञ., 3. 278	स्त्रीधर्मिणी त्रिराश्रं तु	४१२	स्कान्द., 4. 4. 22
स्तेनः प्रकीर्णकेशः	५८९	वांस.	स्त्रीनक्तमन्तरागार	६४	याज्ञ., 2. 31
स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः	१९५	नार., 94. 159	स्त्रीपुंघर्मो विभागश्च	५५	मनु., 8. 7
स्तेनेनैकेन षड्रात्रम्	५३४	मार्क.	स्त्रीपुंयोगेऽभिषादतः	४११	गौत., 6. 6
स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा	५९२	आप. घ., 1. 25. 11	स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तत्	९५	नार., 173. 1
स्तेयं च साहसं चैव	५५	मनु., 8. 6	स्त्रीपुंसयोश्च संयोगे	४०३, ८७१	याज्ञ., 3. 72
स्तेयसाहसयोर्दिव्यम्	२०७	कात्या., 416	स्त्रीप्रजाबहुलां वन्ध्याम्	७४०	आश्व. स्मृ., 5. 270
स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य	१०५, ५९७		स्त्रीप्रेक्षणालम्भने	४३१	गौत., 2. 22
स्त्रियश्च रतिसंसर्गो	३९२	वसि., 28. 8	स्त्रीबालब्राह्मणप्रांश्च	८३	मनु., 9. 232
स्त्रियाः श्रुतौ वा शास्त्रे वा	४१६	यम.	स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यम्	४११	याज्ञ., 1. 77
स्त्रियामपि प्रतिषेधो वक्तव्यः	४३२	कात्या. भाषिका., 8. 2. 83	स्त्रीविप्राम्युपपत्तौ च	४७, ६४३	मनु., 8. 349
स्त्रियो विप्रो यदा गच्छेत्	६०९	संव.	स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं तु	१४६	नार., TSS, 90. 7
स्त्रीक्षीरं तु द्विजः पीत्वा	५८०	च. वि.	स्त्रीशूद्रयोर्ध्वमानम्	६७९	दक्ष.
स्त्रीगर्मिणी गोगर्मिणी	५५१, ५५९	प्रचे.	स्त्रीशूद्रविदूक्षत्रयधः	४८४	याज्ञ., 3. 236
स्त्रीगोवृषलवैश्यक्षत्रियघाती	४६३	पैडी.	स्त्रीषु च संयुक्तासु	३२३	गौत., 28. 48
स्त्री चैकजातिदैवेन	६८५	देव.	स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्ये	१७६, २०४	बृहस्प., 5. 53
स्त्री चैवं भर्तरि प्रमीते	४१५	भर.	स्थाणुर्मगश्च भगवान्	२२४	मिता.
स्त्रीशातिस्वाम्यनुज्ञातम्	१४८, १५०, १५१	बृहस्प., 14. 6	स्थानं वंशानुपूर्वीं च	६७	व्यास. (IC, vol. 9, p. 72)
स्त्रीणां चर्तौ तु तत्कालात्	३६३	अमिस्मृतिः	स्थानवीरासनी मौनी	५३०, ५४४	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 118)
स्त्रीणां चैके	७५९		स्थानाद्रान्यत्र गमनात्	२३९	नार., 122. 312
स्त्रीणां तु न भवेद्विव्यम्	२१६	नार., 112. 256	स्थानाद्रान्यत्र गमनात्	२३९	मिता., (बृहस्प., 8.61)
स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तम्	२१६	नार.	स्थानासनाविहारैर्वा	८५७	याज्ञ., 3. 51
स्त्रीणां मुखरसश्चैव	३९२	यम.	स्थानासनाभ्यां विहरन्	५९३	मवि.
स्त्रीणां संप्रेक्षणात्	५२९	शाता.	स्थानासनाभ्यां विहरेत्	५२९	मनु., 6. 22
स्त्रीणां साक्ष्यं त्रियः कुर्युः	१९८	मनु., 8. 68	स्थापयेत् तत्र तद्विषयम्	४७	मनु., 7. 202
स्त्रीणां होमो न दातव्यः	५२८, ६२०	जाबा.	स्थापितां चैव मर्यादाम्	१४३	वृ. मनु.
स्त्रीणामपि प्रसक्तानाम्	४६६, ६०२	कात्या.	स्थापिनामेष नियमः	११९	नार., 158. 5
			स्थापिकाके त्वयापञ्चे	६२८	आश्व.
			स्थालैः सह चतुःशष्टिः	८६७	याज्ञ., 3. 85
			स्थावरं तु न भुज्येत	२८३	दक्ष.

स्थावरं द्विपदं चैव १४७, २८३	बृहस्प., 26. 38	ज्ञानशास्त्रा न पाणिना	६९७	
स्थावरं मुक्त्वा २८८	बृहस्प., 26. 99	ज्ञानाङ्गत्वेनाञ्जलिना	७०१	व्याघ्र.
स्थावरं हि धनं स्त्रीभ्यः ३०५	बृहस्प.	ज्ञाने प्रसाधने चैव	६८	मनु., 7. 220
स्थावरस्य क्षयं दाप्यः ११९	नार., 158. 4	ज्ञानोदकेन संमिश्रान्	२४७	पिता.
स्थावरस्य तु सर्वस्य १४७, २८५	शुक्र., 4. 5. 289	जाय्वस्थिचर्मसंस्पृष्टम्	५७८	संव.
स्थावरस्य समस्तस्य १४९	व्यास. (IC, vol. 9, p. 97)	ज्ञास्यंस्तु गुणशतः	४३७	मनु., 2. 245
स्थावरस्यैतदाख्यातम् २०६	बृहस्प., 8. 1	स्तुपायां गमनं चैव	४६५	कात्या.
स्थावरेऽप्येवमेव स्यात् ३०२	बृ. मनु.	क्षोहादर्थप्रसङ्गाद्वा	६३५	यम.
स्थावरे विक्रयाधाने ८३	कात्या., 311	स्पष्टाक्षरं जितक्रोधम्	५६	व्यास. (IC, vol. 9, p. 68)
स्थावरे विक्रयो नास्ति १५१		स्पृष्टे ज्ञानं सचैलं तु	६३९	वि. पु., 3. 18. 20
स्थावरेषु विवादेषु ६०	बृहस्प., 2. 38	स्पृष्टा संकीर्तयित्वा च	३३२	ब्रह्म.
स्थावरेषु विवादेषु १६०	बृहस्प., 7. 56	स्फुटलेखं नियुञ्जीत	५६	व्यास. (IC, vol. 9, p. 68)
स्थावरेषु विवादेषु २०६	पिता. (कात्या., 240)	स्फयशूर्पाजिनधान्यानाम्	३८३	याज्ञ., 1. 184
स्थिरतोये निमज्जेत् २३६	पिता.	स्मरणं कीर्तनं केलिः	४६६	ब्रह्मवै., 2. 19. 26
स्थूलसूक्ष्मप्राणिशवे ३९१	ब्राह्म.	स्मार्तकर्मपरित्यागः	३५६	व्याघ्र.
ज्ञातः शुचिर्भूत्वोदितेषु ५३६	उद्वा.	स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वम्	१९६	नार., 96. 170
ज्ञातः संतर्पणं कृत्वा ७०५	शङ्ख. (ABORI, vol. 7, p. 124)	स्मृत्याचारव्यपेतेन	५७	याज्ञ., 2. 5
ज्ञातकव्रतलोपे तु ६२३, ७५६	मनु., 11. 203	स्यन्दिनीयमसूक्ष्मिनीनां च	५८०	गीत., 17. 23
ज्ञातकव्रतलोपे तु ७४५		स्यात् कामचारवाचोक्तिः	४६९	देव.
ज्ञातकेनापि तत् कार्यम् ६६९	शौन.	स्यात्तु वै दुहिता तस्याः	२९१	नार., 196. 27
ज्ञातको द्विजः ७४५	मनु., 4. 13	स्यादात्ययिको वा	११८	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 109)
ज्ञातस्त्वेतान् समालोक्य ६९८	व्यास.	स्यादेतत् त्रिगुणं वक्त्रे	६२४	अङ्कि. उ., 9. 12
ज्ञात्वा ऋचो जपित्वाग्याः ६०७	मनु.	स्यान्निषेकादिक्लृप्ताः	४७१	त्रिकाण्डी, 2. 7. 7
ज्ञात्वा पीत्वा क्षुते ३७३, ७०२	याज्ञ., 1. 196	स्युतान्यन्यायलब्धानि	७१३	मर.
ज्ञात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्यात् ६९७	व्याघ्र., 39	स्योना पृथिवीति मन्त्रेण	६९९	
ज्ञात्वाश्वमेधेर्जं पुण्यम् ६९८	ब्रह्माण्ड.	स्ववन्त्यादिष्वथाचम्य	५०७	बृ. यो. याज्ञ., 7. 111
ज्ञात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निम् ६३६	कूर्म., 623	स्वावे मातुस्त्रिरार्षं स्यात्	३५९	मरी.
ज्ञानं त्रिकालमेव स्यात् ५२९	वैशम्पायनः	स्रोतसापहृते क्षेत्रे	१७०	
ज्ञानं त्रिषवणं तस्य ५५६	संव., 131	स्रोतांसि तर्पयेद्वाहू	६२२	आयुर्वेदः
ज्ञानं दानं जगो होमः ७००	लिखि. (ABORI, vol. 8, p. 132)	स्वं च शुल्कं बोद्धाहति	३०६	गीत. (शङ्ख. ABORI, vol. 8, p. 108)
ज्ञानं दनं तीर्थयात्राम् ४१५	प्रचे.	स्वं दासमिच्छेयः कर्तुम्	१३०	नार., 150. 42
ज्ञानं नैमित्तिकं ज्ञेयम् ६९५	बृ. याज्ञ.	स्वं लभेतान्यविक्रीतम्	१३६	याज्ञ., 2. 168
ज्ञानकालः प्रमादान्तः ३६३	अग्निस्मृतिः			

स्व शिल्पमिच्छन्नाहर्तुम्	१३१	नार., 144. 16	स्वयं राज्ञः समादिष्टः	६८	व्यास. (IC, vol. 9, p. 73)
स्वकालातिक्रमे कुर्यात्	७८१		स्वयं वा शिश्रुवृषणौ	६००	मनु., 11. 104
स्वकेशात् तद्धि देयं स्यात्	५२	व्यास. (महाभार. शान्ति., 75. 10)	स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः	१९५	नार., TSS, 59.136
स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु	२५३	मनु., 9. 166	स्वयमुक्तिस्वनिर्दिष्टः	१९५	नार., TSS, 60.140
स्वगृहे प्राकृशिराः सुप्यात्	७४२	गर्ग.	स्वयमुपगतश्चतुर्थः	२६०	वसि., 17. 33
स्वगृहाणां कुमारीबालवृद्ध	७२६	वसि., 11. 7	स्वयमेव न कर्तव्यम्	५२३	परा., 8. 28
स्वगोत्रनामशर्माहम्	४३२	भर.	स्वर्गः सत्यवचने	२००	गीत., 13. 8
स्वच्छन्दविधवागामी	११५	याज्ञ., 2. 234	स्वर्गं सुवर्णं कनकम्	४७०	त्रिकाण्डी, 2. 9. 94
स्वजातबुक्तमो दण्डः	९४	याज्ञ., 2. 286	स्वर्णपात्रेण रौप्येण	५१९	परा.
स्वजात्युक्तमशौचं स्यात्	३६१	ब्रह्म.	स्वर्णशृङ्गीं रौप्यकुराम्	८२५	मत्स्य., 205. 2
स्वज्ञातिग्रामसामन्त	१५१		स्वर्णादिधातुजातेषु	७९४	आदित्य.
स्वतन्त्रैव हि सा ज्ञेया	१६०	बृहस्प., 7. 56	स्वल्पमन्नं त्यजेद्विप्रः	३८८	परा., 6. 72
स्वतन्त्रोऽपि हि यत् कार्यम्	४०९	नार., 59. 40	स्वल्पेन वा संविभज्य	२८३	शाङ्गलि.
स्वदत्तां परदत्तां वा	६८	बृहस्प. आप., 38	स्वल्पेऽपराधे वाग्दण्डः	२१३	बृहस्प., 9. 12
स्वदाराश्च गृहस्थानाम्	३९२	लिङ्ग.	श्वधूगमने चैव	५०९	शाता.
स्वदेशपण्याच्च शुल्कांशम्	१२०	विष्णु(T)., 3. 29	स्ववाक्यं श्रावयेन्नापि	४१२	स्कान्द., 4. 4. 22
स्वदेशोऽपि स्थितो यस्तु	१६९	कात्या., 504	स्वशक्त्या यदृतं नष्टम्	३२२	कात्या., 866
स्वधर्मत्यागिनोऽन्धत्र	१३०	नार., 149. 39	स्वशास्त्राश्रोत्रिये तथा	४४८	याज्ञ., 1. 144
स्वधर्मेण नियुक्तायाम्	२५४	मनु., 9. 167	स्वशिरसा यवसमादाय	६४१	हारी. (NPP, vol. 63, p. 195)
स्वपित्रोरात्मनः शुद्धि	६५७	ब्रह्म.	स्वसुतागमने चैव	५०९	शाता., 5. 15
स्वप्याद्भूमौ शुची रात्रौ	८५७	याज्ञ., 3. 51	स्वस्थेनातेन वा दत्तम्	१५३	कात्या., 566
स्वभागान् यदि दद्युस्ते	१४९,		स्वस्त्रीयश्चत्विजामातृ	८०७	याज्ञ., 1. 220
	३२५	नार., 201.	स्वहस्तकाञ्चानपदम्	१९०	व्यास.
स्वभाव एष नारीणाम्	४५९	मनु., 2. 213	स्वहस्तकालसंपन्नम्	६७	याज्ञ., 1. 320
स्वभावशुचयो ह्यापः	३९०	शङ्ख.	स्वहस्तग्रथिता माला	७५२	
स्वभावाद्विकृतिं गच्छेत्	२०२	याज्ञ., 2. 15	स्वहस्तलिखितं स्तोत्रम्	७५२	
स्वमप्यर्थं तथा नष्टम्	५१	नार., 156. 8	स्वां दासीं यस्तु संगच्छेत्	१३१	नार.
स्वमाता कुरुते चैषाम्	३२६	देव.	स्वामावन्यो यजेद्यद्वा	६२८	आश्व.
स्वमात्मानं धृते पश्येत्	७४८	ब्रह्म.	स्वाध्यायवान् दानशीलः	८५३	याज्ञ., 3. 48
स्वमुद्रावर्षमासार्ध	६८	व्यास. (बृहस्प. सं., 510)	स्वाध्यायेनार्चयेत्तर्षीन्	७२७	मनु., 3. 81
स्वयं कृतमृणं वामि	१८४	याज्ञ., 2. 49	स्वाध्याये भोजने चैव	७५३	मनु., 4. 58
स्वयं गमनपक्षे तु	५९७	मवि.	स्वामितुल्यं भवेच्छौचम्	३५८	हारी. (देव., 6)
स्वयं दत्तश्च शीघ्रश्च	२५३, २६३	मनु., 9. 160	स्वामितुल्येन शौचेन	३५८	बृहस्प. आशी., 35
स्वयं शौतेन कर्तव्याः	६९७	देव.	स्वामिदोषादपक्रामन्	१३२	नार., TSS, 102. 7

स्वामिनश्च सखायश्च	७०४	हत्वा सांतपनं कुर्यात्	५६२	सुम.
स्वामिने तत्समं दाय्यः	१०७	व्यास. (IC, vol. 9, p. 93)	हनुमूलदधः कर्णौ	८०५
स्वामिनेऽपहृतं देयम्	१०५, ५९७		हन्ता मन्त्रोपदेष्टा च	४६८
स्वामिप्राणप्रदो भक्त	१३०	याज्ञ., 2. 182	हन्तृणां याचमानानाम्	२५०
स्वामिशत्रुस्वाम्यधिकृत	१८६	कात्या., 114	हन्तेति तैश्चतुर्मिः स्यात्	७१८
स्वामी दत्तार्धमूल्यं तु	१३६	बृहस्प., 12. 11	हयच्छागाविकक्रोष्टु	५५९
स्वामी रिक्तयसंविभाग	९९	गीत., 10. 38	हरन् बलादविशतः	१०५
स्वामी सदशमं दण्ड्यः	१२५	बृहस्प., 16. 17	हरिद्रां कुक्कुमं चैव	४१२
स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु	१४१	कात्या., 739	हरेच्छिन्द्यादहेद्रापि	१४५
स्त्रीयेन ब्राह्मणस्वेन	८००	भर.	हर्ता च ब्राह्मणस्तद्वत्	५९३
स्वेच्छया च ततो दद्यात्	७२३	परा., 1. 52	हलं तु द्विगुणं कुलम्	४०
स्वेच्छया यः पिबेत् कोशम्	२४५	नार.	हवनादि शिरःपत्र	२४२
स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य	१५२	कात्या., 642	हविष्यान्तीयमभ्यस्य	६४६
स्वेच्छाकृते विभागे यः	३११, ३२४	बृहस्प., 26. 140	हविष्यान्नस्य मासम्	५३४
स्वेच्छादेयं स्वयं प्राप्ताम्	१४७	बृहस्प., 14. 5	हव्यं वहसि देवानाम्	२३२
स्वेदाशु दूषिका श्लेष्मा	३८९, ५८७	देव.	हसते बहु भाषेत	४१२
स्वेषु दारेषु संतोषः	३३	मवि.	हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु	७३४
स्वेषु दारेषु संतोषः	३७	व्यास.	हस्तद्वयं निखेयं स्यात्	२२२
स्वैरिण्याब्राह्मणी वेद्या	६११	नार., 183. 78	हस्तयोर्निक्षिपेत् तस्य	२३१
स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः	६०६	शङ्ख. (ABORI, vol. 8, p. 121)	हस्तानां च शते साधे	२३८
हंसं मद्गुं च काकोलम्	५७६	शङ्ख., 17. 23	हस्तिच्छायासु विधिवत्	७८८
हंसतुलीप्रतिच्छन्नाम्	८४५	गरुड. उ., 24. 52	हस्तिनं तुरगं हत्वा	५५८
हतः शुद्धिमवाप्नोति	५९२	शाता.	हस्तेनौषधिभावे वा	४४४
हत्वा गर्भमविशतम्	५५१	मनु., 11. 87	हस्तौ पादौ च तोयेन	६१७
हत्वा चरेद्भतं सम्यक्	५४६, ५५३	ब्रह्म.	हस्त्यश्वरथहर्तृश्च	८६, १०५
हत्वा चान्द्रायणं कुर्यात्	५४७	परा., 6. 18	हास्यं परगृहे यानम्	४१३
हत्वा तु क्षत्रियो विप्रम्	४७६,		हिसौषधजीवनम्	४९०
	५४९	मवि.	हिस्युर्धनानि तान् राजा	२८८
हत्वा तु प्रहरन्तं वै	१६२, ५४७	मवि.	हिस्यन्त्रविधानं च	४८८
हत्वा न्यहं पिबेत् क्षीरम्	५६०,		हितं चास्याचरेन्नित्यम्	४३०
	५६२	याज्ञ., 3. 270	हिरण्यगर्भः समवर्तत	७१०
हत्वापराधिर्न चैव	९३	बृहस्प., 21. 19	हिरण्यमथवा धेनुम्	६१४
हत्वा पूर्वविधानेन	५५७	बृहस्प. प्राय., 42	हिरण्यरत्नकौशेय	१०५, ५९७
			हिरण्यवर्जं लोहं च	१०४
			हिरण्यवर्णाः शुचयः	७०९, ८२०
			हनुम.	गोमिलः
			हैटी.	पैटी.
			पिता.	शाता.
			विष्णु.	शङ्खलि. (ABORI, vol. 8, p. 111)
			स्कान्द., 4. 4. 24	कात्या., 808
			मवि.	
			नार.	
			मनु., 11. 251	
			यम.	
			नार. पिता.	
			ऋष्य.	
			परा.	
			नार. पिता.	
			नार. पिता.	
			नार. पिता.	
			महामार.	
			यम. (संव., 141)	
			याज्ञ., 1. 142	
			देव.	
			मनु., 9. 280	
			याज्ञ., 1. 84	
			याज्ञ., 3. 240	
			बृहस्प., 26. 105	
			याज्ञ., 3. 240	
			याज्ञ., 1. 27	
			तै. सं., 4. 1. 8. 3	
			ऋष्य.	
			नार., 206. 16	
			नार., 206. 15	
			तै. सं., 5. 6. 1. 1	

हिरण्यवर्णेति च तथा	७०९	विष्णुधर्मो., 2. 90. 2	हृदि तिष्ठति यः क्षुद्रम्	८६९	
हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिः	१७४	बृहस्प., 10. 17	हृदि प्राणो गुदेऽग्नानः	८६९	त्रिकाण्डी, 1. 1. 63
हिरण्ये द्विगुणीभूते	१७१	बृहस्प., 10. 51	हृदि सर्वस्य धिष्ठितम्	८७९	विष्णु(T)., 98. 20
हिरण्ये द्विगुणीभूते	१७१	व्यास. (IC, vol. 9, p. 85)	हेतिपुष्पफलानां च	१७४	बृहस्प., 10. 23
हिरण्योदकदानेन	१५१		हे दासि गच्छ मूल्येन	३७०	ब्रह्म.
हीनमध्योत्तमानां च	८७	नार., 210. 6	हेमन्तं घृतं प्रादय	५७७	संव., AL MS, p. 35
हीनमध्योत्तमानां तु	१०४	नार., 206. 13	हेमन्तशिशिरयोः समासेन	२१७	ऐ. ब्रा., 1. 1
हीनवर्णोऽधिऋणस्य	१००	विष्णु(T)., 5. 19	हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णाम्	७७७	आश्व. गृ., 2. 4. 1
हीनां ह्रीं गां च मध्यमम्	९५	याज्ञ., 2. 289	हेमन्ते तु यथाः सत	२१७	नार., 124. 324
हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्	७४५	मनु., 4. 141	हेमन्ते शिशिरे विषम्	२१७	पिता.
हीनाद्रहो हीनमूल्ये	१३६	याज्ञ., 2. 168	हेमप्रमाणयुक्तं तु	२०८	कात्या.
हीनास्तमुपजीवेयुः	२६५	बृहस्प., 26. 44	हेमरूप्ये च हस्ताभ्याम्	८४१	आदित्य.
हीनास्तमुपजीवेयुः	२६५	देव.	हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः	८४१	याज्ञ., 1. 204
हीनेष्वर्धदमो मोह	१००	याज्ञ., 2. 214	हेमहारी च कुनखी	४७०	याज्ञ., 3. 209
हीयते व्यवहारतः	६१	याज्ञ., 2. 19	हेमोदकेन चाभ्युक्षेत्	३८८	परा.
हीयमानो न शुद्धः स्यात्	२२७	पिता.	हैमन्तिकं सितास्विन्नम्	८२७	पद्म.
हुतं ममं प्रदाप्यास्ते	१०३	कात्या., 788	होता यक्षदमि समिधा	६४७	तै. ब्रा., 3. 6. 2. 1
हुत्वा चतुर्गुणं दत्त्वा	५९७	च. वि.	होनून् रुद्रान् सकृज्जप्त्वा	६४७	यम.
हुत्वा शाकलमन्त्रैश्च	६६९	वसि.	होमलोपे ह्यमावास्याम्	६२८	मरी.
हृदयप्रापि त्रिः पीत्वा	६८६	आश्व. परि., p. 141	होमान्तः पितृयज्ञः स्यात्	७७४	यज्ञार्थः
			हृदेषु देवखातेषु	२३६	नार., 121. 305

ADDENDA AND CORRIGENDA

Additions to Index IV

अथर्वसंहिता, ८२०	तैत्तिरीयोपनिषत्, १८, २७, २८, ३०, ३८०, ८८१
अर्थशास्त्रम्, ७६	त्रिपुरातापिन्युपनिषत्, ६५१
ऋक्संहिता, २८, २०१, २४६, २५२, २५६, ४०२,	धातुपाठः, ४०३, ८८३, ८८४
४०३, ६४५-७, ६४९, ६५४-६, ७००, ७०२,	निबन्धः, ६०८
७०५, ७०७, ७०९, ७१०, ७२७, ७५६, ८०६,	परिभाषा, ७२१
८१९, ८२०, ८३०, ८४९, ८८२, ८८३	बुधभूषणम्, ४१
एकाम्रिकाण्डः, ७३५	बृहदारण्यकोपनिषत्, ३०, २५२, ६५१
ऐतरेयारण्यकम्, ४४१	ब्रह्मसूत्रम्, ६५८
कठोपनिषत्, २७, ८७८, ८८१	महाभाष्यम्, ८१, ४३६
काठकसंहिता, २९२, ७००, ७०८-१०, ८२०	मीमांसासूत्रम्, ४२, १८८, २८३, ३४३
कात्यायनवार्त्तिकम्, ४३२	मुण्डकोपनिषत्, ६५५
काशिकावृत्तिः, ४७०	मैत्रायणीयसंहिता, ३७६, ६६१
गार्ग्योपनिषत्, ४००, ५८७	याज्ञवल्क्यसंहिता, ७२१
गोपथब्राह्मणम्, १५	विष्णुस्मृतिः, ५४१
ज्योतिःशास्त्रम्, ४८६	शतपथब्राह्मणम्, ३८, २९३, ३४१, ४००, ४०२
ताण्ड्यब्राह्मणम्, ३०	शाबरभाष्यम्, ४००
तैत्तिरीयब्राह्मणम्, २३३, ३४१, ४५५, ६५४, ७१८	शुक्नीतिः, १४७, २८५
तैत्तिरीयसंहिता, २८, २९२, ३७२, ३८३, ४१५, ४८९,	श्वेताश्वतरोपनिषत्, ३१, ८५२, ८७२, ८७४
६४५, ६४७, ६५४, ६५५, ६६९, ७०२, ७१०,	सामसंहिता, ६५५
७२०, ७६४, ७६७, ८२०, ८३०, ८८३, ८७४	सिद्धान्तकौमुदी, ६६१, ८८८
तैत्तिरीयारण्यकम्, २६, ४४०, ६४९, ६५५, ८५५	

Errata

page	line		page	line	
१६	२६	तैरेव	३४७	१६	स्वधा
१६	४	वेदः	४०६	२१	तावन्मात्रेण
३४	४	भूमि	४८१	१४	भागिनेयी
३४	n. 4	धर्मविशेषा—ग.	५१३	१४	प्रायः पार्ष
४६	n. 2	अन्यान्येष्वपि—ख to घ.	५२३	९	व्यतिरिक्ताः
४८	n. 2	omit ज.	५५५	१६	वेद्यावधे
६९	१०	भुक्कुटी	५५५	१७	वेद्यां
६९	n. 1	omit ज.	५५८	४	श्वेतः
८२	२	उशाना	५७०	२१	औष्ट्रं
१३४	५	भेयं श्वेत्	५९४	२०	भोज्यपान
१४२	२१	प्रत्येकं	६३२	२०	उष्ट्रयानं
१५४	८	दशगुणं	७५४	१६	विप्राहिंशत्रिया
१९२	५	अलुप्तक्रमाक्षरं	७८३	१४	आर्यमणे
२१७	१२	तेषां च	८३३	१७	यदीच्छेत्
२३४	२४	शङ्खलिखितौ	८८९	१	सर्वा
२६९	२२	पुत्रिणी	९५१	४	हारीतः
२७०	२२	एवमेव करिष्यावो	९५८	२६	नार., 122, 312
३०८	३	बृहस्पतिः	९८६	३४	बृहद्यम
३३४	२	मासः .			